ISTORIE CONTEMPORANĂ

BESTSELLER NEW YORK TIMES

„Cea mai importantă carte de istorie a ultimilor ani."
Anthony Beevor, Telegraph

TIMOTHY SNYDER

TĂRÂMUL MORȚII

EUROPA ÎNTRE HITLER ȘI STALIN

Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc

HUMANITAS

Americanii consideră că al Doilea Război Mondial a fost „Războiul cel Drept".
Însă, chiar înainte de a fi izbucnit, Stalin, aliatul lor, a executat milioane de cetățeni sovietici și a continuat să o facă și în timpul războiului. Deși soldații americani au eliberat mai multe lagăre de concentrare, nu au ajuns niciodată să vadă fabricile morții, zonele în care s-au petrecut masacrele și locurile în care au fost omorâți prin înfometare atâția oameni. În aceste locuri, Hitler și Stalin au ucis pe scară largă civili. În doisprezece ani, pe un tărâm al morții care s-a întins de la Berlin la Moscova, punând în practică politici de exterminare care nu aveau nimic de a face cu operațiunile militare, regimul sovietic și cel nazist au ucis 14 milioane de oameni. La sfârșitul războiului, tărâmurile însângerate au fost izolate de o cortină de fier, iar istoria lor a fost dată uitării.
În *Tărâmul morții*, Timothy Snyder oferă o inedită investigație asupra locurilor în care europenii au fost omorâți cu milioanele și o temeinică explicație a motivelor și metodelor folosite de Hitler și Stalin. El stabilește locul și cronologia Holocaustului, de care a fost responsabil Hitler, și ale Marii Terori, de care s-a făcut vinovat Stalin, prezintă pentru prima dată episoade uitate ale masacrelor naziste și sovietice și vine cu o nouă viziune asupra relațiilor dintre cele două regimuri. Valorificând istoriografia problemei și sursele primare create în toate limbile importante, Timothy Snyder acordă o atenție specială și mărturiilor care provin chiar de la victime: scrisori trimise celor de acasă, petice de hârtie aruncate din tren, însemnări zilnice descoperite asupra celor uciși.
Temeinic documentată, profund umană și fără să mai lase loc de interpretări, *Tărâmul morții* este o lectură obligatorie pentru cei care caută să înțeleagă cea mai mare tragedie a epocii moderne.

ISTORIE
CONTEMPORANĂ

Volum apărut cu sprijinul
Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului
și Memoria Exilului Românesc

Timothy D. Snyder s-a născut la 18 august 1969. Licențiat, în 1991, în istorie europeană și în științe politice la Brown University (Providence, Rhode Island, S.U.A.). Și-a obținut doctoratul (ca bursier British Marshall) la Universitatea Oxford, în 1995. A studiat, ca bursier, la Paris, Viena, Varșovia și Harvard. Este profesor de istorie la Universitatea Yale, specializat în istoria Europei Centrale și de Răsărit, precum și în istoria Holocaustului. Este, de asemenea, afiliat la Institut für Menschen vom Wissenschaften de la Viena și la Collège d'Europe (Brugge) / Collège d'Europe de la Natolin (Varșovia).

Predă cursuri de istorie politică a Europei de Est („Europa Răsăriteană în 1914" și „Europa Răsăriteană cu începere din 1914") și ține seminarii despre Holocaust și despre istoria Europei de Est ca istorie globală.

Este membru al Comitetului pentru Conștiință al Muzeului Memorial American al Holocaustului și membru al comitetelor editoriale ale *Journal of Modern European History* și *East European Politics and Societies.*

Principalele publicații: *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz*, Harvard University Press, 1998; *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, 2003; *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, 2005; *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books, 2008; *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, 2010; *Thinking the Twentieth Century* (cu Tony Judt), Penguin, 2012; *Why Don't We Understand the Holocaust?* (în curs de apariție). Coeditor al volumelor *Wall Around the West. State Power and Immigration Controls in Europe and North America* (cu Peter Andreas), Rowman and Littlefield, 2000; *Stalin and Europe: War, Terror, Domination* (cu Ray Brandon, în curs de apariție la Oxford University Press).

A elaborat capitole pentru: Lieven, *Cambridge History of Russia*; Brandon, *Shoah in Ukraine*; Salvatici, *Confini*; Jasiewicz, *Swiat nie pożegnany*; Pisuliński, *Akcja Wisła*; Chiari, *Geschichte und Mythos der polnischen Heimatarmee*; Müller, *Memory and Power in Postwar Europe*; King, *Nations Abroad*; Williamson, *Economic Consequences of Soviet Disintegration.*

Publică articole științifice în: *Contemporary European History*, *Past and Present*, *Journal of Cold War Studies*, *Osteuropa*, *Polin. Studies in Polish Jewry*, *Nations and Nationalism*, *Yad Vashem Studies*, *Revue des études slaves*, *Nowa Europa Wschodnia, Il Mestiere di Storico, Ukraina Modern, Modernism / Modernity*, precum și eseuri politice și editoriale în *International Herald Tribune*, *The Nation*, *New York Review of Books*, *Times*, *Times Literary Supplement*, *The New Republic*, *Eurozine*, *Tygodnik Powszechny*, *Chicago Tribune*, *Christian Science Monitor*, *Boston Globe* și alte publicații periodice.

Premii, distincții, medalii: „George Louis Beer" (American Historical Association); Premiul de literatură al American Academy of Arts and Literature; Premiul acordat de American Association for Ukrainian Studies (de două ori); „Cundill" (Universitatea „McGill"); „Jerzy Giedroyc" (Universitatea „Marie Curie-Sklodowska"); „Halecki" (pentru istorie poloneză și central-est europeană); „Wacław Jędrzejewicz"; Premiul de carte Leipzig pentru înțelegere europeană; „Ralph Waldo Emerson" pentru științe umane; „Przeglad Wschodni"; „Pro Historia Polonorum"; „Gustav Ranis"; „Tadeusz Walendowski".

TIMOTHY SNYDER

TĂRÂMUL MORȚII

EUROPA ÎNTRE HITLER ȘI STALIN

Traducere din engleză de
DANA-LIGIA ILIN

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Seria „Istorie contemporană“ este coordonată de
Cristian Vasile și Vladimir Tismăneanu

Redactor: S. Skultéty
Coperta: Ioana Nedelcu
Corectori: Elena Dornescu, Ioana Vîlcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

TIMOTHY SNYDER
Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin
Copyright © 2010 by Timothy Snyder
First published in the United States by Basic Books,
a member of the Perseus Books Group
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2012, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SNYDER, TIMOTHY
Tărâmul morții: Europa între Hitler și Stalin / Timothy Snyder;
trad.: Dana-Ligia Ilin. – București: Humanitas, 2012
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-50-3761-1
I. Ilin, Dana-Ligia (trad.)
94(4)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin email: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

Cuprins

PREFAȚĂ	Europa	7
INTRODUCERE	Hitler și Stalin	21
CAPITOLUL 1	Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică	43
CAPITOLUL 2	Teroarea de clasă	84
CAPITOLUL 3	Teroarea națională	115
CAPITOLUL 4	Europa liniei Molotov–Ribbentrop	146
CAPITOLUL 5	Economia Apocalipsului	184
CAPITOLUL 6	Soluția Finală	219
CAPITOLUL 7	Holocaust și războinare	259
CAPITOLUL 8	Fabricile naziste ale morții	290
CAPITOLUL 9	Rezistență și incinerare	317
CAPITOLUL 10	Purificările etnice	356
CAPITOLUL 11	Antisemitismul stalinist	383
CONCLUZIE	Umanitatea	426
Cifre și termeni		459
Rezumat		465
Mulțumiri		468
Note		471
Bibliografie		513
Index		551

părul tău de aur Margarete
părul tău de cenușă Sulamith

Paul Celan
Todesfuge

Totul curge, totul se schimbă.
Nu poți intra de două ori în același eșalon.

Vasili Grossman
Panta rhei

Un străin s-a înecat în Marea Neagră, era singur,
Nimeni nu-l auzea cum se roagă să fie iertat.

Furtună pe Marea Neagră
Cântec popular ucrainean

Orașe-ntregi dispar. În locul naturii
Doar un scut alb se-mpotrivește neființei.

Tomas Venclova
Scutul lui Ahile

PREFAȚĂ

Europa

„Acum o să trăim!" Asta zicea băiatul lihnit de foame, luând-o șovăielnic pe marginea drumului neumblat ori pe câmpul pustiu. Hrana pe care o vedea nu era însă decât în închipuirea lui. Tot grâul le fusese luat, într-o nemiloasă campanie de rechiziții care a marcat începutul epocii de crime în masă din Europa. Era în 1933, și Iosif Stalin înfometa cu bună știință Ucraina sovietică. Băiețelul a murit, ca și alții peste trei milioane de oameni. „O să mă-ntâlnesc cu ea", spunea un tânăr sovietic despre soția sa, „în pământ". Avea dreptate: la scurt timp după ea a fost împușcat și el, și amândoi au fost îngropați printre cele șapte sute de mii de victime ale Marii Terori staliniste din 1937 și 1938. „M-au întrebat de verighetă, pe care eu..." Ofițerul polonez și-a întrerupt jurnalul puțin înainte de a fi executat de poliția secretă sovietică, în 1940. Era unul dintre cei aproape două sute de mii de cetățeni polonezi împușcați de sovietici sau de germani la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, când Germania nazistă și Uniunea Sovietică îi ocupau împreună țara. Spre sfârșitul lui 1942 o fetiță de unsprezece ani din Leningrad își încheia astfel modestul jurnal: „N-a mai rămas decât Tania." Adolf Hitler rupsese înțelegerea cu Stalin, orașul îi era asediat de nemți, iar membrii familiei sale se numărau printre cei patru milioane de cetățeni sovietici pe care nemții i-au făcut să piară de foame. În vara următoare, o fetiță evreică de doisprezece ani din Bielorusia i-a scris ultima scrisoare tatălui ei: „Îmi iau rămas-bun de la tine înainte să mor. Mi-e tare frică de moartea asta, căci îi aruncă pe copii de vii în gropile comune." Era printre cei peste cinci milioane de evrei gazați sau împușcați de germani.

În mijlocul Europei, în plin secol XX, regimurile nazist și sovietic au ucis aproximativ paisprezece milioane de oameni. Aria în care au pierit aceste victime, Tărâmul Morții, se întinde din centrul Poloniei până în partea apuseană a Rusiei, acoperind Ucraina, Bielorusia și țările baltice. În perioada consolidării național-socialismului și a stalinismului (1933–1938), a ocupației comune germano-sovietice în Polonia (1939–1941) și apoi a războiului germano-sovietic (1941–1945), această zonă a cunoscut un gen de violență în masă fără precedent în istorie. Victimele au fost în primul rând evreii, bielorușii, ucrainenii, polonezii, rușii și balticii, popoarele care trăiau în acea zonă. Paisprezece milioane de oameni au fost asasinați în numai doisprezece ani, între 1933 și 1945, cât au fost Hitler și Stalin la putere. Chiar dacă țările lor au devenit câmpuri de luptă pe la jumătatea perioadei menționate, toți acești oameni au fost mai degrabă victimele unei politici criminale decât ale războiului. Cel de-al Doilea Război Mondial a fost cel mai ucigător conflict din istorie, și cam jumătate dintre soldații care au pierit pe fronturile din întreaga lume au căzut aici, în această regiune, în zona morții. Și totuși, nici măcar unul dintre cei paisprezece milioane de oameni nu era înrolat în vreo armată. Majoritatea erau femei, copii și bătrâni; nimeni nu avea arme; mulți fuseseră jefuiți de tot ce aveau, până și de haine.

Auschwitz este cel mai cunoscut loc în care s-au masacrat oameni din zona morții. Azi, Auschwitz reprezintă Holocaustul, iar Holocaustul – răul unui veac. Cu toate acestea, oamenii care au fost aduși ca mână de lucru la Auschwitz au avut o șansă de supraviețuire: datorită memoriilor și romanelor scrise de supraviețuitori, numele acestui loc este cunoscut. Mult mai mulți evrei, cei mai mulți dintre ei evrei polonezi, au fost gazați în alte lagăre de exterminare germane, din care aproape nimeni nu a scăpat și ale căror nume sunt pomenite mai rar: Treblinka, Chełmno, Sobibór, Bełżec. Și mai mulți evrei, evrei polonezi, sau sovietici, sau baltici, au fost împușcați și aruncați în șanțuri și gropi. Mulți dintre acești evrei au murit aproape de locul în care trăiau, în Polonia, Lituania, Letonia, Ucraina sovietică și Bielorusia sovietică, aflate sub ocupație. Germanii au adus în zona morții și evrei din alte părți, ca să fie uciși acolo. Evreii ajungeau la Auschwitz, cu trenul, din Ungaria, Cehoslovacia, Franța, Olanda, Grecia, Belgia, Iugoslavia, Italia și Norvegia. Evreii germani erau deportați în orașele din zona morții, la Łódź, la Kaunas, la Minsk sau la Varșovia, apoi erau împușcați sau gazați. Oamenii care au

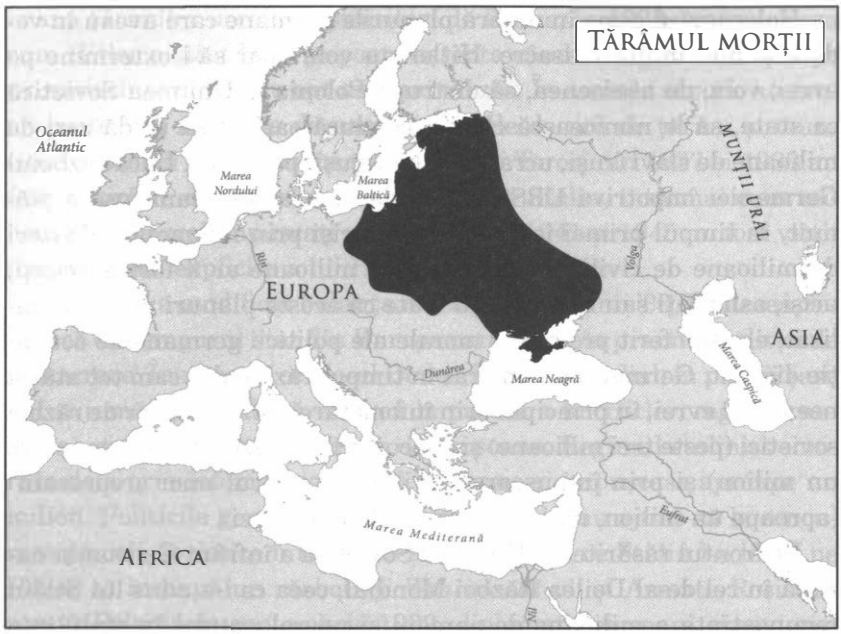

trăit în blocul în care scriu acum, aflat în al nouălea district al Vienei, au fost deportați la Auschwitz, Sobibór, Treblinka și Riga: toate aflate în zona morții.

Uciderea în masă a evreilor de către germani s-a petrecut în Polonia, Lituania, Letonia și Uniunea Sovietică, aflate sub ocupație, și nu în Germania. Hitler era un politician antisemit într-o țară cu o comunitate evreiască mică. Evreii reprezentau *mai puțin de un procent* din populația germană când Hitler a devenit cancelar, în 1933, și cam *un sfert de procent* la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. În primii șase ani ai regimului lui Hitler, evreilor germani li se permitea (cu prețul îndurării unor umilințe și al deposedării de bunuri) să emigreze. Cei mai mulți dintre evreii care au prins momentul victoriei lui Hitler în alegeri au murit din cauze naturale. Uciderea a 165.000 de evrei germani a fost o crimă îngrozitoare în sine, dar numai o mică parte din tragedia evreilor europeni: mai puțin de trei procente din morții Holocaustului. De-abia când Germania nazistă a invadat Polonia, în 1939, și Uniunea Sovietică, în 1941, planurile lui Hitler privind eliminarea evreilor din Europa s-au intersectat cu cele mai semnificative comunități ale evreilor europeni. Ambiția lui de a-i elimina pe evrei din Europa nu s-a putut realiza decât în părțile din Europa în care trăiau evrei.

Holocaustul pune în umbră planurile germane care aveau în vedere și mai multe masacre. Hitler nu voia doar să-i extermine pe evrei; voia, de asemenea, să distrugă Polonia și Uniunea Sovietică ca state, să le nimicească clasele conducătoare și să ucidă zeci de milioane de slavi (ruși, ucraineni, bieloruși, polonezi). Dacă războiul Germaniei împotriva URSS s-ar fi desfășurat așa cum fusese plănuit, în timpul primei ierni ar fi fost uciși prin înfometare treizeci de milioane de civili, iar apoi zeci de milioane ar fi fost evacuați, uciși, asimilați sau înrobiți. Cu toate că aceste planuri nu s-au realizat, ele au oferit premisele morale ale politicii germane de ocupație din Est. Germanii au omorât în timpul războiului cam tot atâția neevrei și evrei, în principal prin înfometarea prizonierilor de război sovietici (peste trei milioane) și a locuitorilor orașelor asediate (peste un milion) și prin împușcarea civililor în cadrul unor „represalii" (aproape un milion, mai ales bieloruși și polonezi).

Pe frontul răsăritean, Uniunea Sovietică a înfrânt Germania nazistă în cel de-al Doilea Război Mondial, ceea ce i-a adus lui Stalin recunoștința a milioane de oameni și un rol crucial în stabilirea ordinii postbelice în Europa. Și totuși, amploarea asasinatelor în masă ale lui Stalin este aproape la fel de mare ca a lui Hitler. De fapt, pe timp de pace a fost mult mai grav. În numele apărării și al modernizării Uniunii Sovietice, sub supravegherea lui Stalin au fost înfometate câteva milioane de oameni și au fost împușcați alte trei sferturi de milion în anii '30. Stalin și-a ucis propriii cetățeni cu aceeași eficiență cu care Hitler i-a ucis pe cetățenii altor țări. Din cele paisprezece milioane de oameni uciși cu bună știință în zona morții între 1933 și 1945, o treime aparține sovieticilor.

Aceasta este o istorie a masacrului politic în masă. Toate cele paisprezece milioane au fost victimele politicii de exterminare sovietice sau naziste, adesea ale interacțiunii dintre Uniunea Sovietică și Germania nazistă, dar niciodată victime ale războiului dintre ele. Un sfert dintre victime au fost omorâte înainte ca al Doilea Război Mondial să fi început măcar. Alte două sute de mii au murit între 1939 și 1941, când Germania nazistă și Uniunea Sovietică remodelau Europa ca *aliate*. Moartea celor paisprezece milioane a fost uneori prevăzută în planuri economice sau accelerată de considerente economice, dar nu a fost provocată de necesitatea economică în vreun sens strict. Stalin a știut ce avea să se întâmple când a confiscat

hrana țăranilor ucraineni muritori de foame, în 1933, întocmai așa cum Hitler a știut la ce se poate aștepta când i-a lipsit de hrană pe prizonierii sovietici, cu opt ani mai târziu. În ambele cazuri, au murit peste trei milioane de oameni. Sutele de mii de țărani și muncitori sovietici împușcați în timpul Marii Terori din 1937 și 1938 au fost victimele directivelor exprese ale lui Stalin, întocmai cum milioanele de evrei împușcați și gazați între 1941 și 1945 au fost victimele politicii explicite a lui Hitler.

Războiul a modificat balanța masacrelor. În anii '30, Uniunea Sovietică era singurul stat din Europa care a pus în practică politici de masacrare. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, în primii șase ani și jumătate de după venirea la putere a lui Hitler, regimul nazist a ucis aproximativ zece mii de persoane. Regimul stalinist omorâse deja prin înfometare câteva milioane și împușcase aproape un milion. Politicile germane de ucidere în masă au ajuns să le concureze pe cele sovietice între 1939 și 1941, după ce Stalin l-a lăsat pe Hitler să înceapă un război. Și *Wehrmacht*-ul, și Armata Roșie au atacat Polonia în septembrie 1939, diplomații germani și sovietici au semnat un „Tratat privind frontierele și de prietenie", iar forțele germane și sovietice au ocupat împreună țara timp de aproape doi ani. După ce germanii și-au extins dominația spre apus, în 1940, invadând Norvegia, Danemarca, Olanda și Franța, sovieticii au ocupat și au anexat Lituania, Letonia, Estonia și nord-estul României. Ambele regimuri au împușcat zeci de mii de intelectuali polonezi și au deportat sute de mii. Pentru Stalin, acest act de represiune în masă era continuarea vechilor politici aplicate în teritoriile noi; pentru Hitler, era o deschidere de drumuri.

Partea cea mai cumplită a masacrelor a început când Hitler l-a trădat pe Stalin, iar trupele germane au pătruns în recent lărgita Uniune Sovietică, în iunie 1941. Cu toate că al Doilea Război Mondial a izbucnit în septembrie 1939, odată cu invazia germano-sovietică în Polonia, cea mai mare parte a crimelor în masă din acest război s-au petrecut după această a doua invazie în Răsărit. În Ucraina sovietică, Bielorusia sovietică și regiunea Leningrad, zone în care regimul stalinist înfometase și împușcase în cei opt ani precedenți circa patru milioane de oameni, trupele germane au reușit în doar patru ani să înfometeze și să împuște și mai mulți oameni. Imediat după invazie, *Wehrmacht*-ul a trecut la înfometarea prizonierilor sovietici, iar trupele speciale, *Einsatzgruppen*, au început să-i împuște pe

TĂRÂMUL MORȚII
AUGUST 1941
Teritorii ocupate de germani
Teritorii sub dublă ocupație din august 1941
NORVEGIA
Oslo
SUEDIA
Stockholm
FINLANDA
Helsinki
R.S.S. KARELO-FINICĂ
Leningrad
Tallinn
Novgorod
R.S.S. ESTONĂ
U.R.S.S.
Riga
R.S.S. LETONĂ
Moscova
Marea Nordului
DANEMARCA
Marea Baltică
R.S.S. LITUANIANĂ
R.S.F.S. RUSĂ
Smolensk
Vilnius
Danzig
Königsberg
Hamburg
Minsk
OLANDA
Berlin
Białystok
R.S.S. BIELORUSĂ
Kursk
Posen
WARTHELAND
Varșovia
Linia Molotov-Ribbentrop
BELGIA
GERMANIA
Łódź
Dresda
Lublin
Rin
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Don
Stalingrad
LUXEMBURG
Kiev
Praga
Cracovia
Lviv
Alsace Lorraine
Protectoratul Boemiei și Moraviei
R.S.S. UCRAINEANĂ
Nipru
FRANȚA
Dunărea
SLOVACIA
Stalino
München
Bratislava
Viena
R.S.S. MOLDOVENEASCĂ
ELVEȚIA
Budapesta
UNGARIA
Chișinău
Odessa
Marea Azov
CRIMEEA (R.S.F.S.R.)
ROMÂNIA
STATUL FRANCEZ (VICHY)
ITALIA
CROAȚIA
București
SERBIA
Marea Neagră
R.S.S. GRUZINĂ

dușmanii politici și pe evrei. Alături de *Gestapo*, *Waffen-SS* și *Wehrmacht*, precum și cu participarea poliției locale și a gărzilor civile, *Einsatzgruppen* au început în vara aceea să elimine comunitățile evreiești ca atare.

Zona morții a fost locul unde trăiau cei mai mulți dintre evreii europeni, unde s-au suprapus în parte planurile imperiale ale lui Hitler și Stalin, unde s-au încleștat în luptă *Wehrmacht*-ul și Armata Roșie și unde și-au concentrat forțele NKVD-ul sovietic și SS german. Majoritatea locurilor unde au avut loc măceluri au fost în zona morții: în geografia politică a anilor '30 și a începutului anilor '40, aceasta cuprindea Polonia, țările baltice, Bielorusia sovietică, Ucraina sovietică și partea apuseană a Rusiei sovietice. Crimele lui Stalin sunt asociate adesea cu Rusia, iar ale lui Hitler cu Germania. Însă cea mai însângerată zonă a Uniunii Sovietice a fost periferia ei nonrusă; după cum și naziștii au ucis în general în afara hotarelor Germaniei. Grozăvia secolului XX se socotește a fi localizată în lagăre. Însă nu în lagărele de concentrare au pierit cele mai multe dintre victimele național-socialismului și ale stalinismului. De la aceste neînțelegeri privind localizarea masacrelor și metodele de ucidere provin neînțelegerile și perceperea grozăviei secolului XX.

În Germania au fost situate lagărele de concentrare eliberate de americani și britanici în 1945; în Siberia rusească a fost, desigur, amplasată o mare parte a Gulagului, pe care Occidentul îl cunoaște prin intermediul lui Aleksandr Soljenițân. Priveliștea acestor lagăre, așa cum apare din fotografii sau din scrierile în proză, nu face decât să sugereze istoria violenței germane și sovietice. Circa un milion de oameni au murit pentru că au fost condamnați la muncă în lagărele de concentrare germane – diferit de camerele de gazare germane, de locurile unde au avut loc masacre și de zonele de înfometare germane, unde au murit *zece milioane* de oameni. Peste un milion de vieți au fost curmate de epuizare și boală în Gulagul sovietic între 1933 și 1945 – spre deosebire de locurile unde au avut loc masacre și de regiunile de înfometare sovietice, unde au murit circa *șase milioane* de oameni, dintre care cam *patru milioane* în zona morții. Nouăzeci la sută dintre cei care au intrat în Gulag au ieșit de acolo în viață. Cei mai mulți dintre cei care au ajuns în lagărele de concentrare germane (spre deosebire de camerele de gazare,

gropile comune și lagărele de prizonieri de război germane) au supraviețuit și ei. Soarta deținuților din lagărele de concentrare, chiar dacă a fost cumplită, este diferită de cea a multe milioane de oameni care au fost gazați, împușcați sau uciși prin înfometare.

Deosebirea dintre lagărele de concentrare și locurile unde au avut loc masacre nu poate fi făcută foarte exact: au existat oameni care au fost executați și au fost oameni care au murit prin înfometare în lagăre. Între condamnarea la lagăr și condamnarea la moarte, între munca silnică și gaz, între sclavie și gloanțe există totuși o diferență. În marea lor majoritate, victimele regimurilor german și sovietic n-au pus niciodată piciorul într-un lagăr de concentrare. Auschwitz a fost două lucruri în același timp, lagăr de muncă și centru al morții, iar soarta neevreilor deținuți pentru muncă și a evreilor triați pentru muncă a fost foarte diferită de cea a evreilor triați pentru camerele de gazare. Auschwitz face astfel parte din două istorii înrudite, dar distincte. Auschwitz ca lagăr de muncă este mai reprezentativ pentru experiența unui număr mare de oameni care au suferit de pe urma politicilor germane (sau sovietice) de concentrare, în vreme ce Auschwitz ca centru al morții este tipic pentru soarta celor care au fost uciși în mod deliberat. Cei mai mulți dintre evreii care au ajuns la Auschwitz au fost pur și simplu gazați; nici ei, la fel ca aproape toți cei paisprezece milioane de oameni uciși în zona morții, n-au petrecut timp în vreun lagăr de concentrare.

Lagărele de concentrare germane și sovietice înconjoară zona morții atât la răsărit, cât și la apus, estompând negrul cu nuanțele ei de cenușiu. La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, trupele americane și britanice au eliberat lagărele de concentrare germane, ca Belsen și Dachau, însă aliații occidentali nu au eliberat *nici unul* dintre centrele morții importante. Germanii și-au pus în practică toate politicile majore de exterminare pe teritoriile ocupate ulterior de sovietici. Armata Roșie a eliberat Auschwitz, precum și centrele Treblinka, Sobibór, Bełżec, Chełmno și Majdanek. Trupele americane și britanice n-au ajuns în zona morții și n-au văzut *nici unul* dintre principalele locuri în care au avut loc masacre. Nu numai că trupele americane și britanice nu au văzut nici unul dintre locurile în care au ucis sovieticii, lăsând ca toate crimele stalinismului să fie dovedite după sfârșitul Războiului Rece și deschiderea arhivelor, dar n-au văzut nici locurile în care au ucis *germanii*, ceea ce înseamnă că a trebuit la fel de mult timp ca să fie cunoscute crimele lui Hitler.

Fotografiile și filmele despre lagărele de concentrare germane au alcătuit percepția nemijlocită a majorității occidentalilor despre crimele în masă. Așa înfiorătoare cum sunt, aceste imagini nu sunt decât aluzii la istoria zonei morții. Ele nu sunt întreaga poveste; din păcate, nu sunt nici măcar o introducere.

*

Crimele în masă din Europa sunt asociate de obicei cu Holocaustul, iar Holocaustul cu uciderea rapidă, la scară industrială. Imaginea este prea simplă și limpede. În locurile în care s-au petrecut masacrele germane și sovietice, metodele de ucidere erau mai degrabă primitive. Din cei paisprezece milioane de civili și de prizonieri de război omorâți în zona morții între 1933 și 1945, peste jumătate au murit pentru că au fost privați de hrană. Europeni au înfometat cu bună știință europeni, într-un număr înfiorător de mare, la mijlocul secolului XX. În cele mai mari două acțiuni de crime în masă, după Holocaust – perioadele de foamete ordonate de Stalin la începutul anilor '30 și înfometarea prizonierilor de război sovietici de către Hitler la începutul anilor '40 –, s-au utilizat această metodă de exterminare. Înfometarea a dominat nu numai realitatea, ci și imaginația. Printr-un Plan al Foamei, regimul nazist a proiectat moartea a zeci de milioane de slavi și evrei în iarna 1941–1942.

Alte metode în afară de înfometare au fost împușcarea și gazarea. În timpul Marii Terori staliniste din 1937–1938 au fost împușcați aproape șapte sute de mii de cetățeni sovietici. Cei circa două sute de mii de polonezi omorâți de germani și sovietici în timpul ocupației comune în Polonia au fost împușcați. Cei peste trei sute de mii de bielorusi și un număr asemănător de polonezi executați în „represaliile" germane au fost împușcați. Evreii uciși în Holocaust au fost cam în aceeași măsură împușcați sau gazați.

De fapt, în privința gazării prea puține erau lucrurile cu adevărat moderne. Cei aproximativ un milion de evrei gazați la Auschwitz au fost omorâți cu acid cianhidric, un compus chimic izolat în secolul al XVIII-lea. Cei aproximativ 1,6 milioane de evrei omorâți la Treblinka, Chełmno, Bełżec și Sobibór au fost asfixiați cu monoxid de carbon, despre care până și vechii greci știau că este letal. În anii '40, acidul cianhidric era folosit ca pesticid; monoxidul de carbon era produs de motoarele cu combustie internă. Sovieticii și germanii s-au bazat pe tehnologii care nu erau noi defel în anii '30 și '40:

motoarele cu combustie internă, căile ferate, armele de foc, pesticidele, sârma ghimpată.

Indiferent de tehnologia folosită, omorul avea caracter personal. Oamenii care mureau înfometați erau urmăriți, adesea din turnuri de veghe, de către cei care îi privau de hrană. Cei care erau împușcați erau priviți prin cătarea armelor, de foarte aproape, sau erau ținuți de doi bărbați, în vreme ce al treilea le punea pistolul în ceafă. Cei care urmau să fie asfixiați erau adunați, urcați în trenuri și apoi mânați în camerele de gazare. Erau deposedați de toate bunurile, apoi și de haine, după care, dacă erau femei, și de păr. Fiecare dintre ei a murit de o moarte diferită, dat fiind că fiecare trăise o viață diferită.

*

Numărul absolut al victimelor ne poate atenua ideea de individualitate a fiecăreia. „Aș vrea să vă spun fiecăruia pe nume", scria poeta rusă Anna Ahmatova în *Requiem*, „dar lista a fost luată, și nu ai unde să mai cauți". Mulțumită muncii sârguincioase a istoricilor, avem unele dintre liste; mulțumită deschiderii arhivelor din Europa de Est, avem unde să căutăm. Avem un număr surprinzător de glasuri ale victimelor: de exemplu, amintirile unei tinere evreice care a reușit să iasă din groapa morții de la Babi Iar, la Kiev; sau ale alteia, care a reușit același lucru la Ponarî, lângă Vilnius. Avem amintirile unora dintre cei câteva zeci de supraviețuitori de la Treblinka. Avem o arhivă a ghetoului din Varșovia, adunată cu mare trudă, îngropată și apoi (în cea mai mare parte) găsită. Avem jurnalele ținute de ofițerii polonezi împușcați de NKVD în 1940 la Katyń, dezgropate împreună cu trupurile lor. Avem însemnări aruncate din autobuzele care îi duceau pe polonezi la gropile morții în timpul acțiunilor de masacrare ale germanilor din același an. Avem cuvintele scrijelite pe zidurile sinagogii din Kovel și pe cele lăsate pe pereții temniței Gestapoului din Varșovia. Avem amintirile ucrainenilor care au supraviețuit foametei sovietice din 1933, pe cele ale prizonierilor sovietici de război care au supraviețuit campaniei de înfometare germane din 1941 și pe cele ale leningrădenilor care au scăpat cu viață din asediul din 1941–1944.

Avem unele dintre amintirile făptuitorilor, luate de la germani după ce au pierdut războiul, sau găsite în arhivele ruse, sau ucrainene, sau bieloruse, sau polone, sau baltice după prăbușirea Uniunii

TĂRÂMUL MORȚII
CCA 1933
NORVEGIA
FINLANDA
Helsinki
Leningrad
Stockholm
Tallinn
ESTONIA
Novgorod
R.S.F.S. RUSĂ
Marea Nordului
SUEDIA
DANEMARCA
Riga
LETONIA
Moscova
Copenhaga
Marea Baltică
LITUANIA
Kaunas
Wilno
Smolensk
Königsberg
Gdańsk
PRUSIA ORIENTALĂ (Germania)
U.R.S.S.
Hamburg
Minsk
OLANDA
Amsterdam
Berlin
Białystok
R.S.S. BIELORUSĂ
Poznań
Varșovia
Kursk
GERMANIA
Łódź
POLONIA
BELGIA
Rin
Lublin
Dresda
Kiev
Harkov
Don
Stalingrad
Luxemburg
Praga
Cracovia
Lwów
CEHOSLOVACIA
FRANȚA
Dunărea
Nipru
R.S.S. UCRAINEANĂ
Stalino
München
Viena
Budapesta
ELVEȚIA
AUSTRIA
UNGARIA
Chișinău
Odessa
Marea Azov
CRIMEEA (R.S.F.S.R.)
Veneția
ROMÂNIA
ITALIA
Belgrad
București
IUGOSLAVIA
Dunărea
Marea Neagră
R.S.F.S. TRANSCAUCAZIANĂ

Sovietice, în 1991. Avem rapoarte și scrisori de la polițiști și soldați germani care au împușcat evrei, și de la unități germane de luptă împotriva partizanilor care au împușcat civili bieloruși și polonezi. Avem petiții trimise de activiști ai partidului comunist înainte de impunerea înfometării în Ucraina, în 1932–1933. Avem cotele de condamnare la moarte în rândurile țăranilor și minorităților naționale trimise de la Moscova birourilor NKVD regionale în 1937 și 1938, și răspunsurile în care se cere ca aceste cote să fie mărite. Avem procese-verbale ale interogatoriilor cetățenilor sovietici care au fost apoi condamnați la moarte și executați. Avem calcule făcute de germani cu evreii împușcați pe marginea gropilor comune și gazați în lagărele de exterminare. Avem calcule făcute de sovietici în operațiunile de împușcare din timpul Marii Terori și la Katyń. Avem estimări generale destul de corecte ale numărului de evrei uciși în fiecare dintre principalele centre de exterminare, bazate pe tabele de înregistrări și rapoarte germane, mărturii ale supraviețuitorilor și documente sovietice. Putem face estimări corecte ale numărului celor care au murit de foame în Uniunea Sovietică, care n-au fost înregistrați cu toții. Avem scrisorile lui Stalin către tovarășii cei mai apropiați, discuțiile lui Hitler cu comesenii, agenda lui Himmler și multe alte surse. În măsura în care o carte ca aceasta e de fapt cu putință, acest lucru se datorează realizărilor altor istorici, utilizării de către ei a acestor surse și a nenumărate altele. Chiar dacă anumite discuții din lucrarea de față se bazează pe activitatea mea arhivistică, enorma mea îndatorare față de colegi și de generațiile precedente de istorici va fi evidentă în aceste pagini și în note.

Pe tot parcursul său, cartea va evoca opiniile victimelor însele, ca și cele ale prietenilor și rudelor lor. Îi va cita și pe făptași, pe cei care au ucis și pe cei care au ordonat uciderea. De asemenea, vor chema ca martori un mic grup de scriitori europeni: Anna Ahmatova, Hannah Arendt, Jósef Czapski, Günter Grass, Vasili Grossman, Gareth Jones, Arthur Koestler, George Orwell și Alexander Weissberg. (Va urmări și cariera a doi diplomați: specialistul american în problemele Rusiei George Kennan, care se afla la Moscova în momentele cruciale, și spionul japonez Chiune Sugihara, participant la politicile care, în viziunea lui Stalin, îndreptățeau teroarea în masă, iar apoi salvatorul de evrei din Holocaustul lui Hitler.) Unii dintre acești scriitori au înregistrat câte o metodă de masacrare; alții două sau mai multe. Unii dintre ei au oferit analize lucide, alții comparații

cutremurătoare, alții imagini care se întipăresc în minte. Ceea ce au în comun este încercarea constantă de a examina Europa între Hitler și Stalin, adesea ignorând tabuurile vremii lor.

*

Într-o comparație a regimurilor sovietic și nazist, teoreticianul politic Hannah Arendt scria în 1951 că „factualitatea depinde ea însăși de existența neîntreruptă a lumii nontotalitariste". Diplomatul american George Kennan spunea același lucru în cuvinte mai simple la Moscova, în 1944: „Aici, oamenii hotărăsc ce anume este adevărat și ce e fals."

Să fie oare adevărul doar o tocmeală a puterii, sau relatările istorice adevărate chiar pot să se împotrivească presiunii politice? Germania nazistă și Uniunea Sovietică au căutat să stăpânească însăși istoria. Uniunea Sovietică era un stat marxist ai cărui conducători se proclamau savanți în istorie. Național-socialismul era o viziune apocaliptică de transformare totală înfăptuită de oameni care credeau că voința și rasa pot să ducă la lepădarea poverii trecutului. Cu siguranță, cei doisprezece ani de nazism și cei șaptezeci și patru de ani de putere sovietică cântăresc greu în planul capacității noastre de a evalua lumea. Mulți cred că crimele regimului nazist au fost atât de mari, încât se situează în afara istoriei. Acesta e un ecou tulburător al credinței lui Hitler însuși în triumful voinței asupra faptelor. Alții susțin că crimele lui Stalin, în toată oroarea lor, erau justificate de nevoia de a crea sau de a apăra un stat modern. Aceasta amintește de viziunea lui Stalin că istoria are doar o singură direcție, pe care el o înțelegea și care îi justifica retrospectiv politicile.

Fără o istorie construită și susținută pe o temelie complet diferită, vom constata că Hitler și Stalin continuă să-și definească pentru noi propriile acțiuni. Care ar putea să fie această temelie? Cu toate că studiul de față implică istorie militară, politică, economică, socială, culturală și intelectuală, cele trei metode fundamentale ale sale sunt simple: sublinierea faptului că nici un eveniment din trecut nu e mai presus de înțelegerea istorică sau de accesul la cercetarea istorică; reflecția asupra posibilității unor opțiuni alternative și acceptarea realității ireductibile a alegerii în treburile omenești; și atenția cronologică sistematică acordată tuturor politicilor staliniste și naziste care au ucis un număr mare de civili și de prizonieri

de război. Forma studiului nu provine din geografia politică a imperiilor, ci din geografia umană a victimelor. Zona morții nu a fost un teritoriu politic, real sau imaginar; este, pur și simplu, zona în care cele mai criminale regimuri ale Europei și-au făcut treaba lor cea mai criminală.

Timp de decenii istoria națională – evreiască, polonă, ucraineană, bielorusă, rusă, lituaniană, estoniană, letonă – a ținut piept conceptualizărilor naziste și sovietice ale atrocităților. Istoria zonei morții a fost păstrată, adesea cu inteligență și curaj, prin scindarea trecutului european în subansambluri naționale și apoi împiedicarea acestor părți să se atingă unele de altele. Și totuși, concentrarea atenției pe un singur grup persecutat, indiferent de cât de bine ar fi validată istoric, n-ar izbuti să arate ce s-a petrecut în Europa între 1933 și 1945. Cunoașterea perfectă a trecutului ucrainean nu va scoate la iveală cauzele foametei. Urmărirea istoriei Poloniei nu este cel mai bun mod de a înțelege motivul pentru care atât de mulți polonezi au fost uciși în perioada Marii Terori. Oricât de multe cunoștințe despre istoria bielorusă nu pot explica lagărele de prizonieri de război și campaniile împotriva partizanilor în care au fost uciși atât de mulți bieloruși. O descriere a vieții evreilor poate include Holocaustul, dar nu poate să-l explice. Adesea, ceea ce s-a întâmplat unui grup poate fi înțeles doar în lumina a ceea ce s-a întâmplat altui grup. Însă acesta nu este decât începutul conexiunilor. Regimul nazist și cel sovietic trebuie să fie privite, și ele, în lumina modului în care conducătorii lor s-au străduit să domine aceste ținuturi și au privit aceste grupuri și relațiile dintre ele.

Azi, e general acceptat că masacrele din secolul al XX-lea au cea mai mare semnificație morală pentru secolul al XXI-lea. Cât de uimitor e, așadar, că nu există o istorie a zonei morții. Masacrele au despărțit istoria evreiască de cea europeană și istoria Europei de Est de istoria Europei de Vest. Crima nu a făurit națiunile, dar continuă să condiționeze despărțirea lor intelectuală la decenii după sfârșitul național-socialismului și stalinismului. Acest studiu pune în contact regimurile nazist și sovietic, istoria evreiască și cea europeană, precum și istoriile naționale. Descrie victimele și făptuitorii. Discută ideologiile și planurile, sistemele și societățile. E o istorie a oamenilor uciși de ordinele unor conducători aflați departe. Ținuturile natale ale victimelor se întind între Berlin și Moscova; ele au devenit zona morții după venirea la putere a lui Hitler și Stalin.

INTRODUCERE

Hitler și Stalin

Originile regimurilor nazist și sovietic și ale ciocnirii lor în zona morții sunt în Primul Război Mondial, din 1914–1918. Războiul a lichidat vechile imperii continentale din Europa, dând aripi visurilor despre imperii noi. A înlocuit principiul dinastic al cârmuirii prin împărați cu ideea fragilă de suveranitate a poporului. A arătat că milioane de oameni se supun ordinelor de a lupta și de a muri, pentru cauze abstracte și îndepărtate, în numele patriilor care deja încetaseră să existe sau care de-abia se năsteau. Noi țări au fost create pornind practic de la nimic, și grupuri mari de civili au fost deplasate sau eliminate prin aplicarea unor tehnici simple. Peste un milion de armeni au fost uciși de autoritățile otomane. Germani și evrei au fost deportați de Imperiul Rus. Bulgari, greci și turci au fost schimbați între state după război. La fel de important e că războiul a spulberat o economie globală integrată. Nici un european adult activ în 1914 nu va mai vedea restabilirea unui comerț liber comparabil cu ce fusese înainte; cei mai mulți dintre europenii adulți activi în 1914 nu aveau să se mai bucure în restul vieții lor de astfel de niveluri de prosperitate.

Esența Primului Război Mondial a fost conflictul armat dintre, pe de o parte, Imperiul German, Monarhia Habsburgică, Imperiul Otoman și Bulgaria („Puterile Centrale") și, pe de altă parte, Franța, Imperiul Rus, Marea Britanie, Italia, Serbia și Statele Unite („Puterile Antantei"). Victoria Puterilor Antantei în 1918 a însemnat sfârșitul a trei imperii continentale europene: habsburgic, german și otoman. Prin condițiile prevăzute de tratatele postbelice de la Versailles, St. Germain, Sèvres și Trianon, stăpânirile multinaționale au fost înlocuite de state naționale, iar monarhiile de republici democratice. Marile puteri europene care nu au fost distruse de război, Marea Britanie și, mai ales, Franța, au fost substanțial slăbite. După

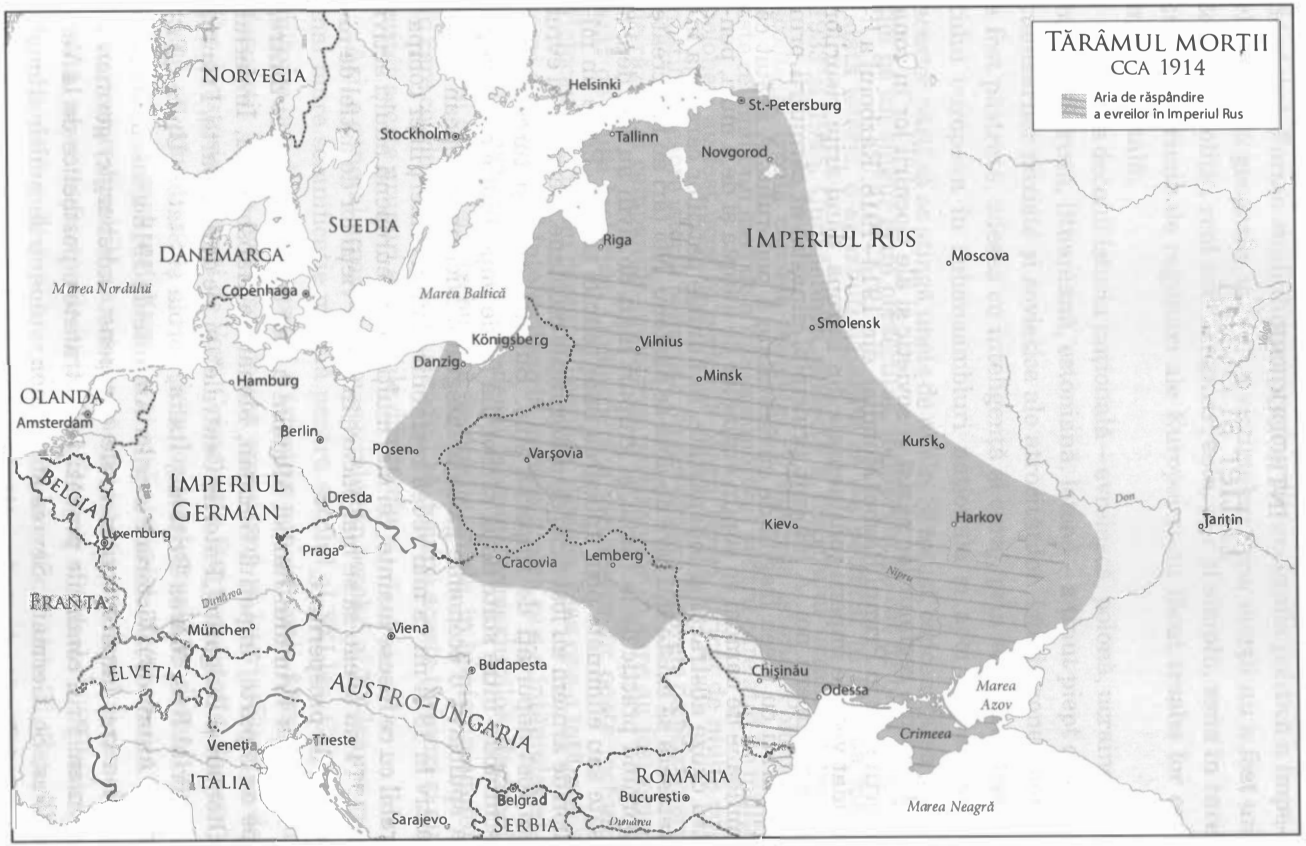
TĂRÂMUL MORȚII
CCA 1914
Aria de răspândire a evreilor în Imperiul Rus
NORVEGIA
Helsinki
St.-Petersburg
Stockholm
Tallinn
Novgorod
SUEDIA
DANEMARCA
Riga
IMPERIUL RUS
Moscova
Marea Nordului
Copenhaga
Marea Baltică
Smolensk
Königsberg
Vilnius
Danzig
Minsk
Hamburg
OLANDA
Amsterdam
Berlin
Posen
Varșovia
Kursk
BELGIA
IMPERIUL GERMAN
Dresda
Kiev
Harkov
Don
Țaritin
Luxemburg
Praga
Cracovia
Lemberg
Nipru
FRANȚA
Dunărea
München
Viena
ELVEȚIA
Budapesta
Chișinău
Odessa
Marea Azov
AUSTRO-UNGARIA
Crimeea
Veneția
Trieste
ITALIA
ROMÂNIA
București
Belgrad
Marea Neagră
Sarajevo
SERBIA
Dunărea

1918, învingătorii se hrăneau cu iluzia că viața și-ar putea relua cumva cursul dinainte de război. Revoluționarii care nădăjduiau să-i conducă pe învinși visau că vărsarea de sânge ar putea îndreptăți transformări radicale, care să dea sens războiului și să-i anihileze pagubele.

Cea mai importantă viziune politică era cea a utopiei comuniste. La sfârșitul războiului se împliniseră deja șaptezeci de ani de când Karl Marx și Friedrich Engels așternuseră pe hârtie cea mai faimoasă dintre lozincile lor: „Proletari din toate țările, uniți-vă!" Marxismul a animat generații de revoluționari cu chemarea la schimbare politică și morală: sfârșitul capitalismului și al conflictului pe care se socotea că îl determină proprietatea privată și înlocuirea lor cu un socialism care să elibereze masele muncitoare și să redea umanității conștiința nepătată. Pentru marxiști, progresul istoric decurge din lupta dintre clasele aflate în ascensiune și cele aflate în declin, grupuri structurate și restructurate de schimbările care au loc în modurile de producție economică. Fiecare clasă politică dominantă a fost contestată de noile grupuri sociale formate de noile sisteme economice. Lupta de clasă modernă se desfășura între cei care dețineau fabrici și cei care lucrau în ele. Ca atare, Marx și Engels presupuneau că revoluțiile vor începe în țările cele mai industrializate, cu număr mare de muncitori, cum erau Germania și Marea Britanie.

Prin perturbarea ordinii capitaliste și slăbirea marilor imperii, Primul Război Mondial a oferit revoluționarilor o șansă evidentă. Însă cei mai mulți dintre marxiști se obișnuiseră deja să acționeze în cadrul sistemelor politice naționale, și au ales să-și sprijine guvernele în timpul războiului. Nu a fost și cazul lui Vladimir Lenin, supus al Imperiului Rus și conducătorul bolșevicilor. Concepția sa voluntaristă despre marxism, credința că istoria poate fi împinsă pe făgașul potrivit, l-a făcut să vadă în război marea sa șansă. Pentru un voluntarist ca Lenin, acceptarea verdictului istoriei le-a dat marxiștilor dreptul să o creeze ei înșiși. În concepția lui Marx, istoria nu e determinată dinainte, ci e lucrarea indivizilor conștienți de principiile ei. Lenin se trăgea dintr-o țară în mare măsură agrară, căreia îi lipseau, din perspectiva marxistă, condițiile economice pentru revoluție. Din nou, el a avut o teorie revoluționară care să-i justifice impulsul revoluționar. Credea că imperiile coloniale asiguraseră sistemului capitalist o viață mai lungă, însă un război între imperii

ar aduce o revoluție generală. Imperiul Rus s-a prăbușit primul, iar Lenin a profitat de ocazie.

Soldații greu încercați și țăranii sărăciți ai Imperiului Rus s-au revoltat la începutul lui 1917. După ce, în luna februarie, o revoltă populară a doborât monarhia rusă, un nou regim liberal a încercat să câștige războiul, declanșând încă o ofensivă militară împotriva dușmanilor, Imperiul German și Monarhia Habsburgică. În acest punct, Lenin a devenit arma secretă a Germaniei. În luna aprilie, germanii l-au trimis pe Lenin din exilul său în Elveția în capitala rusă, Petrograd, ca să declanșeze o revoluție care să scoată Rusia din război. Cu ajutorul charismaticului său aliat Leon Trotki și al disciplinaților săi bolșevici, Lenin a reușit cu oarecare suport popular o lovitură de stat în noiembrie. La începutul lui 1918, noul guvern al lui Lenin a semnat cu Germania un tratat de pace care a lăsat Bielorusia, Ucraina, țările baltice și Polonia sub control german. În parte datorită lui Lenin, Germania a câștigat războiul pe frontul de est și a simțit un pic gustul imperiului răsăritean.

Pacea lui Lenin a fost plătită cu dominația colonială germană a teritoriului care fusese partea de vest a Imperiului Rus. Însă, desigur, chibzuiau bolșevicii, Imperiul German are să se prăbușească și el curând, împreună cu restul sistemului capitalist exploatator, iar rușii și ceilalți revoluționari își vor putea răspândi noua ordine spre apus, către acele teritorii și dincolo de ele. Războiul, argumentau Lenin și Trotki, are să aducă în mod inevitabil înfrângerea germanilor pe frontul de vest și apoi o revoluție a muncitorilor din Germania însăși. Lenin și Trotki justificau Revoluția Rusă în fața lor înșiși și a altor marxiști prin faptul că se așteptau la o revoltă proletară iminentă în țările mai industrializate din Europa Centrală și de Vest. La sfârșitul lui 1918 și în 1919, se părea că Lenin are dreptate. Într-adevăr, germanii au fost înfrânți de Franța, Marea Britanie și americani pe frontul de vest în toamnna lui 1918, așa încât au fost siliți să se retragă – neînfrânți – din noul lor imperiu răsăritean. Revoluționarii germani au făcut încercări sporadice de a prelua puterea. Bolșevicii au cules roadele în Ucraina și Bielorusia.

Prăbușirea vechiului Imperiu Rus și înfrângerea vechiului Imperiu German a creat un vid de putere în Europa de Est, pe care bolșevicii n-au izbutit să-l umple, oricât s-au trudit. În vreme ce Lenin și Trotki își desfășurau noua Armată Roșie în războaiele civile din Rusia și Ucraina, cinci țări din jurul Mării Baltice – Finlanda, Estonia,

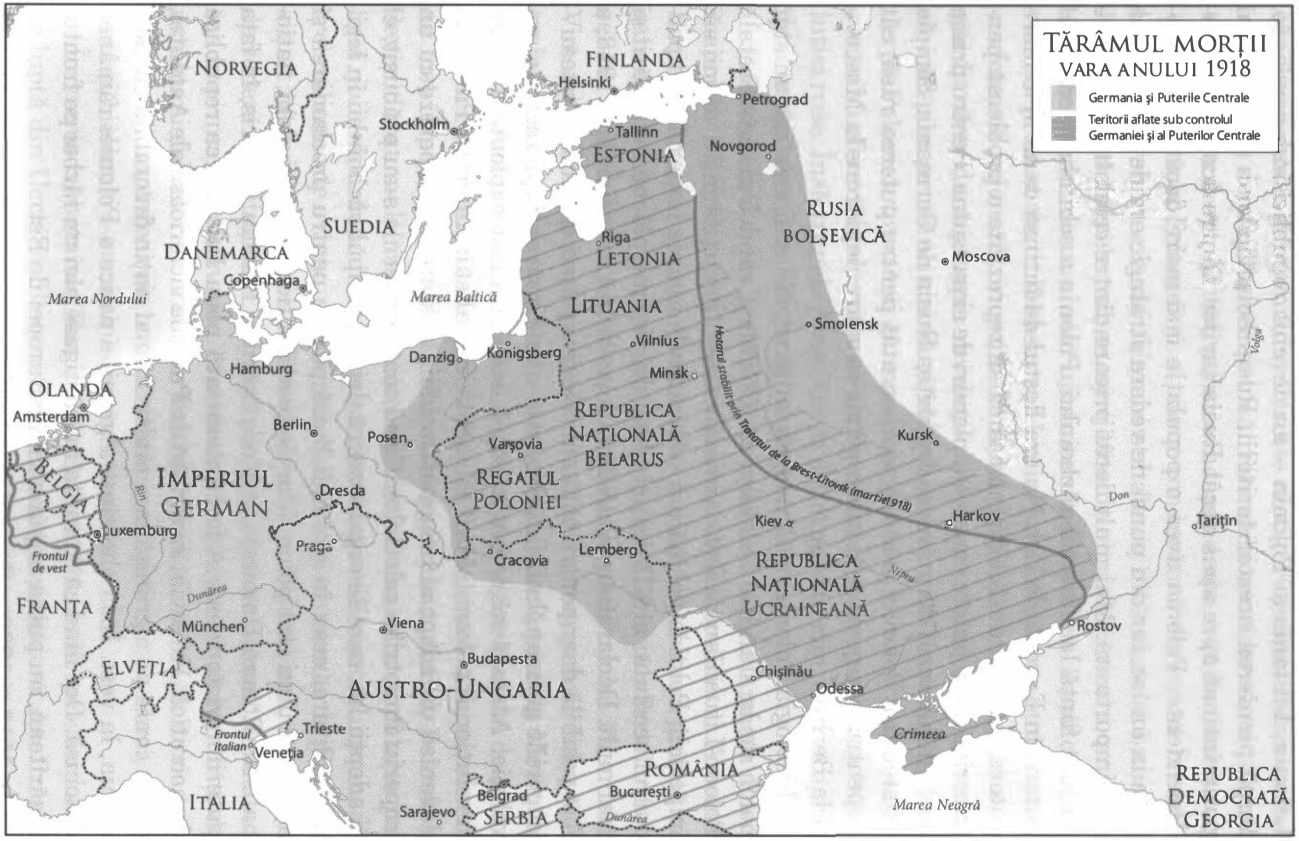
TĂRÂMUL MORȚII
VARA ANULUI 1918
Germania și Puterile Centrale
Teritorii aflate sub controlul Germaniei și al Puterilor Centrale
NORVEGIA
FINLANDA
Helsinki
Petrograd
Stockholm
Tallinn
ESTONIA
Novgorod
RUSIA BOLȘEVICĂ
SUEDIA
Riga
LETONIA
Moscova
DANEMARCA
Copenhaga
Marea Nordului
Marea Baltică
LITUANIA
Smolensk
Vilnius
Hotarul stabilit prin Tratatul de la Brest-Litovsk (martie 1918)
Volga
Hamburg
Danzig
Königsberg
Minsk
OLANDA
Amsterdam
Berlin
Posen
Varșovia
REPUBLICA NAȚIONALĂ BELARUS
Kursk
BELGIA
IMPERIUL GERMAN
REGATUL POLONIEI
Rin
Dresda
Kiev
Harkov
Don
Țaritîn
Luxemburg
Praga
Cracovia
Lemberg
Frontul de vest
REPUBLICA NAȚIONALĂ UCRAINEANĂ
Nipru
Dunărea
FRANȚA
München
Viena
Rostov
Budapesta
ELVEȚIA
Chișinău
AUSTRO-UNGARIA
Odessa
Frontul italian
Trieste
Crimeea
Veneția
ROMÂNIA
ITALIA
Belgrad
București
Sarajevo
SERBIA
Dunărea
Marea Neagră
REPUBLICA DEMOCRATĂ GEORGIA

Letonia, Lituania și Polonia – au devenit republici independente. După pierderea acestor teritorii, Rusia bolșevicilor a devenit mai puțin întinsă spre apus decât Rusia țarilor. Dintre aceste state independente, Polonia avea o populație mai mare decât toate celelalte la un loc, iar din punct de vedere strategic era de departe cea mai importantă. Mai mult decât oricare dintre celelalte state care au luat ființă la sfârșitul războiului, Polonia a schimbat echilibrul puterii în Europa de Est. Nu era destul de întinsă ca să fie o mare putere, dar era destul de întinsă ca să reprezinte o problemă pentru orice mare putere care avea planuri de expansiune. Pentru prima oară în mai mult de un veac, despărțea Rusia de Germania. Simpla existență a Poloniei crea un tampon atât pentru puterea rusă, cât și pentru cea germană, lucru privit cu mare neplăcere la Moscova și la Berlin.

Ideologia Poloniei era independența sa. Nu mai existase un stat polon de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când Uniunea Statală Polono-Lituaniană a fost dezmembrată și împărțită între vecinii săi imperiali. Politica polonă a continuat sub domnia imperială pe parcursul secolului al XIX-lea, și ideea de națiune polonă s-a întărit și mai mult. Declarația polonă de independență, în noiembrie 1918, a fost posibilă doar pentru că toate cele trei puteri care o împărțeau – imperiile german, habsburgic și rus – au dispărut după război și revoluție. Această mare conjunctură istorică a fost exploatată de un revoluționar polonez, Józef Piłsudski. Socialist în tinerețe, Piłsudski devenise un adept al pragmatismului, în stare să coopereze cu un imperiu împotriva celorlalte. Când toate imperiile s-au prăbușit, el și adepții lui, care se organizaseră deja în timpul războiului în legiuni militare, erau în cea mai bună poziție pentru proclamarea și apărarea unui stat polon. Marele rival politic al lui Piłsudski, naționalistul Roman Dmowski, a pledat pentru Polonia la Paris, în fața puterilor victorioase. A fost întemeiată noua Polonie, ca republică democratică. Varșovia, susținută de Puterile victorioase ale Antantei, putea conta pe o graniță mai mult sau mai puțin favorabilă cu Germania, la vest. Însă chestiunea graniței estice a Poloniei rămânea deschisă. Dat fiind că Antanta nu câștigase nici un război pe frontul răsăritean, nu putea impune nimic Europei de Est.

În 1919 și 1920, polonezii și bolșevicii au dus pentru teritoriile de graniță dintre Polonia și Rusia un război care a fost decisiv pentru ordinea europeană. Armata Roșie intrase în Ucraina și Bielorusia

când s-au retras germanii, însă aceste câștiguri teritoriale nu au fost recunoscute de conducerea polonă. Piłsudski considera aceste ținuturi de mijloc drept entități politice independente, a căror istorie este legată de cea a Poloniei și ai căror conducători doresc să restabilească o versiune a vechii Uniuni statale cu Bielorusia și Lituania. Nădăjduia că trupele polone, sprijinite de aliații ucraineni, ar putea să ajute la crearea unui stat ucrainean independent. După ce bolșevicii au preluat controlul asupra Ucrainei, în 1919, și au stopat acolo o ofensivă poloneză, în primăvara lui 1920, Lenin și Troțki s-au gândit să-și ducă propria revoluție în Polonia, folosind baioneta ca să-i inspire pe muncitori să-și îndeplinească rolul istoric. După căderea Poloniei, tovarășii germani, sprijiniți de noua Armată Roșie, aveau să ofere vastele resurse ale Germaniei pentru salvarea Revoluției ruse. Însă trupele sovietice, în drum spre Berlin, au fost oprite de armata polonă la Varșovia, în august 1920.

Piłsudski a condus un contraatac care a respins Armata Roșie înapoi în Bielorusia și Ucraina. Stalin, comisar politic al Armatei Roșii în Ucraina, s-a numărat printre învinși. Evaluarea greșită pe care a făcut-o acolo a împiedicat coordonarea corectă a forțelor bolșevice, lăsând Armata Roșie vulnerabilă la manevra lui Piłsudski. Victoria militară polonă nu a însemnat distrugerea puterii bolșevice: trupele polone erau prea sleite ca să mărșăluiască până la Moscova, iar societatea polonă era prea divizată ca să sprijine o astfel de aventură. În cele din urmă, teritoriile locuite de bieloruși și de ucraineni au fost împărțite între Rusia bolșevică și Polonia. Astfel, Polonia a devenit stat multinațional, cu circa două treimi din populație polonă, judecând după limbă, dar cu circa cinci milioane de ucraineni, trei milioane de evrei, un milion de bieloruși și un număr de germani situat între jumătate de milion și un milion. Polonia era, din punct de vedere constituțional, „un stat pentru națiunea polonă", însă avea cea mai mare comunitate evreiască din Europa și comunități de ucraineni și bieloruși aflate pe locul doi ca mărime (după Rusia bolșevică). Își împărțea cele trei minorități naționale mari – evrei, ucraineni și bieloruși – cu vecina sa răsăriteană.

În vreme ce hotarele Europei de Est erau hotărâte pe câmpurile de luptă din Ucraina, Bielorusia și Polonia, învingătorii din Primul Război Mondial dictau condițiile din Europa Centrală și de Vest. Pe când Polonia și bolșevicii se încăierau pe ceea ce fusese frontul de est în Primul Război Mondial, Germania înfrântă încerca să le înfățișeze

învingătorilor un chip pașnic. Germania s-a declarat republică, ceea ce a favorizat negocierile cu francezii, britanicii și americanii. Principalul ei partid marxist, social-democrații, a respins exemplul bolșevic și nu a făcut revoluție în Germania. Cei mai mulți social-democrați fuseseră loiali Imperiului German în timpul războiului, și acum considerau că proclamarea Republicii germane este un progres. Însă aceste opțiuni moderatoare nu-i erau Germaniei de cine știe ce folos. Aranjamentele postbelice erau mai degrabă impuse decât dezbătute; încălcând o îndelungată tradiție europeană, învinșii nu au primit un loc la masa tratativelor de pace de la Paris. Guvernul german n-a avut de ales, a trebuit să semneze Tratatul de la Versailles din iunie 1919, însă puțini dintre politicienii germani se simțeau obligați să-i susțină condițiile.

Dat fiind că tratatul a fost redactat de învingătorii moralizatori, era ușor să fie atacat ca ipocrit. Pe când luptau împotriva imperiilor continentale, Puterile Antantei se declaraseră susținătoare ale eliberării națiunilor din Europa Centrală. În special americanii își caracterizau participarea la război ca o cruciadă pentru independența națională. Însă francezii, care suferiseră mai mult decât orice altă putere, voiau ca Germania să fie pedepsită, iar aliații Franței să fie răsplătiți. De fapt, Tratatul de la Versailles contrazicea însuși principiul pentru care susținuseră că luptă Puterile Antantei: autodeterminarea națională. La Versailles, ca și la Trianon (iunie 1920) și Sèvres (august 1920), popoarele pe care Antanta le considerase aliate (polonezii, cehii, românii) au primit mai multe teritorii și, în consecință, mai multe minorități etnice între hotarele lor. Națiunile considerate dușmane (germanii, ungurii, bulgarii) au pierdut teritorii și, în consecință, au avut diaspore mai mari între hotarele altor țări.

Războiul Polono-Bolșevic s-a desfășurat în perioada începerii tratativelor la Versailles și semnarea Tratatului de la Sèvres. Dat fiind că în partea de est Europa era încă în război, în vreme ce în vest se negociau și se semnau aceste tratate, noua ordine postbelică a fost destul de fragilă. Părea vulnerabilă în fața revoluției de stânga, inspirată sau chiar provocată de bolșevici. În timpul Războiului Polono-Bolșevic, revoluționarii din Germania au crezut că vor primi ajutor din partea Armatei Roșii. Și noua republică germană părea vulnerabilă în fața revoluției de dreapta. Soldații germani care se întorceau de pe frontul de est, unde repurtaseră victoria, nu vedeau nici un motiv să accepte ceea ce li se părea o umilire a patriei de

către noua republică și Tratatul de la Versailles pe care aceasta îl semnase. Mulți veterani s-au înrolat în milițiile de dreapta, care luptau împotriva revoluționarilor de stânga. Guvernul social-democrat german, crezând că nu are de ales, s-a folosit într-o oarecare măsură de milițiile de dreapta pentru a înăbuși încercările comuniștilor de a declanșa o revoluție.

Victoria polonă asupra Armatei Roșii la Varșovia, în august 1920, a pus capăt nădejdilor de revoluție socialistă europeană. Tratatul dintre Polonia și Rusia bolșevică, semnat la Riga în martie 1921, a desăvârșit aranjamentul postbelic. El a stabilit granița estică a Poloniei, a asigurat pentru mulți ani teritoriilor divizate ale Ucrainei și Bielorusiei statutul de măr al discordiei și a făcut din bolșevism mai degrabă o ideologie de stat decât o revoluție armată. Uniunea Sovietică, fondată în anul următor, avea să fie un stat cu granițe – în această privință, cel puțin, o entitate politică la fel cu celelalte. Sfârșitul conflictului armat de mari proporții a însemnat și sfârșitul speranțelor dreptei că revoluția ar putea duce la contrarevoluție. Cei care doreau să răstoarne noua republică germană, indiferent dacă erau din extrema dreaptă sau din extrema stângă, se puteau baza doar pe forțele proprii. Social-democrații germani au rămas adepții republicii, în vreme ce comuniștii germani lăudau modelul sovietic și urmau linia sovietică. Preluau instrucțiunile date de Internaționala Comunistă creată de Lenin în 1919. Extrema dreaptă germană își imagina obiectivul ordinii postbelice ca scop pe care Germania trebuia să-l realizeze de una singură, după ce se va fi reconstruit și refăcut.

Reconstruirea Germaniei părea să fie mai dificilă decât era în realitate. Germania, acuzată pentru război, și-a pierdut nu numai o parte din teritoriu și din populație, ci și dreptul la o armată normală. La începutul anilor '20, a suferit de hiperinflație și de haos politic. Și totuși, Germania rămânea, cel puțin potențial, cea mai puternică țară din Europa. Numărul locuitorilor era întrecut doar de cel al Uniunii Sovietice, potențialul industrial nu avea rival, teritoriul nu îi fusese ocupat în timpul războiului, iar posibilitățile de creștere erau schițate chiar în logica reglementărilor din tratatul de pace. După încetarea luptelor din Europa, guvernul german a găsit rapid un teren comun cu Uniunea Sovietică. La urma urmelor, și Berlinul, și Moscova doreau să schimbe ordinea europeană pe socoteala Poloniei. Amândouă doreau să fie mai puțin izolate în politica

internațională. Astfel, guvernul democratic german a fost cel care, în 1922, a semnat cu Uniunea Sovietică Tratatul de la Rapallo, prin care erau restabilite relațiile diplomatice, facilitând comerțul și inaugurând o cooperare militară secretă.

Pentru mulți germani, autodeterminarea însemna deopotrivă prigoană și speranță. Circa zece milioane de germanofoni, foști supuși ai Monarhiei Habsburgice, rămâneau în afara granițelor Germaniei. Cam trei milioane dintre acești oameni locuiau la marginea de nord-vest a Cehoslovaciei, la hotarul ei cu Germania. În Cehoslovacia, erau mai mulți germani decât slovaci. Aproape toți locuitorii Austriei, aflată între Cehoslovacia și Germania, erau germanofoni. Cu toate acestea, Austriei i s-a cerut prin Tratatul de la St. Germain să existe ca stat separat, chiar dacă o mare parte din populația ei ar fi preferat unirea cu Germania. Adolf Hitler, liderul Partidului Național-Socialist al Muncitorilor Germani, fondat în 1920, era austriac și susținător al unui *Anschluss*: unificarea Austriei și Germaniei. Aceste obiective ale unității naționale, oricât de spectaculoase ar fi fost, ascundeau în realitate adevărata măsură a ambițiilor lui Hitler.

Mai târziu, Hitler avea să fie cancelarul Germaniei care a semnat cu Uniunea Sovietică tratatul de împărțire a Poloniei. Făcând acest pas, el a dus la ultimele ei consecințe o idee pe care o aveau mulți germani: că hotarele Poloniei erau nelegitime și că poporul ei era nedemn să aibă un stat. Chestiunea în privința căreia Hitler se deosebea de alți naționaliști germani era viziunea lui despre ceea ce trebuia să se întâmple imediat, după unificarea germanilor cu Germania și stăpânirea Poloniei: eliminarea evreilor europeni și distrugerea Uniunii Sovietice. În acest timp, Hitler a arătat prietenie atât Poloniei, cât și Uniunii Sovietice și și-a ascuns intențiile mai radicale față de germani până ce a fost prea târziu. Însă viziunile catastrofice au fost prezente în național-socialism încă de la început.

Când cataclismul războiului a luat sfârșit în Europa de Est, în 1921, Lenin și revoluționarii săi au trebuit să se regrupeze și să chibzuiască. Polonezii îi lipsiseră de victoria la scară europeană, așa că bolșevicii n-au avut altă alegere decât să stingă conflagrația revoluționară și să construiască un fel de stat socialist. Lenin și adepții săi considerau de la sine înțeles că trebuie să dețină puterea; într-adevăr, eșecul revoluției europene a devenit justificarea lor pentru aspirația extraordinară la controlul politic. Puterea trebuia să

fie centralizată, așa încât revoluția să poată fi dusă până la capăt și astfel să poată fi apărată de dușmanii ei capitaliști. Au eliminat la iuțeală celelalte partide politice și și-au terorizat rivalii politici, de care s-au debarasat punându-le eticheta de reacționari. Au pierdut singurele alegeri competitive pe care le-au organizat, așa că n-au mai organizat altele. Armata Roșie, cu toate că fusese înfrântă în Polonia, era mai mult decât suficientă pentru a învinge toate armatele rivale de pe teritoriul vechiului imperiu. Serviciile secrete bolșevice, numite Ceka, au ucis mii de oameni în numele consolidării noului stat sovietic.

Era mai ușoară biruința prin violență decât crearea unei noi ordini. Marxismul nu era de prea mare ajutor ca program pentru o țară multiculturală de țărani și nomazi. Marx a presupus că revoluția avea să pornească din lumea industrializată și nu a acordat decât puțină atenție problemei țăranilor și problemei naționale. Acum, trebuia ca țăranii din Rusia, Ucraina și Bielorusia și nomazii din Asia Centrală să fie determinați într-un fel sau altul să construiască socialismul pentru o clasă muncitoare care era concentrată în orașele în care se vorbea limba rusă. Trebuia ca bolșevicii să transforme societatea preindustrială pe care o moșteniseră, pentru a construi societatea industrială pe care istoria încă nu o produsese; de-abia atunci puteau să schimbe acea societate industrială astfel, încât să-i favorizeze pe muncitori.

Bolșevicii trebuiau mai întâi să ducă la bun sfârșit revoluția burghezo-democratică înainte de a putea începe cu adevărat munca de transformare socialistă. Au hotărât că, pe măsură ce statul va crea industrie, aceasta va atrage membrii nenumăratelor culturi din Uniunea Sovietică într-o loialitate politică mai amplă, care să treacă peste toate diferențele naționale. Puterea țăranilor și a naționalităților era o ambiție cu adevărat măreață, dar bolșevicii au tăinuit implicația ei principală: că sunt dușmanii propriilor popoare, definite din perspectiva clasei sau a naționalității. Ei erau de părere că societatea pe care o cârmuiau era moartă din punct de vedere istoric, un semn de carte ce trebuie scos înainte de a da foaia.

Pentru a-și consolida puterea la sfârșitul războiului și pentru a câștiga de partea lor cadre loiale în vederea revoluției economice viitoare, bolșevicii au fost siliți să facă unele compromisuri. Naționalităților aflate sub controlul lor nu li se permitea, desigur, să aibă state proprii, dar nici nu erau condamnate la uitare. Chiar dacă marxiștii

UNIUNEA SOVIETICĂ
CCA 1933
UNIUNEA REPUBLICILOR SOVIETICE SOCIALISTE
SIBERIA DE EST
Oceanul Înghețat
Petropavlovsk
Magadan
Kolima
Iakutsk
Lena
Norilsk
Vorkuta
Murmansk
Arhanghelsk
Soloviki
Leningrad
Moscova
FINLANDA
ESTONIA
LETONIA
LITUANIA
POLONIA
GERMANIA
ROMÂNIA
Kiev
Harkov
Minsk
R.S.S. BELORUSĂ
R.S.S. UCRAINEANĂ
Marea Neagră
TURCIA
Rostov
Astrahan
Stalingrad
Volga
Engels
Samara
Orenburg
Ufa
Sverdlovsk
Celeabinsk
R.S.S.A. GERMANILOR DE PE VOLGA
R.S.F.S. RUSĂ
Siberia de Vest
Ob
Tomsk
Novosibirsk
Omsk
Akmolinsk
Karaganda
R.S.S.A. KAZAHĂ
Lacul Balhaș
Kizil-Orda
Frunze
Alma-Ata
Tașkent
R.S.S.A. KIRGHIZĂ
R.S.S.A. UZBECĂ
R.S.S.A. KARAKALPAKĂ
R.S.S. TURKMENĂ
Ashabad
Stalinabad
R.S.S. TADJIKĂ
Kashgar
XINJIANG
Kabul
AFGANISTAN
Teheran
PERSIA
Mării Caspice
R.S.S.A. TRANSCAUCAZIANĂ
Tiflis
Bagdad
IRAK
INDIA
(colonie britanică)
TIBET
Krasnoiarsk
Stalinsk
Kizil
TANNU TUVA
Irtișul
Lacul Baikal
Irkutsk
Ulan Bator
MONGOLIA
(satelit sovietic)
Huang He
CHINA
Beijing
Nanjing
Shanghai
Qingdao
Weihai
Dairen
COREEA
(ocupată)
Seul
Kyoto
Tokio
JAPONIA
Vladivostok
Habarovsk
Blagoveșcensk
MANCIUKUO
(stat marionetă)
Harbin
Xinjing
Mukden

credeau în general că atracția naționalismului avea să scadă pe măsura modernizării, bolșevicii au hotărât să atragă naționalitățile – sau, cel puțin, elitele acestora – în propria campanie de industrializare a Uniunii Sovietice. Lenin a sprijinit identitatea națională a popoarelor nonruse. Uniunea Sovietică era o aparentă federație a Rusiei cu națiunile învecinate. Politicile de educație și angajare preferențială aveau să câștige loialitatea și încrederea nonrușilor. Bolșevicii, ei înșiși supușii unui stat și apoi conducători ai altui stat, multinațional, s-au dovedit capabili de raționamente subtile și de tact în chestiunea națională. Conducătorii revoluționari înșiși erau departe de a fi ruși pur și simplu. Lenin, considerat și amintit drept rus, avea origini suedeze, germane, evreiești și calmâce, Troțki era evreu, iar Stalin era gruzin.

Națiunile urmau să fie întemeiate pe o nouă concepție, comunistă; țăranii aveau să fie încurajați până ce puteau fi ținuți sub control. Bolșevicii au făcut un compromis cu populația rurală pe care o știau, dar țăranii bănuiau că va fi temporar. Noul regim sovietic le-a îngăduit țăranilor să-și păstreze pământul luat de la foștii moșieri și să-și vândă produsele la piață. Tulburările provocate de război și de revoluție au adus cu sine o cumplită penurie de alimente; bolșevicii rechiziționaseră cerealele pentru ei înșiși și pentru cei loiali lor. În 1921 și 1922, câteva milioane de oameni au murit de foame și de boli asociate cu ea. Bolșevicii au învățat din această experiență că hrana este o armă. Și totuși, după ce a luat sfârșit conflictul și bolșevicii au învins, ei au avut nevoie de surse sigure de hrană. Promiseseră poporului pace și pâine, și trebuiau să-i ofere un pic din fiecare, cel puțin pentru o vreme.

Statul lui Lenin era un mecanism de control politic pentru o revoluție economică ce urma să se desfășoare. Regimul politic sovietic recunoștea naționalitățile conlocuitoare, deși marxismul făgăduia o lume fără ele; iar economia sovietică a acestui stat permitea o piață, deși comunismul promitea proprietatea colectivă. În ianuarie 1924, când a murit Lenin, începuseră deja dezbaterile privind momentul și felul în care aceste compromisuri de tranziție trebuiau să ducă la o nouă revoluție. Și tocmai dezbaterea, în noul sistem sovietic, a fost cea care a hotărât soarta populației sovietice. De la Lenin, bolșevicii moșteniseră principiul „centralismului democratic", transpunerea filozofiei marxiste a istoriei la realitatea birocratică. Muncitorii reprezentau mersul înainte al istoriei; partidul comunist disciplinat

reprezenta muncitorii; comitetul central reprezenta partidul; biroul politic, un grup de câțiva oameni, reprezenta comitetul central. Societatea era supusă statului, care era controlat de partid, care, în practică, era condus de câțiva oameni. Disputele dintre membrii acestui mic grup erau considerate nu opinii politice, ci mai curând istorie, iar rezultatele disputelor erau prezentate ca verdictul acesteia.

Felul în care Stalin a interpretat moștenirea lui Lenin avea să fie decisiv. Când Stalin vorbea, în 1924, despre „socialism într-o singură țară", voia să spună că Uniunea Sovietică va trebui să-și construiască paradisul muncitoresc fără prea mare ajutor din partea muncitorilor din întreaga lume, care nu se uniseră. Cu toate că nu erau de acord în privința priorităților politicii agrare, comuniștii considerau un lucru de la sine înțeles că zona rurală sovietică va trebui să-și finanțeze curând propria distrugere. Unde să se găsească însă capitalul inițial pentru tranziția traumatizantă de la economia agrară la cea industrială? O cale trebuia să fie cea de a stoarce de la țărani un „surplus", care putea fi vândut pe valuta trebuincioasă importului de utilaje – și folosit pentru a umple burțile unei clase muncitoare în creștere. În 1927, când investițiile statului au înclinat în mod decisiv în favoarea industriei, această discuție a intrat în faza critică.

Dezbaterea legată de modernizare era, în primul rând, un duel între Trotki și Stalin. Trotki a fost cel mai înzestrat dintre tovarășii lui Lenin; totuși, lui Stalin i se încredințase birocrația partidului, ca secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (bolșevic). Controlul exercitat de Stalin asupra stafului și spiritul său practic dovedit în reuniunile comitetului l-au proiectat în vârful ierarhiei. Nu strălucea în discuțiile teoretice, însă știa cum să alcătuiască o coaliție. În cadrul biroului politic s-a aliat mai întâi cu cei care erau în favoarea unui curs mai lent al transformărilor economice și i-a eliminat pe cei care păreau mai radicali; apoi, și-a radicalizat propria poziție și i-a eliminat pe foștii aliați. La sfârșitul lui 1927, rivalii săi oficiali din aripa stângă – Trotki, Grigori Zinoviev și Lev Kamenev – fuseseră excluși din partid. La sfârșitul lui 1929, Stalin își însușise politicile rivalilor epurați și s-a descotorosit de principalul aliat din aripa dreaptă, Nikolai Buharin. Ca și Zinoviev și Kamenev, Buharin a rămas în Uniunea Sovietică, lipsit de autoritatea pe care o avusese. Stalin și-a găsit susținători loiali în cadrul biroului politic, în special Lazar Kaganovici și Viaceslav Molotov. Trotki a plecat din țară.

Oricât de iscusit ar fi fost în definirea politicii sovietice, Stalin trebuia acum să aducă la îndeplinire promisiunile ei. În 1928, în termenii primului său plan cincinal, Stalin a propus confiscarea terenurilor arabile, obligarea țăranilor de a lucra în schimburi sub controlul statului, iar recoltele să fie considerate proprietatea statului – o politică de „colectivizare". Pământul, utilajele și oamenii aveau să aparțină aceleiași gospodării colective, mari entități ce aveau să producă (se presupunea) în mod mai eficient. Gospodăriile colective aveau să fie organizate în jurul unor stațiuni de mașini și tractoare care să distribuie echipament modern și să găzduiască agitatorii politici. Colectivizarea avea să permită statului să controleze producția agricolă, și astfel să-și hrănească lucrătorii și să-și păstreze sprijinul lor, precum și să facă export în țări străine și să câștige valută pe care să o investească în industrie.

Pentru a face colectivizarea să pară inevitabilă, Stalin a trebuit să slăbească piața liberă și s-o înlocuiască cu planificarea de stat. Aliatul său Kaganovici a declarat, în iulie 1928, că țăranii au declanșat o „grevă a grânelor" și că singura soluție era rechiziționarea recoltei. Când au văzut că produsele puteau să le fie luate, țăranii le-au ascuns, în loc să le vândă. Astfel, piața părea și mai nesigură – cu toate că, în realitate, statul era cel care trebuia blamat. Atunci, Stalin a putut să susțină, cum a și făcut, că spontaneitatea pieței era problema fundamentală și că statul trebuie să controleze sursele de hrană.

Apariția marii crize economice părea să arate că Stalin are dreptate în privința nesiguranței pieței. Pe 29 octombrie 1929, „Marțea Neagră", s-a produs crahul bursei americane. Pe 7 noiembrie 1929, cea de-a douăsprezecea aniversare a Revoluției Bolșevice, Stalin a descris alternativa socialistă la piața liberă, pe care politicile sale aveau să o instaureze fără întârziere în Uniunea Sovietică. A făgăduit că 1930 va fi „anul marii transformări", când colectivizarea o să aducă siguranță și prosperitate. Vechea zonă rurală va dispărea. Apoi, revoluția va fi dusă la bun sfârșit în orașe, unde proletariatul va spori pe baza hranei produse de țărănimea în rândurile căreia va fi restabilită pacea. Acești muncitori vor crea prima societate socialistă din istorie și un stat puternic, care să se poată apăra de dușmanii externi. În vreme ce pleda pentru modernizare, Stalin își revendica dreptul la putere.

În vreme ce Stalin trudea, Hitler crea. În vreme ce Stalin instituționaliza o revoluție, și astfel își asigura un loc la vârful unui stat cu un singur partid, Hitler își făurea cariera politică prin respingerea instituțiilor din jurul său. Bolșevicii moșteniseră din anii de activitate ilegală în Imperiul Rus tradiția „dezbate și apoi disciplinează". Național-socialiștii (naziștii) nu aveau tradiții semnificative ale disciplinei sau conspirației. La fel cu bolșevicii, naziștii respingau democrația, dar în numele unui *Führer* care poate să exprime cel mai bine voința rasei, nu în numele unui partid care înțelege poruncile istoriei. Ordinea lumii nu era făcută de imperialiștii capitaliști, cum credeau bolșevicii, ci de evreii care conspirau; problema era că evreii controlau *atât* finanțele capitaliste, *cât și* pe cele comuniste și, prin aceasta, America, Marea Britanie și Uniunea Sovietică. Comunismul era doar un basm evreiesc despre o egalitate imposibilă, care avea rostul de a-i aduce pe europenii naivi sub jugul evreiesc. Reacția la capitalismul și comunismul evreiesc necruțător nu putea fi decât național-socialismul, care însemna dreptate pentru Germania pe spinarea celorlalți.

Naziștii tindeau să sublinieze în anii '20, care au fost democratici, ceea ce aveau în comun cu alți germani. Național-socialiștii lui Hitler, asemenea celor mai multe dintre celelalte partide germane din anii '20, erau revoltați de condițiile impuse de Tratatul de la Versailles. Naziștii aveau o anumită obsesie privind destinul lor incontestabil în est, acolo unde soldații germani repurtaseră victoria pe câmpul de luptă în Primul Război Mondial și unde Germania ținuse sub ocupație, în 1918, un teritoriu considerabil din Polonia, Bielorusia, Ucraina și zona baltică. Spre deosebire de rivalii europeni, ca Franța și Marea Britanie, Germania nu avea un imperiu mondial vast; după ce a pierdut războiul, și-a cedat modestele posesiuni externe. Astfel, frontiera est-europeană devenise și mai ispititoare. Uniunea Sovietică, privită ca regim evreiesc nelegitim și opresiv, trebuia să se prăbușească. Polonia, care stătea între Germania și destinul său răsăritean, trebuia înfrântă. Nu putea să fie o frână în calea puterii germane: trebuia să fie ori un aliat slab, ori un dușman învins în viitoarele războaie pentru ținuturile răsăritene.

Hitler a încercat fără succes declanșarea unei revoluții naționale germane la München, în noiembrie 1923, în urma căreia a stat o scurtă vreme în închisoare. Cu toate că substanța național-socialismului era opera sa, lovitura de stat fusese inspirată de succesul

fasciștilor italieni, pe care îi admira. Benito Mussolini preluase puterea în Italia cu un an înainte, după „Marșul asupra Romei", pe care Hitler n-a reușit să-l imite la München. Fasciștii italieni, asemenea lui Hitler și a naziștilor săi, veneau cu triumful voinței naționale asupra plicticosului compromis politic. Mussolini și, pe urmele sale, Hitler se foloseau în politica internă de existența Uniunii Sovietice. Cu toate că admirau disciplina lui Lenin și modelul statului cu un singur partid politic, amândoi foloseau amenințarea unei revoluții comuniste ca argument în favoarea propriei guvernări. Chiar dacă se deosebeau în multe privințe, cei doi reprezentau un nou tip de aripă dreaptă europeană, care considera de la sine înțeles că marele dușman era comunismul, cu toate că urma exemplul unor aspecte ale politicii comuniste. La fel cu Mussolini, Hitler era un orator remarcabil și personalitatea dominantă în cadrul mișcării sale. Lui Hitler nu i-a fost greu să recâștige conducerea partidului nazist după ce a ieșit din închisoare, în decembrie 1924.

Stalin a ajuns la putere în a doua jumătate a anilor '20, în mare măsură datorită cadrelor pe care le numise și în care putea avea încredere că îl vor sprijini. Hitler și-a atras sprijinul prin charisma sa, și se aștepta ca aliații și adepții săi să făurească politici și un limbaj care să corespundă retoricii și imaginației sale. Stalin considera că gândirea marxistă este necesară pentru a-i accelera ascensiunea și pentru a-i susține politicile, dar nu a fost liber, cel puțin înainte de 1933, să interpreteze marxismul exact așa cum dorea. Pe de altă parte, Hitler i-a inspirat pe alții să gândească practic în locul său. În închisoare, scrisese primul volum din manifestul său biografic, *Mein Kampf* (*Lupta mea*). Aceasta și alte lucrări (în special, așa-numita *Cartea a doua*) ale sale îi exprimau limpede planurile, dar acestea nu făceau parte dintr-un canon. Stalin a fost la început limitat de ceea ce ar fi putut face tovarășii săi, și mai apoi a fost preocupat de ceea ce ar putea ei să spună. Hitler n-a trebuit niciodată nici măcar să păstreze aparența dialogului sau a consecvenței.

Hitler a făcut un oarecare compromis cu republica germană după ce a fost eliberat din închisoare. A folosit politici parlamentare, ca lider al partidului național-socialist, fie și doar ca mijloc de propagandă, identificând potrivnicii și atacând instituțiile puterii. A încercat să evite alte arestări, chiar dacă paramilitarii naziști s-au încăierat cu dușmanii de stânga. În 1928, după ce economia germană dăduse semne de creștere câțiva ani la rând, naziștii au câștigat

doar 12 locuri în parlament, cu 2,6 la sută din voturi. Apoi a venit Marea Criză, care s-a dovedit a fi pentru Hitler o binecuvântare și mai mare decât pentru Stalin. Prăbușirea economiei germane a făcut să se ivească spectrul unei revoluții comuniste; ambele l-au ajutat pe Hitler să ajungă la putere. Criza economică internațională părea să justifice schimbări radicale. Aparenta posibilitate a unei revoluții conduse de Partidul Comunist German, care avea mulți adepți, a stârnit temeri pe care Hitler a reușit să le canalizeze către naționalism. În septembrie 1930, naziștii au câștigat 18% din voturi și 107 locuri – iar apoi au câștigat alegerile din iulie 1932 cu nu mai puțin de 37% din voturi.

În 1932, alegerile parlamentare germane au fost mai degrabă o manifestare a sprijinului popular decât calea directă către putere, dat fiind că în Germania democrația nu exista decât formal. În cei doi ani anteriori, conducătorii guvernelor (cancelarii) îl determinaseră pe președinte să dea decrete cu putere de lege. Parlamentul (*Reichstag*) s-a reunit de numai treisprezece ori în 1932. Hitler a fost numit cancelar în ianuarie 1933 cu ajutorul conservatorilor și naționaliștilor, care credeau că se pot folosi de el pentru a împiedica accesul la putere al numeroasei stângi germane. Spre surprinderea lor, Hitler a organizat rapid alegeri și s-a folosit de noua poziție pentru a afirma hegemonia partidului său în societatea germană. Când au fost anunțate rezultatele, la 5 martie 1933, naziștii îi învinseseră în mod spectaculos pe social-democrați și pe comuniști: 43,9% din voturi și 288 din 647 de locuri în *Reichstag*.

În primăvara lui 1933, Hitler remodela sistemul politic german – în același moment în care Stalin își afirma autoritatea personală în Uniunea Sovietică.

*

În 1933, guvernele sovietic și nazist împărtășeau aparența capacității de a reacționa la prăbușirea economică mondială. Ambele radiau dinamism într-o vreme în care democrația liberală părea incapabilă să salveze popoarele de sărăcie. Cele mai multe dintre guvernele din Europa, printre care, înainte de 1933, se număra și cel german, crezuseră că au puține mijloace la dispoziție pentru lupta cu prăbușirea economică. Concepția predominantă era că bugetele trebuie să fie echilibrate și trebuie să se restrângă alimentarea cu bani. Aceasta, după cum știm acum, nu a făcut decât să înrăutățească

lucrurile. Marea Criză părea că pune sub semnul îndoielii reacția politică la sfârșitul Primului Război Mondial: piețele libere, parlamentele, statele naționale. Piața adusese dezastrul, nici un parlament nu avea soluția problemei, iar statele naționale păreau să ducă lipsă de instrumente prin care cetățenii lor să fie apărați de pauperizare.

Și naziștii, și sovieticii aveau un scenariu solid despre cine trebuie să fie învinuit pentru Marea Criză (capitaliștii evrei sau, pur și simplu, capitaliștii) și propuneri cu adevărat radicale pentru politica economică. Naziștii și sovieticii nu numai că respingeau organizarea legală și politică a lumii postbelice, dar puneau sub semnul întrebării bazele ei economice și sociale. Ei s-au întors la rădăcinile economice și sociale ale Europei postbelice și au reconsiderat viața și rolul bărbaților și femeilor care lucrau pământul. În Europa anilor '30, țăranii erau în continuare majoritari în cele mai multe țări, iar pământul arabil era o resursă naturală prețioasă, care aducea energia necesară economiilor a căror forță motrice continua să fie reprezentată de animale și de oameni. Caloriile erau numărate, dar din motive cu totul diferite de cele din prezent: planificatorii economici voiau să se asigure că populațiile puteau să fie hrănite, ținute în viață și ținute în stare productivă.

Cele mai multe dintre țările Europei nu aveau nici o șansă de transformare socială, și dispuneau de o capacitate redusă să rivalizeze cu naziștii și cu sovieticii sau să li se opună. Polonia și alte state noi din Europa de Est încercaseră în anii '20 să facă o reformă agrară, însă eforturile lor s-au dovedit insuficiente. Moșierii au exercitat presiuni pentru a-și păstra proprietățile, iar băncile și statele erau zgârcite cu creditele oferite țăranilor. Sfârșitul democrației în acea zonă (cu excepția Cehoslovaciei) a adus la început puține idei noi în privința chestiunilor economice. Regimurile autoritariste din Polonia, Ungaria și România nu s-au codit să-i arunce în închisoare pe opozanți și au recurs cu mai multă pricepere la fraze meșteșugite despre națiune. Însă nici unul dintre ele nu a părut să aibă prea mult de oferit în domeniul unei noi politici economice în timpul Marii Crize.

În 1933, alternativele nazistă și sovietică la democrație au depins de respingerea simplei reforme agrare, de-acum hrana discreditată a democrațiilor ratate. Hitler și Stalin, în ciuda numeroaselor lor diferențe, socoteau că una dintre laturile problemei era sectorul agricol și că soluția era o intervenție drastică a statului. Dacă statul ar putea să înfăptuiască o transformare economică radicală, aceasta

ar putea apoi să vină în sprijinul unui nou sistem politic. Modalitatea stalinistă, cunoscută de la începutul planului cincinal al lui Stalin, în 1928, era colectivizarea. Liderii sovietici i-au lăsat pe țărani să prospere în anii '20, dar la începutul anilor '30 le-au luat pământul ca să creeze gospodării colective în care țăranii să lucreze pentru stat.

Soluția lui Hitler la problema țăranilor a fost la fel de inventivă și la fel de bine camuflată. Înainte de a veni la putere, în 1933, și chiar și câțiva ani după aceea, părea că Hitler se preocupă mai presus de toate de problema clasei muncitoare germane, și compensează deficitul Germaniei de alimente din producția proprie prin intermediul importurilor. O politică de reînarmare rapidă (și ilegală) i-a scos pe bărbații germani de pe listele de șomaj și i-a dus în cazărmi sau în uzine de armament. La câteva luni de la venirea la putere a lui Hitler, au început programe de lucrări publice. Ba chiar părea că naziștii vor face *mai puțin* pentru țăranii germani decât spuseseră. Cu toate că programul partidului nazist promitea redistribuirea pământului de la fermierii mai bogați către cei mai săraci, această versiune tradițională a reformei agrare a fost amânată tacit după ce Hitler a devenit cancelar. Hitler se ocupa mai degrabă de acorduri internaționale decât de politica redistribuirii agrare. Urmărea să obțină aranjamente comerciale speciale cu vecinii est-europeni, prin care produsele industriale germane să fie schimbate pe alimente. Politica agrară a lui Hitler din anii '30 a fost cam ca a lui Lenin în anii '20: pregătirea politică a unei viziuni de schimbare economică radicală aproape de neînchipuit. Și național-socialismul, și socialismul sovietic i-au momit pe țărani cu iluzia unei reforme agrare, care ascundea însă planuri mult mai radicale pentru viitorul lor.

Adevărata politică agrară a naziștilor era crearea unui imperiu la granița răsăriteană. Problema agriculturii germane avea să fie rezolvată nu între hotarele Germaniei, ci în afara lor: prin luarea pământului roditor de la țăranii polonezi și sovietici – care aveau să fie înfometați, deportați sau înrobiți. În loc să importe cereale din est, Germania avea să exporte în est fermieri. Aceștia aveau să colonizeze pământurile din Polonia și din partea apuseană a Uniunii Sovietice. Cu toate că Hitler vorbea în general despre nevoia de „spațiu vital" mai mare, niciodată nu le-a spus destul de limpede fermierilor germani că așteptă de la ei să migreze în număr mare spre est – nu mai mult decât le-au spus limpede bolșevicii țăranilor

sovietici că așteaptă de la ei să dea statului bunurile lor. În timpul colectivizării de la începutul anilor '30, Stalin a tratat campania împotriva propriilor țărani ca pe un „război" pentru grânele lor; pentru a hrăni Germania, Hitler a contat pe victoria în viitorul război. Programul sovietic fusese elaborat în numele principiilor universale; planul naziștilor era de cuceriri masive în Europa de Est în folosul unei rase de stăpâni.

Hitler și Stalin au ajuns la putere la Berlin și la Moscova, însă concepțiile lor despre transformare vizau, în primul rând, țările dintre ei. Utopiile lor de stăpânire s-au suprapus în Ucraina. Hitler își amintea de efemera colonie estică germană din 1918 ca despre accesul german la grânarul ucrainean. Stalin, care, la puțin timp după aceea, fusese printre revoluționarii din Ucraina, privea țara cam la fel. Pământul arabil și țăranii de acolo aveau să fie exploatați în procesul de făurire a unui stat industrial modern. Hitler privea colectivizarea ca pe un eșec dezastruos și o înfățișa ca pe o dovadă a eșecului comunismului sovietic ca atare. Însă nu se îndoia că germanii ar putea să facă din Ucraina o țară unde curge lapte și miere.

Atât pentru Hitler, cât și pentru Stalin, Ucraina era mai mult decât o sursă de hrană. Era locul care să le permită să forțeze regulile economiei tradiționale, să-și salveze țările de la sărăcie și izolare și să remodeleze continentul după propria viziune. Programele și puterea lor depindeau cu totul de controlul asupra pământului roditor al Ucrainei și asupra milioanelor ei de lucrători agricoli. În 1933, aveau să moară milioane de ucraineni, în cea mai mare foamete artificială din istoria lumii. Acesta a fost începutul istoriei ieșite din comun a Ucrainei, dar nu și sfârșitul. În 1941, Hitler i-a smuls lui Stalin Ucraina și a încercat să-și realizeze propria viziune colonială, începând cu împușcarea evreilor și înfometarea prizonierilor de război sovietici. Staliniștii și-au colonizat propria țară, iar naziștii au colonizat Ucraina sovietică ocupată: iar locuitorii Ucrainei au suferit și au tot suferit. În anii în care atât Hitler, cât și Stalin au fost la putere, au fost uciși în Ucraina mai mulți oameni decât oriunde altundeva din zona morții, din Europa sau din lume.

CAPITOLUL 1

Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică

1933 a fost un an de foamete în lumea occidentală. Străzile din orașele americane și europene erau pline de bărbați și femei rămași fără loc de muncă și care se obișnuiseră să stea la coadă pentru alimente. Gareth Jones, un tânăr și întreprinzător jurnalist galez, i-a văzut pe șomerii din Berlin adunându-se în jurul lui Hitler. La New York, a fost șocat de neajutorarea muncitorului american, aflat de trei ani în Marea Criză: „Am văzut sute și sute de bieți oameni stând la coadă pe un singur rând, unii dintre ei în haine cândva de bună calitate, așteptând cu toții să li se înmâneze două sandviciuri, o gogoașă, o cană de cafea și o țigară." La Moscova, unde Jones a ajuns în luna martie a acelui an, foametea din țările capitaliste era motiv de sărbătoare. Criza părea să anunțe o revoluție socialistă mondială. Stalin și cercul său se lăudau cu triumful inevitabil al sistemului pe care îl clădiseră în Uniunea Sovietică.[1]

Și totuși, 1933 a fost un an al foametei și în orașele sovietice, în special în Ucraina sovietică. În Harkov, Kiev, Stalino, Dnepropetrovsk, sute de mii de oameni așteptau în fiecare zi să li se dea o simplă bucată de pâine. La Harkov, capitala republicii*, Jones a văzut un soi nou de sărăcie. Oamenii se strângeau la două noaptea la coada din fața magazinelor, care se deschideau abia la ora șapte. Într-o zi obișnuită așteptau pâine patruzeci de mii de oameni. Cei de la coadă voiau cu atâta disperare să-și păstreze locul, încât se agățau de cureaua persoanei care stătea în fața lor. Unii erau atât de slăbiți de foame, că nu s-ar fi putut ține pe picioare fără cei din jur. Așteptarea dura toată ziua, și uneori două zile. Gravidele și veteranii de război mutilați își pierduseră dreptul de a cumpăra peste

---

Capitala R.S.S. Ucrainene între 1917 și 1934 (*n. ed.*).

rând și erau siliți să aștepte alături de ceilalți dacă voiau să mănânce. O femeie așezată la rând se jeluia, și vaierul ei își afla ecou spre capătul și spre coada șirului de oameni, așa încât întregul grup de câteva mii răsuna ca un animal înfricoșat de moarte.[2]

Oamenii din orașele Ucrainei se temeau să-și piardă locul de la cozile pentru pâine și se temeau că vor muri de foame. Știau că orașul le oferă singura nădejde de hrană. Orașele ucrainene se dezvoltaseră rapid în cei cinci ani dinainte, absorbind țăranii și făcând din ei muncitori și funcționari. Fiii și fiicele țăranilor ucraineni, alături de evreii, polonezii și rușii care locuiau în aceste orașe de mult mai mult timp, depindeau de hrana pe care o găseau la magazine. Familiile lor de la țară nu aveau nimic. Acest lucru era neobișnuit. În mod normal, în vremuri de foamete orășenii se duceau la țară. În Germania și în Statele Unite ale Americii, fermierii n-au flămânzit aproape niciodată, nici măcar în timpul Marii Crize. Muncitorii și cei de alte profesii din orașe ajungeau să vândă mere sau să le fure: dar totdeauna undeva, în Altes Land sau în Iowa, exista o livadă, un siloz, o cămară. Orășenii din Ucraina nu aveau unde să se ducă, nu găseau nici un ajutor în gospodăriile țărănești. Cei mai mulți aveau cartele pe care le prezentau ca să capete pâine. Cerneala pe hârtie le dădea șansa de a trăi, și ei știau asta.[3]

Dovezile erau peste tot. Țărani înfometați cerșeau de-a lungul cozilor, rugându-se pentru o cojiță de pâine. Într-un oraș, o copilă de cincisprezece ani s-a milogit până a ajuns în față, unde șeful magazinului a omorât-o în bătaie. Gospodinele din oraș care stăteau la coadă erau silite să vadă țărănci murind de foame pe trotuar. O fată care se ducea la școală și se întorcea acasă a văzut oameni muribunzi dimineața și morți după-amiază. Un tânăr comunist i-a numit pe copiii de țărani pe care i-a văzut „schelete vii". Un membru de partid din orașul industrial Stalino a fost tulburat de cadavrele pe care le-a găsit la ușa din spate a casei sale. Perechile care se plimbau prin parc nu aveau cum să nu vadă inscripțiile care interziceau săparea de gropi. Doctorii și surorile nu aveau voie să-i trateze (sau să-i hrănească) pe înfometații care ajungeau la spital. Milițienii din oraș îi adunau de pe străzi pe țâncii flămânzi, ca să nu-i mai vadă lumea. În orașele Ucrainei sovietice, milițienii arestau zilnic câteva sute de copii; într-o zi de la începutul lui 1933, miliția din Harkov a avut de îndeplinit o cotă de două mii. În orice moment, se aflau în cazarma din Harkov circa douăzeci de mii de copii care își așteptau

moartea. Copiii se rugau de milițieni să le dea voie măcar să se stingă sub cerul liber: „Lăsați-mă să mor în pace, nu vreau să-mi dau ultima suflare în cazarma morții."[4]

Foametea a fost cu mult mai grea în orașele Ucrainei sovietice decât în orice oraș din lumea occidentală. În 1933, în Ucraina sovietică au murit cu adevărat de foame câteva zeci de mii de orășeni. Și totuși, marea majoritate a morților și muribunzilor din Ucraina au fost țărani, tocmai oamenii a căror muncă produsese bruma de pâine care se găsea în orașe. Orașele ucrainene trăiau, de bine, de rău, însă zona rurală ucraineană murea. Orășenii nu puteau să nu observe sărăcia cruntă a țăranilor, care, împotriva oricărei logici, părăseau ogoarele în căutare de hrană. Gara din Dnepropetrovsk era plină de țărani înfometați, prea sleiți de puteri ca să poată măcar să cerșească. Într-un tren, Gareth Jones a întâlnit un țăran care procurase niște pâine, dar i-a fost confiscată de miliție. „Mi-au luat pâinea", tot repeta el, știind că o să-și dezamăgească familia flămândă. În gara Stalino, un țăran flămând s-a sinucis, sărind în fața trenului. Acel oraș, centrul industrial al sud-vestului Ucrainei, fusese fondat în vremurile imperiului de către John Hughes, un industriaș galez în slujba cărui lucrase mama lui Gareth Jones. Orașul fusese numit după Hughes*; acum, era numit după Stalin. (Astăzi e cunoscut sub numele de Donețk.)[5]

Cincinalul lui Stalin, încheiat în 1932, adusese dezvoltarea industrială cu prețul sărăciei poporului. Moartea țăranilor pe calea ferată era o mărturie înspăimântătoare a acestor noi contraste. Pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, pasagerii trenurilor au devenit martori fără voie ai unor accidente groaznice. Țărani flămânzi mergeau spre oraș de-a lungul căii ferate și cădeau leșinați peste șine. La Harțâzk, niște țărani care fuseseră alungați din gară s-au spânzurat de copacii din apropiere. Scriitorul sovietic Vasili Grossman se întorcea dintr-o vizită la neamurile din orașul natal, Berdâșev, și la fereastra compartimentului său s-a ivit o femeie care cerșea pâine. Emigrantul politic Arthur Koestler, care venise în Uniunea Sovietică să ajute la construirea socialismului, a avut o experiență asemănătoare. După cum a povestit după multă vreme, lângă gara Harkov niște țărănci au ridicat „la geamul compartimentului niște sugari oribili cu capete enorme care se bălăbăneau, cu brațe și picioare ca bețele și cu

* Între 1869 și 1924, orașul s-a numit Iuzovka (Hughes), iar între 1924 și 1961, Stalino (*n. ed.*).

pântecul umflat, țuguiat". I s-a părut că pruncii din Ucraina arată a „embrioni scoși din borcanele cu alcool". Aveau să treacă mulți ani până ce acești doi bărbați, care sunt considerați acum doi dintre martorii morali ai secolului al XX-lea, să scrie despre cele văzute.[6]

Orășenii erau mai învățați să-i vadă pe țărani la piață, umplând tarabele cu bogățiile lor și vânzând obiectele făcute de ei. În 1933, țăranii s-au dus în piețele din orașe cu care erau obișnuiți, dar ca să cerșească, nu să vândă. Piețele, acum goale și de produse, și de cumpărători, arătau numai stridențele morții. Dimineața devreme, singurul sunet era răsuflarea slabă a muribunzilor, ghemuiți sub zdrențe care fuseseră cândva haine. Într-o dimineață de primăvară, printre mormanele de țărani morți în piața din Harkov, un prunc sugea la sânul mamei, al cărei chip avea cenușiul morții. Trecătorii mai văzuseră asta, nu numai dezordinea cadavrelor, nu doar mama moartă și pruncul viu, ci exact acea scenă, gurița, ultimii stropi de lapte, sfârcul rece. Ucrainenii aveau o vorbă pentru asta. Murmurau trecând mai departe: „Ăștia-s mugurii primăverii socialiste."[7]

*

Foametea din 1933 a fost rezultatul primului cincinal al lui Stalin, transpus în fapt între 1928 și 1932. În acei ani, Stalin a preluat controlul la vârful partidului comunist, a impus o politică de industrializare și colectivizare și s-a arătat ca părintele groaznic al unui popor sleit. Transformase piața într-un plan, țăranii în sclavi și pustietățile din Siberia și Kazahstan într-un șir de lagăre de concentrare. Politicile sale au omorât zeci de mii de oameni prin executare, sute de mii prin epuizare, și au supus câteva milioane primejdiei de a muri de foame. Încă își mai făcea, pe drept cuvânt, griji în privința opoziției din sânul partidului comunist, dar era înzestrat cu talente politice imense, asistat de satrapi dispuși să facă orice, aflat în vârful unei birocrații care pretindea că prevede și făurește viitorul. Acel viitor era comunismul: pentru aceasta, era nevoie de industrie grea, pentru care era nevoie de o agricultură colectivizată, pentru care era nevoie de controlul asupra celui mai mare grup social din Uniunea Sovietică, țărănimea.[8]

Țăranul, și poate că mai ales țăranul ucrainean, nu prea avea cum să se vadă pe sine ca instrument în acest mare mecanism al istoriei. Chiar dacă ar fi priceput pe deplin scopurile supreme ale politicii sovietice, lucru foarte improbabil, n-avea cum să le sprijine.

Avea să se împotrivească unei politici al cărei scop era să-l lase fără pământ și fără libertate. Colectivizarea avea să fie o mare înfruntare între cel mai mare grup din societatea sovietică, țăranii, și statul sovietic și miliția sa, numită pe atunci OGPU. Anticipând această încleștare, Stalin a ordonat în 1929 cea mai mare desfășurare de forță a statului din istoria sovietică. Munca de construire a socialismului, a spus Stalin, va fi ca „fluxul oceanului". În acel decembrie a anunțat „lichidarea clasei culacilor*".[9]

Bolșevicii au prezentat istoria ca pe o luptă între clase, cei mai săraci declanșând revoluții împotriva celor mai bogați, ca să determine înaintarea istoriei. Astfel, în mod oficial, planul de a-i anihila pe culaci nu a fost o simplă decizie a unui tiran aflat în ascensiune și a suitei sale fidele; a fost o necesitate istorică, un dar din mâna unei severe, dar binevoitoare Clio. Atacul deschis al organelor puterii de stat asupra unei categorii de oameni care nu făptuiseră nici un delict a fost favorizat de o propagandă grosolană. Într-un afiș – sub titlul „Vom distruge clasa culacilor!" – era înfățișat un culac sub

„Chiaburi" (*n. t.*).

roțile unui tractor, un al doilea ca o maimuță, adunând grâne, iar un al treilea sugând lapte direct de la ugerul unei vaci. Oamenii ăștia sunt inumani, sunt fiare – acesta era mesajul.[10]

Practic, statul hotăra cine este sau nu este culac. Miliția trebuia să deporteze țăranii bogați, care aveau cel mai mult de pierdut de pe urma colectivizării. În ianuarie 1930, biroul politic a autorizat miliția să verifice populația rurală de pe tot teritoriul Uniunii Sovietice. Ordinul corespunzător emis de OGPU pe 2 februarie specifica măsurile necesare pentru „lichidarea clasei culacilor". În fiecare localitate, un grup de trei persoane – o „troică" – avea să decidă soarta țăranilor. „Troica", alcătuită dintr-un membru al miliției, un conducător local de partid și un împuternicit al statului, era autorizată să dea sentințe rapide și severe (moarte, surghiun), fără drept de apel. Adesea, membrii organizației de partid locale făceau recomandări: „La ședințele sovietului sătesc", a spus unul dintre conducătorii de partid locali, „creăm culaci așa cum credem noi". Chiar dacă Uniunea Sovietică avea legi și tribunale, acestea erau acum ignorate, în favoarea unei simple hotărâri luate de trei persoane. În urma condamnărilor date de membrii „troicii" aveau să fie executați circa treizeci de mii de cetățeni sovietici.[11]

În primele luni ale lui 1930, au fost duși cu forța din Ucraina sovietică 113.637 de oameni, declarați culaci. Această acțiune a însemnat că aproximativ treizeci de mii de colibe țărănești s-au pustiit una după alta, locuitorilor lor surprinși dându-li-se puțin timp, sau deloc, să se pregătească pentru plecarea în necunoscut. A însemnat mii de camioane înghețate, pline de oameni îngroziți și suferinzi, care se îndreptau spre locuri din nordul Rusiei europene, Ural, Siberia sau Kazahstan. A însemnat moarte prin împușcare și țipete de groază în ultimii zori pe care țăranii îi mai vedeau acasă; a însemnat mușcătura gerului și umilințele în trenuri, precum și neliniștea și resemnarea, în vreme ce țăranii erau debarcați ca sclavi în taiga sau în stepă.[12]

Țărănimea ucraineană cunoștea deportările în lagărele de prizonieri, cu care au avut a face începând cu mijlocul anilor '20. Acum, cântau un cântec de jale care era deja tradițional:

O, Solovki, Solovki!
Drumu-i tare lung
Inima nu poate bate
Groaza strivește sufletul.

Solovki era un complex de închisori de pe o insulă din Marea Arctică. În mintea țăranilor ucraineni, Solovki însemna tot ce este străin, represiv și dureros când ești surghiunit din patrie. Pentru conducerea comunistă a Uniunii Sovietice, Solovki era primul loc în care munca deportaților a fost transformată în profit pentru stat. În 1929, Stalin a hotărât să aplice modelul Solovki pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, ordonând să se construiască „așezări speciale" și lagăre de concentrare. Lagărele de concentrare erau zone de muncă demarcate, de obicei înconjurate de garduri în jurul cărora patrulau paznici. „Așezările speciale" erau noi sate construite în acest scop de prizonierii înșiși, după ce erau debarcați pe teren pustiu, în stepă sau în taiga. În total, circa trei sute de mii de ucraineni s-au numărat printre cei un milion șapte sute de mii de culaci deportați în „așezările speciale" din Siberia, Rusia europeană și Kazahstan.[13]

Deportarea în masă a țăranilor în scopul pedepsirii a coincis cu folosirea în masă a muncii silnice în economia sovietică. În 1931, „așezările speciale" și lagărele de concentrare s-au contopit într-un singur sistem, cunoscut drept Gulag. Gulagul, pe care sovieticii înșiși îl numeau „sistem de lagăre de concentrare", a început odată cu colectivizarea agriculturii și depindea de aceasta. În cele din urmă, a inclus 476 de complexe de lagăre în care au fost trimiși circa optsprezece milioane de oameni, dintre care între un milion și jumătate și trei milioane au murit în perioada de încarcerare. Țăranul liber a devenit rob, angajat în construirea de canale, mine și uzine gigantice, despre care Stalin credea că vor moderniza Uniunea Sovietică.[14]

Dintre lagărele de muncă, țăranul ucrainean era trimis cel mai probabil să sape Belomorkanal, între Marea Albă și Marea Baltică, care era o obsesie specială a lui Stalin. Circa 170.000 de oameni au săpat pământul înghețat, cu târnăcoape și lopeți, și uneori cu cioburi din vase de lut sau cu mâinile goale, timp de douăzeci și una de luni. Au murit cu miile de epuizare sau de boli, aflându-și sfârșitul pe fundul unui canal uscat care, când avea să fie terminat, în 1933, s-a dovedit a nu fi de mare folos în transportul pe apă. Rata mortalității în „așezările speciale" era, și ea, deosebit de mare. Autoritățile sovietice se așteptau să moară 5% dintre prizonierii „așezărilor speciale"; în realitate, cifra era de 10 până la 15%. Un locuitor al Arhanghelskului, principalul oraș de la Marea Albă, se plângea de lipsa de sens a acestei acțiuni: „Una e să distrugi culacii în sens economic;

a le distruge odraslele în sens fizic e de-a dreptul barbarie." Copiii mureau în Nordul Îndepărtat în număr atât de mare, încât „leșurile lor sunt duse la cimitir câte trei-patru, fără coșciuge". Un grup de muncitori din Vologda se întrebau dacă „drumul către revoluția mondială" trebuie să treacă „peste cadavrele acestor copii".[15]

Rata de mortalitate în Gulag era mare, dar nu mai mare decât cea care avea să se constate curând în unele părți din zona rurală a Ucrainei. Cei care munceau la Belomor primeau rații de mâncare foarte mici, circa șase sute de grame de pâine (cam 1.300 de calorii) pe zi. Și totuși, în realitate era o hrană mai bună decât cea disponibilă cam în aceeași vreme în Ucraina sovietică. Cei puși la muncă silnică la Belomor primeau de două, de trei sau chiar de șase ori mai mult decât țăranii din gospodăriile colective în anul 1932 – când aceștia n-au primit, de fapt, nimic.[16]

În primele săptămâni ale anului 1930, colectivizarea s-a desfășurat într-un ritm uluitor în Ucraina sovietică și pe întreg cuprinsul Uniunii Sovietice. Moscova trimitea în capitalele republicilor sovietice norme procedurale pentru raioanele care urmau să fie colectivizate, iar conducătorii de partid de acolo își luau angajamentul să le depășească. Conducerea Ucrainei a promis că va colectiviza întreaga republică în răstimp de un an. După care activiștii de partid locali, ca să-și impresioneze superiorii, s-au mișcat și mai repede, promițând colectivizarea în răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. Sub amenințarea cu deportarea, îi sileau pe țărani să semneze că renunță la pământuri și că se alătură colhozului. Când era cazul, miliția intervenea în forță, adesea cu forță ucigașă. Douăzeci și cinci de mii de muncitori au fost trimiși la țară, ca să se alăture milițienilor și să supună țăranii. Fiind îndoctrinați că țăranii sunt pricina penuriei de alimente din orașe, muncitorii au jurat că „vor face săpun din culac".[17]

La jumătatea lui martie 1930, șaptezeci și unu la sută din pământul arabil al Uniunii Sovietice fusese, cel puțin în principiu, dat la colhozuri. Aceasta însemna că majoritatea țăranilor semnaseră actul de renunțare la pământ și se alăturaseră unei gospodării colective. Nu mai aveau nici un drept să folosească pământul în scopuri personale. Ca membri ai colectivei, depindeau de șefii lor în ceea ce privește munca, plata și hrana. Își pierduseră sau erau pe cale să-și piardă vitele și depindeau de utilajele, care de obicei lipseau, ale noilor SMT-uri. Aceste stațiuni, centre ale controlului

politic din zona rurală, nu duceau niciodată lipsă de cadre de partid și de milițieni.[18]

Poate chiar mai mult decât în Rusia sovietică, unde agricultura făcută în comun era tradițională, în Ucraina sovietică țăranii erau îngroziți că și-ar putea pierde pământul. Întreaga lor istorie fusese o luptă cu moșierii, luptă pe care se părea că o câștigaseră în cele din urmă în timpul revoluției bolșevice. Însă în anii imediat următori, 1918–1921, bolșevicii prinși în războaie civile au rechiziționat hrana de la țărani. Așa încât țăranii aveau motive întemeiate să se teamă de statul sovietic. Politica de compromis a lui Lenin din anii '20 fusese cât se poate de bine-venită, chiar dacă țăranii bănuiseră, pe drept cuvânt, că într-o bună zi lucrurile ar putea să stea taman pe dos. În 1930, colectivizarea li s-a părut „a doua înrobire", începutul unei noi dependențe, de data aceasta nu față de moșierii bogați, ca în istoria recentă, ci față de partidul comunist. Țăranii din Ucraina sovietică se temeau că își pierd independența câștigată cu trudă; dar se temeau și de foamete, și chiar de soarta sufletelor lor nemuritoare.[19]

Cele mai multe dintre societățile rurale din Ucraina sovietică erau în continuare religioase. Mulți dintre tinerii ambițioși, cei abătuți din cale de ateismul comunist oficial, se duseseră în orașele mari din Ucraina, la Moscova sau la Leningrad. Cu toate că Biserica Ortodoxă a țării fusese suprimată de regimul comunist ateist, țăranii continuau să fie credincioși, și pentru mulți dintre ei contractul cu colhozul însemna contractul cu diavolul. Unii credeau că Satana a venit pe pământ în chip de om, activistul de partid, și că registrul de înscriere în colhozul lui e o carte a iadului care aduce chinuri și osânda veșnică. Noile SMT-uri arătau ca avanposturile Gheenei. Unii țărani polonezi din Ucraina, romano-catolici, vedeau și ei colectivizarea în termeni apocaliptici. Un polonez îi explica fiului său de ce nu se va alătura colhozului: „Nu vreau să-mi vând sufletul diavolului." Activiștii de partid, care cunoșteau această credință, propagau ceea ce numeau „Prima Poruncă a lui Stalin": colhozurile alimentează întâi statul și doar apoi oamenii. După cum știau prea bine țăranii, Prima Poruncă, în forma sa biblică, suna așa: „Să nu ai alți dumnezei afară de mine."[20]

Satele ucrainene fuseseră lipsite de conducătorii lor firești, prin deportarea culacilor în Gulag. Chiar și fără culacii deportați, țăranii încercau să se salveze pe ei și comunitățile lor. Se străduiau să-și

păstreze micile loturi, resturile lor de autonomie. Se străduiau să-și țină familiile departe de stat, care acum se manifesta fizic în colhozuri și în SMT-uri. Decât să-și piardă vitele în folosul colectivei, mai bine le vindeau sau le sacrificau. Tații și soții își trimiteau fiicele și soțiile să-i înfrunte pe activiști și pe milițieni, zicându-și că femeile riscă mai puțin decât bărbații să fie deportate. Uneori, bărbații se îmbrăcau în straie femeiești, ca să prindă ocazia de a înfige sapa ori lopata în trupul vreunui comunist local.[21]

Și totuși, lucru esențial, țăranii aveau puține puști și erau prost organizați. Statul aproape că deținea monopolul asupra armelor de foc și logisticii. Acțiunile țăranilor erau înregistrate de un sistem polițienesc puternic, care poate că nu le înțelegea motivele, dar deslușea direcția lor generală. În 1930, OGPU a consemnat aproape un milion de acte de rezistență individuală în Ucraina. Dintre marile răscoale țărănești care au avut loc în Uniunea Sovietică în luna martie a acelui an, aproape jumătate au fost în Ucraina. Unii țărani ucraineni au ales s-o ia la picior spre vest, peste graniță, în Polonia. Sate întregi le-au urmat exemplu, luând cu ei prapurii din biserici, sau crucile, sau uneori doar steaguri negre prinse de bețe, și au mărșăluit spre apus, către hotar. Câteva mii au ajuns în Polonia, de unde s-a răspândit vestea despre foametea din Uniunea Sovietică.[22]

Fuga țăranilor în Polonia a fost un motiv de stingherealã internațională și poate că a reprezentat sursa unei preocupări reale din partea lui Stalin și a biroului politic. Aceasta însemna că autoritățile polone, care în acea vreme încercau să ajungă la o apropiere politică de propria minoritate națională din Ucraina, numeroasă, au aflat de procesul și de consecințele colectivizării. Grănicerii polonezi discutau pe îndelete cu refugiații, strângând informații despre procesul și eșecul colectivizării. Unii țărani cereau o invazie poloneză, care să pună capăt chinurilor lor. Criza refugiaților a oferit Poloniei, de asemenea, o armă importantă de propagandă, pe care să o folosească împotriva Uniunii Sovietice. Sub conducerea lui Józef Piłsudski, Polonia nu a plănuit niciodată un război împotriva Uniunii Sovietice, însă a elaborat planuri pentru eventualitatea dezintegrării acesteia de-a lungul liniilor naționale și a luat unele măsuri pentru accelerarea unui astfel de curs al evenimentelor. Chiar în vremea în care ucrainenii fugeau din Ucraina sovietică, Polonia își trimitea spionii în direcția opusă, ca să-i îmboldească pe ucraineni la revoltă. Afișele lor propagandistice îl numeau pe Stalin „Țarul Foamei", care

exportă grâne în vreme ce își înfometează propriul popor. În martie 1930, membrii biroului politic se temeau că „guvernul polon ar putea să intervină".[23]

Colectivizarea era o politică generală, Uniunea Sovietică era un stat imens, iar instabilitatea de la o graniță trebuia privită în lumina scenariilor generale ale unui război.

Pentru Stalin și conducătorii sovietici, Polonia era partea apuseană a încercuirii de către capitalismul internațional, iar Japonia era partea răsăriteană. Relațiile polono-japoneze erau destul de bune, iar în primăvara anului 1930 Stalin părea foarte preocupat de spectrul unei invazii polono-japoneze. Uniunea Sovietică, de departe cea mai mare țară din lume, se întindea din Europa până la Oceanul Pacific, și Stalin trebuia să se ocupe nu numai de puterile europene, ci și de ambițiile din Asia ale Japoniei.

Tokio își făurise reputația militară pe socoteala rușilor. Japonia apăruse ca putere mondială după înfrângerea Imperiului Rus în Războiul Ruso-Japonez din 1904–1905, când și-a însușit căile ferate construite de ruși pentru a ajunge la porturile Pacificului. Stalin știa prea bine că și Polonia, și Japonia erau interesate de Ucraina sovietică și de problema națională din Uniunea Sovietică. Se părea că Stalin pune mult la inimă povestea umilirii Rusiei în Asia. Îi plăcea să asculte cântecul „Pe dealurile Manciuriei", în care era vorba despre o revanșă sângeroasă asupra Japoniei.[24]

Așadar, chiar în momentul în care haosul iscat de colectivizare în partea apuseană a Uniunii Sovietice făcea să crească temerile față de o intervenție polonă, tulburările din partea răsăriteană a Uniunii Sovietice păreau să dea apă la moară Japoniei. În Asia Centrală sovietică, mai ales în Kazahstanul sovietic, care era în mare parte musulman, colectivizarea a declanșat un haos și mai mare decât în Ucraina sovietică. Era nevoie de o transformare socială și mai mare. Populațiile din Kazahstan nu erau țărani, ci nomazi, și primul pas către modernizarea sovietică era să-i facă să se stabilizeze undeva. Înainte de a putea porni măcar colectivizarea, trebuia ca populațiile nomade să devină agricultori. Politica de „sedentarizare" i-a deposedat pe păstori de animale, și astfel de mijloacele de trai. Oamenii treceau pe cămile sau pe cai granița regiunii musulmane Xinjiang (sau Turkestan) din China, lucru care i-a dat lui Stalin ideea că ar

putea să fie agenți ai japonezilor, puterea străină dominantă din conflictele interne ale Chinei.[25]

Lucrurile nu mergeau așa cum fusese plănuit. Colectivizarea, care se presupunea că avea să întărească ordinea sovietică, iată că părea să destabilizeze zonele de frontieră. În Asia sovietică, la fel cu Europa sovietică, cincinalul, care se presupunea că avea să aducă socialismul, adusese mai degrabă suferințe imense, și un stat care se presupunea că reprezintă dreptatea reacționa cu măsuri de securitate cât se poate de tradiționale. Polonezii sovietici erau deportați din zonele de graniță apusene, iar trupele de grăniceri erau întărite peste tot. Revoluția mondială trebuia acum să aibă loc în spatele unor granițe închise, iar Stalin trebuia să ia măsuri pentru a apăra ceea ce el numea „socialismul dintr-o singură țară".[26]

Stalin trebuia să întârzie acțiunile adversarilor străini și să regândească planurile interne. Le-a cerut diplomaților sovietici să inițieze discuții cu Polonia și Japonia despre pacte de neagresiune. S-a îngrijit ca Armata Roșie să fie gata de luptă în partea apuseană a Uniunii Sovietice. Și, lucrul cel mai grăitor, Stalin a suspendat colectivizarea. Într-un articol din 2 martie 1930, sub titlul măreț „Îmbătați de succes", Stalin a susținut că problema colectivizării era faptul că a fost tradusă în viață cu un pic prea mult entuziasm. A fost o greșeală, afirma el acum, silirea țăranilor să se alăture colhozurilor. Acestea dispăreau acum la fel de repede cum fuseseră create. În primăvara lui 1930, țăranii din Ucraina au recoltat grâul de toamnă și au făcut însămânțarea pentru recolta din toamnă, ca și cum pământul le-ar fi aparținut. Ar putea fi iertați pentru faptul că au crezut că au învins.[27]

Darea înapoi a lui Stalin era tactică.

După ce au câștigat timp să chibzuiască, Stalin și biroul politic au găsit mijloace mai eficiente de a pune țărănimea în subordinea statului. În anul următor, în zonele rurale politica sovietică a continuat cu și mult mai mare iscusință. În 1931, colectivizarea avea să se înfăptuiască, deoarece țăranii nu mai vedeau altă posibilitate. Cadrele inferioare din ramura ucraineană a partidului comunist au fost epurate, pentru ca aceia care acționau în sate să-și îndeplinească neabătut misiunea și să priceapă ce îi așteaptă dacă nu o fac. În spinarea țăranului independent s-au îngrămădit impozitele, până ce colhozul a devenit singurul refugiu. Pe când colhozurile se refăceau

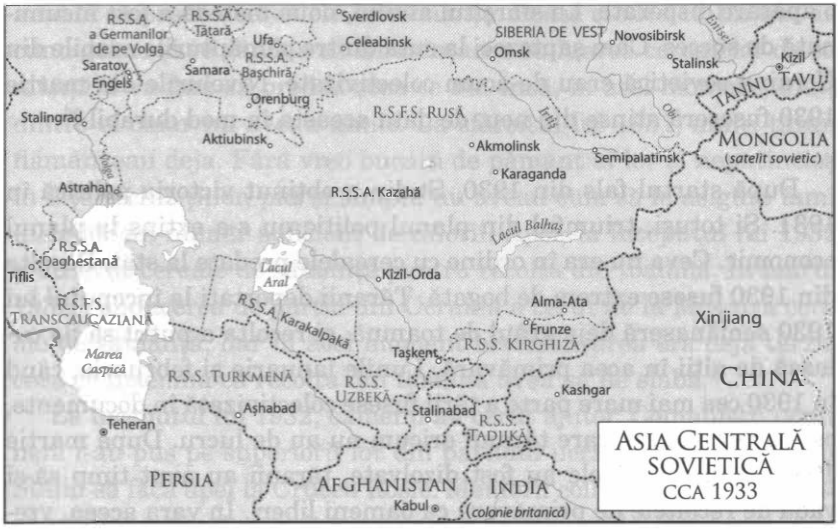

treptat, li s-a dat putere de constrângere asupra țăranilor independenți din preajmă. De exemplu, li se permitea să hotărască cu majoritate de voturi luarea cerealelor de sămânță de la țăranii independenți. Cerealele de sămânță, care sunt păstrate de la o recoltă pentru a obține alta, sunt indispensabile oricărei gospodării țărănești. Alegerea și păstrarea semințelor sunt baza agriculturii. În cea mai mare parte a istoriei omenirii, consumarea cerealelor de sămânță a fost sinonimă cu disperarea totală. Cineva căruia colectiva i-a luat cerealele de sămânță își pierdea capacitatea de a trăi din propria muncă.[28]

Au reînceput deportările, și colectivizarea și-a continuat drumul. La sfârșitul anului 1930 și începutul lui 1931, alte 32.127 de familii au fost deportate din Ucraina sovietică, aproximativ același număr de oameni din primul val de deportări, în anul dinainte. Țăranii își ziceau că vor muri fie de epuizare în Gulag, fie de foame aproape de casă, și preferau a doua variantă. Uneori, scrisori de la rude și prieteni surghiuniți izbuteau să scape de cenzură; într-una era următorul sfat: „Cu nici un preț să nu veniți. Mai bine vă ascundeți, mai bine muriți acolo, dar cu nici un preț să nu veniți aici.“ Țăranii ucraineni care cedau în fața colectivizării alegeau, după cum vedea lucrurile un activist de partid, „să înfrunte foametea acasă decât exilarea în necunoscut“ Întrucât în 1931 colectivizarea s-a desfășurat mai lent, familie cu familie, nu întregul sat deodată, era mai greu să te împotrivești. N-a existat o ofensivă instantanee, care să declanșeze

o apărare disperată. La sfârșitul anului, noua metodă a fost încununată de succes. Cam șaptezeci la sută dintre pământurile arabile din Ucraina sovietică erau de-acum colectivizate. Nivelurile din martie 1930 fuseseră atinse din nou, de data aceasta în mod durabil.[29]

După startul fals din 1930, Stalin a obținut victoria politică în 1931. Și totuși, triumful din planul politic nu s-a extins la planul economic. Ceva nu era în ordine cu cerealele predate la stat. Recolta din 1930 fusese extrem de bogată. Țăranii deportați la începutul lui 1930 semănaseră deja grâul de toamnă, și recolta a putut să fie culeasă de alții în acea primăvară. Lunile ianuarie și februarie, când în 1930 cea mai mare parte a țării fusese colectivizată în documente, este o perioadă în care țăranii oricum nu au de lucru. După martie 1930, când colectivele au fost dizolvate, țăranii au avut timp să-și vadă de recoltele de primăvară ca oameni liberi. În vara aceea, vremea a fost neobișnuit de frumoasă. Recolta din Ucraina în 1930 a stabilit un standard care nu a putut să fie atins în 1931, chiar și în cazul în care agricultura colectivizată ar fi putut fi la fel de eficientă ca exploatările individuale, dar nu erau. Recolta excepțională din 1930 a dat cifra de bază pe care a folosit-o partidul la planificarea rechizițiilor din 1931. Moscova aștepta de la Ucraina mult mai mult decât Ucraina ar fi putut să dea.[30]

În toamna lui 1931, a ieșit la lumină eșecul primei recolte colectivizate. Erau multe motive: vremea a fost proastă; dăunătorii au fost o problemă; forța animală era limitată, deoarece țăranii își vânduseră sau sacrificaseră vitele; producția de tractoare era mult mai mică decât fusese prevăzut; cei mai pricepuți dintre țărani fuseseră deportați; însămânțatul și recoltarea fuseseră perturbate de colectivizare; iar țăranii care își pierduseră pământul nu aveau nici un motiv să se spetească muncind. Secretarul partidului ucrainean Stanisław Kosior a raportat în august 1931 că planurile de rechiziție erau foarte departe de realitate, date fiind producțiile scăzute. Lazar Kaganovici i-a spus că adevărata problemă erau furturile și ascunderea produselor. Kosior, chiar dacă știa cum stau lucrurile, le-a impus subordonaților această linie.[31]

Peste jumătate din recoltă (care nu era stricată) a fost luată din Ucraina în 1931. Multe colhozuri au îndeplinit cotele de rechiziție doar prin cedarea cerealelor de sămânță. Pe 5 decembrie, Stalin a ordonat ca toate colhozurile care nu predaseră încă în întregime cotele

anuale să predea cerealele de sămânță. Poate credea că țăranii ascund grâne și se gândea că amenințarea cu luarea cerealelor de sămânță îi va face să predea ceea ce au. Însă, în acel moment, mulți dintre ei chiar nu aveau nimic. La sfârșitul lui 1931, mulți țărani flămânzeau deja. Fără vreo bucată de pământ al lor și neputincioși în fața rechizițiilor, pur și simplu nu aveau cum să le asigure familiilor lor un număr suficient de calorii. Apoi, la începutul lui 1932, n-au avut cereale de sămânță pentru recolta din toamnă. În martie 1932, conducerea de partid din Ucraina a cerut de la Moscova cereale de sămânță, dar în acel moment însămânțarea era deja târzie, ceea ce însemna că recolta din toamnă avea să fie slabă.[32]

La începutul lui 1932, oamenii au cerut ajutor. Comuniștii ucraineni i-au pus pe superiorii lor din partidul ucrainean să-i ceară lui Stalin să facă apel la Crucea Roșie. Membrii colhozurilor au încercat să trimită scrisori autorităților de stat și de partid. Una dintre acestea, după câteva paragrafe de text administrativ oficial, se încheia pe un ton plângător: „Dați-ne pâine! Dați-ne pâine! Dați-ne pâine!" Membrii partidului ucrainean l-au ocolit pe Kosior și i-au scris direct lui Stalin, pe un ton mânios: „Cum putem să construim economia socialistă dacă suntem cu toții sortiți să murim de foame?"[33]

Amenințarea cu foametea în masă era foarte limpede pentru autoritățile Ucrainei sovietice, și așa a devenit și pentru Stalin. Activiștii de partid și ofițerii poliției secrete au făcut nenumărate rapoarte despre decese din cauza foamei. În iunie 1932, secretarul de partid al regiunii Harkov i-a scris lui Kosior că foametea a fost raportată în fiecare raion din regiunea sa. Kosior a primit o scrisoare de la un membru al Comsomolului, datată 18 iunie 1932, cu o descriere expresivă, care probabil că era foarte familiară deja: „Colhoznicii se duc pe câmp și dispar. După câteva zile, li se găsesc leșurile și, fără pic de emoție, de parcă ar fi ceva firesc, sunt îngropați. A doua zi, poți da deja peste leșul cuiva care tocmai săpase mormintele celorlalți." În aceeași zi, 18 iunie 1932, Stalin însuși a recunoscut, în particular, că era „foamete" în Ucraina sovietică. Cu o zi înainte conducerea de partid din Ucraina ceruse ajutor în problema alimentelor. Nu li s-a dat. Răspunsul său a fost că toate cerealele din Uniunea Sovietică trebuie colectate conform planului. El și Kaganovici au căzut de acord că „se impune să exportăm imediat, fără nici o excepție".[34]

Stalin știa foarte bine, din observațiile personale, ce avea să urmeze. Știa că este posibilă foametea în regimul sovietic. Foamea făcuse ravagii prin Rusia și Ucraina în timpul și după războaiele civile. Combinația dintre recoltele slabe și rechiziții a dus la înfometarea a sute de mii de țărani din Ucraina, mai ales în 1921. Penuria de hrană a fost principalul motiv pentru care Lenin a făcut compromisul cu țăranii. Stalin cunoștea perfect această poveste, la care participase. Faptul că propria politică a lui Stalin, de colectivizare, putea să provoace foamete în masă îi era și lui limpede. Până în vara lui 1932, peste un milion de oameni muriseră deja de foame în Kazahstanul sovietic, lucru pe care Stalin îl știa. Dădea vina pe secretarul de partid de acolo, Filip Goloșcekin, dar nu se poate să nu fi înțeles unele dintre aspectele structurale.[35]

Stalin, maestru al politicii personale, a prezentat foametea din Ucraina în termeni personali. Primul său impuls, și tendința sa persistentă, a fost să considere că foametea țăranilor ucraineni este o trădare din partea membrilor partidului comunist ucrainean. Nu putea accepta posibilitatea ca vina să o poarte propria politică de colectivizare; problema trebuia căutată în transpunerea ei în fapt, la conducătorii locali, oriunde altundeva decât în conceptul însuși. Pe când își continua transformarea, în prima jumătate a lui 1932, pentru el problema nu era faptul că poporul său suferă, ci posibilitatea ca imaginea politicii sale de colectivizare să fie umbrită. Se plângea că țăranii care flămânzesc în Ucraina își părăsesc patria și că-i demoralizează pe ceilalți cetățeni sovietici cu „văicărelile" lor.[36]

Oarecum vag, în primăvara și vara lui 1932 Stalin părea să creadă că, dacă foametea ar putea să fie tăgăduită în vreun fel, ea ar și dispărea. Poate că își zicea că Ucraina era în orice caz suprapopulată și, cu timpul, moartea câtorva sute de mii de oameni n-ar mai conta prea mult. Voia ca oficialitățile ucrainene să respecte cotele de achiziții publice ale cerealelor, în ciuda perspectivei sigure a producțiilor scăzute. Conducătorii de partid locali s-au pomenit între ciocanul roșu stalinist și secera morții. Problemele pe care le aveau în față erau obiective și nu puteau fi rezolvate prin ideologie ori frazeologie: lipsa cerealelor de sămânță, semănăturile întârziate, vreme proastă, utilaje insuficiente care să înlocuiască munca animalelor, haosul produs de ultimul asalt al colectivizării de la sfârșitul anului 1931 și țăranii flămânzi care nu erau în stare să muncească.[37]

Lumea așa cum erau siliți să o vadă activiștii de partid locali în zonele rurale ale Ucrainei era descrisă mult mai bine de acest cântecel al copiilor ucraineni decât de ordinele laconice și frazele sforăitoare propagandistice care veneau de la Moscova:

Tătucă Stalin, ia privește,
Colhozul nostru înflorește
Coliba și șopronul îs una cu pământul
Și caii-s toți mârțoage ce le dărâmă vântul
Secera și ciocanul cu fală șed pe casă,
Iar în colibă moartea și foamea șed la masă
Prin bătătură vacă ori porc nu se găsește,
Doar pe perete chipu-ți din ramă ne privește
Tătuca și mămuca la colectivă-s duși
Copilul, sărmănelul, jelește pe la uși
Unsoare nu-i, și nici bucate
Partidul le-a luat pe toate
Nu mai gândi să afli vreun om cuminte-ori blând
Căci și-a mâncat copilul un tată prea flămând
Bat și zdrobesc acei ce partidul ni-i trimite
Și-n lagăr în Siberia ne mână ca pe vite.[38]

Activiștii de partid locali erau înconjurați de moarte, iar deasupra lor era tăgăduirea. Foametea era un fapt brut, care nu se sinchisea de vorbe și formule, deportări și împușcări. Dincolo de un anumit punct, țăranul care murea de foame nu mai putea produce, și nici un grad de corectitudine ideologică ori de implicare personală nu putea să schimbe acest lucru. Și totuși, în vreme ce se propaga în sus, pe canalele instituționale, acest mesaj și-a pierdut forța. Rapoartele reale despre foamete făcute la nivelul inferior s-au izbit de presiunea politică de la vârf în timpul plenarei comitetului central al partidului ucrainean, care a avut loc între 6–9 iulie la Harkov. Vorbitorii ucraineni s-au plâns de imposibilitatea îndeplinirii obiectivelor anuale ale rechiziției de grâne. Însă au fost reduși la tăcere de Lazar Kaganovici și Viaceslav Molotov, membri ai biroului politic și emisarii lui Stalin de la Moscova. Stalin le dăduse instrucțiunea să-i învingă pe „destabilizatorii ucraineni".[39]

Molotov și Kaganovici erau aliații fideli și de încredere ai lui Stalin, care, împreună cu el, dominau biroul politic, și astfel conduceau

Uniunea Sovietică. Stalin încă nu era dictatorul fără rivali, iar biroul politic încă era, în principiu, un fel de dictatură colectivă. Și totuși, acești doi bărbați, spre deosebire de unii dintre aliații săi anteriori din biroul politic, erau de o fidelitate necondiționată. Stalin îi manipula necontenit, dar, de fapt, nu era nevoie să o facă. Ei slujeau revoluția slujindu-l pe el, și aveau tendința să nu facă vreo deosebire între cele două. Kaganovici îl numea deja pe Stalin „tătucul nostru". În iulie 1932, la Harkov, le-au spus tovarășilor ucraineni că vorbele despre foamete nu sunt altceva decât o scuză pentru lenea țăranilor care nu vor să muncească și a activiștilor care nu vor să-i disciplineze și să rechiziționeze grânele.[40]

În acea vreme, Stalin era în concediu, după ce călătorise de la Moscova spre sud într-un tren plin de hrană aleasă, traversând Ucraina înfometată, către frumoasa stațiune Soci, de la Marea Neagră. Coresponda cu Kaganovici, confirmându-și părerea comună despre foamete ca un complot care îi ținea pe ei, personal. Stalin a izbutit o meșteșugită răsturnare a situației, închipuindu-și că țăranii, nu el, erau cei care foloseau foamea ca armă. Kaganovici l-a asigurat pe Stalin că prezentarea ucrainenilor ca „victime nevinovate" nu era decât „o acoperire necinstită" a partidului ucrainean. Stalin și-a exprimat teama că „am putea să pierdem Ucraina". Ucraina ar fi trebuit să fie transformată într-o „fortăreață". Ce doi au căzut de acord că singurul lucru rezonabil era să mențină cu fermitate politica de rechiziții și să exporte grânele cât mai repede posibil. De acum, Stalin părea să fi deslușit, lucru care îl mulțumea cel puțin pe el, legătura dintre foamete și lipsa de loialitate a comuniștilor ucraineni: foamea era rezultatul sabotajului, activiștii de partid locali erau sabotorii, cadrele superioare de partid trădătoare își protejau subordonații – cu toții aflându-se în slujba spionajului polon.[41]

Probabil că până în 1931 Stalin ar fi putut să interpreteze politicile Poloniei și Japoniei ca vestire a unei încercuiri a Uniunii Sovietice. Anul 1930 a fost un moment de vârf al spionajului polon în Uniunea Sovietică. Polonia întemeiase în taină o armată ucraineană pe teritoriul propriu și antrena zeci de ucraineni și polonezi pentru misiuni speciale în interiorul Uniunii Sovietice. Japonia era, de fapt, și mai amenințătoare. În 1931, sovieticii interceptaseră o notă a ambasadorului japonez de la Moscova, în care pleda pentru pregătirea unui război de cucerire a Siberiei. În acel an, Japonia a invadat

Manciuria, o regiune din partea de nord-est a Chinei, care avea o graniță lungă cu Siberia sovietică.[42]

În toamna lui 1931, conform unui raport al serviciilor secrete sovietice, Polonia și Japonia au semnat un acord secret privind atacarea comună a Uniunii Sovietice. Atacul nu a avut loc; și, în măsura în care a existat un început de alianță polono-japoneză, ea a fost contracarată de o politică externă sovietică adecvată. Chiar dacă Jponia a declinat oferta semnării unui pact de neagresiune cu Moscova, Polonia a acceptat. Uniunea Sovietică dorea un tratat cu Polonia ca să-și poată desfășura în tihnă transformările economice; Polonia nu avusese niciodată intenția să pornească un război, și acum trecea printr-o criză economică. Sistemul său agrar în mare parte nereformat nu putea sprijini creșterea cheltuielilor militare într-o perioadă de prăbușire economică. Bugetele militare sovietice, care mulți ani au fost comparabile cu ale Poloniei, acum erau cu mult mai mari. Acordul sovieto-polon a fost inițiat în ianuarie 1932.[43]

În 1932 și 1933 nu putea crede nimeni cu adevărat că Polonia este o amenințare în sine. Armata polonă suferise reduceri de buget masive. Miliția sovietică și grănicerii prinseseră mulți spioni polonezi. Agenții polonezi n-au obstrucționat colectivizarea în timpul haosului din 1930 și n-aveau cum să atâțe o populație înfometată în 1932. Au încercat și au eșuat. Până și cei mai entuziaști dintre polonezii care propuneau o politică agresivă priveau vara lui 1932 ca pe o perioadă de calm. Dacă sovieticii promiteau pace, cel mai bine era să nu facă nici o mișcare provocatoare. Diplomații și spionii polonezi erau martorii foametei. Știau că, „într-un fel, canibalismul ajunsese un obicei" și că „în sate întregi au murit toți oamenii". Dar nu aveau nimic a face cu originile foametei, și nu puteau face nimic ca să ajute victimele. Polonia n-a făcut cunoscut întregii lumi ceea ce știau diplomații ei despre foamete. De exemplu, în februarie 1932 o scrisoare anonimă a ajuns la Consulatul polon din Harkov, conținând rugămintea ca polonezii să aducă la cunoștința lumii întregi foametea din Ucraina. Însă, în acea vreme, fusese deja inițiat pactul de neagresiune cu Uniunea Sovietică, și Varșovia nu a făcut acest pas.[44]

De acum, Stalin câștigase mult mai mult spațiu de manevră la frontierele apusene decât avea în 1930. Polonia acceptase *statu-quoul* prin semnarea pactului de neagresiune cu Uniunea Sovietică în iulie 1932, așa încât țăranii ucraineni erau la cheremul lui. Cu o însuflețire îmbinată cu meticulozitate, Stalin (încă în concediu) le-a prezentat

în august 1932 celor mai apropiați colaboratori ai săi teoria că de fapt colectivizării îi mai lipsea doar baza juridică adecvată. Socialismul, a susținut el, asemenea capitalismului, are nevoie de legi care să protejeze proprietatea. Statul ar fi întărit dacă producția agricolă ar fi declarată proprietatea statului, orice culegere neautorizată a roadelor ar fi considerată furt, iar aceste furturi ar fi pedepsite cu execuția pe loc. Astfel, un țăran care murea de foame putea fi împușcat dacă lua o coajă de cartof dintr-o brazdă de pe pământul care până de curând fusese al său. Poate că Stalin chiar credea că asta ar funcționa; rezultatul a fost, desigur, eliminarea oricărei protecții a țăranilor în fața violenței depline a statului biruitor. Simpla posesie a hranei era dovada prezumtivă a unui delict. Legea a intrat în vigoare pe 7 august 1932.[45]

Judecătorii sovietici ignorau de obicei litera legii, însă restul aparatului de partid și de stat îi înțelegea spiritul. Adesea cei mai entuziaști la aplicarea legii erau tinerii, educați în noile școli sovietice, care credeau în promisiunile noului sistem. Membrilor organizației oficiale de tineret li se spunea că „principala lor sarcină" este „lupta împotriva furtului și a ascunderii grânelor, precum și a sabotajului chiaburilor". Pentru tânăra generație din orașe, comunismul oferise înaintarea pe scara socială, iar lumea anatemizată în agitația ei era cea pe care o lăsaseră în urmă. Partidul comunist din Ucraina sovietică, cu toate că erau în el disproporționat de mulți evrei și ruși, includea acum mulți tineri ucraineni care credeau că zona rurală este reacționară și se alăturau cu mare zel campaniilor împotriva țăranilor.[46]

Pe ogoare au apărut turnuri de veghe, ca țăranii să fie împiedicați să ia ceva pentru ei. Numai în regiunea Odessa au fost construite peste șapte sute de turnuri de veghe. Brigăzile, printre membrii cărora se numărau cinci mii de comsomoliști, mergeau din casă în casă și luau tot ce găseau. Activiștii foloseau, după cum își amintesc țăranii, „bare lungi de fier cu care scormoneau prin grajduri, cocine, cuptoare. Scotoceau peste tot și luau tot, până la ultimul bob" Dădeau iama prin sate „ca ciuma" strigând: „Țărane, unde ți-s grânele? Mărturisește!" Membrii brigăzilor luau tot ce semăna a mâncare, chiar și cina de pe sobă, pe care o înfulecau ei.[47]

Ca o oștire invadatoare, activiștii de partid trăiau pe spinarea localnicilor, luând ce puteau și mâncând pe săturate, cu puține aspecte ale muncii și entuziasmului lor pe care să le arate, în afară de

sărăcie și moarte. Poate că din cauza vinovăției, poate că din sentimentul succesului, peste tot unde se duceau îi umileau pe țărani. Urinau în butoaiele cu murături, sau, ca să se distreze, le porunceau țăranilor flămânzi să se bată între ei, sau îi făceau să se târască pe jos și să latre, sau îi sileau să îngenuncheze în noroi și să se roage. Femeile care au fost prinse furând de la un colhoz au fost despuiate, bătute și purtate goale prin sat. Într-un sat, membrii brigăzii s-au îmbătat în casa unui țăran și i-au violat cu toții fiica. Devenise un obicei ca femeile care trăiau singure să fie violate noaptea, sub pretextul confiscării grânelor – și, într-adevăr, le era luată hrana după ce le fusese violat trupul. Acesta era triumful legii lui Stalin și al statului lui Stalin.[48]

Descinderile și decretele nu au putut să creeze hrană acolo unde nu exista. Desigur, țăranii ascundeau alimente, iar oamenii flămânzi furau hrană. Însă problema din zona rurală a Ucrainei nu erau furturile și înșelăciunea – care ar fi putut, într-adevăr, să fie stârpite prin folosirea violenței –, ci foametea și moartea. Cotele de grâne nu erau respectate, din cauză că eșuase colectivizarea, recolta din toamna lui 1932 era slabă, iar cotele de rechiziție erau prea mari. Stalin l-a trimis pe Molotov în Ucraina ca să-i îmboldească pe tovarăși în „lupta pentru grâne". Însă entuziasmul slugilor lui Stalin nu putea să schimbe ceea ce se petrecuse deja. Până și Molotov a fost silit să recomande pe 30 octombrie reducerea într-o anumită măsură a cotelor pentru Ucraina. Stalin a acceptat recomandarea, dar curând a fost mai categoric ca oricând. Căci în noiembrie 1932 fusese îndeplinită doar o treime din obiectivul anual.[49]

În vreme ce rapoartele despre micșorarea rechizițiilor au ajuns la Kremlin, soția lui Stalin s-a sinucis. A ales ziua de 8 noiembrie, a cincisprezecea aniversare a revoluției din octombrie, ca să se împuște în inimă. Nu a fost niciodată limpede ce a însemnat aceasta pentru Stalin, dar se pare că a fost un șoc. A amenințat că se sinucide și el. Kaganovici, care a constatat că Stalin e foarte schimbat, a trebuit să rostească el discursul funebru.[50]

Stalin a abordat problema foametei cu și mai multă rea-voință. A pus problemele Ucrainei în cârca tovarășilor din partid și țăranilor ucraineni. Două telegrame trimise de biroul politic pe 8 noiembrie 1932 îi reflectau starea de spirit: țăranilor particulari și

cooperatorilor din Ucraina care nu îndeplineau cotele de rechiziție li se interzicea accesul la produsele din restul economiei. A fost creată în Ucraina o „troică specială" care să accelereze condamnarea și executarea activiștilor de partid și a țăranilor care se presupunea că sunt vinovați de sabotaj. În acea lună, au fost arestați 1.623 de oameni din rândurile cadrelor de conducere ale colhozurilor. În Ucraina, au reînceput deportările: până la sfârșitul anului, au fost duși peste 30.400 de mii de oameni. Activiștii le spuneau țăranilor: „Deschide, că altfel spargem ușa. Îți luăm tot ce ai și o să mori într-un lagăr."[51]

În ultimele săptămâni ale lui 1932, pe când interpreta dezastrul colectivizării, Stalin a ajuns pe noi culmi de cutezanță ideologică. Foametea din Ucraina, a cărei existență o recunoscuse mai devreme, când nu era atât de gravă, era acum „un basm", un zvon defăimător răspândit de dușmani. Stalin elaborase o nouă teorie interesantă: împotrivirea la socialism crește pe măsură ce ia amploarea succesul lui, deoarece inamicii se împotrivesc cu și mai mare disperare atunci când își privesc în față înfrângerea definitivă. Astfel, orice problemă din Uniunea Sovietică putea fi definită ca exemplu al lucrării dușmanului, iar lucrarea dușmanului putea fi definită ca dovadă a progresului.[52]

Stalin susținea că împotrivirea la politicile sale în Ucraina sovietică sunt de un fel aparte, care e posibil să nu i se dezvăluie unui observator mai puțin perspicace. Opoziția nu mai este pe față, căci potrivnicii socialismului sunt acum „tăcuți" și chiar „sfinți". „Culacii de azi", zicea el, sunt „oameni cuminți, blânzi, aproape sfinți". Trebuia ca oamenii care păreau inocenți să fie priviți ca vinovați. Un țăran pe care foamea îl apropie încet-încet de moarte este, în ciuda aparențelor, un sabotor care lucrează pentru puterile capitaliste în campania lor de discreditare a Uniunii Sovietice. Foametea înseamnă împotrivire, iar împotrivirea este un semn că până la victoria socialismului mai este doar un pas. Acestea nu erau doar cugetările lui Stalin, la Moscova; era linia ideologică pusă în aplicare de Molotov și Kaganovici pe când călătoreau prin regiunile unde se murea pe capete, spre sfârșitul lui 1932.[53]

Stalin nu a fost niciodată martor direct al foametei pe care o interpreta astfel, însă tovarășii din Ucraina sovietică au fost: trebuia cumva să împace linia lui ideologică cu dovezile aduse de propriile simțuri. Siliți să interpreteze burțile umflate ca opoziție politică, au

tras concluzia complet deformată că sabotorii urau atât de mult socialismul, încât își lăsau cu tot dinadinsul familiile să moară de foame. Astfel, mormanele de cadavre ale fiilor și fiicelor și taților și mamelor nu erau altceva decât o fațadă în dosul căreia dușmanii unelteau distrugerea socialismului. Până și înfometații înșiși erau prezentați uneori drept propagandiști ai dușmanului care plănuiesc să submineze socialismul. Tinerilor comuniști ucraineni din orașe li se spunea că flămânzii sunt dușmanii poporului „care își riscau viața ca să ne spulbere optimismul".[54]

Ucrainenii din Polonia au strâns bani ca să trimită alimente, dar au aflat că guvernul sovietic interzice categoric orice ajutor. Comuniștii ucraineni care au cerut să se trimită alimente din străinătate, lucru acceptat de autoritățile sovietice la începutul anilor '20, nu au fost luați în seamă de nimeni. Din motive politice, Stalin nu voia să accepte vreun ajutor de la lumea din afară. Poate gândea că, dacă vrea să rămână în fruntea partidului, nu poate recunoaște că prima sa politică importantă a avut ca rezultat foametea. Și totuși, Stalin ar fi putut să salveze milioane de vieți fără să atragă atenția externă asupra Uniunii Sovietice. Ar fi putut să oprească timp de câteva luni exportul de alimente, să împartă rezervele de grâne (trei milioane de tone) sau pur și simplu să le dea țăranilor accesul la zonele locale de depozitare a grânelor. Dacă aceste măsuri simple ar fi fost luate chiar și în noiembrie 1932, numărul de morți ar fi putut să se limiteze la câteva sute de mii, în loc de câteva milioane. Stalin nu a luat nici una dintre măsuri.[55]

În ultimele săptămâni ale anului 1932, fără să se confrunte cu vreo amenințare externă a siguranței statului și fără vreun obstacol din interior, fără vreo justificare imaginabilă, în afară de cea a caracterului inevitabil al regimului său, Stalin a ales să ucidă milioane de oameni din Ucraina sovietică. Trecuse pe un plan al răutății pure, în care țăranul ucrainean ajunsese să fie agresorul, iar el însuși, Stalin, era victima. Foamea era o formă de agresiune – pentru Kaganovici, ca luptă de clasă, pentru Stalin, ca luptă națională ucraineană – împotriva căreia uciderea prin înfoametare era singura apărare. Stalin părea hotărât să-și manifeste dominația asupra țărănimii ucrainene, și părea chiar că îl delectează adâncimea suferinței necesare acestei poziții. Amartya Sen a afirmat că înfometarea este „o funcție a îndreptățirii, nu a disponibilității în sine a alimentelor".

Nu lipsa hranei, ci modul de distribuire a fost ceea ce a ucis milioane de oameni din Ucraina sovietică, și Stalin a fost cel care a hotărât cine anume este îndreptățit și la ce anume.[56]

Deși colectivizarea a fost un dezastru în întreaga Uniune Sovietică, dovezile masacrelor, care este limpede că au fost premeditate, la scară de milioane sunt cele mai evidente în Ucraina sovietică. Colectivizarea implicase un apel masiv la execuții și deportări în întreaga Uniune Sovietică, iar țăranii și nomazii care au alcătuit grosul forței de muncă din Gulag erau de pe tot teritoriul ei. În 1932, foametea lovise părți din Rusia sovietică în aceeași măsură ca în Ucraina sovietică. Și totuși, reacția politică față de Ucraina a fost specială și ucigătoare. La sfârșitul lui 1932 și începutul lui 1933, au fost aplicate numai în Ucraina sovietică, sau mai ales acolo, șapte politici cruciale. Fiecare dintre ele poate să pară o măsură administrativă banală, și fiecare dintre ele a fost, desigur, prezentată ca atare în acel moment – și totuși, fiecare dintre ele era menită să ucidă.

1. Pe 18 noiembrie 1932, țăranilor din Ucraina li s-a cerut să returneze grânele primite ca avans când au îndeplinit cotele de rechiziție. Astfel, puținele localități în care țăranii avuseseră o producție bună au fost lipsite de bruma de surplus pe care o câștigaseră. Brigăzile de partid și miliția au fost asmuțite asupra acestor regiuni, într-o vânătoare febrilă a fiecărei bucățele de hrană. Dat fiind că țăranii nu primeau chitanțe pentru grânele predate, tot timpul erau expuși perchezițiilor și abuzurilor. Conducerea de partid din Ucraina a încercat să păstreze cerealele de sămânță, dar nu a reușit.[57]

2. Peste două zile, pe 20 noiembrie 1932, a fost introdusă o amendă plătibilă în carne. Țăranilor care nu reușeau să predea în întregime cotele de grâne li se cerea acum să plătească o taxă specială sub formă de carne. Țăranii care mai aveau vite erau siliți acum să le predea statului. Vitele și porcii fuseseră ultima lor rezervă în caz de foamete. După cum își amintea o copilă de țăran, „cine avea o vacă nu murea de foame". O vacă dă lapte și, în ultimă instanță, poate fi sacrificată. Altă copilă își amintea că singurul porc al familiei ei a fost luat, și apoi singura lor vacă. Ea a ținut-o de coarne în vreme ce era dusă de acolo. Poate că era atașamentul adolescentelor din sate față de animalele lor. Dar era și disperare. Nici măcar după plata amenzii sub formă de carne, țăranii nu erau scutiți de realizarea cotelor inițiale de grâne. Dacă nu au putut să o facă sub amenințarea

cu pierderea animalelor, cu siguranță că nu au avut cum să o facă după aceea. Au murit de foame.[58]

3. Peste opt zile, pe 28 noiembrie 1932, autoritățile sovietice au introdus „lista neagră" Conform acestei noi reglementări, colhozurilor care nu îndeplineau cotele de grâne li se cerea imediat să predea de cincisprezece ori cantitatea de grâne normală pe o lună. În practică, aceasta a însemnat, din nou, năvala unei hoarde de activiști de partid și milițieni care aveau misiunea și dreptul asigurat prin lege de a lua totul. Nici un sat n-a putut să predea cotele sporite, așa încât comunitățile și-au pierdut toată hrana pe care o aveau. Comunitățile de pe „lista neagră" nu aveau nici dreptul de a face comerț sau de a primi pachete de orice fel din restul țării. Erau lipsite de hrană și, de fapt, de orice fel de lucruri trimise de altundeva. Comunitățile de pe „lista neagră" din Ucraina sovietică, uneori desemnate tocmai de la Moscova, au devenit zone ale morții.[59]

4. Pe 5 decembrie 1932, șeful securității din Ucraina, ales de Stalin însuși, a prezentat justificarea pentru terorizarea cadrelor de partid ucrainene ca să adune grânele. Vsevolod Balâțki vorbise personal cu Stalin la Moscova pe 15 și 24 noiembrie. Foametea din Ucraina trebuia să fie interpretată, după spusele lui Balâțki, ca rezultat al uneltirilor naționaliștilor ucraineni – în special al surghiuniților care aveau legături în Polonia. Astfel, oricine nu își îndeplinea rolul în rechiziții era trădător de țară.[60]

Însă această linie politică avea implicații și mai adânci. Legătura naționalismului ucrainean cu foametea din Ucraina autoriza pedepsirea celor care participaseră la politicile sovietice anterioare de sprijinire a dezvoltării națiunii ucrainene. Stalin credea că problema națională este, în esență, o problemă țărănească și, în vreme ce anula compromisul lui Lenin cu țăranii, s-a pomenit că anulează și compromisul lui Lenin cu naționalitățile. Pe 14 decembrie, Moscova a autorizat deportarea comuniștilor locali ucraineni în lagăre de concentrare, conform logicii că au abuzat de politicile sovietice pentru a răspândi naționalismul ucrainean, și astfel le-au îngăduit naționaliștilor să saboteze colectarea grânelor. Apoi, Balâțki a afirmat că a demascat o „organizație militară ucraineană", precum și un grup de rebeli polonezi. În ianuarie 1933, a raportat descoperirea a peste o mie de organizații ilegale, iar în februarie descoperirea planurilor naționaliștilor polonezi și ucraineni de a răsturna regimul sovietic din Ucraina.[61]

Justificările erau trase de păr, însă această politică a avut consecințe. Polonia își retrăsese agenții din Ucraina și renunțase la orice nădejde de exploatare a dezastrului colectivizării. Guvernul polon, încercând să fie loial pactului de neagresiune sovieto-polon semnat în iulie 1932, n-a acceptat nici măcar să atragă atenția lumii asupra agravării foametei sovietice. Și totuși, politica lui Balâțki, chiar dacă era cusută cu ață albă, a avut ca rezultat supunerea locală la politica Moscovei. Arestările masive și deportările masive pe care le-a ordonat el au transmis un mesaj foarte limpede: oricine îi apără pe țărani va fi condamnat ca dușman. În aceste săptămâni cruciale de la sfârșitul lui decembrie, în vreme ce rata morților ajungea la sute de mii, activiștii și funcționarii administrativi ucraineni se fereau ca de foc să se împotrivească liniei partidului. Dacă nu efectuau rechizițiile, aveau să se trezească (în cel mai bun caz) în Gulag.[62]

5. Pe 21 decembrie 1932, Stalin (prin intermediul lui Kaganovici) a confirmat cota anuală de rechiziție a grânelor din Ucraina sovietică, având termenul de îndeplinire în ianuarie 1933. Pe 27 noiembrie, biroul politic sovietic atribuise Ucrainei o treime din restul colectelor restante din întreaga Uniune Sovietică. Acum, după sute de mii de oameni care muriseră de foame, Stalin l-a trimis pe Kaganovici să țină biciul deasupra conducerii de partid ucrainene din Harkov. Imediat după sosirea lui Kaganovici, în seara de 20 decembrie, biroul politic ucrainean a fost silit să țină ședință. Membrii lui au stat până la patru dimineața și au hotărât că obiectivele rechiziției trebuie să fie îndeplinite. Aceasta a fost condamnarea la moarte a circa trei milioane de oameni. Așa cum toată lumea din încăpere știa în acele ceasuri ale dimineții, grânele nu puteau fi luate de la niște oameni care deja flămânzeau fără ca acest lucru să atragă consecințele cele mai rele. O simplă amânare cu trei luni a rechizițiilor nu ar fi dăunat economiei sovietice și ar fi salvat cele mai multe dintre cele trei milioane de vieți. Și totuși, Stalin și Kaganovici au insistat să procedeze exact invers. Statul avea să lupte „cu ferocitate", după vorbele lui Kaganovici, pentru îndeplinirea planului.[63]

După ce și-a îndeplinit misiunea la Harkov, Kaganovici a călătorit prin Ucraina sovietică, cerând pe parcurs îndeplinirea cu „100 la sută" a planului și condamnând oficialitățile locale și poruncind deportarea unor familii. S-a întors la Harkov pe 29 decembrie 1932, ca să le aducă aminte conducătorilor de partid ucraineni că trebuie să fie colectate și cerealele de sămânță.[64]

6. În primele săptămâni ale anului 1933, în vreme ce foametea făcea ravagii în întreaga Ucrainã, Stalin a închis granițele republicii, ca țăranii să nu poată fugi, și a închis orașele, ca țăranii să nu poată cerși. Din 14 ianuarie 1932, cetățenii sovietici erau siliți să aibă pașaport intern, pentru a putea să locuiască în mod legal în orașe. Țăranilor nu li se dădeau. Pe 22 ianuarie 1933, Balâțki a avertizat Moscova că țăranii ucraineni fug din țară, iar Stalin și Molotov au ordonat miliției să-i împiedice să fugă. A doua zi, s-a interzis să li se vândă țăranilor bilete de tren pe distanțe mari. Justificarea lui Stalin a fost că țăranii refugiați nu cerșesc de fapt pâine, ci se angrenează într-un „complot contrarevoluționar", prin faptul că slujesc drept propagandă vie Poloniei și altor state capitaliste care vor să discrediteze colhozurile. La sfârșitul lui februarie 1933, circa 190.000 de țărani fuseseră prinși și trimiși înapoi în satele lor, să moară de foame.[65]

Stalin își avea „fortăreața" în Ucraina, dar era un bastion care semăna cu un lagăr de înfometare uriaș, cu turnuri de veghe, granițe închise, muncă fără rost și istovitoare și moarte neîncetată și previzibilă.

7. Rechiziționarea grânelor nu a încetat nici măcar după ce a fost îndeplinit obiectivul anual de rechiziții pentru 1932, la sfârșitul lui ianuarie 1933. Rechizițiile au continuat în februarie și martie, când membrii de partid căutau cereale pentru însămânțările de primăvară. La sfârșitul lui decembrie 1932, Stalin aprobase propunerea lui Kaganovici de a colecta cerealele de sămânță, pentru a îndeplini cota anuală. Aceasta a lăsat colhozurile fără nimic care să fie semănat pentru recolta din toamnă. Cerealele de sămânță pentru însămânțările de primăvară ar fi putut să fie luate din trenurile încărcate pentru export chiar în acel moment, sau să fie luate din cele trei milioane de tone pe care Uniunea Sovietică le depozitase ca rezerve. În schimb, au fost luate din puținul pe care îl mai aveau țăranii din Ucraina sovietică. Acestea erau adesea ultima fărâmă de hrană care le trebuia țăranilor ca să-și ducă zilele până la recolta de primăvară. În luna aceea, în satele din Ucraina sovietică au fost arestați 37.392 de oameni, mulți dintre ei probabil pentru că încercau să nu-și lase familiile să moară de foame.[66]

Această ultimă rechiziție era o crimă, chiar dacă de foarte multe ori cei care o executau credeau că fac ceea ce este drept. După cum își amintea unul dintre activiști, în acea primăvară a „văzut oameni

murind de foame. Am văzut femei și copii cu burțile umflate, învinețiți, care încă mai răsuflau, dar cu privirea goală, fără viață". Și totuși, am văzut toate astea și nu mi-am ieșit din minți, nici nu mi-am luat viața". Era credincios: „Ca mai înainte, credeam pentru că voiam să cred." Alți activiști, fără îndoială, erau mai puțin credincioși și mai temători. În anul anterior, partidul din Ucraina suferise epurări la toate nivelurile; în ianuarie 1933, Stalin și-a trimis oamenii de încredere ca să controleze cadrele de conducere. Comuniștii care nu-și mai exprimau credința alcătuiau un „zid al tăcerii" care îi osândea pe cei pe care îi înconjura. Ei învățaseră că a te împotrivi însemna a fi epurat, iar a fi epurat însemna a împărtăși soarta celor ale căror morți le povocau ei acum.[67]

În Ucraina sovietică, la începutul lui 1933, activiștii partidului comunist care au adunat grânele au lăsat în urma lor o liniște de moarte. Zona rurală își are propriile sunete, mai blânde și mai molcome decât ale orașelor, dar nu mai puțin previzibile și liniștitoare pentru cei născuți acolo. Ucraina amuțise.

Țăranii își sacrificaseră vitele (sau le fuseseră luate de stat), își sacrificaseră găinile, își omorâseră pisicile și câinii. Speriaseră păsările, vânându-le. Și oamenii fugiseră, cei care au avut noroc; mai degrabă erau morți și ei, sau prea sleiți ca să mai scoată vreun sunet. Ascunși de ochii restului lumii de către un stat care controla presa și mișcările jurnaliștilor, lipsiți de ajutor sau înțelegere oficială din cauza unei linii a partidului care punea semnul egalității între foamete și sabotaj, rupți de economie prin sărăcia imensă și planificarea inechitabilă, rupți de restul țării prin reglementări și cordoane de milițieni, oamenii mureau părăsiți, familiile mureau părăsite, sate întregi mureau părăsite. După două decenii, filozoful politic Hannah Arendt avea să prezinte această foamete din Ucraina ca eveniment crucial în crearea societății moderne „atomizate", înstrăinarea tuturor de toți ceilalți.[68]

Foametea nu a dus la revoltă, ci la imoralitate, delicte, indiferență, nebunie, paralizie și, în cele din urmă, moarte. Țăranii trăiau luni întregi de chinuri de nedescris, de nedescris din pricina duratei și suferinței, dar și pentru că oamenii erau prea slăbiți, prea săraci, prea neînvățați ca să descrie ceea ce li se întâmpla. Însă supraviețuitorii nu au uitat nimic. După cum își amintea unul dintre ei, indiferent ce făceau țăranii, „mureau și tot mureau". Moartea era

înceată, umilitoare, omniprezentă și generală. A muri de foame cu un fel de demnitate nu-i stătea în putere aproape nimănui. Petro Veldii a dat dovadă de o forță ieșită din comun când s-a târât de-a curmezișul satului în ziua în care se aștepta să-și dea sufletul. Ceilalți săteni l-au întrebat unde se duce: la cimitir, ca să se culce acolo. Nu voia să vină niște străini să-i târască leșul până la o groapă. Așa că își săpase singur groapa, dar, când a izbutit să ajungă la cimitir, în ea era alt cadavru. Atunci și-a săpat altă groapă, s-a întins în ea și a așteptat.[69]

Foarte puțini din afară au fost martori și au putut să consemneze cele întâmplate în aceste luni cumplite. Jurnalistul Gareth Jones își plătise singur drumul până la Moscova și, încălcând interdicția de a călători în Ucraina, pe 7 martie 1933 a luat trenul către Harkov. A coborât la întâmplare într-o gară mică și a pornit pe jos peste câmpuri cu un rucsac plin de alimente. A găsit „foamete la scară colosală" Peste tot pe unde trecea, auzea aceleași două lucruri: „Toată lumea s-a umflat de foame" și „Așteptăm moartea". A dormit pe podele murdare alături de copii care mureau de foame și a aflat adevărul. O dată, după ce și-a împărțit cu ea hrana, o fetiță a spus: „Acuma, că am mâncat lucrurile astea minunate, pot să mor fericită."[70]

Maria Łowińska a călătorit în acea primăvară prin Ucraina sovietică împreună cu soțul ei, un meșteșugar care încerca să-și vândă produsele. Satele pe care le cunoșteau din călătoriile precedente erau acum pustiite. I-a îngozit tăcerea deplină. Dacă auzeau vreun cocoș cântând erau atât de bucuroși, că se speriau de propria reacție. Muzicantul ucrainean Yosyp Panasenko și taraful său de cântăreți la *bandura* au fost trimiși de autoritățile centrale ca să le ofere cultură țăranilor înfometați. Statul, în vreme ce lua ultima fărâmă de hrană de la gura țăranilor, avea tendința grotescă să cultive mințile și să stimuleze spiritele muribunzilor. Muzicanții au trecut printr-un șir de sate în care nu mai era nici țipenie de om. În cele din urmă, au dat de niște oameni: două fete moarte pe un pat, picioarele unui bărbat care ieșeau dintr-un cuptor și o bătrână care aiura și scurma cu unghiile țărâna. Într-o seară, activistul de partid Viktor Kravcenko s-a dus într-un sat ca să ajute la recoltare. A doua zi, a dat în piața satului peste șaptesprezece cadavre. Astfel de scene puteau fi văzute în satele de pe tot cuprinsul Ucrainei sovietice, unde, în primăvara lui 1933, rata morții era de peste zece mii de oameni pe zi.[71]

Ucrainenii care au preferat să nu se împotrivească formării colhozurilor credeau că măcar scăpaseră de deportare. Dar acum puteau să fie deportați, din cauză că agricultura colectivă nu funcționa. Între februarie și aprilie 1933, circa cincisprezece mii de țărani au fost deportați din Ucraina sovietică. Numai la estul și sudul Ucrainei sovietice, în părți locuite de ucraineni din republica rusă a Uniunii Sovietice, cam șaizeci de mii de oameni au fost deportați pentru că nu au îndeplinit planul la grâne. În 1933, au fost trimiși în Gulag alte 142.000 de cetățeni sovietici, cei mai mulți dintre ei flămânzi sau bolnavi de tifos, mulți dintre ei din Ucraina sovietică.[72]

În lagăre, încercau să găsească mâncare suficientă. Acest lucru era cumplit de greu, întrucât politica Gulagului era să-i hrănească pe cei puternici și să-i lipsească de hrană pe cei slabi, iar acești deportați erau deja sleiți de foame. Când prizonierii flămânzi se otrăveau mâncând buruieni și gunoaie, conducerea lagărelor îi pedepsea pentru că se eschivau de la muncă. Cel puțin 67.297 de oameni au murit în lagăre de foame și de boli legate de foame, iar 241.355 au pierit în „așezările speciale" în 1933, mulți dintre ei fiind din Ucraina sovietică. Alte mii de oameni, nu se știe câte, au murit pe lungul drum din Ucraina până în Kazahstan sau în Nordul Îndepărtat. Leșurile lor au fost scoase din trenuri și îngropate pe loc, și nimeni n-a consemnat cine au fost ei și câți anume.[73]

Cei care flămânzeau deja când au fost duși de acasă aveau puține șanse de supraviețuire într-un mediu străin. După cum a notat un funcționar în mai 1933: „Pe când călătoream, am văzut deseori oameni care fuseseră exilați rătăcind prin sate ca niște umbre în căutarea unei coji de pâine sau a unor resturi. Mâncau mortăciuni, omorau câini și pisici. Sătenii stăteau încuiați în case. Cei care izbuteau să intre cădeau în genunchi în fața stăpânului casei și cerșeau cu lacrimi în ochi o bucată de pâine. Am fost martor la moartea câtorva pe drumurile dintre sate, prin băi publice și prin hambare. Am văzut cu ochii mei oameni flămânzi, muribunzi, care se târau pe marginea drumului. Erau luați de miliție și mureau peste câteva ore. La sfârșitul lui aprilie, împreună cu un achetator, am trecut pe lângă un hambar și am dat de un cadavru. Am chemat un milițian și un doctor să-l ia de acolo, și ei au găsit în hambar alt cadavru. Amândoi oamenii muriseră de foame, nu prezentau nici o urmă de violență." Zona rurală ucraineană își exportase deja toată hrana către restul Uniunii Sovietice. Acum exporta o parte din urmări, foametea – în Gulag.[74]

Copiii născuți în Ucraina sovietică la sfârșitul anilor '20 s-au pomenit într-o lume a morții, printre părinți neputincioși și autorități ostile. Un băiat născut în 1933 avea o speranță de viață de șapte ani. Chiar și în aceste condiții, unii copii mai mici izbuteau să afle un strop de încurajare. Hanna Sobolewska, ai cărei tată și cinci frați au murit de foame, își amintea de speranța amară a fratelui ei mai mic, Józef. Cu toate că burta i se umfla de foame, găsea mereu semne de viață. Într-o zi, a avut impresia că poate zări recolta crescând din pământ; în altă zi, a crezut că a găsit ciuperci. „Acum o să trăim!" striga el, și repeta aceste vorbe în fiecare seară, înainte să adoarmă. Apoi, într-o dimineață, s-a trezit și a spus: „Toate mor." La început, școlarii le-au scris autorităților, sperând că foametea se datora unei neînțelegeri. De exemplu, elevii dintr-o clasă elementară le-au trimis autorităților de partid o scrisoare în care le cereau „ajutor, că ne prăbușim de foame. Ar trebui să învățăm, dar suntem prea flămânzi ca să ne ținem pe picioare".[75]

Curând, lucrurile acestea n-au mai fost ieșite din comun. În regiunea Harkov, la școala lui Iuri Lâsenko, care avea opt ani, într-o zi o fetiță s-a prăbușit pur și simplu în clasă, ca și cum ar fi adormit. Adulții s-au dus repede la ea, dar Iuri știa că e degeaba, „că ea a murit și o s-o îngroape în cimitir, cum i-au îngropat pe alții ieri, și alaltăieri, și în fiecare zi". Băieții de la altă școală, care pescuiau într-un eleșteu, au scos capul tăiat al unui coleg de-al lor. Toată familia lui murise. Oare l-au mâncat mai întâi pe el? Sau a supraviețuit morții părinților și a fost ucis de un canibal? Nimeni n-a știut; însă aceste întrebări erau lucruri obișnuite pentru copiii din Ucraina anului 1933.[76]

Îndatoririle de părinte nu puteau fi îndeplinite. Căsniciile sufereau când soțiile, uneori cu încuviințarea deznădăjduită a soțului, se culcau cu șefii de partid locali ca să capete în schimb făină. Părinții, chiar și în viață, umăr la umăr și acționând cu cea mai bună credință, nu puteau să se îngrijească de copii. Într-o zi, un tată din regiunea Vânniția s-a dus să-și îngroape unul din cei doi copii și, când s-a întors acasă, l-a găsit mort și pe celălalt. Unii părinți își arătau iubirea față de copiii lor ocrotindu-i, încuindu-i în casă, ca să-i ferească de hoardele de canibali care bântuiau. Alți părinți își trimiteau copiii de acasă, în nădejdea că vor putea fi salvați de altcineva. Părinții își dădeau copiii unor familii aflate departe sau unor străini, sau îi lăsau prin gări. Nu întotdeauna țăranii disperați

care își ridicau pruncii până în dreptul ferestrelor trenurilor cerșeau mâncare: încercau adesea să-și dea copiii cuiva din tren, care poate că era de la oraș și, prin urmare, nu era pe cale să moară de foame. Tații și mamele își trimiteau copiii în orașe să cerșească, lucru care avea urmări contradictorii. Unii copii mureau de foame pe drum sau odată ajunși acolo. Alții erau luați de miliției din oraș să moară în beznă, într-un oraș străin, puși într-o groapă comună laolaltă cu alte trupușoare. Chiar și atunci când copiii se întorceau acasă, rareori veștile erau bune. Petro Savhira s-a dus împreună cu unul dintre frații săi la Kiev să cerșească și când s-a întors și-a găsit ceilalți doi frați morți.[77]

În fața spectrului înfometării, în unele familii se încuibărea vrajba, părinții se ridicau împotriva copiilor, iar copiii unul împotriva altuia. La fel, poliția statului, OGPU, s-a văzut nevoită să consemneze că în Ucraina sovietică „familiile își ucid membrii cei mai slabi, de obicei copiii, și se hrănesc din carnea lor". Nenumărați părinți și-au omorât și și-au mâncat copiii, pentru ca oricum să moară și ei apoi de foame. O mamă și-a gătit fiul pentru ea și fiica ei. O fetiță de șase ani, salvată de alte rude, și-a văzut ultima oară tatăl în vreme ce acesta ascuțea cuțitul cu care să o înjunghie. Erau, desigur, posibile și alte combinații. O familie a ucis-o pe noră, capul l-au dat porcilor, iar trupul l-au fript.[78]

Totuși, într-un sens mai larg, politica, în aceeași măsură cu foamea, a dus la distrugerea familiilor, asmuțind generația mai tânără împotriva celei mai în vârstă. Comsomoliștii făceau parte din brigăzile care rechiziționau hrana. Iar copiii mai mici, pionierii, se presupunea că sunt „ochii și urechile partidului în sânul familiei" Cei mai sănătoși erau trimiși pe ogoare, de veghe împotriva furturilor. În vara lui 1933, o jumătate de milion de băieți și fete puberi și adolescenți stăteau în turnurile de veghe și îi urmăreau pe adulții din Ucraina sovietică. Toți copiii aveau datoria să facă rapoarte despre părinții lor.[79]

Supraviețuirea era o luptă în aceeași măsură morală și fizică. O doctoriță îi scria unui prieten în iunie 1933 că încă nu ajunsese canibală, dar „nu sunt sigură că nu voi fi până când ajunge scrisoarea la tine" Oamenii buni mureau primii. Cei care refuzau să fure sau să se prostitueze mureau. Cei care le dădeau altora mâncare mureau. Cei care refuzau să mănânce cadavre mureau. Cei care refuzau să-și ucidă semenii mureau. Părinții care s-au împotrivit

canibalismului au murit înaintea copiilor lor. În 1933, Ucraina era plină de orfani, și erau uneori unii care se îndurau și îi luau la ei pe unii dintre ei. Fără hrană însă, nici cel mai bun dintre străini nu putea face mare lucru pentru acești copii. Băieți și fete zăceau pe cearșafuri și pături, mâncându-și excrementele și așteptând să vină moartea.[80]

Într-un sat din regiunea Harkov, câteva femei au făcut tot ce le-a stat în puteri ca să-i îngrijească pe copii. După cum își amintea una dintre ele, au făcut „un fel de orfelinat" Odăile erau într-o stare cumplită: „Copiii aveau burțile umflate; erau plini de răni, cu cruste; trupurile le explodau. I-am dus afară, i-am pus pe cearșafuri, iar ei se văitau. Într-o zi, copiii au tăcut brusc; ne-am întors spre ei să vedem ce se întâmplă: îl mâncau pe cel mai mic dintre ei, pe micuțul Petrus. Sfâșiau bucăți din el și le mâncau. Și Petrus făcea același lucru, sfâșia bucăți din trupul său și le mânca, a mâncat cât de mult a putut. Ceilalți copii și-au lipit buzele de rănile lui și au supt sânge. L-am smuls de la gurile înfometate și am plâns."[81]

Canibalismul este un tabu în literatură, ca și în viață, deoarece comunitățile încearcă să-și păstreze demnitatea ferindu-se să consemneze existența acestui mod de viață disperat. Și atunci, și acum, ucrainenii din afara Ucrainei sovietice au considerat canibalismul o mare rușine. Și totuși, canibalismul din Ucraina sovietică a anului 1933 spune multe despre sistemul sovietic, dar nu spune nimic despre ucraineni ca popor. Pe urmele foametei vine și canibalismul. A fost o vreme în Ucraina când erau puține grâne, sau deloc, și singura carne era cea de om. S-a creat o bursă neagră a cărnii de om; se poate să fi pătruns până și în economia oficială. Miliția îi ancheta pe toți cei care vindeau carne, și autoritățile supravegheau strict abatoarele și măcelăriile. Un comsomolist din regiunea Harkov le-a raportat superiorilor că poate să aducă la îndeplinire o cotă de carne, dar numai dacă folosește carne de om. În sate, fumul care ieșea pe hornul unei căsuțe stârnea bănuieli, deoarece ducea cu gândul la faptul că niște canibali își înfulecă prada sau că familia îl prăjește pe unul dintre membrii ei. Miliția se lua pe urma fumului și făcea arestări. În Ucraina, cel puțin 2.505 persoane au fost condamnate pentru canibalism în anii 1932 și 1933, cu toate că numărul real de cazuri a fost cu siguranță mult mai mare.[82]

Pentru oamenii din Ucraina, canibalismul n-a fost admis niciodată. Chiar și la apogeul foametei, sătenii erau atât de indignați să

afle printre ei canibali, încât aceștia erau bătuți sau li se dădea foc. Cei mai mulți oameni nu cedau impulsului canibalismului. Un orfan era un copil care nu fusese mâncat de părinți. Și chiar și cei care au mâncat totuși carne de om au făcut-o din diferite motive. Unii canibali erau, evident, criminali de cea mai joasă speță. De exemplu, Kolea, fratele lui Bazylii Graniewicz, a fost mâncat de un canibal. Când canibalul a fost arestat de miliție, capul lui Kolea se număra printre alte unsprezece, găsite în casa lui. Și totuși, canibalismul era uneori o crimă fără victimă. Unele mame și unii tați și-au ucis copiii și i-au mâncat. În acele cazuri, copiii erau, evident, victime. Însă alți părinți le-au cerut copiilor lor ca, dacă mor, să le mănânce trupurile. Au fost copii în Ucraina care i-au spus unui frate sau unei surori: „Mama zice că trebuie să o mâncăm dacă moare." Aici era vorba de prevedere și de iubire.[83]

Una dintre ultimele funcțiuni pe care le îndeplinea statul era înlăturarea cadavrelor. După cum scria un student ucrainean în ianuarie 1933, sarcina era grea: „Îngroparea morților nu-i întotdeauna posibilă, căci flămânzii mor pe câmpuri, în rătăcirile lor de la un sat la altul." În orașe, căruțele treceau în fiecare zi în zori ca să adune țăranii care muriseră în timpul nopții. În zonele de provincie, țăranii care erau mai în putere alcătuiau brigăzi care să adune leșurile și să le îngroape. Rareori aveau dorința sau forța să sape gropi foarte adânci, așa încât se puteau vedea răsărind din pământ mâini și picioare. Echipele de gropari erau plătite conform numărului de cadavre adunate, ceea ce a dus la unele abuzuri. Echipele luau odată cu morții și oameni sleiți de puteri și îi îngropau de vii. Vorbeau cu aceștia pe drum, explicându-le înfometaților că oricum vor muri curând, ce mai contează? În câteva cazuri, victimele au izbutit să iasă din gropile comune săpate nu prea adânc. La rândul lor, groparii își pierdeau puterile și mureau, iar leșurile lor erau lăsate de izbeliște. După cum își amintește un agronom, trupurile le erau apoi „devorate de câinii care reușiseră să nu fie mâncați și se sălbăticiseră".[84]

În toamna lui 1933, în satele de pe tot cuprinsul Ucrainei sovietice recolta a fost culeasă de soldați din Armata Roșie, activiști de partid, muncitori și studenți. Țăranii înfometați, siliți să muncească chiar dacă erau pe moarte, semănaseră în primăvara anului 1933 grâne pe care nu aveau să mai apuce să le recolteze. Din Rusia sovietică au venit coloniști ca să ocupe casele și satele, și au văzut că mai întâi trebuie să îndepărteze cadavrele locuitorilor dinaintea

lor. Adesea, trupurile putrezite se desfăceau în bucăți în mâinile lor. Uneori, nou-veniții se întorceau acasă, după ce constatau că oricât ar fi spălat și zugrăvit, nu puteau să scape de duhoare. Totuși, uneori rămâneau. „Materialul etnografic" al Ucrainei, cum i-a spus o oficialitate sovietică unui diplomat italian, a fost modificat. Asemenea Kazahstanului sovietic mai înainte, unde schimbarea a fost și mai dramatică, balanța demografică din Ucraina sovietică s-a înclinat în favoarea rușilor.[85]

*

Câți oameni au fost uciși de foamete în Uniunea Sovietică și în republica Ucraina la începutul anilor '30? N-o să știm niciodată exact. Nu s-a păstrat o evidență bine alcătuită. Consemnările care există totuși confirmă amploarea de masă a fenomenului: de exemplu, autoritățile sanitare din regiunea Kiev au consemnat în luna aprilie 1933, doar în acea regiune, 493.644 de persoane care flămânzeau. Autoritățile locale s-au temut să înregistreze decesele produse de foame și, după o vreme, n-au mai fost în stare să înregistreze nimic. De foarte multe ori, singurul reprezentant al puterii statului care avea contact cu morții era echipa de gropari, dar ei nu țineau evidențe sistematice.[86]

La recensământul sovietic din 1937, s-au descoperit cu 8 milioane de persoane mai puțin decât fusese prevăzut: cele mai multe dintre ele erau victimele foametei din Ucraina sovietică, Kazahstanul sovietic și Rusia sovietică, precum și copiii pe care nu i-au mai avut. Stalin a interzis rezultatele și a dispus ca demografii răspunzători să fie executați. În 1933, oficialitățile sovietice menționau, de cele mai multe ori, în discuțiile particulare o estimare a morților prin înfometare la 5,5 milioane. Cifra pare corectă, în mare, deși poate că este un pic prea mică, pentru Uniunea Sovietică de la începutul anilor '30, inclusiv Ucraina sovietică, Kazahstanul sovietic și Rusia sovietică.[87]

O retrospecție demografică sugerează o cifră de circa 2,5 milioane de morți prin înfometare în Ucraina sovietică. Aceasta e prea apropiată de cifra înregistrată a morților excedentare, care este de circa 2,4 milioane. Ultima cifră probabil că e redusă substanțial, dat fiind că multe morți nu au fost înregistrate. Alt calcul demografic, efectuat în numele autorităților Ucrainei independente, dă cifra de 3,9 milioane de morți. Adevărul este, probabil, între cele două cifre, unde

se situează majoritatea estimărilor făcute de oameni de știință respectabili. Pare rezonabil să propunem o cifră de circa 3,3 milioane de morți din cauza înfometării și a bolilor legate de foame în Ucraina sovietică în 1932–1933. Dintre acești oameni, circa trei milioane au fost ucraineni, iar restul ruși, polonezi, germani, evrei și alții. Printre cei aproximativ un milion de morți în Republica Sovietică Rusă probabil că se numărau cel puțin două sute de mii de ucraineni, dat fiind că foametea a lovit crunt regiunile în care locuiau ucraineni. Poate că încă o sută de mii de ucraineni s-au numărat printre cei 1,3 milioane de oameni care au murit în timpul foametei precedente din Kazahstan. Una peste alta, nu mai puțin de 3,3 milioane de cetățeni sovietici au murit în Ucraina sovietică de foame și de boli legate de foame; și cam același număr de ucraineni (ca naționalitate) au murit în întreaga Uniune Sovietică.[88]

Rafał Lemkin, avocatul internațional care a inventat ulterior termenul „genocid", avea să numească situația ucraineană „exemplul clasic de genocid sovietic". Structura societății rurale din Ucraina a fost pusă la încercare, destrămată și distrusă. Țăranii ucraineni erau morți, sau umiliți, sau împrăștiați în lagăre pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice. Cei care au supraviețuit trăiau apăsați de vinovăție și neputință, și uneori de amintirea colaboraționismului și canibalismului. Sute de mii de orfani au crescut drept cetățeni sovietici, dar nu ucraineni, cel puțin nu în felul în care ar fi putut să-i formeze o familie ucraineană completă și un mediu rural ucrainean. Intelectualii ucraineni care au supraviețuit catastrofei și-au pierdut încrederea. Atât cel mai mare scriitor din Ucraina sovietică, cât și cel mai de seamă activist politic din Ucraina sovietică s-au sinucis, primul în mai, iar celălalt în iunie 1933. Statul sovietic îi învinsese pe cei care doreau un anumit grad de autonomie a republicii ucrainene și pe cei care doreau un anumit grad de autonomie pentru ei înșiși și familiile lor.[89]

Comuniștii străini din Uniunea Sovietică, martori ai foametei, au izbutit cumva să o privească nu ca pe o tragedie națională, ci ca pe un pas înainte al umanității. Scriitorul Arthur Koestler credea în acel moment că înfometații sunt „dușmanii poporului, care preferă să cerșească, nu să muncească". Colocatarul său de la Harkov, fizicianul Aleksander Weissberg, știa că au murit milioane de țărani. Și totuși, își păstra credința. Koestler i se plângea cu naivitate

lui Weissberg că presa sovietică nu scrie că ucrainenii „nu au nimic de mâncare, așa că mor ca muștele". Și el, și Weissberg știu că acest lucru este adevărat, așa cum știa oricine avea vreun contact cu provincia. Și totuși, dacă ar fi scris despre foamete le-ar fi fost imposibil să-și păstreze credința. Fiecare dintre ei credea că prăpădul din zona rurală se poate împăca cu ideea generală a progresului omenirii. Moartea țăranilor ucraineni era prețul care trebuia plătit pentru o civilizație superioară. Koestler a plecat din Uniunea Sovietică în 1933. Weissberg l-a condus la gară, și cuvintele de despărțire au fost: „Orice ar fi, ține sus drapelul Uniunii Sovietice!"[90]

Și totuși, rezultatul înfometării nu a fost socialismul, în nici unul dintre sensuri, în afară de cel stalinist. Într-un sat din Ucraina sovietică, arcul de triumf construit pentru sărbătorirea îndeplinirii cincinalului era înconjurat de leșurile țăranilor. Oficialitățile sovietice care îi persecutau pe culaci aveau mai mulți bani decât victimele lor, iar membrii de partid din orașe aveau perspective de viață cu mult mai bune. Țăranii nu aveau dreptul la cartele de alimente, în vreme ce elita partidului avea de ales dintre alimentele de la magazine speciale. Dacă se îngrășau însă prea tare, trebuiau să se păzească de „măcelarii" care dădeau târcoale, mai ales noaptea. Femeile bogate din orașele ucrainene, de obicei soțiile oficialităților de rang înalt, își dădeau cartelele de alimente pe broderii făcute de țărănci și pe obiecte furate din bisericile de la țară. Acesta era încă un fel în care colectivizarea a privat satul ucrainean de identitate, în vreme ce distrugea țăranul ucrainean din punct de vedere moral, și apoi fizic. Înainte de a-i duce la moarte, foamea i-a împins pe ucraineni și pe alții să se despoaie pe ei înșiși și locașurile de închinăciune.[91]

Cu toate că Stalin, Kaganovici și Balâțki au prezentat represiunile din Ucraina sovietică drept reacție la naționalismul ucrainean, Ucraina sovietică era o republică multinațională. Înfometarea a afectat ruși, polonezi, germani și mulți alții. Evreii din Ucraina sovietică locuiau mai ales în târguri și orașe, însă cei de la țară nu erau mai puțin vulnerabili decât oricine altcineva. Într-o zi din anul 1933, un reporter de la ziarul partidului, *Pravda*, care tăgăduia foametea, a primit o scrisoare de la tatăl său, evreu. „Să știi", scria tatăl, „că maică-ta a murit. A murit de foame, după luni de suferință." Ultima ei dorință fusese ca fiul lor să spună *kaddish*-ul pentru ea. Această corespondență dezvăluie deosebirea generală dintre părinții

care au crescut înainte de revoluție și copiii care au crescut după aceea. Nu numai printre evrei, ci și printre ucraineni și celelalte naționalități conlocuitoare generația educată în anii '20 era mult mai înclinată să accepte sistemul sovietic decât generațiile crescute în Imperiul Rus.[92]

Diplomații germani și polonezi și-au informat superiorii despre suferința și moartea minoritarilor germani și polonezi din Ucraina sovietică. Consulul german din Harkov scria că „aproape de fiecare dată când mă încumet să ies pe stradă văd oamenii care se prăbușesc de foame". Diplomații polonezi se confruntau cu cozi lungi de oameni înfometați care doreau cu disperare o viză. Unul dintre ei a raportat: „Adesea solicitanții, bărbați în toată firea, plâng povestind despre soții și copii care mor de foame sau le crapă burțile din pricina foamei." Acești diplomați știau bine că mulți țărani din Ucraina sovietică, nu doar polonezi sau germani, sperau într-o invazie externă ca să-i scape de chinuri. Până la jumătatea anului 1932 cea mai mare nădejde a lor a fost Polonia. Propaganda lui Stalin le tot spunea de cinci ani că Polonia unelteste să invadeze și să anexeze Ucraina. Când a început foametea, mulți țărani ucraineni au sperat ca propaganda să fie adevărată. După cum a raportat un spion polonez, se agățau de nădejdea că „Polonia, sau, de fapt, orice alt stat, o să vină să-i scape de sărăcie și asuprire".[93]

Când Polonia și Uniunea Sovietică au semnat pactul lor de neagresiune, în iulie 1932, acea speranță a pierit. De atunci, țăranii nu mai puteau să spere decât un atac german. După opt ani, cei care au supraviețuit au avut ocazia să compare regimul sovietic cu cel german.

Faptele elementare ale foametei și morții în masă, cu toate că au fost raportate uneori în presa europeană și americană, nu au ajuns niciodată la claritatea unui eveniment incontestat. Aproape nimeni nu a afirmat că Stalin are de gând să ucidă ucrainenii prin înfometare; până și Adolf Hitler a preferat să dea vina pe sistemul marxist. Era controversată până și afirmația că înfometarea există. Gareth Jones a făcut-o în câteva articole de prin ziare; se pare că a fost singurul care a făcut-o în limba engleză sub semnătură proprie. Când cardinalul Theodor Innitzer din Viena a încercat să facă un apel pentru strângerea de alimente destinate înfometaților, în vara și toamna lui 1933, autoritățile sovietice l-au înfruntat cu grosolănie,

spunând că Uniunea Sovietică nu are nici cardinali, nici canibali – afirmație adevărată doar pe jumătate.[94]

Cu toate că jurnaliștii știau mai puțin decât diplomații, cei mai mulți dintre ei au priceput că milioane de oameni mor de foame. Influentul corespondent al lui *New York Times* la Moscova, Walter Duranty, s-a străduit din răsputeri să submineze rapoartele corecte ale lui Jones. Duranty, care câștigase în 1932 Premiul Pulitzer, a numit relatarea lui Jones despre foamete „o mare gogoriță". Afirmația lui Duranty că „nu este cu adevărat foamete", ci doar „mortalitate pe scară largă din pricina bolilor de malnutriție" era ecoul uzanțelor sovietice și împingea eufemismul până la minciună. Aceasta era o distincție orwelliană; într-adevăr, George Orwell însuși privea foametea din Ucraina din anul 1933 ca pe un adevăr negru pe care artiștii limbajului l-au înveșmântat în culori vii. Duranty știa că milioane de oameni muriseră de foame. Și totuși, susținea în articolele sale că foamea slujea unui scop mai înalt. Duranty considera că „nu poți face omletă fără să spargi ouăle". În afară de Jones, singurul jurnalist care a făcut rapoarte serioase în limba engleză a fost Malcolm Muggeridge, care a publicat sub masca anonimatului în *Manchester Guardian*. El a scris că foametea este „una dintre cele mai monstruoase crime din istorie, așa de cumplită, încât oamenii din viitor aproape că nu vor fi în stare să creadă că s-a petrecut cu adevărat".[95]

Ca să fim sinceri, până și oamenilor care erau cel mai evident interesați de evenimentele din Ucraina sovietică, ucrainenii care locuiau dincolo de hotarul Uniunii Sovietice, le-au trebuit luni întregi până să-și dea seama de amploarea foametei. În Polonia învecinată, trăiau circa cinci milioane de ucraineni, și liderii lor politici s-au străduit din răsputeri să atragă atenția lumii întregi asupra foametei în masă din Uniunea Sovietică. Dar până și ei au priceput amploarea tragediei de-abia în mai 1933, când deja muriseră cele mai multe dintre victime. Pe toată perioada verii și toamnei următoare, ziarele ucrainene din Polonia au scris despre foamete, iar politicienii ucraineni din Polonia au organizat marșuri și proteste. Conducătoarea organizației de femei ucrainene a încercat să organizeze un boicot internațional al bunurilor sovietice, apelând la femeile din întreaga lume. S-au făcut mai multe încercări de a ajunge până la Franklin D. Roosevelt, președintele Statelor Unite ale Americii.[96]

Nici unul dintre aceste eforturi nu a contat. Legile pieței internaționale au asigurat hrănirea altora cu grâul luat din Ucraina sovietică. Roosevelt, preocupat mai presus de orice de situația muncitorului

american în timpul Marii Crize, dorea să stabilească relații diplomatice cu Uniunea Sovietică. Telegramele trimise de unii activiști ucraineni au ajuns la el în toamna lui 1933, tocmai când inițiativa sa personală în privința relațiilor americano-sovietice dădea roade. În noiembrie 1933, Statele Unite ale Americii au extins recunoașterea diplomatică a Uniunii Sovietice.

Principalul rezultat al campaniei de vară a ucrainenilor din Polonia a fost o contrapropagandă abilă a sovieticilor. Pe 27 august 1933, politicianul francez Édouard Herriot a sosit la Kiev, în urma unei invitații oficiale. Herriot, șeful Partidului Radical, fusese de trei ori prim-ministru al Franței, ultima oară în 1932. Era un bărbat corpolent, cu apetituri fizice faimoase, care își compara singur forma trupului cu cea a unei femei care poartă în pântece gemeni. La recepțiile din Uniunea Sovietică, Herriot a fost ținut departe de diplomații germani și polonezi, care ar fi putut să strice cheful cu o vorbă supărătoare despre foamete.[97]

Cu o zi înainte de vizita lui Herriot, Kievul a fost închis și populației i s-a ordonat să curețe orașul și să-l împodobească. Vitrinele magazinelor, care fuseseră tot anul goale, erau acum dintr-odată pline de hrană. Hrana era de fațadă, nu de vânzare, pentru ochii unui singur străin. Milițienii, în uniforme noi, au fost siliți să împrăștie mulțimile care priveau uluite. Toți cei care locuiau sau munceau în apropierea traseului stabilit pentru Herriot au fost siliți să facă o repetiție cu costume a vizitei, ca să demonstreze că știu unde să stea și ce să poarte. Herriot a fost condus pe neasemuitul bulevard din Kiev, Kreșciatâk. Era plin de automobile – adunate din câteva orașe și conduse de activiști de partid, pentru a da impresia de freamăt și prosperitate. O femeie de pe stradă a spus printre dinți: „Poate că burghezul ăsta o să spună lumii ce se petrece aici." Avea să fie dezamăgită. Herriot s-a declarat, dimpotrivă, uluit de faptul că Uniunea Sovietică a reușit în mod atât de frumos să onoreze atât „spiritul socialist", cât și „sentimentul național ucrainean".[98]

Pe 30 august 1933, Herriot a vizitat Comuna Copiilor „Feliks Dzerjinski" din Harkov, o școală care primise numele fondatorului poliției secrete sovietice. În acel moment, copiii din regiunea Harkov mureau de foame. Copiii pe care i-a văzut el erau dintre cei mai sănătoși și mai puternici. Foarte probabil, purtau haine care le fuseseră împrumutate în dimineața aceea. Tabloul, desigur, nu era cu totul

fals: sovieticii construiseră școli pentru copiii ucraineni, și erau pe cale să elimine analfabetismul. Copiii care erau în viață la sfârșitul anului 1933 aveau mari șanse să ajungă adulți care știu să citească. Acest lucru trebuia să-l vadă Herriot. Ce anume, a întrebat francezul, fără umbră de ironie, au mâncat elevii la prânz? A fost o întrebare pusă în treacăt, de care depindea imaginea Uniunii Sovietice. Vasili Grossman avea să repete scena în ambele sale romane importante. După cum își amintea Grossman, copiii fuseseră pregătiți pentru această întrebare și au răspuns cum trebuie. Herriot a crezut ceea ce vedea și auzea. S-a înapoiat la Moscova, unde i s-a dat să mănânce caviar, într-un palat.[99]

Colhozurile din Ucraina sovietică, le-a spus Herriot francezilor când s-a întors, sunt grădini bine rânduite. Ziarul oficial al partidului sovietic, *Pravda*, a reprodus cu plăcere observațiile lui Herriot. Povestea era încheiată. Sau poate că povestea era altundeva.

CAPITOLUL 2

Teroarea de clasă

Cea de-a doua revoluție a lui Stalin în Uniunea Sovietică, colectivizarea și foametea care i-a urmat, a fost lăsată în umbră de accederea la putere a lui Hitler în Germania. Mulți europeni, neliniștiți de nazificarea Germaniei, priveau cu speranță către Moscova, ca la un aliat. Gareth Jones a fost unul dintre puținii observatori ai celor două sisteme la începutul anului 1933, când și Hitler, și Stalin își consolidau puterea. Pe 25 februarie 1933, a zburat împreună cu Adolf Hitler de la Berlin la Frankfurt, fiind primul jurnalist care l-a însoțit pe calea aerului pe noul cancelar german. „Dacă acest avion ar fi să se prăbușească", a scris el, „s-ar schimba întreaga istorie a Europei". Jones citise *Mein Kampf* și percepuse ambițiile lui Hitler: dominarea Germaniei, colonizarea Europei de Est, eliminarea evreilor. Hitler, care ajunsese deja cancelar, dizolvase *Reichstag*-ul și era în plină campanie electorală, țintind către un mandat mai mare pentru sine și o prezență mai puternică a partidului său în Parlamentul german. Jones a văzut reacția germanilor față de noul lor cancelar, mai întâi la Berlin și apoi la o întrunire de la Frankfurt. A perceput „cultul primitiv perfect".[1]

Când a ajuns la Moscova, Jones călătorea, după vorbele sale, dintr-o „țară în care dictatura tocmai începuse" într-o „dictatură a clasei muncitoare". Jones vedea o diferență importantă între cele două regimuri. Venirea la putere a lui Hitler însemna începutul unui nou regim în Germania. Stalin, în schimb, își întărea puterea asupra unui stat cu un singur partid, cu un puternic aparat polițienesc, capabil de violență masivă și coordonată. Politica sa de colectivizare dusese la împușcarea câtorva zeci de mii de cetățeni și deportarea a sute de mii, și împinsese câteva milioane până în pragul morții prin înfometare – după cum a văzut și a relatat Jones. Mai târziu, în anii '30, Stalin avea să ordone împușcarea altor sute de mii de cetățeni

sovietici, în campanii îndreptate împotriva claselor sociale și a naționalităților. Toate acestea depășeau cu mult posibilitățile lui Hitler din anii '30, și probabil că și intențiile sale.[2]

Pentru unii dintre germani și pentru alți europeni care erau în favoarea lui Hitler și a acțiunilor lui, cruzimea politicii sovietice părea să fie un argument în favoarea național-socialismului. În discursurile sale vibrante din campanie, Hitler îi înfățișa pe comuniști și statul sovietic ca marii dușmani ai Germaniei și ai Europei. În prima criză a proaspătului său mandat de cancelar, s-a folosit de frica de comunism pentru a câștiga mai multă putere el și funcția sa. Pe 27 februarie 1933, la două zile după ce Hitler și Jones au aterizat la Frankfurt, un olandez a dat foc de unul singur clădirii Parlamentului german. Cu toate că incendiatorul a fost prins asupra faptului și a mărturisit, Hitler a profitat pe dată de ocazie, pentru a da vina pe opoziția la noul său guvern. Și-a elaborat o manifestare exagerată de furie teatrală, zbierând că „oricine ne stă în cale o să fie măcelărit". Hitler îi învinuia pentru incendiul de la *Reichstag* pe comuniști, care, zicea el, urzesc alte atacuri teroriste.[3]

Pentru Hitler, momentul incendierii *Reichstag*-ului sosise cum nu se poate mai bine. Ca șef al guvernului, putea să facă o mișcare împotriva oponenților săi politici; candidând în alegeri, putea să tragă foloase din teamă. Pe 28 februarie 1933, un decret a suspendat drepturile cetățenilor germani, permițând „detenția lor provizorie". Într-o atmosferă de nesiguranță, naziștii au câștigat decisiv alegerile din 5 martie, cu 43,9% din voturi și 288 de locuri în *Reichstag*. În săptămânile și lunile care au urmat, Hitler s-a folosit de poliția germană și de formațiunile paramilitare naziste ca să zdrobească cele două partide pe care el le grupa sub titulatura de „marxiști": comuniștii și social-democrații. Aliatul apropiat al lui Hitler, Heinrich Himmler, a creat primul lagăr de concentrare, la Dachau, pe 20 martie. Trupele SS ale lui Himmler, o formațiune paramilitară care ajunsese să asigure paza lui Hitler, au furnizat personalul. Cu toate că lagărul de concentrare nu era o instituție nouă, SS-iștii lui Himmler intenționau să-l folosească pentru timorare și terorizare. După cum le-a spus un ofițer SS gardienilor de la Dachau: „Oricare dintre camarazii care nu suportă să vadă sânge trebuie să-și dea demisia. Cu cât pier mai mulți dintre ticăloșii ăștia, cu atât vom avea mai puțini de hrănit."[4]

După victoria sa în alegeri, Hitler-cancelarul s-a preschimbat la iuțeală în Hitler-dictatorul. Pe 23 martie 1933, când primii prizonieri

erau deja închiși la Dachau, noul Parlament a votat Legea de împuternicire prin care Hitler putea să cârmuiască Germania pe bază de decrete, fără ca președintele sau Parlamentul să aibă vreun cuvânt de spus. Această lege avea să fie reînnoită și avea să rămână în vigoare până la sfârșitul vieții lui Hitler. Gareth Jones s-a întors la Berlin din Uniunea Sovietică pe 29 martie 1933, la o lună după ce plecase din Germania în Uniunea Sovietică, și a ținut o conferință de presă despre foametea din Ucraina sovietică. În capitala germană, cea mai cumplită foamete din istorie a părut o știre măruntă în comparație cu fondarea unei noi dictaturi. De fapt, suferința din Uniunea Sovietică devenise deja, în timpul absenței lui Jones, o parte din povestea ridicării la putere a lui Hitler.[5]

Hitler se folosise de foametea din Ucraina în campania electorală, făcând din ea o chestiune de politică ideologică furibundă înainte de a fi stabilită ca fapt istoric. În vreme ce îi înfiera pe „marxiști", Hitler a folosit înfometarea din Ucraina ca acuzație împotriva marxismului transpus în practică. La o adunare de la Berlin Sportpalast, pe 2 martie 1933, Hitler a proclamat că „milioane de oameni pier de foame într-o țară care ar putea să fie grânarul lumii întregi". Cu un singur cuvânt (*marxiști*), Hitler lega moartea în masă din Uniunea Sovietică de social-democrații germani, meterezul Republicii de la Weimar. Pentru cei mai mulți, era mai ușor să respingă (sau să accepte) viziunea lui generală decât să descâlcească adevărul de minciună. Pentru cei care nu erau familiarizați cu politica sovietică, adică aproape toată lumea, acceptarea afirmației lui Hitler despre foamete a însemnat un pas către acceptarea condamnării politicii de stânga, care în discursurile lui era amestecată cu respingerea democrației ca atare.[6]

Metodele însești ale lui Stalin l-au ajutat pe Hitler să-și prezinte astfel argumentele, dat fiind că ofereau aceeași viziune binară a lumii politice. Stalin, a cărui atenție era concentrată asupra colectivizării și foametei, a îndeplinit fără să-și dea seama o mare parte din efortul ideologic care l-a ajutat pe Hitler să ajungă la putere. Când Stalin a început să colectivizeze agricultura în Uniunea Sovietică, Internaționala Comunistă a instruit partidele comuniste frățești să urmeze linia „o clasă împotriva alteia". Comuniștii trebuie să-și păstreze puritatea ideologică și să evite alianțele cu social-democrații. Doar comuniștii joacă un rol legitim în progresul omenirii, iar ceilalți, care pretind că vorbesc în numele oprimaților, sunt escroci și

„fasciști sociali". Trebuie să fie grupați împreună cu toate celelalte partide de dreapta, inclusiv naziștii. Pentru comuniștii din Germania, marele dușman sunt social-democrații, nu naziștii.

În cea de-a doua jumătate a anului 1932 și primele luni ale lui 1933, în timpul perioadei îndelungate în care Stalin a provocat catastrofa, i-ar fi fost greu să abandoneze linia internațională „o clasă împotriva alteia" La urma urmei, lupta de clasă împotriva chiaburimii era explicația oficială a cumplitelor suferințe și a morții în masă din Uniunea Sovietică. În politica internă germană, această linie a împiedicat formațiunile de stânga să coopereze împotriva lui Hitler. Dar și lunile cruciale ale foametei au fost o perioadă critică pentru viitorul Germaniei. Insistența comuniștilor germani asupra necesității unei revoluții de clasă imediate le-a adus naziștilor voturi din rândurile claselor de mijloc. De asemenea, a făcut ca funcționarii și lucrătorii independenți să voteze mai degrabă cu naziștii decât cu social-democrații. Chiar și așa, comuniștii și social-democrații la un loc aveau mai mult sprijin popular decât naziștii; însă linia lui Stalin a făcut ca ei să nu acționeze împreună. În toate aceste feluri, poziția intransigentă a lui Stalin în politica externă din timpul colectivizării și foametei din Uniunea Sovietică l-a ajutat pe Hitler să câștige alegerile atât în iulie 1932, cât și în martie 1933.[7]

*

În vreme ce adevăratele consecințe ale politicilor economice ale lui Stalin le-au fost tăinuite reporterilor străini, Hitler atrăgea atenția cu bună știință asupra politicilor de redistribuire care s-au numărat printre primele sale politici ca dictator. Exact în momentul în care înfometarea din Uniunea Sovietică ajunsese în punctul culminant, statul german a început să fure de la cetățenii săi evrei. După victoria electorală din 5 martie 1933, naziștii au organizat un boicot economic al firmelor evreiești din toată Germania. La fel cu colectivizarea, boicotul arăta care sector al societății avea să piardă cel mai mult în viitoarele transformări sociale și economice: nu țăranii, ca în URSS, ci evreii. Boicoturile, cu toate că fuseseră organizate cu grijă de conducătorii naziști și de formațiunile paramilitare naziste, au fost prezentate drept „mânia spontană" a poporului față de exploatarea evreiască.[8]

În această privință, politicile lui Hitler semănau cu cele ale lui Stalin. Conducătorul sovietic a prezentat haosul din zona rurală

sovietică, și apoi deschiaburirea, ca rezultate ale unui adevărat război între clase. La Berlin și la Moscova, concluzia politică era aceeași: statul trebuie să intervină, ca să se asigure că redistribuirea necesară este relativ pașnică. În vreme ce în 1933 Stalin obținuse deja autoritatea și acumulase puterea coercitivă pentru a impune colectivizarea pe scară largă, Hitler trebuia să se miște mult mai încet. Boicotul nu avea decât un efect limitat; principala consecință a fost faptul că în 1933 au emigrat aproximativ 37.000 de evrei germani. Aveau să mai treacă cinci ani înainte să aibă loc transferuri substanțiale ale proprietăților de la evrei la germanii neevrei – pe care naziștii le numeau „arianizare".[9]

Uniunea Sovietică a demarat de pe o poziție de izolare internațională și, cu ajutorul numeroșilor simpatizanți de peste hotare, a reușit destul de bine să controleze imaginea. Mulți i-au acordat lui Stalin prezumția de nevinovăție, în ciuda faptului că politicile sale au trecut de la împușcare la deportare și la înfometare. Pe de altă parte, Hitler trebuia să țină cont de opinia internațională, în care intrau și critici și scandaluri. În 1933, Germania era plină de jurnaliști internaționali și alți călători, iar Hitler avea nevoie timp de câțiva ani de pace și de comerț. Așadar, chiar dacă a pus capăt boicotului, s-a folosit de atenția nefavorabilă din presa străină ca să-și clădească un raționament pentru politicile mai radicale care aveau să vină. Naziștii prezentau ziarele europene și americane ca aflate sub controlul evreilor, iar orice critică din străinătate ca făcând parte din conspirația evreiască internațională împotriva poporului german.[10]

Prin urmare, o moștenire importantă a boicoturilor din primăvara anului 1933 a fost de ordin retoric. Hitler a prezentat un argument pe care avea să-l folosească fără încetare chiar și mult mai târziu, când trupele sale cuceriseră o mare parte din Europa, iar instituțiile sale ucideau milioane de evrei. Indiferent ce făceau Germania sau germanii, era din cauză că se apărau de evreimea internațională. Evreii erau întotdeauna agresorul, germanii întotdeauna victimele.

*

La început, anticomunismul lui Hitler era mai apropiat politicii interne decât antisemitismul său. Pentru a controla statul german, trebuia să-i înfrângă pe comuniști și pe social-democrați. În decursul anului 1933, au fost închiși circa două sute de mii de germani, cei mai mulți dintre ei fiind considerați opozanți stângiști ai regimului.

Teroarea lui Hitler din 1933 avea mai degrabă rostul de a intimida decât de a elimina: cei mai mulți dintre acești oameni erau eliberați după scurte perioade de ceea ce naziștii numeau eufemistic „arest preventiv". Partidului comunist nu i s-a permis să ocupe cele optzeci și unu de locuri câștigate în alegeri; curând, toate proprietățile i-au fost confiscate de stat. În iulie 1933, în Germania devenise ilegal să aparții altui partid politic decât celui nazist. În noiembrie, naziștii au înscenat o alegere parlamentară la care doar candidații lor au putut să participe, și astfel să câștige. Foarte repede, Hitler a transformat Germania într-un stat cu un singur partid – și cu siguranță nu genul de stat cu un singur partid la care s-ar fi așteptat Stalin. Partidul Comunist German, care ani de zile fusese cel mai puternic din afara Uniunii Sovietice, a fost zdrobit în numai câteva luni. Înfrângerea sa a fost o lovitură gravă dată prestigiului mișcării comuniste internaționale.[11]

La început, Stalin părea să spere că ar putea fi păstrată relația specială sovieto-germană, în ciuda venirii la putere a lui Hitler. Începând din 1922, cele două state erau angrenate în cooperare militară și economică, pe baza înțelegerii tacite că amândouă sunt interesate de remodelarea Europei răsăritene în detrimentul Poloniei. Acordul semnat în 1922 la Rapallo fusese confirmat de pactul de neutralitate, Tratatul de la Berlin, semnat în 1926 și extins pentru încă cinci ani în 1931. Cel mai limpede semn al relațiilor bune și al scopului comun au fost exercițiile militare germane pe teritoriul sovietic. Ele s-au încheiat în septembrie 1933. În ianuarie 1934, Germania nazistă a semnat împreună cu Polonia o declarație de neagresiune. Această mișcare surprinzătoare părea să semnaleze o reorientare fundamentală a politicii externe germane. Se părea că Varșovia înlocuise Moscova ca partener preferat din est. Poate că de-acum germanii și polonezii aveau să lupte împreună împotriva Uniunii Sovietice?[12]

Noua relație a Germaniei cu Polonia probabil că a însemnat pentru Stalin mai mult decât oprimarea comuniștilor germani. Stalin însuși desfășurase întotdeauna politica externă pe două niveluri: cel diplomatic și cel ideologic, la unul fiind vizate statele, la celălalt fiind vizate societățile, inclusiv cea proprie. Pentru primul, îl avea pe comisarul pentru afacerile externe, Maksim Litvinov, pentru al doilea avea Internaționala Comunistă. A presupus probabil că abordarea lui Hitler este foarte asemănătoare, și astfel că anticomunismul fățiș nu împiedică neapărat existența unor relații bune între Berlin

și Moscova. Însă apropierea de Polonia adăuga la ideologia anticomunistă ceva ce arăta a diplomație antisovietică. Așa cum bănuia, pe bună dreptate, Stalin, Hitler încerca să înroleze Polonia ca aliat de rang inferior la o cruciadă împotriva Uniunii Sovietice. Pe când se desfășurau negocierile germano-polone, spre sfârșitul lui 1933, conducătorii sovietici erau îngrijorați, cu temei, de ideea că germanii încercau să cumpere teritoriu polonez în vest, cu promisiunea că mai târziu Polonia va putea să anexeze teritorii luate de la Ucraina sovietică. Însă Polonia n-a manifestat niciodată interes față de propunerile Germaniei de a extinde acordul în acest fel. De fapt, declarația germano-polonă nu a inclus un protocol secret de cooperare militară împotriva URSS, în ciuda celor susținute de serviciile de informații și de propagandă sovietice. Și totuși, Hitler își dorea cu adevărat să folosească declarația germano-polonă ca început al unei apropieri de Varșovia, care să culmineze cu o alianță militară împotriva URSS. În primăvara anului 1934, s-a întrebat cu voce tare care ar fi motivațiile necesare.[13]

*

În ianuarie 1934, Uniunea Sovietică părea să fie într-o poziție îngrozitoare. Politicile sale interne de înfometare duseseră la moartea câtorva milioane dintre propriii cetățeni. Politicile sale externe contribuiseră la venirea la putere a unui dictator anticomunist amenințător, Hitler, care făcuse pace cu fostul dușman comun germano-sovietic, Polonia.

Stalin a găsit calea de scăpare retorică și ideologică. La congresul partidului comunist sovietic din ianuarie-februarie 1934, numit „Congresul Învingătorilor", Stalin a declarat că în Uniunea Sovietică a fost încheiată a doua revoluție. Perioadele de foamete, lucrul cel mai greu de uitat prin care trecuseră popoarele sovietice, au fost trecute sub tăcere. S-au topit în ceața unei povești generale despre felul în care Stalin și suita sa credincioasă au înfrânt împotrivirea dușmanilor la îndeplinirea planului cincinal. Lazar Kaganovici l-a lăudat pe stăpânul său, Stalin, că este creatorul „celei mai măreț revoluții pe care a cunoscut-o vreodată istoria omenirii". Ridicarea la putere a lui Hitler era, în ciuda aparențelor, un semn al apropiatei victorii a sistemului sovietic în lume. Brutalitatea naziștilor dezvăluia faptul că în curând capitalismul avea să se prăbușească sub

povara propriilor contradicții și că nu mai era decât un pas până la o revoluție europeană.[14]

Această interpretare nu avea sens decât pentru revoluționarii din convingere, pentru comuniștii care erau deja legați de conducătorul lor prin credință și teamă. Era nevoie de un anumit soi de gândire ca să crezi cu adevărat că lucrurile, cu cât arată mai rău, cu atât sunt de fapt mai bune. Acest raționament se numea „dialectică", însă în acea vreme cuvântul (în ciuda măreței sale ascendențe grecești, prin Hegel și Marx) nu mai însemna decât capacitatea psihică de adaptare a propriei înțelegeri la manifestările schimbătoare ale voinței lui Stalin.[15]

În ceea ce-l privește, Stalin știa că retorica nu e suficientă. Chiar dacă proclama că revoluția lui Hitler e semnul apropiatei victorii socialiste, Stalin s-a grăbit să-și schimbe politica internă. Nu s-a răzbunat an după an pe țăranii ucraineni. Trebuia ca țăranii să trăiască mai departe, timorați, dar producători ai hranei care era necesară statului sovietic. Acum, politica sovietică le permitea tuturor țăranilor să cultive un lot mic, echivalentul unei grădini, pentru propria folosință. Cotele de rechiziție și obiectivele de export și-au încetat creșterea nerezonabilă. Foametea din Uniunea Sovietică a încetat în 1934.[16]

Venirea lui Hitler la putere a fost, de fapt, ocazia de a prezenta Uniunea Sovietică drept apărătoarea civilizației europene. Stalin s-a folosit de ea, în cele din urmă, după peste un an, în iunie 1934. Conform noii linii a Internaționalei Comuniste care era propagată atunci, politica nu mai ținea de „clasă împotriva clasei". Uniunea Sovietică și partidele comuniste din întreaga lume aveau să unească stânga într-o tabără a „antifasciștilor". În loc să se angreneze în lupta de clasă intransigentă, comuniștii aveau să salveze civilizația de fluxul fascismului. Fascismul, termenul popularizat de Mussolini în Italia, era prezentat de sovietici ca o corupere generală a capitalismului târziu. Cu toate că răspândirea fascismului însemna sfârșitul vechii orânduiri capitaliste, ura lui perversă față de Uniunea Sovietică (așa suna argumentarea) îndreptățea compromisurile sovieticilor și celorlalți comuniști cu alte forțe capitaliste (în interesul apărării Uniunii Sovietice). Comuniștii europeni aveau să se remodeleze ca „antifasciști" și să coopereze cu social-democrații și alte partide de stânga. Comuniștii din Europa aveau să se alăture „fronturilor populare" și aliențelor electorale și să câștige în alegeri împreună cu social-democrații și cu alte partide de stânga. Deocamdată,

comuniștii aveau să acționeze mai curând în cadrul democrațiilor, decât în direcția distrugerii lor.[17]

Aceasta s-a întâmplat prea târziu, desigur, pentru comuniștii și social-democrații germani. Dar în întreaga Europă de Vest și de Sud oamenii care doreau să oprească răspândirea dominației lui Hitler și a fascismului au salutat noul demers sovietic. Prezentând Uniunea Sovietică drept patria „antifascismului", Stalin voia monopolul binelui. Oamenii de bun-simț vor voi, cu siguranță, să fie de partea antifasciștilor, nu a fasciștilor, nu-i așa? Sugestia era că oricine este împotriva Uniunii Sovietice este, probabil, fascist, sau cel puțin simpatizant. În perioada Frontului Popular, din iunie 1934 până în august 1939, aveau să fie împușcați din ordinul lui Stalin aproximativ trei sferturi de milion de cetățeni sovietici, iar un număr și mai mare aveau să fie deportați în Gulag. Cei mai mulți dintre cei reduși la tăcere au fost țărani și muncitori, oamenii pe care se presupunea că sistemul sovietic îi slujește. Ceilalți au fost, în general, membri ai minorităților naționale. Așa cum venirea la putere a lui Hitler a lăsat în umbră foametea sovietică din 1933, reacția lui Stalin a distras atenția de la Marea Teroare.[18]

Frontul Popular a avut cele mai mari șanse de succes în democrațiile occidentale cele mai îndepărtate de Uniunea Sovietică, Franța și Spania. Cel mai mare triumf a fost la Paris, unde un guvern al Frontului Popular chiar a ajuns la putere, în mai 1936. Partidele de stânga (inclusiv radicalii lui Herriot) au câștigat alegerile, iar socialistul Léon Blum a devenit prim-ministru. Comuniștii francezi, parte a unei coaliții electorale victorioase, nu s-au alăturat în mod oficial guvernului, dar au dat majoritatea parlamentară și au influențat politica. Astfel, s-au obținut voturile pentru reforme – cu toate că principala preocupare a comuniștilor era ca politica externă a Franței să fie favorabilă Uniunii Sovietice. La Paris, Frontul Popular era privit ca un triumf al tradițiilor firești ale stângii. Însă mulți oameni, și nu în ultimul rând refugiații din Germania nazistă, îl considerau un succes sovietic, și chiar o confirmare că sovieticii sprijină democrația și libertatea. Frontul Popular din Franța a făcut ca unora dintre cei mai influenți intelectuali europeni să le fie mult mai greu să critice Uniunea Sovietică.[19]

Și în Spania, o coaliție de partide a format un Front Popular și a câștigat alegerile în februarie 1936. Acolo, lucrurile s-au desfășurat cu totul altfel. În iulie, ofițerii din armată, sprijiniți de grupările de

EUROPA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ
CCA 1933

extremă dreaptă, au încercat să răstoarne printr-o lovitură de stat guvernul ales. Guvernul a rezistat, și a început Războiul Civil Spaniol. Chiar dacă pentru spanioli acesta a fost, în esență, o înfruntare internă, inamicii ideologici din epoca Frontului Popular s-au alăturat uneia sau alteia dintre părți. În octombrie 1936, Uniunea Sovietică a început să livreze arme Republicii Spaniole, aflată la ananghie, în vreme ce Germania nazistă și Italia fascistă au sprijinit forțele de dreapta, conduse de generalul Francisco Franco. Războiul Civil Spaniol a dus la strângerea relațiilor dintre Berlin și Roma și a devenit centrul atenției în privința politicii sovietice din Europa. Spania a fost zilnic, timp de câteva luni, pe primele pagini ale principalelor ziare sovietice.[20]

Spania a devenit strigătul de luptă al socialiștilor europeni, care s-au dus să se bată pentru republica primejduită, mulți dintre ei luând de bună ideea că Uniunea Sovietică este de partea democrației. Unul dintre cei mai pătrunzători socialiști europeni, scriitorul englez George Orwell, a fost consternat de strădania staliniștilor din Spania

de a domina stânga spaniolă. După cum vedea el lucrurile, odată cu armele sovieticii își exportaseră și metodele. Ajutorul dat de Stalin republicii spaniole avea un preț: dreptul lui de a duce lupte între facțiuni pe teritoriul spaniol. Marele rival al lui Stalin, Trotki, încă mai trăia (deși era în exil în Mexic), și mulți dintre spaniolii care își apărau republica erau mai legați de persoana lui Trotki decât de Uniunea Sovietică a lui Stalin. În scurt timp, propaganda comunistă a ajuns să-i prezinte pe trotkiștii spanioli ca fasciști, și au fost trimiși în Spania ofițeri ai NKVD-ului sovietic ca să-i împuște pentru „trădare".[21]

*

Dușmanii Frontului Popular îl prezentau ca o pe conspirație a Internaționalei Comuniste în vederea cârmuirii lumii întregi. Frontul Popular le-a oferit Japoniei și Germaniei un pretext convenabil pentru a-și întări relațiile. Pe 25 noiembrie 1936, Germania și Japonia au semnat Pactul Anti-Comintern, care obliga cele două state să se consulte în cazul în care vreunul din ele era atacat. Un acord între serviciile secrete japonez și german, semnat pe 11 mai 1937, a fost baza schimburilor de informații despre URSS și includea un plan prin care ambele țări să se folosească, împotriva Uniunii Sovietice, de mișcările naționaliste din zonele sovietice de frontieră.[22]

Din perspectiva sovietică, amenințarea japoneză era mai directă decât cea germană. În prima jumătate a anului 1937, se părea mai degrabă că Germania este o extensie a amenințării japoneze decât invers. Politica japoneză era dominată de viziuni rivale ale imperiului, în sud sau în nord. O facțiune importantă din armata japoneză credea că resursele siberiene sunt cheia dezvoltării economice viitoare a țării. Satelitul manciurian al Japoniei, Manchuko, avea o graniță mare cu Siberia sovietică și arăta mai mult ca oricând a rampă de lansare a invaziei. Japonezii cochetau cu ideea creării unui stat-marionetă ucrainean pe teritoriul sovietic, în partea răsăriteană a Siberiei, pe baza celor aproximativ un milion de ucraineni care trăiau acolo în lagăre sau în „așezările speciale". În viziunea celor de la Tokio, ucrainenii deportați în Gulag ar fi dornici să se împotrivească puterii sovietice dacă ar fi siguri de sprijinul extern. Spionii polonezi care cunoșteau ideea o numeau „Manchuko numărul doi".[23]

E sigur că japonezii păreau să aibă un interes pe termen lung în Siberia. O școală specială din Manchuko, din orașul Harbin, pregătise deja prima generație de tineri imperialiști vorbitori de limba rusă,

cum a fost Chiune Sugihara. El a fost unul dintre negociatorii unui acord din 1935 prin care Uniunea Sovietică și-a vândut japonezilor drepturile la cale ferată în Manciuria. Sugihara, care se convertise la religia ortodoxă rusă și era însurat cu o rusoaică, își spunea Serghei și își petrecea cea mai mare parte a timpului în cartierul rusesc din Harbin. Acolo s-a împrietenit cu exilați ruși și i-a recrutat pentru misiuni de spionaj în Uniunea Sovietică. Drama duelului sovieto-japonez din Asia de Est i-a atras atenția lui Gareth Jones, care s-a dus în Manciuria în acel an. Galezul, cu ciudatul său fler pentru știri, avea dreptate să considere această regiune drept teatrul crucial al conflictului dintre „fascism" și „antifascism". În împrejurări oarecum misterioase, a fost răpit de bandiți și ucis.[24]

Stalin își făcea acum griji nu numai din pricina posibilității unui atac japonez direct împotriva Siberiei sovietice, ci și din cauza consolidării unui imperiu japonez în Asia de Est. Manchuko era o colonie japoneză ruptă din teritoriul care de-a lungul istoriei aparținuse Chinei; poate că aveau să mai apară și altele. China avea cea mai lungă graniță cu Uniunea Sovietică, și o politică instabilă. În „Marșul cel Lung", trupele comuniste chineze conduse de Mao Zedong au fost silite să se retragă în nordul și vestul țării. Însă nici una dintre tabere nu părea în stare să ajungă la ceva care să semene a monopolul forței în țară. Chiar și în regiunile în care dominau, naționaliștii se bazau pe căpeteniile militare locale. Lucrul cel mai important pentru Stalin, probabil, era că naționaliștii și comuniștii nu erau în stare să colaboreze pentru a se opune înaintării japonezilor.

Politica externă sovietică trebuia să țină echilibrul dintre sprijinul acordat partidelor comuniste frățești (mai puțin important) și problemele securității statului sovietic (mai importante). În vreme ce, în principiu, Internaționala Comunistă îi sprijinea pe comuniștii chinezi, Stalin sprijinea cu arme și fonduri guvernul naționalist, în speranța pacificării granitei. În provincia chineză Xinjiang, cu majoritate musulmană, care avea o graniță mare cu Kazahstanul sovietic, Stalin a procedat la fel de neideologic. L-a sprijinit pe șeful militar local, Sheng Shicai, trimițându-i ingineri și mineri pentru exploatarea resurselor naturale, și membri ai NKVD, pentru securitate.[25]

Global, apropierea dintre Germania și Japonia putea fi privită ca desăvârșirea încercuirii patriei sovietice de către Japonia, Germania și Polonia. Aceștia erau cei mai importanți vecini ai Uniunii Sovietice; de asemenea, erau trei state care au învins Uniunea Sovietică

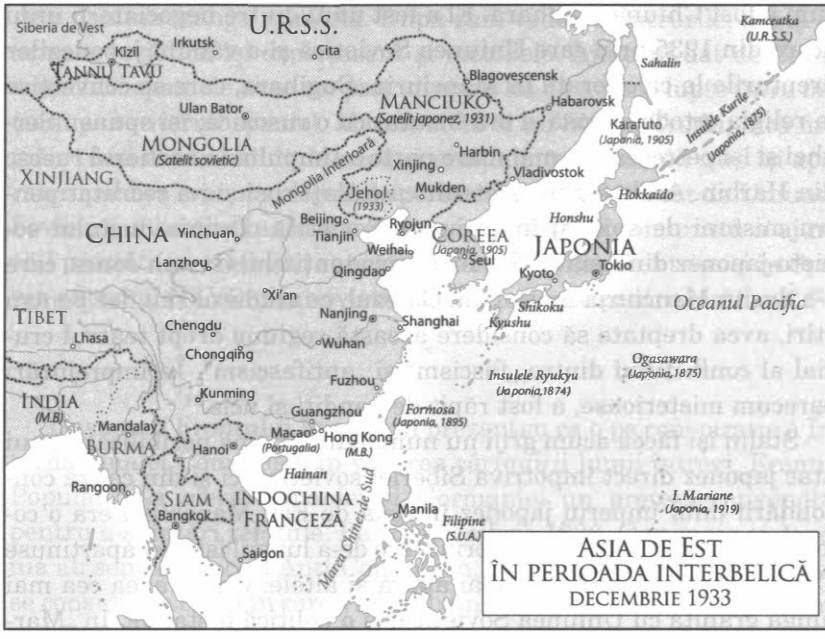

(sau Imperiul Rus) în războaiele din vremea lui Stalin. Cu toate că Germania a fost înfrântă în Primul Război Mondial, trupele sale au învins armata rusă pe frontul de est în 1917. Japonia umilise armata terestră și maritimă rusă în Războiul Ruso-Japonez din 1904–1905. Polonia învinsese Armata Roșie în 1920. Acum, după acordurile germano-polone și germano-japoneze, aceste trei puteri păreau să se fi unit împotriva Uniunii Sovietice. Dacă Pactul Anti-Comintern și declarația de neagresiune germano-polonă ar fi cuprins cu adevărat protocoale secrete privind un război de agresiune împotriva Uniunii Sovietice, Stalin ar fi avut dreptate în privința încercuirii. Însă nu era cazul cu nici unul dintre ele, iar o alianță ofensivă între Tokio, Varșovia și Berlin era foarte improbabilă, dacă nu chiar imposibilă. Cu toate că relațiile Poloniei cu Japonia erau bune, Varșovia nu dorea să facă vreun pas care să poată fi interpretat ca ostil Uniunii Sovietice. Polonia a refuzat invitația Germaniei de a se alătura Pactului Anti-Comintern.[26]

*

O parte din talentul politic al lui Stalin era capacitatea de a pune semnul egalității între amenințările externe și eșecurile politicii

interne, de parcă ele ar fi fost cu adevărat același lucru, iar el nu ar fi fost răspunzător de nici unele. Aceasta îl absolvea de blamul pentru eșecurile politice și îi permitea să-și definească anumiți inamici politici interni ca agenți ai puterilor străine. Încă din 1930, când problemele colectivizării au devenit evidente, el vorbea deja de conspirații internaționale între cei care îl sprijineau pe Troțki și diferite puteri străine. Este evident, proclama Stalin, că, „atâta vreme cât există încercuirea capitalistă, vor continua să fie printre noi dușmani ascunși, spioni, sabotori și ucigași". Orice problemă a politicilor sovietice era din vina statelor reacționare care doreau să frâneze curgerea corectă a istoriei. Orice defecte aparente ale cincinalului erau rezultatul intervenției străine: de aceea, erau îndreptățite cele mai grele pedepse pentru trădători, iar vina o purtau întotdeauna Varșovia, Tokio, Berlinul, Londra sau Parisul.[27]

În acei ani, stalinismul implica, așadar, un soi de dublă cacialma. Succesul Frontului Popular depindea de înregistrarea de progrese pe drumul către socialism, care era în mare parte legată de propagandă. În același timp, explicația foametei și a vieții grele de acasă depindea de ideea de subversiune străină, care era esențialmente neîntemeiată. Din vârful aparatului de partid sovietic și din vârful Internaționalei Comuniste, Stalin impunea simultan aceste două cacealmale, și știa exact cum pot fi numite: intervenția militară a unui stat destul de iscusit ca să înroleze cetățeni sovietici care suferiseră din cauza politicilor lui. La urma urmei, forța combinației dintre războiul extern și opoziția internă a fost prima lecție din istoria sovietică. Lenin însuși a fost arma secretă a Germaniei în Primul Război Mondial; Revoluția Bolșevică însăși a fost un efect secundar al politicii externe germane din 1917. După douăzeci de ani, Stalin se temea că potrivnicii săi din Uniunea Sovietică se vor folosi de războiul care vine ca să-i răstoarne regimul. Troțki era în emigrație, întocmai așa cum fusese Lenin în 1917. În timpul unui război, Troțki ar putea să se întoarcă și să-și adune susținătorii, întocmai așa cum făcuse Lenin cu douăzeci de ani înainte.[28]

În 1937, Stalin nu se confrunta cu nici o opoziție politică semnificativă în cadrul partidului comunist sovietic, dar acest lucru părea că nu înseamnă pentru el decât că dușmanii săi învățaseră invizibilitatea politică. Așa cum făcuse în momentul culminant al foametei, în acel an a susținut iarăși că dușmanii cei mai primejdioși ai statului par să fie nevătămători și loiali. Toți dușmanii, chiar și cei

invizibili, trebuie să fie demascați și eradicați. Pe 7 noiembrie 1937, la a douăzecea aniversare a Revoluției Bolșevice (și a cincisprezecea aniversare a sinuciderii soției sale), Stalin a ținut un toast: „Vom distruge fără cruțare pe oricine care, prin faptele ori gândurile sale – da, gândurile sale! –, amenință unitatea statului socialist. Pentru distrugerea completă a tuturor dușmanilor, ei înșiși și tot neamul lor!"[29]

Spre deosebire de Hitler, Stalin avea la dispoziție instrumentul cu care să efectueze această politică: securitatea statului, numită înainte Ceka și OGPU, iar acum NKVD. Securitatea sovietică a apărut chiar în timpul Revoluției Bolșevice, când i se spunea Ceka. La început, misiunea ei era mai degrabă politică decât juridică: eliminarea celor care se împotriveau revoluției. După fondarea Uniunii Sovietice, Ceka (OGPU, NKVD) a devenit o forță masivă de securitate a statului, însărcinată cu aplicarea legii sovietice. În situații considerate excepționale, cum a fost colectivizarea din 1930, procedurile juridice normale au fost suspendate, iar ofițerii OGPU (conducând „troicile") îndeplineau în realitate funcția de judecători, jurați și călăi. Aceasta era revenirea la tradiția revoluționară a Cekăi și era justificată de existența unei situații revoluționare: fie înaintarea spre socialism, fie amenințarea la adresa lui. În a doua jumătate a anilor '30, pentru a fi în poziția de a zdrobi dușmanii aleși de el, Stalin avea nevoie ca NKVD să admită că era pe cale să apară un fel de criză care să necesite acest tip de măsuri speciale.[30]

O crimă spectaculoasă i-a dat lui Stalin ocazia să preia controlul asupra NKVD. În decembrie 1934, unul dintre cei mai apropiați tovarăși ai lui Stalin, Serghei Kirov, a fost asasinat la Leningrad. Stalin s-a folosit de asasinarea lui Kirov cam la fel cum se folosise Hitler cu un an înainte de incendierea *Reichstag*-ului. A dat vina pentru crimă pe potrivnicii politicii interne și a afirmat că ei plănuiesc alte atacuri teroriste împotriva conducătorilor sovietici. Cu toate că asasinul, Leonid Nikolaev, a fost arestat în aceeași zi în care a fost comisă crima, Stalin nu s-a mulțumit cu o simplă acțiune a miliției. A dat o lege specială, care permitea executarea rapidă a „teroriștilor". Accentuând amenințarea terorismului, a declarat că foștii săi oponenți de stânga din biroul politic plănuiesc asasinarea conducerii sovietice și răsturnarea puterii sovietice.[31]

Interpretarea dată de Stalin crimei de la Leningrad a fost o provocare directă lansată organelor securității statului. Teoria lui nu

era una pe care NKVD să fie înclinat să o accepte, nu în ultimul rând din cauză că nu existau dovezi. Când șeful NKVD, Genrik Iagoda, a îndrăznit să facă cercetări despre Stalin, i s-a spus să aibă grijă, că altfel „o să fie redus la tăcere". Stalin și-a găsit un complice, Nikolai Ejov, care era de acord să propage versiunea lui Stalin despre evenimente. Ejov, un bărbat mic din zona de graniță polono-lituaniană, era deja cunoscut pentru concepția sa că opoziția merge mână-n mână cu terorismul. În februarie 1935, a ajuns în fruntea „comisiei de control" care aduna informații compromițătoare despre membrii comitetului central, de care să se poată folosi biroul politic. Stalin și Ejov păreau să-și întărească reciproc convingerea despre omniprezența conspirațiilor. Stalin a ajuns să se bazeze pe Ejov, mergând până acolo încât, ca semn rar de intimitate, să se intereseze de sănătatea lui Ejov. Ejov a devenit întâi adjunctul lui Iagoda, apoi înlocuitorul lui. În septembrie 1936, Ejov a devenit comisar pentru afacerile interne, șeful NKVD. Iagoda a fost numit mai întâi în altă funcție, iar după doi ani a fost executat.[32]

Începând cu august 1936, Ejov i-a acuzat pe foștii adversari politici ai lui Stalin de delicte fantastice, în procese publice. Mărturisirile acestor bărbați celebri au atras atenția lumii întregi. Lev Kamenev și Grigori Zinoviev, care fuseseră aliații lui Trotki și adversarii lui Stalin, au fost judecați între 19 și 24 august. Ei au mărturisit că au participat la un complot terorist de asasinare a lui Stalin și, împreună cu alți paisprezece bărbați, au fost condamnați la moarte și executați. Acești vechi bolșevici fuseseră timorați și bătuți, și nu făceau altceva decât să rostească replicile dintr-un scenariu. Însă mărturisirile lor, care au fost crezute de multă lume, au oferit un fel de istorie alternativă a Uniunii Sovietice, în care Stalin avusese întotdeauna dreptate. În procesele publice care aveau să urmeze, Stalin a urmat ritmul de la sfârșitul anilor '20: după ce a terminat cu cei care îi fuseseră la un moment dat potrivnicii din aripa stângă, Kamenev și Zinoviev, s-a întors împotriva celui care îi fusese la un moment dat potrivnicul din aripa dreaptă, Nikolai Buharin. Pe când dezbaterea mai era posibilă, în 1928, Buharin a amenințat că o să-l numească pe Stalin „organizator al foametei". El a murit oricum, chiar fără să-și fi dus la îndeplinire amenințarea. Se presupunea că Trotki, care nu putea să apară într-un proces public, era capul răutăților. Ziarul partidului, *Pravda*, a făcut ca legătura să fie limpede pentru toți, într-un titlu de pe 22 august 1936: „Trotki-Zinoviev-Kamenev-

Gestapo". Era oare cu putință ca bolșevicii, care făuriseră Uniunea Sovietică, să fie cu adevărat agenți ai puterilor capitaliste? Puteau fi acești trei comuniști de origine evreiască agenți ai poliției secrete din Germania nazistă? Nu erau, însă acuzația a fost luată în serios, chiar și în afara Uniunii Sovietice.[33]

Pentru mulți europeni și americani, aceste procese erau pur și simplu procese, iar mărturisirile erau dovezi solide ale vinovăției. Unii observatori care simpatizau Uniunea Sovietică le-au văzut ca pe o invenție pozitivă: de exemplu, socialista britanică Beatrice Webb era mulțumită că Stalin „a tăiat uscăturile". Desigur, alți simpatizanți ai sovieticilor și-au reprimat îndoielile, gândind că URSS este inamica Germaniei naziste și, prin urmare, reprezintă speranța civilizației. În anul 1936, opinia publică europeană ajunsese să fie atât de polarizată, încât era greu să critici regimul sovietic fără să pari că aprobi fascismul și pe Hitler. Aceasta era, desigur, logica binară pe care o împărtășeau național-socialismul și Frontul Popular: Hitler își numea dușmanii „marxiști", iar Stalin îi numea pe ai săi „fasciști".[34] Erau de acord că nu există cale de mijloc.

Stalin l-a numit pe Ejov tocmai când hotărâse să intervină în Spania; procesele publice și Frontul Popular erau, din punctul său de vedere, aceeași politică. Frontul Popular permitea definirea prietenilor și dușmanilor în funcție, desigur, de linia schimbătoare a Moscovei. La fel cu orice deschidere față de forțele necomuniste, era nevoie de multă vigilență, atât acasă, cât și peste hotare. Pentru Stalin, Războiul Civil Spaniol era o luptă împotriva fasciștilor înarmați din Spania și a sprijinitorilor lor străini și, în același timp, o luptă împotriva dușmanilor din aripa stângă și de acasă. El credea că guvernul spaniol era slab din cauză că nu era în stare să găsească și să ucidă destui spioni și trădători. Uniunea Sovietică era atât un stat, cât și o viziune, atât un sistem politic intern, cât și o ideologie internaționalistă. Politica ei externă era întotdeauna politică internă, iar politica ei internă era întotdeauna politică externă. Aceasta era tăria și slăbiciunea ei.[35]

Așa cum și-a dat seama Orwell, povestea sovietică publică a încleștării cu fascismul european coincidea cu o epurare sângeroasă a opozanților anteriori sau potențiali de acasă. Exact când au început procesele publice au fost instalate misiuni sovietice la Barcelona și Madrid. Întâlnirea cu fascismul în Spania justifica vigilența din Uniunea Sovietică, iar epurările din Uniunea Sovietică justificau

vigilența din Spania. Războiul Civil Spaniol a arătat că Stalin era hotărât ca, în ciuda vorbăriei despre pluralism a Frontului Popular, să elimine opoziția la varianta sa de socialism. Orwell i-a văzut pe comuniști provocând încăierări la Barcelona în mai 1937, și apoi când guvernul spaniol, îndatorat Moscovei, a interzis partidul trotkist. Orwell a scris despre încăierarea din Barcelona: „Această păruială sordidă dintr-un oraș îndepărtat este mai importantă decât ar părea la prima vedere." Avea perfectă dreptate. Stalin credea că la Barcelona se dezvăluise o „a cincea coloană" fascistă. Evenimentul a dezvăluit singura logică stalinistă plină de forță, care sfida realitatea geografică și politică. A fost subiectul unui capitol emoționant din *Homage to Catalonia*, amintirile din război care i-au învățat măcar pe câțiva stângiști și democrați occidentali că fascismul nu e singurul dușman.[36]

În Uniunea Sovietică, mărturisirile din procesele publice păreau să aducă dovezi ale unor conspirații organizate, pe care Ejov le numea „centre", sprijinite de agenții de spionaj străine. La sfârșitul lui iunie 1937, la Moscova, Ejov a adus la cunoștința comitetului central al partidului concluziile la care ajunsese. Există, a spus Ejov, o conspirație supremă, un „Centru al Centrelor" în care intrau toți opozanții politici, forțele armate și chiar membri ai NKVD. Obiectivul lui este nici mai mult, nici mai puțin decât distrugerea Uniunii Sovietice și restaurarea capitalismului pe teritoriile ei. Agenții „Centrului Centrelor" nu se dau în lături de la nimic, inclusiv castrarea ovinelor premiate – un act de sabotaj pe care Ejov l-a menționat anume. Toate acestea justifică epurări în rândurile partidului, armatei și NKVD. Opt înalți comisari ai forțelor armate au fost judecați în procese publice în aceeași lună; cam jumătate dintre generalii Armatei Roșii aveau să fie executați în lunile următoare. Dintre cei 139 de membri ai comitetului central care au luat parte la Congresul partidului din 1934 („Congresul Învingătorilor"), au fost împușcați 98. În total, purificarea forțelor armate, instituțiilor statului și partidului comunist a dus la circa cincizeci de mii de execuții.[37]

*

În acei ani, 1934–1937, Hitler folosea și el violența pentru a-și afirma controlul asupra instituțiilor puterii: partidul, poliția și armata. Asemenea lui Stalin, și-a trecut în revistă drumul spre putere și i-a trimis la moarte pe unii dintre cei care l-au ajutat. Chiar dacă

omorurile au fost la o scară mult mai mică, epurările făcute de Hitler au arătat limpede că legea din Germania era supusă toanelor *Führer*-ului. Spre deosebire de Stalin, care a trebuit să aducă NKVD sub autoritatea sa, Hitler o impus teroarea ca modalitate de a-și stimula formațiunea paramilitară preferată, SS, și de a-și afirma superioritatea față de diferitele forțe de poliție ale statului german. În vreme ce Stalin se folosea de epurări ca să intimideze armata sovietică, Hitler și-a apropiat generalii germani prin uciderea unui nazist pe care căpeteniile armatei îl considerau o amenințare.

Cea mai importantă țintă a epurărilor lui Hitler a fost Ernst Röhm, conducătorul uneia dintre formațiunile paramilitare naziste, SA, „cămășile brune". SA îl ajutase pe Hitler să-și afirme autoritatea personală, să-i înspăimânte pe oponenți (și pe alegători) și să ajungă la putere în 1933. Luptele de stradă duse de SA îi erau de mai puțin folos lui Hitler-cancelarul decât îi fuseseră lui Hitler-politicianul. Röhm a vorbit în 1933 și 1934 despre necesitatea unei a doua revoluții, idee pe care Hitler a respins-o. De asemenea, Röhm avea ambiții personale care nu se potriveau cu ambiția lui Hitler de a reface armata germană. Röhm își prezenta trupele SA ca pe o mai bună reflectare a spiritului nazist decât armata germană, pe care dorea să o controleze el însuși. Cele trei milioane de cămăși brune depășeau cu mult suta de mii de soldați pe care avea voie să-i aibă armata germană, conform Tratatului de la Versailles. Hitler avea de gând să încalce aceste prevederi ale tratatului, dar sub forma refacerii armatei germane, nu prin înlocuirea sau contopirea ei cu o formațiune paramilitară.[38]

Spre sfârșitul lui iunie 1934, Hitler a ordonat SS să-l ucidă pe Röhm, câțiva zeci dintre asociații lui, precum și alți rivali din cadrul mișcării naziste și politicieni. SS era condus de Heinrich Himmler, care punea accentul pe puritatea rasială, pregătirea ideologică și loialitatea personală față de Hitler. În acțiunea care a rămas în istorie sub denumirea „Noaptea cuțitelor lungi", Hitler s-a folosit de una dintre formațiunile paramilitare, SS, pentru a o domina pe cealaltă, SA. Aproba munca lui Himmler și îl nimicea pe Röhm – și alți câțiva zeci de oameni. Pe 14 iulie 1935, Hitler s-a adresat Parlamentului, spunând că au fost uciși șaptezeci și patru de oameni; numărul real era de cel puțin optzeci și cinci, dintre care câțiva erau deputați (naziști). A afirmat, firește, că Röhm și ceilalți plănuiau o lovitură împotriva conducerii lui legitime și că trebuia să fie opriți din timp. Pe lângă

conducerea SA, epurarea sângeroasă a lui Hitler a atins și conservatori și foști șefi de guvern. Dintre cei trei cancelari care îl precedaseră, unul a fost ucis, unul a fost arestat, iar cel de-al treilea a fugit.[39]

Întrucât SS a fost instrumentul ales pentru campania de omoruri, Himmler s-a apropiat de centrul puterii. SS, de acum separat din punct de vedere instituțional de SA, a devenit cea mai puternică instituție din cadrul partidului național-socialist. După „Noaptea cuțitelor lungi", sarcina sa a fost să subordoneze ideologiei naziste numeroasele instituții ale poliției germane. Himmler avea să încerce să-și contopească SS-iștii cu forțele de poliție ale statului german prin rotația personalului și prin centralizarea instituțională sub comanda sa personală. În 1936, Hitler l-a numit pe Himmler în fruntea poliției germane. Aceasta l-a făcut să se ocupe de personalul în uniformă din *Ordnungspolizei*, detectivii din *Kriminalpolizei* și de agenții operativi din Poliția Secretă de Stat (Gestapo). Poliția era o instituție de stat (sau, mai degrabă, includea câteva instituții de stat), iar SS era o instituție a partidului nazist; Himmler a încercat să le unească. În 1937, Himmler a creat funcția de „comandant superior al SS și al poliției", asumată de conducători regionali care, în teorie, comandau atât trupele SS, cât și pe cele de poliție, și a unificat ierarhia de comandă.[40]

La fel de importantă ca ridicarea SS deasupra SA a fost îmbunătățirea relațiilor dintre Hitler și generali. Executarea lui Röhm i-a adus lui Hitler recunoștința conducătorilor armatei. Până în 1934, armata fusese singura instituție de stat importantă pe care Hitler nu o stăpânea pe deplin. După ce Hitler a dovedit că plănuiește să reconstruiască armata, nu să o copleșească prin intermediul trupelor SA, lucrurile s-au schimbat rapid. După câteva săptămâni, când a murit președintele Germaniei, militarii au aprobat ridicarea lui Hitler în fruntea statului. Hitler nu și-a revendicat niciodată titulatura de „președinte"; o prefera pe cea de „*Führer*". Începând cu august 1934, soldații germani au depus un jurământ de credință necondiționată față de Hitler, și de atunci i s-au adresat cu „*Mein Führer*". Mai târziu, în aceeași lună, titlurile lui Hitler de „*Führer* și cancelar al *Reich*-ului" au fost confirmate printr-un plebiscit. Hitler a renunțat public la obligațiile Germaniei care decurgeau din Tratatul de la Versailles, a reintrodus recrutarea militară și a început să refacă forțele armate ale Germaniei.[41]

Asemenea lui Stalin, Hitler s-a dovedit a fi stăpânul organelor puterii, prezentându-se ca victimă a unor comploturi și apoi debarasându-se de rivalii reali sau închipuiți. Hitler crea însă în același timp tipurile de instrumente de constrângere, pe care Stalin le moștenise de la Lenin și de la Revoluția Bolșevică. SS și poliția germană nu aveau să fie niciodată capabile de teroare organizată în Germania la scara la care a făcut-o NKVD în Uniunea Sovietică. „Noaptea cuțitelor lungi", cu zecile ei de victime, pare măruntă pe lângă epurările sovietice ale partidului, forțelor armate și NKVD, în care au fost executați zeci de mii de oameni. Erau mult mai mulți decât avea să ucidă regimul nazist înainte de-al Doilea Război Mondial. SS avea nevoie de timp și de practică până să poată rivaliza cu NKVD. Himmler îi considera pe subordonații săi „soldați ideologici", însă ei aveau să-și îndeplinească misiunea de cucerire și dominare rasială de-abia în spatele soldaților adevărați: în spatele liniilor, în Polonia după 1939, sau în Uniunea Sovietică după 1941.[42]

Logica terorii interne a lui Hitler era un viitor război de agresiune: dus de un *Wehrmacht* lărgit, credincios lui Hitler, și transformat de SS și poliție într-un război de distrugere. Din acest punct de vedere, temerile lui Stalin legate de război erau pe deplin justificate. Însă germanii nu se bazau pe ajutor din partea populației sovietice pentru acel război. În acest sens, scenariul amenințător gândit de Stalin, unirea dușmanilor din străinătate cu opozanții din țară, era greșit. În consecință, teroarea și mai mare pe care Stalin avea să o dezlănțuie asupra propriului popor în 1937 și 1938 a fost complet lipsită de roade – de fapt, de-a dreptul dăunătoare.

*

Epurările sovietice din cadrul armatei, partidului și NKVD au fost preludiul Marii Terori staliniste, care, în 1937 și 1938, avea să ia viețile a sute de mii de oameni din motive de clasă și naționale. Anchetarea a sute de mii de oameni în timpul epurărilor a scos la iveală o mulțime de „organizații", „comploturi" și „grupuri" – categorii în care puteau să se încadreze din ce în ce mai mulți cetățeni sovietici. Desigur, executarea unor membri ai partidului comunist a stârnit spaimă în rândurile lor; însă, în general, partidul avea să fie cruțat, cu condiția ca membrii lui să-l urmeze pe Stalin în vara lui 1937 și să fie de acord să-i caute pe adevărații dușmani în societatea sovietică. Epurările au pus la încercare și loialitatea NKVD, când conducerea

sa a fost schimbată după toanele lui Stalin, iar ofițerii au fost siliți să vadă cum sunt epurați colegii lor. Și totuși, în vara lui 1937 NKVD-ul asediat avea să fie asmuțit împotriva unor grupuri sociale pe care mulți dintre ofițeri săi erau gata să le considere dușmane. De luni de zile, conducerea Uniunii Sovietice urzea o lovitură împotriva unui grup de care poate că se temea cu adevărat: culacii.[43]

Culacii erau țărani, supraviețuitorii încăpățânați ai revoluției lui Stalin: ai colectivizării și ai foametei, și foarte adesea ai Gulagului. În calitate de clasă socială, culacii (țăranii prosperi) nu au existat cu adevărat niciodată; termenul era mai degrabă o clasificare de tip sovietic care a căpătat o viață politică proprie. În încercarea de a „lichida culacii", în timpul primului cincinal au fost uciși un număr imens de oameni, dar mai degrabă s-a creat decât s-a distrus o clasă: cei care au fost stigmatizați și reduși la tăcere; dar au supraviețuit. Milioanele de oameni care fuseseră deportați sau au fugit în timpul colectivizării au fost considerați întotdeauna după aceea „culaci", și uneori ei acceptau această clasificare. Lucrul la care trebuiau să cugete conducătorii sovietici era posibilitatea ca revoluția însăși să-i fi creat pe propriii oponenți. La plenara comitetului central al partidului comunist din februarie și martie 1937, câțiva vorbitori au tras concluziile logice. „Elementele străine" corupeau proletariatul curat din orașe. Culacii erau „dușmani înfocați" ai sistemului sovietic.[44]

Pentru a fi culac, trebuia nu doar să fi suferit, ci și să fi supraviețuit deplasării pe distanțe uriașe. Colectivizarea aruncase milioane de culaci în Gulag sau în orașe. Aceasta însemna călătorii de sute sau chiar mii de kilometri. Cel puțin trei milioane de țărani deveniseră muncitori salariați în timpul primului cincinal. La urma urmei, acesta era Planul însuși: ca Uniunea Sovietică să fie transformată dintr-o țară agrară într-o țară industrială. Circa două sute de mii de oameni cărora li se pusese stigmatul de culaci plecaseră în orașe înainte de a ajunge să fie executați sau deportați. Cam patru sute de mii de culaci izbutiseră să fugă din „așezările speciale", unii în orașe, cei mai mulți în zone rurale. Altor zeci de mii dintre ei li se îngăduise să plece din lagărele de concentrare și din „așezările speciale", după ce și-au executat sentințele. Condamnările pe cinci ani în Gulag pronunțate în 1930, 1931 și 1932 au însemnat eliberarea în masă a supraviețuitorilor Gulagului în 1935, 1936 și 1937.[45]

Presupunerea optimistă fusese că deplasarea și pedeapsa aveau să-l curețe pe culac de originile sale sociale vătămătoare și aveau să

facă din el un om sovietic. În a doua jumătate a anilor '30, stalinismul își pierduse aceste așteptări ale unui progres. Însăși mobilitatea socială, intrinsecă politicii sale de industrializare, era acum perturbantă. Culacii se întorceau în colhozuri, poate că aveau să se afle în fruntea unor revolte, așa cum făcuseră alți țărani, în 1930. Culacii se întorceau la o ordine socială care era tradițională din multe puncte de vedere. Stalin știa din recensământul din 1937 pe care îl anulase că majoritatea adulților încă sfidau ateismul statului sovietic și credeau în Dumnezeu. La douăzeci de ani după Revoluția Bolșevică, credința religioasă era un lucru uluitor, și poate iritant. Puteau oare culacii să reconstruiască societatea așa cum a fost odată?[46]

Culacii condamnați mai târziu sau la termene mai lungi de detenție în Gulag erau încă surghiuniți în Siberia sau Kazahstan, în estul sovietic sau în Asia Centrală: nu cumva acești oameni vor sprijini o invazie japoneză? NKVD a raportat în iunie 1937 că, în Siberia, culacii surghiuniți constituie „o bază largă pe care să se clădească o rebeliune insurgentă". Fără îndoială, cu sprijinul unei puteri străine și sub acoperirea războiului, culacii ar lupta împotriva puterii sovietice. Între timp, erau dușmanul din interior. O politică represivă a creat bazele alteia: culacii surghiuniți nu iubeau sistemul sovietic; iar locul în care erau trimiși, atât de departe de casele lor, era în apropierea unei surse de amenințare străine, Imperiul Japonez aflat în expansiune.[47]

Rapoartele NKVD din Orientul Îndepărtat ofereau scenariul unei alianțe între oponenții interni și o putere străină. În aprilie 1937, au fost răscoale împotriva prezenței sovietice în provincia chineză Xinjiang. În statul-marionetă japonez Manchuko, japonezii recrutau emigranți ruși, care intrau în contact cu culacii aflați în surghiun pe tot cuprinsul Siberiei. Conform rapoartelor NKVD, o „Uniune Militară Generală Rusă", sprijinită de Japonia, plănuia să-i incite pe culacii surghiuniți să se răscoale odată cu declanșarea invaziei japoneze. În iunie 1937, NKVD-ul regional a primit permisiunea de a efectua arestări și execuții masive în rândul persoanelor suspectate de colaborare cu „Uniunea Militară Generală Rusă". Țintele operațiunilor erau culacii surghiuniți și foștii ofițeri imperiali ruși care se presupune că îi comandă. Firește, cei dintâi erau mult mai mulți decât ceilalți. Și așa a început uciderea culacilor în surghiunul lor siberian.[48]

Conducătorii sovietici au privit întotdeauna amenințarea japoneză ca pe jumătatea estică a unei încercuiri capitaliste globale, care

includea și Polonia și Germania nazistă. Pregătirile pentru un război cu Japonia în Asia erau, de asemenea, pregătiri pentru un război în Europa. Tocmai pentru că mulți culaci se întorceau acasă în acest moment, din Asia sovietică în Europa sovietică, era posibilă imaginarea unor rețele de dușmani care se întindeau de la un capăt la altul al Uniunii Sovietice. Cu toate că împușcarea țăranilor începuse în Siberia, Stalin se părea că s-a hotărât să-i pedepsească pe culaci nu numai în surghiunul lor răsăritean, ci peste tot în Uniunea Sovietică.

Printr-o telegramă intitulată „Despre elementele antisovietice", Stalin și biroul politic au dat, pe 2 iulie 1937, instrucțiuni generale pentru represiuni în masă în toate regiunile Uniunii Sovietice. Conducerea sovietică îi considera pe culaci răspunzători de recentele valuri de sabotaje și criminalitate, care însemnau, de fapt, tot ce nu mergea bine în Uniunea Sovietică. Biroul politic a ordonat birourilor NKVD din provincii să-i înregistreze pe toți culacii care locuiau în regiunile lor și să recomande cote de execuții și de deportare. Cei mai mulți dintre ofițerii NKVD regionali au cerut să li se permită să adauge pe liste diferite „elemente antisovietice" Pe 11 iulie, biroul politic avea deja o primă serie de liste cu persoanele care să fie reduse la tăcere. La inițiativa lui Stalin, aceste cifre inițiale au fost rotunjite, adăugându-se „încă o sută de mii". Aceasta a crescut miza operațiunii, trimițând un semnal limpede miliției că trebuie să facă mai mult decât să-i condamne pe toți cei ale căror dosare le aveau deja. Pentru a-și dovedi sârguința într-un climat de amenințări și epurări, trebuia ca ofițerii NKVD să găsească și mai multe victime.[49]

Stalin și Ejov voiau „lichidarea fizică directă a întregii contrarevoluții", ceea ce însemna eliminarea dușmanilor „o dată pentru totdeauna". Cotele revizuite au fost trimise înapoi de la Moscova în regiuni, ca parte a Ordinului 00447, datat 30 iulie 1937, „Despre operațiunile de reducere la tăcere a foștilor culaci, a criminalilor și a altor elemente antisovietice". Aici, Stalin și Ejov au anticipat executarea a 79.950 de cetățeni sovietici prin împușcare și condamnarea a peste 193.000 la opt până la zece ani în Gulag. Nu era vorba că biroul politic sau sediul NKVD din Moscova ar fi avut în vedere 272.950 de oameni anume care să fie reduși la tăcere. Rămânea de văzut care anume dintre cetățenii sovietici aveau să îndeplinească aceste cote; asta aveau să o hotărască birourile locale ale NKVD.[50]

Cotele de ucidere și de încarcerare erau numite oficial „limite", cu toate că toți cei implicați știau că rostul lor era să fie depășite. Ofițerii NKVD-ului local erau siliți să explice de ce nu putuseră să îndeplinească o „limită" și erau încurajați să le depășească. Nici un ofițer din NKVD nu voia să fie considerat lipsit de zel când înfrunta „contrarevoluția", mai ales când linia lui Ejov era „mai bine prea departe decât nu destul de departe". Nu 79.950 de oameni, ci de cinci ori mai mulți aveau să fie uciși în „operațiunea culacilor". La sfârșitul lui 1938, pentru a îndeplini Ordinul 00447, NKVD executase 386.798 de cetățeni sovietici.[51]

Ordinul 00447 urma să fie transpus în fapt de aceeași instituție care adusese teroarea în zonele rurale sovietice la începutul anilor '30: comisia alcătuită din trei persoane, sau „troica". „Troicile", alcătuite dintr-un șef regional al NKVD, un cadru de conducere al partidului din acea regiune și un procuror regional, răspundeau de transformarea cotelor în execuții, transformarea cifrelor în cadavre. Cota totală pe Uniunea Sovietică fusese împărțită în șaizeci și patru de regiuni, fiecare cu „troica" respectivă. În practică, „troicile" erau dominate de șefii NKVD, care de obicei prezidau ședințele. Procurorii aveau ordinul să ignore procedurile juridice. Cadrele de conducere din rândurile partidului aveau alte responsabilități, nu erau experte în chestiunile legate de securitate și se temeau că ar putea fi luate la ochi ele însele. Șefii NKVD erau în elementul lor.[52]

Îndeplinirea Ordinului 00447 a demarat cu golirea fișetelor. NKVD avea deja niște materiale despre culaci, deoarece „culac" era o categorie creată de stat. Criminalii, al doilea grup numit în Ordin, erau prin definiție oameni care avuseseră a face cu sistemul juridic. În practică, celelalte „elemente antisovietice" numite în Ordin erau pur și simplu oameni despre care NKVD-ul local avea un dosar. Ofițerii birourilor NKVD locale, ajutați de miliție, au făcut anchete în „sectoarele de operații" din fiecare dintre cele șaizeci și patru de zone. Un „grup operațional" alcătuia o listă cu oamenii care trebuiau să fie anchetați. Cei vizați erau arestați, siliți să mărturisească și îndemnați să-i implice pe alții.[53]

Mărturisirile erau obținute prin tortură. NKVD și alte organe polițienești aplicau metoda „benzii rulante", care însemna interogatorii neîntrerupte, zi și noapte. Aceasta era completată de metoda „statului în picioare", în care suspecții erau siliți să stea în șir în fața

unui perete și erau bătuți dacă se rezemau de el sau adormeau. Când erau presați de termenul de îndeplinire a cotelor, ofițerii pur și simplu îi băteau pe prizonieri până ce mărturiseau. Stalin a autorizat acest lucru pe 21 iulie 1937. În Bielorusia sovietică, ofițerii anchetatori îi țineau pe prizonieri cu capul în latrină și îi băteau dacă încercau să se ridice. Unii achetatori aduceau cu ei ciorne de mărturisiri și doar completau pe ele datele prizonierilor și modificau câte un amănunt. Alții pur și simplu îi sileau pe prizonieri să semneze foi albe și apoi le completau în tihnă. În acest fel, organele sovietice i-au „demascat" pe „dușmani", punându-le „gândurile" în dosare.[54]

Cifrele veneau de la centru, însă cadavrele erau fabricate local. „Troicile" care au îndeplinit Ordinul 00447 au fost răspunzătoare de condamnarea prizonierilor, fără să fie nevoie de vreo confirmare de la Moscova și fără posibilitate de apel. Cei trei membri ai „troicii" se întâlneau noaptea cu ofițerii anchetatori. Pentru fiecare caz, ascultau un raport foarte scurt și o recomandare pentru sentință: moarte sau Gulag. (Foarte puțini dintre cei arestați nu au primit nici o condamnare.) „Troicile" acceptau aproape întotdeauna aceste recomandări. Se ocupau de sute de cazuri deodată, în ritmul de șaizeci sau mai multe pe oră; viața sau moartea unei ființe omenești era hotărâtă într-un minut, sau mai puțin. De exemplu, într-o singură noapte „troica" de la Leningrad a condamnat la moarte 658 de prizonieri din lagărul de concentrare de la Solovki.[55]

Teroarea predomina în Gulag, ca oriunde altundeva. Poate că e greu de închipuit în ce fel puteau prizonierii dintr-un lagăr de concentrare să amenințe statul sovietic: dar, asemenea regiunilor din URSS, și sistemul Gulagului avea cotele de morți care trebuiau îndeplinite sau depășite. Întocmai așa cum puteau să fie periculoși oamenii care fuseseră definiți drept „culaci", puteau fi și cei închiși pentru că erau culaci – asta era logica. Lagărele din Gulag au avut o cotă inițială de zece mii de execuții, cu toate că până la urmă au fost împușcați 30.178 de prizonieri. Omsk, un oraș din sud-vestul Siberiei ale cărui împrejurimi erau pline de „așezări speciale" cu deportați din timpul colectivizării, a fost sediul unora dintre cele mai perverse campanii. Șeful NKVD-ului de acolo ceruse deja o cotă suplimentară de opt mii de execuții pe 1 august 1937, când Ordinul 00447 încă nu intrase în vigoare. Odată oamenii lui au condamnat 1.301 oameni într-o singură noapte.[56]

Această „operațiune a culacilor" s-a desfășurat în secret. Nimănui, nici măcar condamnaților, nu li s-a spus despre sentințe. Cei condamnați erau pur și simplu duși mai întâi într-un soi de închisoare, apoi fie la un camion, fie la un loc de execuție. Fabricile morții erau construite sau alese în așa fel încât să fie discrete. Omorurile se săvârșeau întotdeauna noaptea, și în locuri retrase. În camere izolate fonic de sub pământ, în clădiri mari, ca garajele, în care zgomotul putea să acopere împușcăturile, sau departe de așezările omenești, în păduri. Călăii erau întotdeauna ofițeri NKVD care foloseau, în general, un pistol de tip Nagan. Doi oameni îl țineau pe prizonier de brațe, iar al treilea îi trăgea un glonț în ceafă, și apoi, adesea, o „împușcătură de control" în tâmplă. „După execuție", se preciza într-un set de instrucțiuni, „cadavrele trebuie să fie puse într-o groapă săpată dinainte și acoperite bine și groapa trebuie să fie camuflată". Întrucât se apropia iarna lui 1937 și pământul înghețа, gropile erau săpate cu ajutorul explozivilor. Toți cei care luau parte la aceste operațiuni au jurat să păstreze secretul. Foarte puțini oameni au fost implicați nemijlocit. O echipă de numai doisprezece membri ai NKVD din Moscova a împușcat 20.761 de oameni la Butovo, la periferia Moscovei, în anii 1937 și 1938.[57]

„Operațiunea culacilor" a implicat de la început până la sfârșit împușcarea: Ejov i-a raportat lui Stalin, cu evidentă mândrie, că până pe 7 septembrie 1937 au fost împușcați 35.454 de oameni. În timpul războiului însă numărul de condamnări la Gulag a depășit numărul de condamnări la moarte. Cu trecerea timpului, noile decizii de condamnare au avut tendința să fie mai curând moartea prin împușcare decât surghiunul. În cele din urmă, numărul oamenilor uciși în „operațiunea culacilor" a fost cam același cu al oamenilor trimiși în Gulag (378.326 și, respectiv, 389.070). Schimbarea generală de la surghiun la execuție s-a făcut din motive practice: era mai ușor să omori decât să deportezi, iar lagărele se umpluseră rapid până la capacitatea maximă – și mulți dintre deportați nu erau de nici un folos. O investigație din Leningrad a dus la împușcarea (nu deportarea) a treizeci și cinci de surdomuți. În Ucraina sovietică, șeful NKVD, Izrail Leplevski, le-a ordonat ofițerilor săi să omoare, nu să deporteze persoanele în vârstă. În aceste cazuri, cetățenii sovietici au fost uciși din cauză că erau ceea ce erau.[58]

Ucraina sovietică, în care „rezistența culăcească" fusese larg răspândită în timpul colectivizării, a fost un centru important al uciderilor. Leplevski a extins cadrul Ordinului 00447, incluzându-i pe presupușii naționaliști ucraineni, care, încă din vremea foametei, fuseseră tratați ca amenințare la integritatea teritorială a Uniunii Sovietice. Circa 40.530 de oameni din Ucraina sovietică au fost arestați sub acuzația de naționalism. Într-o variantă, ucrainenii au fost arestați pentru că se presupunea că au cerut ajutor în alimente din Germania în 1933. Când cotele (deja dublate) pentru Ucraina sovietică au fost îndeplinite, în decembrie 1937, Leplevski a cerut suplimentarea lor. În februarie 1938, Ejov a adăugat 23.650 la cota de morți a republicii. În total, în 1937 și 1938 NKVD a împușcat 70.868 de locuitori ai Ucrainei sovietice în „operațiunea culacilor". Rata împușcărilor față de alte sentințe a fost deosebit de mare în Ucraina sovietică în 1938. Între ianuarie și august, au fost împușcați 35.563 de oameni, față de 830 trimiși în lagăr. De exemplu, „troica" din districtul Stalino s-a întrunit de mai multe ori între iulie și septembrie 1938 și a condamnat la moarte toate cele 1.102 persoane acuzate. Tot așa, „troica" din Voroșilovgrad i-a condamnat la moarte pe toți cei 1.226 ale căror dosare le-a examinat în septembrie 1938.[59]

Aceste cifre imense însemnau execuții regulate și masive pe marginea unor enorme și numeroase gropi ale morții. În orașele industriale ale Ucrainei sovietice muncitorii care se trăgeau cu adevărat sau imaginar din culaci au fost condamnați la moarte pentru un fel sau altul de sabotaj și, de obicei, executați în aceeași zi. La Vinnița, cei condamnați la moarte erau legați, li se punea căluș și erau târâți într-o spălătorie de mașini. Acolo, era un camion cu motorul pornit, ca să acopere zgomotul împușcăturilor. Apoi, cadavrele erau puse în camion și duse într-un loc din oraș: o livadă, sau poate un parc ori cimitir. Înainte să-și isprăvească treaba, membrii NKVD au săpat nu mai puțin de optzeci și șapte de gropi comune în Vinnița și împrejurimi.[60]

Asemenea proceselor publice, „operațiunea culacilor" l-a făcut pe Stalin să retrăiască sfârșitul anilor '20 și începutul anilor '30, perioada adevăratei sale vulnerabilități politice, dar de această dată cu un rezultat previzibil. Foștii potrivnici politici, reprezentând momentul dezbaterii politice în privința colectivizării, au fost eliminați fizic. La fel s-a întâmplat și cu culacii, reprezentând momentul împotrivirii

masive la colectivizare. Întocmai cum asasinarea elitei partidului a confirmat succesiunea lui Stalin la poziția lui Lenin, asasinarea culacilor a confirmat interpretarea dată de el politicilor lui Lenin. Dacă rezultatul colectivizării a fost foametea în masă, a fost vina celor care mureau de foame și a agenturilor secrete străine care au aranjat cumva toată treaba. Dacă în urma colectivizării poporul a avut de suferit, pentru aceasta erau vinovați chiar oamenii care au suferit și presupușii lor susținători străini. Tocmai din cauză că politica lui Stalin a produs un dezastru atât de mare părea să fie nevoie pentru apărarea ei de o logică atât de întortocheată și de un număr uriaș de morți. După ce au fost luate aceste măsuri, puteau fi prezentate ca verdict al istoriei.[61]

Și totuși, chiar dacă Stalin își prezenta politicile ca inevitabile, abandona (fără să recunoască asta) marxismul care le permitea conducătorilor să discute și să pretindă că ar cunoaște viitorul. Până atunci, marxismul era o știință a istoriei, lumea lui naturală era economia, iar obiectul lui de cercetare era clasa socială. Chiar și în cele mai dure interpretări leniniste ale marxismului, oamenii se împotriveau revoluției din pricina fundalului clasei lor. Însă odată cu stalinismul s-a schimbat ceva; problemele normale de stat au pătruns în limbajul marxist și l-au schimbat fără cale de întoarcere. Se presupunea că acuzații din procesele publice vânduseră Uniunea Sovietică puterilor străine. Lupta lor era „de clasă", conform acuzației, doar în sensul cel mai indirect și mai atenuat: se presupunea că au ajutat țări care reprezentau statele imperialiste care asediau patria socialismului.

Cu toate că „operațiunea culacilor" era, la prima vedere, teroare de clasă, acțiunile de ucidere erau îndreptate uneori, ca în Ucraina sovietică, împotriva „naționaliștilor". Și aici Stalin introducea ceva nou. În adaptarea leninistă a marxismului, se presupunea că naționalitățile conlocuitoare îmbrățișează proiectul sovietic, întrucât progresul lor social coincidea cu construcția statului sovietic. Astfel, problema țărănească a fost legată la început de problema națională într-un mod pozitiv: oamenii care se ridicau din rândul țărănimii în rândurile clasei muncitoare, funcționarilor sau profesiilor liberale aveau să capete o conștiință națională de cetățeni sovietici devotați. Acum, sub cârmuirea lui Stalin, problema țărănească era legată de problema națională într-un sens negativ. Era periculos ca țăranii ucraineni să ajungă la conștiința națională ucraineană. Alte minorități

naționale, mai restrânse, erau și mai amenințătoare. Cea mai mare parte a victimelor Ordinului 00447 din Ucraina sovietică au fost ucraineni, dar un număr disproporționat de mare au fost polonezi. Aici, legătura dintre clasă și națiune este, poate, cea mai explicită. Într-un soi de stenografie operațională, ofițerii NKVD spuneau: „Cine a fost cândva polonez va fi întotdeauna culac."[62]

*

Teroarea nazistă din 1936–1938 s-a desfășurat pe aceleași linii, de obicei prin pedepsirea membrilor unor grupuri sociale definite în plan politic pentru ceea ce erau, nu a unor persoane pentru ceva ce ar fi făcut. Pentru naziști, cea mai importantă categorie erau „asocialii", grupuri despre care se considera (și uneori chiar era adevărat) că se împotrivesc concepției naziste despre lume. Aceștia erau homosexualii, nomazii și persoanele despre care se credea că sunt alcoolice, dependente de droguri sau că nu vor să muncească. Printre ei, se numărau și Martorii lui Iehova, care respingeau premisele concepției naziste despre lume cu o claritate izbitor mai mare decât majoritatea altor creștini germani. Conducerea nazistă îi considera pe acești oameni rasial germani, dar corupți, și astfel care trebuie să fie corectați prin închisoare și pedepse. Asemenea NKVD-ului sovietic, poliția germană a efectuat descinderi organizate în districte în anii 1937 și 1938, încercând să îndeplinească o cotă numerică pentru anumite secțiuni ale populației. Adesea, depășeau și ei aceste cote, în zelul lor de a-și dovedi loialitatea și de a-și impresiona superiorii. Însă rezultatul arestărilor a fost diferit: aproape întotdeauna închisoarea, foarte rar execuția.[63]

Represiunea nazistă împotriva acestor grupuri sociale indezirabile necesita crearea unei rețele de lagăre de concentrare germane. Lagărelor de la Dachau și Lichtenberg, ambele create în 1933, li s-au adăugat Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937) și Flossenberg (1938). În comparație cu Gulagul, aceste cinci lagăre erau destul de modeste. La sfârșitul lui 1938, în vreme ce un milion de cetățeni sovietici trudeau în lagărele de concentrare sovietice și în „așezările speciale", numărul de cetățeni germani din lagărele de concentrare germane era de circa douăzeci de mii. Dacă ținem cont de diferența dintre cele două numere de cetățeni, sistemul lagărelor de concentrare sovietice era de circa douăzeci și cinci de ori mai mare decât cel german din acel moment.[64]

Teroarea sovietică, în acest moment, se petrecea nu doar la o scară cu mult mai mare; era incomparabil mai ucigătoare. Nimic din Germania lui Hitler nu semăna cu execuția a aproape patru sute de mii de oameni în optsprezece luni, cum s-a întâmplat în urma Ordinului 00447 din Uniunea Sovietică. În anii 1937 și 1938, în Germania nazistă au fost condamnate la moarte 267 de persoane, în comparație cu 378.326 de condamnări la moarte doar în cadrul „operațiunii culacilor" din Uniunea Sovietică. În plus, dată fiind diferența în privința proporției populației, riscul unui cetățean sovietic de a fi executat în „operațiunea culacilor" a fost de circa șapte sute de ori mai mare decât riscul unui cetățean german de a fi condamnat la moarte în Germania nazistă pentru orice delict.[65]

După epurarea conducerii și afirmarea dominației asupra instituțiilor-cheie, atât Stalin, cât și Hitler au efectuat, în anii 1937 și 1938, purificări sociale. „Operațiunea culacilor" n-a ținut însă în întregime de Marea Teroare. Ea poate fi privită, sau cel puțin prezentată, ca luptă de clasă. Dar Uniunea Sovietică, în vreme ce ucidea dușmanii de clasă, ucidea și dușmanii etnici.

La sfârșitul anilor '30, regimul național-socialist al lui Hitler era bine-cunoscut pentru rasismul și antisemitismul său. Însă Uniunea Sovietică a lui Stalin a fost cea care a făcut primele campanii de împușcare a dușmanilor naționali interni.

CAPITOLUL 3

Teroarea națională

Oamenii care aparțin minorităților naționale „ar trebui să fie puși în genunchi și împușcați ca niște câini turbați". Nu sunt vorbele unui ofițer SS, ci ale unui cadru de conducere din partidul comunist, în spiritul operațiunilor împotriva naționalităților conlocuitoare din Marea Teroare a lui Stalin. În 1937 și 1938, un sfert de milion de cetățeni sovietici au fost împușcați pe temeiuri esențialmente etnice. Se presupunea că cincinalele duc Uniunea Sovietică spre înflorirea culturii naționale în regimul socialist. În realitate, Uniunea Sovietică de la sfârșitul anilor '30 era țara unor persecuții naționale fără seamăn. Deși Frontul Popular susținea că Uniunea Sovietică este patria toleranței, Stalin a poruncit uciderea în masă a câteva minorități naționale sovietice. Cea mai persecutată minoritate națională europeană din cea de-a doua jumătate a anilor '30 nu au fost cei patru sute de mii de evrei germani (cu numărul redus din cauza emigrărilor), ci cei șase sute de mii de polonezi sovietici (cu numărul redus din cauza execuțiilor).[1]

Stalin a fost un pionier al masacrelor naționale, iar polonezii au fost victimele predominante dintre naționalitățile sovietice. Minoritatea națională polonă, asemenea culacilor, a trebuit să poarte vina pentru eșecul colectivizării. Justificarea a fost inventată chiar în timpul foametei, în 1933, și apoi aplicată în perioada Marii Terori din 1937 și 1938. În 1933, șeful NKVD din Ucraina, Vsevolod Balâțki, prezentase numeroasele decese din pricina foametei ca provocare a unei cabale a spionajului, pe care o numise „Organizația Militară Polonă". După spusele lui Balâțki, această „Organizație Militară Polonă" se infiltrase în ramura ucraineană a partidului comunist și îi sprijinea pe naționaliștii ucraineni și polonezi care au sabotat recolta și apoi au folosit trupurile ucrainenilor care mureau de foame

ca propagandă antisovietică. Ea inspirase așa-zicând o „Organizație Militară Ucraineană" naționalistă, o sosie care acționa cu aceeași cruzime și era, și ea, răspunzătoare de foamete.[2]

Aceasta a fost o invenție istoricește inspirată. N-a existat nici o „Organizație Militară Polonă" în anii '30, nici în Ucraina sovietică, nici altundeva. A existat cândva, în timpul Războiului Polono-Bolșevic din 1919–1920, ca grup de recunoaștere al armatei polone. Organizația Militară Polonă a fost învinsă de Ceka și dizolvată în anul 1921. Balâțki cunoștea povestea, deoarece luase parte atunci la deconspirarea și distrugerea Organizației Militare Polone. În anii '30, spionii polonezi n-au jucat nici un rol în Ucraina Sovietică. Le-a lipsit capacitatea de a face aceasta chiar și în 1930 și 1931, când URSS era mai vulnerabilă ca oricând și încă mai puteau să conducă activitatea unor agenți peste graniță. După ce a fost semnat pactul de neagresiune sovieto-polon, în ianuarie 1932, n-au mai avut intenția să intervină. După foamete, și-au pierdut, în general, orice încredere în capacitatea de a înțelege sistemul sovietic, cu atât mai mult de a-l schimba. Spionii polonezi au fost șocați când s-a produs înfometarea în masă, și nu au reușit să reacționeze. Tocmai pentru că în 1933 nu exista vreo amenințare poloneză reală a reușit Balâțki să manipuleze în voie simbolurile spionajului polon. Acest lucru era tipic pentru stalinism: era totdeauna mai ușor să exploatezi presupusele acțiuni ale unei „organizații" care nu există.[3]

După cum argumenta Balâțki în vara anului 1933, „Organizația Militară Polonă" strecurase în Uniunea Sovietică nenumărați agenți care pretindeau că sunt comuniști fugiți din calea persecuțiilor din patria lor, Polonia. De fapt, comunismul era marginalizat și ilegal în Polonia, iar comuniștii polonezi vedeau în Uniunea Sovietică locul firesc în care să se refugieze. Cu toate că, fără îndoială, serviciile de informații polone au încercat să recruteze comuniști polonezi, cei mai mulți dintre adepții stângii polone care s-au dus în Uniunea Sovietică erau pur și simplu refugiați politici. Arestarea emigranților politici polonezi din Uniunea Sovietică a început în iulie 1933. Dramaturgul comunist polonez Witold Wandurski a fost închis în august 1933 și silit să-și mărturisească apartenența la „Organizația Militară Polonă". După ce această legătură dintre comunismul polon și spionajul polon a fost consemnată în procesele-verbale ale anchetei, în URSS au fost arestați și alți comuniști polonezi. În 1933, comunistul polonez Jerzy Sochacki a lăsat un mesaj scris cu propriul sânge înainte de a sări pe

fereastră dintr-o închisoare din Moscova și de a-și pierde viața. „Sunt credincios partidului până în ultima clipă."[4]

„Organizația Militară Polonă" a oferit motivația pentru a pune în cârca polonezilor eșecurile politicii sovietice. După semnarea declarației de neagresiune germano-polonă, în ianuarie 1934, polonezii au fost învinovățiți nu numai de foamete, ci și de înrăutățirea poziției internaționale a Uniunii Sovietice. În acea lună, Balâțki a dat vina pe „Organizația Militară Polonă" pentru perpetuarea naționalismului ucrainean. În martie 1934, în Ucraina sovietică au fost arestați aproximativ 10.800 de cetățeni sovietici de naționalitate polonă sau germană. În 1935, când nivelul activității NKVD a scăzut la nivelul Uniunii Sovietice, în general, a continuat să crească în Ucraina sovietică, vizând în special polonezii sovietici. În februarie și martie 1935, circa 41.650 de polonezi, germani și culaci au fost strămutați din partea apuseană în partea răsăriteană a Ucrainei. Între iunie și septembrie 1936, au fost deportați din Ucraina în Kazahstan 69.283 de oameni, în marea lor majoritate polonezi sovietici. Diplomații polonezi au fost derutați de aceste evenimente. Polonia practica o politică echidistantă față de Uniunea Sovietică și de Germania nazistă: acorduri de neagresiune cu amândouă, alianțe cu nici una din ele.[5]

„Organizația Militară Polonă", evocată în timpul foametei din 1933, a fost menținută ca pură fantezie birocratică în Ucraina sovietică și apoi a fost adaptată pentru a justifica teroarea împotriva polonezilor în întreaga Uniune Sovietică. Stalin a dat un prim indiciu în decembrie 1934, când a cerut ca polonezul Jerzy Sosnowski să fie scos din NKVD. Sosnowski, care cu mult timp înainte fusese membru al Organizației Militare Polone, a fost racolat de Ceka și a desfășurat o activitate rodnică în favoarea sovieticilor mai mult de un deceniu. Parțial datorită faptului că poliția de stat sovietică fusese fondată de un comunist polonez, Feliks Dzerjinski, mulți dintre cei mai importanți ofițeri ai ei erau polonezi, adesea persoane recrutate în acele zile de început. Ejov, șeful NKVD, se pare că s-a simțit amenințat de acești ofițeri polonezi veterani; e sigur că era obsedat de polonezi, în general. Fiind înclinat să creadă în comploturi întortocheate puse în scenă de agenții de spionaj străine, a acordat locul de onoare Poloniei, deoarece polonezii, după părerea sa, „le știu pe toate". Anchetarea lui Sosnowski, care a fost arestat în decembrie 1936, se poate să fi adus în atenția lui Ejov istorica Organizație Militară Polonă.[6]

Ejov s-a angajat în campania antipolonă a lui Balâțki din Ucraina sovietică și apoi a reconceptualizat-o. Când au început la Moscova procesele publice, în 1936, Ejov l-a atras într-o capcană pe subordonatul său Balâțki. În vreme ce comuniști importanți făceau mărturisiri la Moscova, Balâțki raporta de la Kiev că „Organizația Militară Polonă" a fost recreată în Ucraina sovietică. Fără îndoială, el nu voia decât să atragă atenție și resurse pentru sine și pentru aparatul local într-un moment de panică legată de securitate. Și totuși, printr-o răsturnare a evenimentelor care trebuie să-l fi surprins pe Balâțki, Ejov a declarat că „Organizația Militară Polonă" este un pericol chiar *mai mare* decât susținea Balâțki. Chestiunea nu era de competența NVKD din Kiev, ci de competența organizației centrale din Moscova. Balâțki, care inventase complotul „Organizației Militare Polone", a pierdut astfel controlul poveștii. Curând, a fost obținută o mărturisire de la comunistul polonez Tomasz Dąbal, care a pretins că fusese la conducerea „Organizației Militare Polone" pe întreaga Uniune Sovietică.[7]

Ca urmare a inițiativei lui Ejov, „Organizația Militară Polonă" și-a pierdut originile istorice și regionale și a devenit pur și simplu o amenințare la adresa Uniunii Sovietice ca atare. Pe 16 ianuarie 1937, Ejov și-a prezentat în fața lui Stalin teoria despre o mare conspirație polonă, și apoi, cu aprobarea lui Stalin, a prezentat-o la o plenară a comitetului central. În martie, Ejov a epurat NKVD de ofițerii polonezi. Cu toate că Balâțki nu era de naționalitate polonă, ci ucraineană, acum s-a pomenit într-o situație foarte proastă. Dacă „Organizația Militară Polonă" era atât de importantă, întreba Ejov, de ce Balâțki n-a fost mai vigilent? Și astfel, Balâțki, cel care crease spectrul „Organizației Militare Polone", a devenit o victimă a propriei creații. În mai, i-a cedat locul fostului său adjunct, Izrail Leplevski – ofițerul NKVD care a desfășurat atât de energic „operațiunea culacilor" în Ucraina sovietică. Pe 7 iulie, Balâțki a fost arestat, sub învinuirea de spionaj în slujba Poloniei; după o săptămână, numele său a fost șters de pe stadionul pe care juca Dinamo Kiev – și a fost înlocuit cu al lui Ejov. Balâțki a fost executat în luna noiembrie a aceluiași an.[8]

În iunie 1937, când Ejov a vorbit despre „Centrul Centrelor" ca să explice „operațiunea culacilor" și continuarea proceselor publice, a anunțat și amenințarea la fel de iluzorie a „Organizației Militare Polone". Se presupunea că cele două sunt legate între ele. Asemenea

justificării pentru „operațiunea culacilor", justificarea pentru „operațiunea polonezilor" permitea rescrierea întregii istorii sovietice, astfel încât răspunderea pentru toate problemele politice să poată fi pusă în cârca dușmanilor, iar acei dușmani să poată fi definiți cu exactitate. În varianta lui Ejov, „Organizația Militară Polonă" era activă în Uniunea Sovietică încă de la început, și penetrase nu numai partidul comunist, ci și Armata Roșie și NKVD. Fusese invizibilă (argumenta Ejov în continuare) tocmai din cauza faptului că era atât de puternică; avea plasați în locuri înalte agenți capabili să se mascheze pe ei și acțiunile lor.[9]

Pe 11 august 1937, Ejov a dat Ordinul 00485, prin care împuternicea NKVD să efectueze „lichidarea totală a rețelelor de spioni ai Organizației Militare Polone". Cu toate că a fost dat curând după începutul „operațiunii culacilor", Ordinul 00485 practic radicaliza teroarea. Spre deosebire de Ordinul 00447, viza categorii familiare de dușmani care puteau fi definite, cel puțin teoretic, pe baza clasei, Ordinul 00485 părea să trateze un grup național ca dușman al statului. Desigur, și Ordinul despre culaci specifica delincvenții și se aplica mai multor feluri de naționaliști și de inamici politici. Acolo însă exista cel puțin o aureolă șovăielnică de analiză de clasă. Culacii, ca grup, puteau cel puțin să fie descriși în termeni marxiști. Dușmănia minorităților naționale din Uniunea Sovietică față de proiectul sovietic era altceva. Părea să fie o abandonare a premisei socialiste fundamentale a înfrățirii între popoare.[10]

Influența sovietică asupra lumii în acești ani ai Frontului Popular depindea de o imagine a toleranței. Principala pretenție a Moscovei la superioritatea morală, într-o Europă în care fascismul și național-socialismul erau în creștere, și pentru sudiștii americani, care veneau dintr-o țară a discriminării rasiale și a linșării negrilor, se baza pe calitatea de stat multicultural cu acțiune pozitivă. De exemplu, în popularul film sovietic *Circul* din 1936, eroina era o artistă americană care, după ce a născut un copil negru, s-a adăpostit de rasism în Uniunea Sovietică.[11]

Internaționalismul nu era ipocrizie, iar uciderea pe criterii etnice a fost un șoc pentru sistemul sovietic. NKVD era alcătuit din multe naționalități și reprezenta un soi de internaționalism. În 1936, când au început procesele publice, treptele superioare ale NKVD erau dominate

de oameni care se trăgeau din rândurile minorităților naționale sovietice, cu precădere evrei. Circa patruzeci și cinci la sută dintre ofițerii superiori ai NKVD aveau pe cartea de identitate naționalitatea evreiască, asemenea a peste jumătate dintre generalii NKVD. În climatul acelei vremi, evreii poate că aveau mai multe motive decât alții să se împotrivească politicilor de exterminare etnică. Ejov, poate că în scopul de a contracara instinctul internaționalist (sau de conservare) al ofițerilor săi, a trimis o circulară specială, în care îi asigura că sarcina lor este să pedepsească spionajul, nu apartenența la o anumită etnie: „Despre activitatea de rebeliune fascistă, de sabotaj, defetistă și teroristă a serviciilor de spionaj polone în URSS" În cele treizeci de pagini este prezentată teoria pe care Ejov o prezentase deja comitetului central și lui Stalin: Organizația Militară Polonă este legată de alte „centre" de spionaj și a penetrat toate instituțiile-cheie sovietice.[12]

Chiar dacă ideea unei penetrări profunde a instituțiilor sovietice de către polonezi i-a convins pe Ejov și pe Stalin, ea nu putea sluji drept bază de dovezi pentru arestările individuale. Pur și simplu, nu exista nimic care să arate a complot imens polonez în Uniunea Sovietică. Ofițerii NKVD nu prea aveau piste pe care să le urmeze. Oricât ar fi fost de mare naivitatea, legăturile dintre statul polon și evenimentele din Uniunea Sovietică aveau să fie greu de dovedit. Era limpede că grupurile cele mai vizibile de cetățeni polonezi, diplomații și comuniștii, sunt inadecvate pentru o acțiune de ucidere în masă. Epoca de aur a spionajului polon în Uniunea Sovietică era de mult apusă, și NKVD știa ce era de știut despre ceea ce încercaseră polonezii să facă la sfârșitul anilor '20 și la începutul anilor '30. Desigur, diplomații polonezi încă mai încercau să adune informații. Dar erau protejați de imunitatea diplomatică, nu erau prea numeroși, și erau deja sub supraveghere continuă. Cei mai mulți dintre ei aflaseră până în 1937 că e bine să nu contacteze cetățeni sovietici, pentru că le-ar primejdui viața – acestea erau vremuri în care ei înșiși primiseră instrucțiuni cum să se comporte dacă sunt arestați. Ejov i-a spus lui Stalin că emigranții politici polonezi sunt importanți „furnizori de spioni și de elemente provocatoare în URSS". În multe cazuri, comuniști de frunte polonezi erau deja în Uniunea Sovietică, și uneori erau deja morți. Cam șaizeci și nouă dintre cei o sută de membri ai comitetului central al partidului polon au fost executați în URSS. Cea mai mare parte dintre ceilalți erau după

gratii în Polonia, așa încât nu puteau fi executați. Și, în orice caz, aceste cifre erau mult prea mici.[13]

Tocmai din cauză că nu exista nici un complot polon, ofițerii NKVD nu aveau de ales, trebuiau să-i persecute pe polonezii sovietici și pe alți cetățeni sovietici asociați cu Polonia, cu cultura polonă sau cu religia romano-catolică. În practică, a prevalat rapid caracterul etnic polon al operațiunii, așa cum, probabil, trebuia să se întâmple încă de la început. Scrisoarea lui Ejov a autorizat arestarea elementelor naționaliste și a membrilor „Organizației Militare Polone" *care încă nu fuseseră descoperiți.* Aceste categorii erau atât de vagi, încât ofițerii NKVD le puteau aplica aproape oricărei persoane de origine polonă sau care avea vreo legătură cu Polonia. Trebuia ca ofițerii NKVD care doreau să-și arate râvna cuvenită în efectuarea operațiunii să folosească un limbaj destul de vag în privința acuzațiilor împotriva arestaților individuali. Acțiunile precedente împotriva polonezilor efectuate de Balâțki creaseră o rezervă de suspecți suficientă pentru câteva epurări, însă acum era departe de a fi suficientă. Trebuia ca ofițerii NKVD locali să ia inițiativa – nu scociorând prin dosare, ca în „operațiunea culacilor", ci creând o nouă pistă de documente care să fie urmată. Unul dintre șefii NKVD de la Moscova a înțeles esența ordinului: organizația sa trebuia să „distrugă cu totul polonezii". Ofițerii lui au căutat în cartea de telefon numele polone.[14]

Trebuia ca cetățenii sovietici se se „demaște" ei înșiși ca agenți polonezi. Întrucât trebuia ca grupurile și scenariile așa-zisului complot polon să răsară din nimic, tortura a jucat un rol important în anchete. Pe lângă metoda tradițională a „benzii rulante" și metoda „statului în picioare", mulți polonezi sovietici au fost supuși unei forme de tortură colectivă numită „metoda conferinței". După ce erau strânși mulți suspecți polonezi într-un loc, cum ar fi beciul unei clădiri publice dintr-un oraș sau sat din Ucraina sovietică sau Bielorusia sovietică, un milițian îl tortura pe unul dintre ei în fața celorlalți. După ce victima mărturisea, ceilalți erau îndemnați să evite astfel de suferințe, mărturisind la rândul lor. Dacă voiau să scape de durere și de vătămare, trebuiau nu numai să se implice pe sine, ci să-i implice și pe alții. În această situație, fiecare persoană era stimulată să mărturisească în cel mai scurt timp posibil: era limpede că în cele din urmă oricum aveau să fie implicați cu toții, iar dacă mărturiseau rapid puteau măcar să scape cu trupul nevătămat. În

acest fel, mărturiile care implicau un grup întreg puteau fi adunate foarte repede.[15]

Procedurile juridice se deosebeau întrucâtva de cele din „operațiunea culacilor", dar nu erau mai puțin sumare. În „operațiunea polonezilor", ofițerul anchetator scria un scurt raport despre fiecare dintre arestați, descriind presupusul delict – de obicei sabotaj, terorism sau spionaj –, și recomanda una dintre cele două sentințe, moarte sau Gulag. O dată la zece zile, trimitea toate rapoartele șefului NKVD regional și unui procuror. Spre deosebire de „troicile" din „operațiunea culacilor", această comisie, formată din două persoane („dvoică"), nu îi putea condamna ea însăși pe arestați, ci trebuia să ceară aprobarea autorității superioare. Ea aduna rapoartele într-un volum, nota sentința recomandată pentru fiecare caz și le trimitea la Moscova. În principiu, volumele erau trecute în revistă de o „dvoică" centrală: Ejov în rolul comisarului securității de stat și Andrei Vâșinski în rolul procurorului. De fapt, Ejov și Vâșinski nu făceau decât să parafeze volumele, după ce fuseseră trecute în revistă rapid de subordonații lor. Într-o singură zi, puteau să finalizeze două mii de condamnări la moarte. „Metoda volumului" dădea aparența unei examinări oficiale de către cele mai înalte autorități sovietice. În realitate, soarta fiecărei victime era hotărâtă de ofițerul anchetator și apoi confirmată în mod mai mult sau mai puțin automat.[16]

Biografiile au devenit condamnări la moarte, dat fiind că atașamentul față de cultura polonă sau de credința romano-catolică a devenit dovada participării la spionajul internațional. Oamenii erau condamnați pentru delicte care păreau să fie dintre cele mai mărunte: zece ani în Gulag pentru că au un rozariu, moarte pentru că nu au produs destul zahăr. Amănunte ale vieții de zi cu zi erau suficiente pentru a genera un raport, intrarea într-un volum, o semnătură, un verdict, o împușcătură, un cadavru. După douăzeci de zile, sau două cicluri de volume, Ejov i-a raportat lui Stalin că au fost făcute 23.216 arestări în „operațiunea polonezilor". Stalin și-a arătat încântarea: „Foarte bine! Săpați mai departe și curățați gunoiul ăsta polonez. Eliminați-l, în interesul Uniunii Sovietice."[17]

În primele faze ale „operațiunii polonezilor", multe dintre arestări s-au făcut la Leningrad, unde NKVD avea un sediu mare și unde trăiau mii de polonezi, care erau ușor de găsit. Orașul fusese un loc tradițional de așezare a polonezilor încă din vremea Imperiului Rus.

Viața Janinei Juriewicz, pe atunci o fetișcană poloneză care trăia la Leningrad, a fost afectată de aceste arestări de la început. Era cea mai mică dintre trei surori și era foarte legată de sora cea mare, Maria. Maria s-a îndrăgostit de un tânăr pe nume Stanisław Wyganowski, și ieșeau la plimbare în trei, cu micuța Janina pe post de „escortă". Maria și Stanisław s-au căsătorit în 1936 și erau o pereche fericită. Când Maria a fost arestată, în august 1937, soțul ei a părut să știe despre ce este vorba: „O să mă-ntâlnesc cu ea", a spus, „în pământ". S-a dus la autorități să se intereseze de soarta ei și a fost arestat și el. În septembrie, NKVD a percheziționat casa familiei Juriewicz, a confiscat toate cărțile în limba polonă și a arestat-o pe cealaltă soră, Elżbieta. Ea, Maria și Stanisław au fost executați toți trei cu un glonț în ceafă și au fost îngropați anonim, în gropi comune. Când mama Janinei s-a interesat de ei la poliție i s-a spus minciuna tipică: fiicele și ginerele ei au fost condamnați la „zece ani, fără drept la corespondență". Întrucât aceasta era altă sentință posibilă, oamenii credeau și sperau. Mulți dintre ei au continuat să creadă decenii întregi.[18]

Oameni ca membrii familiei Juriewicz, care n-aveau nimic a face cu spionajul polon, erau „gunoiul" la care se referea Stalin. Familia lui Jerzy Makowski, un student din Leningrad, a avut aceeași soartă. El și frații săi erau ambițioși, voiau să-și facă o carieră în Uniunea Sovietică și să împlinească visul răposatului lor tată, care dorea ca ei să aibă o meserie. Jerzy, mezinul, voia să devină constructor de vapoare. Studia în fiecare zi împreună cu fratele cel mare, Stanisław. Într-o dimineață, cei doi au fost treziți de oamenii NKVD care veniseră să-l aresteze pe Stanisław. Acesta, cu toate că se străduia să-și liniștească fratele mai mic, era atât de speriat, încât nu izbutea să-și lege șireturile pantofilor. Atunci l-a văzut Jerzy pe fratele său pentru ultima oară. Peste două zile a fost arestat și celălalt frate, Władisław. Stanisław și Władisław Makowski au fost executați, doi dintre cei 6.597 de cetățeni sovietici împușcați în regiunea Leningrad în „operațiunea polonezilor". Mamei lor i s-a spus minciuna uzuală: că fiii i-au fost trimiși în Gulag fără drept la corespondență. Cel de-al treilea frate, Eugeniusz, care voia să fie cântăreț, a trebuit să se angajeze la o fabrică, pentru a-și ajuta familia. S-a îmbolnăvit de tuberculoză și a murit.[19]

Poeta rusă Anna Ahmatova, care trăia pe atunci la Leningrad, și-a pierdut fiul în Gulag în timpul Terorii. A evocat o „Rusie nevinovată", care se zvârcolea „sub cizmele însângerate ale călăilor, sub roțile

dubelor". Rusia nevinovată era o țară multinațională, Leningradul era un oraș cosmopolit, iar minoritățile naționale din el erau oamenii cei mai expuși riscului. În anii 1937 și 1938, în orașul Leningrad riscul ca un polonez să fie arestat era de treizeci și patru de ori mai mare decât în cazul concetățenilor săi sovietici. În cazul unui polonez din Leningrad, după arestare exista o mare probabilitate să fie împușcat: optzeci și nouă la sută dintre cei condamnați în cadrul „operațiunii polonezilor" în acest oraș au fost executați, de obicei în răstimp de zece zile de la arestare. Situația era doar întrucâtva mai gravă decât a polonezilor din alte părți: în medie, pe tot teritoriul Uniunii Sovietice șaptezeci și opt la sută dintre cei arestați în „operațiunea polonezilor" au fost executați. Restul, desigur, nu au fost eliberați: cei mai mulți dintre ei au primit sentințe de opt până la zece ani în Gulag.[20]

În acea vreme, leningrădenii și polonezii nu aveau idee de aceste proporții. Nu cunoșteau decât frica de bătăile în ușă în zori și de vederea dubei: lumea îi zicea „Maria cea neagră", sau „ucigașul sufletului", iar polonezii îi ziceau „corbul cel negru" (*nevermore*). După cum își amintea un polonez, oamenii se duceau în fiecare noapte la culcare fără să știe dacă vor fi treziți de soare ori de „corbul cel negru". Industrializarea și colectivizarea îi împrăștiaseră pe polonezi pe tot cuprinsul uriașei țări. Acum, pur și simplu dispăreau din fabrici, cazărmi sau locuințe. Să luăm un mic exemplu, din câteva mii: într-o casă modestă din lemn aflată în Kunțevo, în apropiere de Moscova, spre apus, locuiau câțiva lucrători foarte iscusiți, printre care un mecanic polonez și un metalurgist polonez. Cei doi au fost arestați pe 18 ianuarie 1938 și, respectiv, 2 februarie 1938 și au fost împușcați. Evghenia Babușkina, cea de-a treia victimă a „operațiunii polonezilor" din Kunțevo, nici măcar nu era poloneză. Era specialistă cu mari perspective în chimia organică și, aparent, loială. Însă mama ei lucrase cândva pentru niște diplomați polonezi, așa că a fost împușcată și Evghenia.[21]

Cei mai mulți dintre polonezii sovietici nu locuiau în orașe din Rusia sovietică, așa cum erau Leningrad sau Kunțevo, ci în Bielorusia sovietică și Ucraina sovietică, teritorii pe care polonezii locuiau de sute de ani. Aceste regiuni făcuseră parte din vechea Uniune Statală Polono-Lituaniană din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: În secolul al XIX-lea, când aceste teritorii erau regiuni apusene ale Imperiului

Rus, polonezii au pierdut mult din statutul lor și, în multe cazuri, au început să fie asimilați de populațiile bieloruse și ucrainene înconjurătoare. Uneori, asimilarea a fost însă în direcția opusă, când vorbitorii de bielorusă sau ucraineană care priveau polona ca limbă a civilizației se prezentau drept polonezi. Politica inițială sovietică din anii '20 privitoare la minorități încercase să facă, din acești oameni, polonezi de-a binelea, învățându-i limba polonă literară în școli cu predare în limba polonă. Acum, în vremea Marii Terori, politica sovietică îi deosebea din nou pe acești oameni, dar în mod negativ, condamnându-i la moarte sau la Gulag. La fel cu persecutarea din acea vreme a evreilor din Germania nazistă, vizarea unui individ pe motive etnice nu însemna că în realitate acea persoană se identifica puternic cu națiunea respectivă.[22]

În Bielorusia sovietică, Teroarea a coincis cu epurarea masivă a conducerii de partid din Minsk, de care s-a ocupat comandantul NKVD Boris Berman. El i-a acuzat pe comuniștii bieloruși de acolo că abuzează de politicile sovietice de acțiune pozitivă și instigă la naționalism bielorus. Mai târziu decât în Ucraina, dar cam cu aceleași raționamente, NKVD a susținut că „Organizația Militară Polonă" este creierul din spatele presupusei trădări bieloruse. Cetățenii sovietici din Bielorusia au fost acuzați că sunt „fasciști naționaliști bieloruși", „spioni polonezi", sau amândouă. Dat fiind că teritoriul bielorus, asemenea celui ucrainean, era împărțit între Uniunea Sovietică și Polonia, aceste argumente erau ușor de pus pe tapet. Interesul față de cultura bielorusă sau ucraineană ca atare implica atenție acordată lucrurilor care se petreceau de cealaltă parte a graniței. Masacrele din Bielorusia sovietică au inclus anihilarea deliberată a reprezentanților educați ai culturii naționale bieloruse. Așa cum a spus mai târziu unul dintre colegii lui Berman, acesta „a distrus floarea intelectualilor bieloruși" Nu mai puțin de 218 dintre cei mai mari scriitori ai țării au fost omorâți. Berman le-a spus subordonaților săi că de îndeplinirea rapidă a Ordinului 00485 atârnă slujba lor: „viteza și calitatea muncii de descoperire și arestare a spionilor polonezi va fi principalul considerent pentru evaluarea fiecărui conducător".[23]

Berman și oamenii săi au profitat de avantajul economiilor de scară*, ucigând într-unul dintre cele mai mari locuri de masacre din Uniunea Sovietică. Execuțiile au avut loc în Pădurea Kurapatî,

---

Metaforă lugubră: scăderea „prețului unitar" prin sporirea cantității de „produs" (*n. ed.*).

aflată la doisprezece kilometri nord de Minsk. Pădurea era faimoasă pentru florile ei albe – *kurasliepî* în limba bielorusă literară, *kurapatî* în dialectul local. „Corbii cei negri" treceau zi și noapte printre florile albe, atât de mulți, încât au bătătorit poteca din pietriș, prefăcând-o în ceea ce localnicii numeau „calea morții". În pădure, au fost tăiați pinii de pe cincisprezece hectare și au fost săpate sute de gropi comune. După ce treceau de porți, cetățenii sovietici condamnați erau escortați de doi oameni până la marginea unei gropi. Erau împușcați pe la spate și împinși în groapă. Când cartușele s-au împuținat, NKVD-iștii și-au silit victimele să stea cu capetele lipite, așa încât să poată fi tras un singur glonț prin mai multe țeste. Trupurile erau puse unul peste altul și acoperite cu nisip.[24]

Dintre cei 19.931 de oameni arestați în republica bielorusă în „operațiunea polonezilor", 17.772 au fost condamnați la moarte. Unii dintre ei erau bieloruși, iar alții erau evrei. Dar cei mai mulți erau polonezi, care fuseseră ținta arestărilor din Bielorusia și în „operațiunea culacilor", ca și în alte epurări. Cu totul, în urma execuțiilor și condamnărilor la moarte, numărul polonezilor din Bielorusia sovietică a scăzut în perioada Marii Terori cu peste șaizeci de mii.[25]

„Operațiunea polonezilor" a fost foarte amplă în Ucraina sovietică, în care locuiau cam șaptezeci la sută dintre cei șase sute de mii de polonezi din Uniunea Sovietică. În Ucraina sovietică, au fost arestați în timpul „operațiunii polonezilor" 55.928 de oameni, dintre care 47.327 au fost împușcați. În anii 1937 și 1938, în cazul polonezilor riscul de a fi arestați era de douăsprezece ori mai mare decât la restul populației ucrainene sovietice. Ucraina sovietică a fost locul în care foametea a generat teoria „Organizației Militare Polone", aici i-a persecutat Balâțki pe polonezi ani la rând și aici fostul său adjunct, Izrail Leplevski, a trebuit să-și dovedească vigilența după ce fostul său șef a fost scos de pe scenă. Asta nu i-a priit prea mult lui Leplevski: în aprilie 1938, fost arestat și el și a fost executat înainte chiar de încheierea „operațiunii polonezilor" din Ucraina. (Succesorul său, A. I. Uspenski, a avut destulă minte ca să se facă nevăzut în septembrie 1938, dar, în cele din urmă, a fost găsit și executat.)[26]

Unul dintre adjuncții lui Leplevski, Lev Raihman, a creat categorii de arestare aplicabile numeroasei populații polone din Ucraina sovietică. Este interesant că unul dintre grupurile suspecte a fost cel al agenților de poliție sovietici care lucrau printre polonezii sovietici.

Aceasta a readus în prim-plan dilema vigilenței cu care s-au confruntat Balâțki, Leplevski și, în general, ofițerii NKVD. După ce s-a „stabilit" că „Organizația Militară Polonă" este și a fost peste tot în Ucraina sovietică și este puternică în întreaga Uniune Sovietică, NKVD putea să susțină că agenții de poliție și informatorii nu dovediseră mai înainte destulă vigilență. Chiar dacă mulți dintre acești agenți de poliție erau polonezi, unii erau ucraineni, evrei sau ruși.[27]

Jadwiga Moszyńska a căzut în această capcană. Era jurnalistă la un ziar de limbă polonă și a dat informații poliției despre colegii săi. Când colegii au fost arestați și acuzați că sunt spioni polonezi, ea a ajuns într-o poziție critică. De ce nu le spusese autorităților că întreaga comunitate polonă era un cuibar de agenți străini? Czesława Angielczyk, ofițer NKVD de origine iudeo-polonă care dădea informații despre profesorii de limba polonă, a avut aceeași soartă. Când „operațiunea polonezilor" era în plină desfășurare, iar profesorii erau arestați pe capete, și ea s-a confruntat cu acuzația că nu-și făcuse treaba cu destulă sârguință. Amândouă au fost executate și îngropate la Bâkivnia, un teren uriaș plin de gropi comune din partea de nord-vest a Kievului. Acolo au fost executați în vremea Marii Terori cel puțin zece mii de cetățeni sovietici.[28]

În zona rurală a Ucrainei, „operațiunea polonezilor" a fost și mai arbitrară și feroce decât la Kiev și în celelalte orașe. „Corbul cel negru zbura", după cum își aminteau polonezii care au supraviețuit, dintr-un oraș în altul și din sat în sat, aducând jalea în casele polonezilor. NKVD aducea în orașe echipe, în speranța de a îndeplini în câteva săptămâni, sau chiar zile, acțiunea de arestare și de executare a polonezilor. La Jmerinka, important nod de cale ferată, NKVD și-a făcut apariția în martie 1938, a adunat sute de polonezi și i-a torturat ca să obțină mărturisiri. La Polonne, „dvoica" alcătuită din șeful NKVD și procuror a rechiziționat clădirea pângărită a bisericii romano-catolice. Polonezii din Polonne și din satele din jur au fost arestați și închiși în subsolul bisericii. În biserica din Polonne au fost uciși 168 de oameni.[29]

În cele mai mici așezări, era greu să vezi chiar și cele mai vagi forme de justiție. Trupele NKVD se iveau pe neașteptate, cu instrucțiunile să aresteze și să execute un anumit număr de oameni. Porneau de la presupunerea că întregul sat, colhoz sau fabrică sunt vinovate, încercuiau noaptea locul și apoi îi torturau pe bărbați până ce obțineau rezultatele care le trebuiau. Apoi, duceau la îndeplinire

execuțiile și plecau. În multe astfel de cazuri, victimele muriseră demult până să fie adunate volumele cu cazurile lor și trimise la Moscova. În zona rurală, trupele NKVD erau escadroane ale morții. La Cherniivka, NKVD a așteptat până pe 25 decembrie 1937 (Crăciunul polonezilor romano-catolici, nu al ucrainenilor ortodocși) și i-a arestat pe toți cei care s-au dus la biserică. Arestații au dispărut, pur și simplu, așa cum își amintea o femeie de acolo: „Ca o piatră în apă."[30]

Cei arestați au fost, aproape toți, bărbați, iar arestarea le-a lăsat familiile în deznădejde. Zeferyna Koszewicz și-a văzut pentru ultima oară tatăl când a fost arestat la fabrica la care lucra și a fost dus la Polonne, la interogatoriu. Ultimele lui cuvinte către ea au fost: „Să asculți de mama!" Cele mai multe dintre mame erau însă neputincioase. În zona rurală ucraineană, ca peste tot în Uniunea Sovietică, femeile urmau ritualul drumului zilnic la închisoare cu mâncare și rufărie curată. Gardienii le dădeau, în schimb, rufăria murdară. Întrucât ea era singurul semn că soțul mai trăia, era primită cu bucurie. Uneori, cineva izbutea să strecoare un mesaj, cum a făcut un soț care l-a ascuns între rufele date soției: „Sufăr, și sunt nevinovat!" Într-o zi, rufăria avea să fie mânjită de sânge. Și într-o zi nu mai avea să fie rufărie, și nu mai avea să fie un soț.[31]

În octombrie și noiembrie 1937, înainte ca lagărele și „așezările speciale" să fie pline, după împușcarea soților soțiile au fost exilate în Kazahstan. În acele săptămâni, agenții NKVD răpeau adesea copii în vârstă de peste zece ani și îi duceau în orfelinate. În acest fel, era sigur că nu vor fi crescuți ca polonezi. Începând cu decembrie 1937, când n-a mai fost loc în Gulag, în general femeile n-au mai fost exilate, ci lăsate singure cu copiii lor. De exemplu, Ludwik Piwiński a fost arestat pe când soția îi năștea al treilea fiu. Nu a putut să-i spună care i-a fost sentința, pentru că nu i s-a dat voie să o vadă și pentru că el însuși nu a aflat decât în tren: zece ani de tăiat copaci în Siberia. El a fost unul dintre norocoși, unul dintre destul de puținii polonezi care au fost arestați, dar au supraviețuit. Eleanora Paszkiewicz a fost martoră la arestarea tatălui ei, pe 19 decembrie 1937, și apoi și-a văzut mama născând, în ziua de Crăciun.[32]

Cea mai sălbatică „operațiune a polonezilor" a fost în Ucraina sovietică, tocmai în ținuturile în care politicile de înfometare deliberată uciseseră milioane cu doar câțiva ani înainte. Unele familii poloneze care s-au împuținat în vremea Terorii din Ucraina sovietică fuseseră

deja lovite crunt de foamete. De exemplu, în 1933 Hanna Sobolewska a văzut cum mor de foame tatăl și cinci frați. Fratele ei mai mic, Józef, era băiatul care, înainte de a muri de foame, zicea: „Acum o să trăim!“ În 1938, „corbul cel negru“ i-a luat singurul frate care mai trăia, precum și soțul. Așa cum își amintea ea Teroarea în satele poloneze din Ucraina: „Copiii plâng, femeile rămân.“[33]

În septembrie 1938, procedurile din „operațiunea polonezilor“ au ajuns să semene cu cele din „operațiunea culacilor“, întrucât NKVD a fost împuternicit să condamne, să ucidă și să deporteze fără aviz

oficial. „Metoda volumelor", așa simplă cum era, devenise prea greoaie. Chiar dacă volumele nu aveau parte la Moscova decât de cea mai rapidă trecere în revistă, tot ajungeau mai repede decât puteau fi prelucrate. Până în septembrie 1938, se adunaseră peste o sută de mii de cazuri care așteptau să se ocupe cineva de ele. Ca urmare, au fost create „troici speciale" care să citească volumele la nivel local. Ele erau formate dintr-un cadru local de conducere a partidului, un șef NKVD local și un procuror; adesea, erau aceiași oameni din „operațiunea culacilor". Sarcina lor era acum să treacă în revistă volumele acumulate din districtele lor și să dea sentințe în toate cazurile. Dat fiind că de obicei noile „troici" erau doar vechile „dvoici" plus un membru al partidului comunist, ele nu făceau altceva decât să-și aprobe propriile recomandări.[34]

În ritmul de examinare a câteva sute de cazuri zilnic și trecând în aproximativ șase săptămâni prin tot materialul acumulat, „troicile speciale" au condamnat la moarte circa 72.000 de oameni. În zona rurală ucraineană, „troicile" acționau acum așa cum făcuseră în „operațiunea culacilor", condamnând și omorând oamenii la grămadă și în mare grabă. În regiunea Jitomir, în partea apuseană îndepărtată a Ucrainei sovietice, în apropierea Poloniei, o „troică" a condamnat la moarte 100 de oameni pe 22 septembrie 1938, a doua zi încă 138, iar apoi alți 408 pe 28 septembrie.[35]

„Operațiunea polonezilor" a fost, din unele puncte de vedere, cel mai sângeros capitol al Marii Terori din Uniunea Sovietică. Nu a fost cea mai mare operațiune, dar a fost pe locul doi, după cea a culacilor. Nu a fost acțiunea cu cel mai mare procent de execuții din rândurile celor arestați, dar a fost foarte aproape, iar acțiunile comparabile soldate cu moartea au fost la o scară mult mai mică.

Dintre cei 143.810 oameni arestați sub acuzația de spionaj în favoarea Poloniei, au fost executați 111.091. Nu toți erau polonezi, dar cei mai mulți dintre ei erau. Polonezi au fost vizați în mod disproporționat și în timpul „operațiunii culacilor", mai ales în Ucraina sovietică. Dacă ținem cont de numărul morților, de procentajul condamnărilor la moarte dintre cei arestați și de riscul de a fi arestat, etnia poloneză a suferit în timpul Marii Terori mai mult decât orice alt grup din Uniunea Sovietică. Conform unei estimări modeste, în 1937 și 1938 au fost executați aproximativ optzeci și cinci de mii de polonezi, ceea ce înseamnă că o optime dintre cei 681.692 de oameni

uciși în timpul Marii Terori au fost polonezi. Este un procent uimitor de mare, dat fiind că polonezii erau o minoritate redusă numeric din Uniunea Sovietică, sub 0,4% din totalul populației. În timpul Marii Terori, polonezii sovietici riscau de patruzeci de ori mai mult să moară decât cetățenii sovietici în general.[36]

„Operațiunea polonezilor" a slujit drept model pentru o serie de alte acțiuni împotriva naționalităților conlocuitoare. Toate vizau naționalități care aveau diasporă, „naționalități dușmane" conform noii terminologii staliniste, grupuri care aveau legături reale sau imaginare cu un stat străin. În „operațiunea letonilor", au fost împușcați 16.573 de oameni, presupuși spioni ai Letoniei. Alți 7.998 de cetățeni sovietici au fost executați ca spioni ai Estoniei, iar 9.078 ca spioni ai Finlandei. Cu totul, în operațiunile împotriva naționalităților conlocuitoare, inclusiv polonezii, au fost uciși 247.157 de oameni. Aceste operațiuni au fost îndreptate împotriva unor grupuri naționale care, luate laolaltă, reprezentau doar 1,6 procente din populația sovietică; au reprezentat nu mai puțin de treizeci și șase de procente dintre victimele Marii Terori. Prin urmare, în timpul Marii Terori minoritățile naționale vizate riscau să fie ucise cu un procent de peste douăzeci de ori mai mare decât cetățenii sovietici obișnuiți. De asemenea, la cei arestați în timpul acțiunilor împotriva naționalităților conlocuitoare probabilitatea de a muri era foarte mare: în „operațiunea polonezilor", probabilitatea de a fi executat era de șaptezeci și opt la sută, iar în totalul operațiunilor împotriva naționalităților conlocuitoare cifra era de șaptezeci și patru la sută. În vreme ce în cazul unui cetățean sovietic arestat în „operațiunea culacilor" probabilitatea de a fi trimis în Gulag era la fel de mare, în cazul unui cetățean sovietic arestat într-o operațiune împotriva naționalităților conlocuitoare probabilitatea de a fi împușcat era de trei din patru. Acesta a fost, poate, mai degrabă un accident legat de succesiunea temporală a evenimentelor decât semnul unei intenții neobișnuit de ucigașe: grosul arestărilor în „operațiunea culacilor" s-a petrecut înainte de grosul arestărilor din operațiunile împotriva naționalităților conlocuitoare. În general, cu cât arestarea cuiva a avut loc mai târziu în perioada Marii Terori, cu atât era mai mare probabilitatea împușcării lui, din simplul motiv că în Gulag nu mai era loc.[37]

Cu toate că Stalin, Ejov, Balâțki, Leplevski, Berman și alții legau etnia poloneză de securitatea sovietică, omorârea polonezilor nu a îmbunătățit cu nimic poziția internațională a statului sovietic. În

vremea Marii Terori, au fost arestați mai mulți oameni ca spioni polonezi decât au fost arestați spioni germani și japonezi la un loc, dar puțini dintre cei arestați (și este foarte posibil să nu fi fost nici unul) erau cu adevărat angrenați în spionajul pentru Polonia. În anii 1937 și 1938, Varșovia a urmat cu grijă o politică echidistantă față de Germania nazistă și Uniunea Sovietică. Polonia nu mai nutrea planuri de război ofensiv cu Uniunea Sovietică.[38]

Dar, cine știe – gândea Stalin –, poate că nu strică să omoare polonezi. Avea dreptate să-și spună că Polonia nu avea să se alieze cu Uniunea Sovietică într-un război împotriva Germaniei. Polonia, așezată între Germania nazistă și Uniunea Sovietică, nu putea să fie neutră în nici un război din estul Europei. Trebuia fie să se opună Germaniei și să fie învinsă, fie să se alieze cu Germania și să invadeze Uniunea Sovietică. Oricum, uciderea în masă a polonezilor sovietici n-avea să dăuneze intereselor Uniunii Sovietice – câtă vreme interesele Uniunii Sovietice nu aveau nimic a face cu viața și bunăstarea cetățenilor săi. Chiar și acest raționament cinic era, foarte probabil, greșit: după cum observau uluiți în acea vreme diplomații și spionii, Marea Teroare a înghițit multă energie care ar fi putut să fie canalizată în altă parte. Stalin a înțeles greșit poziția securității Uniunii Sovietice, iar o abordare mai tradițională a chestiunilor legate de informațiile secrete i-ar fi fost de mai mult folos la sfârșitul anilor '30.

În 1937, Japonia părea să fie amenințarea nemijlocită. Activitatea japoneză în Asia de Est fusese justificarea pentru „operațiunea culacilor". Amenințarea japoneză era pretextul pentru acțiuni împotriva minorității chineze din Uniunea Sovietică și împotriva muncitorilor feroviari sovietici întorși din Manciuria. Spionajul japonez a constituit, de asemenea, justificarea pentru deportarea întregii populații coreene sovietice, circa 170.000 de oameni, din Extremul Orient în Kazahstan. Coreea era pe atunci sub ocupație japoneză, așa încât coreenii sovietici au devenit un soi de naționalitate conlocuitoare cu diaspora asociată cu Japonia. Trepădușul lui Stalin din districtul chinez apusean Xinjiang, Sheng Shicai, a declanșat propria teroare, în care au fost uciși mii de oameni. Republica Populară Mongolă, aflată la nordul Chinei, fusese un satelit sovietic încă de la crearea ei, în 1924. Trupele sovietice au intrat în Mongolia aliată în 1937, și autoritățile mongole au declanșat teroarea în 1937–1938, când au fost omorâți 20.474 de oameni. Toate acestea erau îndreptate împotriva Japoniei.[39]

Nici unul dintre aceste omoruri nu a slujit prea mult vreunui scop strategic. Conducerea japoneză hotărâse să adopte o strategie sudică, spre China și apoi spre Pacific. Japonia a intervenit în China în iulie 1937, chiar când începea Marea Teroare, și s-a îndreptat către sud de-abia după aceea. Prin urmare, raționamentul pe care s-a bazat „operațiunea culacilor", ca și operațiunile împotriva acestor naționalități conlocuitoare răsăritene, era fals. S-ar putea ca Stalin să se fi temut de Japonia, și avea motive întemeiate de îngrijorare. Intențiile japoneze erau cu siguranță agresive în anii '30, și singura întrebare era în privința direcției expansiunii: nord sau sud. Guvernele japoneze erau instabile și înclinate spre schimbări rapide ale politicii. Totuși, la urma urmei, masacrele nu puteau apăra Uniunea Sovietică de un atac care nu se producea.

Poate că, la fel ca în cazul polonezilor, Stalin chibzuia că masacrele nu-l costă nimic. Dacă Japonia voia să atace, avea să găsească mai puțin sprijin în interiorul Uniunii Sovietice. Dacă nu, atunci interesele sovietice nu erau vătămate nicicum de masacre și deportările preventive. Din nou, un astfel de raționament este coerent doar dacă se consideră că interesele statului sovietic nu au a face cu viața și bunăstarea populației sale. Și din nou folosirea NKVD împotriva inamicilor interni (și împotriva lui însuși) a împiedicat o abordare mai sistematică a amenințării reale cu care se confrunta Uniunea Sovietică: un atac german, fără sprijin japonez ori polonez și fără ajutorul opozanților interni ai regimului sovietic.

Germania, spre deosebire de Japonia și Polonia, chiar se gândea la un război de agresiune împotriva statului sovietic. În septembrie 1936, Hitler și-a înștiințat Cabinetul că obiectivul principal al politicii sale externe este distrugerea Uniunii Sovietice. „Esența și scopul bolșevismului", a declarat el, „este eliminarea acelor straturi ale omenirii care au asigurat până acum conducerea și înlocuirea lor cu evreimea mondială". După părerea lui Hitler, Germania trebuia să fie gata de război în răstimp de patru ani. Astfel, Hermann Göring a preluat în 1936 comanda Autorității Planului Cvadrienal care avea să pregătească sectoarele de stat și privat pentru un război de agresiune. Hitler era o amenințare reală la adresa Uniunii Sovietice, însă Stalin părea să nu-și fi pierdut nădejdea în posibilitatea de îmbunătățire a relațiilor sovieto-germane. Poate că acesta a fost motivul pentru care acțiunile împotriva germanilor sovietici au fost mai blânde decât cele împotriva polonezilor sovietici. Într-o „operațiune

a germanilor", au fost împușcați 41.989 de oameni, dintre care cei mai mulți nu erau germani.[40]

În acești ani ai Frontului Popular, asasinatele și deportările sovietice nu au fost remarcate în Europa. În măsura în care a fost observată, Marea Teroare a fost privită doar ca o serie de procese publice și epurări ale partidului și armatei. Însă nu acele evenimente, observate de specialiști și jurnaliștii vremii, au fost esența Marii Terori. Esența Marii Terori au fost „operațiunile culacilor" și operațiunile împotriva naționalităților conlocuitoare. Dintre cele 681.692 de execuții pentru delicte politice din anii 1937 și 1938, 625.483 au fost culacii și membrii minorităților naționale. „Operațiunea culacilor" și operațiunile împotriva naționalităților au reprezentat mai mult de nouă zecimi dintre condamnările la moarte și trei sferturi dintre sentințele de trimitere în Gulag.[41]

Prin urmare, Marea Teroare a fost, în principal, o „operațiune a culacilor", care a lovit cel mai greu Ucraina sovietică, și o serie de operațiuni împotriva naționalităților, cea mai importantă dintre ele fiind cea poloneză, în care, din nou, Ucraina sovietică a fost regiunea cea mai afectată. Dintre cele 681.692 de condamnări la moarte sovietică – și cifra nu-i cuprinde pe cei originari din Ucraina sovietică

împușcați în Gulag. Ucraina, ca republică sovietică, a fost suprareprezentată în Uniunea Sovietică, iar polonezii au fost suprareprezentați în Ucraina sovietică.[42]

Marea Teroare a fost a treia revoluție sovietică. Dacă Revoluția Bolșevică a adus schimbarea regimului politic după 1917, iar colectivizarea a adus un nou sistem economic după 1930, Marea Teroare din 1937–1938 a implicat o revoluție a gândirii. Stalin și-a transpus în viață teoria că dușmanul poate fi demascat doar prin interogatoriu. Basmul său cu agenți străini și conspirații interne a fost spus în camerele de tortură și a fost scris în procesele-verbale ale interogatoriilor. Dacă se poate spune că cetățenii sovietici au participat la politicile de nivel înalt din anii '30 a fost tocmai în chip de instrumente ale povestirii. Pentru ca povestea mai mare a lui Stalin să continue, trebuia uneori ca propriile lor povești să se sfârșească.

Și totuși, transformarea unor șiruri de țărani și de muncitori în șiruri de cifre a părut să îmbunătățească dispoziția lui Stalin, iar cursul Marii Terori cu siguranță i-a confirmat poziția la putere. După ce a oprit acțiunile în masă în noiembrie 1938, Stalin și-a schimbat din nou șeful NKVD. Lavrenti Beria i-a urmat lui Ejov, care după o vreme a fost executat. Aceeași soartă au avut mulți dintre cei mai înalți ofițeri din NKVD, învinuiți de presupuse abuzuri, care erau, de fapt, substanța politicii lui Stalin. Întrucât Stalin fusese în stare să-l înlocuiască pe Iagoda cu Ejov, și apoi pe Ejov cu Beria, s-a dovedit a fi în vârful aparatului securității. Întrucât a fost în stare să folosească NKVD împotriva partidului, dar și partidul împotriva NKVD, s-a dovedit a fi conducătorul incontestabil al Uniunii Sovietice. Socialismul sovietic devenise o tiranie, în care puterea tiranului era dovedită de stăpânirea politicilor din propria ogradă.[43]

Uniunea Sovietică era un stat multinațional care folosea un aparat de represiune multinațional pentru a-și desfășura campaniile de asasinate. În vremea în care NKVD ucidea membri ai unor minorități naționale, cei mai mulți dintre ofițerii care îl conduceau erau ei înșiși membri ai unor minorități naționale. În 1937 și 1938, ofițerii din NKVD, mulți dintre ei de naționalitate evreiască, letonă, polonă sau germană, au transpus în fapt politici de ucidere a naționalităților care au întrecut tot ceea ce încercaseră (până atunci) Hitler și SS-iștii săi. În săvârșirea acestor masacre etnice, lucru pe care, desigur, erau siliți să-l facă dacă voiau să-și păstreze poziția și viața, ei includeau o etică a internaționalismului care trebuie să fi fost

importantă pentru unii dintre ei. Apoi, au fost uciși totuși, pe măsură ce Teroarea continua, și au fost înlocuiți cu ruși.

Ofițerii evrei care au adus „operațiunea polonezilor" în Ucraina și Bielorusia, ca Izrail Leplevski, Lev Raihman și Boris Berman, au fost arestați și executați. Aceasta făcea parte dintr-un curent mai larg. Când au început asasinatele în masă din perioada Marii Terori, cam o treime dintre ofițerii superiori din NKVD erau de naționalitate evreiască. Când Stalin a pus capăt Marii Terori, pe 17 noiembrie 1938, evreii mai reprezentau cam douăzeci la sută dintre ofițerii superiori. După un an, cifra ajunsese la mai puțin de patru. Pentru Marea Teroare, s-ar putea da vina, și mulți chiar o dau, pe evrei. Să gândești așa înseamnă să cazi într-o capcană stalinistă: Stalin și-a dat seama, cu siguranță, că ofițerii NKVD evrei ar fi țapii ispășitori nimeriți pentru operațiunile de ucidere a naționalităților, mai ales după ce mureau și membrii evrei ai poliției secrete, și elitele naționalităților. În orice caz, beneficiarii instituționali ai Terorii nu au fost evreii ori membrii altor minorități naționale, ci rușii, care au avansat pe scara ierarhică. În 1939, rușii (două treimi dintre ofițerii superiori) îi înlocuiseră pe evrei la vârful NKVD, situație care avea să devină permanentă. Rușii au devenit o majoritate națională suprareprezentată; ponderea lor la conducerea NKVD era mai mare decât ponderea lor în întreaga populație sovietică. Singura minoritate națională cu un grad înalt de suprareprezentare în NKVD la sfârșitul Marii Terori erau georgienii – naționalitatea lui Stalin.[44]

Cea de-a treia revoluție a fost, în realitate, o contrarevoluție, care recunoștea implicit că marxismul și leninismul eșuaseră. În cei aproximativ cincisprezece ani de existență, Uniunea Sovietică făcuse multe pentru cetățenii săi aflați în viață: de exemplu, pe când Marea Teroare ajunsese la apogeu, a fost introdus sistemul de stat al pensiilor. Fuseseră abandonate însă unele teze esențiale ale doctrinei revoluționare. Existența nu mai preceda esența, cum spuseseră marxiștii. Oamenii erau vinovați nu din cauza locului lor într-o ordine socioeconomică, ci din cauza identității lor personale sau a pretinselor lor legături culturale. Politica nu mai era înțeleasă în termenii luptei de clasă. Dacă etniile din Uniunea Sovietică care aveau diasporă nu erau loiale, așa cum se spunea, aceasta nu era din cauză că erau legate de o ordine economică anterioară, ci din cauză că se presupunea că erau legate prin caracterul lor etnic de un stat străin.[45]

*

Legătura dintre loialitate și etnie a fost considerată un lucru de la sine înțeles în Europa anului 1938. Hitler folosea exact acest argument, exact în acel moment, pentru a declara că celor trei milioane de germani din Cehoslovacia și regiunilor în care locuiau ei trebuie să li se permită să se alipească Germaniei. În septembrie 1938, la o conferință din München, Marea Britanie, Franța și Italia au convenit să permită Germaniei să anexeze marginea apuseană a Cehoslovaciei, unde locuiau cei mai mulți dintre acei germani. Prim-ministrul britanic Neville Chamberlain a declarat că aranjamentul a adus „pace în vremea noastră". Prim-ministrul francez Édouard Daladier nu gândea deloc așa, dar a lăsat poporul francez să se legene în această iluzie. Cehoslovacii nici măcar nu au fost invitați la conferință, iar de la ei se aștepta pur și simplu să accepte rezultatul. Acordul de la München a lipsit Cehoslovacia de protecția naturală a lanțurilor muntoase și de fortificațiile de acolo, lăsând țara vulnerabilă la un viitor atac german. În interpretarea lui Stalin, acest aranjament însemna că puterile apusene vor să-i facă lui Hitler concesii ca să întoarcă Germania către Răsărit.[46]

În 1938, liderii sovietici se străduiau să-și prezinte propria politică în privința naționalităților ca foarte diferită de rasismul din Germania nazistă. O campanie din acel an dedicată acestui scop cuprindea publicarea de povești pentru copii, printre care era una intitulată „Povestea numerelor". Copiii sovietici învățau că naziștii „scociorăsc prin tot soiul de hârțoage vechi" ca să stabilească naționalitatea populației germane. Acest lucru era, desigur, adevărat. Legile germane de la Nürnberg, din 1935, îi excludeau pe evrei din viața politică a statului german și defineau statutul de evreu pe baza descendenței. De fapt, oficialitățile germane foloseau documentele sinagogilor pentru a stabili ai cui bunici erau evrei. În Uniunea Sovietică, situația nu era prea diferită. Buletinele de identitate sovietice aveau rubrica „naționalitatea", așa încât orice evreu sovietic, orice polonez sovietic și, de fapt, orice cetățean sovietic avea naționalitatea înregistrată oficial. În principiu, cetățenii sovietici aveau dreptul să-și aleagă singuri naționalitatea, dar în practică lucrurile nu stăteau întotdeauna așa. În aprilie 1938, NKVD a cerut ca, în anumite cazuri, informațiile să fie completate cu date despre naționalitatea părinților. Prin același ordin, polonezilor și altor membri ai naționalităților cu diasporă li se interzicea formal să-și schimbe naționalitatea. NKVD n-avea nevoie să „scociorască prin hârțoage vechi", deoarece le avea pe ale sale.[47]

În 1938, oprimarea germană a evreilor a fost mult mai vizibilă decât operațiunile împotriva naționalităților din URSS, cu toate că a fost la scară mult mai mică. Regimul nazist a început o propagandă de „arianizare", care avea scopul de a-i deposeda pe evrei de bunuri. Acest lucru a fost pus în umbră de furtul și violențele mult mai vizibile și spontane care au urmat anexării Austriei de către Germania, în aceeași lună. În februarie, Hitler i-a dat un ultimatum cancelarului austriac, Kurt von Schuschnigg, cerându-i să-și transforme țara în satelit al Germaniei. La început, Schuschnigg a acceptat termenii, după care s-a întors în Austria și l-a sfidat pe Hitler, făcând un referendum despre independență. Pe 12 martie, armata germană a intrat în Austria; a doua zi, Austria nu mai exista. În acea vară și toamnă, circa zece mii de evrei austrieci au fost deportați la Viena. Mulțumită eforturilor energice ale lui Adolf Eichmann, ei s-au numărat printre numeroșii evrei austrieci care au plecat din țară în cursul lunilor următoare.[48]

În octombrie 1938, Germania a expulzat din *Reich* în Polonia șaptesprezece mii de evrei cu cetățenie polonă. Acești evrei au fost arestați noaptea, urcați în vagoane de tren și descărcați fără menajamente în partea polonă a graniței. Un evreu polonez din Franța, ai cărui părinți fuseseră expulzați, s-a hotărât să se răzbune. A asasinat un diplomat german – un fapt nefericit atât în sine, cât și din punctul de vedere al momentului ales: împușcarea s-a petrecut pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluției Bolșevice; victima a murit a doua zi, care era aniversarea „Puciului din berărie" al lui Hitler, din 1923. Omorul le-a dat autorităților germane pretextul pentru *Kristallnacht*, primul mare pogrom din Germania nazistă efectuat în văzul lumii. În *Reich*, se acumulase tensiune, mai ales la Viena, unde în săptămânile precedente fusese cel puțin un atac pe zi împotriva proprietăților evreilor. Între nouă și unsprezece noiembrie 1938, au fost uciși câteva sute de evrei (cifra oficială a fost nouăzeci și unu) și au fost devastate mii de prăvălii și sute de sinagogi. Acest lucru a fost privit de europeni, în afară de cei care îi sprijineau pe naziști, ca un semn de barbarie.[49]

Uniunea Sovietică a profitat de violența publică din Germania. În această atmosferă, suporterii Frontului Popular contau pe Uniunea Sovietică să apere Europa de prăbușirea în violența etnică. Doar că Uniunea Sovietică tocmai se angajase într-o campanie de omoruri etnice pe o scară cu mult mai largă. Probabil că este corect să spunem că nimeni din afara Uniunii Sovietice nu avea nici cea

mai mică idee despre asta. La o săptămână după *Kristallnacht*, s-a pus capăt Marii Terori, după ce fuseseră împușcați în operațiunile împotriva naționalităților 247.157 de cetățeni sovietici. La sfârșitul anului 1938, URSS omorâse pe temeiuri etnice cam de o mie de ori mai mulți oameni decât naziștii. Evreii nu fuseseră desemnați drept țintă în nici una dintre operațiunile împotriva naționalităților, însă au murit cu miile în vremea Marii Terori – ca și în timpul foametei din Ucraina sovietică. N-au murit pentru că erau evrei, ci doar pentru că erau cetățeni ai celui mai criminal regim din acea vreme.

În timpul Marii Terori, numărul cetățenilor sovietici omorâți de conducerea sovietică a fost de două ori mai mare decât cel al evreilor care locuiau în Germania; dar nimeni din afara Uniunii Sovietice, nici măcar Hitler, nu părea să înțeleagă că sunt posibile execuțiile în masă de acest soi. E sigur că nimic de acest fel nu s-a petrecut în Germania înainte de război. După *Kristallnacht*, evreii au intrat, pentru prima oară, în număr mare în sistemul german al lagărelor de concentrare. În acest moment, Hitler voia să-i intimideze pe evreii germani, ca să plece din țară; imensa majoritate a celor douăzeci și șase de mii de evrei care au intrat în lagărele de concentrare în acea vreme le-au părăsit în scurt timp. Peste o sută de mii de evrei au părăsit Germania la sfârșitul anului 1938 sau în 1939.[50]

Violența și migrarea au stimulat imaginația naziștilor în privința sorții evreilor europeni în general. La câteva zile după *Kristallnacht*, pe 12 noiembrie 1938, Hitler l-a pus pe colaboratorul său apropiat, Hermann Göring, să prezinte un plan de îndepărtare a evreilor europeni: aveau să fie trimiși cu vaporul în insula Madagascar, în sudul Oceanului Indian, în dreptul coastei sud-estice a Africii. Cu toate că lui Hitler și Göring tare le-ar mai fi plăcut să-i vadă pe evreii germani storși de puteri într-un soi de rezervație SS de pe insulă, astfel de planuri mari și ingenioase țineau, de fapt, de un scenariu viitor, în care Germania controla o mare populație de evrei. Evreii din acea vreme nu reprezentau mai mult de o jumătate de procent din populația germană, și chiar și acest total se reducea pe măsura emigrărilor. N-au fost niciodată foarte mulți evrei în Germania; dar, în măsura în care au fost considerați „problemă", s-a găsit întotdeauna „soluția": expropriere, timorare și emigrare. (Evreii germani ar fi plecat și mai repede dacă britanicii le-ar fi permis să se ducă în Palestina, ori dacă americanii ar fi considerat util să crească – sau chiar și doar să se țină de – cotele de imigrare. La Conferința de la Évian

din iulie 1938, doar Republica Dominicană a acceptat să preia mai mulți refugiați evrei din Germania.)[51]

Cu alte cuvinte, Madagascarul era o „soluție" pentru o „problemă" legată de evrei care încă nu apăruse cu adevărat. Marile planuri de deportare aveau oarecum sens în 1938, când conducătorii naziști încă se mai puteau amăgi cu gândul că Polonia ar deveni un satelit german și li s-ar alătura la invadarea Uniunii Sovietice. În Polonia, trăiau peste trei milioane de evrei, și autoritățile polone examinaseră și ele Madagascarul ca loc de strămutare. Deși conducătorii polonezi nu aveau în vedere politici îndreptate împotriva minorităților lor naționale mari numeric (cinci milioane de ucraineni, trei milioane de evrei, un milion de bieloruși) care să fie comparabile măcar pe departe cu realitățile sovietice și cu planurile naziste, doreau totuși să reducă dimensiunile populației evreiești prin emigrare voluntară. După moartea dictatorului polonez Józef Piłsudski, în 1935, succesorii lui au adoptat în această chestiune aparte poziția dreptei naționaliste polone și au format un partid de guvernământ accesibil doar persoanelor de etnie polonă. La sfârșitul anilor '30, statul polon a sprijinit obiectivele aripii drepte a Sioniștilor Revizioniști din Polonia, dornici să creeze un stat foarte mare, Israel, în Palestina, care se afla sub mandat britanic – la nevoie, prin violență.[52]

Atâta vreme cât Varșovia și Berlinul gândeau în termeni de „problemă" evreiască și de soluție reprezentată de un teritoriu aflat departe și atâta vreme cât germanii încă îi mai curtau pe polonezi în vederea unei alianțe răsăritene, germanii puteau să își imagineze un aranjament de deportare a evreilor din Europa de Est care să implice sprijin și infrastructură polone. Nu avea să existe însă nici alianță cu Polonia, și nici vreun plan comun germano-polonez referitor la evrei. În această privință, urmașii lui Piłsudski au urmat linia acestuia: o politică echidistantă față de Berlin și Moscova, cu pacte de neagresiune atât cu Germania nazistă, cât și cu Uniunea Sovietică, dar fără să se alieze cu vreuna din ele. Pe 26 ianuarie 1939, la Varșovia, polonezii l-au refuzat pentru ultima oară pe ministrul german de externe, Joachim von Ribbentrop. În cinci ani de încercări, Germania nu izbutise să-i convingă pe polonezi că este în interesul Poloniei să intre într-un război de agresiune pentru teritoriul sovietic – în vreme ce Germaniei i se garanta teritoriu polon, iar Polonia devenea satelit german. Aceasta însemna un război al Germaniei nu împreună cu Polonia, ci împotriva Poloniei – și a evreilor polonezi.[53]

Cu toate că „planul Madagascar“ nu a fost abandonat, se pare că acum lăsa loc în mintea lui Hitler unei viziuni despre o rezervație evreiască într-o Polonie cucerită. Dacă Polonia nu voia să coopereze la război și la deportare, atunci Polonia însăși ar putea să devină o colonie în care să fie adunați alți evrei europeni, poate că în așteptarea unei alte deplasări finale. Exact după întoarcerea lui Ribbentrop de la Varșovia a înțeles Hitler că primul său război va fi împotriva Poloniei și a ținut un discurs important despre chestiunea evreiască. Pe 30 ianuarie 1939, Hitler a promis Parlamentului german că îi va distruge pe evrei dacă vor antrena Germania în alt război mondial: „Vreau să mai fiu o dată profet astăzi: dacă evreimea finanțelor internaționale din Europa și din afara ei va mai izbuti o dată să azvârle omenirea într-un război mondial, rezultatul nu va fi bolșevizarea pământului, și astfel victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreiești în Europa.“ În momentul discursului lui Hitler, circa nouăzeci și opt la sută dintre evreii din Europa trăiau în afara hotarelor Germaniei, majoritatea în Polonia și în partea apuseană a Uniunii Sovietice. Cum ar fi putut să fie anihilați nu se știa, însă războiul avea să fie primul pas.[54]

La începutul lui 1939, Hitler ajunsese la un punct de cotitură: politica sa externă de reunire a germanilor avusese succes în Cehoslovacia și Austria, iar încercările de a atrage Polonia pentru un război răsăritean eșuaseră. Reînarmase Germania și îi lărgise granițele cât de mult se putea fără război. Anexarea Austriei adusese șase milioane de cetățeni și rezerve uriașe de valută. Münchenul îi adusese lui Hitler nu numai încă trei milioane de cetățeni, ci și cea mai mare parte a industriei de armament cehoslovace, poate că cea mai bună din lume în acea vreme. În martie 1939, Hitler a distrus Cehoslovacia ca stat, distrugând prin aceasta orice iluzie că scopurile sale se limitau la etnicii germani. Teritoriile cehe au fost adăugate la *Reich* ca „protectorat“; Slovacia a devenit un stat nominal independent sub tutelă nazistă. Pe 21 martie, germanii au încercat să-i intimideze pe polonezi ca să obțină un acord, însă au fost din nou respinși. Pe 25 martie, Hitler a dat instrucțiuni *Wehrmacht*-ului să se pregătească de invadarea Poloniei.[55]

În vreme ce puterea lui Hitler creștea, se schimba natura diplomației lui Stalin. Slăbiciunea Frontului Popular în fața fascismului era evidentă. München a însemnat sfârșitul unei democrații

cehoslovace favorabilă Uniunii Sovietice, iar Cehoslovacia însăși a fost dezmembrată în martie 1939. În aprilie 1939, reacționarii lui Francisco Franco au câștigat Războiul Civil Spaniol. Guvernul Frontului Popular din Franța căzuse deja. Relațiile dintre Moscova și puterile europene aveau să fie, în principal, militare și diplomatice, dat fiind că lui Stalin îi lipseau pârghiile politice pentru a le influența din interior comportamentul.

În primăvara lui 1939, Stalin a făcut un gest uimitor față de Hitler, marele dușman ideologic. Hitler jurase să nu facă pace cu comuniștii evrei; propaganda nazistă îl numea pe Maksim Litvinov, comisarul sovietic pentru afaceri externe, Finkelstein. Într-adevăr, Litvinov era evreu – fratele său era rabin. Stalin i-a făcut o favoare lui Hitler, concediindu-l pe Litvinov la 3 mai 1939. Litvinov a fost înlocuit de cel mai apropiat aliat al lui Stalin, Molotov, care era rus. Indulgența lui Hitler nu era atât de stranie cum ar putea să pară. Ideologia stalinistă răspundea la toate întrebările pe care și le punea el. În iunie 1934, de pe o zi pe alta, Frontul Popular îi transformase

pe social-democrați, din „social-fasciști", în aliați. Dacă „social-fasciștii" puteau fi prietenii Uniunii Sovietice, de ce nu și fasciștii înșiși? La urma urmei, fascismul nu era altceva (conform analizei sovietice) decât o deformare a capitalismului; iar Uniunea Sovietică avusese relații bune cu Germania capitalistă între 1822 și 1933.[56]

În termeni pur politici, aranjamentul cu Germania avea o anumită logică. Alternativa la orientarea germană – o alianță cu Marea Britanie și Franța – părea să ofere puține lucruri. Londra și Parisul îi dăduseră Poloniei garanții de securitate în martie 1939, pentru a încerca să prevină un atac german, și apoi au încercat să aducă Uniunea Sovietică într-un fel de coaliție defensivă. Dar Stalin își dădea seama că erau puține șanse ca Londra și Parisul să intervină în Europa de Est dacă Germania ataca Polonia sau Uniunea Sovietică. Lucrul cel mai înțelept era să ajungă la o înțelegere cu Germania și apoi să se uite cum se luptă între ele puterile capitaliste în Europa de Vest. „Distruge dușmanii cu propriile lor mâini", acesta era planul lui Stalin, „și rămâi puternic până la sfârșitul războiului".[57]

Stalin putea să vadă, după cum a spus mai târziu, că el și Hitler au „o dorință comună de a scăpa de vechiul echilibru". În august 1939, Hitler a răspuns la deschiderea făcută de Stalin. Hitler voia război în acel an; era mult mai flexibil în privința posibililor aliați decât în privința momentului ales. Dacă polonezii nu i se alăturau într-un război împotriva Uniunii Sovietice, atunci poate că sovieticii o să i se alăture într-un război împotriva Poloniei. Din perspectiva lui Hitler, un acord cu Moscova prevenea o încercuire completă dacă britanicii și francezii îi declarau război după atacul german asupra Poloniei, care urma să se producă. Pe 20 august 1939, Hitler i-a trimis lui Stalin un mesaj personal, cerându-i să-l primească pe Ribbentrop în ziua de 23. Ribbentrop s-a dus la Moscova, unde, așa cum au observat și Orwell, și Koestler, svasticile împodobeau aeroportul din capitala patriei socialismului. Acest lucru, șocul ideologic suprem care l-a despărțit pe Koestler de comunism, a fost cu adevărat un semn că Uniunea Sovietică nu mai era un stat ideologic.[58]

Cele două regimuri au găsit pe dată un teren comun în năzuința lor de a distruge Polonia. După ce Hitler și-a pierdut nădejdea de a-și atrage Polonia într-un război împotriva Uniunii Sovietice, retorica nazistă și cea sovietică despre această țară erau greu de deosebit între ele. Hitler vedea în Polonia „creația ireală" a Tratatului de la Versailles, Molotov o vedea ca pe „odrasla urâtă" a acestuia. Din punct

de vedere oficial, acordul semnat la Moscova pe 23 august 1939 nu era altceva decât un pact de neagresiune. De fapt, Ribbentrop și Molotov au căzut de acord în privința unui protocol secret, în care erau desemnate zone de influență ale Germaniei naziste și ale Uniunii Sovietice în Europa de Est: în care se aflau statele încă independente Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania, Polonia și România. Ironia era că Stalin justificase de curând asasinarea a mai mult de o sută de mii dintre propriii cetățeni prin afirmația falsă că Polonia tocmai semnase cu Germania un codicil secret, sub acoperirea unui pact de neagresiune. „Operațiunea polonezilor" fusese prezentată ca o pregătire a unui atac germano-polon; acum, Uniunea Sovietică era de acord să atace Polonia, alăturându-se Germaniei.[59]

Pe 1 septembrie 1939, *Wehrmacht*-ul a atacat Polonia de la nord, vest și sud, folosind oameni și armament din Austria și Cehoslovacia anexate. Hitler își începuse războiul.

În august și septembrie 1939, Stalin studia hărți nu numai ale estului Europei, ci și ale estului Asiei. Găsise ocazia de a îmbunătăți poziția sovietică în Orientul Îndepărtat. Stalin putea acum să fie sigur că nu va veni dinspre apus vreun atac germano-polon. Dacă Uniunea Sovietică ar face o mișcare împotriva Japoniei în partea răsăriteană a Asiei, nu ar trebui să se teamă de un al doilea front. Pe 20 august 1939, sovieticii (și aliații lor mongoli) au atacat forțele japoneze (și ale marionetei lor, Manchuko) într-o zonă de frontieră disputată (între Mongolia și Manchuko). Politica lui Stalin de apropiere de Berlin din 23 august 1939 era dirijată în același timp împotriva Tokioului. Pactul Molotov–Ribbentrop dintre Germania și Uniunea Sovietică, semnat la trei zile după ofensiva sovietică, a anulat Pactul Anti-Comintern dintre Germania și Japonia. Mai mult decât o înfrângere pe câmpul de luptă, alianța sovieto-nazistă a însemnat la Tokio un cutremur. Guvernul japonez a căzut, așa cum aveau să mai cadă câteva în lunile următoare.[60]

După ce Germania părea că și-a ales ca aliat Uniunea Sovietică, nu Japonia, guvernul japonez s-a pomenit într-o situație neașteptată și năucitoare. Exista deja între conducătorii japonezi consens în privința expansiunii spre sud-vest, nu spre nord-vest, în China și Pacific, nu în Siberia sovietică. Și totuși, dacă alianța dintre Moscova și Berlin avea să reziste, Armata Roșie putea să-și concentreze forțele în Asia, nu în Europa. Atunci, Japonia avea să fie silită să-și țină cele

mai bune trupe în nord, în Manchuko, ca simplă apărare, ceea ce avea să îngreuneze mult înaintarea spre sud. Hitler îi dăduse lui Stalin mână liberă în estul Asiei, iar japonezii nu puteau decât să spere că Hitler o să-și trădeze curând noul prieten. Japonia și-a deschis un consulat în Lituania, ca punct de observație pentru pregătirile militare germane și sovietice. Consulul era spionul rusofon Chiune Sugihara.[61]

Când Armata Roșie i-a învins pe japonezi, pe 15 septembrie 1939, Stalin a obținut exact rezultatul pe care îl dorea. Operațiunile împotriva naționalităților din vremea Marii Terori fuseseră îndreptate împotriva Japoniei, Poloniei și Germaniei, în această ordine, și împotriva posibilității de încercuire de către aceste state aflate mână în mână. Cei 681.692 de oameni uciși în Marea Teroare nu au făcut ca încercuirea să fie mai puțin probabilă, însă diplomația și forța militară au reușit să facă acest lucru. Până pe 15 septembrie, Germania practic distrusese armata polonă ca forță de luptă. Un atac germano-polon asupra Uniunii Sovietice ieșea din discuție, evident, iar un atac germano-japonez asupra Uniunii Sovietice părea și el foarte puțin probabil. Stalin înlocuise fantoma încercuirii germano-polono-japoneze a Uniunii Sovietice cu o foarte reală încercuire germano-sovietică a Poloniei, o alianță care izola Japonia. La două zile după victoria militară sovietică asupra Japoniei, pe 17 sepembrie 1939, Armata Roșie a invadat Polonia dinspre est. Armata Roșie și *Wehrmacht*-ul s-au întâlnit în mijlocul țării și au organizat o paradă comună a victoriei. Pe 28 septembrie, Berlinul și Moscova au încheiat al doilea acord în privința Poloniei, un „Tratat al Granițelor și Prieteniei".

Așa a început o nouă etapă din istoria zonei morții. Deschizând către Uniunea Sovietică jumătate din Polonia, Hitler avea să îngăduie Terorii lui Stalin, atât de feroce în „operațiunea polonezilor", să reînceapă în Polonia însăși. Mulțumită lui Stalin, Hitler a fost capabil să-și pună în aplicare în Polonia ocupată primele politici de masacre. În cele douăzeci și una de luni care au urmat invaziei comune germano-sovietice din Polonia, germanii și sovieticii aveau să ucidă, fiecare, cam tot atâția civili polonezi, din motive similare, pe când fiecare aliat stăpânea jumătatea sa din Polonia ocupată.

Organele de distrugere din fiecare țară aveau să se concentreze pe teritoriul celei de-a treia. Hitler, la fel cu Stalin, avea să-și aleagă polonezii ca țintă a primei sale campanii importante de împușcare a membrilor unei naționalități.

CAPITOLUL 4

Europa liniei Molotov–Ribbentrop

Teroarea germană a început din cer. În dimineața de 1 septembrie 1939, la ora 4.20, bombele au căzut, fără nici un avertisment, peste Wieluń, oraș din centrul Poloniei. Germanii aleseseră o localitate fără nici o însemnătate militară ca loc al unui experiment aflat sub semnul morții. Putea oare o forță aeriană modernă să terorizeze o populație civilă prin bombardare deliberată? Biserica, sinagoga, spitalul, toate au fost mistuite de flăcări. Munițiile au căzut val după val, în total șaptezeci de tone de bombe, distrugând cele mai multe dintre clădiri și omorând sute de oameni, cea mai mare parte dintre ei femei și copii. Populația a părăsit orașul; când a sosit un administrator german, acolo erau mai multe cadavre decât oameni vii. În toată partea apuseană a Poloniei, o mulțime de sate au avut aceeași soartă. Au fost bombardate nu mai puțin de 158 de așezări diferite.[1]

În capitala polonă, Varșovia, oamenii au văzut avioanele brăzdând cerul senin. „Ale noastre", își ziceau ei, nădăjduind. Se înșelau. În ziua de 10 septembrie 1939 a fost prima dată când un oraș european important a fost bombardat sistematic de o forță aeriană inamică. În acea zi, au fost șaptesprezece raiduri germane asupra Varșoviei. La jumătatea lunii, armata polonă a fost înfrântă cu totul, dar capitala încă se mai apăra. Pe 25 septembrie, Hitler a declarat că dorește capitularea Varșoviei. În acea zi, au fost aruncate 560 de tone de bombe, alături de șaptezeci și două de tone de bombe incendiare. În total, au fost uciși douăzeci și cinci de mii de civili (și șase mii de soldați), în vreme ce o mare aglomerare de populație, capitală europeană istorică, era bombardată, la începutul unui război nedeclarat. În toată acea lună, coloanele de refugiați s-au scurs spre est, departe de *Wehrmacht*. Piloții de vânătoare germani se distrau mitraliindu-le.[2]

Polonia a luptat singură. Franța și Marea Britanie au declarat război Germaniei, așa cum promiseseră, însă n-au luat în timpul

campaniei nici o măsură militară însemnată. (Francezii au înaintat câțiva kilometri în regiunea Saar, apoi s-au retras.) Armata polonă s-a grăbit să ia poziții de apărare. Militarii polonezi fuseseră instruiți să se aștepte la un atac fie de la răsărit, fie de la apus, de la Armata Roșie sau de la *Wehrmacht*. În planurile de război și jocurile războinice din anii '20 și '30, fuseseră luate în calcul ambele variante. Acum, toate forțele disponibile, circa treizeci și nouă de divizii (circa nouă sute de mii de oameni), au fost aruncate în luptă împotriva celor cincizeci de divizii germane (1,5 milioane de soldați). Oricum, forțele polone erau depășite numeric, depășite ca armament și depășite pe flancuri de atacurile motorizate de la nord, vest și sud. Cu toate acestea, în unele locuri împotrivirea era îndârjită.

Wehrmacht-ul se învățase să se plimbe prin țări care se predaseră deja, cum au fost Austria și Cehoslovacia. Acum, soldații germani s-au pomenit de-a binelea în fața focului inamic. Nu le mergea totul ca pe roate. La Danzig, orașul liber de pe coasta baltică pe care Hitler îl râvnea pentru Germania, polonezii și-au apărat oficiul poștal. Pompierii germani au turnat benzină în pivniță și i-au ars pe apărători. Dirigintele poștei a ieșit din clădire fluturând o batistă albă. A fost împușcat pe loc. Unsprezece oameni au murit de pe urma arsurilor. Germanii le-au refuzat îngrijirile medicale. Treizeci și opt de oameni au fost condamnați la moarte și împușcați pentru apărarea așa-zis ilegală a clădirii. Unul dintre ei, Franciszek Krause, era unchiul unui băiat pe nume Günter Grass, care a devenit apoi marele romancier al Germaniei Federale. Datorită romanului *Toba de tinichea*, această crimă de război a ajuns să fie cunoscută pe larg. Au mai fost multe.[3]

Soldaților germani li se băgase în cap că Polonia nu este o țară adevărată și că armata ei nu este armată adevărată. Prin urmare, oamenii care se împotriveau invaziei nu puteau fi soldați adevărați. Ofițerii germani le-au spus trupelor lor că uciderea germanilor în luptă e „crimă". Întrucât a te împotrivi rasei germane de stăpâni era, în terminologia lui Hitler, „nerușinare", soldații polonezi nu aveau dreptul să fie tratați ca prizonieri de război. În satul Urycz, prizonierii de război polonezi au fost adunați într-un hambar și li s-a spus că își vor petrece noaptea acolo. Apoi, germanii au dat foc hambarului. În apropiere de satul Śladów, germanii au folosit prizonierii de război ca pe un scut uman când au atacat ceea ce mai rămăsese dintr-o unitate de cavalerie. După ce i-au ucis pe cavaleriști, care au

refuzat să tragă în alți polonezi, germanii i-au pus pe prizonieri să îngroape cadavrele camarazilor lor. Apoi, i-au înșirat în dreptul unui zid de pe malul Vistulei și i-au împușcat. Cei care au încercat să se salveze sărind în râu au fost împușcați – după cum își amintea singurul supraviețuitor, „ca niște rațe". Au murit în jur de trei sute de oameni.[4]

Pe 22 august 1939, Hitler și-a instruit comandanții să-și „ferece inimile în fața milei". Germanii au ucis prizonierii. La Ciepielów, după o bătălie aprigă, au fost luați prizonieri trei sute de polonezi. În ciuda tuturor dovezilor, comandantul german a declarat că acești soldați capturați sunt partizani, luptători ilegali, care nu sunt protejați de legile războiului. Ofițerii și soldații polonezi, care purtau uniforma completă, au fost uluiți. Germanii i-au pus să se dezbrace. Acum arătau mai mult a partizani. Au fost împușcați până la unul și aruncați într-o groapă comună. În scurta campanie polonă, au existat cel puțin șaizeci și trei de astfel de acțiuni. Au fost uciși nu mai puțin de trei mii de prizonieri de război polonezi. Germanii au omorât și răniți polonezi. Într-unul dintre cazuri, tancurile germane s-au întors să atace un hambar însemnat cu o cruce roșie. Era un punct de prim-ajutor al polonezilor. Dacă nu ar fi avut pe el crucea roșie, comandanții tancurilor probabil că l-ar fi ignorat. Tancurile au tras asupra hambarului, incendiindu-l. Mitraliorii au tras în cei care încercau să fugă. Apoi tancurile au trecut peste ruinele hambarului și peste cei care supraviețuiseră.[5]

Ofițerii și soldații *Wehrmacht*-ului dădeau vina pe civilii polonezi pentru ororile pe care le sufereau. După cum susținea un general, „germanii sunt stăpânii, iar polonezii sunt sclavii" Conducerea armatei știa că obiectivele campaniei lui Hitler numai tradiționale nu erau. Așa cum a rezumat un șef de stat-major, „intenția *Führer*-ului era să distrugă și să extermine poporul polonez". Soldații fuseseră pregătiți să vadă în populația civilă poloneză fărădelegi viclene și subumane. Unul dintre ei era atât de convins de ostilitatea polonezilor, încât a interpretat rictusul morții de pe chipul unui polonez ca expresie a urii irațională față de germani. Soldații s-au obișnuit la iuțeală să-și verse mânia pe oricine se nimerea să le iasă în față. Ca regulă, germanii ucideau civili după ce cuceream noi teritorii. De asemenea, ucideau civili după ce pierdeau teren. Dacă erau printre ei victime, dădeau vina pe oricine le era la îndemână: în primul rând, pe bărbați, dar și pe femei și pe copii.[6]

În orașul Widzów, germanii i-au chemat la ei pe bărbați, care, netemători, pentru că știau că nu făcuseră nimic, s-au dus. O soție însărcinată a avut o presimțire, dar soțul n-a luat-o în seamă. Toți bărbații din oraș au fost aliniați în dreptul unui gard și împușcați. La Longinówka, patruzeci de cetățeni polonezi au fost încuiați într-o clădire, care a fost incendiată. Soldații au tras în oamenii care săreau pe ferestre. Unele dintre acțiunile de represalii erau declanșate de motive incredibil de mărunte. Într-unul dintre cazuri, o sută de civili au fost adunați ca să fie împușcați din cauză că cineva trăsese un foc. S-a dovedit că focul fusese tras de un soldat german.[7]

Polonia nu s-a predat, însă ostilităților li s-a pus capăt pe 6 octombrie 1939. Chiar și atunci când germanii și-au instalat autoritățile de ocupație civile, în acea toamnă, *Wehrmacht*-ul a continuat să omoare numeroși cetățeni polonezi în acțiuni de represalii cu totul arbitrare. În decembrie, după ce doi soldați germani au fost uciși de criminali polonezi care au fost identificați, germanii au mitraliat 114 oameni care nu aveau nimic a face cu incidentul. În ianuarie, germanii au împușcat la Varșovia 225 de evrei, după ce comunitatea evreiască nu predase pe cineva despre care germanii, judecând după nume, credeau că este evreu. Persoana în cauză nu avea nimic a face cu comunitatea evreiască.[8]

Soldații germani fuseseră instruiți să-i considere pe evrei barbari răsăriteni, iar în Polonia au întâlnit ceva ce n-ar fi văzut niciodată în Germania: mari comunități de evrei ortodocși. Chiar dacă Hitler tuna și fulgera despre rolul distructiv al evreilor în societatea germană, evreii alcătuiau un procent extrem de mic din populația germană. Dintre cetățenii germani definiți de Legile de la Nürnberg drept evrei, cei mai mulți erau laici, și mulți nu se identificau ferm cu comunitatea evreiască. Evreii din Germania erau asimilați în foarte mare măsură, și adeseori se căsătoreau cu neevrei. Din motive istorice, viața evreilor din Polonia era foarte diferită. Evreii fuseseră expulzați din Germania spre sfârșitul Evului Mediu, așa cum fuseseră expulzați din cea mai mare parte a Europei Centrale și de Vest. De secole întregi, Polonia era un adăpost al evreilor, devenise și rămăsese centrul așezărilor evreiești din Europa. În 1939, circa 10 % din populația poloneză erau evrei, și cei mai mulți dintre ei erau ortodocși, adică tradiționaliști în privința veșmintelor și obiceiurilor. În general, vorbeau idiș, pe care germanii tindeau să-l considere o variantă stâlcită a propriei limbi. La Varșovia și Łódź, cele mai

importante orașe evreiești din Polonia, evreii reprezentau circa o treime din populație.

Judecând după corespondența lor, ofițerii și soldații germani îi priveau pe evreii polonezi mai degrabă ca pe niște profiluri rasiale vii, nu ca pe niște ființe omenești, o pacoste aparte într-o Polonie și așa scufundată în bezna ignoranței. Germanii le scriau soțiilor și prietenelor despre o combinație inumană de dezordine și murdărie. În imaginea lor despre Polonia, tot ce era frumos era rodul muncii coloniștilor germani de dinainte, în vreme ce tot ce era urât era rezultatul murdăriei evreiești și leneviei poloneze. Germanii păreau stăpâniți de nevoia irepresibilă de a aranja înfățișarea evreilor. Soldații îi tot înconjurau pe bărbații evrei și le rădeau favoriții, în vreme ce alți soldați râdeau și făceau fotografii. De asemenea, violau evreice oricând aveau chef, de parcă n-ar fi fost un delict pentru care puteau să fie pedepsiți. Când erau prinși, li se amintea de legile germane împotriva amestecului rasial.[9]

În orașul Solec, niște evrei au fost luați ostatici și încuiați într-un beci. După o încercare de evadare, soldații au aruncat în beci grenade, omorându-i pe toți. În Rawa Mazowieczka, un soldat german i-a cerut unui băiat evreu apă. Când băiatul a luat-o la goană, soldatul l-a ochit și a tras. Dar l-a nimerit pe unul dintre camarazii săi. Atunci, germanii au strâns sute de oameni în piața satului și i-au omorât. La Dynów, aproximativ două sute de evrei au fost mitraliați într-o noapte de la mijlocul lunii septembrie. În total, cam șapte mii de evrei s-au numărat printre cei circa patruzeci și cinci de mii de civili polonezi omorâți de germani până la sfârșitul anului 1939, puțin mai mult decât ponderea evreilor din populația poloneză.[10]

În viziunea nazistă despre lume cu care fuseseră îndoctrinați soldații și ofițerii germani, un soldat evreu punea chiar mai multe probleme decât unul polonez. În 1935, evreii fuseseră epurați din forțele armate germane. Și totuși, evreii polonezi, la fel cu toți cetățenii polonezi de sex masculin, își făceau stagiul militar în armata polonă. Evreii, în special medicii evrei, erau bine reprezentați în rândurile ofițerilor. Germanii i-au scos pe evrei din unitățile de care aparțineau și i-au trimis în lagăre speciale de muncă.

*

Germanii câștigaseră deja războiul în momentul în care sovieticii și-au făcut apariția, pe 17 septembrie. În ziua aceea, forțele aeriene

germane bombardau Lwówul (actualmente, Lviv), cel mai important oraș polonez din sud-est, în vreme ce Armata Roșie se apropia de el. Intrarea în Polonia a unei jumătăți de milion de soldați sovietici a stârnit atât teamă, cât și speranță. Polonezii voiau să creadă că sovieticii veniseră să lupte cu germanii. Unii soldați polonezi derutați, împinși către est de atacul german, au putut să creadă pentru o clipă că și-au găsit aliați. Forțele armate polone aveau nevoie disperată de sprijin.[11]

Sovieticii au declarat că intervenția lor era necesară, deoarece statul polon încetase să existe. Argumentul suna așa: dat fiind că Polonia nu își mai putea apăra cetățenii, Armata Roșie a trebuit să intre în țară, într-o misiune de păstrare a păcii. Minoritățile ucraineană și bielorusă din Polonia, numeroase, zicea propaganda sovietică, aveau mare nevoie să fie salvate. Și totuși, în ciuda vorbăriei goale, ofițerii și soldații sovietici erau pregătiți de război, și au dus război. Armata Roșie a dezarmat unitățile polone și le-a atacat ori de câte ori a fost nevoie. O jumătate de milion de oameni au trecut o graniță care nu mai era păzită, ca să lupte cu un dușman care era deja învins. Soldați sovietici s-au întâlnit cu soldați germani, au trasat hotarul și, într-un caz, au făcut împreună o paradă militară a victoriei. Stalin vorbea despre o alianță cu Germania „pecetluită cu sânge". Era, mai ales, sângele soldaților polonezi, dintre care au murit în luptă peste șaizeci de mii.[12]

În orașe ca Lwów, în care *Wehrmacht*-ul și Armata Roșie erau vecine, soldații polonezi aveau de făcut o alegere dificilă: cui să se predea? Militarii sovietici le-au promis că îi lasă să se întoarcă acasă, după o scurtă discuție. Nikita Hrușciov, care îi însoțise pe soldații sovietici, a repetat asigurarea. Artistul Józef Czapski, ofițer polonez în rezervă, s-a numărat printre cei care au fost înșelați de această minciună. Unitatea sa fusese împinsă înapoi de germani și apoi înconjurată de blindatele sovietice. Lui și oamenilor săi li s-a promis că vor fi duși la Lwów și acolo vor fi eliberați. Dar au fost încărcați cu toții în camioane în piața orașului. Femei înlăcrimate le aruncau pachete de țigări. Un evreu tânăr a cumpărat mere de la o tarabă și le-a aruncat prizonierilor dintr-un camion. Lângă oficiul poștal, o femeie a adunat biletele pe care soldații le scriseseră celor de acasă. Prizonierii au fost duși la gară și expediați în est.[13]

Când au trecut granița sovietică, li s-a părut, cum își amintea Czapski, că au pătruns „în altă lume". Czapski ședea lângă un prieten

botanist, alt ofițer rezervist, care se minuna de ierburile înalte din stepa ucraineană. În alt tren, țărani polonezi se uitau prin crăpături la colhozurile sovietice și clătinau din cap, mâhniți de dezordinea și paragina pe care le vedeau. La o oprire din Kiev, capitala Ucrainei sovietice, ofițerii polonezi au avut parte de o primire neașteptată. Ucrainenii s-au întristat când au văzut ofițeri polonezi sub pază sovietică. Unii dintre ei, se pare, mai credeau că Armata Polonă va fi cea care va elibera Ucraina de Stalin. În realitate, circa cincisprezece mii de ofițeri polonezi au fost duși în trei lagăre de prizonieri sovietice conduse de NKVD: unul în partea răsăriteană a Ucrainei sovietice, la Starobilsk, și alte două în Rusia sovietică, la Kozelsk și Ostașkov.[14]

Exilarea acestor oameni – cu o singură excepție, erau bărbați – a fost un fel de decapitare a societății polone. Sovieticii au luat peste o sută de mii de prizonieri de război, dar i-au eliberat pe soldați și au păstrat doar ofițerii. Peste două treimi dintre acești ofițeri erau

profesioniști și intelectuali cu educație, nu militari. Mii de medici, avocați, oameni de știință, profesori și politicieni au fost îndepărtați astfel din Polonia.[15]

Între timp, forțele de ocupație sovietice din estul Poloniei au pus în posturile înalte rămase neocupate oameni din păturile inferioare ale societății. Închisorile au fost golite, iar prizonierii politici, de obicei comuniști, au fost numiți în conducerea locală. Agitatorii sovietici îi îmboldeau pe țărani să se răzbune pe moșieri. Cu toate că cei mai mulți s-au împotrivit îndemnurilor la comiterea de delicte, domnea haosul, întrucât câteva mii s-au lăsat convinși. Brusc, au devenit frecvente omorurile săvârșite cu toporul. Un bărbat a fost legat de un stâlp, apoi i-a fost jupuită o parte din piele și i s-a pus sare pe rană, după care a fost silit se uite cum îi este omorâtă familia. De obicei, Armata Roșie s-a purtat bine, chiar dacă uneori soldații participau la săvârșirea de violențe, cum a fost când doi dintre ei au omorât un conducător local și apoi i-au scos dinții de aur[16].

În aceste împrejurări, NKVD-ul a pătruns în țară în forță. În următoarele douăzeci și una de luni, a făcut mai multe arestări în partea răsăriteană a Poloniei ocupate decât în întreaga Uniune Sovietică, circa 109.400 de cetățeni polonezi. Sentința tipică era de opt ani în Gulag; 8.513 oameni au fost condamnați la moarte.[17]

*

La vestul liniei Molotov–Ribbentrop, unde domnea Germania, metodele erau și mai puțin subtile. Acum, după ce *Wehrmacht*-ul învinsese o armată străină, metodele SS puteau fi încercate pe o populație străină.

Unealta de persecuție, *Einsatzgruppen*, a fost creația lui Reinhard Heydrich, mâna dreaptă a lui Heinrich Himmler. *Einsatzgruppen* erau unități speciale conduse de Siguranță și includeau alți polițiști, care aparent aveau misiunea de a pacifica zonele din spatele frontului, după expansiunea militară. Din 1939, au fost subordonate Biroului Principal al Securității, condus de Heydrich, care unea Siguranța (instituție de stat) cu *Sicherheitsdienst* sau SD (serviciile de informații ale SS, o instituție a partidului nazist). *Einsatzgruppen* fuseseră folosite în Austria și Cehoslovacia, dar rezistența întâmpinată în aceste țări a fost mică, și nu avuseseră misiunea specială de a ucide anumite grupuri. În Polonia, *Einsatzgruppen* aveau să-și îndeplinească misiunea de „soldați ideologici", eliminând clasele educate ale inamicului

învins. (Într-un fel, își omorau egalii: cincisprezece dintre comandanții celor douăzeci și cinci de *Einsatzgruppen* și *Einsatzkommando* aveau doctorat.) În Operațiunea Tannenberg, intenția lui Heydrich a fost ca *Einsatzgruppen* să facă inofensive „păturile superioare ale societății" prin omorârea a șaizeci și una de mii de cetățeni polonezi. După cum a spus Hitler, „doar o națiune ale cărei pături superioare sunt distruse poate fi împinsă în rândurile sclavilor" Scopul suprem al acestui proiect de decapitare era „să distrugă Polonia" ca societate funcțională. Prin uciderea celor mai dotați dintre polonezi, *Einsatzgruppen* aveau să facă Polonia să semene cu fantasma rasistă germană despre această țară și să lase populația incapabilă să se împotrivească stăpânirii germane.[18]

Einsatzgruppen s-au pus pe treabă cu o energie ucigașă, dar le lipsea experiența și, ca atare, tehnicile NKVD. Au omorât civili, fără îndoială, adesea sub pretextul unor operațiuni de pedepsire împotriva unor presupuși partizani. La Bydgoszcz, *Einsatzgruppen* au ucis aproape nouă sute de polonezi. La Katowice, au omorât într-o curte alți 750, printre care erau multe femei și fete. În total, *Einsatzgruppen* au ucis, probabil, cam cincizeci de mii de cetățeni polonezi în acțiuni care nu au avut nimic a face cu lupta. Însă aceștia nu au fost, se pare, cei cincizeci de mii din fruntea listei cu șaizeci și una de mii. Adeseori, erau grupuri alese pe moment. Spre deosebire de NKVD, *Einsatzgruppen* nu respectau cu sfințenie procesele-verbale, și în Polonia nu au ținut o evidență atentă cu oamenii pe care i-au omorât.[19]

Einsatzgruppen aveau mai mult succes în misiunile împotriva evreilor, în care era nevoie de mult mai puțin discernământ. O *Einsatzgruppe* a primit sarcina de a-i teroriza pe evrei, astfel încât să fugă din zona de ocupație germană către est, în partea sovietică. O parte importantă a acestei sarcini avea să fie dusă la îndeplinire în septembrie 1939, în vreme ce operațiunile militare erau în desfășurare. Așadar, la Będzin, de exemplu, această *Einsatzgruppe* a ars cu aruncătoarele de flăcări până la temelii sinagoga, omorând circa cinci sute de evrei în două zile. *Einsatzkommandos* (grupe mai mici) îndeplineau misiuni asemănătoare. În orașul Chełm, uneia dintre ele i s-a dat sarcina să-i jefuiască pe evreii bogați. Germanii percheziționau în văzul lumii femeile care arătau a evreice, punându-le să se dezbrace, iar cercetarea cavităților o făceau în particular. Rupeau degetele ca să ia verighetele. La Przemyśl, între 16 și 19 septembrie, *Einsatzgruppen* au împușcat cel puțin cinci sute de evrei. În urma

acestor acțiuni, sute de mii de evrei au fugit în zona de ocupație sovietică. În apropierea orașului Lublin, peste douăzeci de mii de evrei au fost pur și simplu expulzați.[20]

După terminarea cuceririi Poloniei, germanii și aliații lor sovietici s-au întâlnit din nou, ca să-și reevalueze relațiile. Pe 28 septembrie 1939, ziua în care Varșovia a căzut în mâinile germanilor, aliații au semnat „Tratatul Granițelor și Prieteniei", care a schimbat întrucâtva zonele de influență. A atribuit Varșovia germanilor, iar Lituania sovieticilor. (Granița ei apare pe hartă ca „linia Molotov–Ribbentrop".) Pe 4 octombrie, Germania nazistă și Uniunea Sovietică au căzut de acord în privința unui nou protocol, care definea noua lor frontieră comună. Polonia nu mai exista.

După câteva zile, Germania a anexat oficial câteva dintre teritoriile din zona sa, lăsând restul sub forma unei colonii cunoscute ca Guvernământul General. Aceasta avea să fie groapa de gunoi a oamenilor nedoriți, polonezi și evrei. Hitler credea că evreii ar fi putut să fie ținuți într-un district răsăritean, într-un soi de „rezervație naturală" Guvernatorul general, fostul avocat al lui Hitler, Hans Frank, a lămurit prin două ordine emise la sfârșitul lui octombrie 1939 situația populației supuse. Unul preciza că ordinea trebuie menținută de poliția germană; celălalt arăta că poliția germană are autoritatea de a condamna la moarte orice polonez care a făcut ceva ce ar putea să pară că este împotriva intereselor Germaniei sau germanilor. Frank credea că polonezii își vor da curând seama de „situația fără ieșire a destinului lor național" și vor accepta conducerea germanilor.[21]

*

La est de linia Molotov–Ribbentrop, sovieticii își extindeau propriul sistem. Moscova și-a lărgit către vest Republica Ucraineană și Republica Bielorusă, silind noile lor populații, locuitorii din ceea ce fusese partea răsăriteană a Poloniei, să participe la anexarea propriei patrii. Când Armata Roșie a intrat în Polonia, a prezentat puterea sovietică drept marea eliberatoare a minorităților naționale de sub jugul polonez și marea sprijinitoare a țăranilor împotriva stăpânilor lor. În partea răsăriteană a Poloniei, populația era alcătuită din circa patruzeci și trei la sută polonezi, treizeci și trei la sută ucraineni, câte opt la sută evrei și bielorusi și un mic număr de cehi, germani, ruși, țigani, tătari și alții. Acum însă, fiecare om, din toate

naționalitățile și din toate clasele, trebuia să-și exprime după rânduială sprijinul pentru noua ordine. Pe 22 octombrie 1939, toți adulții din ceea ce sovieticii numeau „Bielorusia Apuseană" și „Ucraina Apuseană" au fost chemați la vot pentru a alege două adunări, al căror caracter provizoriu a fost dezvăluit de singura lor misiune legislativă: de a cere ca ținuturile din partea răsăriteană a Poloniei să fie încorporate în Uniunea Sovietică. Pe 15 noiembrie, fuseseră îndeplinite formalitățile de anexare.[22]

Uniunea Sovietică și-a adus propriile instituții și practici în estul Poloniei. Toată lumea trebuia acum să se înregistreze pentru un pașaport intern, ceea ce însemna că statul avea evidența tuturor noilor săi cetățeni. Odată cu înregistrarea, a venit recrutarea: curând, vreo 150.000 de tineri (polonezi, ucraineni, bieloruși, evrei) s-au pomenit în rândurile Armatei Roșii. Înregistrarea a permis și aplicarea lesnicioasă a unei politici sociale sovietice importante: deportarea.[23]

Pe 4 decembrie 1939, biroul politic sovietic a ordonat NKVD-ului să aranjeze expulzarea anumitor grupuri de cetățeni polonezi considerate periculoase pentru noua ordine: veterani, pădurari, funcționari, polițiști și familiile lor. Apoi, într-o seară din februarie 1940, la temperaturi de -40°C, NVKD i-a strâns pe toți: 139.794 de oameni, smulși din casele lor în toiul nopții sub amenințarea pușților și urcați în trenuri de marfă lipsite de orice confort, care să-i ducă hăt-departe, în Kazahstanul sovietic sau în Siberia. Tot cursul vieții lor fusese schimbat înainte să apuce să priceapă ce se întâmplă cu ei. „Așezările speciale", parte a sistemului Gulagului, erau zone de muncă silnică în care cu zece ani înainte fuseseră trimiși culacii.[24]

Dat fiind că NKVD dădea „familiei" o definiție foarte largă, trenurile erau pline de rude vârstnice, precum și de copiii oamenilor considerați periculoși. La opririle de pe drumul către est, paznicii treceau din vagon în vagon, întrebând dacă mai sunt copii morți. Wiesław Adamczyk, care pe atunci avea unsprezece ani, și-a întrebat mama dacă sovieticii îi duc în iad. Hrana și apa erau distribuite cum se nimerea, iar vagoanele pentru vite erau lipsite de orice confort și foarte reci. Cu vremea, copiii au învățat să lingă promoroaca de pe buloane, și vedeau cum cei mai vârstnici încep să degere. Acum, adulții morți erau scoși și aruncați într-o groapă comună săpată în pripă. Alt băiat s-a uitat și s-a străduit să-i țină minte, scriind mai târziu că, deși morții dispăreau, „în gândurile noastre rămâneau visele și dorințele lor".[25]

Numai în timpul călătoriei au pierit cam cinci mii de oameni; încă aproximativ unsprezece mii aveau să piară până în vara următoare. O micuță poloneză dintr-o școală siberiană povestea ce s-a petrecut cu familia ei: „Fratele meu s-a îmbolnăvit și într-o săptămână a murit de foame. L-am îngropat pe un deal din stepa siberiană. Mama s-a îmbolnăvit și ea de inimă rea și s-a umflat de foame și a zăcut în baracă două luni. N-au vrut s-o ducă la spital până la sfârșit. Atunci, au dus-o, mama a zăcut în spital două săptămâni. Apoi, viața i s-a sfârșit. Când am aflat asta, ne-a cuprins o disperare mare. Ne-am dus la îngropăciune la douăzeci și cinci de kilometri, ne-am dus la deal. Puteai să auzi sunetul pădurii siberiene unde au rămas doi din familia mea."[26]

Chiar mai mult decât culacii care îi precedaseră, acești polonezi erau străini și neajutorați în Asia Centrală sau în nordul rusesc. De obicei, nu vorbeau limba rusă, ca să nu mai vorbim de kazahă. Localnicii, mai ales cei din Asia Centrală, îi priveau ca pe altă povară venită de la centru. „Băștinașii", după cum își amintea un polonez Kazahstanul, „nu cunoșteau prea bine limba rusă și îi supărau tot acest aranjament și noile guri de hrănit; la început, nu voiau să ne vândă nimic și nici să ne ajute în vreun fel." Polonezii se poate să nu fi știut că o treime din populația Kazahstanului murise de foame cu doar un deceniu înainte. La un colhoz, un tată polonez cu patru copii a fost ucis ca să i se ia cizmele. Alt tată a murit de foame în Siberia. Fiul lui își amintea: „S-a umflat. L-au înfășurat într-un cearșaf și l-au aruncat în pământ." Un al treilea tată a murit de tifos la Vologda, orașul morții din nordul rusesc. Fiul lui, care avea doisprezece ani, deprinsese deja un fel de filozofie: „Un om se naște numai o dată și moare numai o dată. Și așa a fost."[27]

Cetățenii polonezi deportați probabil că nu auziseră până atunci cuvântul rusesc *kulak* (culac), dar acum îi descopereau istoria. Într-o așezare siberiană, polonezii au găsit scheletele culacilor deportați în anii '30. În alta, un polonez de șaisprezece ani și-a dat seama că șeful de echipă din lagărul acela de muncă era culac. „Mi-a spus deschis", își amintea băiatul, „ce era în inima lui": credința în Dumnezeu. Dat fiind că polonezii erau considerați romano-catolici și, ca atare, creștini, prezența lor stârnea astfel de mărturisiri ale credinței din partea ucrainenilor și rușilor. Dar până și în Orientul Îndepărtat autoritățile sovietice reacționau cu mare ostilitate la orice semn al spiritului polonez. Un băiat polonez care s-a dus într-un

oraș ca să-și vândă hainele pe mâncare s-a întâlnit cu un polițist care i-a dat jos șapca de pe cap. Șapca avea pe ea un vultur alb, simbolul statului polon. Polițistul nu l-a lăsat pe băiat să ia șapca de jos. După cum tot scriau ziariștii sovietici și tot spuneau profesorii, Polonia căzuse și nu mai avea să se ridice niciodată.[28]

*

Cu ajutorul calculelor, clasificării și practicării violenței, sovieticii au putut să-i silească pe polonezi să intre într-un sistem deja existent. După câteva săptămâni de haos, și-au extins statul către vest și s-au descotorosit de cei mai periculoși dintre oponenții posibili. În jumătatea apuseană a Poloniei, la vest de linia Molotov–Ribbentrop, germanii nu puteau folosi această metodă. Hitler își mărise *Reich*-ul de foarte puțină vreme cu Austria și Cehoslovacia, dar niciodată în teritorii populate cu atâția negermani. Spre deosebire de sovietici, naziștii nu puteau nici măcar să susțină că le aduc dreptate și egalitate persoanelor sau claselor oprimate. Toată lumea știa că Germania nazistă este pentru germani, iar germanii nu-și dădeau osteneala să pretindă altceva.

Premisa național-socialismului era că germanii sunt o rasă superioară, o presupunere pe care, când s-a confruntat cu dovezile civilizației polone, naziștii au fost siliți să o dovedească, cel puțin lor înșiși. În vechiul oraș polonez Cracovia, tot corpul profesoral al faimoasei universități a fost trimis în lagăre de concentrare. Statuia lui Adam Mickiewicz, marele poet romantic, a fost dată jos de pe soclul aflat în piața orașului, iar aceasta a fost rebotezată Adolf-Hitler-Platz. Universitatea din Cracovia era mai veche decât oricare universitate din Germania. Mickiewicz a fost respectat de europenii din vremea lui la fel de mult ca Goethe. Existența unei astfel de instituții și a unei astfel de istorii, la fel cu prezența în sine a claselor poloneze culte, era un obstacol în calea planurilor germane, dar și o problemă pentru ideologia nazistă.[29]

Polonitatea însăși avea să dispară din aceste ținuturi, înlocuită de germanitate. Așa cum scrisese Hitler, Germania „trebuie să se descotorosească de toate aceste elemente rasiale străine, astfel încât sângele poporului ei să nu mai fie întinat, adică trebuie pe dată să-i alunge și să dea teritoriul liber propriilor camarazi naționali". La începutul lui octombrie 1939, Hitler i-a conferit lui Heinrich Himmler o nouă responsabilitate. Himmler, care era deja conducătorul SS și

șeful poliției germane, a devenit acum „Comisarul *Reich*-ului pentru Întărirea Germanității", un fel de ministru al problemelor rasiale. În regiunile polone anexate de Germania, Himmler trebuia să îndepărteze populația băștinașă și să o înlocuiască cu germani.[30]

Cu toate că Himmler a primit cu entuziasm proiectul, era o sarcină grea. Acestea erau teritorii polone. În Polonia independentă, nu existase o minoritate germană numeroasă. Când sovieticii au spus că intră în partea răsăriteană a Poloniei ca să-i apere pe ucraineni și bielorusi, acest lucru măcar era plauzibil din punct de vedere demografic: existau în Polonia cam șase milioane de astfel de oameni. În schimb, erau sub un milion de germani. În teritoriile anexate de curând de Germania, polonezii îi depășeau pe germani cu circa cincizeci la unu.[31]

De acum, ministrul propagandei lui Hitler, Joseph Goebbels, pusese stăpânire pe presa germană, așa încât germanii (și cei care credeau în propaganda lor) aveau impresia că în partea apuseană a Poloniei există un număr mare de germani și că ei fuseseră ținta unor represiuni cumplite. Realitatea era cu totul alta. Nu numai că cele circa nouă milioane de polonezi îi depășeau cu mult pe germanii din noile districte ale *Reich*-ului, dar Hitler tocmai adăugase *Reich*-ului său mult mai mulți *evrei* (cel puțin 600.000) decât germani și, de fapt, aproape că triplase populația evreiască din Germania (de la aproximativ 330.000 la aproape un milion). Dacă era inclus și Guvernământul General (cu cei 1.560.000 de evrei), adăugase cu mult peste două milioane de evrei teritoriilor Berlinului. Erau mai mulți evrei în orașul Łódź (233.000), care fusese adăugat Germaniei, decât în Berlin (82.788) și Viena (91.480) la un loc. Erau mai mulți evrei în Varșovia, care făcea acum parte din Guvernământul General, decât fuseseră în întreaga Germanie. Hitler adăugase *Reich*-ului prin această anexare mai mulți polonezi decât germanii adăugați în această anexare și în toate cele precedente, inclusiv cea a Austriei și a regiunilor de graniță ale Cehoslovaciei. Dacă luăm în calcul Guvernământul General și Protectoratul Boemiei și Moraviei, anexat din Cehoslovacia dezmembrată, Hitler a adăugat imperiului său circa douăzeci de milioane de polonezi, șase milioane de cehi și două milioane de evrei. Acum, erau în Germania mai mulți slavi decât în orice stat european, cu excepția Uniunii Sovietice. În cruciada sa pentru puritatea rasială, Germania ajunsese până la sfârșitul anului 1939 pe locul doi ca stat multinațional european. Cel mai mare era, desigur, Uniunea Sovietică.[32]

Arthur Greiser, care fusese numit la cârma celei mai mari dintre noile regiuni ale Germaniei, *Reichsgau Wartheland*, era deosebit de receptiv la ideea de „întărire a germanității". Provincia lui se întindea de la vest la est între orașul polonez important Poznań și orașul polonez important Łódź. Era patria a patru milioane de polonezi, 366.000 de evrei și 327.000 de germani. Himmler a propus deportarea unui milion de oameni până în februarie 1940, printre care toți evreii și câteva sute de mii de polonezi. Greiser a început proiectul de „întărire a germanității" prin golirea a trei spitale de psihiatrie și împușcarea pacienților. Pacienții din al patrulea spital de psihiatrie, de la Owińska, au avut altă soartă. În octombrie și noiembrie 1939, au fost duși la cartierul general local al Gestapoului și au fost gazați cu monoxid de carbon eliberat din canistre. A fost primul masacru efectuat de germani prin această metodă. Circa 7.700 de cetățeni polonezi găsiți în spitalele de boli mintale au fost asasinați, și a început o politică de „eutanasiere" care avea să fie aplicată curând și între hotarele Germaniei antebelice. În următorii doi ani, peste șaptezeci de mii de cetățeni germani aveau să fie gazați, fiind „viață improprie vieții". Întărirea germanității avea o dimensiune internă și una externă; războiul de agresiune de peste hotare permitea asasinarea de cetățeni germani. Așa a început, și așa avea să continue.[33]

Scopul eliminării evreilor din Germania a intrat în conflict cu altă prioritate ideologică, cea a strămutării germanilor din Uniunea Sovietică. După ce Uniunea Sovietică și-a extins hotarele către apus, prin preluarea părții răsăritene a Poloniei, Hitler trebuia să-și facă griji pentru germanii (foști cetățeni polonezi) care au intrat sub stăpânire sovietică. Hitler a aranjat ca acești oameni să fie trimiși în Germania. Aveau să trăiască în *Wartheland*, în gospodăriile părăsite de polonezii deportați. Aceasta însemna însă că mai întâi trebuiau deportați fermierii polonezi, nu evreii, ca să le facă loc germanilor care veneau acolo. Însă, chiar dacă pe moment evreilor li se îngăduia să rămână în casele lor, aveau de suportat enorme suferințe și umilințe. La Kozienice, evreii ortodocși au fost siliți să danseze în jurul unui morman de cărți care ardeau și să cânte „Războiul e din vina noastră". Pe 7 noiembrie 1939, la Łowicz, toți evreii de sex masculin au fost siliți să defileze până la închisoare, urmând să fie răscumpărați de comunitatea evreiască.[34]

În prima deportare din *Wartheland* către Guvernământul General, care a avut loc între 1 și 17 decembrie 1939, uriașa majoritate a

celor 87.883 de oameni alungați erau polonezi. Poliția i-a ales, în primul rând, pe polonezii care „reprezintă o primejdie nemijlocită pentru germanism". În a doua deportare, efectuată între 10 februarie și 15 martie 1940, alți 40.128 de oameni au fost alungați, majoritatea dintre ei fiind polonezi. Călătoria era destul de scurtă. În vremuri normale, drumul de la Poznań, capitala *Wartheland*-ului, la Varșovia, cel mai mare oraș din Guvernământul General, ar fi durat câteva ore. Sute de mii de oameni au murit însă de frig în trenuri, care erau lăsate uneori zile întregi pe linii secundare. Comentariul lui Himmler: „Așa-i clima de acolo." Nu mai este nevoie să spunem că vremea în Polonia este, în fond, aceeași cu cea din Germania.[35]

*

Iarna 1939–1940 a fost neobișnuit de grea în Polonia și Germania. Iarna din Ucraina, Rusia și nordul Kazahstanului a fost și mai grea. Pe măsură ce zilele deveneau mai scurte în „așezările speciale" sovietice, mii de cetățeni polonezi s-au îmbolnăvit și au murit. În cele trei lagăre din Rusia sovietică și Ucraina sovietică în care sovieticii îi țineau pe prizonierii de război polonezi, oamenii își urmau propriul calendar politic și religios. Prizonierii din Kozelsk, Ostașkov și Starobilsk au găsit modalități de a sărbători 11 noiembrie, ziua independenței Poloniei. În toate cele trei lagăre, oamenii plănuiau să sărbătorească Crăciunul. Acești prizonieri erau, în general, romano-catolici, cu un adaos considerabil de evrei, protestanți, ortodocși și greco-catolici. Se aflau în foste mănăstiri ortodoxe și se rugau sau se cuminecau în colțuri tăcute ale unor catedrale în ruină.[36]

Prizonierii puteau să-și dea seama ce se petrecuse cu călugării și călugărițele de credință ortodoxă în timpul Revoluției Bolșevice: schelete în gropi superficiale, siluete omenești desenate cu gloanțe pe ziduri. Un prizonier de la Starobilsk nu putea să nu observe norii de corbi, care păreau că nu se îndepărtează niciodată de mănăstire. Totuși, rugăciunea părea să dea speranță, și oamenii de diferite credințe se rugau împreună – până pe 24 decembrie 1939, când preoții, pastorii și rabinii au fost luați din toate cele trei lagăre, și nimeni nu i-a mai văzut niciodată.[37]

Cele trei lagăre erau un fel de laborator pentru observarea comportamentului claselor polone culte. Kozelsk, Ostașkov și Starobilsk au căpătat înfățișare polonă. Prizonierii nu aveau alte haine în afara uniformelor militare, cu vulturii albi pe caschetă. Inutil să mai

spunem că nimeni nu purta în public acea emblemă în fosta parte răsăriteană a Poloniei, unde spațiul public se pricopsise acum cu ciocan, seceră și stea roșie. Cu toate că universitățile polone erau închise în partea germană și transformate în universități ucrainene și ruse în partea sovietică, prizonierii din lagăre organizau cursuri ținute de savanții și umaniștii polonezi de frunte care se aflau printre ofițerii rezerviști. Ofițerii au organizat mici cooperative de credit, așa încât cei mai săraci să poată împrumuta de la cei mai bogați. Recitau pe de rost poeziile învățate la școală. Unii dintre ei puteau să reproducă din memorie romane lungi din perioada realismului polon. Firește, se întâmpla și ca prizonierii să se contrazică, să se încaiere și să fure. Iar câțiva dintre ei – după cum s-a dovedit, foarte puțini – au acceptat să coopereze cu sovieticii. Ofițerii nu erau toți de aceeași părere în privința felului în care trebuie să se comporte în timpul lungilor interogatorii de noapte. Și totuși, spiritul solidarității naționale era real, poate că și pentru sovietici.[38]

Oamenii nu se simțeau niciodată singuri. Aveau voie să le scrie familiilor, dar nu aveau voie să vorbească despre situația lor. Știind că NKVD citește tot ce scriu ei, trebuiau să fie discreți. Unul dintre prizonierii de la Kozelsk, Dobiesław Jakubowicz, a încredințat jurnalului intim toate scrisorile pe care voia să i le scrie soției, visele sale să o vadă îmbrăcându-se și să se joace cu fiica lor. Prizonierii fuseseră siliți să dea pentru răspuns adresa unui sanatoriu, ceea ce a dus la multă confuzie dureroasă.[39]

Prizonierii s-au împrietenit cu câinii de pază și cu câini din localitățile învecinate. Câinii veneau în lagăre, intrau pe poartă, printre paznici, sau prin găurile din gardurile de sârmă ghimpată, sau de sub ele, care erau prea mici pentru un om. Unul dintre ofițerii rezerviști de la Starobilsk era Maksymilian Łabędź, cel mai renumit veterinar din Varșovia. Era un domn mai vârstnic, care a supraviețuit cu greu drumului. Îngrijea câinii, și uneori chiar făcea operații. Preferatul său era o corcitură pe care ofițerii o numiseră Linek, prescurtarea de la Stalinek – „micul Stalin" în limba polonă. Dintre câinii care veneau pe acolo, preferatul celor din lagăr era unul căruia i-au zis Foch, după generalul francez care a fost comandantul suprem al armatelor aliate care au învins Germania în 1918. Era un moment, la sfârșitul lui 1939 și începutul lui 1940, în care un guvern polon în exil se stabilise la Paris și când polonezii sperau, în general, că Franța poate să învingă Germania și să salveze Polonia. Și-au pus

nădejdea de legătură cu lumea din afară în câinele cel mic, zis Foch, care părea să aibă stăpâni în oraș. Îi puneau sub zgardă bilete, sperând să capete răspuns. Într-o zi, în martie 1940, au primit unul: „Se spune că o să fiți eliberați curând de la Starobilsk. Se spune că o să plecați acasă. Nu știm dacă e adevărat sau nu."[40]

Nu era adevărat. În acea lună, la Moscova, șeful poliției secrete a lui Stalin, Lavrenti Beria, ajunsese la o concluzie, poate că inspirată de Stalin. Beria a declarat limpede, în scris, că vrea ca prizonierii de război polonezi să fie omorâți. Într-o propunere făcută biroului politic – și, ca atare, de fapt lui Stalin –, Beria scria, pe 5 martie 1940, că fiecare dintre prizonierii polonezi „nu aștepta decât să fie eliberat ca să se angajeze energic în lupta împotriva puterii sovietice". El afirma că organizațiile contrarevoluționare din noile teritorii sovietice sunt conduse de foști ofițeri. Spre deosebire de afirmațiile despre „Organizația Militară Polonă", cu doi ani înainte, aceasta nu era născocire. Uniunea Sovietică ocupase și anexase jumătate din Polonia, și era normal ca unii polonezi să li se împotrivească. În 1940, cam douăzeci și cinci de mii dintre ei au participat la o formă sau alta de rezistență organizată. Este adevărat că aceste organizații au fost penetrate în scurt timp de NKVD, și cei mai mulți dintre membri au fost arestați: însă opoziția era reală și demonstrabilă. Beria a folosit realitatea rezistenței poloneze pentru a-și justifica propunerea în privința prizonierilor – „să li se aplice pedeapsa supremă: împușcarea".[41]

Stalin a aprobat recomandarea lui Beria, și mecanismele Marii Terori s-au declanșat din nou. Beria a creat o „troică specială" care să se ocupe rapid de dosarele tuturor prizonierilor de război polonezi. Ea era împuternicită să nu țină cont de recomandările interogatoriilor precedente și să dea verdicte fără vreun contact cu prizonierii înșiși. Se pare că Beria a stabilit o cotă a omorurilor, așa cum se făcuse în 1937 și 1938: toți prizonierii din cele trei lagăre, plus șase mii de oameni ținuți în închisori din vestul Bielorusiei și vestul Ucrainei (câte trei mii în fiecare), plus elementele deosebit de periculoase din rândurile subofițerilor care nu erau în captivitate. După o examinare rapidă a dosarelor, nouăzeci și șapte la sută dintre polonezii din cele trei lagăre, circa 14.587 de oameni, au fost condamnați la moarte. Excepțiile au fost câțiva agenți sovietici de etnie germană sau letonă și persoane cu protecție străină. Cei șase mii din închisori au fost și

ei condamnați la moarte, împreună cu alte 1.305 de persoane arestate în aprilie.[42]

Prizonierii din cele trei lagăre se așteptau să fie lăsați să se întoarcă acasă. Când, în aprilie 1940, au fost luate din lagărul Kozelsk primele grupuri, camarazii au dat o petrecere de despărțire. Colegii lor ofițeri au alcătuit cum au putut ei, fiind lipsiți de arme, o gardă de onoare la urcarea în autobuze. Prizonierii, în grupuri de câte o sută, au fost duși prin Smolensk la o gară mai mică, Gniazdovo. Acolo, au coborât din tren și s-au trezit în fața unui cordon de soldați NKVD cu baioneta la arme. Câte treizeci o dată erau urcați într-un autobuz care îi ducea la Dealurile Caprelor, la marginea unei păduri numite Katyń. Acolo, la o unitate a NKVD, erau percheziționați și li se luau obiectele de valoare. Un ofițer, Adam Solski, a ținut până în acel moment un jurnal: „M-au întrebat de verighetă, pe care eu..." Prizonierii erau duși într-un corp de clădire al complexului, unde erau împușcați. Apoi, cadavrele le erau duse, probabil cu camioanele, în loturi de câte treizeci, la o groapă comună care fusese săpată în pădure. Aceasta a continuat până ce au fost împușcați toți cei 4.410 prizonieri trimiși de la Kozelsk.[43]

La Ostașkov, o orchestră le-a cântat prizonierilor care părăseau lagărul, pentru a le ridica moralul. Au fost duși cu trenul, în grupuri de circa 250–500, la închisoarea NKVD de la Kalinin (în prezent, Tver). Au fost ținuți toți acolo ceva timp, până s-au făcut verificările. Au așteptat, neștiind ce avea să se întâmple mai departe, probabil fără să bănuiască nimic până în ultimul moment. Un ofițer NKVD l-a întrebat pe unul dintre prizonierii care așteptau, pe când era singur printre paznici, câți ani are. Băiatul a zâmbit. „Optsprezece." Cu ce te ocupai? Zâmbind în continuare: „Operator telefonic." Câtă vreme ai lucrat? Băiatul a socotit pe degete. „Șase luni." Apoi și lui, la fel ca tuturor cei 6.314 prizonieri care au trecut prin acea încăpere, i s-au pus cătușe și a fost dus într-o celulă izolată fonic. Doi bărbați l-au ținut de brațe iar al treilea l-a împușcat în ceafă.[44]

Călăul-șef de la Kalinin, pe care prizonierii nu-l vedeau niciodată, era Vasili Blohin. Fusese unul dintre principalii ucigași în vremea Marii Terori, când comandase un pluton de execuție de la Moscova. I se încredințase executarea unora dintre acuzații marcanți din procesele publice, însă împușcase și mii de muncitori și țărani, uciși în secret. La Kalinin, purta o șapcă de piele, șorț și mănuși lungi, ca să nu se mânjească de sânge nici el, nici uniforma. Folosind pistoale

germane, a împuşcat în fiecare noapte cam două sute cincizeci de oameni, unul după altul. Apoi, leşurile erau duse cu camionul la Mednoe, aflat în apropiere, unde NKVD avea nişte case de vacanţă, şi erau aruncate într-o groapă mare, săpată dinainte cu excavatorul.[45]

Din lagărul de la Starobilsk, prizonierii făceau drumul cu trenul, câte o sută sau două sute, până la Harkov, unde erau ţinuţi în închisoarea NKVD. Cu toate că nu aveau de unde să ştie, fuseseră aduşi într-unul dintre principalele centre din Uniunea Sovietică de asasinare a polonezilor. Acum, era rândul lor, şi mergeau la moarte fără să ştie despre masacrele din trecut, fără să ştie ce se întâmplă cu camarazii lor din alte lagăre, fără să ştie ce se va întâmpla cu ei. După

o zi sau două în închisoare, erau duși într-o încăpere, unde li se verificau datele personale. Apoi, erau conduși în altă încăpere, întunecată și fără ferestre. Un paznic zicea: „Îmi dai voie?", și îl conducea pe prizonier înăuntru. După cum își amintea unul dintre NKVD-iști, „se auzea un pocnet, și ăsta era sfârșitul". Cadavrele erau îngrămădite în camioane. Vestoanele erau trase peste capul morților, ca să nu se păteze de sânge podeaua camionului. Cadavrele erau încărcate alternativ, cu capul înainte și cu picioarele înainte, ca să nu se răstoarne grămada.[46]

În acest fel au fost uciși 3.739 de prizonieri din Starobilsk, printre care toți prietenii și cunoștințele lui Józef Czapski: botanistul pe care îl ținuse minte pentru calmul lui, dar și un economist care încerca să-și ascundă temerile de soția gravidă, un doctor despre care toată lumea din Varșovia știa că frecventează cafenelele și sprijină artiștii, locotenentul care știa pe de rost piese și romane, avocatul înflăcărat de ideea unei federații europene, toți inginerii, profesorii, poeții, asistenții sociali, jurnaliștii, chirurgii și soldații. Dar nu și Czapski. El și câțiva alții din fiecare dintre cele trei lagăre au fost trimiși în alt lagăr și au supraviețuit.[47]

Fiodor Dostoievski a plasat o scenă crucială din *Frații Karamazov* la Mănăstirea Optina din Kozelsk, care în 1939 și 1940 a devenit sediul lagărului prizonierilor de război ai sovieticilor. Aici a avut loc cel mai renumit schimb de replici din carte: o discuție între un tânăr nobil și starețul mănăstirii despre posibilitatea unei morale fără Dumnezeu. Dacă Dumnezeu e mort, este îngăduit orice? În 1940, clădirea reală în care a avut loc această conversație imaginară, unde locuiseră câțiva dintre călugări, îi găzduia pe anchetatorii NKVD. Ei reprezentau răspunsul sovietic la acea întrebare: numai moartea lui Dumnezeu permite eliberarea omenirii. Fără s-o știe, mulți dintre ofițerii polonezi au dat un răspuns diferit: că într-un loc în care totul este permis, Dumnezeu este un refugiu. Ei considerau că lagărele sunt biserici, și se rugau în ele. Mulți dintre ei au fost la slujba de Paște înainte de a fi trimiși la moarte.[48]

Prizonierii din cele trei lagăre, sau, cel puțin, mulți dintre ei, bănuiau că sunt filtrați, aleși pentru un rol pe care l-ar putea juca în Uniunea Sovietică. Însă știau prea puțin, sau deloc, că dacă picau la acest test aveau să fie uciși. Nu știau nimic de „operațiunea polonezilor" din Marea Teroare, în care zeci de mii de polonezi sovietici

fuseseră împușcați cu numai doi ani înainte. Chiar dacă ar fi cunoscut mizele, pare greu de crezut că foarte mulți dintre ei ar fi reușit să demonstreze vreun fel de loialitate credibilă față de sovietici. În lagăre, erau siliți să citească ziare sovietice, să vadă filme de propagandă sovietice și să asculte știri sovietice transmise prin difuzoare. În general, toate astea li se păreau ridicole și jignitoare. Până și celor care dădeau informații despre camarazii lor sistemul li se părea absurd.[49]

Cele două culturi nu comunicau bine, cel puțin nu fără vreun interes comun evident. În această perioadă, când Stalin era aliatul lui Hitler, nici un astfel de teren comun nu era ușor de imaginat. Pe de altă parte, posibilitățile de neînțelegere erau enorme. Colectivizarea și industrializarea modernizaseră Uniunea Sovietică, însă fără atenția acordată populației, sau mai degrabă consumatorilor, care caracteriza Occidentul capitalist. Cetățenii sovietici care cârmuiau partea răsăriteană a Poloniei cădeau de pe bicicletă, mâncau pasta de dinți, foloseau WC-urile pe post de chiuvete, purtau mai multe ceasuri, își puneau sutiene ca apărătoare pentru urechi, sau lenjerie ca rochii de seară. Și prizonierii polonezi erau ignoranți, și asta în privința unor probleme mult mai elementare. Spre deosebire de cetățenii sovietici aflați în poziția lor, polonezii credeau că nu pot să fie condamnați sau uciși fără o bază juridică. Faptul că acești cetățeni sovietici și polonezi, dintre care mulți se născuseră în același Imperiu Rus, se înțelegeau unii pe alții atât de puțin era un semn al marii transformări din planul civilizației aduse de stalinism.

Anchetatorul-șef de la Kozelsk, bărbatul care moștenise locuința starețului lui Dostoievski, a formulat-o cu subtilitate: era vorba despre „două filozofii divergente“ În cele din urmă, sovieticii au putut să o răspândească și să o transpună în viață pe a lor. La glumele care circulau pe seama sovieticilor în partea răsăriteană a Poloniei se putea da cu ușurință replica: cum i se spune acum țării? Polonezii din lagăre nu puteau fi determinați să se încadreze în civilizația sovietică. Nu trăiau ca sovieticii: așa își aminteau țăranii ruși și ucraineni care i-au văzut și care nu uitaseră nici după decenii întregi cât erau de îngrijiți și de curați și ce ținută mândră aveau. Nu puteau fi făcuți să trăiască asemenea sovieticilor: dar puteau fi făcuți să moară ca ei. Mulți dintre ofițerii polonezi erau mai puternici și mai culți decât NKVD-iștii care îi capturaseră. Când erau însă dezarmați, dezorientați și ținuți de brațe de câte doi bărbați, puteau fi

împușcați de al treilea și apoi îngropați acolo unde, se părea, nu avea să-i mai găsească nimeni. În moarte, se pare, se puteau alătura tăcerii cetățenilor din istoria sovietică.[50]

În total, această Teroare la scară mai mică, această reluare a „operațiunii polonezilor" a ucis 21.892 de cetățeni polonezi. O uriașă majoritate, cu toate că nu toți erau de naționalitate polonă. Polonia era un stat multinațional, cu un corp ofițeresc multinațional, așa încât mulți dintre morți au fost evrei, ucraineni și bielorusi. Cam opt la sută dintre victime au fost evrei, corespunzând proporției evreilor din estul Poloniei.[51]

Ca și în timpul Marii Terori, și familiile celor osândiți au fost pedepsite. Cu trei zile înainte de a propune ca toți prizonierii din aceste lagăre să fie împușcați, Beria dăduse ordin ca familiile lor să fie deportate. Sovieticii știau cine sunt acești oameni: de aceea îi lăsaseră pe prizonieri să corespondeze cu cei dragi, ca să facă rost de nume și de adrese. „Troicile" operative din vestul Bielorusiei și vestul Ucrainei au pregătit numele a 60.667 de oameni care să fie trimiși în „așezări speciale" din Kazahstan. Multe dintre ele erau rudele celor numiți într-unul dintre ordine „foști oameni". Acestea erau de obicei familii fără soți și tați. Soțiilor li se spunea că sunt trimise să li se alăture soților – minciună sovietică tipică. În realitate, familiile erau lăsate în taigaua siberiană („veșnică mocirlă și zăpadă", cum își amintea un băiețel polonez de treisprezece ani), în vreme ce bărbații erau împușcați la Katyń, Kalinin, Harkov, Bâkivnia și Kurapatî. Câțiva copii polonezi i-au trimis o scrisoare lui Stalin pe 20 mai 1940, în care îi promiteau să fie buni cetățeni sovietici, și nu se plângeau decât că „e greu să trăim fără tații noștri". A doua zi, NKVD-iștii au primit bani ca recompensă pentru că au curățat cele trei lagăre fără să se producă nici o singură evadare.[52]

Dat fiind că bărbații lipseau, această deportare a fost și mai grea pentru victime decât cea din februarie. Femeile erau lăsate în Kazahstan cu copiii lor și adesea cu socrii bătrâni. Întrucât au plecat în aprilie, fără să li se spună dinainte, cele mai multe femei erau îmbrăcate nepotrivit. Adesea au fost silite să vândă hainele pe care le luaseră cu ele, ca să cumpere mâncare. Femeile au supraviețuit în iarna următoare, învățând să adune bălegar ca să facă focul. Mii de femei au murit. Multe dintre ele au fost silite să hotărască în ce fel să-și țină în viață copiii. Doreau să-i crească în tradiția polonă, însă adesea își dădeau seama că trebuie să-i încredințeze instituțiilor

sovietice dacă vor ca ei să fie hrăniți și să supraviețuiască. O femeie și-a lăsat cinci dintre cei șase copii la un birou NKVD și a dispărut cu al șaselea, un sugar, și nimeni n-a mai auzit niciodată de ea. Soția gravidă a economistului îngrijorat care a fost deținut la Starobilsk și omorât la Harkov a născut în exil cel de-al treilea copil al lor. Pruncul a murit.[53]

În același timp, în martie 1940, șeful NKVD, Beria, a ordonat deportarea celor care au refuzat să accepte buletinul de identitate rus. Aceasta însemna respingerea sistemului sovietic și, de asemenea, o problemă practică pentru birocrații sovietici. Cetățenii polonezi care au refuzat intrarea identității lor în registrele sovietice nu puteau să fie supravegheați și pedepsiți cu eficiența dorită. De fapt, imensa majoritate a celor care au respins buletinul de identitate sovietic erau evrei refugiați din vestul Poloniei. Fugiseră de germani, dar nu-și doreau să devină cetățeni sovietici. Se temeau că, dacă ar fi acceptat actele de identitate sovietice, nu li s-ar mai fi permis să se întoarcă în Polonia – după ce avea să fie refăcută. Așadar, în acest fel evreii au dovedit că sunt cetățeni loiali ai Poloniei și au devenit victimele ambelor regimuri care le cuceriseră țara. Au reușit să fugă de ravagiile SS, ca să ajungă să fie deportați de NKVD în Kazahstan și Siberia. Dintre cei 78.339 de oameni deportați în cadrul operațiunii din iunie 1940 care îi viza pe refugiați, circa optzeci și patru la sută au fost evrei.[54]

Evreii polonezi, în general oameni fără experiența traiului la țară, erau cel puțin la fel de neajutorați ca polonezii care plecaseră înaintea lor. Meșteșugari și cizmari, au fost trimiși în nordul îndepărtat al Rusiei să taie copaci. Un băiat evreu pe nume Joseph își amintea că evreii din orașul său natal fuseseră siliți să-și incendieze propria sinagogă, în vreme ce germanii râdeau. Familia sa a fugit în zona sovietică, dar a refuzat buletinul de identitate sovietic. Și fratele, și tatăl, și mama i-au murit în surghiun.[55]

*

În Europa de Vest, această perioadă a fost cunoscută ca „războiul ciudat": părea că nu se întâmplă nimic. Franța și Marea Britanie erau în război cu Germania din septembrie 1939. În acea toamnă și iarnă însă, precum și în primăvara care a urmat, în vreme ce Polonia era învinsă, distrusă și împărțită, iar zeci de mii dintre cetățenii ei asasinați și alte sute de mii deportați, în acel război n-a existat

un front de vest. Germanii și aliații lor sovietici erau liberi să facă tot ce aveau chef.

Germanii au invadat Danemarca și Norvegia în aprilie 1940, asigurându-și astfel accesul la resursele minerale din Scandinavia și împiedicând vreo intervenție britanică în nordul Europei. Însă „războiul ciudat" s-a încheiat cu adevărat atunci când Germania a atacat Olanda și Franța, pe 10 mai. Până la 14 iunie, au murit circa o sută de mii de francezi și șaizeci de mii de soldați britanici, iar germanii erau în Paris. Franța căzuse mult mai repede decât s-ar fi așteptat oricine. În aceeași lună, iunie 1940, și Uniunea Sovietică și-a extins stăpânirea către vest, anexând toate cele trei țări baltice independente: Estonia, Letonia și Lituania.

Cea mai mare și mai populată țară baltică, Lituania, avea și cele mai complicate probleme naționale și relații internaționale. Pe toată perioada interbelică, Lituania ceruse orașul Vilnius cu împrejurimile, aflat în partea nord-estică a Poloniei. Cu toate că aceste teritorii erau locuite în principal de polonezi, evrei și bieloruși, lituanienii considerau că Vilnius este de drept capitala lor, dat fiind că fusese capitala unui important stat din Evul Mediu și de la începuturile epocii moderne, cunoscut sub numele de Marele Ducat al Lituaniei. În anii '20 și '30, conducătorii statului lituanian independent au folosit Kaunas drept centru administrativ, însă considerau că Vilnius este capitala lor. Stalin a profitat de aceste sentimente în 1939. În loc să anexeze Vilnius la Uniunea Sovietică, i l-a dat Lituaniei, care era încă independentă. Prețul, nu-i de mirare, a fost amplasarea de baze militare sovietice pe teritoriul Lituaniei. Forțele sovietice, instalate deja în Lituania, au fost gata de intervenție atunci când, în vara lui 1940, a fost impusă o revoluție, cu și mai mare grabă și în mod și mai artificial decât în partea răsăriteană a Poloniei. O mare parte a elitei politice a Lituaniei a fugit în Germania nazistă.[56]

Toate acestea erau observate cu atenție de consulul japonez din Lituania, Chiune Sugihara, care se afla la Kaunas ca să urmărească mișcările militare germane și sovietice. În vara lui 1940, conducerea japoneză a stabilit o direcție clară: va încerca să încheie un pact de neutralitate cu Uniunea Sovietică. Nordul fiind astfel asigurat, japonezii puteau să plănuiască o mișcare către sud în 1941. Sugihara era unul dintre relativ puținii demnitari japonezi care putea să observe relațiile germano-sovietice după căderea Franței. Dat fiind că îi lipsea personalul propriu, folosea ca informatori și asistenți ofițeri

din armata polonă care reușiseră să nu fie arestați de germani și de sovietici. I-a răsplătit cu pașapoarte japoneze și cu dreptul de a se folosi de postul diplomatic japonez. Sugihara i-a ajutat pe polonezi să găsească o cale de evadare pentru camarazii lor ofițeri. Polonezii și-au dat seama că, folosind un anumit tip de viză de ieșire japoneză, se putea organiza o călătorie de-a curmezișul Uniunii Sovietice până în Japonia. Nu au evadat pe această cale decât foarte puțini ofițeri polonezi, dar măcar unul dintre ei a ajuns în Japonia și le-a făcut serviciilor secrete rapoarte despre cele văzute în timpul traversării Uniunii Sovietice.[57]

În același timp, evreii refugiați au început să-l viziteze pe Sugihara. Acești evrei erau cetățeni polonezi care fugiseră de invazia germană din septembrie 1939, dar acum se temeau de sovietici. Auziseră de deportările de evrei din iunie 1940 și se temeau că vor avea aceeași soartă. Și aveau mare dreptate: un an mai târziu, sovieticii aveau să deporteze circa 17.500 de oameni din Lituania, 17.000 din Letonia și 6.000 din Estonia. Cu ajutorul ofițerilor polonezi, Sugihara

a ajutat câteva mii de evrei să fugă din Lituania. Ei au făcut cu trenul lunga călătorie prin Uniunea Sovietică, apoi cu vaporul până în Japonia și apoi către Palestina sau Statele Unite ale Americii. Această acțiune a fost epilogul, tăcut dar ferm, al unor decenii de colaborare a serviciilor secrete polone și japoneze.[58]

*

În 1940, conducătorilor naziști le-ar fi plăcut să se descotorosească de cele vreo două milioane de evrei din partea lor de Polonie, dar nu reușeau să cadă de acord între ei în privința felului în care s-o facă. Planul inițial pentru perioada războiului fusese crearea unui fel de rezervație pentru evrei în regiunea Lublin din Guvernământul General. Dat fiind însă că aria cuceririi germane din Polonia era relativ mică, iar Lublinul nu se afla mult mai departe de Berlin (șapte sute de kilometri) decât cele două orașe mari din care trebuia să fie deportați evreii, Varșovia (șase sute de kilometri) și Łódź (cinci sute de kilometri), această soluție nu a fost niciodată satisfăcătoare. Hans Frank, guvernatorul general, s-a opus față de venirea altor evrei pe teritoriul său. La sfârșitul anului 1939 și în 1940, Himmler și Greiser au continuat să azvârle polonezi din *Wartheland* în Guvernământul General – în total 408.525, asemănător cu numărul de cetățeni polonezi deportați de sovietici. Aceasta le-a produs suferințe enorme acelor oameni, însă n-a schimbat prea mult echilibrul naționalităților din Germania. Erau pur și simplu prea mulți polonezi, iar prin mutarea lor dintr-o parte în alta a Poloniei ocupate nu s-a obținut mare lucru, în afară de haos. Nu se poate spune că îi împlinea lui Hitler visurile despre spațiul vital din est.[59]

În toamna lui 1939, a fost recrutat un specialist în deportări, Adolf Eichmann, ca să crească eficiența operațiunii. Eichmann își dovedise deja abilitatea prin accelerarea emigrării evreilor austrieci din Viena. Însă, după cum a constatat Eichmann, problema deportării evreilor în Guvernământul General nu era atât ineficiența, cât lipsa de sens. Eichmann a aflat că Hans Frank, guvernatorul general, nu voia să mai vadă și alți evrei în colonia sa. Eichmann a reușit să trimită în luna octombrie 1930 în Guvernământul General cam patru mii de evrei austrieci și cehoslovaci, după care politicii sale i s-a pus capăt. Atunci, Eichmann a tras ceea ce părea să fie concluzia evidentă: că cele două milioane de evrei de sub cârmuirea germană trebuie să fie deportați în est, pe teritoriul imens al aliatei Germaniei, Uniunea

Sovietică. La urma urmei, Stalin crease deja o zonă de așezări evreiești: Birobidjan, în inima Asiei sovietice. După cum au observat germanii (și aveau să mai aibă ocazia să observe), regimul sovietic, spre deosebire de al lor, avea capacitatea statală și terenul necesar pentru deportări în masă eficiente. În ianuarie 1940, germanii au propus un transfer de evrei europeni. Stalin nici n-a vrut să audă de așa ceva.[60]

Dacă Guvernământul General era prea aproape și prea mic ca să rezolve ceea ce pentru naziști era problema rasială, iar sovieticii nu erau interesați să ia evrei, ce era de făcut cu dușmanii rasiali din care era alcătuită populația lui băștinașă? Trebuia ca ea să fie ținută sub control și exploatată până venea momentul Soluției Finale (care încă mai era văzută ca deportare). Modelul a venit de la Greiser, care pe 8 februarie 1940 a ordonat crearea unui ghetou pentru cei 233.000 de evrei din Łódź. În aceeași lună, Ludwig Fischer, primarul german al Varșoviei, i-a încredințat avocatului Waldemar Schön sarcina de a proiecta un ghetou. În octombrie și noiembrie, peste o sută de mii de polonezi neevrei au fost dislocați din cartierul de nord-vest al Varșoviei, pe care germanii l-au declarat ghetou, și peste o sută de mii de evrei varșovieni s-au mutat acolo din celelalte părți ale orașului. Evreii au fost siliți să poarte banderole care îi identificau ca evrei și să se supună altor reglementări umilitoare. Și-au pierdut proprietățile din afara ghetourilor, care au fost preluate la început de germani și apoi, uneori, de polonezi (dintre care mulți își pierduseră casele sub bombele germane). Dacă evreii varșovieni erau prinși în afara ghetoului fără bilet de voie, erau condamnați la moarte. Soarta evreilor din restul Guvernământului General a fost aceeași.[61]

Ghetoul varșovian și alte ghetouri au devenit în 1940 și 1941 lagăre de muncă și închisori. Germanii au ales un consiliu evreiesc, *Judenrat*, în general din rândurile celor care fuseseră liderii comunităților evreiești locale în perioada antebelică. La Varșovia, șeful *Judenrat* era Adam Czerniaków, care înainte de război fusese jurnalist și scriitor. Sarcina *Judenrat* era medierea dintre germani și evreii din ghetou. De asemenea, germanii au creat forțe de poliție evreiești neînarmate, care la Varșovia îl aveau în frunte pe Józef Szeryński, și al căror rol era să păstreze ordinea, să împiedice evadările și să aplice politicile germane de constrângere. Nu era deloc limpede care aveau să fie acestea, cu toate că, treptat, evreii au început să vadă că nu pot trăi la infinit în ghetou. Între timp, ghetoul

din Varșovia a devenit o atracție turistică pentru germanii care veneau acolo. Istoricul ghetourilor Emanuel Ringelblum a remarcat că „baraca în care zac zeci de cadavre în așteptarea îngropăciunii se bucură de mare popularitate". În 1943, avea să apară Ghidul Baedeker al Guvernământului General.[62]

Germanii înșiși au revenit în vara lui 1939, după căderea Franței, la ideea unei Soluții Finale îndepărtate. Sovieticii respinseseră deportarea evreilor în Uniunea Sovietică, iar Frank împiedicase strămutarea lor masivă în Guvernământul General. Madagascarul era posesiune franceză; Franța fiind acum supusă, tot ce mai stătea în calea recolonizării lui era Royal Navy. Himmler chibzuia cam așa: „Sunt convins că prin călătoria evreilor către Africa ori vreo altă colonie o să văd cum este extirpat complet conceptul de evrei." Nu acesta era, desigur, scopul final al ambiției sale, căci Himmler continua: „Pe o perioadă ceva mai lungă, trebuie să fie posibil să facem să dispară de pe teritoriul nostru conceptele naționale de ucraineni, gorali, lemki. Și cele spuse despre aceste grupuri se aplică, pe o scară adecvat mărită, la polonezi. [...]"[63]

Rata de deces a evreilor era mare, în special în ghetoul din Varșovia, unde au fost adunați mult mai mult de patru sute de mii de evrei. Ghetoul avea o suprafață de circa trei kilometri pătrați, astfel încât densitatea populației era de circa o sută treizeci de mii de oameni pe kilometrul pătrat. Totuși, cea mai mare parte dintre evreii care mureau la Varșovia nu erau evrei varșovieni. În regiunea Varșovia, ca și în alte părți din Guvernământul General, germanii au deplasat evreii din așezările mai mici în ghetouri mai mari. În primul rând, evreii din afara Varșoviei erau de obicei mai săraci, și au pierdut tot ce aveau atunci când au fost deportați. Au fost trimiși la Varșovia fără să li se lase prea mult timp de pregătire, și adesea nu au fost în stare să ducă ceea ce aveau. Acești evrei din regiunea Varșoviei au devenit clasa inferioară din ghetou, vulnerabilă, expusă la foamete și boli. Dintre cei aproximativ șaizeci de mii de evrei care au murit în ghetoul varșovian între 1940 și 1941, marea majoritate erau cei strămutați și refugiații. Ei au fost cei care au suferit cel mai mult de pe urma politicilor germane aspre, cum ar fi decizia de a nu livra alimente în ghetou în toată luna decembrie 1940. Au murit adesea în chinurile foamei, după suferințe îndelungate și degradare morală.[64]

Adesea, părinții mureau primii, lăsându-și copiii singuri într-un oraș străin. Gitla Szulcman își amintea că, după ce i-au murit mama

și tatăl, „a rătăcit prin ghetou și s-a umflat cu totul de foame". Sara Sborow, a cărei mamă murise lângă ea, în pat, și a cărei soră s-a umflat de foame și a murit, scria: „Înăuntrul meu știu totul, dar nu pot să rostesc nimic." Adolescentul iscusit la vorbire Izrael Lederman a înțeles că „erau două războaie, unul cu gloanțe și unul cu foame. Războiul cu foame e mai rău, pentru că atunci suferi, de gloanțe mori pe loc". După cum își amintea un medic, „copii de zece ani se vindeau pe o bucată de pâine".[65]

În ghetoul Varșoviei, organizațiile comunității evreiești au creat adăposturi pentru orfani. Unii copii, disperați, își doreau să le moară părinții, ca să poată avea parte în sfârșit de hrana alocată orfanilor. Unele dintre adăposturi ofereau spectacole îngrozitoare. Așa cum își amintea una dintre asistentele sociale, copiii „înjurau, se băteau, se îmbrânceau unii pe alții în jurul oalei cu păsat. Copii grav bolnavi zăceau pe podea, copii umflați de foame, cadavre care nu fuseseră luate de acolo de zile întregi" S-a trudit din răsputeri să facă ordine într-un adăpost, după care copiii s-au molipsit de tifos. Împreună cu ajutoarele sale, a fost blocată acolo, în carantină. Adăpostul, scria ea în jurnal cu o tulburătoare intuiție, „slujește acum de cameră de gazare".[66]

Chiar dacă au păstrat elitele antebelice polono-evreiești, alegând dintre ele un *Judenrat* care să aplice în ghetou politicile germane, germanii erau înclinați să privească elitele polone neevreiești ca pe o amenințare politică. La începutul anului 1940, Hitler a ajuns la concluzia că polonezii mai periculoși din Guvernământul General trebuie să fie pur și simplu omorâți. I-a spus lui Frank că „elementele conducerii" trebuie să fie „eliminate". Frank a făcut o listă cu grupurile care să fie anihilate, foarte asemănătoare cu cea din Operațiunea Tannenberg: cei culți, clerul, cei activi în plan politic. Printr-o coincidență interesantă, acest plan de „lichidare" a grupurilor considerate „lideri spirituali" l-a anunțat subordonaților săi pe 2 martie 1940, cu trei zile înainte ca Beria să declanșeze teroarea împotriva prizonierilor polonezi din Uniunea Sovietică. Politica sa de bază era aceeași cu a lui Beria: să ucidă oamenii aflați deja în arest, precum și să-i aresteze pe cei considerați periculoși și să-i ucidă și pe ei. Spre deosebire de Beria, Frank avea să folosească ocazia pentru a executa și delincvenții, probabil pentru a face loc în închisori. Până la sfârșitul verii lui 1940, germanii asasinaseră circa trei mii de oameni pe

care îi considerau primejdioși din punct de vedere politic și cam același număr de delincvenți.[67]

Operațiunea germană nu a fost la fel de bine coordonată ca a sovieticilor. *AB Aktion* (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*, Operațiunea Extraordinară de Pacificare), cum erau numite aceste omoruri, a fost implementată în mod diferit în fiecare dintre diferitele regiuni ale Guvernământului General. În regiunea Cracovia, prizonierilor li s-a citit un verdict sumar, cu toate că nu s-a înregistrat, de fapt, nici o sentință. Verdictul era de trădare, care ar fi justificat condamnarea la moarte: dar, în mod contradictoriu, toți au fost înregistrați ca împușcați în vreme ce încercau să evadeze. De fapt, prizonierii erau duși de la închisoarea Montelupi din Cracovia până la Krzesawice, unde își săpau singuri groapa. A doua zi, erau împușcați, câte treizeci până la cincizeci deodată. În regiunea Lublin, cei vizați erau ținuți în fortăreața orașului, apoi duși într-un loc la sud de oraș. Erau mitraliați, la lumina farurilor camioanelor, în dreptul gropilor. Într-o noapte, pe 15 august 1940, au fost uciși 450 de oameni.[68]

În regiunea Varșovia, prizonierii erau ținuți în închisoarea Pawiak, apoi duși în Pădurea Palmiry. Acolo, germanii folosiseră forță de muncă silnică pentru a săpa câteva șanțuri lungi, de trei metri pe treizeci de metri. Prizonierii erau treziți în zori și li se spunea să-și adune toate lucrurile. La început, cel puțin, își spuneau că urmează să fie transferați în alt lagăr. De-abia când camioanele coteau spre pădure își dădeau seama ce îi așteaptă. Cea mai sângeroasă noapte a fost cea din 20–21 iunie 1940, când au fost împușcați 358 de oameni.[69]

În regiunea Radom, acțiunea a fost extrem de sistematică și de brutală. Prizonierii erau legați și li se citea un verdict: erau „un pericol pentru securitatea germană". La fel ca în alte orașe, de obicei polonezii nu înțelegeau că asta trebuie să însemne o procedură judiciară. Erau luați în grupuri mari după-amiaza, conform unui program: „15.30 legarea, 15.45 citirea verdictului, 16.00 transportul". Primele grupuri au fost duse pe un teren nisipos, la doisprezece kilometri nord de Częstochowa, unde erau legați la ochi și împușcați. Soția unuia dintre prizonieri, Jadwiga Flak, a reușit mai târziu să găsească locul omorului. A găsit pe nisip urmele neîndoielnice ale celor petrecute: așchii de oase și bucăți din fâșiile cu care oamenii fuseseră legați la ochi. Soțul ei, Marian, era student și abia împlinise douăzeci și doi de ani. Patru prizonieri, care fuseseră membri ai consiliului local,

au supraviețuit. Cumnatul lui Himmler, care se nimerise să conducă acel oraș din partea germanilor, a considerat că are nevoie de ei ca să construiască o piscină și un bordel pentru germani.[70]

Mai târziu, grupurile din Częstochowa au fost duse în pădure. Pe 4 iulie 1940, cele trei surori Glińska, pe nume Irena, Janina și Serafina, au fost împușcate acolo. Toate trei refuzaseră să dezvăluie locul în care se aflau frații lor. Janina numea regimul german „ridicol și vremelnic". Spunea că nu și-ar trăda niciodată „fratele ori vreun alt polonez". Nu a făcut-o.[71]

Pe drum spre locurile masacrelor, prizonierii aruncau din camion bilete, nădăjduind că le vor găsi trecătorii și le vor transmite familiilor lor. Acesta era un fel de obicei polonez, și de surprinzător de multe ori biletele reușeau să ajungă la destinație. Cei care le scriseseră, spre deosebire de prizonierii din cele trei lagăre sovietice, știau că vor muri. Și prizonierii de la Kozelsk, Ostașkov și Starobilsk au aruncat bilete din autobuze când au plecat din lagăre, dar scriau: „Nu știm unde ne trimit."[72]

Iată o diferență între represiunea sovietică și cea germană. La est de linia Molotov–Ribbentrop, sovieticii voiau să păstreze taina și, în afară de vreun accident extraordinar, au reușit. La vest de linia Molotov–Ribbentrop, germanii nu voiau întotdeauna discreție, și nu se pricepeau să o păstreze nici când voiau. Așa încât victimele din *AB Aktion* se împăcau, sau încercau să-și împace familiile, cu o soartă pe care o prevedeau. Cei care așteptau moartea gândeau în feluri diferite despre toate astea. Mieczysław Habrowski a scris: „Sângele vărsat pe pământul polonez îl va îngrășa și va hrăni răzbunătorii unei Polonii libere și măreț e." Ryszard Schmidt, care și-a atacat cu pumnii anchetatorii, voia să nu fie răzbunare: „Copiii să nu se răzbune, căci răzbunarea iscă și mai multă răzbunare." Marian Muszyński și-a luat pur și simplu rămas-bun de la ai săi: „Domnul fie cu voi. Vă iubesc."[73]

*

Unii dintre cei care aveau să moară în *AB Aktion* se gândeau la rudele care fuseseră luate în prizonierat de către sovietici. Cu toate că sovieticii și germanii nu își coordonau politicile împotriva claselor polone cultivate, vizau același gen de oameni. Sovieticii îndepărtau elementele pe care le considerau primejdioase față de sistemul lor, sub pretextul luptei de clasă. Și germanii își apărau câștigurile

teritoriale, numai că acționau pe baza ideii că rasa inferioară trebuie ținută la locul ei. La urma urmei, cele două politici erau foarte asemănătoare, cu deportări mai mult sau mai puțin coincidente și împușcări în masă mai mult sau mai puțin coincidente.

În cel puțin două cazuri, teroarea sovietică l-a ucis pe unul dintre frați, iar teroarea germană pe celălalt. Janina Dowbor a fost singura femeie printre ofițerii polonezi luați prizonieri de sovietici. Era un spirit aventuros, încă de mică practica deltaplanorismul și parașutismul. A fost prima femeie din Europa care a sărit de la o înălțime de cinci kilometri sau mai mult. A antrenat piloți în 1939 și s-a înrolat în forțele aeriene polone de rezervă. În septembrie 1939, a fost luată prizonieră de către sovietici. După una dintre variante, avionul ei a fost doborât de germani. A reușit să se parașuteze și s-a trezit că este arestată de sovietici ca sublocotenent polonez. A fost dusă la Ostașkov și apoi la Kozelsk. Avea propria încăpere și își petrecea vremea cu camarazii din forțele aeriene, printre care se simțea în siguranță. Pe 21 sau 22 aprilie 1940, a fost executată la Katyń și îngropată acolo, în gropile comune, alături de 4.409 bărbați. Sora ei mai mică, Agnieszka, rămăsese în zona germană. Spre sfârșitul lui 1939, împreună cu niște prieteni, s-a alăturat unei organizații de rezistență. A fost arestată în aprilie 1940, cam în vremea în care era executată sora ei. A fost ucisă în Pădurea Palmiry pe 21 iunie 1940. Amândouă surorile au fost înmormântate în gropi săpate superficial, după un simulacru de proces, și împușcate în cap.[74]

Frații Wnuk, originari dintr-o provincie care fusese în centrul Poloniei, dar acum era aproape de granița germano-sovietică, au avut aceeași soartă. Bolesław, fratele mai mare, era un politician populist care fusese ales în parlamentul polonez. Jakub, fratele mai mic, a studiat farmacologia și a proiectat măști de gaze. Amândoi s-au însurat în 1932 și au avut copii. Jakub, împreună cu ceilalți specialiști de la institutul unde lucra, a fost arestat de sovietici și ucis la Katyń în 1940. Bolesław a fost arestat de germani în octombrie 1939, dus la fortăreața din Lublin în ianuarie și executat în cadrul *AB Aktion* pe 29 iunie 1940. A lăsat un bilet de adio pe o batistă: „Mor pentru patrie cu zâmbetul pe buze, dar mor nevinovat."[75]

În primăvara și vara anului 1940, germanii și-au extins micul sistem de lagăre de concentrare, ca să-i poată intimida și exploata pe polonezi. La sfârșitul lui aprilie 1940, Heinrich Himmler a vizitat Varșovia și a ordonat ca douăzeci de mii de polonezi să fie duși în lagăre de concentrare. La inițiativa lui Erich von dem Bach-Zelewski,

comisarul lui Himmler pentru Întărirea Germanității din Silezia, a fost creat un nou lagăr de concentrare într-o fostă cazarmă polonă, în apropiere de Cracovia: Oświęcim, cunoscut mai bine sub numele german, Auschwitz. Pe măsură ce *AB Aktion* se apropia de final, prizonierii nu mai erau împușcați, ci trimiși în lagăre germane, cel mai adesea la Auschwitz. Primul convoi către Auschwitz a fost alcătuit din prizonieri politici polonezi din Cracovia; au fost trimiși pe 14 iunie 1940 și li s-au dat numerele 31–758. În iulie, convoaiele de prizonieri politici polonezi au fost trimise la Sachsenhausen și Buchenwald; în noiembrie, au mai fost două către Auschwitz. Pe 15 august au început descinderi masive la Varșovia, când sute și apoi mii de oameni au fost arestați pe stradă și trimiși la Auschwitz. În noiembrie 1940, lagărul a devenit un loc de executare a polonezilor. Cam în același timp, a atras atenția investitorilor de la IG Farben. Auschwitz a devenit un gigantic lagăr de muncă, foarte apropiat de modelul sovietic, cu toate că munca sclavilor din el slujea intereselor companiilor germane, nu visului lui Stalin de industrializare planificată.[76]

*

Spre deosebire de germani, care credeau că au eliminat clasele polone culte din partea lor de Polonie – dar se înșelau –, sovieticii chiar făcuseră acest lucru într-o măsură considerabilă. În Guvernământul General, creștea rezistența polonezilor, în vreme ce în Uniunea Sovietică rețelele erau distruse rapid, iar activiștii erau arestați, exilați și uneori executați. Între timp, se prefigura o nouă amenințare la adresa regimului sovietic din partea ucrainenilor. În Polonia, locuiau circa cinci milioane de ucraineni, și aproape toți se aflau acum în Ucraina sovietică. Nu toți erau încântați de noul regim. Naționaliștii ucraineni, ale căror organizații fuseseră ilegale în Polonia interbelică, știau cum să lucreze în ilegalitate. Acum, că Polonia nu mai exista, ținta activității lor s-a schimbat în mod firesc. Politica sovietică i-a făcut pe unii ucraineni locali receptivi la mesajul naționaliștilor. În vreme ce unii țărani ucraineni se bucuraseră la început de regimul sovietic și de pământurile arabile pe care li le dăruise acesta, colectivizarea i-a întors rapid împotriva regimului.[77]

Organizația Naționaliștilor Ucraineni a început acum să acționeze împotriva instituțiilor puterii sovietice. Unii naționaliști ucraineni de frunte avuseseră în perioada interbelică legături cu serviciile de informații ale armatei germane și cu serviciul de informații SS al lui

Reinhard Heydrich, *Sicherheitsdienst*. După cum știa Stalin, câțiva dintre ei culegeau în continuare informații pentru Berlin. Prin urmare, a patra deportare sovietică din teritoriile anexate din partea răsăriteană a Poloniei i-a vizat pe ucraineni. Primele două au fost concentrate în principal pe polonezi, iar cea de-a treia mai cu seamă pe evrei. O acțiune din mai 1941 a strămutat 11.328 de cetățeni polonezi, cei mai mulți dintre ei ucraineni, din vestul Ucrainei sovietice, în „așezările speciale". Ultima deportare, pe 19 iunie, a fost de 22.353 de cetățeni polonezi, cei mai mulți dintre ei polonezi.[78]

Așa cum își amintea un băiețel polonez din Białystok, „Ne-au dus sub bombe și a fost foc, căci oamenii au început să ardă în vagoane". Germania a invadat Uniunea Sovietică, atacând prin surprindere pe 22 iunie, și bombardierele ei au ajuns din urmă trenurile-închisoare ale sovieticilor. Circa două mii de deportați au murit în vagoanele de marfă, victime ale ambelor regimuri.[79]

În vreme ce își epura noile teritorii, Stalin se pregătea de alt război. Dar nu credea că o să vină așa de repede.

*

Când Germania a invadat Uniunea Sovietică, cu atacul prin surprindere de pe 22 iunie 1941, Polonia și Uniunea Sovietică s-au transformat brusc, din inamici, în aliați. Fiecare lupta acum cu Germania. Cu toate acestea, situația era jenantă. În cei doi ani precedenți, sovieticii reduseseră la tăcere vreo jumătate de milion de cetățeni polonezi: circa 315.000 deportați, circa 110.000 arestați și 30.000 executați, și încă vreo 25.000 care au murit în arest. Guvernul polon știa de deportări, dar nu și de masacre. Cu toate acestea, sovieticii și polonezii au început să formeze o Armată Polonă din sutele de mii de cetățeni polonezi care erau acum împrăștiați prin închisorile, lagărele de muncă și „așezările speciale" sovietice.[80]

Înaltul comandament polon și-a dat seama că lipsesc câteva mii de ofițeri polonezi. Józef Czapski, ofițerul și artistul polonez care a supraviețuit la Kozelsk, a fost trimis la Moscova de guvernul polon cu misiunea de a-i găsi pe cei care lipseau, foștii săi tovarăși din lagăr. Cu toate că era un om cumpătat, și-a înțeles misiunea ca pe o chemare. Polonia avea acum șansa să lupte cu germanii, și Czapski trebuia să-i găsească pe ofițerii care să conducă oamenii la luptă. Pe când călătorea spre Moscova, i-au venit în minte crâmpeie din poezia romantică polonă, mai întâi reveria profund masochistă a lui

Juliusz Słowacki, care îl ruga pe Dumnezeu să țină Polonia pe cruce până ce va avea puterea să se țină singură pe picioare. Apoi, vorbind cu un polonez care i-a câștigat încrederea, Czapski și-a amintit cele mai faimoase versuri din poezia lui Cyprian Norwid despre dorul de patrie, scrisă în exil: „Tânjesc după cei ce zic da când e da și nu când e nu / După o lumină fără umbră." Czapski, o persoană educată, rafinată, dintr-o familie în care se amestecau naționalitățile, găsea consolare în faptul că își privea propria națiune în termenii idealismului romantic.[81]

Czapski invoca, indirect, Scriptura, deoarece poezia lui Norwid citează din Evanghelia lui Matei: „Ci cuvântul vostru să fie: Ceea ce este da, da; și ceea ce este nu, nu; iar ce e mai mult decât acestea, de la cel rău este." Era exact versetul cu care Arthur Koestler a încheiat *Întuneric la amiază*, romanul despre Marea Teroare. Czapski era în drum spre închisoarea Lubianka din Moscova, locul în care se desfășoară acțiunea acelui roman; era, de asemenea, locul în care a fost anchetat prietenul lui Koestler, Aleksander Weissberg, înainte de a fi eliberat, în 1940. Weissberg și soția sa fuseseră arestați la sfârșitul anilor '30; experiența lor e una dintre sursele romanului lui Koestler. Czapski avea de gând să-l întrebe pe unul dintre anchetatorii din Lubianka despre prietenii săi, ofițerii polonezi care lipseau. Avea întâlnire cu Leonid Reihman, ofițer NKVD care interogase prizonieri polonezi.[82]

Czapski i-a înmânat lui Reihman un raport în care erau descrise mișcările cunoscute ale miilor de ofițeri care lipseau. Reihman a părut să-l citească de la început până la sfârșit, urmărind rândurile cu un creion, dar fără să marcheze nimic. Apoi, a rostit câteva cuvinte neutre și a promis că-l sună pe Czapski la hotel după ce se informează despre acea chestiune. Într-o noapte, aproape de ora douăsprezece, telefonul a sunat. Era Reihman, care spunea că trebuie să plece din oraș cu o treabă importantă. Nu avea nici o veste. I-a dat lui Czapski numele altor oficialități cu care să stea de vorbă, cu toții persoane care fuseseră deja abordate de guvernul polon. Nici măcar acum Czapski n-a bănuit adevărul că toți ofițerii care lipseau fuseseră uciși. Dar a înțeles că i se ascunde ceva. A hotărât să plece din Moscova.[83]

A doua zi, pe când se întorcea în camera de hotel, Czapski a simțit o privire ațintită asupra lui. Sătul de atenția pe care o atrăgea uniforma sa de ofițer polonez în capitala sovietică, nu i-a dat nici o

atenție. Când a ajuns la lift, s-a apropiat de el un evreu vârstnic. „Sunteți ofițer polonez?" Evreul era din Polonia, dar nu-și văzuse țara de treizeci de ani și dorea să o revadă. „Apoi", a spus el, „pot să mor împăcat." Czapski l-a invitat pe domn în camera sa, cu gândul să-i dea un exemplar din revista publicată de ambasada polonă. Pe prima pagină, s-a nimerit să fie o fotografie a Varșoviei – Varșovia, capitala Poloniei, centrul vieții evreiești, spațiul a două civilizații și locul lor de întâlnire. Piața castelului era distrusă. Era Varșovia de după bombardamentul german. Însoțitorul lui Czapski s-a prăbușit pe un scaun, și-a lăsat capul în jos și a izbucnit în plâns. După plecarea lui, Czapski a început să plângă și el. După izolarea și nesinceritatea Moscovei oficiale, un singur moment de contact uman schimbase totul. „Ochii bietului evreu", își amintea el, „m-au salvat de la prăbușirea în abisul neîncrederii și disperării depline."[84]

Tristețea pe care au împărtășit-o cei doi bărbați a fost a unui moment care tocmai se încheiase, momentul ocupației germano-sovietice a Poloniei. Între septembrie 1939 și iunie 1941, perioadă în care au fost aliați, statele sovietic și german au omorât împreună, cam două sute de mii de cetățeni polonezi și au deportat alți circa un milion. Polonezii au fost trimiși în Gulag și la Auschwitz, unde aveau să moară alte zeci de mii în lunile și anii următori. Sub ocupația germană, evreii polonezi au fost închiși în ghetouri, în așteptarea unei sorți nesigure. Zeci de mii de evrei polonezi muriseră deja de foame sau de boală.

O rană aparte fusese produsă atât la Moscova, cât și la Berlin, de intenția de a decapita societatea polonă, de a-i transforma pe polonezi într-o masă maleabilă, care să poată fi mai degrabă călcată în picioare decât guvernată. Hans Frank, citându-l pe Hitler, își definea sarcina drept eliminarea „elementelor de conducere" ale Poloniei. Ofițerii NKVD și-au îndeplinit sarcina până la consecințele ei logice ultime, consultând un *Who's Who* polonez ca să-și identifice țintele. Era vorba de un atac împotriva conceptului însuși de modernitate, ba chiar împotriva întrupării sociale a Iluminismului în această parte a lumii. În Europa de Est, mândria societăților era „inteligheția", clasele educate care se socoteau conducătoare ale națiunii, mai ales în perioadele de absență a statului și de greutăți, și păstrătoare ale culturii naționale prin scrierile, vorbirea și comportamentul lor. Limba germană are același cuvânt, cu același înțeles. Hitler a ordonat tocmai „exterminarea inteligheției polone". Anchetatorul-șef

de la Kozelsk vorbise despre o „filozofie divergentă"; unul dintre anchetatorii germani din *AB Aktion* ordonase uciderea unui polonez bătrân din cauză că prezintă „un mod de gândire polonez". Inteligheția era cea despre care se credea că întruchipează această civilizație și că manifestă acest mod special de gândire.[85]

Masacrarea ei de către cei doi ocupanți a fost un semn tragic că inteligheția polonă își îndeplinise misiunea istorică.

CAPITOLUL 5

Economia Apocalipsului

Ziua de 22 iunie 1941 este una dintre cele mai semnificative din istoria Europei. Invazia germană în Uniunea Sovietică, începută în acea zi sub numele de cod Operațiunea Barbarossa, a fost mult mai mult decât un atac prin surprindere, o schimbare a alianțelor sau o nouă fază dintr-un război. A fost începutul unei calamități de nedescris. Încleștarea *Wehrmacht*-ului (și a aliaților săi) cu Armata Roșie a ucis zece milioane de soldați, ca să nu mai vorbim despre numărul comparabil de civili care au murit pe când se refugiau, sub bombe sau de foame și boli, în urma războiului de pe frontul de est. În timpul acestui război din răsărit, germanii au ucis cu bună știință și circa zece milioane de oameni, printre care se numărau peste cinci milioane de evrei și peste trei milioane de prizonieri de război.

În istoria zonei morții, Operațiunea Barbarossa marchează începutul celei de-a treia perioade. În prima (1933–1938), Uniunea Sovietică a efectuat aproape toate masacrele; în cea de-a doua, în perioada alianței germano-sovietice (1939–1941) omorurile au fost comparabile între cele două părți. Între 1941 și 1945, germanii au fost răspunzători de aproape toate asasinatele politice.

Fiecare schimbare de fază ridică o întrebare. În trecerea de la prima fază la a doua, întrebarea a fost: cum au putut sovieticii să facă o alianță cu naziștii? În trecerea de la a doua la a treia, întrebarea este: de ce au rupt germanii acea alianță? Europa pactului Molotov–Ribbentrop, alcătuită de Moscova și Berlin între 1939 și 1941, a însemnat ocupație sau pierdere de teritoriu pentru Belgia, Danemarca, Estonia, Finlanda, Franța, Letonia, Lituania, Luxemburg, Olanda, Polonia și România. De asemenea, a însemnat pentru oamenii din Polonia, România și țările baltice deportări în masă și execuții în masă prin împușcare. Pentru Uniunea Sovietică și Germania nazistă, a însemnat însă o cooperare economică fructuoasă,

victorii militare și expansiune pe socoteala acestor țări. Ce anume din sistemele nazist și sovietic a permis cooperarea reciproc avantajoasă între 1939 și 1941, dar și cel mai distructiv război din istoria omenirii, între 1941 și 1945?

Foarte des, problema anului 1941 e pusă într-un mod mai abstract, ca o chestiune care ține de civilizația europeană. În unele argumentări, politicile de masacrare germane (și sovietice) constituie apogeul modernității, care se presupune că a început când au fost puse în practică idei iluministe de rațiune în politică, în timpul Revoluției Franceze și al Războaielor Napoleoniene. Căutarea modernității în acest sens nu explică dezastrul din 1941, cel puțin nu în vreun mod direct. Ambele regimuri respingeau optimismul Iluminismului, conform căruia progresul social va face parte din marșul triumfal al științei în lumea naturii. Și Hitler, și Stalin acceptau o modificare darwinistă de sfârșit de secol al XIX-lea: progresul e posibil, dar numai ca rezultat al luptei aprige dintre rase sau clase. Prin urmare, era legitimă distrugerea claselor superioare polone (stalinismul) sau a păturilor artificial educate ale subumanității poloneze (național-socialismul). Până aici, ideologia Germaniei naziste și cea a Uniunii Sovietice permiteau un compromis, cel reprezentat de cucerirea Poloniei. Alianța le-a îngăduit să distrugă roadele Iluminismului european din Polonia prin distrugerea unei mari părți a claselor polone educate. I-a permis Uniunii Sovietice să-și extindă propria versiune despre egalitate, iar Germaniei naziste să-și impună proiectul rasial câtorva zeci de milioane de oameni, cel mai dramatic fiind izolarea evreilor în ghetouri în așteptarea unei „Soluții Finale". Putem, așadar, să considerăm că Germania nazistă și Uniunea Sovietică reprezintă două instanțe ale modernității, care au putut să emane ostilitate către a treia, polonezii. Dar aceasta e foarte departe de ideea că ei ar reprezenta modernitatea ca atare.[1]

Răspunsul la problema anului 1941 are mai puțin a face cu moștenirea intelectuală a Iluminismului și mai mult cu posibilitățile imperialismului, mai puțin a face cu Parisul și mai mult cu Londra. Și Hitler, și Stalin s-au confruntat cu cele două moșteniri principale ale secolului al XIX-lea britanic: imperialismul ca principiu organizator al politicii mondiale și puterea neînvinsă a Imperiului Britanic pe mare. Hitler, care nu-i putea concura pe britanici pe oceane, a considerat că Europa de Est este pregătită pentru un nou imperiu

continental. Estul nu era chiar *tabula rasa*. Trebuia să dispară statul sovietic și toată moștenirea sa. Apoi însă avea să fie, cum a spus Hitler în iulie 1941, o „Grădină a Raiului". Imperiul Britanic fusese o preocupare importantă a predecesorului lui Stalin, Lenin, care credea că imperialismul susține în mod artificial capitalismul. Problema cu care se confrunta Stalin, ca succesor al lui Lenin, era să apere patria socialismului, Uniunea Sovietică, împotriva unei lumi în care persistau atât imperialismul, cât și capitalismul. Stalin făcuse o concesiune lumii imperialiste cu mult înainte de venirea la putere a lui Hitler: dat fiind că imperialismul continua, socialismul va trebui să fie reprezentat nu de revoluția mondială, ci de statul sovietic. După acest compromis ideologic („socialism într-o singură țară"), alianța lui Stalin cu Hitler nu era decât un fleac. La urma urmei, când țara cuiva este o cetate a binelui înconjurată de o lume a răului, orice compromis este justificat, și nici unul nu este mai grav ca altul. Stalin spunea că aranjamentul cu Germania slujise bine intereselor sovietice. Se aștepta să se termine la un moment dat, dar nu în 1941.[2]

Hitler voia ca poporul german să devină unul imperial; Stalin voia ca sovieticii să suporte faza imperială a istoriei, oricât avea ea să dureze. Aici, contradicția era mai puțin legată de principii și mai mult de teritorii. Grădina Raiului a lui Hitler, trecutul curat de găsit în viitorul apropiat, era Țara Făgăduinței a lui Stalin, un teritoriu stăpânit cu mari eforturi, despre care fusese deja scrisă o istorie canonică (*Cursul scurt* [*de istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al U.R.S.S. – n. ed.*] al lui Stalin din 1938). Hitler dorise dintotdeauna să cucerească partea apuseană a Uniunii Sovietice. Stalin voia să dezvolte și să întărească Uniunea Sovietică în numele autoapărării tocmai față de aceste viziuni imperialiste, cu toate că temerile sale erau stârnite mai degrabă de Japonia și Polonia sau de o încercuire japono-polono-germană decât de o invazie a Germaniei. Japonezii și polonezii s-au străduit mai mult decât germanii să cultive mișcările naționale dintre hotarele Uniunii Sovietice. Stalin a presupus că oricine ar plănui o invadare a imensei sale țări ar trebui mai întâi să cultive un aliat dintre hotarele ei.[3]

Contradicția nu ținea de idei care să acționeze de la sine. Hitler voia război, iar Stalin nu voia – cel puțin, nu războiul din 1941. Hitler avea viziunea unui imperiu, și era foarte important; dar, de asemenea, cultiva posibilitățile și se revolta împotriva constrângerilor

unui moment foarte neobișnuit. Perioada crucială a fost anul dintre 25 iunie 1940 și 22 iunie 1941, între neașteptata victorie rapidă a germanilor în Franța și invadarea Uniunii Sovietice, care se presupunea că avea să aducă un triumf la fel de rapid. Până la jumătatea lui 1940, Hitler cucerise o mare parte din Europa Centrală, de Vest și de Nord, și nu avea decât un inamic: Marea Britanie. Guvernul său era susținut de grâul și țițeiul sovietice, iar armata sa părea invincibilă. De ce, date fiind câștigurile reale ale Germaniei din alianța cu sovieticii, Hitler a preferat să-și atace aliatul?

La sfârșitul anului 1940 și începutul lui 1941, Uniunea Sovietică și Germania nazistă erau singurele mari puteri de pe continentul european, dar nu erau singurele două puteri europene. Germania și Uniunea Sovietică remodelaseră Europa, însă Marea Britanie făurise o lume. Uniunea Sovietică și Germania nazistă se influențau reciproc în anumite feluri, dar amândouă erau influențate de Marea Britanie, inamicul care le sfida alianța. Imperiul și flota Marii Britanii au structurat un sistem mondial pe care nici naziștii, nici sovieticii nu aveau de gând să-l răstoarne curând. În schimb, fiecare dintre ele accepta faptul că trebuie să-și câștige războaiele, să-și desăvârșească revoluțiile și să-și clădească imperiile, în ciuda existenței Imperiului Britanic și a dominației lui Royal Navy. Fie că erau inamice sau aliate, și în ciuda ideologiilor lor diferite, conducerile sovietică și nazistă se confruntau cu aceeași întrebare fundamentală pusă de realitatea puterii britanice. Cum ar putea un mare imperiu continental să prospere și să domine în lumea modernă fără un acces solid la piețele mondiale și fără să recurgă prea mult la forța navală?[4]

Stalin și Hitler ajunseseră la același răspuns elementar la această întrebare fundamentală. Statul trebuia să aibă teritoriu mare și să se bazeze pe propria economie, cu un echilibru între industrie și agricultură care să sprijine o masă de cetățeni conformiști cu îndrăzneală și motivați din punct de vedere ideologic, capabili să îndeplinească profețiile istorice – fie industrializarea internă a lui Stalin, fie agrarianismul colonial al lui Hitler. Și Hitler, și Stalin vizau autarhia imperială, în cadrul unui imperiu uriaș plin de hrană, materii prime și resurse minerale. Amândoi cunoșteau atracția ostentativă a materialelor moderne: Stalin își luase numele de la oțel, iar Hitler dădea o mare importanță producției oțelului. Și totuși, și Stalin, și Hitler considerau că agricultura este elementul-cheie în desăvârșirea

revoluțiilor lor. Amândoi credeau că sistemele lor își vor dovedi superioritatea față de capitalismul decadent și vor garanta independența față de restul lumii prin producția de hrană.[5]

Spre sfârșitul lui 1940 și începutul lui 1941, factorul război a intervenit în aceste planuri economice mărețe în mod foarte diferit pentru sovietici și pentru naziști. În acea vreme, Stalin avea deja o revoluție de apărat, pe când Hitler avea nevoie de un război pentru transformarea economică. În vreme ce Stalin își avea „socialismul într-o singură țară", Hitler avea în minte ceva de genul național-socialismului în mai multe țări: un vast imperiu german, creat pentru a asigura prosperitatea germanilor pe socoteala altora. Stalin prezenta colectivizarea în sine atât ca luptă de clasă internă, cât și ca pregătire pentru războaiele care aveau să vină din exterior. Viziunea economică a lui Hitler se putea realiza numai după un conflict militar real – de fapt, după o victorie militară deplină asupra Uniunii Sovietice. Secretul colectivizării (după cum observase Stalin cu mult înainte) era statutul ei de alternativă la colonizarea expansivă, adică o formă de colonizare internă. Spre deosebire de Stalin, Hitler credea că încă mai pot fi cucerite colonii peste hotare; iar coloniile la care se gândea el erau terenurile agricole din partea apuseană a Uniunii Sovietice, precum și rezervele de țiței din Caucazul sovietic. Hitler, după cum spunea, voia ca Germania să fie „cel mai autarhic stat din lume". Pentru aceasta, înfrângerea Marii Britanii nu era necesară. Dar înfrângerea Uniunii Sovietice era. În ianuarie 1941, Hitler le-a spus comandanților militari că „imensele bogății" ale Uniunii Sovietice vor face Germania „inatacabilă".[6]

Faptul că britanicii au vrut să continue singuri lupta după căderea Franței, în iunie 1940, a pus în evidență aceste contradicții. Între iunie 1940 și iunie 1941, Marea Britanie a fost singurul inamic al Germaniei, dar mai puternic decât părea. Statele Unite ale Americii nu intraseră în război, însă președintele Franklin D. Roosevelt arătase limpede de partea cui este. În septembrie 1940, americanii le-au dat britanicilor cincizeci de distrugătoare în schimbul dreptului de a-și crea baze în Marea Caraibilor; din martie 1941, președintele a avut autoritatea (conform Legii de împrumut și închiriere*) de a

---

Lend-Lease Act (*n. t.*). Adoptată de Congres în 1941, această lege îl autoriza pe președintele Statelor Unite să vândă, să transfere, să dea și să ia cu împrumut furnituri de război – ca, de pildă, echipament, hrană și armament – aliaților Americii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (*n. ed.*).

trimite materiale de război. Trupele britanice fuseseră evacuate din Europa când a căzut Franța, însă Marea Britanie evacuase multe dintre ele la Dunkerque. În vara lui 1940, Luftwaffe a înfruntat *Royal Air Force*, dar n-a putut să o învingă; putea să bombardeze orașele britanice, dar nu putea să înspăimânte poporul britanic. Germania n-a putut să obțină superioritatea în aer, o problemă gravă pentru o putere care plănuia o invazie. Pentru asaltul amfibiu asupra insulelor britanice, ar fi fost nevoie de traversarea Mării Mânecii cu mulți oameni și materiale de război, însă Germania nu avea navele necesare pentru a controla apele și pentru a efectua transportul. În vara lui 1940, *Kriegsmarine* avea trei crucișătoare și patru distrugătoare: nimic mai mult. Pe 31 iulie 1940, pe când tocmai începea Bătălia Angliei, Hitler hotărâse deja să-și invadeze aliatul, Uniunea Sovietică. Pe 18 decembrie, a ordonat planuri operaționale de invazie, ca să „zdrobească Rusia sovietică într-o campanie rapidă".[7]

Pentru a rezolva problema cu britanicii, Hitler avea de gând să se folosească de Uniunea Sovietică nu în forma ei actuală de aliat, ci în cea viitoare, de colonie. În timpul acestui an crucial, între iunie 1940 și iunie 1941, planificatorii economiei germane au trudit să găsească modalitățile prin care URSS cucerită să facă din Germania supraputerea pe care o dorea Hitler. Planificatorii principali lucrau sub supravegherea strictă a lui Heinrich Himmler și sub comanda directă a lui Reinhard Heydrich. Sub denumirea generală *Generalplan Ost*, profesorul Konrad Meyer, *Standartenführer* SS, a schițat o serie de planuri pentru o uriașă colonie răsăriteană. Prima variantă a fost perfectată în ianuarie 1940, a doua în iulie 1941, a treia spre sfârșitul lui 1941, iar a patra în mai 1942. Schema era aceeași în toate: germanii aveau să deporteze, să ucidă, să asimileze sau să înrobească băștinașii și să aducă ordine și prosperitate într-o zonă de graniță înrobită. În funcție de estimările demografice, între treizeci și unu și patruzeci și cinci de milioane de oameni, în cea mai mare parte slavi, aveau să dispară. Într-una dintre variante, trebuiau să fie eliminați între optzeci și optzeci și cinci la sută dintre polonezi, șaizeci și cinci la sută dintre ucrainenii din partea de vest, șaptezeci și cinci la sută dintre bielorușii și cincizeci la sută dintre cehi.[8]

După ce orașele sovietice corupte erau șterse de pe fața pământului, fermierii germani aveau să creeze, după cuvintele lui Himmler,

„perle de colonii", comunități fermiere utopice care să producă din belșug hrană pentru Europa. Așezările germane, de câte cincisprezece-douăzeci de mii de persoane fiecare, aveau să fie înconjurate de sate germane pe o rază de zece kilometri. Coloniștii germani aveau să apere Europa însăși, în dreptul Munților Ural, de barbarismul asiatic, care avea să fie împins înapoi în Orient. Înfruntarea de la marginea civilizației avea să pună la încercare bărbăția viitoarelor generații de coloniști germani. Colonizarea avea să facă din Germania un imperiu continental în stare să rivalizeze cu Statele Unite ale Americii, alt temerar stat-avanpost întemeiat pe colonialism exterminator și pe munca sclavilor. Estul stătea sub semnul Destinului Nazist Evident. În viziunea lui Hitler, „în est se va produce pentru a doua oară un proces similar celui al cuceririi Americii". În viitorul imaginat de Hitler, germanii aveau să procedeze cu slavii aproape la fel cum procedaseră americanii din nord cu indienii. Fluviul Volga din Rusia, a declarat el o dată, avea să fie Mississippi al Germaniei.[9]

Aici, ideologia se întâlnea cu necesitatea. Câtă vreme Marea Britanie nu cădea, singura viziune relevantă a lui Hitler despre imperiu era cucerirea unor teritorii din Europa de Est. Același lucru era valabil și pentru intenția lui Hitler de a curăța Europa de evrei: câtă vreme Marea Britanie rămânea în război, trebuia ca evreii să fie duși undeva pe continentul european, nu într-o insulă îndepărtată, ca Madagascarul. La sfârșitul lui 1940 și începutul lui 1941, Royal Navy a împiedicat realizarea variantei oceanice a Soluției Finale a lui Hitler. Madagascarul era posesiune franceză și Franța căzuse, însă britanicii controlau în continuare căile maritime. Aliata Germaniei, Uniunea Sovietică, respinsese propunerea de a importa două milioane de evrei europeni. Câtă vreme Uniunea Sovietică și Germania nazistă erau aliate, germanii nu prea aveau altceva de făcut decât să accepte refuzul sovieticilor și să aștepte să le vină apa la moară. Dacă Germania ar fi cucerit însă Uniunea Sovietică, ar fi putut să folosească așa cum poftea teritoriile sovietice. Hitler tocmai ordonase pregătirile pentru invadarea sovieticilor, când a proclamat în fața unei mari mulțimi adunate la Sportpalast din Berlin, în ianuarie 1941, că un război mondial ar însemna să „ia sfârșit rolul evreimii în Europa". Soluția Finală nu avea să urmeze invadarea Marii Britanii, ale cărei planuri erau amânate pe termen neprecizat. Avea să urmeze invadarea Uniunii Sovietice, pe 22 iunie 1941. Primele

mari acțiuni de împușcare în masă s-au desfășurat în Ucraina sovietică ocupată.[10]

Uniunea Sovietică era singura sursă realistă de calorii pentru Germania și imperiul ei vest-european care, împreună și separat, erau neîndoielnic importatoare de hrană. După cum știa bine Hitler, la sfârșitul lui 1940 și începutul lui 1941, nouăzeci la sută din livrările de alimente făcute de Uniunea Sovietică proveneau din Ucraina sovietică. Asemenea lui Stalin, Hitler era înclinat să considere că Ucraina este o feudă geopolitică, iar oamenii ei sunt instrumente care cultivă pământul, unelte care pot fi schimbate cu altele sau aruncate. Pentru Stalin, stăpânirea Ucrainei era condiția *sine qua non* și dovada triumfului variantei sale de socialism. Epurată, înfometată, colectivizată și terorizată, ea hrănea și apăra Rusia sovietică și restul Uniunii Sovietice. Hitler visa la pământul ucrainean nesfârșit de rodnic, prezumând că germanii vor scoate din el mai mult decât sovieticii.[11]

Hrana din Ucraina era la fel de importantă pentru viziunea nazistă a unui dominion răsăritean pe cât era pentru apărarea de către Stalin a integrității Uniunii Sovietice. „Fortăreața" ucraineană a lui Stalin era „grânarul" ucrainean al lui Hitler. Comandamentul general al armatei germane a conchis într-un studiu efectuat în august 1940 că Ucraina este „din punctul de vedere al agriculturii și industriei cea mai valoroasă parte a Uniunii Sovietice". Herbert Backe, civilul însărcinat cu planificarea, i-a spus lui Hitler în ianuarie 1941 că „ocuparea Ucrainei ne-ar elibera de toate problemele economice". Hitler voia Ucraina „pentru ca nimeni să nu ne mai poată înfometa ca în războiul trecut". Cucerirea Ucrainei avea mai întâi să-i apere pe germani de blocada britanică, iar apoi colonizarea Ucrainei avea să-i permită Germaniei să devină o putere mondială, pe modelul Statelor Unite ale Americii.[12]

Pe termen lung, *Generalplan Ost* al naziștilor implica rechiziționarea pământului arabil, distrugerea celor care îl cultivau și aducerea de coloniști germani. Între timp, pe durata războiului și imediat după sfârșitul lui rapid (cum era prevăzut), Hitler avea nevoie de localnici ca să asigure hrana soldaților și civililor germani. La sfârșitul lui 1940 și începutul lui 1941, planificatorii germani au hotărât că forțele germane victorioase din Uniunea Sovietică ocupată ar trebui să folosească unealta inventată de Stalin pentru controlul

alimentelor, colhozul. Unii planificatori politici germani voiau să elimine în timpul invaziei colhozurile, considerând că aceasta ar aduce Germaniei sprijinul populației ucrainene. Planificatorii economici credeau însă că Germania trebuie să păstreze colhozurile, pentru a hrăni armata și pe civilii germani. Ei au fost cei care au câștigat disputa. Se spune că Backe, expertul în alimentație al lui Göring din Autoritatea Planului Cvadrienal, ar fi zis că „germanii ar fi trebuit să creeze colhozurile, dacă nu le-ar fi făcut deja sovieticii".[13]

După cum vedeau lucrurile planificatorii germani, trebuia să fie folosite din nou colhozurile pentru a înfometa milioane de oameni: de fapt, de data aceasta intenția era să ucidă zeci de milioane. Colectivizarea adusese foametea în Ucraina sovietică, mai întâi ca rezultat neprevăzut al ineficienței și al obiectivelor nerealiste în privința cerealelor și apoi drept consecință intenționată a rechizițiilor punitive de la sfârșitul lui 1932 și începutul lui 1933. Pe de altă parte, Hitler *plănuia* să ucidă prin înfometare populația sovietică nedorită. Planificatorii germani se gândeau la părțile din Europa aflate deja sub dominație germană, pentru care era nevoie de importuri ca să fie hrănite cam douăzeci și cinci de milioane de oameni. De asemenea, se gândeau la Uniunea Sovietică, a cărei populație urbană sporise cu circa douăzeci și cinci de milioane de oameni după Primul Război Mondial. Vedeau o soluție aparent simplă: cei din urmă aveau să moară, ca să poată trăi cei dintâi. După socotelile lor, colhozurile produceau exact cantitatea de alimente necesară pentru germani, dar nu destulă ca să hrănească popoarele din est. Prin urmare, în acest sens erau unealta ideală pentru controlul politic și echilibrul economic.[14]

Acesta era Planul Foamei, așa cum a fost formulat pe 23 mai 1941: în timpul războiului cu URSS și după terminarea lui, germanii intenționau să hrănească soldații germani și civilii germani (și vesteuropeni) prin înfometarea cetățenilor sovietici pe care aveau să-i cucerească, în special pe cei din orașele mari. Hrana din Ucraina nu mai avea să fie trimisă spre nord, ca să alimenteze Rusia și restul Uniunii Sovietice, ci spre vest, ca să hrănească Germania și restul Europei. În mintea germanilor, Ucraina (și părți din sudul Rusiei) era o „regiune cu surplus", care producea mai mult hrană decât îi era de trebuință, în vreme ce Rusia și Bielorusia erau „regiuni cu deficit". Locuitorii din orașele Ucrainei și aproape toată lumea din Bielorusia și nord-vestul Rusiei n-aveau decât să moară de foame ori să fugă de acolo. Orașele aveau să fie distruse, pământul avea să

fie redat pădurii și vreo treizeci de milioane de oameni aveau să moară de foame în iarna 1941–1942. Planul Foamei implica „nimicirea industriei, precum și a unei părți mari a populației din regiunile cu deficit". În aceste indicații din 23 mai 1941, apăreau unele dintre cele mai explicite formule naziste despre intențiile de a ucide un număr mare de oameni. „Multe zeci de milioane de pe acest teritoriu vor deveni inutile și vor muri sau vor fi silite să emigreze în Siberia. Încercările de a salva populația de acolo de la moartea prin înfometare prin obținerea de surplusuri din zona cu pământ roditor nu pot fi decât în detrimentul aprovizionării Europei. Ele împiedică posibilitatea ca Germania să reziste până la sfârșitul războiului, ele împiedică Germania și Europa să reziste blocadei. În privința acestor lucruri, trebuie ca totul să fie absolut limpede."[15]

Hermann Göring, care în acel moment era cel mai important dintre acoliții lui Hitler, avea răspunderea generală în privința planificării economice. Între 1936 și 1940, Autoritatea Planului Cvadrienal primise sarcina de a pregăti economia Germaniei pentru război. Acum, Autoritatea Planului Cvadrienal, căreia i se încredințase Planul Foamei, avea să se întâlnească cu cincinalul lui Stalin și să-l răstoarne. Cincinalului stalinist avea să-i fie imitată ambiția (ducerea la bun sfârșit a unei revoluții), avea să-i fie exploatată realizarea (colhozul), dar aveau să-i fie anulate scopurile (apărarea și industrializarea Uniunii Sovietice). Planul Foamei prevedea restaurarea Uniunii Sovietice preindustriale, cu mult mai puțini oameni, industrie slabă și fără orașe mari. Înaintarea *Wehrmacht*-ului avea să fie o întoarcere în timp. Național-socialismul trebuia să stăvilească înaintarea stalinismului și apoi să inverseze curgerea marelui lui curs istoric.

Înfometarea și colonizarea erau politicile germane: discutate, acceptate, formulate, răspândite și înțelese. Până în martie 1941, a fost pus la punct cadrul Planului Foamei. În mai, a apărut o serie adecvată de „Directive ale politicii economice". O mie de exemplare ale unei versiuni din care se omiseseră întrucâtva elementele neatractive, versiune numită „Dosarul Verde", le-au fost distribuite oficialităților germane în luna iunie. Înainte de invazie, și Himmler, și Göring au monitorizat aspecte importante ale planificării postbelice: Himmler – colonizarea rasială pe termen lung din *Generalplan Ost*, Göring – înfometarea și distrugerea pe termen scurt din Planul Foamei. Intențiile germanilor erau să ducă un război de distrugere, care să transforme Europa de Est într-o colonie agrară de exterminare.

Hitler avea de gând să anuleze tot ce făcuse Stalin. Socialismul într-o singură țară avea să fie înlocuit de socialismul pentru rasa germană. Acestea erau planurile.[16]

*

Germania avea alternativă, cel puțin după părerea aliatului său japonez. La treisprezece luni după ce Pactul Molotov–Ribbentrop a îndepărtat Tokio de Berlin, relațiile germano-japoneze au fost restabilite pe baza unei alianțe militare. Pe 27 septembrie 1940, Tokio, Berlin și Roma semnau Pactul Tripartit. În acest moment, când conflictul central din războiul european era bătălia aeriană între *Royal Air Force* și *Luftwaffe*, Japonia spera ca această alianță să fie îndreptată împotriva Marii Britanii. Tokio le-a cerut germanilor o revoluție a economiei politice mondiale cu totul diferită de cea prevăzută de planificatorii germani. În loc să colonizeze Uniunea Sovietică, gândeau japonezii, Germania nazistă ar trebui să i se alăture Japoniei și să înfrângă Imperiul Britanic.

În ochii japonezilor, care își clădeau imperiul în afara insulelor lor, marea era metoda de expansiune. Era în interesul Japoniei să-i convingă pe germani că britanicii erau principalul inamic comun, dat fiind că un astfel de acord i-ar fi ajutat pe japonezi la cucerirea coloniilor britanice (și olandeze) din Pacific. Japonezii aveau însă și o viziune pe care să le-o ofere germanilor, mai amplă decât nevoia lor imediată de resursele minerale din posesiunile britanice și olandeze. Era o strategie măreață. În loc să atace Uniunea Sovietică, germanii să se îndrepte către sud, să-i alunge pe britanici din Orientul Apropiat și să se întâlnească cu japonezii undeva în sudul Asiei, poate în India. Dacă germanii și japonezii controlau Canalul Suez și Oceanul Indian, argumenta Tokioul, puterea navală britanică ar fi încetat să mai fie un element important. Atunci, Germania și Japonia ar deveni cele două puteri mondiale.[17]

Hitler nu s-a arătat interesat de această alternativă. Germanii i-au anunțat pe sovietici despre Pactul Tripartit, dar Hitler n-a avut niciodată intenția de a-i lăsa pe sovietici să li se alăture. Japonia și-ar fi dorit o coaliție germano-sovieto-japoneză împotriva Marii Britanii, dar această posibilitate nu a existat niciodată. Hitler hotărâse deja să invadeze Uniunea Sovietică. Cu toate că Japonia și Italia erau de-acum aliații Germaniei, Hitler nu i-a inclus în principala sa ambiție războinică. A presupus că germanii pot și trebuie să-i învingă ei

înșiși pe sovietici. Alianța germană cu Japonia avea să rămână limitată de dezacordurile fundamentale în privința scopurilor și inamicilor. Japonezii aveau nevoie să-i învingă pe britanici, și în cele din urmă pe americani, pentru a deveni un imperiu naval dominant în Pacific. Germanii aveau nevoie să distrugă Uniunea Sovietică pentru a deveni un imperiu continental masiv în Europa și, prin urmare, să rivalizeze cu britanicii și americanii într-o etapă ulterioară.[18]

Japonia a căutat, încă din vara lui 1940, să obțină un pact de neutralitate cu Uniunea Sovietică; acesta a fost semnat în 1941. Chiune Sugihara, specialistul în chestiunile sovietice din rândul spionilor japonezi, și-a petrecut acea primăvară la Königsberg, un oraș german din Prusia Orientală, la Marea Baltică, încercând să ghicească data invaziei germane în Uniunea Sovietică. Însoțit de ajutoare poloneze, a călătorit prin estul Germaniei, inclusiv prin teritoriile luate de Germania de la Polonia. După estimarea sa, bazată pe observarea mișcărilor de trupe germane, era vorba despre jumătatea lui iunie 1941. Rapoartele pe care le-a trimis la Tokio au reprezentat unul dintre miile de indicii trimise de agenturile de informații din Europa și din întreaga lume că germanii vor încălca Pactul Molotov–Ribbentrop și își vor invada aliatul la sfârșitul primăverii sau la începutul verii anului 1941.[19]

Stalin însuși a primit peste o sută de astfel de indicii, dar a preferat să nu le ia în considerare. Strategia sa a fost întotdeauna să încurajeze Germania să ducă războaie în vest, în speranța că astfel se vor epuiza puterile capitaliste, lăsându-i pe sovietici să culeagă roadele pârguite ale unei Europe supuse. Hitler a câștigat războaiele din Europa de Vest (cu Norvegia, Danemarca, Belgia, Luxemburg, Olanda și Franța) prea repede și prea ușor pentru gustul lui Stalin. Și totuși, părea incapabil să creadă că Hitler o să-și abandoneze ofensiva împotriva Marii Britanii, potrivnică atât ambițiilor naziste, cât și celor sovietice, singura putere mondială de pe planetă. Se aștepta la un război cu Germania, dar nu în 1941. Își spunea sieși și altora că amenințarea unui atac german iminent este propagandă britanică în scopul de a despărți Berlinul de Moscova, în ciuda intereselor lor evident comune.

În plus, Stalin nu putea să creadă că germanii vor ataca fără echipament de iarnă, despre care nici unul dintre rapoartele spionilor nu pomenea nimic.[20]

*

Aceasta a fost cea mai mare eroare de calcul din cariera lui Stalin. Atacul prin surprindere asupra Uniunii Sovietice de pe 22 iunie 1941 a părut la început un succes răsunător. Trei milioane de soldați germani, grupați în trei grupuri de armate, au trecut linia Molotov–Ribbentrop și au pătruns în țările baltice, Bielorusia și Ucraina, vizând să cucerească Leningradul, Moscova și Caucazul. Germanilor li s-au alăturat în invazie aliații lor, Finlanda, România, Ungaria, Italia și Slovacia, precum și voluntari, o divizie de spanioli și un regiment de croați. Aceasta a fost cea mai mare ofensivă din istoria războaielor; cu toate acestea, spre deosebire de invadarea Poloniei, nu s-a produs decât dintr-o parte și avea să ducă la un război pe un singur front (foarte lung). Hitler nu organizase împreună cu aliatul său japonez un atac comun asupra Uniunii Sovietice. Conducătorii japonezi ar fi putut să atace URSS din proprie inițiativă, dar au hotărât să nu încalce pactul de neagresiune. Câțiva conducători japonezi, printre care se număra și ministrul de externe, Yôsuke Matsuoka, au cerut invadarea Siberiei sovietice. Propunerea lor a fost însă respinsă. Pe 24 iunie 1941, la două zile după ce trupele germane au intrat în Uniunea Sovietică, armata japoneză și comandanții flotei au adoptat rezoluția „să nu intervină deocamdată în războiul germano-sovietic". În august, Japonia și Uniunea Sovietică și-au reîntărit pactul de neutralitate.[21]

Ofițerii germani erau convinși că vor putea să învingă la iuțeală Armata Roșie. Succesul în Polonia și, mai presus de toate, în Franța îi făcuse pe mulți dintre ei să creadă în geniul militar al lui Hitler. Invadarea Uniunii Sovietice, condusă de blindate, avea să aducă o „victorie fulgerătoare" în răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. Odată cu victoria militară, aveau să vină prăbușirea ordinii politice sovietice și accesul la hrana și țițeiul sovietice. Comandanții germani numeau Uniunea Sovietică „castel din cărți de joc" și „uriaș cu picioare de lut". Hitler se aștepta ca această campanie să nu dureze mai mult de trei luni, probabil mai puțin. Avea să fie „floare la ureche". A fost cea mai mare eroare de calcul din cariera lui Hitler.[22]

*

A fi nemilos nu este același lucru cu a fi eficient, și planificarea germană era prea setoasă de sânge ca să fie cu adevărat practică. *Wehrmacht*-ul nu putea să transpună în fapt Planul Foamei. Problema nu era etică sau juridică. Trupele fuseseră scutite de Hitler

să respecte legile războiului în privința civililor, și soldații germani nu se codeau să omoare oameni neînarmați. În primele zile ale atacului, s-au purtat așa cum se purtaseră în Polonia. Începând cu a doua zi a invaziei, trupele germane i-au folosit pe civili ca scuturi umane. La fel ca în Polonia, soldații germani îi tratau adesea pe soldații sovietici ca pe partizani, care erau uciși când erau prinși, și îi omorau pe soldații sovietici care încercau să se predea. La început, femeile în uniformă, care nu erau rare în Armata Roșie, au fost ucise doar pentru că erau femei. Problema germanilor era mai degrabă faptul că înfometarea sistematică a unei populații civile numeroase era o treabă inerent dificilă. Este mult mai ușor să cucerești un teritoriu decât să redistribui caloriile.[23]

Cu opt ani înainte, fusese nevoie de un stat sovietic puternic pentru a înfometa Ucraina sovietică. Stalin a recurs la resurse logistice și sociale pe care nu putea spera să le adune vreo armată invadatoare: o poliție de stat cu experiență și informată, un partid cu rădăcinile în zona rurală și roiuri de voluntari cu motivație ideologică. Sub regimul lui, oamenii din Ucraina sovietică (și din alte părți) se încovoiau cu pântecele umflat ca să culeagă câțiva snopi de grâu din care nu aveau voie să se hrănească. Ceea ce era, poate, și mai înspăimântător era faptul că făceau asta sub privirea vigilentă a multe cadre de stat și de partid, adesea oameni din aceeași regiune. Autorii Planului Foamei au presupus că acele colhozuri vor putea fi exploatate astfel, încât producția de cereale să fie controlată și să fie înfometați mult mai mulți oameni, în vreme ce era distrusă puterea statului sovietic. Ideea că orice formă de gestionare economică ar funcționa mai bine sub controlul sovietic decât sub cel nazist se poate să fi fost de neconceput pentru naziști. Dacă-i așa, eficiența germană era mai degrabă o ipoteză ideologică decât o realitate.[24]

Ocupanții germani n-au avut capacitatea să înfometeze atunci când voiau și acolo unde voiau. Pentru a transpune în fapt Planul Foamei, forțele germane ar fi trebuit să pună la adăpost fiecare colhoz, să supravegheze recoltele de peste tot și să se asigure că bucatele nu sunt ascunse sau sustrase de la înregistrare. *Wehrmacht*-ul a reușit să păstreze și să controleze colhozurile, la fel ca SS-ul și colaboratorii locali, însă nu la fel de eficient cum o făcuseră sovieticii. Germanii nu cunoșteau oamenii locului, recoltele de acolo sau ascunzătorile locale. Puteau să aplice teroarea, însă mai puțin sistematic decât o făcuseră sovieticii; le lipseau partidul, precum și teama și

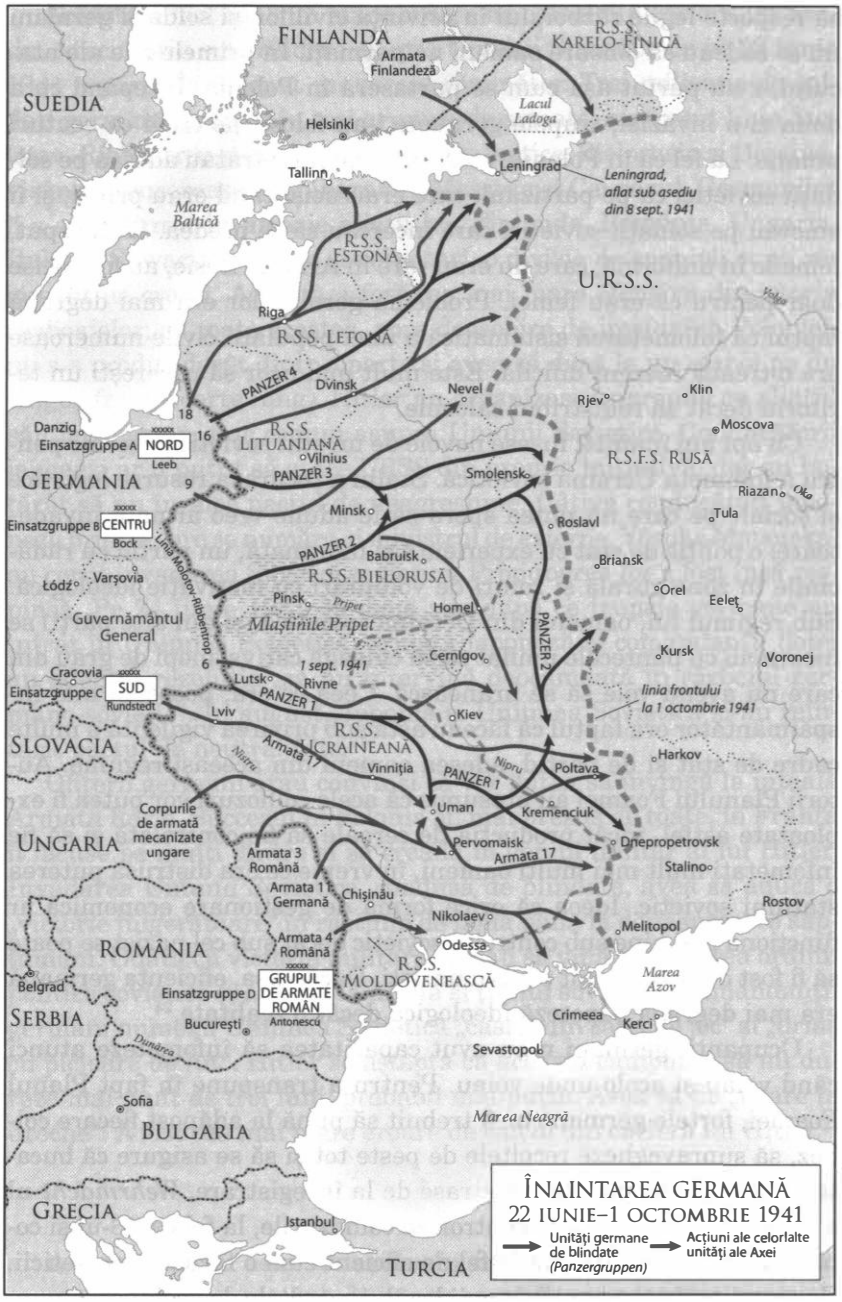
FINLANDA
Armata Finlandeză
R.S.S. KARELO-FINICĂ
SUEDIA
Lacul Ladoga
Helsinki
Tallinn
Leningrad
Leningrad, aflat sub asediu din 8 sept. 1941
Marea Baltică
R.S.S. ESTONĂ
U.R.S.S.
Riga
R.S.S. LETONĂ
PANZER 4
Dvinsk
Nevel
Rjev
Klin
Moscova
Danzig
Einsatzgruppe A
NORD
Leeb
18
16
R.S.S. LITUANIANĂ
Vilnius
R.S.F.S. RUSĂ
GERMANIA
9
PANZER 3
Smolensk
Riazan
Tula
Einsatzgruppe B
CENTRU
Bock
Minsk
Roslavl
PANZER 2
Babruisk
Briansk
Łódź
Varșovia
Linia Molotov-Ribbentrop
R.S.S. BIELORUSĂ
Orel
Eelet
Pinsk
Pripet
Homel
Guvernământul General
Mlaștinile Pripet
PANZER 2
Kursk
Voronej
Cracovia
Einsatzgruppe C
SUD
Rundstedt
6
1 sept. 1941
Lutsk
Rivne
Cernigov
linia frontului la 1 octombrie 1941
PANZER 1
Lviv
Kiev
SLOVACIA
R.S.S. UCRAINEANĂ
Armata 17
Nistru
Vinnița
Nipru
PANZER 1
Poltava
Harkov
Corpurile de armată mecanizate ungare
Uman
Kremenciuk
UNGARIA
Armata 3 Română
Pervomaisk
Armata 17
Dnepropetrovsk
Stalino
Armata 11 Germană
Chișinău
Rostov
Nikolaev
Melitopol
ROMÂNIA
Armata 4 Română
Odessa
Belgrad
Einsatzgruppe D
GRUPUL DE ARMATE ROMÂN
Antonescu
R.S.S. MOLDOVENEASCĂ
Marea Azov
SERBIA
București
Crimeea
Kerci
Dunărea
Sevastopol
Sofia
Marea Neagră
BULGARIA
GRECIA
Istanbul
TURCIA
ÎNAINTAREA GERMANĂ
22 IUNIE–1 OCTOMBRIE 1941
Unități germane de blindate (Panzergruppen)
Acțiuni ale celorlalte unități ale Axei

încrederea pe care le putea stârni el. Le lipsea personalul ca să izoleze orașele de zona rurală. Și, în vreme ce războiul continua mai mult decât fusese plănuit, ofițerii germani erau îngrijorați la gândul că înfometarea va crea o mișcare de rezistență în spatele liniilor.[25]

Se presupusese că Operațiunea Barbarossa va fi rapidă și decisivă, aducând o „victorie fulgerătoare" în maximum trei luni. Și totuși, chiar dacă Armata Roșie s-a retras, nu a cedat. În două săptămâni de luptă, germanii luaseră înapoi tot ce fuseseră Lituania, Letonia și estul Poloniei, precum și cea mai mare parte din Bielorusia sovietică și o parte din Ucraina sovietică. Franz Halder, șeful statului-major al armatei germane, scria în jurnalul său la 3 iulie 1941 că e de părere că războiul a fost câștigat. La sfârșitul lui august, germanii adăugaseră Estonia, încă o bucată din Ucraina sovietică și restul Bielorusiei. Și totuși, ritmul nu era bun și obiectivele nu fuseseră îndeplinite. Conducerea sovietică rămânea la Moscova. Așa cum nota sugestiv pe 5 septembrie un comandant de grup de armate german, „n-a fost un *Blitzkrieg* victorios, n-a fost distrusă armata rusă, n-a fost distrusă Uniunea Sovietică".[26]

În orice caz, Germania a înfometat cetățenii sovietici, mai puțin pentru a-i domina politic și mai mult din disperare politică. Cu toate că Planul Foamei se baza pe ipoteze politice false, oferea premisele morale ale războiului în Est. În toamna lui 1941, germanii au impus foametea nu ca să remodeleze o Uniune Sovietică învinsă, ci ca să-și continue războiul fără să impună cheltuieli propriei populații civile. În septembrie, Göring a trebuit să treacă în revistă noua situație, atât de dezastruos diferită de așteptările naziștilor. Trebuiau abandonate visurile despre o Uniune Sovietică fărâmițată care își dă bogățiile germanilor triumfători. Se presupusese că dilema clasică a economiei politice, arme sau unt, avea să se rezolve în mod miraculos: armele vor produce unt. Dar acum, după trei luni de război, bărbații care purtau arme aveau mare nevoie de unt. În vreme ce războiul continua dincolo de cele trei luni plănuite, soldații germani concurau cu civilii germani la rezervele de hrană limitate. Invazia însăși stopase livrarea grâului din Uniunea Sovietică. Acum, trei milioane de soldați germani trebuiau pur și simplu hrăniți, fără să se reducă rațiile de alimente din interiorul Germaniei.[27]

Germanii nu aveau planuri de rezervă pentru un eșec. Trupele simțeau că ceva nu este în ordine; la urma urmei, nimeni nu le dăduse

haine de iarnă, și celor care erau de gardă noaptea le era frig. Dar cum să-i spui populației germane că invazia eșuase, când *Wehrmacht*-ul încă mai părea că înaintează, iar Hitler încă mai avea clipe de euforie? Dar, dacă naziștii de la conducere nu recunoșteau că războiul merge rău, civilii germani aveau să fie cruțați de consecințele negative ale invaziei. Murmurele stomacelor ar fi putut duce la murmure în rândul cetățenilor. Germanii nu puteau fi lăsați să se sacrifice pentru trupele de pe front – cel puțin nu prea mult și nu prea curând. O schimbare în politica alimentară de acasă le-ar îngădui să vadă adevărul: că războiul, cel puțin așa cum îl concepuseră conducătorii lor, era deja pierdut. Backe, specialistul în alimentație al lui Göring, știa sigur ce trebuia făcut: sovieticii trebuie să fie lipsiți de hrană pentru ca germanii să poată mânca pe săturate.[28]

Cădea în sarcina lui Göring să cruțe economia germană în vreme ce alimentează mașina de război germană. Schema lui inițială, de înfometare a Uniunii Sovietice după o victorie clară, lăsa acum locul unei improvizații: soldații germani să ia toată hrana care le trebuie, în vreme ce continuă să lupte într-un război care ar fi trebuit să fie deja încheiat. Pe 16 septembrie 1941, tocmai când fusese depășit termenul inițial al „victoriei fulgerătoare", Göring le-a ordonat trupelor să mănânce „ce găsesc pe acolo". Un general aflat la fața locului a vorbit mai clar: germanii trebuie să se hrănească „precum în războaiele coloniale". Hrana din Uniunea Sovietică avea să le fie alocată în primul rând soldaților germani, apoi germanilor din Germania, apoi cetățenilor sovietici și apoi prizonierilor de război sovietici. Pe când *Wehrmacht*-ul lupta mai departe, în zilele mai scurte și nopțile mai lungi, pe când drumurile solide lăsau locul mocirlelor aduse de ploile de toamnă, soldații erau siliți să se descurce cum puteau. Ordinul lui Göring a permis continuarea războiului lor prost conceput, cu prețul înfometării câtorva milioane de cetățeni sovietici și, desigur, al morții câtorva milioane de soldați germani și sovietici și de alte naționalități.[29]

Acolitul lui Hitler, Göring, s-a purtat în septembrie 1941 izbitor de asemănător cu acolitul lui Stalin, Kaganovici, în decembrie 1932. Amândoi au dat instrucțiuni pentru o politică alimentară care garanta moartea a milioane de oameni în lunile următoare. Amândoi au tratat foametea pe care au adus-o politicile lor nu ca pe o tragedie umană, ci ca pe o agitație inamică. Exact așa cum făcuse Kaganovici, Göring și-a instruit subordonații că foamea era o armă a dușmanului,

care avea rostul de a stârni simpatie acolo unde era nevoie de asprime. În 1932 și 1933, Stalin și Kaganovici au plasat partidul ucrainean între ei și populația ucraineană, silindu-i pe comuniștii ucraineni să poarte responsabilitatea pentru colectarea grânelor și să fie blamați dacă obiectivele nu erau îndeplinite. În 1941 și 1942, Hitler și Göring au plasat *Wehrmacht*-ul între ei și populația sovietică flămândă. În vara lui 1941, unii soldați germani și-au împărțit rațiile cu civili sovietici flămânzi. Câțiva ofițeri germani au încercat să se asigure că prizonierii de război sovietici sunt hrăniți. În toamnă, aceste lucruri aveau să înceteze. Soldaților germani li s-a spus că, dacă vor să mănânce, trebuie să înfometeze populația din jur. Trebuia să își închipuie că orice hrană intra în gura unui cetățean sovietic era luată de la gura unui copil german.[30]

Comandanții germani aveau să continue războiul, ceea ce însemna să-i hrănească pe soldați, ceea ce însemna să-i înfometeze pe ceilalți. Aceasta era logica politică și capcana morală. Pentru soldați și ofițerii de grad inferior, nu exista scăpare, în afară de răzvrătire sau de predare în mâinile inamicului, perspective de neconceput pentru trupele germane în 1941, așa cum fuseseră pentru comuniștii ucraineni în 1932.[31]

În septembrie 1941, cele trei grupuri de armate ale *Wehrmacht*-ului, Nord, Centru și Sud, au întâmpinat noua politică alimentară de pe poziții foarte diferite. Grupul de Armate Nord, a cărui misiune era să cucerească țările baltice și nord-vestul Rusiei, asediase Leningradul în septembrie. Grupul de Armate Centru a avansat rapid prin Bielorusia în august. După o pauză lungă, în care o parte dintre forțele sale au ajutat Grupul de Armate Sud în bătălia pentru Kiev, la începutul lui octombrie a înaintat din nou spre Moscova. Între timp, Grupul de Armate Sud a înaintat, prin Ucraina, către Caucaz mult mai lent decât fusese prevăzut. Plutoanele de soldați germani semănau cu brigăzile comuniste din deceniul precedent care luau câtă hrană puteau cât mai repede posibil.

Grupul de Armate Sud a înfometat Harkovul și Kievul, cele două orașe care fuseseră capitale ale Ucrainei sovietice. Kievul a fost cucerit pe 19 septembrie 1941, mult mai târziu decât fusese plănuit și după multe dezbateri pe tema ce să facă cu orașul. În conformitate cu *Generalplan Ost*, Hitler voia ca orașul să fie distrus. Însă comandanții de la fața locului aveau nevoie de podul de peste Nipru ca

să-și continue înaintarea către est. Așa încât, până la urmă, germanii au luat cu asalt orașul. Pe 30 septembrie, trupele de ocupație au interzis aducerea de alimente la Kiev. Logica era că hrana din zonele rurale trebuie să rămână acolo, ca să fie colectată de armată și, mai târziu, de autoritatea de ocupație civilă germană. Cu toate acestea, țăranii din jurul Kievului au izbutit să pătrundă în oraș și chiar să vândă la piață. Germanii nu au fost în stare să închidă orașul așa cum o făcuseră sovieticii în 1933.[32]

Wehrmacht-ul nu transpunea în fapt Planul Foamei inițial, ci înfometa acolo unde părea util să o facă. *Wehrmacht*-ul n-a intenționat să înfometeze toată populația Kievului, doar să se asigure că propriile nevoi sunt îndeplinite. Totuși, aceasta era o politică de indiferență față de viața omenească în sine, și probabil că a ucis cincizeci de mii de oameni. Așa cum a scris un locuitor al Kievului în decembrie 1941, germanii sărbătoreau Crăciunul, dar localnicii „umblă cu toții ca niște umbre, e foamete cruntă". La Harkov, o politică asemănătoare a ucis circa douăzeci de mii de oameni. Printre ei, s-au numărat 273 de copii din orfelinatul orașului, în 1942. În apropiere de Harkov, niște copii de țăran flămânzi s-au mâncat între ei de vii în 1933, într-un orfelinat improvizat. Acum, copiii din oraș, cu toate că într-un număr mult mai mic, sufereau același fel de moarte oribilă.[33]

Planurile lui Hitler pentru Leningrad, vechea capitală a Rusiei imperiale, depășeau cele mai cumplite temeri ale lui Stalin. Leningradul era la Marea Baltică, mai aproape de capitala finlandeză Helsinki și de capitala estoniană Tallinn decât de Moscova. În timpul Marii Terori, Stalin s-a asigurat că finlandezii au fost vizați pentru una dintre cele mai mortale operațiuni împotriva naționalităților conlocuitoare, convins că într-o zi finlandezii ar putea să pretindă Leningradul. În noiembrie 1939, Stalin își atrăsese dușmănia finlandezilor prin atacarea Finlandei, care era în zona sa de influență în conformitate cu termenii Pactului Molotov–Ribbentrop. În acest Război de Iarnă, finlandezii i-au provocat Armatei Roșii pierderi grele și i-au stricat reputația. În cele din urmă, în martie 1940, au fost siliți să cedeze o zecime din teritoriu, dându-i lui Stalin o zonă-tampon din jurul Leningradului. Așadar, în iunie 1941, Hitler avea un aliat finlandez, dat fiind că finlandezii doreau, firește, să-și recupereze pământul și să se răzbune în ceea ce ei numeau „Continuarea Războiului". Însă Hitler nu voia să ia Leningradul și să li-l dea

finlandezilor. Voia să-l șteargă de pe fața pământului. Hitler voia ca populația Leningradului să fie exterminată, orașul să fie ras din temelii și abia apoi teritoriul să le fie dat finlandezilor.[34]

În septembrie 1941, armata finlandeză a blocat Leningradul la nord, în vreme ce Grupul de Armate Nord a început o campanie de asediere și de bombardare a orașului dinspre sud. Cu toate că nu știau totul despre cele mai radicale planuri ale lui Hitler pentru orașele sovietice, comandanții germani au căzut de acord că Leningradul trebuie să fie înfometat. Eduard Wagner, intendentul general

al armatei germane, i-a scris soției sale că locuitorii Leningradului, toți cei 3,5 milioane, aveau să fie lăsați în voia sorții. Erau, pur și simplu, prea mult pentru „pachetul de provizii" al amatei și „sentimentalismul ar fi fost deplasat". În jurul orașului au fost puse mine, ca să împiedice evadările. Predarea orașului nu părea să fie iminentă și, chiar dacă s-ar fi produs, nu ar fi fost acceptată. Scopul germanilor era să anihileze Leningradul prin înfometare. Chiar la începutul blocadei Leningradului, pe 8 septembrie 1941, obuzele germane au distrus depozitele de alimente ale orașului și rezervoarele de combustibil. În octombrie 1941, circa 2.500 de oameni au murit de foame și de bolile legate de ea. În noiembrie, numărul a ajuns la 5.500; în decembrie, la 50.000. La sfârșitul blocadei, în 1944, își pierduseră viața circa un milion de oameni.[35]

Leningradul nu a pierit cu totul de foame, deoarece autoritatea sovietică locală funcționa în oraș și distribuia pâinea existentă și deoarece conducerea sovietică și-a asumat riscuri pentru aprovizionarea populației. După ce lacul Ladoga a înghețat, s-a creat o cale de evadare și de aprovizionare. Iarna, temperatura a scăzut sub minus patruzeci de grade, iar orașul a înfruntat frigul fără stocuri de alimente, căldură și apă curentă. Și totuși, puterea sovietică din oraș nu s-a prăbușit. NKVD a continuat să aresteze, să interogheze și să trimită la închisoare. Prizonierii erau și ei trimiși peste lacul Ladoga; se numărau și leningrădeni printre cei aproximativ 2,5 milioane de oameni pe care NKVD i-a dus în Gulag în timpul războiului. Poliția și pompierii își făceau datoria. Dmitri Șostakovici era voluntar într-o brigadă de pompieri când a scris a treia parte din cea de-a șaptea simfonie. Bibliotecile erau deschise, se citeau cărți, se scriau și se susțineau teze de doctorat.[36]

În marele oraș, rușii (și alții) se confruntau cu aceleași dileme cu care ucrainenii și kazahii (și alții) se confruntaseră cu zece ani mai devreme, în timpul perioadelor de foamete din vremea colectivizării. Wanda Zvierieva, o fată din Leningradul aflat sub blocadă, își amintea de mama sa cu multă iubire și admirație. „Era o femeie frumoasă. I-aș asemui chipul cu al Monei Lisa." Tatăl era fizician cu înclinații artistice, care sculpta cu briceagul zeițe grecești. La sfârșitul anului 1941, când familia murea de foame, tatăl ei s-a dus la birou, sperând să facă rost de o cartelă care să-i permită familiei să capete mâncare. A fost plecat câteva zile. Într-o noapte, Wanda s-a

trezit și a văzut-o pe mama ei lângă pat, cu o seceră în mână. S-a luptat și a învins-o pe mama sa, adică „umbra care mai rămăsese din ea". A interpretat acțiunea mamei drept una pornită din compasiune: mama voia să o cruțe de chinurile foamei printr-o moarte rapidă. În ziua următoare, tatăl s-a întors cu mâncare, dar era prea târziu pentru mamă, care murise de câteva ore. Familia a învelit-o în pături, cusute între ele, și a lăsat-o în bucătărie până ce pământul s-a înmuiat destul ca să o poată îngropa. În apartament, era atât de frig, încât cadavrul nu s-a descompus. În primăvara aceea, tatăl Wandei a murit de pneumonie.[37]

În Leningradul din acea vreme, astfel de povești puteau să fie reproduse de sute și de mii de ori. Vera Kostroviţkaia a fost una dintre numeroșii intelectuali leningrădeni care au ținut jurnale ca să consemneze grozăviile. Era de origine polonă și își pierduse bărbatul cu câțiva ani înainte, în Marea Teroare. Acum, își vedea vecinii ruși murind de foame. În aprilie 1942, a înregistrat soarta unui străin pe care îl vedea în fiecare zi: „Cu spatele lipit de stâlp, bărbatul șade pe zăpadă, înalt, învelit în zdrențe, cu o raniță pe umeri. E ghemuit lângă stâlp. S-ar părea că era pe drum spre Gara Finlanda, a obosit și s-a așezat pe jos. Timp de două săptămâni, pe când mergeam la spital și mă întorceam, a «șezut»:

1. fără raniță
2. fără zdrențe
3. în rufăria de corp
4. despuiat
5. un schelet cu măruntaiele smulse".[38]

Cel mai cunoscut jurnal leningrădean al unei fete este al Taniei Saviceva, de unsprezece ani, care sună de la început până la sfârșit în felul următor:

Jenia a murit pe 28 decembrie, la 12.30 dimineața 1941.
Bunica a murit pe 25 ianuarie, la 3.30 după-masa 1942.
Leka a murit pe 5 martie, la 5.00 dimineața 1942.
Unchiul Vasia a murit pe 13 aprilie, la 2.00 după miezul nopții 1942.
Unchiul Lioșa a murit pe 10 mai, la 4.00 după-masa 1942.
Mama a murit pe 13 mai, la 7.30 dimineața 1942.

Savicevii au murit.
Toți au murit.
A mai rămas doar Tania."[39]

Tania Saviceva a murit în 1944.

Cu cât era mai mare controlul exercitat de *Wehrmacht* asupra populației, cu atât era mai mare probabilitatea ca populația să moară de foame. Singurul loc în care *Wehrmacht*-ul controla pe deplin populația, lagărele de prizonieri de război, a fost scena morții la o scară fără precedent. În aceste lagăre s-a transpus în fapt ceva foarte asemănător cu inițialul Plan al Foamei.

Niciodată în războaiele moderne nu fuseseră luați atât de mulți prizonieri atât de repede. Într-o bătălie, Grupul de Armate Centru al *Wehrmacht*-ului a luat 348.000 de prizonieri lângă Smolensk; în alta, Grupul de Armate Sud a luat 665.000 de prizonieri, lângă Kiev. Numai în aceste două victorii au căzut prizonieri peste un milion de bărbați (și câteva femei). Până la sfârșitul lui 1941, germanii luaseră prizonieri circa trei milioane de soldați sovietici. Acest lucru nu-i surprindea pe germani. Se presupunea că cele trei grupuri de armate germane se vor mișca chiar mai repede decât au făcut-o, și atunci s-ar fi putut aștepta la și mai mulți prizonieri. Simulările preziseseră ce se va întâmpla. Și totuși, germanii nu s-au pregătit pentru prizonierii de război – cel puțin nu în sensul convențional. Conform legii obișnuite a războiului, prizonierii de război primesc hrană, adăpost și îngrijiri medicale, dacă nu de altceva, măcar pentru a se asigura că și inamicul procedează la fel.[40]

Hitler dorea să răstoarne logica tradițională. Prin faptul că soldații sovietici erau tratați îngrozitor, voia să se asigure că soldații germani se vor teme că pățesc același lucru din partea sovieticilor și vor lupta cu disperare, ca să nu cadă în mâinile inamicului. Se pare că nu suporta ideea ca soldații din rasa stăpânilor să se predea suboamenilor din Armata Roșie. Stalin avea cam aceeași viziune: ca soldații Armatei Roșii să nu se lase prinși de vii. Nu putea să ia în calcul posibilitatea ca soldații sovietici să se retragă și să se predea. Se aștepta de la ei să avanseze, să ucidă și să moară. Stalin a anunțat în august 1941 că prizonierii de război sovietici vor fi considerați dezertori, iar familiile lor vor fi arestate. Când fiul său a fost luat prizonier de către germani, Stalin a dispus arestarea propriei nurori.

Această tiranie a ofensivei în planificarea sovietică a dus la capturarea soldaților sovietici. Comandanții sovietici se temeau să ordone retragerea, pentru care ar fi fost învinovățiți (epurați și executați). Astfel, soldații lor rezistau pe poziții prea mult, erau încercuiți și luați prizonieri. Politicile lui Hitler și Stalin au conspirat la transformarea soldaților sovietici în prizonieri de război și apoi a prizonierilor în nonoameni.[41]

După ce se predau, soldații sovietici erau șocați de sălbăticia germanilor care îi capturaseră. Soldații Armatei Roșii căzuți în captivitate erau duși în coloane lungi de pe câmpul de luptă în lagăre, iar pe drum erau bătuți crunt. De exemplu, soldații care au fost luați prizonieri la Kiev au fost mânați pe jos peste patru sute de kilometri. După cum își amintea unul dintre ei, dacă un prizonier sleit de puteri se așeza pe marginea drumului, un paznic german „se apropia de el, călare, și îl lovea cu biciul. Prizonierul rămânea așezat acolo, cu capul aplecat. Atunci, paznicul scotea carabina de la oblânc, sau pistolul din toc". Prizonierii care erau răniți, bolnavi sau obosiți erau împușcați pe loc, iar cadavrele erau lăsate acolo, astfel încât cetățenii sovietici să le găsească, să le spele și să le îngroape.[42]

Când *Wehrmacht*-ul transporta prizonierii sovietici cu trenul, folosea vagoane de marfă descoperite, care nu ofereau nici o protecție împotriva intemperiilor. Când trenurile ajungeau la destinație, pe ușile deschise se prăvăleau sute, uneori mii de trupuri degerate. Rata deceselor în timpul transportului ajungea la șaptezeci la sută. În aceste marșuri ale morții și transporturi ale morții, au pierit probabil două sute de mii de prizonieri. Toți prizonierii care au ajuns în cele aproximativ optzeci de lagăre de prizonieri de război create pe teritoriul ocupat din Uniunea Sovietică erau obosiți și flămânzi, și mulți dintre ei erau răniți sau bolnavi.[43]

De obicei, un lagăr de prizonieri de război este o așezare simplă, construită de soldați pentru alți soldați, dar în scopul de a ține oamenii în viață. Aceste lagăre răsar în condiții grele și în locuri nefamiliare; dar sunt construite de oameni care știu că propriii camarazi sunt ținuți prizonieri de armata inamică. Lagărele de prizonieri de război din Uniunea Sovietică erau însă ceva foarte departe de normalitate. Rostul lor era să pună capăt vieții. În principiu, erau împărțite în trei tipuri: dulag (lagăr de tranzit), stalag (lagăr de bază pentru soldați și subofițeri) și, cel mai mic, oflag (pentru ofițeri). În

realitate, adesea toate cele trei tipuri de lagăr nu erau altceva decât un câmp deschis, înconjurat cu sârmă ghimpată. Prizonierii nu erau înregistrați după nume, deși erau numărați. Era o uluitoare încălcare a legii și obiceiurilor. Până și în lagărele de concentrare germane se înregistrau numele. A mai existat doar un singur astfel de tip de centru german în care să nu se înregistreze numele, doar că el nu fusese încă inventat. Nu erau prevăzute dinainte mâncarea, adăpostul sau îngrijirile medicale. Nu existau dispensare și, de foarte multe ori, nici toalete. De obicei, nu exista nici un adăpost pentru vreme rea. Cotele de calorii oficiale pentru prizonieri erau cu mult sub limita de supraviețuire, și adesea nu erau respectate. În realitate, doar cei mai puternici prizonieri și cei care fuseseră aleși gardieni puteau fi siguri că primesc ceva de mâncare.[44]

La început, prizonierii sovietici au fost nedumeriți de acest tratament din partea *Wehrmacht*-ului. Unul dintre ei a bănuit că „nemții ne învață să ne purtăm tovărășește". Nefiind în stare să priceapă că foamea era o politică, bănuia că germanii vor ca prizonierii să dovedească solidaritate, împărțind între ei hrana. Poate că acest soldat pur și simplu nu putea să creadă că Germania nazistă era, asemenea Uniunii Sovietice, un stat în care înfometarea era o politică. Ironia este că întreaga esență a politicii germane față de prizonieri era că ei nu sunt în realitate făpturi omenești egale, și astfel cu siguranță nu sunt tot soldați, și în nici un caz camarazi. Instrucțiunile din mai 1941 le cereau soldaților germani să nu uite de presupusa „brutalitate inumană" a rușilor în luptă. Gardienii lagărelor germane au fost informați în septembrie că vor fi pedepsiți dacă își folosesc prea puțin armele.[45]

În toamna lui 1941, prizonierii de război din toate dulagurile și stalagurile au făcut foame. Cu toate că până și Göring recunoștea că Planul Foamei ca atare era nerealist, printre prioritățile ocupației germane figura înfometarea prizoierilor de război. Imitând și radicalizând politicile din Gulagul sovietic, autoritățile germane le-au dat mai puțină mâncare celor care nu puteau să muncească decât celor care puteau, grăbind astfel moartea celor mai slabi. Pe 21 octombrie 1941, cei care nu puteau să muncească au constatat că rația oficială le este redusă cu douăzeci și șapte la sută. Pentru mulți prizonieri aceasta era o reducere pur teoretică, dat fiind că, în multe lagăre de prizonieri de război, nimeni nu era hrănit în mod regulat, iar în cele mai multe prizonierii cei mai neputincioși oricum nu aveau

acces la mâncare. O observație a intendentului general al armatei, Eduard Wagner, a limpezit politica de selecție: prizonierii care nu pot să muncească, a spus el pe 13 noiembrie, „vor fi uciși prin înfometare". În lagăre, prizonierii mâncau tot ce găseau: iarbă, scoarță de copac, ace de pin. Nu aveau carne decât dacă era împușcat vreun câine. Unii prizonierii au primit în câteva rânduri carne de cal. Prizonierii se luptau să lingă tacâmurile, în vreme ce gardienii germani râdeau de ei. Când a început canibalismul, germanii l-au prezentat ca rezultat al nivelului scăzut de civilizație al sovieticilor.[46]

Condițiile drastice ale războiului au legat și mai strâns *Wehrmacht*-ul de ideologia național-socialismului. E sigur că, după 1933, armata germană a fost nazificată treptat. În 1934, Hitler a eliminat amenințarea pe care o reprezentau Röhm și SA-ului său, iar în 1935 a anunțat reînarmarea germană și recrutarea. A dirijat industria germană către producția de armament și a obținut o serie de victorii efective în 1938 (Austria, Cehoslovacia), 1939 (Polonia) și 1940 (Danemarca, Norvegia, Luxemburg, Olanda, Belgia și, mai presus de toate, Franța). Avusese la dispoziție câțiva ani ca să-și aleagă favoriții dintre ofițerii superiori și să-i elimine pe cei a căror viziune i se părea prea tradițională. Victoria din Franța, din 1940, i-a adus pe comandanții militari foarte aproape de Hitler, întrucât ofițerii începuseră să creadă în talentul său.

Și totuși, *absența* victoriei din Uniunea Sovietică a fost ceea ce a făcut *Wehrmacht*-ul inseparabil de regimul nazist. În toamna anului 1941, în Uniunea Sovietică înfometată, *Wehrmacht*-ul se afla într-o capcană morală din care singura scăpare părea să o ofere național-socialismul. Trebuia să renunțe la orice urmă de ideal militar tradițional și să adopte o etică distructivă explicabilă în situația grea în care era armata. Soldații germani trebuiau, fără îndoială, hrăniți; însă ei mâncau ca să aibă puterea să ducă un război care era deja pierdut. Fără îndoială, caloriile pentru hrana lor trebuiau extrase din zonele rurale; aceasta a adus însă o înfometare cu totul inutilă. Comandamentul suprem și ofițerii de pe câmpul de luptă transpuneau în fapt politici ilegale și criminale fără să găsească altă justificare decât cea oferită de Hitler: ființele umane erau recipiente de calorii care trebuia să fie golite, iar slavii, evreii și asiaticii, populația Uniunii Sovietice, erau mai puțin umani, și astfel mai mult decât dispensabili. Asemenea comuniștilor ucraineni în 1933,

ofițerii germani au transpus în fapt în 1941 o politică de înfometare. În ambele cazuri, mulți dintre ei au avut la început obiecții sau rezerve, dar în grup s-au implicat, în cele din urmă, în crimele regimului, și astfel s-au subordonat cerințelor morale ale conducătorilor lor. Ei au devenit sistemul, iar sistemul a devenit un dezastru.

Wehrmacht-ul a fost cel care a creat și administrat prima rețea de lagăre de concentrare din Europa lui Hitler, în care oamenii au murit cu miile, cu zecile de mii, cu sutele de mii și, în cele din urmă, cu milioanele.

Unele dintre cele mai cumplite lagăre de prizonieri de război au fost în Bielorusia sovietică ocupată, unde, la sfârșitul lui noiembrie 1941, rata deceselor a ajuns la doi la sută *pe zi*. În stalagul 352 din apropiere de Minsk, despre care un supraviețuitor își amintea ca despre „iadul pe pământ", prizonierii erau atât de înghesuiți în împrejmuirea de sârmă ghimpată, încât abia puteau să se miște. Trebuiau să-și facă nevoile fiziologice pe locul în care stăteau. Au murit acolo aproximativ 109.500 de oameni. În dulagul 185, dulagul 127 și stalagul 341, în orașul Moghilev din estul Bielorusiei, există martori care au văzut dincolo de sârma ghimpată munți de cadavre neîngropate. În aceste lagăre, au murit între treizeci și patruzeci de mii de prizonieri. În dulagul 131 de la Bobruisk, a luat foc cartierul general al lagărului. Mii de prizonieri au murit în flăcări, iar alți 1.700 au fost împușcați pe când încercau să fugă. În total, la Bobruisk au murit cel puțin treizeci de mii de oameni. În dulagurile 220 și 121 din Homel, jumătate dintre prizonieri se adăposteau în grajduri părăsite. Alții nu aveau nici un adăpost. În decembrie 1941, rata deceselor din aceste lagăre a crescut de la două sute la patru sute și apoi la șapte sute pe zi. În dulagul 342, la Molodecino, condițiile erau atât de rele, încât prizonierii scriau petiții în care cereau să fie împușcați.[47]

Lagărele din Ucraina sovietică ocupată erau asemănătoare. În stalagul 306 de la Kirovograd, gardienii germani au raportat că prizonierii și-au mâncat camarazii împușcați, uneori înainte ca victimele să fi murit. Rosalia Volkovskaia, supraviețuitoare din lagărul de femei din Volodymyr-Volynsky, a putut să vadă cu ce s-au confruntat bărbații din stalagul 365, aflat acolo: „Noi, femeile, puteam vedea de sus cum mulți dintre prizonieri au mâncat cadavre." În stalagul 346 din Kremenciuk, unde prizonierii primeau cel mult două

sute de grame de pâine pe zi, cadavrele erau aruncate în fiecare dimineață într-o groapă. Ca în Ucraina în 1933, uneori cei vii erau îngropați împreună cu cei morți. În acel lagăr au murit cel puțin douăzeci de mii de oameni. În dulagul 162 din Stalino (în prezent, Donețk), erau înghesuiți în spatele sârmei ghimpate, într-un mic lagăr din centrul orașului, cel puțin zece mii de prizonieri. Oamenii nu puteau să stea decât în picioare. Doar muribunzii se culcau pe jos, întrucât altminteri cei care o făceau erau călcați în picioare. Au pierit, făcând loc altora, circa douăzeci și cinci de mii. Dulagul 160 de la Khorol, la sud-vest de Kiev, era unul dintre cele mai mari lagăre. Cu toate că era o cărămidărie abandonată, prizonierii nu aveau voie să se adăpostească în clădiri. Dacă încercau să se strecoare înăuntru ca să se ferească de ploaie sau de ninsoare, erau împușcați. Comandantului acestui lagăr îi plăcea să privească spectacolul prizonierilor care se încăierau pentru mâncare. Își mâna calul prin mulțime și omora oameni, strivindu-i. În acest lagăr și în altele de lângă Kiev, au murit probabil treizeci de mii de prizonieri.[48]

Prizonierii de război sovietici erau ținuți și în zeci de clădiri din Polonia ocupată, din Guvernământul General (care, după invadarea Uniunii Sovietice, fusese extins spre sud-est). Aici, membrii uluiți ai Rezistenței poloneze trimiteau rapoarte despre moartea masivă a prizonierilor sovietici în iarna 1941–1942. În lagărele din Guvernământul General, au murit 45.690 de oameni *în zece zile*, între 21 și 30 octombrie 1941. În stalagul 307 din Dęblin, au murit în timpul războiului aproximativ optzeci de mii de prizonieri sovietici. În stalagul 319 din Chełm, au pierit circa șaizeci de mii de oameni; în stalagul 366 din Siedlce – cincizeci și cinci de mii; în stalagul 325 din Zamość – douăzeci și opt de mii; în stalagul 316 din Siedlce, douăzeci și trei de mii. Circa o jumătate de milion de prizonieri de război sovietici au murit de foame în Guvernământul General. La sfârșitul lui 1941, cel mai mare grup de victime ucise de regimul german în Polonia ocupată nu au fost nici polonezii băștinași, nici evreii băștinași, ci prizonierii de război sovietici care fuseseră aduși în vest, în Polonia ocupată, și lăsați să moară de frig și de foame. În ciuda recentei invadări sovietice a Poloniei, țăranii polonezi încercau adesea să-i hrănească pe prizonierii sovietici înfometați pe care îi vedeau. Ca răzbunare, germanii au împușcat femei poloneze care duceau urcioare cu lapte și au distrus sate poloneze întregi.[49]

Chiar dacă prizonierii sovietici ar fi fost cu toții sănătoși și bine hrăniți, rata deceselor în iarna 1941–1942 ar fi fost mare. În ciuda a ceea ce credeau mulți germani, slavii nu au o rezistență înnăscută la frig. Spre deosebire de germani, soldații sovietici fuseseră uneori echipați de iarnă; germanii le-au furat efectele. De obicei, prizonierii de război erau lăsați fără adăpost și fără haine groase, răbdând temperaturi cu mult sub zero. Dat fiind că lagărele erau adesea pe câmp, nu existau copaci sau dealuri care să mai taie din sălbăticia viscolului. Prizonierii își înjghebau, săpând cu mâinile pământul înghețat, gropi în care dormeau. La Homel, trei soldați sovietici, prieteni, au încercat să se încălzească unul pe altul dormind strânși laolaltă. Pe rând, fiecare dormea la mijloc, în locul cel mai bun, preluând căldura prietenilor săi. Cel puțin unul dintre ei a trăit, ca să spună povestea.[50]

Pentru sute de mii de prizonieri de război, aceasta a fost a doua foamete politic indusă din Ucraina în răstimp de opt ani. Multe mii de soldați din Ucraina sovietică și-au văzut a doua oară burțile umflându-li-se, sau au fost a doua oară martori ai canibalismului. Fără îndoială, foarte mulți dintre supraviețuitorii primei înfometări în masă au murit în timpul celei de-a doua. Câțiva ucraineni, ca Ivan Shulinskyi, au reușit să supraviețuiască amândurora. Fiul unui culac deportat, își amintea de foametea din 1933; le-a spus oamenilor că venea din „țara foamei" Se înveselea în prizonieratul la germani, cântând un cântec popular ucrainean:[51]

Aripi dacă aș avea,
Către cer eu aș zbura,
Către nori,
Unde nu-i durere ori osândă.

La fel ca în campania de înfometare sovietică din 1933, în timpul campaniei de înfometare germane din 1941 mulți dintre localnicii ucraineni au făcut tot ce au putut ca să-i ajute pe muribunzi. Erau femei care declarau că unii bărbați le sunt rude, și astfel aceștia erau eliberați. Unele tinere se măritau cu prizonieri care erau scoși la muncile câmpului, în afara lagărelor. Uneori, germanii acceptau aceasta, deoarece însemna că bărbații vor munci într-o zonă de sub ocupația germană ca să producă mâncare pentru germani. În orașul Kremenciuk, în care se pare că problema hranei nu era chiar atât

de gravă, prizonierii care mergeau la lucru lăsau în oraș dimineața pungi goale, iar seara le găseau pline cu mâncare pusă de trecători. În 1941, condițiile erau favorabile unui astfel de ajutor, deoarece recolta a fost neobișnuit de bună. Femeile (rapoartele sunt aproape totdeauna despre femei) încercau să-i hrănească pe prizonieri în timpul marșurilor morții sau în lagăre. În majoritatea cazurilor însă, comandanții lagărelor de prizonieri de război îi împiedicau pe civili să se apropie de lagăre cu mâncare. De obicei, erau îndepărtați prin foc de avertizare. Uneori, erau uciși.[52]

Organizarea lagărelor din est dovedea dispreț față de viață – în orice caz, față de viața slavilor, a asiaticilor și a evreilor – care făcea imaginabilă această înfometare în masă. În lagărele germane de prizonieri de război pentru soldații din Armata Roșie, rata deceselor din timpul războiului a fost de 57,5 la sută. În primele opt luni după Operațiunea Barbarossa, trebuie să fi fost mult mai mare. În lagărele germane de prizonieri de război pentru aliații occidentali, rata deceselor era sub cinci la sută. Au murit *într-o singură zi* din toamna lui 1941 tot atâția prizonieri de război sovietici câți britanici și americani pe tot parcursul celui de-al Doilea Război Mondial.[53]

*

Așa cum populația sovietică nu putea fi înfometată după plac, statul sovietic nu putea fi distrus dintr-o lovitură. Dar e sigur că germanii au încercat. O parte din ideea „victoriei fulgerătoare" era ca *Wehrmacht*-ul să acopere terenul atât de repede, încât soldații și *Einsatzgruppen* care veneau după ei să poată ucide elitele sovietice și comisarii politici ai Armatei Roșii. „Îndrumarul pentru comportamentul trupelor în Rusia", document oficial, apărut pe 19 mai 1941, cerea „măsuri energice" împotriva a patru grupuri: agitatorii, partizanii, sabotorii și evreii. „Îndrumarul pentru tratarea comisarilor politici" de pe 6 iunie 1941 preciza că ofițerii politici prinși trebuie să fie omorâți.[54]

De fapt, elitele sovietice au fugit spre est; și, cu cât oamenii erau de rang mai înalt, cu atât era mai mare probabilitatea ca ei să fi fost evacuați ori să dispună de resurse pentru a-și organiza evadarea. Țara era imensă, iar Hitler nu avea aliați care să invadeze pe altă linie și să-i poată prinde pe acești oameni. Politicile germane de ucidere în masă puteau afecta conducerea sovietică doar în țările deja cucerite: Ucraina, Bielorusia, țările baltice și o fâșie foarte îngustă

din Rusia. Aceasta nu era o parte mare din Uniunea Sovietică, iar oamenii respectivi nu aveau o importanță critică pentru sistemul sovietic. Oamenii erau împușcați, dar consecințele pentru statul sovietic era minime. Cele mai multe unități ale *Wehrmacht*-ului păreau să aibă puține probleme cu îndeplinirea „ordinului despre comisari"; optzeci la sută dintre ele au raportat că au executat comisari. Arhivele militare păstrează însemnări despre 2.252 de astfel de oameni care au fost împușcați de armată; numărul real probabil că a fost mai mare.[55]

Împușcarea civililor era, în principal, sarcina celor din *Einsatzgruppen* sarcină deja dusă la bun sfârșit în Polonia în 1939. La fel ca în Polonia, aceste *Einsatzgruppen* primiseră misiunea anihilării anumitor grupuri politice, pentru ca astfel statul să se prăbușească. Patru *Einsatzgruppen* au urmat *Wehrmacht*-ul în Uniunea Sovietică: *Einsatzgruppe* A a urmat Grupul de Armate Nord în țările baltice, către Leningrad, *Einsatzgruppe* B a urmat Grupul de Armate Centru prin Bielorusia, către Moscova, *Einsatzgruppe* C a urmat Grupul de Armate Sud în Ucraina, iar *Einsatzgruppe* D a urmat Armata a 11-a în extremitatea sudică a Ucrainei. Așa cum a explicat Heydrich într-o telegramă din 2 iulie 1941, după ce dăduse verbal ordinele cuvenite, treaba acestor *Einsatzgruppen* era să ucidă funcționarii comuniști, evreii care aveau poziții în partid și în aparatul de stat, precum și alte „elemente periculoase". Eliminarea persoanelor definite ca amenințări politice a avut loc asemenea scenariului aplicat prin Planul Foamei: cei mai vulnerabili erau cei închiși. La jumătatea lui iulie, s-a primit ordinul declanșării de masacre, prin împușcarea prizonierilor din stalaguri și dulaguri. Pe 8 septembrie 1941, unitățile de *Einsatzkommando* au primit ordin să facă „selecții" în rândurile prizonierilor de război și să execute funcționarii de stat și de partid, comisarii politici, intelectualii și evreii. În octombrie, înaltul comandament al armatei a dat unităților de *Einsatzkommando* și celor de *Geheime Feldpolizei* acces nelimitat la lagăre.[56]

Unitățile de *Einsatzkommando* nu puteau tria prea atent prizonierii de război sovietici. Îi interogau în împrejmuirile în care erau ținuți. Cereau să iasă în față comisarii, comuniștii și evreii. Apoi, îi duceau de acolo, îi împușcau și îi aruncau în gropi. Aveau puțini translatori, și în general aceștia își amintesc că trierea se făcea cam la nimereală. Germanii nu cunoșteau prea bine gradele și însemnele Armatei Roșii, iar la început i-au confundat pe gorniști cu ofițerii politici. Știau că

ofițerii au voie să poarte părul mai lung decât soldații, dar acesta era un indiciu nesigur. Uneori, trecuse multă vreme de când oamenii aceștia ajunseseră la frizer. În acel moment, singurul grup care putea fi identificat cu ușurință erau bărbații evrei: paznicii germani se uitau dacă penisul este sau nu circumcis. Foarte rar se întâmpla ca un evreu să supraviețuiască susținând că este musulman circumcis; mai des se întâmpla ca un musulman să fie împușcat ca evreu. Se pare că medicii germani au colaborat de bunăvoie la această procedură; medicina era o profesie cu grad înalt de nazificare. După cum își amintea un medic din lagărul de la Horol: „În acea vreme, pentru orice ofițer și soldat era lucrul cel mai firesc din lume ca orice evreu să fie împușcat." Cel puțin cincizeci de mii de evrei sovietici au fost împușcați după selecție, precum și circa cincizeci de mii de neevrei.[57]

În lagărele germane de prizonieri de război din est, moartea era mult mai prezentă decât în lagărele de concentrare germane. De fapt, lagărele de concentrare existente și-au schimbat caracterul în urma contactului cu prizonierii de război: Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen, Mauthausen și Auschwitz au devenit lagăre de exterminare, întrucât SS le-a folosit la executarea prizonierilor de război sovietici. Circa opt mii de prizonieri sovietici au fost executați la Auschwitz, zece mii la Mauthausen, optsprezece mii la Sachsenhausen. La Buchenwald, în noiembrie 1941, SS a folosit o metodă de masacrare a prizonierilor sovietici care semăna izbitor cu metodele sovietice din vremea Marii Terori, cu toate că făceau în mai mare măsură joc dublu și inducere în eroare. Prizonierii erau duși într-o încăpere din mijlocul unui grajd în care era destul de mult zgomot. Se trezeau în ceea ce părea să fie o cameră de examinare clinică, înconjurați de bărbați în halate albe – SS-iști care se prefăceau că sunt doctori. Îl puneau pe prizonier să stea cu spatele la zid într-un anumit loc, chipurile ca să-i măsoare înălțimea. În perete, era o fantă verticală, pe care o acoperea gâtul prizonierului. În camera alăturată, era alt SS-ist cu un pistol. Când vedea gâtul prin fantă, trăgea. Cadavrul era aruncat în a treia cameră, „camera de examinare" era curățată rapid și era poftit înăuntru următorul prizonier. Grămezi de treizeci și cinci până la patruzeci de cadavre erau duse cu camionul la un crematoriu: un progres tehnic față de practicile sovietice.[58]

Germanii au împușcat, după o estimare modestă, o jumătate de milion de prizonieri de război sovietici. Prin înfometare sau tratament

brutal în timpul tranzitului au mai ucis circa 2,6 milioane. Cu totul, se poate să fi fost uciși 3,1 milioane de prizonierii de război sovietici. Brutalitatea nu a doborât ordinea sovietică; ba chiar a întărit moralul sovieticilor. Filtrarea ofițerilor politici, a comuniștilor și a evreilor a fost inutilă. Uciderea acestor oameni aflați deja în captivitate nu a slăbit cine știe cât statul sovietic. De fapt, politicile de înfometare și de filtrare au sporit împotrivirea Armatei Roșii. Dacă soldații știau că vor muri de foame, în chinuri, ca prizonieri ai germanilor, cu siguranță că se îndemnau mai abitir la luptă. Dacă evreii și comuniștii și comisarii politici știau că vor fi împușcați, și ei aveau puține motive să se predea. Pe măsură ce se răspândeau informațiile despre metodele germane, cetățenii sovietici au început să creadă că s-ar putea ca puterea sovietică să fie alternativa preferabilă.[59]

În plin război, în noiembrie 1941, din ce în ce mai mulți soldați germani mureau pe front și trebuiau înlocuiți cu recruți din Germania. Hitler și Göring și-au dat seama că va fi nevoie de prizonieri de război ca forță de muncă în *Reich*. Pe 7 noiembrie, Göring a dat ordin să se facă selecții pozitive (pentru muncă). Până la sfârșitul războiului, peste un milion de prizonieri de război sovietici munceau în Germania. Peste tratamentul brutal și foame nu se putea trece ușor. Un observator german a observat, cu compasiune: „Dintr-un milion de prizonieri, doar câteva mii sunt în stare să muncească. Incredibil de mulți dintre ei au murit, mulți au tifos, iar restul sunt atât de neputincioși și de prăpădiți, încât nu sunt buni de muncă." Circa patru sute de mii dintre prizonierii trimiși în Germania au murit.[60]

*

În termenii planurilor germane, invadarea Uniunii Sovietice a fost un fiasco total. Se presupunea că Operațiunea Barbarossa va aduce o „victorie fulgerătoare"; la sfârșitul toamnei lui 1941, nu se întrezărea nici o victorie. Se presupunea că invadarea Uniunii Sovietice va rezolva toate problemele economice, și nu a făcut-o. La urma urmei, de exemplu, Belgia ocupată avea o valoare economică mai mare pentru Germania nazistă. Se presupunea că populația sovietică va fi eliminată; în realitate, cel mai important rezultat economic obținut din Uniunea Sovietică a fost forța de muncă. Se presupunea, de asemenea, că Uniunea Sovietică cucerită va oferi spațiul pentru o „Soluție Finală" la ceea ce naziștii considerau că este „problema" evreiască. Se presupunea că evreii vor fi puși să muncească până

mor în Uniunea Sovietică, sau vor fi trimiși peste Munții Ural, sau exilați în Gulag. Felul în care s-a apărat Uniunea Sovietică în vara lui 1941 a făcut să fie imposibilă reiterarea Soluției Finale.[61]

Spre sfârșitul anului 1941, conducerea nazistă se gândise deja la patru versiuni distincte ale Soluției Finale, dar fusese silită să le abandoneze. În noiembrie 1939, eșuase „planul Lublin" de realizare a unei rezervații în partea răsăriteană a Poloniei, din cauză că Guvernământul General era prea aproape și prea complex; în februarie 1940, eșuase „planul consensual sovietic", deoarece Stalin nu era interesat de emigrarea evreilor; în august 1940, eșuase „planul Madagascar", din pricină că întâi Polonia, apoi Marea Britanie au luptat în loc să coopereze; iar acum, în noiembrie 1941, eșuase „planul coercitiv sovietic", din cauză că germanii nu distruseseră statul sovietic. Invadarea Uniunii Sovietice nu a oferit o „soluție", în schimb a exacerbat „problema" evreiască. Zona răsăriteană cucerită de Germania coincidea acum, în esență, cu acea parte a lumii în care locuiau cei mai mulți evrei. Prin ocuparea Poloniei, a țărilor baltice și a părții apusene a Uniunii Sovietice, germanii preluaseră controlul asupra celui mai important ținut natal tradițional al evreilor europeni. Aproximativ cinci milioane de evrei trăiau acum sub regimul german. Cu excepția fostului Imperiu Rus, nici o administrație politică nu a cârmuit vreodată atâția evrei ca Germania în 1941.[62]

Soarta unora dintre prizonierii sovietici care au fost eliberați din lagărele din est sugera ce îi așteaptă pe evrei. La Auschwitz, la începutul lui septembrie 1941, sute de prizonieri sovietici au fost gazați cu acid cianhidric, un pesticid (cu denumirea comercială Zyklon B) care fusese folosit inițial pentru dezinfectarea barăcilor prizonierilor polonezi din lagăr. Mai târziu, la Auschwitz aveau să fie asfixiați cu Zyklon B circa un milion de evrei. Cam în același timp, alți prizonieri de război sovietici erau folosiți pentru a testa o dubă de gazare la Sachsenhausen. Duba își pompa înăuntru gazele de eșapament, asfixiindu-i astfel cu monoxid de carbon pe oamenii închiși în ea. În acea toamnă, dubele de gazare au fost folosite la uciderea de evrei în Bielorusia sovietică și în Ucraina sovietică aflate sub ocupație. Din decembrie 1941, monoxidul de carbon avea să fie folosit, într-o dubă parcată la Chełmno, pentru a ucide evrei polonezi din teritoriile anexate de Germania.[63]

Dintre populațiile terorizate și înfometate din lagărele de prizonieri de război, germanii au recrutat nu mai puțin de un milion de

bărbați, pentru a munci alături de armată și de poliție. La început, ideea era că îi vor ajuta pe germani să controleze teritoriul Uniunii Sovietice după ce guvernul acesteia avea să cadă. Cum asta nu s-a întâmplat, cetățenii sovietici au fost puși să ajute la crimele în masă săvârșite de Hitler și acoliții săi pe teritoriul ocupat, în vreme ce războiul continua. Multora dintre foștii prizonieri li se dădeau lopeți și li se ordona să sape șanțuri pe marginea cărora germanii împușcau evrei. Alții erau recrutați pentru formațiuni polițienești folosite la vânătoarea de evrei. Unii prizonieri erau trimiși într-o tabără de pregătire din Trawniki, unde învățau să fie gardieni. Acești cetățeni sovietici și veterani de război aleși să slujească Germania nazistă au stat în anul 1942 în trei fabrici ale morții din Polonia ocupată, Treblinka, Sobibór și Bełżec, unde au fost gazați peste un milion de evrei polonezi.[64]

Astfel, unii dintre supraviețuitorii politicii de ucidere germane au devenit complici la alta, în vreme ce războiul de distrugere a Uniunii Sovietice a devenit un război de ucidere a evreilor.

CAPITOLUL 6

Soluția Finală

Utopiile lui Hitler s-au năruit la contactul cu Uniunea Sovietică, dar au fost mai degrabă remodelate decât aruncate la gunoi. El era *Führer*-ul, iar acoliții își datorau pozițiile capacității lor de a-i ghici dorințele și de a i le aduce la îndeplinire. Când acele dorințe întâmpinau împotrivire, cum s-a întâmplat pe frontul de est în cea de-a doua jumătate a anului 1941, sarcina celor ca Göring, Himmler și Heydrich era de a repotrivi ideile lui Hitler astfel, încât să i se confirme geniul – și deopotrivă pozițiile lor în regimul nazist. În vara lui 1941 au existat patru utopii: o victorie-fulger, care să distrugă Uniunea Sovietică în răstimp de câteva săptămâni; un Plan al Foamei, care să înfometeze treizeci de milioane de oameni vreme de câteva luni; o Soluție Finală, care să-i elimine pe evreii europeni după război; și un *Generalplan Ost*, care să facă din partea apuseană a Uniunii Sovietice o colonie germană. La șase luni după ce a fost declanșată Operațiunea Barbarossa, Hitler își reformulase obiectivele războiului astfel, încât exterminarea fizică a evreilor să devină prioritate. Până atunci, acoliții săi cei mai apropiați luaseră inițiativele ideologice și administrative necesare pentru realizarea acestei dorințe.[1]

N-a urmat nici o victorie-fulger. Cu toate că milioane de cetățeni sovietici îndurau foamea, Planul Foamei s-a dovedit irealizabil. *Generalplan Ost*, sau orice variantă a planurilor de colonizare postbelică, mai avea de așteptat. Întrucât aceste utopii au pierit, viitorul politic al unora dintre ei depindea de extragerea elementelor realizabile din acele fantezii. Göring, Himmler și Heydrich se zbăteau printre ruinele în mișcare, salvând tot ce se putea. Göring, care avea ca sarcină economia și Planul Foamei, avea poziția cea mai șubredă. Era considerat „al doilea bărbat din *Reich*" și succesorul lui Hitler. Göring rămânea extrem de important în Germania, însă juca un rol

din ce în ce mai mic în est. Dat fiind că economia ajunsese să aibă mai puțin a face cu planurile mari pentru perioada postbelică și mai mult cu improvizațiile pentru a putea continua războiul, Göring și-a pierdut poziția de frunte în favoarea lui Albert Speer. Himmler și Heydrich au reușit, spre deosebire de Göring, să răstoarne în avantajul lor situația defavorabilă de pe câmpul de luptă, prin reformularea Soluției Finale, astfel încât să poată fi aplicată în timpul unui război care nu se desfășura conform planului. Își dădeau seama că războiul devenea, după cum a început să spună Hitler în august 1941, „un război împotriva evreilor".[2]

Himmler și Heydrich au considerat că misiunea lor este să-i elimine pe evrei. Pe 31 iulie 1941, Heydrich a obținut de la Göring împuternicirea oficială de a formula Soluția Finală. Aceasta implica în continuare coordonarea proiectelor de deportare anterioare cu planul lui Heydrich de a-i pune pe evrei să muncească, în estul sovietic cucerit, până la ultimele lor puteri. Până în noiembrie 1941, când a încercat să organizeze o întâlnire la Wannsee pentru coordonarea Soluției Finale, Heydrich a păstrat în minte această viziune. Evreii care nu puteau să muncească aveau să fie eliminați. Evreii capabili de muncă fizică aveau să trudească pe undeva, prin Uniunea Sovietică cucerită, până ce își dau duhul. Heydrich reprezenta un larg consens din guvernul german, cu toate că planul său nu prea era oportun. Ministerul Estului, care supraveghea autoritățile de ocupație civile create în septembrie, considera de la sine înțeles faptul că evreii o să dispară. Conducătorul ministerului, Alfred Rosenberg, a vorbit în noiembrie despre „eradicarea biologică a evreimii din Europa". Acest lucru avea să fie înfăptuit prin trimiterea evreilor dincolo de Munții Ural, hotarul răsăritean al Europei. Până în noiembrie 1941 însă, viziunea lui Heydrich despre înrobirea și deportarea evreilor devenise destul de incertă, deoarece Germania nu distrusese Uniunea Sovietică, iar Stalin încă mai controla imensa majoritate a teritoriului său.[3]

În vreme ce Heydrich făcea aranjamente birocratice la Berlin, Himmler a fost cel care a extras cu cea mai mare iscusință tot ce ținea de partea practică și de prestigiu din gândirea utopică a lui Hitler. Din Planul Foamei, a păstrat categoriile „populații excedentare" și „guri de hrănit netrebuincioase" și i-a oferit pe evrei drept persoanele de la care puteau fi economisite caloriile. Din obiectivul victoriei-fulger a luat cele patru *Einsatzgruppen*. Sarcina lor fusese

să ucidă elitele sovietice, în scopul de a grăbi prăbușirea statului sovietic. Prima lor misiune nu fusese să-i omoare pe evrei ca atare. *Einsatzgruppen* nu primiseră un astfel de ordin când a început invazia, și numărul lor era prea mic. Dar aveau experiență în uciderea civililor și puteau să găsească sprijin local, după cum puteau să primească întăriri. Din *Generalplan Ost*, Himmler a extras batalioanele de *Ordnungspolizei* și miile de colaboratori locali, ale căror atribuții prealabile fuseseră de a ajuta să țină sub control Uniunea Sovietică cucerită. Ei au furnizat mai degrabă efectivele care au permis germanilor să treacă la masive execuții prin împușcare ale evreilor, începând cu august 1941. Aceste organisme, sprijinite de *Wehrmacht* și de *Feldgendarmerie*, le-au dat germanilor posibilitatea să asasineze până la sfârșitul războiului circa un milion de evrei la estul liniei Molotov–Ribbentrop.[4]

Himmler a reușit, deoarece a înțeles extremele din utopiile naziste care acționau în mintea lui Hitler, chiar dacă dorințele lui Hitler se confruntau cu cea mai mare împotrivire din partea lumii exterioare. Prin Himmler, Soluția Finală a devenit mai radicală, deoarece acesta a redirecționat-o din perioada postbelică în perioada războiului însuși și a arătat (după eșecul celor patru planuri de deportare precedente) cum poate fi realizată: prin împușcarea în masă a civililor evrei. Prestigiul său suferise un pic de pe urma eșecurilor victoriei-fulger și Planului Foamei, de care răspundeau *Wehrmacht*-ul și autoritățile economice. Chiar dacă a conferit Soluției Finale consistența lucrului realizabil, încă mai visa la *Generalplan Ost*, „Grădina Raiului" a lui Hitler. A continuat să ordone revizuiri ale planului și a organizat o deportare experimentală în regiunea Lublin din Guvernământul General și, de câte ori se prezenta ocazia, îl îndemna pe Hitler să radă de pe fața pământului orașele.[5]

În vara și toamna lui 1941, Himmler a respins ca nefondat ceea ce nu era cu putință, a chibzuit ce anume este mai prestigios și a făcut ceea ce putea fi făcut: a ucis evrei la est de linia Molotov–Ribbentrop, în teritoriile ocupate din partea răsăriteană a Poloniei, țările baltice și Uniunea Sovietică. Ajutat de conștientizarea doctrinei naziste în lunile în care puterea germană era contestată, Himmler și SS au ajuns să eclipseze autoritățile civile și militare din partea ocupată a Uniunii Sovietice și din Imperiul German. După cum spunea Himmler, „estul aparține SS".[6]

*

Până de foarte curând, estul aparținuse NKVD. Unul dintre secretele succesului lui Himmler a fost că a reușit să exploateze moștenirea puterii sovietice în locurile în care fusese instalată cel mai recent.

În primele ținuturi în care au ajuns soldații germani în cadrul Operațiunii Barbarossa, ei au fost cel de-al doilea ocupant de război. Primele cuceriri ale germanilor în vara lui 1941 au fost teritoriile pe care germanii le oferiseră sovieticilor prin „Tratatul Granițelor și Prieteniei" din septembrie 1939: ceea ce fusese estul Poloniei, Lituania, Letonia și Estonia, anexate între timp de Uniunea Sovietică. Cu alte cuvinte, în cadrul Operațiunii Barbarossa trupele germane au intrat, întâi în ținuturi care fuseseră state independente până în 1939 sau 1940, și abia după aceea au intrat în Uniunea Sovietică antebelică. Între timp, aliatul lor român cucerea teritoriile care îi fuseseră luate de Uniunea Sovietică în 1940.[7]

Dubla ocupație, mai întâi sovietică, apoi germană, a făcut cu atât mai complicată și mai periculoasă situația locuitorilor din aceste ținuturi. O singură ocupație poate să frângă o societate pe parcursul a generații întregi; dubla ocupație este cu atât mai dureroasă și mai dezbinătoare. Ea a creat riscuri și provocări necunoscute în Occident. Plecarea unui cârmuitor străin nu a însemnat altceva decât venirea altuia. Când au plecat trupele străine, oamenii nu au avut parte de pace, ci de politicile noului ocupant. Când a venit următorul ocupant, au fost siliți să se confrunte cu consecințele propriilor implicări din perioada celui anterior; sau să facă alegeri în timpul unui ocupant în vreme ce îl anticipau pe următorul. Pentru grupuri diferite, aceste alternări puteau să însemne altceva. De exemplu, neevreii lituanieni puteau să considere că plecarea sovieticilor, în 1941, este o eliberare; evreii nu puteau să vadă în acest fel sosirea germanilor.

Până în momentul în care au sosit trupele germane, la sfârșitul lui iunie 1941, Lituania trecuse deja prin două transformări importante. În vreme ce era încă stat independent, Lituania a părut să profite de pe urma Pactului Molotov–Ribbentrop din august 1939. „Tratatul Granițelor și Prieteniei" din septembrie 1939 dăduse Lituania sovieticilor, însă lituanienii nu aveau de unde să știe acest lucru. Ceea ce a perceput conducerea lituaniană în acea lună a fost altceva: Germania nazistă și Uniunea Sovietică au distrus Polonia, care în toată perioada interbelică fusese potrivnica Lituaniei. Guvernul lituanian a considerat că Vilnius, un oraș din Polonia interbelică,

este capitala țării sale. În septembrie 1939, fără să fi participat la vreo luptă, Lituania a căpătat teritoriu polon. În octombrie 1939, Uniunea Sovietică a dat Lituaniei orașul Vilnius și regiunile învecinate (4.400 de km² și 457.500 de locuitori). Prețul pentru Vilnius și alte foste teritorii polone a fost dreptul de a instala baze militare pentru soldații sovietici.[8]

Apoi, la numai o jumătate de an după ce Lituania fusese mărită mulțumită lui Stalin, a fost cucerită de aparentul său binefăcător sovietic. În iunie 1940, Stalin a preluat controlul asupra Lituaniei și a celorlalte țări baltice, Letonia și Estonia, și le-a integrat la iuțeală în Uniunea Sovietică. După această anexare, Uniunea Sovietică a deportat circa douăzeci și una de mii de persoane din Lituania, în care intra o mare parte a elitei lituaniene. Printre cei exilați, se numărau un prim-ministru lituanian și un ministru de externe lituanian. Câțiva lideri politici și militari au scăpat de Gulag fugind în Germania. Mulți dintre ei aveau dinainte legături la Berlin și erau cu toții supărați din cauza agresiunii sovietice. Germanii îi preferau pe naționaliștii de aripă dreaptă din emigrația lituaniană, și i-au antrenat pe unii dintre ei să participe la invadarea Uniunii Sovietice.[9]

Așadar, când germanii au invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, Lituania avea o poziție aparte. A profitat de pe urma Pactului Molotov–Ribbentrop; apoi, a fost cucerită de sovietici; acum, avea să fie ocupată de germani. După anul de nemiloasă ocupație sovietică, mulți lituanieni s-au bucurat de această schimbare; puțini evrei lituanieni s-au numărat printre ei. În iunie 1941, trăiau în Lituania două sute de mii de evrei (cam tot atâția ca în Germania). Germanii au intrat în Lituania împreună cu naționaliștii lituanieni pe care îi aleseseră cu grijă și s-au întâlnit cu localnici doritori să creadă, sau să dea impresia că ar crede, că evreii sunt răspunzători de represiunile sovietice. Deportările sovietice avuseseră loc chiar în luna aceea, și NKVD împușcase lituanieni în închisori cu câteva zile înainte de venirea germanilor. Diplomatul lituanian Kazys Škirpa s-a folosit de aceste suferințe în emisiunile sale radiofonice pentru a îndemna gloatele la omoruri. La începutul lui iulie, lituanienii au ucis circa 2.500 de evrei în pogromuri sângeroase.[10]

Date fiind colaborarea celor antrenați anume și asistența locală, ucigașii germani au avut parte în Lituania de tot ajutorul de care aveau nevoie. Directivele inițiale pentru uciderea evreilor aflați în anumite poziții au fost depășite curând de *Einsatzgruppe* A și de

colaboratorii locali pe care i-a recrutat. *Einsatzgruppe* A urmase grupul de Armate Nord până în Lituania. *Einsatzkommando* 3 din *Einsatzgruppe* A, care răspundea de orașul lituanian important Kaunas, nu se putea plânge deloc de lipsa ajutoarelor. *Einsatzkommando* 3 nu avea decât 139 de oameni, inclusiv secretarii și șoferii, în număr de patruzeci și patru. În săptămânile și lunile următoare, germanii au dus lituanieni la locurile de exterminare din jurul orașului Kaunas. Până pe 4 iulie 1941, unități lituaniene ajunseseră să ucidă evrei sub supravegherea și la ordinele germane. Pe 1 decembrie, *Einsatzkommando* 2 a considerat că problema evreiască din Lituania a fost rezolvată. A putut să raporteze uciderea a 133.346 de persoane, dintre care 114.856 erau evrei. În ciuda dorințelor lui Škirpa, nimic din toate acestea n-a slujit vreunui scop politic lituanian. După ce a încercat să proclame independența statului lituanian, a fost pus în arest la domiciliu.[11]

Orașul Vilnius fusese centrul metropolitan nord-estic al Poloniei independente și, pentru scurtă vreme, capitala Lituaniei independente

și a celei sovietice. De-a lungul tuturor acestor vicisitudini și, de fapt, în jumătatea de mileniu precedentă, Vilnius fusese altceva: un centru al civilizației evreiești, cunoscut ca „Ierusalimul Nordului". Când a început războiul, în oraș trăiau circa șapte sute de mii de evrei. În vreme ce restul Lituaniei și celelalte țări baltice erau acoperite de *Einsatzgruppe* A, zona Vilnius (și Bielorusia sovietică) a căzut în sarcina trupelori *Einsatzgruppe* B. Unitatea desemnată pentru uciderea evreilor din Vilnius a fost *Einsatzkommando* 9. Aici, împușcarea se făcea în Pădurea Ponary, la marginea orașului. Până pe 23 iulie 1941, germanii creaseră o unitate de auxiliari lituanieni care ducea convoaiele de evrei către Ponary. Acolo erau luați oamenii în grupuri de doisprezece până la douăzeci și duși la marginea unei gropi, unde erau puși să predea obiectele de valoare și hainele. Dinții de aur le erau smulși. La Ponary au fost împușcați circa 72.000 de evrei din Vilnius și din alte părți (și aproximativ opt mii de polonezi și lituanieni neevrei).[12]

Ita Straż a fost una dintre foarte puținele persoane dintre evreii din Vilnius care au supraviețuit. A fost târâtă de polițiștii lituanieni până la o groapă care era deja plină de cadavre. Avea nouăsprezece ani și își spunea: „Ăsta-i sfârșitul. Și ce am văzut eu din viață?" Gloanțele nu au nimerit-o, dar de spaimă a căzut în groapă. Apoi, a fost acoperită de cadavrele celor care au fost aduși după ea. Cineva a pășit peste cadavre și a tras cu pistolul în jos, ca să se asigure că toți sunt morți. Un glonț i-a străpuns mâna, dar ea nu a scos nici un sunet. Mai târziu, s-a târât afară: „Eram desculță. Am mers și am tot mers peste leșuri. Părea că nu se mai isprăvește."[13]

Și Letonia vecină a fost anexată de Uniunea Sovietică cu doar un an înainte de invazia germană. Circa douăzeci și una de mii de cetățeni letoni (mulți dintre ei, evrei) au fost deportați de sovietici cu numai câteva săptămâni înainte de sosirea germanilor. NKVD împușca prizonieri letoni, în vreme ce *Wehrmacht* se apropia de Riga. Principalul colaborator al germanilor de aici a fost Viktor Arajs, naționalist leton (german din partea mamei) care s-a nimerit să-l cunoască pe translatorul adus la Riga de forțele de poliție germane. I s-a permis să formeze Comandoul Arajs, care, la începutul lui iulie 1941, a ars de vii evrei într-o sinagogă din Riga. Pe când organizau masacrele, germanii au avut grijă să aleagă trăgători letoni dintre cei ale căror familii suferiseră sub regimul sovietic. În iulie, sub

supravegherea comandanților trupelor *Einsatzgruppe* A, Comandoul Arajs a dus evrei din Riga în Pădurea Bikernieki din apropiere și i-a împușcat. Mai întâi, germanii au făcut o „împușcare demonstrativă", după care au pus Comandoul Arajs să termine cea mai mare parte din treabă. Cu ajutorul unor astfel de letoni, până la sfârșitul anului 1941 germanii au reușit să ucidă cel puțin 69.750 dintre cei 80.000 de evrei din țară.[14]

În cea de-a treia republică baltică, Estonia, sentimentul de umilință după ocupația sovietică era la fel de puternic ca în Lituania și Letonia, dacă nu chiar mai mare. Spre deosebire de Vilnius și Riga, Tallinnul nu-și mobilizase nici măcar parțial armata înainte de a se preda sovieticilor, în 1940. S-a înclinat în fața cererilor sovietice înaintea celorlalte țări baltice, excluzând astfel posibilitatea vreunui fel de solidaritate diplomatică baltică. Sovieticii au deportat circa 11.200 de estonieni, dintre care cea mai mare parte a conducerii politice. *Einsatzgruppe* A și-a găsit colaboratori locali mai mult decât suficienți și în Estonia. Estonienii refugiați prin păduri, care se împotriviseră sovieticilor, s-au alăturat acum unui Comando de Autoapărare, sub îndrumarea germanilor. Li s-au alăturat și estonienii care *colaboraseră* cu sovietici, încercând să-și spele reputația.

Estonienii i-au întâmpinat pe germani ca pe niște eliberatori, iar în schimb, germanii i-au considerat pe estonieni superiori din punct de vedere rasial nu doar evreilor, ci și celorlalte popoare baltice. În Estonia, erau foarte puțini evrei. La ordinul germanilor, estonienii din Comandoul de Autoapărare i-au omorât pe toți cei 963 de evrei estonieni pe care i-au putut găsi. În Estonia, omorurile și pogromurile au continuat fără evrei. Circa cinci mii de estonieni neevrei au fost uciși pentru așa-zisa lor colaborare cu regimul sovietic.[15]

La est de linia Molotov–Ribbentrop, când au început să-și clădească noua stăpânire, germanii au dat peste urmele proaspete ale construirii statului sovietic. Semnele erau și mai puternice în ceea ce fusese partea răsăriteană a Poloniei decât în țările baltice. În vreme ce Estonia, Letonia și Lituania au fost încorporate în Uniunea Sovietică cu doar un an înainte de invazia germană, în iunie 1940, estul Poloniei fusese anexat de sovietici cu nouă luni înainte de acest moment, în septembrie 1939. Aici, germanii au găsit dovezile unei transformări sociale. Industria fusese naționalizată, unele ferme fuseseră colectivizate, iar elita băștinașă nimicită de-a binelea. Sovieticii

deportaseră peste trei sute de mii de cetățeni polonezi și împușcaseră alte zeci de mii. Invazia germană a determinat NKVD să împuște 9.817 cetățeni polonezi arestați, ca să nu-i lase să ajungă în mâinile germanilor. Germanii au ajuns în vestul Uniunii Sovietice în vara lui 1941 și au găsit închisorile NKVD pline de cadavre care abia se răciseră. Aceste închisori au trebuit curățate înainte ca germanii să le poată folosi în scopuri proprii.[16]

Masacrele sovieticilor le-au dat germanilor ocazia de a face propagandă. Tema naziștilor era că suferința în timpul regimului sovietic era din vina evreilor, și a găsit întrucâtva ecou. Cu sau fără agitația germană, mulți oameni din Europa interbelică îi asociau pe evrei cu comunismul. De fapt, partidele comuniste interbelice au avut foarte mulți evrei, în special în conducere, lucru pe care presa din întreaga Europă l-a comentat timp de douăzeci de ani. Partidele de dreapta au semănat confuzie, argumentând că, de vreme ce mulți comuniști sunt evrei, înseamnă că mulți evrei sunt comuniști. Acestea sunt două enunțuri foarte diferite; oricum, cel de-al doilea nu a fost niciodată adevărat. Pe evrei s-a dat vina și înainte de război pentru eșecurile statelor naționale; după ce a început războiul și statele naționale s-au prăbușit, în timpul invaziei sovietice sau germane, tentația de a recurge la acești țapi ispășitori a fost cu atât mai mare. Estonienii, letonii, lituanienii și polonezii își pierduseră nu doar statele independente create pentru națiunile lor, ci și statutul și autoritatea locală. În multe cazuri, cedaseră toate acestea fără prea mare luptă. Prin urmare, propaganda nazistă exercita o dublă atracție: nu era nici o rușine să pierzi în fața comuniștilor sovietici, dat fiind că se sprijineau pe o conspirație evreiască mondială puternică; dar, de vreme ce evreii erau în ultimă instanță vinovați pentru comunism, era drept să fie uciși acum.[17]

Pe un arc care se întindea spre sud, de la Marea Baltică până la Marea Neagră, ultima săptămână din iunie și primele săptămâni din iulie 1941 au adus violență împotriva evreilor. În Lituania și Letonia, unde germanii au putut să aducă cu ei naționaliștii locali și au putut să pozeze cel puțin pe moment în eliberatorii unor state întregi, rezonanța propagandei a fost mai mare și participarea locală a fost mai intensă. În unele locuri importante din fosta parte estică a Poloniei, ca Białystok, germanii au săvârșit omoruri pe scară largă cu propriile forțe, creând astfel un fel de exemplu. Białystok, aflat lângă linia Molotov–Ribbentrop, la est, fusese un oraș din nordul

Poloniei, apoi din Bielorusia sovietică. Imediat după ce a fost ocupat de *Wehrmacht*, pe 27 iunie, batalionul de *Ordnungspolizei* 309 a început să jefuiască și să ucidă civili. Polițiștii germani au omorât aproape trei sute de evrei i le-au lăsat cadavrele presărate prin oraș. Apoi, au mânat câteva sute de evrei într-o sinagogă căreia i-au dat foc, împușcându-i pe cei care încercau să scape. În următoarele două săptămâni, localnici polonezi au luat parte la circa treizeci de pogromuri în regiunea Białystok. Între timp, Himmler s-a dus la Białystok, unde a dat instrucțiuni ca evreii să fie tratați ca partizani. *Ordnungspolizei* a dus o mie de bărbați evrei din Białystok la periferia orașului și i-a împușcat, între 6 și 11 iulie.[18]

Mai la sud, în ceea ce fusese estul Poloniei, în regiunile în care ucrainenii erau majoritari, germanii au făcut apel la naționalismul ucrainean. Aici, germanii au dat vina pe evrei pentru oprimarea sovietică a ucrainenilor. La Kremeneț, unde au fost găsiți peste o sută de prizonieri uciși, au fost omorâți într-un pogrom 130 de evrei. La Luțk, unde au fost găsiți 2.800 de prizonierii mitraliați, germanii au ucis două mii de evrei și au numit aceasta răzbunare pentru răul făcut ucrainenilor de comuniștii evrei. La Lvov, unde în jur de 2.500 de prizonieri au fost găsiți morți în închisoarea NKVD, *Einsatzgruppe* C și gărzile locale au organizat un pogrom care a durat zile în șir. Germanii i-au prezentat drept victimele ucrainene ale poliției secrete evreiești: în realitate, unele dintre victime erau polonezi și evrei (iar cei mai mulți dintre membrii poliției secrete erau, probabil, ruși și ucraineni). Jurnalul unui bărbat din alt *Einsatzgruppe* a înregistrat scena din 5 iulie 1941: „Sute de evrei fug pe străzi, cu fețele pline de sânge, cu găuri în cap și cu ochii atârnând din orbite." În primele zile ale războiului, gărzile locale, cu și fără diferite tipuri de ajutor și încurajare din partea germanilor, au ucis și i-au instigat pe alții să ucidă în pogromuri 19.655 de evrei.[19]

Calculele politice și suferințele locale nu explică în totalitate participarea la aceste pogromuri. Violența împotriva evreilor slujea la apropierea dintre germani și elementele populației locale neevreiești. Mânia era îndreptată, așa cum doreau germanii, împotriva evreilor, nu împotriva colaboratorilor regimului sovietic ca atare. Cei care reacționau la imboldul german știau că le fac pe plac noilor lor stăpâni, indiferent dacă credeau sau nu că evreii sunt răspunzători pentru propriile necazuri. Prin acțiunile lor, confirmau concepția despre lume a naziștilor. Actul de ucidere a evreilor ca răzbunare

pentru execuțiile NKVD confirma credința naziștilor că Uniunea Sovietică este un stat evreiesc. Violența împotriva evreilor le permitea localnicilor estonieni, letoni, lituanieni, ucraineni, bieloruși și polonezi care cooperaseră cu regimul sovietic să se curețe de orice pată de acest fel. Ideea că numai evreii i-au slujit pe comuniști era convenabilă nu doar pentru ocupanți, ci și pentru unii dintre cei ocupați.[20]

Și totuși, această nazificare psihică ar fi fost mult mai grea fără dovada palpabilă a atrocităților sovietice. Pogromurile au avut loc acolo unde sovieticii veniseră de curând și unde puterea sovietică era instalată de puțin timp, unde în lunile precedente organele sovietice de constrângere organizaseră arestări, execuții și deportări. Erau o coproducție, o ediție nazistă a unui text sovietic.[21]

Întâlnirea cu violența sovietică la estul liniei Molotov–Ribbentrop a slujit SS și conducătorilor săi. Himmler și Heydrich susținuseră întotdeauna că viața este o luptă între ideologii și că ideea europeană tradițională despre domnia legii trebuie să facă loc violenței necesare pentru a distruge dușmanul rasial și ideologic din est. Cei care aplicau în mod tradițional legea germană, polițiștii, fuseseră siliți să devină „soldați ideologici". Astfel, înainte de război, Himmler și Heydrich i-au eliminat din rândurile poliției pe cei considerați nesiguri, i-au îndemnat pe polițiști să se alăture SS și au plasat SS și Siguranța (*Kriminalpolizei* plus Gestapo) într-o structură de comandă unică. Scopul lor era să creeze o forță unificată dedicată războiului rasial preventiv. Până în momentul invadării Uniunii Sovietice, aproximativ o treime dintre polițiștii germani cu rang de ofițer aparțineau SS și aproximativ două treimi erau membri ai partidului național-socialist.[22]

Atacul prin surprindere al germanilor a prins NKVD cu garda coborâtă și a determinat apariția estului drept o zonă a fărădelegii, pregătită pentru o nouă ordine germană. NKVD, de obicei discret, fusese dat de gol ca ucigaș al prizonierilor. Germanii au pătruns prin straturile de mistificare, secret și disimulare care învăluiseră crimele sovietice (mult mai mari) din 1937–1938 și 1930–1933. Germanii (împreună cu aliații lor) au fost singura putere care a pătruns vreodată în acest fel pe teritoriul Uniunii Sovietice și, prin urmare, singurii oameni care puteau să prezinte astfel de dovezi directe ale masacrelor staliniste. Dat fiind că germanii au fost cei care au descoperit crimele, omorurile din închisori au devenit politice înainte să devină istorie.

Faptele folosite ca propagandă sunt cu totul imposibil de descâlcit din politica transmiterii lor inițiale.

Datorită dovezilor vizibile ale violenței sovietice, forțele germane de ordine au putut pretinde că răzbună crimele sovietice, în vreme ce ele însele se angrenau în crime. În lumina îndoctrinării lor, ceea ce au găsit germanii în ținuturile de dublă ocupație li se părea că are sens, într-un fel. Părea să fie o confirmare a ceea ce fuseseră antrenați și pregătiți să vadă: criminalitatea sovietică, despre care se presupunea că era acționată de evrei și era în folosul evreilor. Atrocitățile sovietice aveau să-i ajute pe SS-iștii, polițiștii și soldații germani să-și justifice lor înșiși metodele care aveau să le fie impuse curând: uciderea femeilor și copiilor evrei. Și totuși, masacrele din închisori, chiar dacă erau semnificative pentru localnicii care suferiseră din cauza criminalității sovietice, pentru naziști erau mai degrabă catalizator decât cauză.

În iulie 1941, Himmler ardea de nerăbdare să-i arate stăpânului său, Hitler, că e la unison cu latura mai întunecată a național-socialismului și că este gata să pună în operă metodele de cruzime absolută. SS și poliția conduse de el rivalizau pentru putere în noile colonii răsăritene cu autoritățile de ocupație militare și civile. De asemenea, el însuși era într-o rivalitate personală pentru favorurile lui Hitler cu Göring, ale cărui planuri de expansiune economică și-au pierdut credibilitatea pe măsură ce continua războiul. Himmler avea să demonstreze că era mai ușor să împuști decât să înfometezi, să deportezi și să înrobești. În funcția sa de Comisar al *Reich*-ului pentru Întărirea Germanității, autoritatea lui Himmler ca șef al afacerilor rasiale se extindea doar la Polonia cucerită, nu la partea cucerită din Uniunea Sovietică. Dar, în vreme ce trupele germane înaintau în Uniunea Sovietică antebelică, Himmler se purta ca și cum așa ar fi fost, folosindu-și puterea ca șef al poliției și al SS ca să înceapă o politică de transformare rasială care depindea de o violență mortală.[23]

În iulie 1941, Himmler a călătorit prin partea apuseană a Uniunii Sovietice, pentru a transmite noua linie de gândire: împreună cu bărbații evrei, trebuiau ucise și femeile și copiii. Forțele aflate la fața locului au reacționat pe dată. *Einsatzgruppe* C, care urmase Grupul de Armate Sud în Ucraina, se achitase mai lent decât *Einsatzgruppe* A (țările baltice) și *Einsatzgruppe* B (Vilnius și Bielorusia)

de împușcarea în masă a evreilor ca atare. Dar atunci, la instigarea lui Himmler, *Einsatzgruppe* C a ucis în august și septembrie aproximativ șaizeci de mii de evrei. Acestea erau campanii organizate de execuții prin împușcare, nu pogromuri. De fapt, *Einsatzkommando* 5 din *Einsatzgruppe* C s-a plâns pe 21 iulie că un pogrom pornit de ucraineni locali și soldați germani l-a împiedicat să-i împuște pe evreii din Uman. În următoarele două zile însă, *Einsatzkommando* 5 a împușcat circa 1.400 de evrei din Uman (cruțând câteva evreice, care să ia lespezi de mormânt din cimitirul evreiesc și să le folosească la construirea unui drum). *Einsatzkommando* 6 din *Einsatzgruppe* C pare să nu fi ucis femei și copii înainte de inspecția personală făcută de Himmler.[24]

Uciderea femeilor și copiilor era un obstacol psihologic, pe care Himmler a avut grijă să îl învingă. Chiar dacă, în general, *Einsatzgruppen* omorau doar bărbații evrei, Himmler a trimis unități din *Waffen-SS*, unitățile de luptă ale SS, să ucidă comunități întregi, inclusiv femeile și copiii. Pe 17 iulie 1941, Hitler i-a dat lui Himmler instrucțiunea de a „pacifica" teritoriile ocupate. Peste două zile, Hitler a trimis brigada de Cavalerie SS în regiunea mlăștinoasă Polesia dintre Ucraina și Bielorusia, cu ordinul direct să împuște bărbații evrei și să împingă femeile în mlaștină. Himmler și-a formulat instrucțiunile în termenii războiului cu partizanii. Pe 1 august însă, comandantul brigăzii de cavalerie clarifica lucrurile: „Nici un bărbat evreu să nu fie lăsat în viață, nici o familie să nu mai rămână în sate." Curând, *Waffen-SS* au înțeles mesajul lui Himmler și au ajutat la difuzarea lui. Până pe 13 august, au fost asasinați 13.788 de evrei, bărbați, femei și copii. Himmler a trimis și Brigada 1 de infanterie SS în ajutorul celor din *Einsatzgruppen* și al forțelor de poliție din Ucraina. În anul 1941, formațiunile *Waffen-SS* au omorât peste cincizeci de mii de evrei la estul liniei Molotov–Ribbentrop.[25]

Himmler s-a asigurat că *Einsatzgruppen* au suficiente întăriri ca să ucidă toți evreii pe care îi găseau. Începând cu august 1941, douăsprezece batalioane ale *Ordnungspolizei* aveau să furnizeze cea mai mare parte a trupelor pentru acțiunile de ucidere. Se presupunea că *Ordnungspolizei* este desfășurată pe întregul teritoriu cucerit al Uniunii Sovietice; întrucât campania militară mergea mai încet decât fusese prevăzut, erau disponibili într-un număr care depășea prevederile în zonele ocupate din apropiere. În august, forțele disponibile pentru masacrele de la estul liniei Molotov–Ribbentrop

ajunseseră la aproape douăzeci de mii. Până atunci, Himmler părea să fi autorizat practica, deja larg răspândită, a recrutării polițiștilor locali care să ajute la acțiunile de execuții prin împușcare. Lituanieni, letoni și estonieni au participat la acțiunile de împușcare aproape de la început. Până la sfârșitul lui 1941, zeci de mii de ucraineni, bieloruși, ruși și tătari au fost recrutați în forțele de poliție locale. Etnicii germani din Uniunea Sovietică erau cei mai căutați, și au avut o contribuție importantă la omorârea evreilor. Cu *Ordnungspolizei* și recruții locali, existau destule resurse umane pentru exterminarea evreilor din partea ocupată a Uniunii Sovietice.[26]

Himmler a luat inițiativa, i-a îndrumat pe ucigași și a organizat birocrația coercitivă. Întrucât se bucura de încrederea lui Hitler, Himmler a putut să aranjeze după cum a vrut instituțiile poliției. A extins instituția comandanților superiori ai SS și ai poliției la partea ocupată din Uniunea Sovietică. În Germania, comandanții superiori ai SS și ai poliției s-au dovedit a nu fi mai mult decât o altă pătură a administrației; în est, au devenit ceea ce Himmler dorise întotdeauna să fie: reprezentanții săi personali, o etapă crucială într-o ierarhie simplificată a puterii polițienești coercitive. Grupurilor de Armate Nord, Centru și Sud, le era atribuit câte un comandant superior al SS și al poliției, în vreme ce al patrulea era ținut în rezervă, gata pentru înaintarea în Caucaz. Acești oameni erau, teoretic, subordonații autorităților civile de ocupație (*Reichskommissariat Ostland* la nord, *Reichskommissariat Ukraine* la sud) create în septembrie 1941. În realitate, ofițerii superiori ai SS și șefii poliției îi raportau direct lui Himmler. Ei au înțeles că a ucide evrei însemna a-i împlini dorințele. La Bletchley Park, unde britanicii decodificau comunicațiile germane, a devenit limpede că acești comandanți superiori ai SS și ai poliției „sunt oarecum în competiție între ei în privința «scorurilor»".[27]

La sfârșitul lui august 1941, coordonarea forțelor germane era evidentă în masacrarea evreilor din sud-vestul orașului ucrainean Kamianeț-Podilski. Aici, războiul însuși crease o problemă a refugiaților evrei.

Ungariei, aliata Germaniei, i se aprobase să anexeze Rutenia subcarpatică, regiunea din extremitatea răsăriteană a Cehoslovaciei. În loc să le ofere evreilor din regiune cetățenie ungară, Ungaria i-a expediat pe evreii „făr' de țară" în est, către Ucraina ocupată de

germani. Influxul de evrei într-un teritoriu controlat de germani a grevat resursele limitate. Friedrich Jeckeln, comandantul superior al SS și al poliției din acea zonă, a luat inițiativa, probabil ca să-i poată raporta lui Himmler un succes la o întrunire de pe 12 august. S-a dus el însuși acolo cu avionul ca să facă pregătirile necesare. Germanii au ales un loc de lângă Kamianeț-Podilski și i-au silit pe refugiații evrei și pe unii evrei localnici să se ducă acolo. Evreii au fost împușcați în gropi de Batalionul *Ordnungspolizei* 320 și de compania personală a lui Jeckeln. În răstimp de patru zile, din 26 până în 29 august, au fost omorâți circa 23.600 de evrei. Jeckeln i-a raportat lui Himmler cifra prin radio. Acesta a fost de departe cel mai mare masacru săvârșit de germani, și a stabilit un model pentru cele ce aveau să urmeze.[28]

Wehrmacht-ul a ajutat și a încurajat astfel de operațiuni de împușcare, și uneori le-a cerut. La sfârșitul lui august 1941, după nouă săptămâni de război, *Wehrmacht*-ul avea griji serioase în privința hranei și a siguranței spatelui frontului. Omorârea evreilor reducea numărul gurilor de hrănit și, conform logicii naziste, prevenea revoltele partizanilor. După masacrul de la Kamianeț-Podilski, *Wehrmacht*-ul a cooperat în mod sistematic cu *Einsatzgruppen* și cu forțele de poliție la anihilarea comunităților evreiești. Când era cucerit un târgușor sau un oraș, poliția (dacă era prezentă) aduna câțiva evrei și îi împușca. Armata înregistra populația supraviețuitoare, notând evreii. Apoi, *Wehrmacht*-ul și poliția stabileau împreună câți dintre evreii rămași puteau să fie uciși și câți trebuiau lăsați în viață ca forță de muncă într-un ghetou. După această selecție, poliția trecea la a doua acțiune de împușcare în masă, și adesea armata oferea camioane, muniție și paznici. Dacă nu erau prezenți polițiștii, armata îi înregistra pe evrei și organiza ea însăși forța de muncă. Poliția urma să se ocupe mai târziu de omoruri. Dat fiind că directivele centrale deveneau mai limpezi și aceste protocoale de colaborare fuseseră stabilite, rata morții în rândurile evreilor din zona ocupată a Ucrainei sovietice s-a dublat, în mare, din iulie până în august 1941 și apoi încă o dată din august până în septembrie.[29]

În septembrie 1941, la Kiev, o altă confruntare cu ceea ce mai rămăsese din puterea sovietică a constituit pretextul pentru următoarea escaladare: prima încercare de a-i ucide pe toți evreii băștinași aflați într-un oraș mare.

Pe 19 septembrie 1941, Grupul de Armate Sud al *Wehrmacht*-ului a cucerit Kievul, cu câteva săptămâni mai târziu decât fusese planificat și cu ajutorul Grupului de Armate Centru. Pe 24 septembrie, au explodat o serie de bombe și de mine, distrugând clădirile din centrul Kievului în care își făcuseră germanii birourile regimului de ocupație. Unele dintre aceste dispozitive erau cu explozie întârziată, reglate dinainte de retragerea din oraș a forțelor sovietice, însă unele dintre ele păreau să fi fost detonate de oamenii NKVD rămași la Kiev. Pe măsură ce germanii își scoteau de sub dărâmături morții și răniții, orașul a părut dintr-odată nesigur. După cum își aminteau localnicii, germanilor le-a pierit zâmbetul. Trebuiau să încerce să guverneze o metropolă, deși aveau foarte puțini oameni, dintre care câteva zeci tocmai fuseseră omorâți, chiar dacă se pregăteau să-și continue înaintarea spre est. Germanii aveau de urmat o linie ideologică clară: dacă NKVD este vinovat, totul se pune în cârca evreilor. La o ședință din 26 septembrie, autoritățile militare au căzut de acord cu reprezentanții poliției și ai SS că masacrarea evreilor din Kiev ar constitui represalii adecvate pentru atentat. Cu toate că

majoritatea evreilor din Kiev fugiseră înainte ca germanii să cucerească orașul, au rămas câteva zeci de mii. Aveau să fie uciși până la unul.[30]

Dezinformarea era cheia întregii operațiuni. O echipă de propagandă a *Wehrmacht*-ului a tipărit afișe mari, în care li se cerea evreilor din Kiev să se ducă la un colț de stradă dintr-un cartier apusean al orașului, pentru că altfel riscă să fie condamnați la moarte. Evreilor li s-a spus că urmează să fie strămutați, o minciună care avea să devină standard în acțiunile de împușcare în masă. Trebuia să-și ia la ei actele, banii și obiectele de valoare. Pe 29 septembrie 1941, cea mai mare parte din comunitatea evreiască rămasă la Kiev s-a arătat, într-adevăr, în locul indicat. Unii evrei își spuneau că, întrucât a doua zi era Iom Kipur, cea mai mare sărbătoare evreiască, nu avea cum să li se facă vreun rău. Mulți au sosit înainte de ivirea zorilor, nădăjduind să apuce locuri bune în trenul pentru strămutare – care nu exista. Oamenii și-au luat bagaje pentru o călătorie lungă, bătrânele își atârnaseră la gât funii de ceapă. După ce s-au adunat, cei peste treizeci de mii de oameni au mers, așa cum li s-a spus, de-a lungul străzii Melnik, spre cimitirul evreiesc. Cei care priveau din casele învecinate și-au amintit, de „un șir nesfârșit", care „se revărsa peste întreaga stradă și pe trotuare".[31]

Germanii au blocat drumul în apropierea porților cimitirului evreiesc, unde li s-au verificat documentele, iar neevreilor li s-a spus să plece acasă. Din acel punct, evreii erau escortați mai departe de germani cu puști automate și câini. La punctul de control, dacă nu mai devreme, mulți evrei trebuie să se fi întrebat care le va fi, de fapt, soarta. Dina Proniceva, o femeie de treizeci de ani, a mers în fruntea familiei sale până la un punct unde a auzit împușcături. Pe dată a înțeles totul; dar a preferat să nu le spună părinților, ca să nu-i neliniștească. A mers mai departe, până ce au ajuns la mesele pe care germanii le cereau să-și pună obiectele de valoare și hainele. Un german îi luase deja mamei verigheta, când Dina și-a dat seama că mama sa înțelesese la fel de bine ca ea ce se petrece. Și totuși, doar când mama i-a șoptit iute – „Tu nu arăți a evreică" – a încercat să se salveze. O comunicare atât de limpede este rară în acest gen de situații, când mintea omului se străduiește să nege ceea ce se întâmplă în realitate, iar spiritul omenesc acționează în direcția imitării, supunerii, și astfel a extincției. Proniceva, care era măritată cu un rus și, prin urmare, avea nume de familie rusesc, i-a spus unui

german de la o masă din apropiere că nu este evreică. El a pus-o să aștepte deoparte, până ce se încheia munca din acea zi.[32]

Astfel, Dina Proniceva a văzut ce se întâmplă cu părinții și sora sa, și cu evreii din Kiev. După ce predau obiectele de preț și actele, erau siliți să se dezbrace până la piele. Apoi, erau mânați în grupuri de câte zece, cu amenințări sau cu focuri trase pe deasupra capetelor, până la marginea unei râpe numite Babi Iar. Mulți dintre ei erau bătuți: Proniceva și-a amintit că oamenii „erau deja plini de sânge pe drumul ce ducea spre locul unde erau împușcați". Trebuiau să se culce pe burtă peste cadavrele de sub ei și să aștepte împușcăturile care veneau de sus și din spate. Apoi, venea următorul grup. Evreii au venit și au murit timp de treizeci și șase de ore. Poate că erau cu toții asemănători în clipa morții și în moarte, dar fiecare dintre ei era diferit până în acea clipă de pe urmă, fiecare avea preocupările și presentimentele sale, până ce totul devenea clar și apoi totul devenea negru. Unii au murit gândindu-se mai mult la alții decât la sine, cum a fost mama unei fete frumoase de cincisprezece ani, Sara, care s-a rugat să fie omorâtă în același timp cu fata ei. Aici a existat, chiar și la sfârșit, un gând și o grijă: că, dacă își vede fata împușcată, n-o s-o vadă violată. O mamă în pielea goală și-a petrecut secundele despre care știa că sunt ultimele pe care le mai are de trăit alăptându-și pruncul. Când pruncul a fost aruncat de viu în râpă, a sărit după el, și astfel a murit. Doar acolo, în groapă, oamenii aceștia erau reduși la zero, sau la numărul lor, care a fost 33.761. Dat fiind că trupurile au fost apoi exhumate și arse pe ruguri, iar oasele care nu au ars au fost sfărâmate și amestecate cu nisip, doar totalul este ceea ce rămâne.[33]

La sfârșitul zilei, germanii au hotărât s-o omoare pe Dina Proniceva. Poate că era sau poate că nu era evreică; dar văzuse prea multe. A fost dusă pe întuneric pe malul râpei, împreună cu alți câțiva oameni. N-au silit-o să se dezbrace. A supraviețuit în singurul fel posibil în acea situație: exact când au început împușcăturile, s-a aruncat în râpă și apoi s-a prefăcut că e moartă. A suportat greutatea unui german care a călcat peste ea, rămânând nemișcată „ca o moartă", când bocancii au apăsat-o pe sâni și pe mână. Pe când cădea țărâna în jurul ei, a izbutit să-și păstreze o gaură mică prin care să respire. A auzit un copilaș strigându-și mama și s-a gândit la copiii ei. A început să vorbească cu ea însăși: „Dina, scoală-te și fugi, fugi la copiii tăi!" Poate că vorbele au schimbat totul, așa cum făcuseră mai devreme, când mama ei, care acum zăcea moartă undeva, dedesubt, îi

vorbise în șoaptă. A săpat pământul până a ieșit la suprafață și a plecat de acolo pe furiș.[34]

Dina Proniceva s-a alăturat lumii pline de primejdii a puținilor evrei din Kiev care au supraviețuit. Legea cerea ca evreii să fie predați autorităților. Germanii ofereau răsplată materială: bani, și uneori cheile locuinței evreului respectiv. Localnicii din Kiev, ca de pretutindeni în Uniunea Sovietică, erau, desigur, obișnuiți cu denunțarea „dușmanilor poporului". Nu cu foarte mult timp înainte, în 1937 și 1938, principalii dușmani locali, denunțați în acea vreme la NKVD, erau „spionii polonezi". Acum, când Gestapoul se instalase în fostele birouri ale NKVD, dușmanii erau evreii. Cei care veneau la poliția germană să raporteze despre evrei treceau pe lângă o santinelă care purta brasardă cu svastica – stând în fața unor frize cu secera și ciocanul. Biroul care se ocupa de problemele evreiești era destul de mic, dat fiind că investigarea „delictelor" evreilor era simplă: un act sovietic cu naționalitatea evreiască înregistrată (sau un penis fără prepuț) însemna moarte. Iza Belozovskaia, o evreică din Kiev care se ascundea, avea un băiat pe nume Igor, pe care toate acestea îl nedumereau. Și-a întrebat mama: „Ce e un evreu?" În practică, răspunsul îl dădea un polițist german care citea un act de identitate sovietic, sau medicii germani care supuneau băieți ca Igor unor „examinări medicale".[35]

Iza Belozovskaia simțea peste tot moartea. „Îmi doream cu tărie", își amintea, „să-mi pun cenușă în cap, pe tot trupul, să nu aud nimic, să mă transform în țărână". Dar a rezistat și a trăit. Adesea, cei care își pierdeau nădejdea supraviețuiau datorită devotamentului soților sau rudelor lor neevrei. Sofia Eizenștain, de exemplu, care era moașă, a fost ascunsă de soțul ei într-o groapă pe care a săpat-o în spatele unei curți. A dus-o acolo îmbrăcată ca o cerșetoare și trecea pe la ea în fiecare zi, când scotea la plimbare câinele. Vorbea cu ea, prefăcându-se că vorbește cu câinele. Ea l-a implorat să o otrăvească. Însă el continua să-i aducă mâncare și apă. Evreii care erau prinși de poliție erau împușcați. Erau duși în celulele închisorii din Kiev în care stătuseră cu trei ani înainte victimele Marii Terori. Când închisoarea se umplea, evreii și ceilalți arestați erau duși, când se crăpa de ziuă, într-un camion acoperit. Locuitorii Kievului învățaseră să se teamă de acest camion așa cum se temuseră de „corbii cei negri" ai NKVD care ieșeau pe aceleași porți. Îi ducea pe evrei și pe ceilalți arestați la Babi Iar, unde erau siliți să se dezbrace, să îngenuncheze pe marginea râpei și să aștepte împușcătura.[36]

Babi Iar a confirmat precedentul de la Kamianeț-Podilski în privința anihilării evreilor din orașele din centrul, estul și sudul Ucrainei. Întrucât Grupul de Armate Sud a cucerit târziu orașul Kiev și datorită faptului că veștile despre metodele germane s-au răspândit rapid, cei mai mulți evrei din această regiune au fugit spre est și, astfel, au supraviețuit. Aproape toți cei care au rămas au murit. Pe 13 octombrie 1941, circa 12.000 de evrei au fost uciși la Dnepropetrovsk. Germanii au putut să se folosească de instituțiile administrative locale, stabilite de ei înșiși, pentru a ușura munca de adunare și apoi de ucidere a evreilor. La Harkov, se pare că *Sonderkommando* 4a din *Einsatzgruppe* C a pus administrația orașului să-i instaleze pe evreii rămași într-un singur cartier. Pe 15 și 16 decembrie, peste 10.000 de evrei din Harkov au fost duși la o uzină de tractoare de la periferia orașului. Acolo, au fost împușcați pe grupuri de către Batalionul 314 *Ordnungspolizei* și *Sonderkommando* 4a în ianuarie 1942. Unii dintre ei au fost gazați într-un camion care evacua gazele de eșapament în propria remorcă și, astfel, în plămânii evreilor care erau închiși acolo. S-a încercat și la Kiev folosirea dubelor de gazare, dar au fost respinse când membrii Securității s-au plâns că îi dezgustă să scoată din ele cadavrele contorsionate, pline de sânge și de excremente. La Kiev, polițiștii germani preferau să împuște pe marginea râpelor și gropilor.[37]

Momentele masacrelor au fost puțin diferite în Bielorusia sovietică ocupată, în spatele liniilor Grupului de Armate Centru. În primele săptămâni de război, pe parcursul lunii august 1941, *Einsatzgruppe* B, sub comanda lui Artur Nebe, a ucis la Vilnius și în Bielorusia mai mulți evrei decât oricare dintre celelalte *Einsatzgruppen*. Următorul masacru al evreilor din Bielorusia a fost însă amânat o vreme, din considerente militare. Hitler a hotărât să trimită divizii din Grupul de Armate Centru în ajutorul Grupului de Armate Sud pentru bătălia de la Kiev, din septembrie 1941. Această hotărâre a lui Hitler a întârziat înaintarea Grupului de Armate Centru către Moscova, care era sarcina sa principală.[38]

După ce Kievul a fost cucerit și s-a putut relua înaintarea către Moscova, s-au reluat și omorurile. Pe 2 octombrie 1941, Grupul de Armate Centru a început a doua ofensivă împotriva Moscovei, cu numele de cod Operațiunea Taifun. Diviziile de poliție și de securitate au început să elimine evreii din spatele trupelor. Grupul de

Armate Centru înainta cu 1,9 milioane de oameni împărțiți în șaptezeci și opt de divizii. În acel moment, politica de masacrare generală a evreilor, inclusiv a femeilor și copiilor, se extinsese pe tot teritoriul Bielorusiei ocupate. În luna septembrie 1941, *Sonderkommando* 4a și *Einsatzkommando* 5 din *Einsatzgruppe* C exterminau deja evreii din sate și din orașele mici. La începutul lui octombrie, acea politică a fost aplicată și la orașele mari.[39]

În octombrie 1941, Moghilev a devenit primul oraș mai mare din Bielorusia sovietică ocupată în care au fost uciși aproape toți evreii. Un polițist german (austriac) i-a scris soției despre sentimentele și trăirile sale din timpul împușcării evreilor din oraș în primele zile ale acelei luni. „Prima dată, mi-a tremurat un pic mâna când am tras, dar te înveți cu asta. A zecea oară, am țintit liniștit și am tras cu precizie în mulțimea de femei, copii mai mari și sugari. Îmi tot spuneam că am acasă doi prunci cu care hoardele astea s-ar purta la fel, dacă nu mai rău. Moartea pe care le-am dat-o a fost frumoasă și rapidă în comparație cu chinurile iadului suferite de mii și mii de oameni în închisorile GPU. Sugarii zburau în sus, descriind un arc înalt, iar noi trăgeam în ei și trupurile li se prefăceau în bucăți înainte de a cădea în groapă și apoi în apă." Pe 2 și 3 octombrie 1941, germanii (cu ajutorul polițiștilor auxiliari din Ucraina) au împușcat la Moghilev 2.273 de bărbați, femei și copii. Pe 19 octombrie, au urmat încă 3.726.[40]

Aici, în Bielorusia, ordinul direct de a ucide femeile și copiii a venit de la Erich von dem Bach-Zelewski, comandantul superior al SS și poliției pentru „Rusia Centrală", teritoriul din spatele Grupului de Armate Centru. Bach, pe care Hitler îl considera „un bărbat care poate să se treacă printr-o mare de sânge", era reprezentantul direct al lui Himmler și, desigur, acționa în conformitate cu dorințele lui Himmler. În Bielorusia sovietică ocupată, acordul dintre SS și armată în privința sorții evreilor era cât se poate de evident. Generalul Gustav von Bechtolsheim, comandantul diviziei de infanterie care răspundea de securitate în regiunea Minsk, pleda cu înflăcărare pentru masacrarea evreilor ca măsură preventivă. Nu se mai sătura să spună că, dacă sovieticii ar fi invadat Europa, evreii i-ar fi exterminat pe germani. Evreii „nu mai erau oameni în sensul european al cuvântului" și, prin urmare, „trebuiau distruși".[41]

*

Himmler își dăduse în iulie 1941 acordul pentru uciderea femeilor și copiilor, iar apoi, în august 1941, pentru exterminarea comunităților evreiești, ca o mică mostră a paradisului care avea să fie, Grădina Raiului pe care o dorea Hitler. Era o viziune postapocaliptică de exaltare după război, de viață după moarte, noul avânt al unei rase după exterminarea altora. Membrii SS împărtășeau rasismul și visul. *Ordnungspolizei* împărtășea uneori această viziune, viciată, firește, de propria participare. Mulți dintre ofițerii și soldații *Wehrmacht*-ului aveau în esență aceleași viziuni cu SS, susținute de o anumită interpretare care ținea de aspectul practic militar: eliminarea evreilor putea să ajute la încheierea victorioasă a unui război din ce în ce mai greu sau putea să prevină împotrivirea partizanilor, sau măcar să sporească rezervele de hrană. Cei care nu erau de acord cu uciderea în masă a evreilor credeau că nu au de ales, dat fiind că Himmler era mai apropiat de Hitler decât erau ei. Și totuși, pe măsură ce trecea timpul, de obicei chiar și acești ofițeri din armată au ajuns să capete convingerea că uciderea evreilor este necesară, nu pentru că războiul era pe cale să fie câștigat, așa cum Himmler și Hitler mai puteau să creadă în vara lui 1941, ci pentru că războiul putea cu ușurință să fie pierdut.[42]

Puterea sovietică nu s-a prăbușit. În septembrie 1941, la două luni de la invazie, NKVD era cât se poate de vizibil, acționând împotriva unei ținte foarte sensibile: germanii din Uniunea Sovietică. Printr-un ordin dat pe 28 august, Stalin a dispus ca 438.700 de germani sovietici să fie deportați în Kazahstan în prima jumătate a lunii septembrie 1941, cei mai mulți dintre ei fiind dintr-o regiune autonomă din zona râului Volga. Prin viteza, competența și amploarea teritorială, acest act al lui Stalin a făcut ca acțiunile de deportare confuze și contradictorii efectuate de germani în cei doi ani precedenți să pară ridicole. Tocmai în acest moment al energicei sfidări a lui Stalin, la jumătatea lui septembrie 1941, a luat Hitler o hotărâre ciudat de ambiguă: să-i trimită spre est pe evreii germani. În octombrie și noiembrie, germanii au început să deporteze evreii germani la Minsk, Riga, Kaunas și Łódź. Până în acel moment, evreii germani își pierduseră drepturile și proprietățile, dar rareori viața. Acum erau trimiși, deși fără instrucțiuni de a fi uciși, în locuri în care fuseseră împușcați foarte mulți evrei. Poate că Hitler voia răzbunare. Nu se poate să nu fi observat că Volga nu devenise Mississippiul Germaniei. În loc să se stabilească în bazinul

Volgăi în chip de colonişti triumfători, germanii erau deportați de acolo în chip de cetățeni sovietici reduși la tăcere și umiliți.[43]

Disperarea și euforia mergeau mână în mână în mintea lui Hitler, așa încât e posibilă o interpretare complet diferită. Este perfect plauzibil ca Hitler să fi început deportarea de evrei germani, deoarece dorea să creadă, sau voia ca alții să creadă, că Operațiunea Taifun, a doua ofensivă împotriva Moscovei, care începuse pe 2 octombrie 1941, avea să pună capăt războiului. Într-un moment de exaltare, Hitler chiar a proclamat aceasta, într-un discurs din 3 octombrie: „Dușmanul e zdrobit și n-o să se mai ridice niciodată!" Dacă războiul era cu adevărat sfârșit, atunci Soluția Finală, ca program de deportări din perioada postbelică, putea să înceapă.[44]

Cu toate că Operațiunea Taifun nu a adus victoria finală, germanii au continuat deportarea în est a evreilor germani, care a declanșat un fel de reacție în lanț. Nevoia de a face loc în acele ghetouri a confirmat o metodă de ucidere în masă (la Riga, în Letonia ocupată) și probabil că a grăbit crearea alteia (la Łódź, în Polonia ocupată).

În fruntea poliției din Riga era acum Friedrich Jeckeln, care era comandantul superior al SS și al poliției din *Reichskommissariat Ostland*. Jeckeln, născut la Riga, organizase prima campanie de împușcare masivă a evreilor la Kamianeț-Podilski, în august, în funcția sa precedentă de comandant superior al SS și al poliției din *Reichskommissariat Ukraine*. Acum, după transfer, și-a adus în Letonia metodele de împușcare la scară industrială. Îi punea mai întâi pe prizonierii de război sovietici să sape o serie de gropi în zona Letbarskii din Pădurea Rumbula, în apropiere de Riga. Într-o singură zi, la 30 noiembrie 1941, germanii și lituanienii au condus circa paisprezece mii de evrei încolonați către locurile de execuție, i-au silit să se culce unii lângă alții în gropi și i-au împușcat de sus.[45]

Orașul Łódź era pe teritoriul lui Arthur Greiser, care cârmuia *Wartheland*-ul, cea mai mare regiune de pe teritoriul polon anexată *Reich*-ului. Łódź fusese al doilea dintre cele mai populate orașe evreiești din Polonia, iar acum era cel mai populat oraș evreiesc din *Reich*. Ghetoul de acolo era arhiplin înainte de sosirea evreilor germani. Poate că nevoia de a-i elimina pe evreii din Łódź l-a inspirat pe Greiser, sau poate pe comandanții SS și ai Securității din *Wartheland*, să caute o metodă de ucidere mai eficientă. *Wartheland* fusese dintotdeauna centrul politicii de „întărire a germanității".

Începând cu 1939, fuseseră deportați sute de mii de polonezi, urmând să fie înlocuiți de sute de mii de germani care veneau din Uniunea Sovietică (înainte ca invazia germană în URSS să facă să nu mai aibă nici un sens trimiterea germanilor spre vest). Îndepărtarea evreilor, care fusese întotdeauna un element central al planului de a face ca această nouă zonă germană să fie germană din punct de vedere rasial, s-a dovedit însă a fi cel mai greu de transpus în fapt. Greiser se confrunta la scara regiunii sale cu o problemă cu care Hitler se confrunta la scara imperiului său: Soluția Finală era în mod oficial deportarea, dar nu exista nici un loc în care să-i trimită pe evrei. De la începutul lui decembrie 1941 încolo, la Chełmno a fost parcată o dubă de gazare.[46]

Hotărârea lui Hitler, din octombrie 1941, de a deporta evreii germani arăta a improvizație la vârful ierarhiei și a nesiguranță în josul ei. Evreii germani trimiși la Minsk și Łódź nu au fost uciși, ci duși în ghetouri. Evreii germani duși la Kaunas au fost însă omorâți de cum au ajuns acolo, așa cum s-a întâmplat și cu cei din primele convoaie către Riga. Oricare ar fi fost intențiile lui Hitler, acum evreii germani erau împușcați. Poate că Hitler hotărâse până în acel moment să-i omoare pe toți evreii din Europa, inclusiv pe evreii germani; dacă așa stăteau lucrurile, nici măcar Himmler încă nu-i deslușise intenția. Jeckeln a fost cel care i-a ucis pe evreii germani ajunși la Riga, pe care Hitler *nu* dorise să-i omoare.

Himmler a declanșat, tot în octombrie 1941, căutarea unei modalități noi și eficiente de a omorî evrei. A luat legătura cu protejatul său, Odilo Globocnik, comandantul SS și al poliției din regiunea Lublin a Guvernământului General, care s-a apucat pe dată să lucreze la un nou centru de exterminare a evreilor într-un loc numit Bełżec. Până în noiembrie 1941, conceptul nu a fost foarte limpede, și dispozitivele încă nu erau instalate, însă erau vizibile anumite elemente ale versiunii finale a Soluției Finale a lui Hitler. În Uniunea Sovietică ocupată, evreii erau uciși de gloanțe pe scară industrială. În Polonia anexată și ocupată (*Wartheland* și Guvernământul General), se construiau echipamentele de gazare (la Chełmno și Bełżec). În Germania, evreii erau trimiși către est, unde unii din etnia lor fuseseră deja uciși.[47]

Soluția Finală ca masacrarea, inițiată la estul liniei Molotov–Ribbentrop, se întindea către vest.

*

FINLANDA
SUEDIA
Armata Finlandeză
Lacul Ladoga
Helsinki
Leningrad
Tallinn
Tihvin
18
Marea Baltică
18
Novgorod
NORD
Leeb
linia frontului pe 5 dec. 1941
Volga
16
Riga
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
Kalinin
Nevel
PANZER 3
Klin
9
Moscova
Danzig
Kaunas
Vilnius
Oka
Viazma
PANZER 4
Smolensk
GERMANIA
Riazan
Minsk
CENTRU
Bock
Tula
Venev
2
Briansk
PANZER 2
1 oct. 1941
Varşovia
Łodź
Brest
Pinsk
Orel
U.R.S.S.
Homel
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Mlaştinile Pripet
Cernigov
Kursk
Voronej
Cracovia
Lutsk
Rivne
Romni
Lviv
Jitomir
Kiev
Belgorod
6
Harkov
Nistru
Vinniţia
17
Poltava
Nipru
Don
SUD
Rundstedt
UNGARIA
REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE
Lozovaia
Dnepropetrovsk
PANZER 1
Stalino
Chişinău
Nikolaev
Rostov
Odessa
Armata 11
Melitopol
Mariupol
ROMÂNIA
Marea Azov
Bucureşti
Kerci
Crimeea
Dunărea
Sevastopol
Sofia
BULGARIA
Marea Neagră
GRECIA
Istanbul
TURCIA
ÎNAINTAREA GERMANĂ
1 OCTOMBRIE–5 DECEMBRIE 1941
Armate de blindate (Panzergruppen)
Infanteria germană

În noiembrie 1941, Grupul de Armate Centru înainta spre Moscova, ca să obțină acea victorie finală, amânată, dar nu mai puțin glorioasă: sfârșitul sistemului sovietic, începutul transformării apocaliptice a ținuturilor sovietice ruinate într-un mândru dominion de la hotarele germane. De fapt, soldații germani se îndreptau către un apocalips mult mai convențional. Camioanele și tancurile le erau încetinite de mocirlele toamnei, iar trupurile de lipsa hainelor potrivite și a mâncării calde. La un moment dat, ofițerii germani au putut să vadă cu binoclul turlele Kremlinului, dar nu aveau să ajungă niciodată în capitala sovietică. Oamenii lor erau la limita extremă a proviziilor și a rezistenței. Împotrivirea Armatei Roșii era din ce în ce mai puternică, iar tacticile ei din ce în ce mai inteligente.[48]

Pe 24 noiembrie 1941, Stalin și-a aruncat rezervele strategice din Estul sovietic în lupta cu Grupul de Armate Centru al *Wehrmacht*-ului. Nu se temea să-și asume acest risc. De la un informator foarte bine plasat la Tokio și, fără îndoială, din alte surse, Stalin a primit rapoarte care arătau că Japonia nu va ataca Siberia sovietică. Refuzase să creadă într-un atac german în vara lui 1941, și s-a înșelat; acum, refuza să creadă într-un atac japonez în toamna lui 1941, și avea dreptate. Își păstrase calmul. Pe 5 decembrie, Armata Roșie a pornit ofensiva la Moscova. Soldații germani au simțit gustul înfrângerii. Caii lor sleiți de puteri nu puteau deplasa destul de repede înapoi echipamentele. Trupele aveau să-și petreacă iarna afară, tremurând de frig, lipsite de toate.[49]

Agenții secreți ai lui Stalin nu s-au înșelat. Japonia era pe cale să se implice în mod decisiv într-un război în Pacific, care avea să excludă deplin orice ofensivă japoneză în Siberia. Traseul sudic al imperialismului japonez fusese stabilit în 1937. A fost limpede pentru toată lumea când Japonia a invadat Indochina Franceză, în septembrie 1940. Hitler îșsi împiedicase aliatul japonez să participe la invadarea Uniunii Sovietice; acum, că invazia eșuase, trupele japoneze mergeau mai departe, în direcția opusă.

În vreme ce Armata Roșie mergea spre vest, pe 6 decembrie 1941, o unitate japoneză de trupe aeropurtate se îndrepta spre Pearl Harbor, baza Flotei Pacificului a Statelor Unite ale Americii. Pe 7 decembrie, un general german, într-o scrisoare trimisă familiei, descria luptele din jurul Moscovei. El și oamenii săi „luptăm pur și simplu pentru viața noastră, oră de oră și zi de zi, cu un inamic care ne depășește în toate privințele". În aceeași zi, două valuri de avioane

japoneze au atacat flota americană, distrugând câteva nave de război și omorând două mii de militari. În ziua următoare, Statele Unite ale Americii au declarat război Japoniei. După trei zile, pe 11 decembrie, Germania nazistă a declarat război Statelor Unite ale Americii. Aceasta a ușurat foarte mult decizia președintelui Franklin D. Roosevelt de a declara război Germaniei.[50]

Poziția lui Stalin în estul Asiei era acum destul de bună. Dacă japonezii voiau să lupte cu Statele Unite ale Americii pentru controlul asupra Pacificului, era de neconceput să-i înfrunte pe sovietici în Siberia. Stalin nu mai trebuia să se teamă de un război pe două fronturi. Ba, mai mult, atacul japonez a adus în război Statele Unite ale Americii – ca aliat al Uniunii Sovietice. La începutul anului 1942, americanii luptau deja cu japonezii în Pacific. Curând, navele de alimentare americane aveau să ajungă în porturile sovietice de la Pacific fără să fie împiedicate de submarinele japoneze – dat fiind că japonezii erau neutri în războiul sovieto-german. O Armată Roșie care primea din est provizii americane era un inamic cu totul diferit de o Armată Roșie îngrijorată de un atac japonez din est. Stalin nu trebuia decât să se folosească de ajutorul american și să-i îndemne pe americani să deschidă al doilea front în Europa. Atunci, germanii erau încercuiți, iar victoria sovietică era sigură.

Încă din 1933, Japonia a fost marele coeficient în pariurile pe care Hitler și Stalin le făceau între ei și unul împotriva celuilalt. Amândoi, fiecare din propriile motive, doreau ca Japonia să-și ducă războaiele în sud, împotriva Chinei pe uscat și împotriva imperiilor europene și Statelor Unite ale Americii pe mare. Hitler s-a bucurat de bombardamentul de la Pearl Harbor, zicându-și că Statelor Unite ale Americii le va fi greu să se înarmeze și că vor lupta în Pacific, nu în Europa. Chiar și *după* eșecul Operațiunilor Barbarossa și Taifun, Hitler dorea ca japonezii să lupte cu Statele Unite ale Americii, nu cu Uniunea Sovietică. Părea să creadă că poate cuceri URSS la începutul anului 1942 și apoi să lupte cu o Americă slăbită de Războiul din Pacific. Și Stalin dorea ca japonezii să înainteze spre sud, și făurise cu multă grijă o politică externă și militară care să aibă exact acest efect. În esență, gândea la fel ca Hitler: japonezii să stea deoparte, pentru că teritoriile Uniunii Sovietice sunt ale mele. Și Berlinul, și Moscova voiau să țină Japonia în Asia de Est și în Pacific, iar Tokio i-a mulțumit pe amândoi. Cui avea să-i fie de folos acest lucru depindea de rezultatul atacului german asupra Uniunii Sovietice.[51]

Dacă invazia germană s-ar fi produs așa cum fusese prevăzut, ca o victorie-fulger care să radă de pe fața pământului marile orașe sovietice și să ofere hrana ucraineană și țițeiul caucazian, lovitura japonezilor de la Pearl Harbor ar fi putut, într-adevăr, să fie o veste bună pentru Berlin. În acest scenariu, atacul de la Pearl Harbor ar fi însemnat că japonezii distrăgeau atenția Statelor Unite ale Americii, în vreme ce Germania își consolida poziția victorioasă în noua sa colonie. Germanii ar fi inițiat *Generalplan Ost* sau o variantă a sa, încercând să devină un mare imperiu continental, care să fie independent din punctul de vedere al hranei și țițeiului și să fie capabil să se apere împotriva unei blocade navale din partea Marii Britanii și unui asalt amfibiu din partea Statelor Unite ale Americii. Acesta fusese întotdeauna un scenariu fantezist, dar avea o oarecare priză asupra realității câtă vreme trupele germane se îndreptau către Moscova.

Dar fiindcă germanii erau respinși la Moscova tocmai în momentul în care avansau japonezii, Pearl Harbor avea exact semnificația opusă. Însemna că Germania era în cea mai proastă configurație posibilă: nu un imperiu continental uriaș care să intimideze Marea Britanie și să se pregătească de o confruntare cu Statele Unite ale Americii, ci o țară europeană care luptă de una singură cu Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Statele Unite ale Americii și ai cărei aliați sunt fie slabi (Italia, Ungaria, România, Slovacia), fie neimplicați (Japonia, Bulgaria). Se părea că japonezii înțeleg asta mai bine decât germanii. Voiau ca Hitler să facă pace separată cu Stalin și apoi să lupte cu britanicii și americanii pentru controlul Asiei și al nordului Africii. Japonezii voiau să doboare puterea navală a Marii Britanii; germanii încercau să acționeze în limitele ei. Aceasta nu i-a lăsat lui Hitler decât o strategie mondială, și s-a ținut de ea: distrugerea Uniunii Sovietice și crearea unui imperiu continental pe ruinele ei.[52]

*

În decembrie 1941, Hitler a găsit o rezolvare ciudată pentru situația sa strategică extrem de grea. El însuși le spusese generalilor săi că „toate problemele continentale" trebuie rezolvate până la sfârșitul lui 1941, astfel încât Germania să se poată pregăti pentru un conflict global cu Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. În schimb, Germania s-a pomenit în fața eternului coșmar strategic,

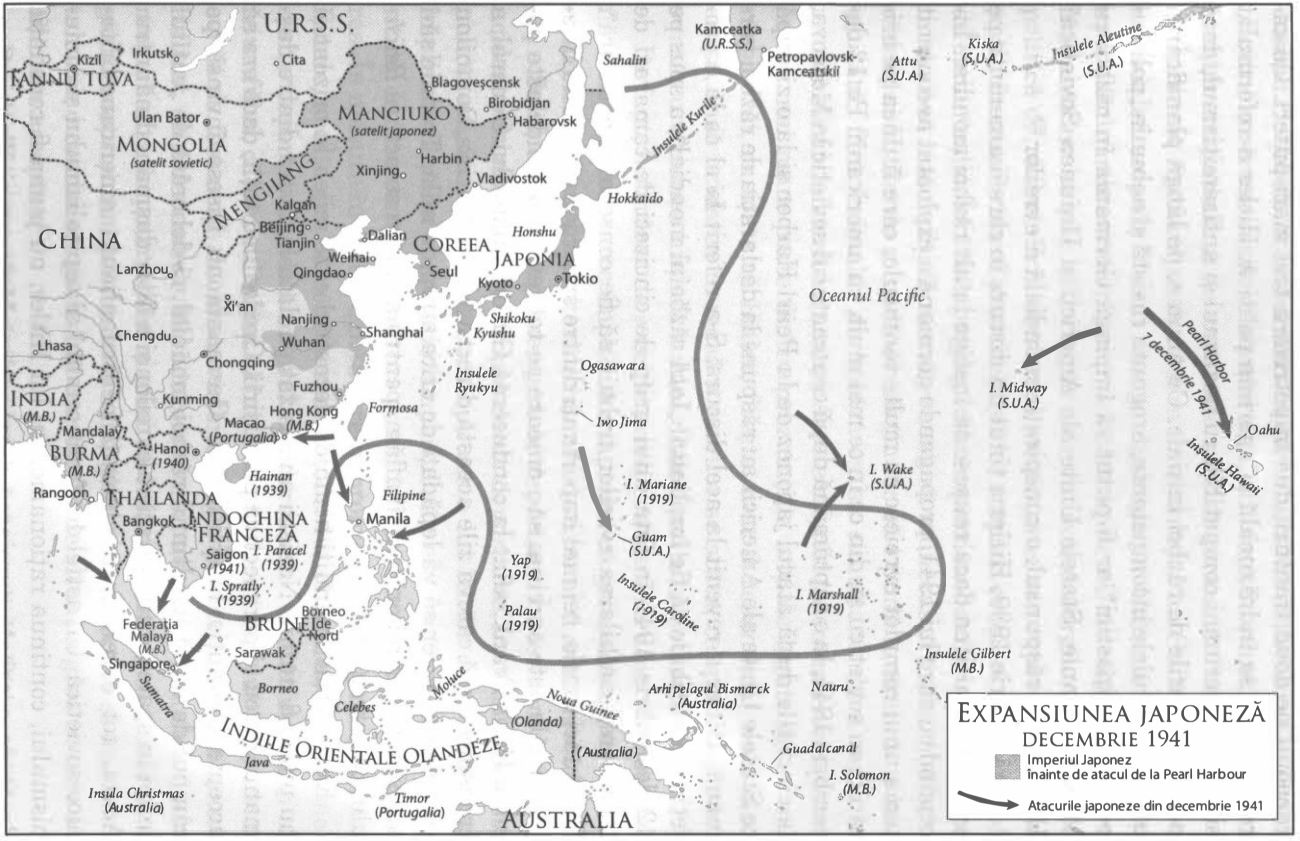
U.R.S.S.
Kizil
Irkutsk
Cita
TANNU TUVA
Kamceatka (U.R.S.S.)
Petropavlovsk-Kamceatkii
Attu (S.U.A.)
Kiska (S.U.A.)
Insulele Aleutine (S.U.A.)
Sahalin
Blagoveșcensk
Birobidjan
Habarovsk
MANCIUKO (satelit japonez)
Ulan Bator
MONGOLIA (satelit sovietic)
Harbin
Xinjing
Vladivostok
Insulele Kurile
Hokkaido
MENGIANG
Kalgan
Beijing
Tianjin
Dalian
COREEA
Honshu
CHINA
Weihai
Qingdao
Seul
JAPONIA
Kyoto
Tokio
Lanzhou
Xi'an
Oceanul Pacific
Nanjing
Shanghai
Shikoku
Kyushu
Chengdu
Wuhan
Lhasa
Chongqing
Insulele Ryukyu
Ogasawara
Fuzhou
INDIA (M.B.)
Kunming
Formosa
Hong Kong (M.B.)
Macao (Portugalia)
Iwo Jima
Mandalay
BURMA (M.B.)
Hanoi (1940)
I. Midway (S.U.A.)
Pearl Harbor 7 decembrie 1941
Oahu
Insulele Hawaii (S.U.A.)
Hainan (1939)
Filipine
I. Mariane (1919)
I. Wake (S.U.A.)
Rangoon
THAILANDA
Manila
INDOCHINA FRANCEZĂ
Bangkok
Guam (S.U.A.)
Saigon (1941)
I. Paracel (1939)
Yap (1919)
I. Spratly (1939)
Insulele Caroline (1919)
I. Marshall (1919)
Palau (1919)
Federația Malaya (M.B.)
BRUNEI
Borneo de Nord
Sarawak
Insulele Gilbert (M.B.)
Singapore
Sumatra
Borneo
Celebes
Moluce
Nouă Guinee
Arhipelagul Bismarck (Australia)
Nauru
(Olanda)
(Australia)
INDIILE ORIENTALE OLANDEZE
Java
Guadalcanal
I. Solomon (M.B.)
Insula Christmas (Australia)
Timor (Portugalia)
AUSTRALIA
EXPANSIUNEA JAPONEZĂ
DECEMBRIE 1941
Imperiul Japonez înainte de atacul de la Pearl Harbour
Atacurile japoneze din decembrie 1941

războiul pe două fronturi, dus împotriva a trei mari puteri. Cu caracteristica sa îndrăzneală și agerime politică, Hitler a reformulat situația în termeni compatibili cu nazismul și antisemitismul, dacă nu cu planurile de război inițiale. Ce anume, pe lângă planificarea utopică, calculele incompetente, aroganța rasistă și nebunia „politicii pe buza prăpastiei" ar fi putut să împingă Germania în război cu Marea Britanie, Statele Unite ale Americii și Uniunea Sovietică? Hitler avea răspunsul: o conspirație mondială a evreilor.[53]

În ianuarie 1939, Hitler a ținut un discurs în care îi amenința pe evrei cu nimicirea dacă reușesc să instige la alt război mondial. Începând cu vara lui 1941, propaganda germană a exploatat necontenit tema unui complot evreiesc cu multe tentacule, care îi unea pe britanici cu sovieticii și, din ce în ce mai mult, cu americanii. Pe 12 decembrie 1941, la o săptămână după contraatacul sovietic la Moscova, la cinci zile după atacul japonez de la Pearl Harbor și la o zi după ce Statele Unite ale Americii au răspuns la declarația de război germană, Hitler a revenit la acel discurs. S-a referit la el ca la o profeție care trebuie să fie împlinită. „Iată războiul mondial", a spus pe 12 decembrie 1941 în fața unui grup de cincizeci de camarazi de încredere; „anihilarea evreilor trebuie să fie consecința necesară" De atunci încolo, cei mai importanți dintre subordonații săi au înțeles care le este sarcina: să-i omoare pe toți evreii oriunde este posibil. Hans Frank, aflat la conducerea Guvernământului General, a transmis după câteva zile această directivă la Varșovia: „Domnilor, trebuie să vă cer să vă lepădați de orice strop de milă. Trebuie să-i anihilăm pe evrei oriunde îi aflăm, pentru a păstra structura *Reich*-ului ca întreg."[54]

Evreii erau învinuiți acum de dezastrul care mijea la orizont și nu putea fi numit. Naziștii au sesizat pe dată legătura dintre dușmanul evreu și perspectiva prăbușirii. Credeau cu toții, dacă era să accepte concepția lui Hitler, că Germania nu fusese învinsă pe câmpul de luptă în ultimul război mondial, ci doborâtă de „cuțitul înfipt în spate", o conspirație a evreilor și a altor dușmani dinăuntru. Acum, tot evreii erau vinovați pentru alianța americano-britanico-sovietică. Un astfel de „front comun" al capitalismului și comunismului, continua raționamentul lui Hitler, nu putea fi consfințit decât de o cabală evreiască din Londra, Moscova și Washington. Evreii erau agresorii, germanii erau victimele. Dacă vor să evite dezastrul, evreii trebuie să fie eliminați. Șeful propagandei lui Hitler,

Joseph Goebbels, a consemnat în jurnalul său răsturnarea moralei: „Rostul nostru nu este să simțim simpatie față de evrei, ci numai să simțim simpatie față de națiunea noastră germană."[55]

Întrucât războiul se desfășura în avantajul lui Stalin, Hitler i-a remodelat scopul. Planul fusese distrugerea Uniunii Sovietice și apoi eliminarea evreilor. Acum, că distrugerea Uniunii Sovietice era amânată nu se știe cât, simpla exterminare a evreilor a devenit o politică de război. Prin urmare, amenințarea era reprezentată mai puțin de masele slave și presupușii lor stăpâni evrei, ci mai degrabă de evreii înșiși. În 1942, propaganda împotriva slavilor s-a redus, pe măsură ce mai mulți dintre ei veneau să muncească în *Reich*. Hotărârea lui Hitler de a ucide evreii (în loc să-i pună la muncă) a fost ușurată, fără îndoială, de hotărârea sa simultană de a pune la muncă slavii (în loc să-i omoare). Aceste mișcări însemnau renunțarea la cea mai mare parte dintre prezumțiile inițiale legate de cursul războiului, cu toate că Hitler, firește, n-ar fi recunoscut asta niciodată. Însă uciderea în masă a evreilor se arăta, cel puțin, consecventă cu viziunea inițială a unui dominion de la hotarele din est.[56]

De fapt, hotărârea de a ucide evreii contrazicea acea viziune, dat fiind că era acceptarea implicită a faptului că germanii nu aveau să controleze niciodată teritoriile imense de care ar fi avut nevoie pentru o Soluție Finală reprezentată de deportare. În termeni logistici, uciderea în masă e mai simplă decât deportarea în masă. În acest punct, asasinarea era singura opțiune a lui Hitler dacă voia să-și împlinească propria profeție. Imperiul său era continental, nu maritim, dar nu controla ținuturi pustii în care evreii să poată dispărea. În măsura în care a existat vreun progres în chestiunea Soluției Finale, acesta era demonstrarea metodei lui Himmler, care nu necesita deportarea: adică omorul. Uciderea era nu atât un semn al triumfului, cât un substitut al lui. Începând cu finele lui iulie 1941, evreii au fost uciși, deoarece victoria-fulger prevăzută nu s-a materializat. Din decembrie 1941 încolo, evreii aveau să fie uciși, deoarece alianța împotriva Germaniei se întărise. Hitler a căutat și a găsit emoții și mai profunde și a dat glas unor obiective și mai brutale, iar o conducere germană conștientă de situația grea în care se află le-a acceptat.[57]

Prin definirea conflictului drept „război mondial", Hitler a distras atenția de la lipsa victoriei-fulger și de la lecțiile deloc bine-venite ale istoriei care au decurs din eșecul său militar. În decembrie 1941,

soldații germani se confruntau nemijlocit cu soarta lui Napoleon, a cărui *Grande Armée* ajunsese în 1812 la periferia Moscovei mai repede decât *Wehrmacht*-ul în 1941. Și totuși, în cele din urmă Napoleon s-a retras din cauza iernii și a întăririlor primite de ruși. Dacă se mențineau pe poziții, trupele germane aveau să se confrunte în mod inevitabil cu repetarea genurilor de bătălii duse în 1914–1918: zile lungi de stat la adăpost în tranșee pentru a se feri de mitraliere și artilerie și ani lungi de mișcare lentă, fără sens, și nenumărați morți. Plana asupra lor genul de război pe care se presupunea că geniul lui Hitler îl aruncase în uitare. Cartierul general german anticipase pierderi de circa o jumătate de milion de oameni și o victorie până în septembrie; pierderile se apropiau de un milion, iar victoria nu se arăta nici în decembrie.[58]

Toate ofensivele ratate, termenele depășite și perspectivele deprimante ar fi fost mai puțin rușinoase dacă *Wehrmacht*-ul nu ar fi luptat într-un război de agresiune colonial prost planificat, ci într-un război mondial glorios, chiar dacă tragic, de apărare a civilizației. Dacă soldații germani ar fi luptat cu puterile întregii lumi, organizate de cabalele evreiești de la Moscova, Londra și Washington, cauza lor ar fi fost măreață și dreaptă. Dacă trebuia ca ei să ducă un război de apărare, așa cum chiar era acum cazul, atunci altcuiva trebuia să i se încredințeze rolul de agresor. Evreii au ocupat acel loc în istorie, cel puțin pentru cei care credeau în nazism și pentru mulți civili germani care așteptau întoarcerea taților și soților. Soldații germani, indiferent dacă credeau sau nu în răspunderea pe care o purtau evreii pentru declanșarea războiului, probabil că aveau mai puțină nevoie de revizuiri ideologice decât politicienii și civilii. Erau disperați, dar rămâneau o forță implacabilă; și aveau să lupte bine, și aveau să lupte mai departe, cel puțin destul de mult ca Hitler să-și poată împlini profeția. *Wehrmacht*-ul era și avea să rămână de departe cea mai eficientă forță armată de pe câmpul de luptă european, chiar dacă acum șansele lui de victorie erau nule.

Prin magia gândirii rasiale, însăși uciderea evreilor era un triumf german, într-un moment în care orice altă victorie dispăruse dincolo de orizontul posibilului. Statele Unite ale Americii, Marea Britanie și Uniunea Sovietică erau dușmanii Germaniei, iar evreii erau dușmanii Germaniei și, prin urmare, suna falsul silogism, acestea erau sub influența evreilor. Dacă acestea erau state evreiești, atunci evreii din Europa erau agenții lor. Anihilarea evreilor din

Europa era, prin urmare, un atac împotriva dușmanilor Germaniei, direct și indirect, și era justificat nu numai de morală, ci și de logica militară. Himmler a remarcat dorința lui Hitler ca, începând cu decembrie 1941, evreii din Europa să fie uciși „ca partizani", ca agenți din spatele liniilor inamice ale Germaniei. Până atunci, fusese deja elaborată logica uciderii evreilor ca „pedeapsă" pentru atacurile partizanilor: în Mlaștinile Pripeat dintre Bielorusia și Ucraina, unde Himmler o folosise din iulie 1941 ca motiv pentru a ucide bărbați, femei și copii evrei; la Kiev, unde germanii au asasinat peste treizeci de mii de evrei ca pedeapsă pentru bombele puse în oraș de sovietici; și chiar mai mult în Serbia, unde forțele armate germane s-au izbit de o împotrivire înverșunată puțin mai devreme decât în Uniunea Sovietică.[59]

Exemplul Serbiei a fost probabil deosebit de pertinent. Războiul german în sud-estul Europei începuse ceva mai devreme decât cel din Uniunea Sovietică și oferise câteva lecții adecvate. În primăvara anului 1941, Germania a invadat Iugoslavia și Grecia, chiar înainte de Operațiunea Barbarossa, mai ales pentru a-și salva aliatul italian incompetent de o înfrângere în propriile lui războaie balcanice. Cu toate că Germania a distrus la iuțeală armata iugoslavă și a creat un stat-marionetă croat, rezistența în zona de ocupație sârbă pe care o împărțea cu Italia era considerabilă. O parte din ea venea din partea comuniștilor. Generalul comandant din Serbia a ordonat să fie omorâți doar evrei și țigani, ca răzbunare pentru moartea germanilor care cădeau în acțiunile împotriva partizanilor – într-un raport de o sută la unu. În acest fel, aproape toți bărbații evrei din Serbia au fost împușcați până în momentul în care Himmler a făcut observația despre distrugerea evreilor „ca partizani". Logica din Serbia a fost universal aplicată. Evreii ca atare aveau să fie uciși ca pedeapsă pentru alianța SUA–Marea Britanie–URSS. Nimeni nu se aștepta ca evreii sau aliații să priceapă acest lucru. Nu avea sens decât în concepția nazistă despre lume, pe care Hitler tocmai o adaptase pentru folosirea viitoare.[60]

Cea de-a cincea variantă a Soluției Finale, și ultima, a fost moartea în masă. În limbajul nazist, cuvântul „strămutare" a trecut acum de la descriere la eufemism. Ani întregi, conducătorii germani își imaginaseră că ar putea să „rezolve" „problema" evreiască a Europei prin strămutarea evreilor într-un loc sau altul. În orice loc ar fi nimerit, evreii aveau să fie puși la muncă până mureau, și poate

că aveau să fie sterilizați, ca să nu se poată înmulți, dar nu aveau să fie omorâți pur și simplu. Așadar, „strămutare" era o descriere incompletă, chiar dacă nu cu totul incorectă, a politicii din anii 1940 și 1941 în privința evreilor. De atunci încolo, „strămutare" sau „strămutare în est" avea să însemne ucidere în masă. Poate că eufemismul „strămutare", prin faptul că sugera continuarea esențială a politicii, îi ajuta pe naziști să treacă cu vederea faptul că politica germană nu numai că se schimbase, dar trebuise să se schimbe, din cauză că războiul nu decurgea așa cum fusese prevăzut. Astfel, îi putea ajuta pe germani să se ferească de realitatea că dezastrul militar le-a condiționat politica în privința evreilor.[61]

Până în decembrie 1941, germanii arătaseră deja că pot să facă un lucru mult mai rău decât să-i deporteze pe evrei în Polonia, Madagascar sau Uniunea Sovietică. Puteau să-i ucidă pe evreii pe care îi aveau sub control și să dea vina pe victime pentru soarta lor. Realitatea „strămutării" de care germanii se distanțau acum poate fi adusă mai aproape printr-un simplu citat despre practica germanilor: „Locul de strămutare: în locul de strămutare, sunt opt șanțuri. La fiecare șanț, lucrează un pluton de zece ofițeri și soldați, și trebuie să fie înlocuiți după două ore."[62]

*

Până să-și transmită Hitler preferințele, în decembrie 1941, SS și forțele de poliție ale lui Himmler (ajutate de *Wehrmacht* și de polițiștii locali) omorâseră deja o jumătate de milion de evrei în partea ocupată a Uniunii Sovietice. Examinarea retrospectivă dă o senzație de inevitabil, și noua politică germană de ucidere a tuturor evreilor europeni poate să pară că nu a fost altceva decât îndeplinirea unui obiectiv care, într-un fel, era deja un lucru stabilit. Chiar dacă e adevărat că Hitler considera de la sine înțeles faptul că evreii nu aveau ce să caute în Europa sa viitoare, iar masacrele din ce în ce mai mari ale lui Himmler trebuie să fi corespuns dorințelor lui Hitler, decizia lui Hitler de a vorbi despre masacrarea tuturor evreilor trebuie să fie privită exact așa: o decizie. La urma urmei, erau posibile și alte reacții la aceleași evenimente.[63]

România, aliata Germaniei, a dovedit posibilitatea unor astfel de răsturnări. Și la București se căuta purificarea națională. În decembrie 1941, evreii români suferiseră mai mult decât evreii germani. România s-a alăturat la invadarea Uniunii Sovietice – la fel cu

Germania, în urma propagandei care asocia comunismul cu evreii. Prin invadarea Uniunii Sovietice alături de Germania, România își recăpăta teritoriile Basarabia și Bucovina, pe care Uniunea Sovietică le anexase în 1940. Apoi, România și-a adăugat o nouă regiune, numită „Transnistria", luată din partea sudică a Ucrainei sovietice. În această zonă, în 1941, politicile românești față de evrei nu au fost deloc mai blânde decât echivalentele lor germane. După ce au cucerit Odessa, trupele românești au ucis circa douăzeci de mii de localnici evrei ca „pedeapsă" pentru o explozie care le-a distrus cartierul general din oraș. În regiunea Bogdanovka, românii au împușcat peste patruzeci de mii de evrei în răstimp de câteva zile de la sfârșitul lui decembrie 1941. De asemenea, românii și-au creat propria serie de ghetouri și lagăre de muncă în Transnistria, unde au pierit zeci de mii de evrei din Basarabia și Bucovina. În total, românii au ucis circa trei sute de mii de evrei.[64]

Și totuși, conducerea României a reacționat la schimbarea cursului războiului altfel decât Hitler. Politicile legate de evrei rămâneau brutale, dar treptat s-au îmblânzit în loc să se înăsprească. Până în vara lui 1942, România nu mai deporta evrei în Transnistria. Când germanii au construit centre de exterminare, România a refuzat să-și trimită evreii acolo. Până la sfârșitul lui 1942, politica românească se îndepărtase în mod semnificativ de cea germană. Mai târziu, în cursul războiului, România avea să încerce să treacă de cealaltă parte, iar în acel moment supraviețuirea evreilor rămași avea să reprezinte un atu. Prin urmare, anul 1942 a fost un important puct de cotitură, când politicile germană și română s-au orientat în direcții opuse. Germania avea să ucidă toți evreii, din cauză că războiul era pierdut; România, mai târziu în acel an, avea să salveze niște evrei în mare parte din același motiv. Dictatorul român Ion Antonescu avea să lase o portiță pentru negocierile cu americanii și britanicii; Hitler nu le-a lăsat germanilor nici o posibilitate de a scăpa de propria vinovăție.[65]

*

Pe parcursul anului 1942, germanii au omorât cea mai mare parte dintre evreii care mai rămăseseră sub ocupația lor. La vestul liniei Molotov–Ribbentrop masacrele aveau să se desfășoare în centrele de gazare. La estul liniei Molotov–Ribbentrop, germanii au continuat execuțiile în masă și au folosit, de asemenea, dubele de gazare care

fuseseră testate pe prizonierii de război sovietici. În partea ocupată a Ucrainei sovietice, omorurile au reînceput de îndată ce pământul s-a înmuiat destul ca să poată fi săpate gropile și, uneori, acolo unde erau disponibile utilaje de săpat, au reînceput chiar mai devreme. În partea răsăriteană a Ucrainei sovietice, aflată încă sub ocupație militară, campaniile de împușcarea au continuat pur și simplu, fără pauză, din ultima parte a anului 1941 până la începutul lui 1942. În ianuarie, *Einsatzgruppen*, sprijinite de *Wehrmacht*, au ucis comunitățile evreiești mai mici care supraviețuiseră primului val, precum și grupurile de muncitori evrei. În primăvara lui 1942, acțiunea s-a mutat de la est la vest, din zona militară la autoritatea de ocupație civilă, *Reichskommissariat Ukraine*. Aici, toate acțiunile erau efectuate de forțele de poliție staționate acolo, batalioane de *Ordnungspolizei* germani sprijinite de gărzile locale. Cu ajutorul a zeci de mii de colaboratori locali, germanii aveau efectivele necesare.[66]

Ultimele teritorii în care uciderea a devenit exterminare au fost primele cucerite de germani. Cu toate că germanii au pus stăpânire

pe toate teritoriile din partea estică a fostei Polonii în primele zile ale războiului, în iunie 1941, mulți dintre evreii băștinași din sud-estul Poloniei, acum în vestul *Reichskommissariat*-ului *Ukraine*, au supraviețuit până în 1942. Trupele germane trecuseră deja pe acolo când Himmler a început să ordone distrugerea în întregime a comunităților evreiești. Până să se schimbe politica, cele mai multe dintre trupele germane plecaseră deja. În 1942, germanii au început a doua rundă de împușcări în masă în regiunile vestice ale *Reichskommissariat*-ului *Ukraine*, de data aceasta organizate de autoritățile civile și transpuse în fapt de poliție, cu un sprijin substanțial din partea poliției auxiliare locale.[67]

Aceste regiuni din vestul Ucrainei erau tipice în ceea ce privește numeroasele orașe și orășele din ținuturile care fuseseră în estul Poloniei, unde evreii reprezentau aproape jumătate din populație, uneori ceva mai puțin, alteori ceva mai mult. De obicei, evreii locuiau în centrul orașului, în case de piatră din jurul pieței centrale, nu în barăcile de lemn de la periferie. Erau așezări în care evreii trăiau de peste o jumătate de mileniu, sub diferite cârmuiri și cu diferite niveluri de prosperitate, dar cu un succes demonstrat de cele mai simple argumente arhitecturale și demografice. În Polonia interbelică, majoritatea acestei populații evreiești rămăsese evlavioasă și destul de separată de lumea din afară. Limbile vorbite rămâneau idiș și (în scopuri religioase) ebraica, iar rata căsătoriilor cu creștinii era scăzută. Partea răsăriteană a Poloniei rămăsese miezul unei civilizații evreiești așkenaze, care vorbea idiș și era dominată de clanuri rivale de *hasidim* charismatici. Tradiția evreiască a supraviețuit Uniunii Statale Polono-Lituaniene în care și-a avut originea, a supraviețuit Imperiului Rus și a supraviețuit Republicii Polone interbelice.[68]

După Pactul Molotov–Ribbentrop și invadarea comună a Poloniei, puterea sovietică și cetățenia sovietică au fost extinse în anii 1939–1941 asupra acestor evrei, astfel încât de obicei ei sunt considerați evrei sovietici victime ale naziștilor. Acești evrei au trăit, într-adevăr, o vreme în Uniunea Sovietică, după ce granițele sovietice au fost extinse spre vest ca să includă ceea ce fusese estul Poloniei, și au fost supuși politicilor sovietice. La fel cu polonezii, ucrainenii și bielorușii din aceste ținuturi, ei au fost supuși apoi arestărilor, deportărilor și execuțiilor prin împușcare. Evreii și-au pierdut firmele și școlile religioase. Și totuși, această scurtă perioadă de regim sovietic n-a prea avut cum să facă din ei evrei sovietici. Cu excepția copiilor celor mai

mici, oamenii din Rivne și din așezările asemănătoare fuseseră mult mai mult timp cetățeni ai Poloniei, Lituaniei, Letoniei sau României decât ai Uniunii Sovietice. Dintre cei aproximativ 2,6 de milioane de evrei uciși pe pământul Uniunii Sovietice, circa 1,6 fuseseră sub jurisdicție sovietică mai puțin de doi ani. Civilizația lor fusese șubrezită mult de regimul sovietic în perioada 1939–1941; nu avea să-i supraviețuiască *Reich*-ului german.[69]

Rivne, lucru neobișnuit pentru aceste orașe, trecuse deja printr-o execuție în masă în 1941. Cu toate că Kievul era centrul statului polițienesc german din Ucraina, Rivne era în 1941 capitala provizorie a *Reichskommissariat*-ului *Ukraine*. *Reichskommissar*-ul, Erich Koch, era faimos pentru brutalitatea sa. Consilierii lui Hitler îl numeau pe Koch „al doilea Stalin", și asta însemna la ei un compliment. În toamna lui 1941, Koch ordonase deja uciderea majorității evreilor din Rivne. Pe 6 noiembrie 1941, poliția le-a spus tuturor evreilor care nu aveau permis de muncă să se înfățișeze pentru strămutare. Apoi, circa șaptesprezece mii de oameni au fost duși în pădurea din apropiere, numită Sosenky. Au fost omorâți la marginea unor gropi săpate dinainte de prizonieri de război sovietici. Restul de aproximativ

zece mii de evrei au fost siliți să trăiască într-un ghetou din partea cea mai rea a orașului.[70]

La începutul anului 1942, chiar și după ce muriseră cei mai mulți dintre evrei, *Judenrat*-ul din Rivne încerca să le păstreze supraviețuitorilor unele mijloace de subzistență. Autoritățile germane hotărâseră însă că evreii nu trebuie să mai existe deloc. În vara lui 1942, Koch, atent la penuria de hrană, a făcut pasul următor, cerându-le subordonaților săi o „soluție 100%" la problema evreiască. În noaptea de 13 iulie 1942, evreii din Rivne au fost mânați afară din ghetou de poliția germană și auxiliarii ucraineni. Au fost siliți să meargă până la gară, unde au fost închiși în vagoane. După două zile fără mâncare și apă, au fost duși la o carieră din apropierea pădurii de lângă orașul Kostopil. Acolo, au fost împușcați de Securitatea germană și de polițiștii auxiliari.[71]

La Lutsk, evreii reprezentau cam jumătate din populație, în jur de zece mii de oameni. În decembrie 1941, evreii au fost duși cu sila într-un ghetou, unde germanii au numit un *Judenrat*. În general, *Judenrat*-ul avea rostul de a stoarce bogăția comunității în schimbul unor suspendări ale execuțiilor, unele reale, altele false. De asemenea, germanii obișnuiau să organizeze o forță de poliție evreiască folosită la crearea ghetourilor și apoi la curățarea lor. Pe 20 august 1942, la Lutsk, poliția evreiască locală a pornit să caute evreii care poate că se ascundeau. În aceeași zi, bărbații evrei au fost trimiși în Pădurea Hirka Polonka, aflată în apropiere, la șapte kilometri de Lutsk, să sape gropi. Germanii care îi păzeau nu s-au străduit deloc să ascundă ce urma să se întâmple. Le-au spus bărbaților să sape bine, pentru că în ziua următoare în gropi aveau să se odihnească nevestele și mamele lor. Pe 21 august, au fost duse la Hirka Polonka femeile și copiii din Lutsk. Germanii au mâncat, au băut, au râs și le-au silit pe femei să recite: „Pentru că sunt evreică, nu am dreptul să trăiesc." Apoi, femeile, în grupuri de câte cinci, au fost obligate să se dezbrace și să îngenuncheze goale la marginea gropilor. Grupul următor trebuia să se culce în pielea goală peste primul strat de cadavre și era împușcat. În aceeași zi, bărbații evrei au fost duși în curtea castelului Lutsk și au fost uciși acolo.[72]

Și la Kovel evreii alcătuiau cam jumătate din populație, circa paisprezece mii de oameni. În mai 1942, evreii din oraș au fost împărțiți în două grupuri, muncitori și nemuncitori, și așezați în două ghetouri separate, primul în Orașul Nou, al doilea în Orașul Vechi.

Un evreu localnic care învățase termenii naziști știa că în concepția germanilor al doilea ghetou era pentru „gurile de hrănit netrebuincioase". Pe 2 iunie, germanii și poliția auxiliară locală au încercuit ghetoul din Orașul Vechi. Toți cei șase mii de oameni au fost duși într-un luminiș de lângă Kamin-Kașirski și au fost împușcați. Pe 19 august, poliția a repetat acțiunea la celălalt ghetou, împușcând încă opt mii de evrei. Apoi, a început vânătoarea evreilor care se ascundeau; ei au fost adunați și încuiați în sinagoga cea mare a orașului, fără hrană și apă. Apoi, au fost împușcați, dar nu înainte ca unii dintre ei să-și lase ultimele mesaje, în idiș și poloneză, scrijelite cu pietre, cuțite, tocuri sau unghiile pe zidurile templului în care unii dintre ei au celebrat Sabatul.[73]

O soție a lăsat un mesaj de iubire și devotament pentru „soțul drag", ca să știe ce s-a întâmplat cu ea și cu copilul lor cel „frumos". Două fete au scris împreună despre dragostea lor de viață: „Vrei așa de tare să trăiești, iar ei nu te lasă. Răzbunare. Răzbunare." O tânără era mai resemnată: „Sunt ciudat de liniștită, cu toate că e greu să mori la douăzeci de ani." O mamă și un tată își rugau copiii să spună *kadișul* pentru ei și să țină sărbătorile. O fiică i-a lăsat mamei un mesaj de adio: „Mamă scumpă! N-a fost scăpare. Ne-au adus aici din afara ghetoului și acum trebuie să murim de o moarte cumplită. Ne pare tare rău că nu ești cu noi. Nu mă pot ierta pentru asta. Îți mulțumim, mamă, pentru tot ce ai făcut pentru noi. Te sărutăm mult de tot."

CAPITOLUL 7

Holocaust și răzbunare

Bielorusia a fost în miezul confruntării dintre Germania nazistă și Uniunea Sovietică. După invazia germană din iunie 1941, locuitorii ei, dacă au supraviețuit, au fost martorii escaladării atât a violenței germane, cât și a celei sovietice. Patria lor era o zonă de ocupație germană și fusese cândva, și avea să fie în viitor, republică sovietică. Orașele sale mari erau câmpuri de luptă ale armatelor care avansau sau se retrăgeau, orașele mai mici erau centre ale populației evreiești distruse de Holocaust. Câmpurile ei au devenit lagăre germane de prizonieri de război, în care soldații sovietici mureau de foame cu zecile, și sutele, și miile. În pădurile ei, partizanii sovietici și polițiștii germani și *Waffen-SS* duceau un sălbatic război de partizani. Țara, ca întreg, era locul unei rivalități emblematice între Hitler și Stalin, reprezentată nu numai de soldații din spatele frontului, partizanii din păduri și polițiștii de la marginea gropilor, ci și de propagandiști din Berlin și Moscova și Minsk, capitala republicii.

Minsk era un centru al distructivității naziste. Forțele aeriene germane au bombardat orașul până ce s-a predat, pe 24 iunie 1941; *Wehrmacht*-ul a trebuit să aștepte să se stingă incendiile ca să poată pătrunde în oraș. Până la sfârșitul lunii iulie, germanii împușcaseră mii de intelectuali și îi izolaseră pe evrei în nord-vestul orașului. Minskul avea să aibă ghetou, și lagăr de concentrare, și lagăre de prizonieri de război și locuri de exterminare. În cele din urmă, Minskul a fost transformat de germani într-un soi de teatru macabru în care puteau să-și pună în scenă victoria-surogat a uciderii de evrei.[1]

La Minsk, în toamna anului 1941, germanii au sărbătorit un triumf imaginar, chiar dacă Moscova rezista cu îndârjire. Pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluției Bolșevice, germanii au organizat ceva

și mai dramatic decât simple acțiuni de ucidere în masă. În acea dimineață, au adunat mii de evrei din ghetou. Germanii i-au silit pe evrei să poarte hainele cele mai bune pe care le aveau, ca și cum s-ar fi pregătit pentru sărbătoarea sovietică. Apoi, i-au încolonat, le-au dat steaguri sovietice și le-au ordonat să intoneze cântece revoluționare. Oamenii erau siliți să zâmbească în fața aparatelor care filmau scena. După ce au ieșit din Minsk, cei 6.624 de evrei au fost duși cu camioanele la un fost depozit al NKVD din satul învecinat Tucinka. Bărbații evrei care s-au întors în seara aceea de la munca silnică au descoperit că le dispăruse toată familia. Unul dintre ei își amintea: „Din opt oameni – nevasta mea, cei trei copii, cumnata mea mai vârstnică și cei trei copii ai ei – nu mai rămăsese nimeni!"[2]

Teroarea, în sine, nu era ceva nou. Oamenii din Minsk fuseseră duși la Tucinka, în „corbii cei negri" ai NKVD, nu cu mult înainte, în 1937 și 1938. Și totuși, chiar și la apogeul Marii Terori declanșate de Stalin în acei ani, NKVD fusese întotdeauna discret, luând oamenii câte unul sau câte doi, în toiul nopții. Germanii desfășurau o acțiune în masă în miezul zilei, destinată publicului, plină de înțeles, potrivită cu un film de propagandă. Organizarea manifestației se presupunea că dovedește afirmația naziștilor că evreii sunt comuniști, iar comuniștii sunt evrei. De aici decurgea, în modul de gândire al naziștilor, că eliminarea lor nu numai că proteja ariergarda Grupului de Armate Centru, dar era și un fel de victorie în sine. Și totuși, această exprimare lipsită de conținut a triumfului părea sortită să ascundă o și mai evidentă înfrângere. Până pe 7 noiembrie 1941, Grupul de Armate Centru ar fi trebuit să cucerească Moscova, și nu o făcuse.[3]

Stalin încă mai era în capitala sovietică și își organiza propria sărbătorire a victoriei. Nu părăsise orașul, nici măcar în timpul ofensivei inițiale din Operațiunea Barbarossa, în iunie 1941, nici în timpul celei de-a doua ofensive, din Operațiunea Taifun, în octombrie. Cadavrul îmbălsămat al lui Lenin fusese scos din Kremlin și dus la loc sigur, însă Stalin a rămas și a cârmuit. Leningradul era asediat, iar Minskul și Kievul erau cucerite, însă Moscova se apăra sub comanda îndârjită a lui Stalin. Pe 6 noiembrie, Stalin le-a ținut cetățenilor sovietici un discurs provocator. Făcând observația că germanii își numesc campania „război de anihilare", le-a promis același lucru. A evocat, pentru singura și unica oară, asasinarea evreilor de către germani. Numind însă regimul nazist um imperiu avid să organizeze

„pogromuri", a fost departe de a descrie cu adevărat masacrele care aveau loc. Evreii din Minsk duși la Tucinka pe 7 noiembrie (sărbătoarea sovietică) au fost împușcați pe 9 noiembrie (sărbătoarea național-socialistă). Le-au urmat alte cinci mii pe 20 noiembrie. Stăpânirile tradiționale nu le-au făcut niciodată așa ceva evreilor. În orice zi din a doua jumătate a anului 1941, germanii au împușcat mai mulți evrei decât au fost omorâți în pogromuri în întreaga istorie a Imperiului Rus.[4]

Faptul că germanii omorau evrei nu avea să joace niciodată un rol prea important în viziunea sovietică despre război. Din perspectivă stalinistă, nu uciderea evreilor conta, ci posibilitățile interpretării ei politice. Faptul că germanii îi identificau pe evrei cu comunismul nu era doar o convingere a naziștilor și un pretext pentru omorurile în masă; era, de asemenea, un instrument de propagandă împotriva Uniunii Sovietice. Dacă Uniunea Sovietică nu era altceva decât un imperiu evreiesc, atunci (argumentau naziștii) era sigur că imensa majoritate a cetățenilor sovietici nu avea motive să o apere. În noiembrie 1941, Stalin pregătea, așadar, și o apărare ideologică, nu doar militară, a Uniunii Sovietice. Uniunea Sovietică nu era un stat al evreilor, cum pretindeau naziștii; era statul popoarelor sovietice, printre care cel dintâi erau rușii. Pe 7 noiembrie, în vreme ce evreii mărșăluiau prin Minsk către moarte, Stalin asista la Moscova la o paradă militară. Pentru a spori moralul popoarelor sovietice și a le arăta germanilor cât de sigur este, el a chemat divizii ale Armatei Roșii de pe pozițiile lor de apărare din vestul Moscovei și le-a pus să defileze pe bulevarde. În discursul din acea zi, a făcut apel la poporul sovietic să urmeze exemplul „marilor lor strămoși", pomenind șase eroi militari prerevoluționari – cu toții ruși. Într-un moment de restriște, conducătorul sovietic făcea apel la naționalismul rus.[5]

Stalin se asocia pe sine și poporul său cu Imperiul Rus de mai înainte, pe care cu doar o zi înainte îl pomenise în legătură cu pogromurile împotriva evreilor. Când secretarul general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice i-a evocat pe eroii din istoria rusă prerevoluționară, a trebuit să stea la sfat cu duhurile lor. Plasându-i pe ruși în centrul istoriei, reducea implicit rolul altor popoare sovietice, inclusiv al celor care au suferit și mai mult decât rușii în timpul ocupației germane. Dacă acesta era un „Măreț Război pentru Apărarea Patriei", cum spusese tovarășul apropiat al lui Stalin, Viaceslav Molotov, în ziua invaziei germane, care era patria? Rusia,

sau Uniunea Sovietică? Dacă acel conflict era un război de apărare rus, cum rămâne cu uciderea în masă a evreilor de către germani?

Antisemitismul declarat al lui Hitler i-a creat lui Stalin, asemenea tuturor conducătorilor din rândul Aliaților, o dilemă profundă. Hitler spusese că Aliații luptau pentru evrei, astfel încât (de teamă că popoarele lor ar putea fi de acord) Aliații erau siliți să insiste asupra faptului că luptă pentru eliberarea națiunilor (dar nu a evreilor, anume). Răspunsul lui Stalin la propaganda lui Hitler a modelat istoria Uniunii Sovietice pe toată perioada în care a existat: toate victimele politicilor de exterminare germane sunt „cetățeni sovietici", însă cea dintâi dintre națiunile sovietice sunt rușii. Unul dintre propagandiștii săi de frunte, Aleksandr Șcerbakov, a clarificat ideea în ianuarie 1942: „Poporul rus – primul între egali din familia popoarelor din URSS – suportă cea mai grea povară a luptei cu ocupantul german." Până în momentul în care Șcerbakov a rostit aceste cuvinte, germanii mai omorâseră un milion de evrei la estul liniei Molotov–Ribbentrop, inclusiv circa 190 de evrei din Bielorusia.[6]

Cum gerurile au cuprins ghetoul din Minsk, așa lipsit de electricitate sau combustibili cum era, evreii și-au numit căminul „orașul mort" În iarna 1941–1942, Minskul avea cel mai mare ghetou de pe teritoriul Uniunii Sovietice antebelice, în care erau închiși circa șaptezeci de mii de evrei. Conform ultimului recensământ sovietic (din 1939), dintre cei 239.000 de locuitori ai orașului aproximativ 71.000 erau evrei. Unii dintre evreii originari din Minsk fugiseră înainte ca germanii să cucerească orașul, la sfârșitul lui iunie 1941, iar alte câteva mii au fost împușcați în timpul verii și toamnei; pe de altă parte, populația evreiască a orașului sporise odată cu sosirea evreilor refugiați din Polonia. Acești evrei polonezi fugiseră de invazia germană în Polonia, în 1939, dar, după ce au fost preluați de trupele germane, în 1941, nu aveau să fugă mai departe. Drumul lor spre est era acum blocat. După dispariția puterii sovietice din aceste ținuturi, au încetat și deportările sovietice, care, oricât de ucigătoare ar fi fost, îi feriseră pe evreii polonezi de gloanțele germane. Nu mai putea fi vorba de operațiuni de salvare de felul celor organizate de spionul japonez Sugihara în Lituania, în 1940.[7]

Minskul era capitala provinciei numite Comisariatul General al Ruteniei Albe (cum spuneau germanii Bielorusiei). Comisariatul General cuprindea cam o pătrime din Bielorusia sovietică: partea estică

a republicii sovietice rămânea sub administrație militară, partea sudică a fost adăugată *Reichskommissariat*-ului *Ukraine*, iar Białystokul a fost anexat de *Reich*. Alături de cele trei țări baltice, Comisariatul General al Ruteniei Albe alcătuia *Reichskommissariat*-ul *Ostland*. Evreii bieloruși, indiferent dacă aparțineau acestei autorități de ocupație civile sau zonei de ocupație militară de la estul ei, erau în spatele liniilor Operațiunii Taifun. Pe măsură ce *Wehrmacht*-ul înainta, erau omorâți; când bătea pasul pe loc, unii dintre ei mai rămâneau o vreme în viață. Neputința germanilor de a cuceri Moscova la sfârșitul anului 1941 a salvat restul evreilor din Minsk, cel puțin pe moment. Întrucât divizii ale Armatei Roșii cu întăriri din Extremul Orient apărau capitala sovietică, au fost trimise pe front batalioane de *Ordnungspolizei*. Aceștia erau tocmai polițiștii care altfel ar fi primit sarcina să împuște evrei. Când ofensiva germană s-a împotmolit, la sfârșitul lui noiembrie, militarii și-au dat seama că cizmele și hainele luate de la soldații sovietici morți sau care căzuseră în captivitate nu aveau să le fie suficiente pentru iarna grea care îi aștepta. Trebuia ca lucrătorii evrei din Minsk să confecționeze mai multe, așa încât avea să li se îngăduie să trăiască pe durata iernii.[8]

De vreme ce Moscova rezista, germanii au fost siliți să renunțe la planurile lor pentru Minsk; acesta nu putea fi înfometat; țăranii din zonele rurale dimprejur nu puteau fi alungați; trebuia ca unii dintre evreii de acolo să mai trăiască o vreme. Germanii și-au afirmat dominația în Minsk prin faptul că au silit coloane de prizonieri de război să mărșăluiască prin ghetou și prin oraș. La sfârșitul anului 1941, când probabilitatea ca prizonierii de război să moară de foame era foarte mare, unii dintre ei au supraviețuit fugind – în ghetoul din Minsk. Ghetoul era totuși un loc mai sigur decât lagărele de prizonieri de război. În ultimele luni ale lui 1941, au murit mai mulți oameni în dulagurile și stalagurile din împrejurimi decât în ghetoul din Minsk. Enormul stalag 352, probabil cel mai implacabil lagăr de prizonieri de război dintre toate, era un complex de închisori din orașul Minsk și din jurul lui. Într-un lagăr de pe strada Șârokaia, din mijlocul orașului, erau atât prizonieri de război, cât și evrei. Fostele clădiri ale NKVD de la Tucinka funcționau acum ca închisoare și loc de execuție folosite de germani.[9]

Politica germană în Minskul ocupat era caracterizată prin teroare crâncenă și imprevizibilă. Convoiul carnavalesc al morții din

7 noiembrie 1941 a fost doar unul dintr-o serie de incidente sângeroase care i-au îngrozit pe evrei și i-au făcut să-și piardă încrederea în ce avea să li se întâmple. Evreilor cunoscuți și respectați înainte de război le-au fost rezervate umilințe speciale. Un om de știință de renume a fost obligat să traverseze târâș Piața Jubileului, centrul ghetoului, cu o minge de fotbal așezată pe spate. Apoi, a fost împușcat. Germanii au luat evrei ca sclavi, punându-i să le curețe locuințele și hainele. Medicul german (austriac) Irmfried Eberl, aflat la Minsk după o perioadă în care se ocupase de gazarea handicapaților din Germania, i-a scris soției că nu are nevoie de bani în acest „paradis“ Când Himmler a vizitat Minskul, în cinstea sa a avut loc execuția publică filmată a unor evrei. Se pare că mai târziu a vizionat filmul despre el însuși și despre masacru.[10]

Evreicele au avut de suferit în mod special. În ciuda reglementărilor împotriva „pângăririi rasiale“, unii germani au prins iute gustul

violului ca preludiu al uciderii. Cel puțin o dată germanii au organizat un „concurs de frumusețe" al evreicelor – le-au dus la cimitir, le-au silit să de dezbrace și apoi le-au omorât. În ghetou, soldații germani le sileau pe evreicele tinere să danseze goale noaptea; dimineața, nu mai rămâneau decât cadavrele fetelor. Perla Aginskaia își amintește ce a văzut într-un apartament întunecat din ghetoul din Minsk în toamna anului 1941: „[...] o odăiță, o masă, un pat. Sângele șiroia pe trupul fetei din rănile adânci, întunecate, din piept. Era clar că fusese violată și omorâtă. Se vedeau împușcături în jurul organelor genitale."[11]

Violența nu înseamnă curaj, iar teroarea nu înseamnă putere. În primele nouă luni de ocupație, din vara lui 1941 până la începutul primăverii lui 1942, dezlănțuirea de crime și violuri nu a adus Minskul sub totală dominație germană.

Minskul era un oraș insolit, un loc în care structura socială sfida atât mintea germanilor, cât și experiența acumulată de ei în Polonia ocupată. Aici, într-o metropolă sovietică, istoria evreilor luase altă turnură decât în Polonia. Douăzeci de ani de șanse sociale și constrângere politică își arătau roadele. Evreii fără barbă din oraș nu erau organizați în nici un fel de comunitate tradițională, dat fiind că sovieticii distruseseră în anii '20 și '30 instituțiile religioase și comunitare. Generația mai tânără de evrei era asimilată într-o măsură atât de mare, încât pe actele de identitate sovietice ale multora dintre ei apărea la naționalitate „bielorus" sau „rus". Cu toate că aceasta nu însemnase probabil prea mult pentru ei înainte de 1941, putea să le salveze viața sub regimul german. Unii evrei din Minsk aveau prieteni sau colegi bieloruși sau ruși care nu le cunoșteau religia sau naționalitatea, ori nu se sinchiseau de ele. Un exemplu izbitor de ignorare a originilor evreiești a fost Isai Kazinieț, care a organizat mișcarea comunistă clandestină din întregul oraș Minsk. Nici prietenii, nici dușmanii său nu știau că este evreu.[12]

Regimul sovietic a dat naștere unei anume toleranțe și asimilări, cu prețul subordonării și acceptării ordinelor venite de la Moscova. Inițiativa politică nu fusese recompensată în Uniunea Sovietică a lui Stalin. Oricine reacționa cu prea mare zel într-o anumită situație sau chiar față de o anumită linie politică risca mult când situația sau linia politică se schimbau. Regimul sovietic în general, și Marea Teroare din 1937–1938 în special, i-a învățat pe oameni să se

ferească de acțiunile spontane. Cei care s-au evidențiat la Minsk în anii '30 au fost împușcați de NKVD la Kuropatî. Chiar și când la Moscova trebuie să fi fost limpede că cetățenii sovietici din Minsk au propriile motive să li se împotrivească germanilor, comuniștii știau că acest lucru nu va fi suficient pentru a-i apăra de persecuții când sovieticii aveau să se întoarcă. Kazinieț și toți comuniștii locali șovăiau să creeze vreun soi de organizație, știind că stalinismul se opune oricărei acțiuni spontane pornite de jos. Lăsați de capul lor, l-au răbdat pe Hitler de teama lui Stalin.[13]

Un străin, comunistul polono-evreu Herș Smolar, a ajutat la stimularea la acțiune a comuniștilor și a evreilor din Minsk. Combinația ciudată de experiență sovietică și polonă pe care o avea i-a oferit abilitatea (și, poate, naivitatea) de a răzbate. Anii '20 îi petrecuse în Uniunea Sovietică, și vorbea rusă – principala limbă din Minsk. După ce s-a întors în Polonia, unde partidul comunist era scos în afara legii, s-a obișnuit să acționeze în ilegalitate împotriva autorităților locale. Arestat de poliția polonă, a stat în închisoare, astfel că a scăpat de acțiunile de execuții prin împușcare în masă dispuse de Stalin, care au marcat atât de intens Minskul. Era după gratii în timpul Marii Terori din 1937–1938, când comuniștii polonezi au fost chemați în Uniunea Sovietică pentru a fi împușcați. Smolar a fost eliberat din închisoare când Uniunea Sovietică a invadat Polonia, în 1939, și a slujit noul regim sovietic. A fugit pe jos de germani în iunie 1941, ajungând până la Minsk. După ce orașul a fost ocupat de germani, a început să organizeze mișcarea clandestină din ghetou și l-a convins pe Kazinieț că e posibilă și o mișcare clandestină în tot orașul. Kazinieț a vrut să știe pe cine reprezintă Smolar; acesta i-a spus sincer că nu acționează decât în numele său. Această negare se pare că l-a convins pe Kazinieț că Smolar este, de fapt, autorizat de Moscova să acționeze sub acoperire. Amândoi au găsit un mare număr de oameni, din ghetou și din afara lui, dornici să colaboreze; până la începutul toamnei anului 1941, și ghetoul, și orașul au fost împânzite de o mișcare comunistă clandestină, alcătuită din oameni devotați.[14]

Mișcarea clandestină a perturbat activitatea organelor prin care germanii controlau viața evreilor, *Judenrat* și poliția evreiască. Și în partea ocupată a Uniunii Sovietice, și în Polonia ocupată, germanii îi sileau pe evrei să stea în ghetouri, care erau administrate de un consiliu evreiesc local cunoscut sub numele german *Judenrat*.

În multe dintre orașele din Polonia ocupată, *Judenrat*-ul era alcătuit din persoane care avuseseră o poziție importantă în comunitatea evreiască antebelică, adesea aceiași oameni care conduseseră structurile comunitare evreiești legale din Polonia independentă. La Minsk, continuitatea la nivelul conducerii evreiești era imposibilă, dat fiind că sub sovietici viața comunitară evreiască dispăruse. Germanilor nu le era ușor să-i găsească pe reprezentanții elitelor evreiești, învățați să accepte compromisuri cu autoritățile locale. Se pare că au ales, mai mult sau mai puțin la nimereală, primul *Judenrat* din Minsk – și au ales prost. Întregul *Judenrat* coopera cu mișcarea clandestină.[15]

La sfârșitul lui 1941 și începutul lui 1942, evreii care voiau să fugă din ghetou puteau să se bazeze pe sprijinul *Judenrat*. Polițiștii evrei aveau să fie amplasați departe de locurile în care era plănuită evadarea. Dat fiind că ghetoul din Minsk era încercuit doar cu sârmă ghimpată, lipsa momentană de atenție a poliției le permitea oamenilor să fugă în pădure – care era foarte aproape de marginea orașului. Copiii foarte mici erau dați prin sârma ghimpată unor neevrei care erau de acord să-i crească sau să-i ducă în orfelinate. Copiii mai mărișori au învățat traseele de evadare și au ajuns să fie călăuze din oraș până în pădurea apropiată. Sima Fiterson, una dintre aceste călăuze, avea o minge cu care se juca pentru a le semnala celor care o urmau că s-a ivit o primejdie. Copiii s-au adaptat rapid și bine, dar tot erau într-o primejdie cumplită. Pentru a sărbători primul Crăciun sub ocupație germană, Erich von dem Bach-Zelewski, comandantul superior al SS și al poliției, a trimis familiilor celor din SS, aflate în Germania, sute de perechi de mănuși și șosete pentru copii.[16]

Spre deosebire de evreii din alte locuri aflate sub ocupație germană, cei din Minsk aveau unde să fugă. În pădurea din apropiere, puteau încerca să-i găsească pe partizanii sovietici. Știau că germanii luaseră nenumărați prizonieri de război și că unii dintre ei fugiseră în păduri. Acești oameni rămâneau în păduri, deoarece știau că germanii i-ar împușca sau i-ar înfometa. În iulie 1941, Stalin făcuse apel la comuniștii loiali să organizeze unități de partizani în spatele frontului, în speranța de a câștiga un anumit grad de control asupra acestei mișcări spontane înainte ca ea să devină importantă. Centralizarea încă nu era posibilă; soldații se ascundeau în pădure, iar comuniștii, dacă nu fugiseră, se străduiau din răsputeri să-și ascundă trecutul față de germani.[17]

În orice caz, activiștii clandestini din Minsk încercau să-și sprijine camarazii înarmați. În cel puțin un caz, membrii mișcării clandestine din ghetou au eliberat un ofițer al Armatei Roșii din lagărul de pe strada Șârokaia; el a devenit un comandant important al partizanilor din pădurea învecinată și, la rândul său, a salvat evrei. Muncitorii evrei din fabricile germane furau haine de iarnă și cizme destinate soldaților germani din Grupul de Armate Centru și le trimiteau partizanilor. Muncitorii din fabricile de armanent procedau la fel, ceea ce era un lucru remarcabil. *Judenrat*, căruia i se cerea să colecteze în mod regulat o „contribuție" bănească de la populația evreiască din ghetou, deturna o parte din aceste fonduri către partizani. Mai târziu, germanii au tras concluzia că întreaga mișcare a partizanilor sovietici a fost finanțată din ghetou. Aceasta era o exagerare izvorâtă din ideile stereotipe despre bogăția evreilor, însă ajutorul dat de ghetoul din Minsk a fost real.[18]

*

Războiul de partizani a fost un coșmar pentru planurile militare germane, iar ofițerii germani erau instruiți să se poarte aspru. Li se spusese să-i considere pe soldații sovietici niște slugi ale comisarilor politici comuniști, care îi învățau să lupte ca partizani într-un scelerat mod „asiatic". Războiul de partizani era (și este) ilegal, deoarece aduce atingere convenției armatelor regulate de a-și dirija violența una împotriva alteia, nu împotriva populațiilor din jur. În teorie, partizanii îi apărau pe civili de un ocupant ostil; în practică, și ei, asemenea forțelor de ocupație, erau siliți să trăiască din ceea ce luau de la civili. Dat fiind că partizanii se ascundeau printre civili, atrăgeau – și adesea chiar și voiau să atragă – represaliile din partea ocupanților asupra populației locale. Retorsiunile le slujeau apoi partizanilor ca propagandă pentru recrutare, sau nu le lăsau supraviețuitorilor alt loc în care să meargă decât pădurea. Dat fiind că forțele germane erau totdeauna restrânse și totdeauna era nevoie de ele pe front, autoritățile militare și civile se temeau cu atât mai mult de perturbările pe care le puteau crea partizanii.[19]

Bielorusia, plină de păduri și de mlaștini, era teritoriul ideal pentru războiul de partizani. Mai târziu, șeful de stat-major al armatei germane și-a imaginat cum ar fi să folosească arme nucleare pentru a curăța de oameni mlaștinile de acolo. Tehnologia nu era disponibilă, desigur, dar această fantezie ne dă o imagine atât despre

cruzimea planurilor germane, cât și despre temerile stârnite de terenul dificil. Politica armatei era de a stopa războiul de partizani prin „terorizarea populației, în așa măsură, încât să-i piară pofta de orice împotrivire". Bach, comandantul superior al SS și al poliției, a spus mai târziu că explicația fundamentală pentru uciderea de civili în acțiunile antipartizani a fost dorința lui Himmler de a-i omorî pe toți evreii și treizeci de milioane de slavi. Se pare că pe germani nu-i costa prea mult teroarea preventivă, dat fiind că oamenii respectivi erau oricum sortiți să moară (în Planul Foamei sau în *Generalplan Ost*). Hitler, care privea războiul de partizani ca pe o șansă de a distruge posibila opoziție, a reacționat energic când Stalin i-a îndemnat, în luna iulie, pe comuniștii locali să se împotrivească germanilor. Chiar și înainte de invadarea Uniunii Sovietice, Hitler își exonerase soldații de orice răspundere juridică pentru acțiunile împotriva civililor. Acum, voia ca soldații și poliția să ucidă pe oricine „ne aruncă fie și numai o privire chiorâșă".[20]

Germanilor nu le-a fost greu să controleze mișcarea de partizani la sfârșitul lui 1941, și pur și simplu au socotit că uciderea în masă a evreilor este pedeapsa potrivită. În septembrie 1941, în apropiere de Moghilev, s-a făcut o analiză privind găsirea de soluții la problema luptei împotriva partizanilor; punctul culminant l-a reprezentat împușcarea a treizeci și doi de evrei, dintre care nouăsprezece erau femei. Linia generală era că „unde sunt partizani, acolo sunt evrei, iar unde sunt evrei, acolo sunt partizani". De ce anume era așa, asta era mai greu de arătat. Ideile antisemite despre slăbiciunea și fățărnicia evreilor conlucrau la un fel de explicație: comandanții militari n-aveau cum să credă că evreii ar recurge cu adevărat la folosirea armelor, însă adesea considerau că populația evreiască este în spatele acțiunilor partizanilor. Generalul Bechtolsheim, care răspundea de securitatea din zona Minsk, credea că, dacă „se comite într-un sat un act de sabotaj și îi distrugi pe toți evreii din acel sat, poți să fii sigur că i-ai distrus pe făptași sau, cel puțin, pe cei din spatele acestora".[21]

În această atmosferă, în care partizanii erau slabi, iar pedepsele germane erau îndreptate împotriva evreilor, cei mai mulți evrei din ghetoul din Minsk nu se grăbeau să fugă în pădure. La Minsk, în ciuda tuturor ororilor, cel puțin erau acasă. În ciuda masacrelor obișnuite, nu mai puțin de jumătate dintre evreii din Minsk erau încă în viață la începutul anului 1941.

În 1942, mișcarea sovietică de partizani a luat un nou avânt, în același moment în care soarta evreilor bielorușii era pecetluită, și în mare parte din același motiv. În decembrie 1941, Hitler, pus în fața unui „război mondial", și-a exprimat dorința ca toți evreii din Europa să fie uciși. Înaintarea Armatei Roșii era una dintre principalele surse ale slăbirii pozițiilor germane în Bielorusia și ale dorinței de curând definite explicit a lui Hitler de asasinare a tuturor evreilor. Forțele sovietice care avansau au reușit chiar să deschidă o breșă în frontul german la începutul lui 1942. „Coridorul Suraj", cum a fost numit spațiul dintre Grupul de Armate Nord și Grupul de Armate Centru, a rămas deschis o jumătate de an. Până în septembrie 1942, sovieticii au putut să trimită oameni de încredere și armament pentru controlul și aprovizionarea partizanilor care acționau în Bielorusia. Astfel, autoritățile sovietice creau canale de comunicare mai mult sau mai puțin sigure. În mai 1942, s-a creat la Moscova un Comandament Central al Mișcării de Partizani.[22]

Hotărârea fermă a lui Hitler de a omorî toți evreii din Europa a ridicat conexiunea dintre evrei și partizani la rangul de abstracție: evreii îi sprijineau pe dușmanii germanilor, așa încât trebuia să fie eliminați în mod preventiv. Himmler și Hitler au asociat amenințarea evreiască cu amenințarea mișcării de partizani. Logica legăturii dintre evrei și partizani era vagă și tulbure, însă semnificația pentru evreii din Bielorusia, centrul luptelor de partizani, era cât se poate de limpede. În zona de ocupație militară, în spatele Grupului de Armate Centru, omorârea evreilor a început din nou în ianuarie 1942. Un *Einsatzkommando* și-a pictat pe camioane Steaua lui David, pentru a-și face cunoscută misiunea de a găsi evrei și de a-i ucide. Conducătorii lui *Einsatzgruppe* B au hotărât să-i ucidă, până în ziua de 20 aprilie 1942, care era ziua de naștere a lui Hitler, pe toți evreii din zona de care răspundeau.[23]

Autoritățile de ocupație civile din Minsk urmau și ele noua linie. Wilhelm Kube, comisarul general al Ruteniei Albe, s-a întâlnit cu comandanții poliției din zonă pe 19 ianuarie. Toți au părut să accepte formularea lui Kube: chiar dacă măreața sarcină „colonial-politică" a Germaniei în est cerea omorârea tuturor evreilor, va trebui ca unii să fie păstrați o vreme, ca mână de lucru. Acțiunile de ucidere din Minsk aveau să înceapă în martie și vor fi îndreptate împotriva populației care rămânea în ghetou în timpul zilei, în vreme ce brigăzile de lucrători erau plecate din ghetou.[24]

Pe 1 martie 1942, germanii i-au ordonat *Judenrat*-ului să dea pentru a doua zi o cotă de cinci mii de evrei. Mișcarea clandestină din ghetou a spus *Judenrat*-ului să nu negocieze sângele evreiesc, ceea ce probabil că nici nu era înclinat să facă. Unii dintre polițiștii evrei, în loc să-i ajute pe germani să realizeze acea cotă, le-au spus celorlalți evrei să se ascundă. Pe 2 martie, când cota nu a fost livrată, germanii au omorât copii – pe unii i-au împușcat, iar pe cei aflați în orfelinatul evreiesc i-au înjunghiat. Au omorât chiar și câțiva lucrători care se întorceau acasă. Un copil evreu care a scăpat de masacru a fost Feliks Lipski. Tatăl său fusese ucis ca spion polonez în timpul Marii Terori a lui Stalin, dispărând așa cum dispăreau pe atunci oamenii, fără ca nimeni să-i mai vadă vreodată. Acum, băiatul a văzut oameni pe care îi cunoștea zăcând morți în gropi. Își amintea nuanțele de alb: piele, rufărie de corp, zăpadă.[25]

După eșecul acțiunii de la începutul lunii martie 1942, germanii au nimicit mișcarea clandestină din Minsk și au accelerat masacrarea evreilor. La sfârșitul lui martie și începutul lui aprilie 1942, germanii au arestat și au executat 251 de activiști clandestini, evrei și neevrei, inclusiv căpetenia *Judenrat*-ului. (Kazinieț, organizatorul mișcării clandestine, a fost executat în luna iulie a acelui an.) Cam în același timp, Reinhard Heydrich a vizitat Minskul și se pare că a ordonat construirea unei fabrici a morții. SS-iștii au început lucrările unui nou complex la Malî Trasțianeț, în afara Minskului. La începutul lui mai 1942, aveau să fie ucise acolo circa patruzeci de mii de persoane. Soțiile oficialităților germane își aminteau de Malî Trasțianeț ca de un loc drăguț, în care puteai să călărești și să faci rost de haine de blană (luate de la evreice înainte de a fi împușcate).[26]

Câteva zeci de mii de evrei din Minsk au fost uciși în ultimele zile ale lunii iulie 1942. În ultima zi a lunii, Junita Vișniațkaia i-a scris o scrisoare de adio tatălui ei. „Îți spun adio înainte să mor. Mi-e tare frică de moartea asta, pentru că ei îi aruncă pe copiii mici de vii în gropile comune. Adio. Te sărut, te sărut."[27]

Era adevărat că uneori germanii evitau împușcarea copiilor mici și îi aruncau în gropi împreună cu cadavrele, lăsându-i să se sufoce sub pământ. Mai aveau la dispoziție și alte metode de ucidere, care îi scuteau să vadă cum se sfârșește o viață fragedă. Dubele de gazare colindau străzile din Minsk, și conducătorii lor îi căutau pe copiii evrei rămași pe drumuri. Oamenii dădeau dubelor de gazare un nume, folosit pentru camioanele NKVD cu câțiva ani înainte, în timpul Marii Terori: „exterminatorii de suflete".[28]

Fetele și băieții știau ce o să li se întâmple dacă sunt prinși. Cereau o fărâmă de demnitate pe când urcau rampa către moarte: „Vă rugăm, domnilor", le spuneau germanilor, „să nu ne bateți. Putem urca singuri în camioane".[29]

*

Până în primăvara lui 1942, evreii din Minsk ajunseseră să considere pădurea mai puțin primejdioasă decât ghetoul. Herș Smolar însuși a fost silit să părăsească ghetoul și să se ducă la partizani. Dintre cei aproximativ zece mii de evrei din Minsk care au ajuns la unitățile de partizani, cam jumătate au supraviețuit războiului. Smolar s-a numărat printre ei. Partizanii nu erau însă neapărat bucuroși de venirea evreilor. Rostul unităților de partizani era să învingă ocupația germană, nu să-i ajute pe civili să o suporte. Evreii lipsiți de arme erau adesea refuzați, ca și femeile și copiii. Chiar și bărbații evrei înarmați erau uneori trimiși înapoi sau chiar, în unele cazuri, uciși, ca să li se ia armele. Căpeteniile partizanilor se temeau că evreii din ghetouri sunt spioni germani, acuzație care nu era chiar așa de absurdă cum poate să pară. Se întâmpla, într-adevăr, ca germanii să captureze soțiile și copiii și apoi să-i pună pe soții evrei să se ducă în pădure și să se întoarcă cu informații, dacă voiau să-și mai vadă familiile.[30]

Situația evreilor din păduri s-a îmbunătățit treptat pe parcursul anului 1942, deoarece unii evrei și-au alcătuit propriile unități de partizani, lucru pe care, în cele din urmă, l-a confirmat Comandamentul Central al Mișcării de Partizani. Israil Lapidus a alcătuit o unitate de circa cincizeci de oameni. Detașamentul 16, al lui Șolem Zorin, avea de zece ori mai mulți, și a făcut incursiuni în ghetoul din Minsk ca să salveze evrei. În unele cazuri, unități de partizani sovietici au făcut diversiuni, ca să le permită evreilor să fugă din ghetou. Într-un caz, partizanii au atacat o unitate germană care mergea să lichideze un ghetou. Osvald Rufeisen, un evreu care lucra ca translator al poliției germane din orașul Mir, a strecurat arme în ghetou și i-a avertizat pe cei de acolo când a fost ordonată lichidarea.[31]

Tuvia Bielski, și el evreu, probabil că a salvat mai mulți evrei decât oricare alt șef de partizani. Dispunea de capacitatea specială de a înțelege primejdiile luptei de gherilă dintre Stalin și Hitler. Bielski era originar din vestul Bielorusiei, adică din partea de nord-est a

Poloniei, anexată de sovietici în 1939 și apoi pierdută în fața germanilor în 1941. Fusese în armata polonă, așa încât avea pregătire militară. Și el, și familia sa cunoșteau bine pădurile, probabil pentru că se îndeletniceau cu mici acțiuni de contrabandă. Și totuși, spiritul tactic nu i se reducea la nici o experiență anume. Pe de o parte, scopul său era să salveze evrei, nu să ucidă germani. În general, și el, și oamenii săi încercau să evite lupta. „Nu vă repeziți să luptați și să muriți", zicea el. „Au rămas atât de puțini dintre noi, încât trebuie să salvăm vieți. Să salvezi un evreu e mult mai important decât să omori germani." Pe de altă parte, era capabil să conlucreze cu partizanii sovietici, când își făceau apariția, chiar dacă principala lor sarcină era tocmai să omoare germani. Cu toate că tabăra sa mobilă era alcătuită în mare parte din femei și copii, a reușit să obțină de la sovietici recunoașterea statutului de comandant de partizani. Prin faptul că se concentra pe salvare, nu pe luptă, Bielski a salvat peste o mie de oameni.[32]

Bielski era o persoană neobișnuită în cadrul mișcării de partizani sovietici, care era din ce în ce mai amplă și din ce în ce mai subordonată Moscovei. La începutul anului 1942, existau în Bielorusia (după calculele sovieticilor) cam douăzeci și trei de mii de partizani; probabil că numărul s-a dublat până în momentul în care a fost creat Comandamentul Central al Mișcării de Partizani, în luna mai, și s-a dublat iarăși până la sfârșitul anului. În 1941, partizanii abia reușeau să rămână în viață; în 1942, erau în stare să îndeplinească anumite obiective cu valoare militară și politică. Plantau mine și distrugeau linii de cale ferată și locomotive. Se aștepta de la ei să-i împiedice pe germani să găsească alimente și să distrugă administrația germană. În practică, cea mai sigură cale de a ataca structura de ocupație germană era să ucidă personalul neînarmat din administrația civilă: primari ai orașelor mici, învățători, proprietari de pământuri și familiile lor. Nu era un exces, a fost politica oficială a mișcării sovietice de partizani până în noiembrie 1942. Partizanii au încercat să obțină controlul deplin al teritoriilor, pe care le numeau „republici ale partizanilor".[33]

Operațiunile partizanilor, așa eficiente cum erau uneori, au provocat populației civile bieloruse, evrei și neevrei deopotrivă, distrugeri inevitabile. Când partizanii sovietici îi împiedicau pe țărani să le dea germanilor alimente, ei dădeau pur și simplu ca sigură uciderea țăranilor de către germani. O pușcă sovietică îl amenința pe

țăran și apoi o pușcă germană îl ucidea. Odată ce germanii socoteau că au pierdut controlul asupra unui anumit sat, preluat de partizani, dădeau pur și simplu foc caselor și ogoarelor. Dacă nu puteau să obțină grâne, puteau măcar să nu le lase sovieticilor, având grijă ca aceștia să nu ajungă să le recolteze. Când partizanii sovietici sabotau trenurile, ei garantau de fapt exterminarea populației din apropierea locului respectiv. Când partizanii sovietici plantau mine, știau că unele dintre ele vor exploda sub pașii unor cetățeni sovietici. Germanii curățau minele, obligându-i pe localnici, bieloruși și evrei, să meargă ținându-se de mână peste câmpurile de mine. În general, conducerii sovietice nu-i păsa prea mult de această risipă de vieți omenești. Oamenii care mureau fuseseră sub ocupația germană și, prin urmare, erau suspecți – așadar poate chiar mai ușor de sacrificat decât cetățenii sovietici obișnuiți. Represaliile germane asigurau și ele creșterea numărului de partizani, căci supraviețuitorii nu mai aveau casă, mijloace de existență sau o familie la care să se întoarcă.[34]

Conducerea sovietică nu prea era afectată de necazurile evreilor. După noiembrie 1941, Stalin nu i-a scos niciodată în evidență pe evrei ca victime ale lui Hitler. Unii comandanți de partizani au încercat să-i apere pe evrei. Sovieticii însă, asemenea americanilor sau britanicilor, se pare că nu s-au gândit niciodată serios la vreo acțiune militară directă care să-i salveze pe evrei. Logica sistemului sovietic era totdeauna să se împotrivească liberei inițiative și să pună foarte puțin preț pe viața omenească. Evreii din ghetouri sprijineau, prin munca silnică pe care o făceau, efortul de război german, așa încât moartea lor în jurul gropilor comune nu îngrijora autoritățile din Moscova. Evreii care nu ajutau, ci îi hărțuiau pe germani dădeau dovadă de o primejdioasă capacitate de inițiativă și ar fi putut mai târziu să opună rezistență la restabilirea regimului sovietic. Conform logicii staliniste, evreii erau oricum suspecți: și dacă rămâneau în ghetou și munceau pentru germani, și dacă plecau din ghetou și se dovedeau capabili să acționeze independent. Șovăielile anterioare ale comuniștilor locali din Minsk s-au dovedit justificate: organizația lor de rezistență a fost tratată de către Comandamentul Central al Mișcării de Partizani din Moscova ca un cap de pod al Gestapoului. Cei care i-au salvat pe evreii din Minsk și au aprovizionat partizanii sovietici au fost etichetați drept unelte ale lui Hitler.[35]

Evreii care au reușit să ajungă la partizani „se simțeau deja eliberați", după cum își amintește Lev Kravet. Evreicelor, în general,

le era mai greu. În unitățile de partizani, forma obișnuită de adresare către fete și femei era „târfă", și, de obicei, femeilor nu le rămânea decât să-și caute un protector. Poate că asta voia să spună Rosa Gherasimova, care a supraviețuit printre partizani, când își amintea că „viața era, de fapt, insuportabilă, dar partizanii chiar m-au salvat". Unii comandanți de partizani, evrei și neevrei, au încercat să fie protectorii „taberelor familiale" pentru femei, copii și vârstnici. Copiii care au avut norocul să fie în taberele familiale jucau un fel de v-ați ascunselea, în care germani vânau evrei, iar aceștia erau apărați de partizani. Acest lucru era adevărat în cazul lor; și totuși, chiar dacă partizanii au salvat aproximativ treizeci de mii de evrei, nu este limpede dacă, în cele din urmă, acțiunile lor au împiedicat omorârea evreilor ori au provocat-o. Luptele de partizani din spatele liniilor au atras forțe de poliție și militare germane către spatele frontului, unde polițiștilor și soldaților le era aproape întotdeauna mai ușor să omoare evrei decât să urmărească partizanii și să lupte cu ei.[36]

În a doua jumătate a anului 1942, operațiunile germane împotriva partizanilor erau cu neputință de diferențiat de masacrarea evreilor. Pe 18 august 1942, Hitler a ordonat ca partizanii din Bielorusia să fie „exterminați" până la sfârșitul anului. Se înțelegea, de asemenea, că și evreii trebuie uciși până la același termen. Eufemismul „tratament special", care însemna împușcare, apare în rapoarte în legătură atât cu evrei, cât și cu civili bieloruși. Logica celor două acțiuni era întortocheată, și totuși, cumva, convingătoare: inițial, evreii au fost uciși „ca partizani", în 1941, când încă nu existau formațiuni de partizani cu adevărat amenințătoare; apoi, când au existat astfel de formațiuni de partizani, în 1942, țăranii care colaborau cu ele au fost uciși „ca evrei". Echivalența dintre evrei și partizani era subliniată iar și iar, într-un ciclu retoric descendent, care se putea sfârși doar odată cu dispariția, pur și simplu, a ambelor grupuri.[37]

La jumătatea anului 1942, numărul evreilor scădea vertiginos, însă numărul partizanilor creștea rapid. Aceasta n-a avut nici un efect asupra raționamentului naziștilor, cu excepția faptului că metodele de tratare a civililor bieloruși au ajuns să fie și mai asemănătoare cu metodele de tratare a evreilor. Întrucât partizanii au început să fie greu de găsit pentru că erau prea puternici, iar evreii au

început să fie greu de găsit pentru că erau prea puțini, germanii au supus populația bielorusă neevreiască la o campanie tot mai amplă de omoruri. Din punctul de vedere al poliției germane, Soluția Finală și ofensiva împotriva partizanilor au interferat.

Să luăm un singur exemplu: pe 22 și 23 septembrie 1942, Batalionul de *Ordnungspolizei* 310 a fost trimis să distrugă trei sate, din cauza unor presupuse legături cu partizanii. În primul sat, Borki, polițiștii i-au arestat pe toți oamenii, bărbați, femei și copii, i-au încolonat și i-au mânat la o distanță de șapte sute de metri, apoi le-au dat hârlețe ca să-și sape singuri gropile. Polițiștii i-au împușcat pe țăranii bieloruși fără nici un răgaz, de la 9.00 dimineața până la 18.00 seara: au murit 203 bărbați, 372 de femei și 130 de copii. Trupele *Ordnungspolizei* au cruțat 104 oameni, clasificați drept „de încredere", cu toate că este greu de crezut că au mai putut rămâne așa după acest spectacol. Batalionul a ajuns în satul următor, Zabloițe, la 2.00 dimineața și l-a încercuit la 5.00. I-au dus cu forța pe toți locuitorii în școală, și apoi au împușcat 284 de bărbați, femei și copii. În al treilea sat, Borisovka, batalionul a raportat uciderea a 169 de bărbați, femei și copii. Peste patru săptămâni, batalionul a primit sarcina să lichideze evreii dintr-un lagăr de muncă. Când au omorât 461 de evrei, pe 21 octombrie, au folosit metode foarte asemănătoare: cu singura deosebire că nu a mai fost nevoie să surprindă populația, dat fiind că era deja sub pază, în lagăr.[38]

În ciuda unor noi ofensive, „războiul" împotriva evreilor a fost singurul pe care îl câștigau germanii în anul 1942. Grupul de Armate Nord continua blocada Leningradului. Grupul de Armate Centru n-a înaintat deloc către Moscova. Grupul de Armate Sud trebuia să asigure fluviul Volga și alimentarea cu țiței din Caucaz. O parte din trupe au ajuns la Volga în august 1942, dar nu au putut să cucerească Stalingradul. Trupele germane s-au repezit prin sudul Rusiei până în Caucaz, dar nu au reușit să controleze până în iarnă zonele cruciale. Aceasta avea să fie ultima ofensivă germană importantă pe frontul de răsărit. Până la sfârșitul anului 1942, germanii au ucis cel puțin 208.089 de evrei în Bielorusia. Uciderea civililor evrei nu a reușit însă să împiedice în vreun fel Armata Roșie, și nici măcar să încetinească acțiunile partizanilor.[39]

Germanii, care duceau lipsă de personal în spatele frontului și aveau nevoie să-și păstreze trupele pe front, au încercat în toamna

lui 1942 să facă mai eficient războiul împotriva partizanilor. Himmler l-a numit pe Bach, comandantul superior al SS și al poliției de acolo, conducător al războiului împotriva partizanilor din zonele aflate sub autoritate civilă. În realitate, răspunderea a căzut pe umerii adjunctului lui, Curt von Gottberg, un bețivan a cărui carieră în SS fusese salvată de Himmler. Gottberg nu fusese rănit în război, dar își pierduse o parte din picior (și autoritatea în SS) când a intrat cu mașina într-un pom. Himmler a fost cel care a plătit proteza lui Gottberg și l-a repus în funcție. Sarcina primită în Bielorusia era o șansă să-și dovedească bărbăția, și a prins-o din zbor. După numai o lună de antrenament de poliție, și-a alcătuit propriul grup de luptă, care a activat din noiembrie 1942 până în noiembrie 1943. În primele lor cinci luni de campanie, oamenii din grupul de luptă au raportat uciderea a 9.432 de „partizani", a 12.946 de „suspecți de a fi partizani" și a circa 11.000 de evrei. Cu alte cuvinte, grupul de luptă a împușcat, în medie, două sute de oameni în fiecare zi, aproape toți civili.[40]

Unitatea răspunzătore de mai multe atrocități decât oricare alta a fost comandoul special SS Dirlewanger, care a sosit în Bielorusia în februarie 1942. În Bielorusia și, de fapt, pe toate teatrele de luptă din cel de-al Doilea Război Mondial, puțini s-au putut compara cu Oskar Dirlewanger din punctul de vedere al cruzimii. Era alcoolic și dependent de droguri, înclinat spre violență. A luptat în rândurile gărzilor germane de dreapta după Primul Război Mondial și și-a petrecut anii '20 schingiuind comuniști și scriind o teză de doctorat despre economia planificată. S-a alăturat partidului nazist în 1923, dar și-a periclitat viitorul politic din cauza accidentelor de mașină și a legăturii sexuale cu o minoră. În martie 1940, Himmler l-a pus în fruntea unei formațiuni speciale, brigada braconierilor, alcătuită din delincvenți care fuseseră arestați pentru că au vânat pe terenurile altora. Unii conducători naziști aveau o concepție romantică despre acești oameni, privindu-i ca pe tipul de vechi germani puri, care se împotriveau tiraniei legii. Vânătorii au fost trimiși mai întâi la Lublin, unde unitatea a fost întărită cu alți delincvenți, inclusiv asasini și persoane care sufereau de boli psihice. În Bielorusia, Dirlewanger și vânătorii săi au luptat într-adevăr cu partizanii. Cel mai adesea însă, au omorât civili ale căror sate erau în locul nepotrivit. Metoda preferată a lui Dirlewanger era să mâne populația locală într-un hambar, să-i dea foc și să mitralieze pe

oricine încerca să fugă. În perioada în care a fost în misiune în Bielorusia, comandoul special SS Dirlewanger a omorât cel puțin treizeci de mii de civili.[41]

Unitatea lui Dirlewanger a fost una dintre cele câteva formațiuni ale *Waffen-SS* și *Ordnungspolizei* detașate în Bielorusia ca să întărească armata obișnuită care era greu încercată. La sfârșitul anului 1942, soldații germani erau cumplit de obosiți, conștienți de înfrângere, scutiți de obligațiile legale normale față de civili, și li se ordonase să-i trateze pe partizani extrem de brutal. Când li s-a dat misiunea de a lupta cu partizanii, soldații s-au confruntat cu neliniștea provocată de lupta cu un inamic care putea să apară și să dispară în orice moment și care cunoștea ținutul, în vreme ce ei nu-l cunoșteau. Trupele *Wehrmacht* cooperau acum cu poliția și cu SS, a căror sarcină principală era de câtăva vreme uciderea în masă a civililor, în primul rând a evreilor. Știau cu toții că, în principiu, extermină partizanii. În aceste condiții, rata deceselor din rândurile populației civile nu avea cum să nu fie foarte mare, indiferent de particularitățile tacticilor germane.

Principalele acțiuni germane de la jumătatea lui 1942, numite „Marile Operațiuni", erau, de fapt, *proiectate* să omoare în aceeași măsură civili bieloruși și evrei bieloruși. Germanii, incapabili să-i înfrângă pe partizani ca atare, omorau oamenii care i-ar fi putut ajuta pe partizani să lupte. Unitățile aveau o cotă zilnică de ucideri, pe care o îndeplineau în general încercuind satele și împușcând aproape toți locuitorii, sau pe toți. Omorau oamenii la marginea gropilor, sau, ca în cazul lui Dirlewanger și al celor care îi urmau exemplul, îi ardeau în hambare sau îi aruncau în aer, silindu-i să curețe câmpurile de mine. În toamna lui 1942 și la începutul lui 1943, germanii au lichidat ghetouri și sate întregi care aveau legături cu partizanii. În Operațiunea Febra Mlaștinilor, din septembrie 1942, Brigada Dirlewanger i-a ucis pe cei 8.350 de evrei supraviețuitori din ghetoul din Baranovici, după care a omorât 389 de „bandiți" și 1.274 de „suspecți de a fi bandiți". Aceste atacuri a fost conduse de Friedrich Jeckeln, comandantul superior al SS și al poliției din *Reichskommissariat*-ul *Ostland*, cel care organizase împușcarea în masă a evreilor din Kamianeț-Podilski, în Ucraina, și lichidarea ghetoului din Riga, în Letonia. Operațiunea Hornung, din februarie 1943, a început cu lichidarea ghetoului din Sluțk, adică împușcarea a circa

3.300 de evrei. Într-o zonă de la sud-vest de Sluțk germanii au omorât alți aproape 9.000 de oameni.[42]

La începutul anului 1943, oamenii din Bielorusia, în special tinerii, erau prinși într-o rivalitate înverșunată între trupele germane și partizanii sovietici, care transforma în nonsens ideologiile ambelor părți. Germanii, care duceau lipsă de personal, au recrutat localnici pentru trupele lor de poliție (iar în a doua jumătate a anului 1942 pentru o organizație de gărzi de „autoapărare"). Înainte de război, mulți dintre aceștia fuseseră comuniști. În ceea ce-i privește, partizanii au început în 1943 să recruteze polițiștii bieloruși din slujba germanilor, deoarece acești oameni aveau cel puțin, într-o oarecare măsură, arme și pregătire.[43]

Eșecurile *Wehrmacht*-ului pe câmpul de luptă, mai mult decât orice implicare politică sau ideologică locală, au fost ceea ce a determinat de care parte au hotărât bielorușii să lupte, când au avut de ales. Ofensiva de vară a Grupului de Armate Sud a eșuat, și întreaga Armată a Șasea a fost distrusă în Bătălia Stalingradului. În februarie 1943, când veștile despre înfrângerea suferită de *Wehrmacht* au ajuns în Bielorusia, douăsprezece mii de polițiști și de membri ai gărzilor au plecat din serviciul germanilor și li s-au alăturat partizanilor sovietici. Conform unui raport, numai pe 23 februarie au plecat opt sute. Aceasta însemna că unii bieloruși, care omorâseră evrei când erau în slujba naziștilor, în 1941 și 1942, li s-au alăturat în 1943 partizanilor sovietici. Mai mult: oamenii care i-au recrutat pe acești polițiști bieloruși, ofițerii politici din rândurile partizanilor, erau uneori evrei care nu fuseseră omorâți de polițiștii bieloruși pentru că fugiseră din ghetouri. Evreii încercau să supraviețuiască Holocaustului prin recrutarea celor care îl înfăptuiseră.[44]

Numai evreii, adică puținii evrei care rămăseseră în Bielorusia în 1943, aveau un motiv limpede să fie mai degrabă de o parte decât de cealaltă. Întrucât erau dușmanul evident și declarat al germanilor în acest război, iar dușmănia germanilor însemna moarte, aveau toate stimulentele ca să li se alăture sovieticilor, în ciuda pericolelor vieții de partizan. Pentru bieloruși (și ruși și polonezi), riscurile erau mai echilibrate; însă posibilitatea de a nu se implica era din ce în ce mai mică. Pentru bielorușii care au ajuns să lupte și să moară de o parte sau de cealaltă a fost de foarte multe ori vorba de hazard, în funcție de cine era în sat când partizanii sovietici sau poliția germană

își făceau apariția în misiunile lor de recrutare, care constau adesea pur și simplu în silirea tinerilor să li se alăture. Întrucât ambele părți știau că statutul de membru al acestor tineri era în mare măsură accidental, îi supuneau pe recruți la teste de loialitate monstruoase, cum ar fi uciderea unor prieteni sau a unor membri ai familiilor lor care fuseseră prinși luptând de partea cealaltă. Dat fiind că din ce în ce mai mulți bieloruși se alăturau partizanilor sau diferitelor formațiuni de poliție și paramilitare pe care germanii le organizau în mare grabă, aceste evenimente dezvăluiau pur și simplu esența situației: Bielorusia era o societate divizată împotriva ei înșeși de către alții.[45]

În Bielorusia, ca oriunde altundeva, poliția germană locală era condiționată de preocupările economice generale. În 1943, germanii erau preocupați mai mult de penuria forței de muncă decât de penuria alimentelor, așa încât politica lor în privința Bielorusiei s-a schimbat. Dat fiind că războiul cu Uniunea Sovietică mergea mai departe, iar *Wehrmacht*-ul avea pierderi cumplite lună după lună, a trebuit ca bărbații germani să fie luați de la ferme și din fabrici și trimiși pe front. Pentru ca economia germană să poată funcționa, a trebuit să li se găsească înlocuitori. În octombrie 1942, Hermann Göring a dat o directivă extraordinară: bărbații bieloruși din satele asupra cărora plana îndoiala nu mai trebuiau împușcați, ci ținuți în viață și trimiși la muncă forțată în Germania. Oamenii care puteau munci trebuiau „selectați" pentru muncă, nu omorâți – chiar dacă ridicaseră armele împotriva Germaniei. De acuma – părea să fie raționamentul lui Göring – forța lor de muncă era tot ce puteau să ofere *Reich*-ului, și era mai importantă decât moartea lor. Întrucât partizanii sovietici controlau o parte din ce în ce mai mare din teritoriul bielorus, oricum ajungea în Germania din ce în ce mai puțină hrană. Dacă țăranii bieloruși nu puteau să muncească pentru Germania în Bielorusia, cel mai bine era să-i silească să muncească în Germania. Era o o achiziție cât se poate de macabră. Hitler a spus limpede în decembrie 1942 același lucru la care Göring făcuse aluzie: femeile și copiii, considerați mai puțin folositori la muncă, trebuie să fie împușcați.[46]

A fost un exemplu cât se poate de spectaculos al campaniei germane de recrutare a forței de muncă din răsărit, care începuse cu polonezii din Guvernământul General și s-a întins la Ucraina, înainte de a ajunge la apogeul sângeros în Bielorusia. La sfârșitul războiului,

FINLANDA
SUEDIA
Armata Finlandeză
Lacul Ladoga
Helsinki
Leningrad
LENINGRAD
Tallinn
Tihvin
VOLHOV
Marea Baltică
Novgorod
XXXX
NORD
KÜCHLER
Demiansk
Riga
Holm
NORD-VEST
Kalinin
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
Velikie Luki
Nevel
Rjev
KALININ
Moscova
Kaunas
Vilnius
Dvina
Oka
Smolensk
GERMANIA
Riazan
Minsk
XXXX
CENTRU
KLUGE
VEST
Briansk
U.R.S.S.
Varșovia
Orel
BIELORUS
Brest
Pinsk
Pripet
Homel
Lublin
Mlaștinile Pripet
Cernigov
Kursk
VORONEJ
Voronej
Lutsk
Rivne
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Lviv
Jitomir
Kiev
Belgorod
FRONTUL STEPEI
REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE
Harkov
Nistru
Vinnița
Nipru
Don
XXXX
SUD
MANSTEIN
Izium
SUD-VEST
UNGARIA
Dnepropetrovsk
Stalino
SUD
Chișinău
Taganrog
Nikolaev
Mariupol
Rostov
Melitopol
Odessa
Marea Azov
ROMÂNIA
XXXX
A
KLEIST
Crimeea
Kerci
CAUCAZUL DE NORD
București
Dunărea
Sevastopol
Novorossiisk
Sofia
Marea Neagră
BULGARIA
GRECIA
Istanbul
TURCIA
FRONTUL DE EST
IULIE 1943
Înaintarea sovietică la începutul anului 1943

cam opt milioane de străini din est, cei mai mulți dintre ei slavi, munceau în *Reich*. Era un rezultat destul de nefiresc, chiar și după standardele rasismului nazist: bărbații germani au plecat peste hotare și au omorât milioane de „suboameni" doar ca să importe milioane de alți „suboameni" ca să facă în Germania munca pe care bărbații germani ar fi făcut-o ei înșiși – dacă nu ar fi fost peste hotare, omorând „suboameni". Efectul net, lăsând deoparte uciderile în masă de peste hotare, a fost că Germania a devenit o țară mai slavă decât fusese vreodată în istorie. (Nefirescul avea să ajungă la extrem în primele luni din 1945, când evreii supraviețuitori au fost trimiși în lagăre de muncă din Germania însăși. După ce omorâseră 5,4 milioane de evrei ca dușmani rasiali, germanii au adus apoi supraviețuitorii evrei acasă, ca să facă munca pe care ucigașii poate că ar fi făcut-o ei înșiși dacă nu ar fi fost peste hotare, ca să omoare.)

Conform acestei noi politici, polițiștii și soldații germani aveau să ucidă femeile și copiii bieloruși, astfel încât soții și tații și frații lor să poată fi folosiți ca sclavi. Așadar, operațiunile împotriva partizanilor din primăvara și vara lui 1943 au fost campanii sclavagiste, nu război încadrabil în vreo categorie. Dar, întrucât vânătoarea de sclavi și masacrele asociate cu ea se izbeau uneori de împotrivirea partizanilor sovietici, germanii au avut pierderi. În mai și iunie 1943, prin Operațiunile Freischütz (sau Trăgătorul de elită) și Voievodul țiganilor (numite după o operă și o operetă), germanii au vrut să asigure căile ferate din regiunea Minsk, precum și muncitorii pentru Germania. Au raportat uciderea a 3.152 de „partizani" și deportarea a 15.801 de muncitori. Dintre ei însă, au murit 294 de oameni: un raport ridicol de mic, de 1:10, dacă presupunem (greșit) că partizanii morți din raport chiar erau partizani, și nu (în general) civili, dar tot este un număr semnificativ.[47]

În mai 1943, prin Operațiunea Cottbus, germanii au încercat să curețe de partizani o zonă aflată în nordul Minskului, la 140 de kilometri. Trupele lor au distrus sat după sat, îngrămădind sătenii în hambare și apoi arzându-le până în temelii. În zilele următoare, porcii și câinii de acolo, rămași fără stăpân, erau văzuți prin sate cărând în fălci membre omenești arse. Numărătoarea oficială a fost de 6.087 de morți; însă numai Brigada Dirlewanger a raportat paisprezece mii de oameni uciși în această operațiune. Majoritatea morților erau femei și copii; circa șase mii de bărbați au fost trimiși în Germania, la muncă.[48]

Operațiunea Hermann, numită după Hermann Göring, a atins extrema acestei logici economice în vara lui 1943. Între 13 iulie și 11 august, grupurile de luptă germane și-au ales câte un sector, i-au ucis pe toți locuitorii, în afară de bărbații buni de muncă, au luat toate bunurile care puteau fi cărate și apoi au ars tot ce mai rămăsese în picioare. După trierea pentru muncă a populațiilor locale bielorusă și polonă, femeile, copiii și bătrânii bieloruși și polonezi au fost împușcați. Această operațiune a avut loc în vestul Bielorusiei – în ținuturi care fuseseră invadate de Uniunea Sovietică și anexate din Polonia în 1939, înainte de invazia germană care a urmat, în 1941.[49]

Prin aceste păduri erau și partizani polonezi, luptători care credeau că aceste teritorii trebuie să fie redate Poloniei. Astfel, acțiunile germane împotriva partizanilor erau îndreptate aici atât împotriva partizanilor sovietici (reprezentând puterea care guvernase în 1939–1941), cât și împotriva mișcării clandestine polone (luptând pentru independența Poloniei și integritatea teritorială, cu granițele din 1918–1939). Trupele polone făceau parte din Armata Polonă a Țării, subordonată guvernului polon aflat în exil la Londra. Polonia era unul dintre aliați, așa încât, în principiu, trupele polone și sovietice luptau împreună împotriva germanilor. Dar, din cauză că și Uniunea Sovietică, și Polonia își revendicau aceste teritorii din partea apuseană a Bielorusiei sovietice (din punctul de vedere al sovieticilor) sau partea de nord-est a Poloniei (din punctul de vedere al polonezilor), în practică lucrurile nu erau așa de simple. Luptătorii polonezi s-au pomenit prinși între trupele sovietice și germane care nu se sinchiseau de legi. Când trupele polone nu s-au subordonat Moscovei, civili polonezi au fost masacrați de partizanii sovietici. De exemplu, pe 8 mai, la Naliboki, partizanii sovietici au împușcat 127 de polonezi.[50]

În vara lui 1943, ofițeri ai Armatei Roșii au invitat la negocieri ofițeri ai Armatei Polone a Țării, și apoi i-au ucis în drum spre locurile de întâlnire. Comandantul mișcării de partizani sovietice credea că modalitatea de a trata Armata Țării este ca oamenii ei să fie denunțați germanilor, care apoi îi împușcau pe polonezi. Între timp, trupele polone erau atacate și de germani. În diferite momente, comandanții polonezi erau în contact atât cu sovieticii, cât și cu germanii, dar n-au putut face o alianță reală cu nici unii: la urma urmei, scopul polonezilor era să refacă o Polonie independentă între hotarele sale antebelice. Cât de greu avea să fie acest lucru, în vreme ce

puterea lui Hitler ceda locul puterii lui Stalin, începea să devină limpede în mlaștinile bieloruse.[51]

Germanii numeau zonele curățate de populație în Operațiunea Hermann și în operațiunile următoare din 1943 „zone moarte" Oamenii găsiți într-o „zonă moartă" erau „pradă sigură" Regimentul de Siguranță 45 al *Wehrmacht*-ului a omorât civili în Operațiunea Iepurașul de Paște din 1943. Resturile lui *Einsatzgruppe* D, trimise în Bielorusia în primăvara lui 1943, au contribuit la această acțiune. Veneau din sudul Rusiei și sudul Ucrainei, unde restul grupului de Armate Sud se retrăgea, în urma înfrângerii de la Stalingrad. Sarcina lui *Einsatzgruppe* D acolo era să acopere retragerea germană, omorând civilii oriunde se raporta vreo împotrivire. În Bielorusia, unitatea a ars până în temelii sate în care nu exista nici o împotrivire, după ce a luat toate animalele pe care le putea lua. *Einsatzgruppe* D nu mai acoperea o retragere a *Wehrmacht*-ului, cum se întâmplase mai la sud, ci pregătea o retragere.[52]

Recurgerea la „zone moarte" implica recunoașterea faptului că puterea sovietică avea să se întoarcă în curând în Bielorusia. Grupul de Armate Sud (mult diminuat și luptând sub alte nume) se retrăgea. Grupul de Armate Nord încă mai asedia, fără rost, Leningradul. Bielorusia însăși era încă în spatele liniilor Grupului de Armate Centru, dar nu pentru mult timp.

În diferite momente din timpul ocupației germane a Bielorusiei, unii militari și civili germani și-au dat seama că teroarea în masă eșuează, iar populația bielorusă trebuie să fie silită prin alte mijloace să sprijine regimul german, dacă voiau să învingă Armata Roșie. Acest lucru era imposibil. La fel ca în celelalte locuri din partea ocupată a Uniunii Sovietice, germanii reușiseră să-i facă pe mulți oameni să-și dorească revenirea regimului sovietic. Un specialist german în propagandă trimis în Bielorusia a raportat că nu avea nimic de spus populației.[53]

Armata Populară Rusă de Eliberare (RONA, după abrevierea rusă) sprijinită de germani a fost cea mai spectaculoasă încercare de a câștiga sprijin local. Era condusă de Bronislav Kaminski, cetățean sovietic de naționalitate rusă și polonă și poate că și cu ceva strămoși germani, care se pare că fusese trimis în anii '30 într-o „așezare specială" sovietică. S-a prezentat ca opozant al colectivizării. Germanii i-au permis un experiment de autoguvernare locală în

orașul Lokot, din partea nord-vestică a Rusiei. Lui Kaminski i s-au încredințat operațiunile antipartizani, iar localnicilor li s-a îngăduit să păstreze o parte mai mare din cerealele pe care le produceau. Când războiul s-a întors împotriva germanilor, Kaminski și întregul lui aparat au fost trimiși din Rusia în Bielorusia, unde trebuiau să joace un rol similar. Lui Kaminski i s-a ordonat să lupte împotriva partizanilor sovietici din Bielorusia, însă el și oamenii săi de-abia au reușit să se apere la cartierul lor general. Firește, în ochii localnicilor bieloruși, RONA erau străinii care luau pământurile, în vreme ce vorbeau despre dreptul la proprietate.[54]

În anii 1942 și 1943, Wilhelm Kube, căpetenia Comisariatului General Rutenia Albă, a încercat să răstoarne unele dintre principiile fundamentale ale colonialismului german, cu speranța de a determina populația să se împotrivească Armatei Roșii. A căutat să facă unele concesii naționale, sponsorizând școli bieloruse și organizând tot soiul de comitete consultative și unități de gardă. În iunie 1943, a mers până acolo, încât a abolit colectivizarea agriculturii, decretând că țăranii bieloruși pot să aibă pământul lor. Această politică era o dublă absurditate: o mare parte a zonei rurale era controlată de partizani, iar aceștia îi omorau pe oamenii care se împotriveau colectivelor agricole de producție; între timp, armata și poliția germană respingeau în mod la fel de categoric dreptul la proprietate, prin faptul că jefuiau și ardeau gospodăriile, ucideau familiile de țărani și îi trimiteau pe aceștia la muncă silnică în Germania. De vreme ce germanii nu respectau dreptul la viață al țăranilor bieloruși, țăranilor le venea greu să ia în serios noua grijă față de proprietatea privată.[55]

Chiar dacă ar fi avut cumva succes, politicile lui Kube dezvăluiau imposibilitatea unei colonizări gemane a estului. Rostul slavilor era să fie înfometați și strămutați; Kube a vrut să guverneze și să lupte cu ajutorul lor. Colhozul trebuia păstrat, pentru a obține hrană; Kube a propus să fie desființat, iar bielorușii să fie lăsați să cultive pământul în voie. Prin anularea ambelor politici, sovietică și nazistă, Kube dezvăluia asemănarea lor fundamentală în zonele rurale. Și autocolonizarea sovietică, și colonizarea rasială germană implicau o exploatare economică deliberată. Din cauză însă că germanii erau mai cruzi și pentru că masacrele germane erau mai actuale în mintea localnicilor, puterea sovietică a izbutit să pară mai puțin rea, sau chiar să arate a eliberare. Partizanii sovietici au pus capăt

experimentelor lui Kube. El a fost ucis în septembrie 1943 de o bombă pe care servitoarea lui i-a pus-o sub pat.[56]

*

În Bielorusia, mai mult decât oriunde altundeva, sistemele nazist și sovietic s-au suprapus parțial și au interacționat. Teritoriul ei relativ mic a fost spațiul pe care s-au desfășurat un război aprig, campanii împotriva partizanilor și atrocități în masă. A fost zona din spatele Grupului de Armate Centru al germanilor, care ar fi făcut orice ca să cucerească Moscova, și ținta diviziilor Armatei Roșii de pe frontul bielorus, care plănuiau să se întoarcă. Nu a fost controlat deplin nici de administrația germană, nici de partizani, fiecare dintre aceștia recurgând la teroare, în lipsa unor elemente materiale solide sau a unor stimulente morale la loialitate. A fost căminul uneia dintre cele mai mari populații evreiești din Europa, sortită pieirii, dar și neobișnuit de capabilă de împotrivire. Se pare că la Minsk și în Bielorusia i s-au împotrivit lui Hitler mai mulți evrei decât oriunde altundeva – cu toate că, în afară de puține cazuri, nu au putut să se împotrivească regimului nazist fără să ajute puterea sovietică. Unitățile lui Bielski și Zorin erau cele mai mari formațiuni de partizani evrei din Europa.[57]

Aceasta nu era o zonă cenușie, o zonă liminală, un spațiu marginal; nu i se aplica nici unul dintre clișeele convenabile sociologiei masacrului. A fost negru pe negru. Germanii i-au omorât pe evrei ca partizani, și mulți evrei au devenit partizani. Evreii care au devenit partizani au slujit regimul sovietic și au participat la politica sovietică de represalii împotriva populației civile. Războiul de partizani din Bielorusia a fost un pervers efort interactiv al lui Hitler și Stalin, care au ignorat legile războiului și au determinat escaladarea conflictului din spatele frontului. După eșecul Operațiunii Barbarossa și al Operațiunii Taifun, soarta pozițiilor germane din spatele frontului a fost pecetluită. Inițial, politica împotriva partizanilor, la fel ca multe altele dintre planurile germane, depindea de o victorie rapidă și deplină. Personalul era suficient pentru uciderea evreilor, dar nu pentru lupta cu partizanii. În lipsa personalului adecvat, germanii ucideau și terorizau. Teroarea slujea la sporirea forței, însă forțele sporite au fost, în ultimă instanță, ale lui Stalin.

Exista o mișcare de partizani sovietici, iar germanii chiar au încercat să o suprime. În practică însă, politicile germane nu erau

altceva decât crimă în masă. Într-un raport al *Wehrmacht*-ului, s-a raportat împușcarea a 10.431 de partizani, dar s-a raportat capturarea a numai nouăzeci de pușți. Aceasta înseamnă că aproape toți cei uciși erau, de fapt, civili. În timp ce a ucis primii cincisprezece mii de oameni, Comandoul Special Dirlewanger a pierdut doar nouăzeci și doi de membri – mulți dintre ei, fără îndoială, în accidente de tir sau la beție. Un astfel de raport poate exista doar când victimele sunt civili neînarmați. Sub acoperirea operațiunilor împotriva partizanilor, germanii au asasinat civili bieloruși (sau evrei, sau polonezi, sau ruși) din 5.295 de localități din Bielorusia sovietică ocupată. Câteva sute dintre aceste sate și orașe au fost arse complet. În total, în campania lor împotriva partizanilor, germanii au ucis aproximativ 350.000 de oameni, dintre care cel puțin nouăzeci la sută nu erau înarmați. Germanii au ucis în Bielorusia o jumătate de milion de evrei, dintre care treizeci de mii în timpul operațiunilor împotriva partizanilor. Doar că nu era limpede felul în care trebuiau luați în calcul acești treizeci de mii de oameni: ca evrei omorâți în cadrul Soluției Finale, sau ca bieloruși civili uciși în represaliile împotriva partizanilor? Adesea, germanii înșiși nu reușeau să facă deosebirea, din motive foarte pragmatice. După cum mărturisea un ofițer german în jurnalul său, „banditii și evreii arși în case și buncăre nu au fost numărați".[58]

Din nouă milioane de oameni care erau pe teritoriul Bielorusiei sovietice în 1941, circa 1,6 milioane au fost omorâți de germani în acțiuni din afara câmpului de luptă, și anume cam 700.000 de prizonieri de război, 500.000 de evrei și 320.000 de oameni considerați partizani (imensa lor majoritate fiind civili neînarmați). Aceste trei campanii generale au fost cele mai mari atrocități germane din Europa de Est, și împreună au lovit Bielorusia cu cea mai mare forță și cruzime. Alte câteva sute de mii de locuitori ai Bielorusiei sovietice au fost omorâți în luptă, ca soldați ai Armatei Roșii.[59]

Partizanii sovietici au contribuit și ei la numărul total de victime. Până la 1 ianuarie 1944, au raportat uciderea pe teritoriul Bielorusiei sovietice a 17.431 de oameni pentru trădare; în acest număr, nu intră civilii pe care i-au omorât din alte motive, sau civilii pe care aveau să-i ucidă în lunile următoare. În total, zeci de mii de oameni din Bielorusia au fost omorâți de partizani în cursul propriilor represalii (sau, în regiunile apusene luate de la Polonia, ca dușmani de clasă). Alte câteva zeci de mii de localnici au murit cu siguranță

după arestările din timpul ocupației sovietice din 1939–1941 și, mai ales, în timpul deportărilor făcute de sovietici în 1940 și 1941, în timpul călătoriei sau în Kazahstan.[60]

O estimare generală a pierderilor totale de vieți omenești la două milioane de morți pe teritoriul Bielorusiei de azi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial pare rezonabilă și modestă. Alți peste un milion de oameni au fugit în Germania, și alte două milioane au fost deportați ca forță de muncă sau îndepărtați din alt motiv. Începând cu 1944, sovieticii au deportat încă un sfert de milion de oameni în Polonia și alte zeci de mii în Gulag. La sfârșitul războiului, o jumătate din populația Bielorusiei fusese fie ucisă, fie deplasată. Acest lucru nu poate fi spus despre nici o altă țară europeană.[61]

Germanii au vrut să facă mai mult rău decât au reușit. Înfometarea prizonierilor de război din stalagul 352 din Minsk și din alte lagăre de prizonieri de război nu a fost decât o fracțiune a cazurilor de deces prevăzute în Planul Foamei. Eliminarea țăranilor s-a petrecut la o scară mai mică decât depopularea masivă a Bielorusiei pe care o plănuise Germania. Cam un milion de bielorusi au fost exploatați prin muncă silnică, deși nu întotdeauna au fost storși de puteri până mureau, așa cum prevedea *Generalplan Ost*. Se presupunea că Moghilev, unde a început exterminarea evreilor din orașe și unde se afla unitatea de instruire în lupta împotriva partizanilor, avea să devină un mare centru de exterminare. Nu a devenit; crematoriile comandate de SS pentru Moghilev se pare că au ajuns la Auschwitz. Și la Minsk trebuia să fie un centru de exterminare, cu propriile crematorii. După terminarea operațiunii de exterminare, Minskul însuși urma să fie ras de pe fața pământului. Wilhelm Kube și-a imaginat înlocuirea orașului cu o așezare germană numită Asgard, după căminul mitic al zeilor scandinavi.[62]

Dintre utopiile naziste, doar eliminarea evreilor a fost realizată, cu toate că nici ea exact așa cum plănuiseră germanii. În Bielorusia, ca și în alte părți, Soluția Finală a fost singura atrocitate care a căpătat o formă mai radicală în realizare decât în concepție. Evreii sovietici trebuiau să lucreze până la moarte la construirea unui imperiu german, sau aveau să fie deportați mai spre est. Acest lucru s-a dovedit imposibil; cei mai mulți evrei din est au fost omorâți acolo unde trăiau. La Minsk, au fost câteva excepții: evreii care au fugit și au supraviețuit – adesea cu prețul cufundării în violența de masă – precum și evreii ținuți pentru muncă și care au murit ceva mai

târziu decât ceilalți, și uneori mai departe de casă. În septembrie 1943, unii dintre ultimii evrei din Minsk au fost deportați în vest, în Polonia ocupată, într-un loc numit Sobibór.[63]

Acolo, au găsit o fabrică a morții de un soi necunoscut până și în Bielorusia, unde s-ar putea crede că fuseseră deja dezvăluite toate ororile de pe Pământ.

CAPITOLUL 8

Fabricile naziste ale morții

Sub ocupația germană, au murit aproximativ 5,4 milioane de evrei. Aproape jumătate dintre ei au fost omorâți la est de linia Molotov–Ribbentrop, de obicei cu gloanțe, uneori prin gazare. Restul au pierit la vest de linia Molotov–Ribbentrop, de obicei din prin gazare, uneori prin gloanțe. La est de linia Molotov–Ribbentrop în a doua jumătate a anului 1942, adică primele șase luni de ocupație germană, au fost uciși un milion de evrei. Alt milion au fost omorâți în 1942. La vest de linia Molotov–Ribbentrop, evreii au ajuns sub control german cu destul de mult timp înainte, dar au fost uciși mai târziu. În est, evreii cei mai productivi din punct de vedere economic, bărbații tineri, au fost adesea împușcați de la început, în primele zile sau săptămâni ale războiului. Argumentele economice s-au întors apoi împotriva femeilor, copiilor și vârstnicilor, care au devenit „guri de hrănit netrebuincioase“ La vest de linia Molotov–Ribbentrop, ghetourile erau create în vederea unei deportări (la Lublin, în Madagascar sau în Rusia) care nu s-a mai realizat. Nesiguranța în privința versiunii definitive a Soluției Finale între 1939 și 1944 a însemnat că evreii de la vest de linia Molotov–Ribbentrop au fost puși la muncă. Aceasta a creat un anumit argument economic pentru păstrarea lor în viață.

Masacrarea evreilor polonezi în Guvernământul General și în ținuturile polone anexate de Germania a fost inițiată după peste doi ani de ocupație germană și la peste un an după ce evreii începuseră să fie închiși în ghetouri. Acești evrei polonezi au fost gazați în șase mari fabrici ale morții, patru în Guvernământul General și două în teritoriile anexate de *Reich*, funcționând într-o combinație sau alta din decembrie 1941 până în noiembrie 1944: Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek, Auschwitz. Nucleul campaniei de asasinate de la vestul liniei Molotov–Ribbentrop a fost Operațiunea Reinhard,

gazarea a 1,3 milioane de evrei polonezi la Bełżec, Sobibór și Treblinka în 1942. Ultimul său capitol a fost Auschwitz, unde au fost gazați circa două sute de mii de evrei polonezi și peste șapte sute de mii de alți evrei europeni, majoritatea în 1943 și 1944.[1]

Operațiunea Reinhard își are originile în interpretarea dată de Himmler dorințelor lui Hitler. Himmler, care cunoștea succesul experimentelor de gazare efectuate pe prizonierii de război sovietici, i-a încredințat, în jurul datei de 13 octombrie 1941, acolitului său Odilo Globocnik sarcina de a crea un nou dispozitiv de gazare a evreilor. Globocnik era comandantul superior al SS și al poliției din regiunea Lublin a Guvernământului General, care era o bază crucială de testare a utopiilor rasiale naziste. Globocnik se așteptase ca milioane de evrei să fie deportați în regiunea sa, unde să-i pună la muncă în colonii de sclavi. După atacarea Uniunii Sovietice, Globocnik a primit sarcina de a transpune în fapt *Generalplan Ost*. Cu toate că acest mare proiect de colonizare în vederea exterminării a fost, în general, sortit eșecului după ce Uniunea Sovietică nu s-a prăbușit, Globocnik l-a realizat parțial în regiunea Lublin, după ce a alungat din casele lor o sută de mii de polonezi. Dorea o „curățare" totală „a Guvernământului General de evrei, ca și de polonezi".[2]

La sfârșitul lui octombrie 1941, Globocnik a ales un loc pentru noul dispozitiv de gazare: Bełżec, în apropiere de Lublin, la sud-est. Alternanța planurilor pentru folosirea acestui loc dezvăluie schimbarea utopiilor naziste, de la colonizarea în vederea exterminării la exterminarea în sine. În 1940, Globocnik a creat la Bełżec un loc pentru munca sclavilor, unde își imagina două milioane de evrei săpând cu mâinile tranșee antitanc. Avea astfel de fantezii, deoarece una dintre primele versiuni ale Soluției Finale necesitase deportarea evreilor europeni în regiunea Lublin. În realitate, Globocnik a trebuit să se mulțumească la Bełżec cu o forță de muncă de numai treizeci de mii de evrei. În cele din urmă, în octombrie 1940, a abandonat acest proiect de apărare. Peste un an, după ce a vorbit cu Himmler, a imaginat altă modalitate de a folosi locul: pentru exterminarea evreilor.[3]

Globocnik avea să caute, și să găsească, o modalitate prin care germanii să ucidă evrei la vest de linia Molotov–Ribbentrop, unde lipsea personalul pentru campaniile de execuții în masă și unde nu erau de acord să-i înarmeze pe auxiliarii polonezi. Pentru funcționarea

GERMANIA
ȘI
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
OCTOMBRIE 1942
• Principalele centre de exterminare cu camere de gazare
Copenhaga
SUEDIA
DANEMARCA
Marea Baltică
Memel
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
Kaunas
Vilnius
Königsberg
Schleswig-Holstein
Danzig
Sudauen
Minsk
Marea Nordului
Hamburg
Mecklenburg
Pomerania
Stettin
Danzig-Prusia Occidentală
Prusia Orientală
Weser-Ems
Ost-Hannover
Ems
Amsterdam
OLANDA
Białystok
Hanovra
Berlin
Südhannover Braunschweig
Magdeburg Anhalt
Marca Brandenburg
Posen
Chełmno
Vistula
Treblinka
Varșovia
Warschau
Brest
Pinsk
Westfalia de Nord
Essen
Dortmund
Westfalia de Sud
Düsseldorf
Bruxelles
Keulen
Köln-Aachen
BELGIA
Kurhessen
Halle-Merseburg
Leipzig
GERMANIA
WARTHELAND
Łódź
Nieder Schlesien
Radom
Lublin
Sobibór
REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE
Dresda
Turingia
Saxonia
Breslau
Oder
Majdanek
Hessen Nassau
Moselland
Frankfurt
Rin
Luxemburg
Mainfranken
Sudetenland
Ober-Schlesien
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Lublin
Belzec
Lutsk
Rîvne
Praga
Auschwitz
Cracovia
Westmark (planificat)
Franken
Protectoratul Bohemiei și Moraviei
Sudetenland
Krakau
Lviv
Ternopil
(Elzaș)
FRANȚA
Strasbourg
Württemberg-Hohenzollern
Bayreuth
Dunărea
Galizien
Stanislavov
SLOVACIA
Baden
Suabia
München
München-Oberbayern
Oberdonau
Salzburg
Niederdonau
Viena
Bratislava
Cernăuți
Berna
ELVEȚIA
Tirol-Vorarlberg
Salzburg
Stiria
Budapesta
Debrecen
UNGARIA
Iași
Lyon
Carintia
Cluj
STATUL FRANCEZ (VICHY)
Milano
Trieste
Zagreb
Brașov
Veneția
ITALIA
CROAȚIA
ROMÂNIA

dispozitivului de la Bełżec nu era nevoie decât de câțiva comandanți germani. Munca de bază avea să fie executată de sclavi evrei. Dispozitivul avea să fie păzit și exploatat de negermani, aleși din tabăra de pregătire de la Trawniki, din regiunea Lublin. Primii bărbați de la Trawniki au fost ostași ai Armatei Roșii luați din lagărele de prizonieri de război. Bărbații de la Trawniki erau în mare parte ucraineni sovietici, dar existau și reprezentanți ai altor naționalități sovietice, inclusiv ruși și unele persoane de origine evreiască – alese, desigur, în mod accidental. Germanii îi preferau pe germanii sovietici, atunci când puteau fi găsiți.[4]

Schimbarea misiunii bărbaților de la Trawniki, la fel cu schimbarea utilizării Bełżecului, dezvăluia modificarea utopiilor lui Hitler. În schema inițială a lui Globocnik, acești bărbați aveau să fie folosiți ca polițiști, sub comandă germană, în Uniunea Sovietică deja cucerită. Dat fiind că, de fapt, Uniunea Sovietică nu era cucerită, bărbații de la Trawniki puteau să fie pregătiți pentru altă sarcină specială: să aibă grijă de funcționarea dispozitivelor cu ajutorul cărora aveau să fie gazați evreii din Polonia. Când fuseseră recrutați, bărbații de la Trawniki nu cunoșteau planul general și nu aveau vreo miză de tip politic sau personal în această politică. Pentru ei, Polonia era o țară străină, și evreii din ea erau străini. În mod neîndoielnic, erau cât se poate de interesați să-și păstreze locul de muncă; recrutarea îi salvase probabil de la moartea prin înfometare. Chiar dacă ar fi avut cumva curajul să-i sfideze pe germani, știau că nu se pot întoarce în siguranță în Uniunea Sovietică. Când au părăsit dulagurile și stalagurile, își puseseră eticheta de colaboraționiști ai germanilor.

În decembrie 1941, bărbații de la Trawniki, în uniforme negre, au ajutat la construirea unui rambleu și a unei linii secundare de cale ferată, care să permită accesul cu trenul la Bełżec. Cetățenii sovietici munceau pentru o politică germană de exterminare.[5]

Bełżec nu avea să fie un lagăr. Oamenii își petrec nopțile în lagăr. Bełżec avea să fie o fabrică a morții, în care evreii să fie uciși de îndată ce ajungeau.

A existat un precedent german al unui astfel de dispozitiv, în care oamenii erau duși din motive neadevărate, li se spunea că trebuie să facă duș și apoi erau uciși cu monoxid de carbon. Între 1939 și 1941, în Germania au fost folosite șase dispozitive de ucidere a

handicapaților, a celor cu boli mintale și a altor persoane considerate „nedemne să trăiască". După testarea gazării handicapaților polonezi din *Wartheland*, Cancelaria lui Hitler a creat un program secret de omorâre a cetățenilor germani. Personalul era alcătuit din medici, asistente medicale și șefi de poliție; unul dintre principalii organizatori era medicul personal al lui Hitler. Știința medicală a uciderii în masă era simplă: monoxidul de carbon (CO) se leagă mai bine decât oxigenul (O_2) de hemoglobina din sânge și, prin urmare, împiedică celulele roșii să-și îndeplinească funcția normală de a aduce oxigen în țesuturi. Victimele erau aduse pentru false examinări medicale și trimise la „dușuri", unde erau asfixiate de monoxidul de carbon eliberat din canistre. Dacă victimele aveau dinți de aur, erau mai întâi marcate cu o cruce desenată cu creta pe spatele lor, așa încât, după ce mureau, dinții să le fie scoși. Copiii au fost primele victime, iar părinților li se trimiteau scrisori mincinoase, în care li se spunea că muriseră în timpul tratamentului. Cele mai multe dintre victimele „programului de eutanasiere" au fost germani neevrei, în vreme ce evreii germani cu dizabilități au fost omorâți pur și simplu, fără nici o procedură de selecție. La una dintre fabricile morții, personalul a sărbătorit arderea numărul zece mii, acoperind cadavrul cu flori.[6]

Sfârșitul declarat al „programului de eutanasiere" a coincis cu misiunea lui Globocnik de a crea o nouă tehnică de gazare a evreilor polonezi. În august 1941, când Hitler a oprit programul, de teama opoziției interne, se înregistraseră 70.273 de morți și se crease modelul unei uciderи camuflate cu gaz letal. Suspendarea „programului de eutanasiere" a determinat rămânerea unui grup de polițiști și de doctori cu anumite abilități fără loc de muncă. În octombrie 1941, Globocnik i-a chemat pe câțiva dintre ei în regiunea Lublin, ca să administreze fabricile morții pe care le plănuise pentru evrei. Vreo 92 de oameni dintre cei aproximativ 450 care aveau să-l slujească pe Globocnik în munca de gazare a evreilor polonezi fuseseră deja în „programul de eutanasiere". Cel mai important dintre ei era Christian Wirth, care supraveghease „programul de eutanasiere". După cum spusese șeful Cancelariei lui Hitler, „o mare parte din organizația mea" avea să fie folosită „pentru o soluție la problema evreilor, care se va extinde până la ultimele consecințe posibile".[7]

Globocnik nu era singurul care să fi utilizat experiența echipelor de „eutanasiere". Un dispozitiv de gazare de la Chełmno, în *Wartheland*, beneficiase, și el, de experiența tehnică din „programul de

eutanasiere". În vreme ce regiunea Lublin, a lui Globocnik, a fost locul unde s-a pus în aplicare experimental latura distructivă a programului lui Himmler de „întărire a germanității", *Wartheland*-ul lui Arthur Greiser a fost locul unei deportări efective: sute de mii de polonezi erau trimiși în Guvernământul General și sute de mii de germani soseau din Uniunea Sovietică. Greiser se confrunta cu aceeași problemă ca Hitler, dar la scară mai mică: după toată mișcarea aceasta, evreii rămâneau pe loc, iar pe la sfârșitul lui 1941 nici o zonă plauzibilă pentru deportare nu mai era bine determinată. Greiser reușise să deporteze câteva sute de mii de evrei în Guvernământul General, dar ei fuseseră înlocuiți cu evreii deportați din restul Germaniei.[8]

Șeful organizației *Sicherheitsdienst* (SD) din capitala regională a lui Greiser, Poznań, propusese pe 16 iulie 1941 o soluție: „Există în iarna aceasta primejdia să nu mai poată fi hrăniți toți evreii. Trebuie să ne gândim serios dacă soluția cea mai umană nu ar fi ca, printr-o metodă care acționează rapid, să punem capăt vieții evreilor care nu pot munci. În orice caz, ar fi de preferat decât să-i lăsăm să moară de foame." „Metoda care acționează rapid" era monoxidul de carbon, folosit deja în „programul de eutanasiere". În septembrie 1941, o dubă de gazare a fost testată pe prizonierii de război sovietici; după aceea, dubele de gazare au fost folosite în Bielorusia și Ucraina ocupate, în special la uciderea copiilor. Mașina de ucis de la Chełmno era o dubă de gazare care funcționa sub supravegherea lui Herbert Lange, care se ocupase de gazarea handicapaților în „programul de eutanasiere". De pe 5 decembrie, germanii au folosit dispozitivul de la Chełmno pentru a ucide evreii din *Wartheland*. În 1941 sau 1942, au fost uciși la Chełmno 145.301 evrei. Chełmno a funcționat până ce populația evreiască din *Wartheland* a fost redusă, în esență, la un lagăr de muncă foarte funcțional aflat în ghetoul din Łódż. Omorurile au fost însă întrerupte la începutul lui aprilie: tocmai când începea exterminarea în regiunea Lublin.[9]

Bełżec avea să fie un nou model, mai eficient și mai durabil decât Chełmno. Globocnik, foarte probabil după o consultare cu Wirth, a hotărât să construiască un centru permanent, în care să poată fi gazați deodată mulți oameni în spatele unor ziduri (ca în „programul de eutanasiere"), dar în care monoxidul de carbon putea fi generat în siguranță de motoare cu combustie internă (ca la dubele de gazare). În loc să parcheze un vehicul, ca la Chełmno, aceasta a însemnat scoaterea motorului dintr-un vehicul, legarea lui prin conducte

de o cameră de gazare anume construită, înconjurarea camerei cu o protecție ermetică și apoi conectarea acelei fabrici a morții la centrele cu populație prin intermediul căii ferate. Acestea erau inovațiile simple de la Bełżec, dar au fost suficiente.[10]

*

Conducerea nazistă considerase întotdeauna că evreii polonezi sunt în miezul „problemei" evreiești. Ocupația germană i-a împărțit pe evreii care fuseseră cetățeni polonezi în trei zone politice diferite. Din decembrie 1941, circa trei sute de mii de evrei polonezi trăiau în *Wartheland* și în alte ținuturi polone anexate de Germania. Acum, puteau fi gazați la Chełmno. Cei aproximativ 1,3 milioane de evrei polonezi de la estul liniei Molotov–Ribbentrop puteau, încă din iunie 1941, să fie împușcați; cea mai mare parte dintre ei au fost uciși în 1942. Cel mai mare grup de evrei polonezi de sub ocupația germană se afla în ghetourile din Guvernământul General. Până în iunie 1941, în Guvernământul General se afla jumătate din populația antebelică de evrei polonezi, circa 1.613.000 de oameni. (Când a fost adăugată regiunea Galiția, după invazia germană în Uniunea Sovietică, numărul evreilor din Guvernământul General a ajuns la circa 2.143.000. Cei aproximativ o jumătate de milion de evrei din Galiția, la est de linia Molotov–Ribbentrop, au făcut obiectul posibilității de a fi împușcați.)[11]

În martie 1942, când au început să ucidă evreii polonezi din Guvernământul General, Himmler și Globocnik s-au angajat într-o politică clară de distrugere a celei mai mari populații evreiești din Europa. Pe 14 martie 1942, Himmler a înnoptat la Lublin și a stat de vorbă cu Globocnik. Peste două zile, germanii au început deportarea la Bełżec a evreilor din regiunea Lublin. În noaptea de 16 martie, circa 1.600 de evrei care nu aveau documente de muncă au fost adunați din Lublin, expediați și gazați. În a doua jumătate a lunii martie 1942, germanii au început să golească sat cu sat și oraș cu oraș regiunea Lublin de evrei. Hermann Höfle, locțiitorul lui Globocnik pentru „strămutare", conducea o echipă care a dezvoltat tehnicile necesare. Evreii din ghetourile mai mici erau trimiși în ghetouri mai mari. Apoi, evreii cu legături primejdioase, cei bănuiți că sunt comuniști și veteranii din Armata Polonă erau împușcați. În etapa pregătitoare finală, populația era filtrată, iar bărbații mai tineri și ceilalți care erau considerați buni de muncă primeau acte noi.[12]

La vest de linia Molotov–Ribbentrop, germanii au făcut în așa fel, încât să se ocupe mai puțin ei înșiși de acțiunile concrete de exterminare. Instituțiile ghetoului – *Judenrat*-ul și forțele de poliție evreiești – erau îndreptate către distrugerea lui. Echipa lui Globocnik își începea acțiunea într-un oraș mai mic sau mai mare cu contactarea Siguranței locale, după care aduna o trupă de polițiști germani. Dacă germanii aveau la dispoziție o forță de poliție evreiască, așa cum se întâmpla în comunitățile de orice mărime, polițiștilor evrei li se cerea apoi să execute cea mai mare parte a muncii efective de adunare a celorlalți evrei, pentru a fi transportați. În orașe, poliția evreiască îi depășea cu mult la număr pe germanii care le dădeau ordine. Întrucât nu aveau arme de foc, nu puteau folosi decât forța împotriva celorlalți evrei. Uneori, erau disponibili și bărbați de la Trawniki, ca să dea o mână de ajutor.[13]

Poliția germană ordona poliției evreiești să adune populația evreiască într-un anumit loc la o anumită oră. La început, evreii erau adesea momiți la locul de adunare cu promisiunea de alimente sau de locuri de muncă mai atrăgătoare „în est". Apoi, în cursul unor razii care durau câteva zile, germanii și polițiștii evrei înconjurau anumite blocuri de locuințe sau case și îi sileau pe locuitori să se ducă la un loc de adunare. Germanii împușcau pe loc copiii mici, femeile gravide, handicapații și vârstnicii. În orașele mai mari, unde era nevoie de mai multe razii, aceste măsuri erau repetate cu o violență din ce în ce mai mare. Germanii aveau cote zilnice de umplere a trenurilor, și uneori le transmiteau cotele polițiștilor evrei, care răspundeau (cu propria poziție și, astfel, cu viața) de îndeplinirea lor. Ghetoul era sigilat în timpul acțiunii și, de asemenea, după aceea, astfel încât poliția germană să poată jefui populația locală fără să fie stingherită de nimic.[14]

După ce evreii ajungeau la Bełżec, soarta le era pecetluită. Erau neînarmați, într-un loc închis și păzit, cu puține șanse de a înțelege în ce situație sunt, ca să nu mai vorbim de vreo împotrivire față de germani și de bărbații de la Trawniki, înarmați. În mod foarte asemănător cu pacienții din centrele de „eutanasiere", li se spunea că trebuie să intre într-o anumită clădire, ca să fie dezinfectați. Li se cerea să-și scoată hainele și să-și lase obiectele de valoare, cu explicația că și ele vor fi dezinfectate și apoi le primesc înapoi. Apoi, erau duși, goi, în camere care erau umplute cu gaze de eșapament (ce conțineau monoxid de carbon). Au supraviețuit doar doi sau trei evrei

dintre cei debarcați la Bełżec; cel puțin 434.508 au murit. Wirth a fost comandantul acelui centru pe tot parcursul verii lui 1942, și pare să fi excelat în îndeplinirea datoriei. Avea să fie apoi inspectorul general de la Bełżec și de la celelalte două centre construite pe același model.[15]

Acest sistem a funcționat aproape perfect în regiunea Lublin din Guvernământul General. Deportările la Bełżec din regiunea Cracovia au început puțin mai târziu, cu rezultate similare. Evreii din regiunea Galiția au avut parte de suprapunerea celor două metode de ucidere ale germanilor: începând cu vara lui 1941, au fost împușcați; apoi, din martie 1942, au fost gazați la Bełżec. Galiția era la estul liniei Molotov–Ribbentrop, așa încât evreii puteau fi împușcați; dar fusese anexată la Guvernământul General, așa încât evreii puteau fi, de asemenea, gazați. Thomas Hecht, un evreu galițian care a supraviețuit, a enumerat câteva dintre felurile în care evreii puteau muri în Galiția: două mătuși, un unchi și un văr au fost gazați la Bełżec; tatăl său, unul dintre frați, o mătușă, un unchi și un văr au fost împușcați; celălalt frate a murit într-un lagăr de muncă.[16]

Între timp, echipa lui Globocnik și bărbații de la Trawniki au construit în regiunea Lublin o altă fabrică a morții, după modelul Bełżec: la Sobibór, în apropiere de Lublin, spre nord-est. A fost dată în funcțiune în aprilie 1942 și a ucis, exact în același fel ca la Bełżec, circa 180.000 de evrei; au existat doar vreo patruzeci de supraviețuitori. Globocnik și oamenii săi ajunseseră să-și însușească procedurile necesare pentru esențialul operației: razii în ghetouri, efectuate de oamenii lui Höfle, poliția germană și localnici; ordine în lagăre, pe care o asigurau o echipă de bărbați de la Trawniki, câțiva germani și o mare forță de muncă evreiască; și uciderea în masă ca atare, asfixierea prin expunerea la gaze de eșapament.[17]

După ce a obținut rate de mortalitate de 99,99 la sută la Bełżec și Sobibór, Himmler a ordonat, pe 17 aprilie 1942, construirea celui de-al treia dispozitiv, de data aceasta în regiunea Varșovia din Guvernământul General. O echipă cu experiență în „eutanasiere", însoțită de bărbați de la Trawniki, a fost trimisă într-un loc din apropierea satului Treblinka, unde a început, pe 1 iunie 1942, construirea unei fabrici a morții. Muncitorii erau evrei din acea zonă, care au fost uciși la încheierea proiectului. Cel care a supravegheat construcția a fost, asemenea comandanților de la Bełżec și Sobibór, un veteran al „programului de eutanasiere". Spre deosebire însă de Franz Stangl

(la Sobibór) și Christian Wirth (la Bełżec), Irmfried Eberl era medic, nu șef de poliție. Condusese două dintre centrele de „eutanasiere".[18]

Eberl părea să fie încântat de ultima sa numire. „Îmi merge de minune", i-a scris soției în timp ce se construia fabrica morții de la Treblinka. „Sunt o mulțime de lucruri de făcut și e distractiv." Când lagărul a fost aproape terminat, el se simțea „mulțumit și mândru de această realizare". Era fericit că modelul lui Globocnik avea să fie extins la Varșovia.[19]

Varșovia, leagănul unei mari părți a claselor polone educate și al celei mai mari societăți evreiești din Europa, era o metropolă care nu își avea locul în concepția despre lume a naziștilor. În primăvara lui 1942, în ghetoul Varșoviei încă mai trăiau peste 350.000 de evrei.

Varșovia era cel mai mare oraș din Guvernământul General, dar nu centrul său administrativ. Hans Frank, guvernatorul general, prefera să cârmuiască de la Cracovia, unde pusese stăpânire pe un vechi castel al regilor polonezi și se prezenta ca membru al rasei regale moderne. În octombrie 1939, făcuse câteva încercări ratate de a rezolva „problema" evreiască prin transportarea evreilor în regiunea Lublin din Guvernământul General. În decembrie 1941, Frank le-a spus subordonaților săi că „trebuie să se descotorosească de evrei". Nici măcar atunci nu avea habar cum s-ar putea face asta. Însă, în primăvara lui 1942, Frank știa. Lublin avea ceva de oferit lui Frank: nu mai era districtul care să atragă mai mulți evrei în Guvernământul General, ci locul în care puteau să fie omorâți evreii care trăiau deja în Guvernământul General. Acest lucru era bine-venit. Bărbații de la Trawniki au ajuns la Varșovia în lunile februarie și aprilie. În vara lui 1942, Frank a cedat SS-ului controlul asupra folosirii evreilor la muncă, și apoi ghetourile însele.[20]

Asasinarea unui comandant SS foarte important a oferit pretextul escaladării violenței. După Hitler și Himmler, Reinhard Heydrich era cel mai important arhitect al politicii de exterminare a evreilor. De asemenea, era un exemplu tipic al tendinței naziste de a-i încredința unei persoane mai multe funcții: pe când era deja șeful Biroului Central al Siguranței *Reich*-ului, i-a fost încredințată răspunderea Protectoratului Boemiei și Moraviei, teritorii cehe anexate de Germania în 1939. Pe 27 mai 1942, a fost rănit într-un atentat săvârșit de un ceh și un slovac din slujba serviciilor de informații britanice, și a murit pe 4 iunie. Hitler și Himmler îi reproșaseră că se deplasa

fără pază, despre care Heydrich credea că nu îi este necesară, deoarece se bucură de popularitate printre cehi. În teritoriile cehe, germanii nu aplicaseră politici represive comparabile cu cele din părțile ocupate ale Poloniei și Uniunii Sovietice; Heydrich își făcuse o chestiune de onoare din susținerea clasei muncitoare cehe.[21]

Asasinarea lui Heydrich a însemnat pierderea unuia dintre proiectanții Soluției Finale, dar câștigarea unui martir. Hitler și Himmler s-au întâlnit și au stat de vorbă pe 3, 4 și 5 iunie 1942. Himmler a ținut discursul funebru: „Avem datoria sfântă să-i răzbunăm moartea, să-i continuăm munca și să-i nimicim fără milă ori șovăială pe dușmanii poporului nostru." Un sat ceh, Lidice, avea să fie ras de pe fața pământului, ca pedeapsă pentru asasinarea lui Heydrich. Bărbații au fost uciși pe loc, femeile au fost trimise în lagărul de concentrare german de la Ravensbrück, iar copiii au fost gazați la Chełmno.[22]

Politica nazistă de eliminare completă a evreilor polonezi din Guvernământul General a luat acum numele de Operațiunea Reinhard, în onoarea lui Heydrich. Referirea la asasinare îi transforma pe germani în victime și permitea prezentarea uciderii în masă a evreilor ca pedeapsă. În concepția despre lume a naziștilor, asasinarea lui Heydrich în mai 1942 a jucat un rol similar cu declarația de război americană din decembrie 1941: a creat un spirit de îndreptățită solidaritate printre naziști, care erau, chipurile, atacați, și a distras atenția de la adevăratele surse ale situațiilor critice și politicilor germane. Heydrich a devenit o „victimă" importantă a presupusei conspirații evreiești internaționale, care era răspunzătoare pentru război.[23]

*

Evreii erau uciși, deoarece asta definise Hitler ca unul dintre scopurile războiului. Dar chiar și după ce și-a făcut cunoscute dorințele, determinarea momentului morții lor era condiționată de felul în care germanii percepeau cursul războiului și de prioritățile economice aferente. Probabilitatea ca evreii să moară era mai mare când germanii erau preocupați de lipsa alimentelor și mai redusă când germanii erau preocupați de lipsa forței de muncă.

Hitler și-a anunțat decizia de a-i omorî pe toți evreii la puțin timp după ce și-a făcut cunoscută hotărârea ca prizonierii de război sovietici să fie folosiți la muncă în loc să fie uciși. La începutul anului 1942,

prizonierii de război sovietici care supraviețuiseră au fost integrați în forța de muncă din Germania, în vreme ce Hans Frank a reușit să organizeze o economie polonă colonială în cadrul Guvernământului General pe care îl conducea. Forța de muncă fiind aigurată pe moment, hrana a devenit preocuparea principală atât în *Reich*, cât și în Polonia ocupată. În aprilie 1942, Göring a trebuit să anunțe reducerea rațiilor de alimente ale germanilor din *Reich* și, într-adevăr, consumul mediu de calorii a scăzut considerabil în *Reich* în acel an. În ceea ce-l privește, Frank era preocupat de îmbunătățirea aprovizionării cu alimente a clasei muncitoare poloneze de pe teritoriul său.[24]

Prin urmare, în vara lui 1942 problemele economice, așa cum le vedeau germanii, au grăbit mai degrabă decât au împiedicat planul de asasinare a tuturor evreilor polonezi. Când hrana, nu munca, era principalul motiv de neliniște, evreii deveneau „guri de hrănit netrebuincioase", și erau în primejdie chiar și cei care munceau pentru economia germană și pentru *Wehrmacht*. La sfârșitul anului 1942, Frank dorea din nou mai mult muncă decât hrană, astfel încât voia ca evreii care mai rămăseseră să fie ținuți în viață. Până atunci, cei mai mulți dintre evreii polonezi muriseră deja. Economia germană era ca o sârmă tăioasă pe care evreii erau siliți să pășească desculți, legați la ochi și fără plasă de siguranță. Asta era tot ceea ce se afla între ei și moarte – era sângeroasă și înșelătoare, era sigur că o să le înșele așteptările.[25]

*

Fabrica morții de le Treblinka a fost terminată pe 11 iulie 1942. Opt zile mai târziu, pe 19 iulie 1942, Himmler a ordonat „strămutarea" completă „a întregii populații evreiești din Guvernământul General până pe 31 decembrie 1942". Aceasta însemna, înainte de toate, Varșovia.[26]

La Varșovia, pe 22 iulie 1942, specialistul în „strămutare" al lui Globocnik, Hermann Höfle, și grupul său de SS-iști curățători de ghetouri au dat instrucțiuni Siguranței locale din Varșovia și apoi l-au vizitat pe Adam Czerniaków, șeful *Judenrat*-ului. Höfle i-a spus lui Czerniaków că în ziua următoare trebuie să aducă cinci mii de evrei la un punct de transfer, *Umschlagplatz*. Czerniaków, care știa de curățirile de ghetouri efectuate deja în regiunea Lublin, a înțeles ce se pregătește. Nevrând să accepte răspunderea pentru coordonarea

uciderii alor săi, s-a sinucis. După moartea lui Czerniaków, germanii au recurs la înșelăciune, ordonând poliției evreiești să atârne afișe în care celor care aveau să meargă în *Umschlagplatz* li se promiteau pâine și marmeladă. Primul convoi de aproximativ cinci mii de evrei a plecat din Varșovia către Treblinka pe 23 iulie. După cum își amintește Bluma Bergman, oamenii înfometați ar fi făcut orice pentru un pic de mâncare, „chiar dacă știai că o să te omoare".[27]

Așa a început operațiunea din ghetoul Varșoviei, numită de germani „Marea Acțiune" Höfle și echipa sa s-au instalat în ghetou, pe strada Żelazna, la numărul 103. Așa cum făcuseră în alte orașe mari și mici din regiunile Lublin, Cracovia și Galiția ale Guvernământului General, au recurs la constrângere, ajutați de Siguranța locală. Cu ajutorul câtorva sute de bărbați de la Trawniki și a circa două mii de polițiști evrei, germanii au organizat razii în ghetoul varșovian aproape în fiecare zi din următoarele două luni. După ce au dispărut cei foarte flămânzi, polițiștii au luat apoi grupurile care păreau neajutorate: orfanii, săracii, cei fără locuință, deținuții. Bătrânii și tinerii nu aveau nici o șansă. Copiii sub cincisprezece ani dispăreau pur și simplu din ghetou. Germanii împușcau pe loc copiii foarte mici, bolnavii, handicapații și bătrânii.[28]

La început, poliția evreiască putea să-și îndeplinească sarcinile cu puțină supraveghere din partea germanilor. După câteva zile de deportare a celor flămânzi și a celor neajutorați, germanii au aplicat și la Varșovia aceeași tehnică de peste tot: blocarea prin surprindere a unui bloc de locuințe sau a unei porțiuni de stradă, verificarea actelor de identitate și deportarea tuturor evreilor care nu erau considerați necesari pentru muncă. Poliția evreiască, supravegheată de poliția germană, a făcut prima astfel de blocadă pe 29 iulie 1942. Germanii hotărau care zone să fie curățate și în ce moment; polițiștii evrei deschideau dis-de-dimineață un plic sigilat cu instrucțiuni despre zonele care trebuie să fie curățate în acea zi. În general, germanii efectuau două acțiuni în fiecare zi, pentru a-și îndeplini cota.[29]

Selectarea pentru muncă a ținut în viață unele persoane, dar a compromis posibilitatea unui spirit de rezistență colectiv. Cu toate că germanii nu erau nici pe departe pricepuți să observe diferențele dintre muncitorii cu acte în regulă și ceilalți, selectarea crea o diviziune socială hotărâtoare între evreii care aveau acte și cei care nu aveau, și determina o preocupare generală pentru siguranța personală. Oamenii erau înclinați să creadă că ei și familiile lor ar putea

să rămână în ghetou dacă ar avea slujba potrivită și actele în regulă. Această plasare a speranței la nivelul vieții private a însemnat condamnarea colectivității. Energia disponibilă era risipită în vânătoarea de acte, nu în coordonarea rezistenței. Nimeni nu încerca (încă) să smulgă monopolul forței din ghetou din mâinile germanilor și ale poliției evreiești. Câtă vreme nu exista vreun grup evreiesc dispus să se împotrivească poliției evreiești, raziile și deportările puteau să continue, sub supraveghere germană, dar cu personal german destul de restrâns.[30]

În august 1942, germanii au cerut ca fiecare polițist evreu să aducă, în fiecare zi, câte cinci evrei pentru deportare, altfel urma să fie deportați membrii familiei lor. Aceasta a avut ca efect eliminarea celor care nu se puteau apăra. Pe 5 august, orfelinatele cele mai mari erau goale. Renumitul pedagog Janusz Korczak și-a dus copiii în *Umschlagplatz*. Pe doi dintre ei, îi ținea de mână și mergea cu fruntea sus. Printre cele 6.623 de persoane deportate în acea zi odată cu el, s-au numărat învățătorii și îngrijitorii orfanilor din ghetou: colega sa Stefania Wilczyńska și mulți alții. Polițiștii i-au dus pe bătrâni și pe copii la *Umschlagplatz* în cărucioare. Un polițist evreu a luat dintr-o casă o fetiță a cărei mamă plecase un pic cu treabă. Ultimele cuvinte ale fetiței înainte de a fi deportată la Treblinka au fost consemnate: „Știu că sunteți un om bun, domnule. Vă rog să nu mă duceți de aici. Mama a plecat doar un pic. O să se întoarcă repede și eu n-o să fiu aici, așa că vă rog să nu mă duceți de aici."[31]

În primele două luni ale Marii Acțiuni au fost duși în *Umschlagplatz* circa 265.040 de evrei, iar alți aproximativ 10.380 au fost omorâți chiar în ghetou. Au rămas vreo șaizeci de mii de evrei. Cei mai mulți erau bărbați tineri, cu o stare fizică bună.[32]

*

Fiecare etapă a uciderii în masă a evreilor din Varșovia a fost atât de cumplită, încât nu mai rămăsese decât speranța că viitorul apropiat ar putea cel puțin să fie mai bun decât trecutul recent. Unii evrei credeau cu adevărat că munca în est ar putea fi mai bună decât viața din ghetou. Evreilor li s-ar putea trece cu vederea că s-au adunat în *Umschlagplatz*, pentru că au crezut că îmbarcarea în trenuri va fi un lucru mai bun decât să aștepte nu se știe cât în soarele arzător, fără mâncare, hrană și condiții de igienă. Supravegherea *Umschlagplatz*-ului le era încredințată polițiștilor evrei, care

uneori eliberau pe câte cineva cunoscut, sau pe cei care își puteau permite să-i mituiască. Așa cum își amintea istoricul Emanuel Ringelblum, polițiștii evrei cereau uneori, pe lângă bani gheață, plată „în natură", adică sex cu femeile pe care le salvau.[33]

În tren, iluziile se topeau. Cu toate că li se garanta că destinația lor este un lagăr de muncă „din est", unii evrei trebuie să fi bănuit că e o minciună: la urma urmelor, tocmai persoanele cu certificate de muncă au fost cele care rămăseseră la Varșovia. Dacă scopul era munca, atunci de ce erau trimiși mai întâi cei foarte bătrâni și cei foarte tineri? Trenurile lor nu aveau niciodată prioritate în sistemul de căi ferate, și adesea treceau zile întregi până să ajungă la o destinație care, de fapt, era destul de apropiată de Varșovia – Treblinka se afla la circa o sută de kilometri spre nord-est. Evreilor nu li se dădeau nici mâncare, nici apă, și mulți dintre ei au murit în aceste convoaie. Copiii își lingeau unul altuia broboanele de transpirație. Uneori, mamele își aruncau copiii mici din tren, crezând că au mai multe șanse să supraviețuiască la întâmplare decât în orice loc ar fi mers trenul. Unii părinți le explicau copiilor foarte mici, născuți în ghetou, ceea ce se putea vedea pe ferestre sau prin crăpăturile ușilor. Cei mai mici nu mai văzuseră niciodată câmpii sau păduri. Nici nu aveau să mai vadă.[34]

Polonezii începeau să strige la trecerea trenurilor. Gestul cu degetul în dreptul beregatei, pe care și-l amintesc cu oroare câțiva evrei supraviețuitori, voia să le transmită evreilor că vor muri – nu neapărat că polonezii le doresc asta. Unii polonezi le cereau bani; alții, poate mai milostivi, poate cu alte necazuri, le cereau copii. Yankiel Wiernik își amintește de propriul convoi, unul dintre primele de la Varșovia: „Îi cuprindeam cu mintea pe toți și toate, dar n-am putut cuprinde imensitatea nenorocirii." Nimeni n-a putut.[35]

Fiecare convoi era alcătuit din cincizeci și șapte până la șaizeci de vagoane, sau cinci-șase mii de oameni. La sosirea în stația cea mai apropiată de Treblinka, trenul se oprea. Apoi, după o așteptare de ore sau chiar de zile întregi, venea altă locomotivă și trecea nouăsprezece-douăzeci de vagoane pe o linie secundară a fabricii morții din Treblinka. Cea de-a doua locomotivă împingea vagoanele, nu le trăgea, așa încât mecanicul nu era niciodată cu fața spre centrul de exterminare, și nici nu pătrundea în el.[36]

Evreii care mai erau în viață erau scoși cu de-a sila din vagoane de bărbați de la Trawniki, care îi ațintеau cu pușt ile și pocneau din bice. Evreii deportați la Treblinka mureau, aproape toți, în aceste prime săptămâni, dar lucrurile nu mergeau așa de lin ca la Bełżec și Sobibór, și nu cum intenționaseră germanii. Transporturile regulate și masive de evrei au depășit foarte repede capacitatea micii camere de gazare de la Treblinka, iar germanii și bărbații de la Trawniki erau siliți să recurgă la împușcare. Nu aceasta era sarcina pentru care fuseseră pregătiți bărbații de la Trawniki. O făceau prost, dar o făceau. În august, linia secundară către centrul de exterminare de la Treblinka era înconjurată de mormane de leșuri.

Oskar Berger, care a sosit cu un convoi pe 22 august, își amintea „sute de cadavre care zăceau prin jur". Yankiel Wiernik își amintea de momentul sosirii sale, pe 24 august: „Curtea lagărului era presărată cu cadavre, unele încă îmbrăcate, iar altele goale, cu fețele schimonosite de groază, negre și umflate, cu ochii larg deschiși și limbile scoase, capete strivite, trupuri mutilate." Un evreu care sosise cu o zi înainte, pe 23 august, scăpase ca prin urechile acului să îngroașe mormanul. A fost ales pentru lucru, care consta, în principal, în înlăturarea rămășițelor omenești. Își amintea cum se petreceau omorurile în acele prime săptămâni de la Treblinka: „După ce am coborât din vagon, germani și ucraineni, cu bice în mâini, ne-au mânat într-o curte și ne-au ordonat să ne culcăm cu fața în jos. Apoi, au trecut printre noi și ne-au împușcat în ceafă." Adam Krzepicki, care a sosit pe 25 august, și-a notat o impresie asemănătoare: „Cadavre de oameni de toate vârstele, în toate pozițiile, cu expresii diferite pe fețe în clipa în care și-au dat ultima suflare. De jur-împrejur, doar pământul, cerul și cadavrele!" Edward Weinstein își amintea de a doua zi, 26 august: „Și m-am uitat afară, și am văzut Iadul. Leșuri, până la înălțimea ferestrelor vagoanelor de vite, pe rambleu." Franz Stangl, ofițerul de poliție german (austriac) care a fost comandatul centrului de exterminare de la Sobibór, a fost chemat să investigheze haosul de la Treblinka. Fără îndoială, nu era omul pe care moartea să-l poată copleși cu ușurință și, spre deosebire de evrei, cam știa la ce să se aștepte. Și totuși, a fost șocat de ceea ce a găsit: „Duhoarea era de nedescris: peste tot sutele, nu, miile de cadavre care se descompuneau, putrezeau."[37]

Irmfried Eberl, medicul german (austriac) comandantul centrului de la Treblinka, sperase să-și dovedească valoarea. Voia să atingă o

rată a mortalității care să le depășească pe cele ale comandanților altor centre de exterminare, șefii de poliție de la Bełżec și Sobibór. În august 1942, a continuat să accepte convoaie, deși numărul de oameni care să fie uciși depășea cu mult capacitatea dispozitivului care trebuia să-i asfixieze. Atunci moartea s-a revărsat în afară: din camera de gazare, către zona de așteptate din curte și, din curte, către trenurile care așteptau în gară, sau pe calea ferată, sau undeva, departe, în Polonia ocupată. Evreii mureau oricum, aproape toți; acum însă, câțiva dintre ei au evadat din trenuri, lucru rar întâmplat în timpul primelor convoaie către Bełżec și Sobibór.[38]

Cei fugiți din trenuri se întorceau în ghetoul din Varșovia, adesea cu gândul că au fost cruțați. Dezorganizarea a atras, și ea, atenția privitorilor. Din cauza tuturor acestor întârzieri, era mai mare probabilitatea ca trenurile care duceau soldați germani pe frontul de est să treacă pe lângă unul dintre trenurile morții, sau să fie blocat în spatele lui; unii privitori făceau fotografii, alții vomitau din pricina duhorii. Unii dintre acești soldați erau în drum spre sud-vestul Rusiei sovietice, ca să participe la ofensiva împotriva Stalingradului. Soldații germani care au văzut convoaiele către Treblinka știau, dacă voiau să știe, pentru ce anume luptă ei.[39]

Eberl a fost destituit pentru incompetență, iar în august 1942 Stangl a preluat comanda Treblinkăi. Stangl, care mai târziu avea să spună că privește gazarea în masă a evreilor ca pe „profesiunea" sa și că „îi place", a făcut cât ai bate din palme ordine la Treblinka. A oprit temporar transporturile și i-a pus pe muncitorii evrei să îngroape cadavrele. Când centrul de exterminare s-a redeschis, în septembrie 1942, el funcționa mult mai bine în parametrii mașinăriei care fusese proiectată să fie.[40]

Stangl comanda cu ajutorul unui adjunct deosebit de brutal, Kurt Franz, pe care muncitorii evrei îl porecliseră „Păpușel" (din cauza înfumurării și a faptului că era chipeș). Lui Franz îi plăcea să se uite la evreii care boxau, îi plăcea să-și vadă câinele atacându-i pe evrei și îi plăcea să privească animalele, în general: la un moment dat, i-a pus pe muncitorii evrei să amenajeze o grădină zoologică. Germanii erau asistați de câțiva bărbați de la Trawniki, care erau gardieni și îndeplineau câteva funcții esențiale în cadrul centrului, cum ar fi să-i mâne pe evrei în camerele de gazare și să dea drumul monoxidului de carbon. Restul muncilor erau efectuate de câteva sute de evrei cruțați de la moarte doar pentru a executa sarcini legate de

omorul în masă și de jefuire, și care se condamnau singuri la o moarte rapidă dacă dădeau cel mai mic semn de slăbiciune. Asemenea centrelor de la Bełżec și Sobibór, Treblinka era programată să funcționeze pe baza muncii evreilor, astfel încât bărbații de la Trawniki să aibă puține de făcut, iar germanii aproape nimic.[41]

Dat fiind că zvonurile despre Treblinka s-au răspândit, germanii au început propaganda. Guvernul polon, aflat în exil la Londra, a transmis aliaților săi britanici și americani rapoarte despre gazări, alături de alte exemple de masacrare a civililor polonezi de către germani. Pe tot parcursul verii, i-au îndemnat pe britanici și americani să ia măsuri de pedepsire a civililor germani, dar în zadar. Ofițerii din rezistența polonă, Armata Țării, s-au gândit la un atac asupra Treblinkăi, dar n-au trecut la acțiune. Germanii tăgăduiau gazările. Șeful poliției evreiești din Varșovia și „însărcinatul oficial cu strămutarea", Józef Szeryński, pretindeau că primiseră cărți poștale din Treblinka. Într-adevăr, exista un serviciu poștal în ghetoul din Varșovia, care a funcționat chiar și în acele săptămâni. Poștașii purtau șepci cu un cozoroc portocaliu aprins, ca să nu fie înșfăcați în razii. Dar, firește, n-au adus nici o veste de la Treblinka.[42]

Convoaiele de la Varșovia către Treblinka au pornit din nou pe 3 septembrie 1942. Din ultimul convoi din Marea Acțiune, de pe 22 septembrie 1942, făceau parte polițiștii evrei și familiile lor. Pe când se apropiau de stație, polițiștii evrei și-au aruncat pe ferestre caschetele și orice alte însemne ale fostei lor misiuni sau ale fostului lor statut social (polițiștii evrei proveneau adesea din familii prospere). Era o comportare prudentă, deoarece polițiștii evrei puteau să aibă parte de o primire dură din partea celorlalți evrei dintr-un lagăr de concentrare. Treblinka însă nu era lagăr. Era un centru de exterminare, așa încât măsurile lor n-au contat deloc. Polițiștii au fost gazați ca toți ceilalți.

În câteva luni, Stangl a schimbat aspectul Treblinkăi și, prin aceasta, i-a sporit funcționalitatea ucigașă. Evreii care au sosit la Treblinka în cea de-a doua parte a anului 1942 nu mai coborau din tren pe un simplu rambleu înțesat de cadavre, ci într-o falsă gară, zugrăvită de un lucrător evreu, ca să arate ca una adevărată. Avea un ceas, un orar și ghișee de bilete. În timp ce ieșeau din „gară", evreii auzeau muzică, interpretată de o orchestră condusă de muzicianul varșovian Artur Gold. Evreii care șchiopătau sau se poticneau

sau dădeau în vreun fel semne de slăbiciune erau duși într-o „clinică". Muncitori evrei cu banderole roșii îi ajutau să ajungă la o clădire marcată cu crucea roșie. În spatele acestei clădiri, evreii bolnavi erau împușcați în ceafă pe marginea unui șanț de către germani în halate de doctori. Călăul-șef era August Miete, pe care muncitorii evrei îl porecliseră „Îngerul Morții", *Malakh Ha-Mavet*. Evreii care se puteau mișca singuri făceau câțiva pași înainte, într-un fel de curte în care bărbații și femeile erau despărțiți: bărbații la dreapta, femeile la stânga, după cum li se spunea în limbile germană și idiș.[43]

În curte, evreii erau siliți să se dezbrace până la piele, sub pretextul că urmează să fie dezinfectați înainte de a fi transportați mai departe, „spre est". Trebuiau să-și împacheteze frumos hainele și să-și lege un pantof de celălalt cu ajutorul șireturilor. Trebuiau să predea toate obiectele de valoare; femeile erau supuse la examinarea cavităților. Moment în care câteva femei din unele convoaie erau alese pentru viol, iar câțiva bărbați din unele convoaie erau aleși pentru muncă. Femeile împărtășeau apoi soarta celorlalte, în vreme ce bărbații mai trăiau câteva zile, săptămâni sau chiar luni ca sclavi.[44]

Toate femeile se duceau în camerele de gazare fără haine și cu părul tuns. Fiecare dintre ele trebuia să se așeze în fața unui „frizer" evreu. Femeile credincioase care purtau perucă trebuiau să o predea. Chiar și în acea ultimă clipă dinaintea morții, oamenii reacționau diferit, fiecare în felul său. Pentru unele femei, tunderea părului era confirmarea versiunii cu „dezinfectarea"; pentru altele, era dovada că urmau să fie omorâte. Părul femeilor avea să fie folosit la fabricarea de ciorapi pentru muncitorii feroviari germani și la căptușirea papucilor pe care îi purtau echipajele submarinelor germane.[45]

Cei din ambele grupuri, mai întâi femeile, iar apoi bărbații, goi cu toții, umiliți și neajutorați, erau siliți să alerge printr-un tunel. Era lat de câțiva metri și lung de circa o sută de metri; germanii îl numeau „drumul spre ceruri". La capătul lui, evreii vedeau o Stea a lui David de mari dimensiuni pe frontonul de deasupra intrării într-o încăpere întunecată. Pe o draperie rituală era trecută inscripția în ebraică: „Aceasta este poarta către Dumnezeu. Cei drepți vor trece prin ea." Probabil că destul de puțini dintre ei au observat aceste amănunte, întrucât erau siliți brutal înăuntru de doi paznici postați la intrare, amândoi din Trawniki. Unul dintre ei ținea o bucată de

țeavă, celălalt o sabie, și amândoi zbierau și îi loveau pe evrei. Apoi, unul dintre ei închidea și încuia ușa și striga: „Apă!" – ultima parte a înșelătoriei, care nu mai era necesară pentru acest grup condamnat, încuiat acum într-o cameră de gazare, ci pentru cei care așteptau. Un al treilea bărbat de la Trawniki ridica o manetă, și un motor de tanc pompa în cameră monoxid de carbon.[46]

După circa douăzeci de minute, bărbații din Trawniki deschideau ușa din spate a camerei de gazare, iar muncitorii evrei scoteau cadavrele. În urma luptei disperate și a agoniei, trupurile erau contorsionate, cu membrele, uneori foarte fragile, prinse unele în altele. După cum își amintea muncitorul Chil Rajchman de la Treblinka, treceau „printr-o schimbare cumplită" Cadavrele, ca întreaga cameră, erau pline de sânge, fecale și urină. Muncitorii evrei curățau camera, așa încât următorul grup să nu se îndoiască de minciuna cu dezinfectarea și să se creeze panică atunci când intrau acolo. Apoi, trebuiau să despartă cadavrele și să le așeze pe pământ cu fața în sus, pentru ca o echipă de „dentiști" evrei să poată să-și facă treaba: scoaterea dinților de aur. Uneori, fețele erau înnegrite cu totul, de parcă ar fi fost arse, iar maxilarele erau încleștate atât de tare, încât „dentiștii" abia reușeau să le deschidă. După scoaterea dinților de aur, muncitorii evrei târau cadavrele până în locurile în care erau îngropate. Întregul proces, de la debarcarea evreilor vii până la debarasarea de cadavre, nu dura mai mult de două ore.[47]

În iarna 1942–1943, germanii au început să-i despartă pe evrei nu în două, ci în trei grupuri: bărbații, femeile mai în vârstă și femeile tinere. Le trimiteau pe femeile tinere la gazare ultimele, deoarece le plăcea să le privească trupurile goale în frig. În acea vreme, cadavrele erau arse, nu îngropate. Rugurile erau cuptoare imense, făcute din șine de cale ferată puse pe stâlpi de beton, cu diametrul de circa treizeci de metri. În primăvara lui 1943, focul ardea la Treblinka zi și noapte, uneori incinerând cadavrele descompuse pe care muncitorii evrei le scoteau din gropi, alteori arzând cadavrele celor care tocmai fuseseră asfixiați. Femeile, cu mai multe țesuturi adipoase, ardeau mai bine decât bărbații; astfel încât muncitorii au învățat să le pună pe ele la baza mormanului. Pântecul gravidelor tindea să crape și se vedea fătul dinăuntru. În nopțile friguroase din primăvara lui 1943, germanii stăteau în jurul focului, bând și încălzindu-se. Ființele omenești erau din nou reduse la calorii, unități de

căldură. Arderea avea scopul îndepărtării tuturor dovezilor crimei, însă muncitorii evrei au avut grijă ca asta să nu se întâmple. Au lăsat neatinse schelete întregi și au îngropat mesaje în sticle, ca să fie găsite.[48]

Era foarte greu ca victimele să lase vreun alt fel de urme. Chil Rajchman a ajuns la Treblinka împreună cu sora sa. De cum a văzut dispozitivele a lăsat valizele din mâini. Sora n-a înțeles de ce. „N-are rost", au fost ultimele cuvinte pe care el i le-a spus. A fost ales pentru muncă. Pe când sorta haine, „am dat peste rochia pe care o purta sora mea. M-am oprit, am luat rochia, am ținut-o în mâini, m-am uitat lung la ea". Apoi, rochia a trebuit să treacă mai departe, iar el a trebuit să-și vadă de ale lui. Tamara și Itta Willenberg și-au lăsat laolaltă boccelele cu haine. Fratele lor Samuel, muncitor evreu, a dat peste hainele agățate unele de altele „ca îmbrățișarea unor surori" Dat fiind că femeilor li se tăia părul, au avut parte de câteva momente în care să vorbească cu alți evrei care, poate, cine știe, aveau să supraviețuiască și să-și amintească de cuvintele lor. Ruth Dorfmann a fost în stare să accepte de la frizer consolarea că moartea va fi rapidă, și să plângă împreună cu el. Hanna Levinson i-a spus frizerului ei să fugă și să spună lumii ce se întâmplă la Treblinka.[49]

Doar cu multă prevedere puteau evreii să-și controleze bunurile, chiar și prin astfel de metode limitate. În general, instinctul le spunea să-și țină la ei averea portabilă (dacă aveau), în speranța că mai târziu vor putea să o schimbe pe ceva sau vor putea să mituiască. Uneori, când deslușeau ce îi așteaptă, evreii aruncau din tren banii și obiectele de valoare, ca să nu-i îmbogățească pe asupritorii lor. De obicei, aceasta se întâmpla în apropiere de Treblinka. În interiorul centrului de exterminare, era treaba muncitorilor evrei să caute obiectele de valoare, și sigur că mai băgau câte ceva și în buzunar. Pe acestea le dădeau bărbaților de la Trawniki, care aveau dreptul că intre și să iasă, ca să le schimbe pe mâncare în satele învecinate. Bărbații de la Trawniki le dădeau obiectele de valoare femeilor de pe acolo și prostituatelor, care se pare că veneau chiar și de la Varșovia. Dat fiind că astfel se pricopseau cu boli venerice, bărbații de la Trawniki se duceau la doctorii evrei aflați în rândurile muncitorilor. Iată circuitul special al economiei locale, pe care unul dintre martori a numit-o „înzorzonata și dezonorata Europă".[50]

Prin astfel de contacte, muncitorii evrei care mai trăiau în 1943 au aflat câte ceva despre lumea din afară și despre mersul războ-

iului. De obicei, bărbații de la Trawniki știau să citească în limba rusă și reușeau să facă rost de materiale de propagandă sovietice și de ziare sovietice. Se numărau printre milioanele de cetățeni sovietici care munceau pentru germani într-un loc sau altul, așa că auzeau zvonuri. Știau – și așa au aflat și muncitorii evrei – de înfrângerea germanilor la Stalingrad, în februarie 1943. Muncitorii au văzut ei înșiși că, în 1943, convoaiele s-au rărit, și se temeau, pe drept cuvânt, că rațiunea existenței lor se apropie de sfârșit. Până atunci, imensa majoritate a evreilor polonezi muriseră deja. Bănuind că nu peste multă vreme centrul avea să se închidă, unii dintre muncitorii evrei s-au răsculat pe 2 august 1943, au luat arme și au dat foc unor părți din dispozitiv. Câteva sute dintre ei au fugit printr-o spărtură din gard; câteva zeci au supraviețuit războiului. Printre ei, s-au numărat Chil Rajchman și alți muncitori, care au scris amintiri despre Treblinka.[51]

Într-adevăr, centrul a fost închis pe 17 noiembrie 1943. Ultimele ei victime au fost restul de treizeci de muncitori evrei care au demontat dispozitivul. La sfârșit, au fost uciși în grupuri de câte cinci, fiecare grup fiind ars de cei rămași. Bărbații de la Trawniki i-au ars pe ultimii cinci. Cam în același timp, germanii au organizat împușcarea în masă a altor muncitori evrei, aceștia aflați încă la lucru în lagărele de concentrare din Guvernământul General. În această operațiune, numită Sărbătoarea Recoltei, au fost uciși circa patruzeci și două de mii de evrei.[52]

Unul dintre cei aproximativ cincizeci de supraviețuitori de la Treblinka, Saul Kuperhand, a înțeles că la Treblinka „domnesc cifrele". Cei 265.040 de evrei varșovieni deportați în Marea Acțiune au fost numărați cu atenție. În circa paisprezece săptămâni, între 4 august și jumătatea lui noiembrie, cel puțin 310.000 de evrei din regiunea Radom a Guvernământului General au fost gazați la Treblinka. În total, au fost uciși la Treblinka 780.863 de oameni, imensa majoritate fiind evrei polonezi din Guvernământul General. Cei mai mulți evrei din Guvernământul General care nu au fost gazați la Bełżec sau Sobibór au fost gazați la Treblinka. Cu totul, Operațiunea Reinhard a luat viețile a circa 1,3 milioane de evrei polonezi.[53]

Scopul Treblinkăi era din ce în ce mai limpede, pe măsură ce războiul continua: să curețe de populația sa evreiască un imperiu rasial aflat în descreștere și astfel să proclame o victorie firavă și roadele ei

sinistre. Un trup poate fi ars pentru a da căldură, sau poate să hrănească microorganismele care fac pământul roditor. Până și cenușa omenească este îngrășământ. După ce Treblinka a fost demontată, germanii au folosit cărămizile camerei de gazare la construirea unei ferme și au schimbat destinația câmpurilor morții în terenuri agricole. Doi dintre bărbații de la Trawniki au acceptat să rămână acolo ca agricultori. Iată o sumbră transpunere în realitate a fantasmei naziste de a mântui pământul prin nimicirea evreilor. Cadavrele și cenușa evreilor aveau să îngrașe pământul pentru roade pe care aveau să le mănânce germanii. N-a fost însă nici o recoltă.[54]

*

După dezafectarea Treblinkăi, focarul Holocaustului s-a mutat către vest, la un centru foarte special din teritoriile Poloniei anexate de *Reich*, la Auschwitz. Era un lagăr creat în 1940, pe un teritoriu polonez pe care îl anexase Germania. Auschwitz a funcționat ca lagăr de concentrare cu aproape un an înainte de invazia germană în Uniunea Sovietică, și cu peste un an înainte ca Hitler să spună limpede ce anume înseamnă Soluția Finală. Spre deosebire de fabricile morții de la Treblinka, Sobibór și Bełżec, care au fost create cu scopul unic de a ucide evreii din Polonia, complexul de la Auschwitz a evoluat pe măsură ce se schimbau politicile germane legate de evrei și de alții. Crearea centrului de la Auschwitz ilustrează transformarea unui vis de colonizare în est într-un program de exterminare a evreilor.

Lagărul german creat la Auschwitz în 1940 avea rostul de a intimida populația polonă. După agresiunea împotriva Uniunii Sovietice din vara lui 1941, prizonierii de război sovietici li s-au adăugat polonezilor, și lagărul a fost folosit ca loc de execuție pentru toți. Himmler voia ca Auschwitz să devină un exemplu de sistem economic colonial de tip SS, în care ținuturile obținute prin forță de la o națiune inamică să poată fi date unei întreprinderi germane care să exploateze munca sclavilor pentru a produce bunuri necesare economiei de război germane. Dat fiind că Auschwitz era bine alimentat cu apă și era legat la calea ferată, Himmler l-a considerat, asemenea conducerii IG Farben, un loc ideal pentru producerea de cauciuc artificial. Himmler a căutat muncitori evrei în Slovacia, ai cărei conducători erau bucuroși să scape de ei. Himmler și-a prezentat argumentele în octombrie 1941; în răstimp de un an, Slovacia

și-a deportat 57.628 dintre cetățenii săi evrei. Aproape toți aveau să moară.[55]

În 1942, s-a adăugat al doilea centru important, astfel încât Auschwitz a devenit o fabrică a morții pe lângă lagăr de concentrare și loc de execuții. Rudolf Höss, comandantul său, era un veteran al lagărelor de concentrare de la Dachau și Buchenwald, nu al fabricilor morții din „programul de eutanasiere". Sub comanda sa, Auschwitz a devenit un fel de hibrid special, un centru de muncă, alături de care se afla o fabrică a morții. Muncitorii neevrei continuau să sosească și să muncească în condiții îngrozitoare. Acum, evreii erau selectați pentru muncă de îndată ce ajungeau la Auschwitz, iar cei considerați inutilizabili (marea majoritate) erau gazați imediat. În 1942, cei 140.146 de evrei care nu au fost selectați pentru muncă au fost gazați în sălile cunoscute sub numele de buncărul 1 și buncărul 2 din Auschwitz. După februarie 1943, cei mai mulți dintre evrei erau uciși în noile camere de gazare construite la Birkenau, aflat în apropiere, iar cadavrele erau arse în crematoriile anexate. În camerele de gazare de la Auschwitz–Birkenau granulele de Zyklon B sublimau în contact cu aerul, producând un gaz care ucidea în proporție de un miligram la kilogram de masă corporală. Cianura omoară la nivel celular, perturbând capacitatea mitocondriilor din celule de a produce energia care alimentează viața.[56]

Asemenea celorlalte cinci fabrici ale morții, Auschwitz era amplasat în Polonia ocupată. A slujit însă ca principal loc de exterminare a populației evreiești *din afara* Poloniei. Cu toate că unii evrei din afara Poloniei au fost omorâți în celelalte cinci centre de exterminare, imensa majoritate a victimelor lor au fost evreii polonezi. Auschwitz era singura fabrică a morții dintre cele șase în care evreii polonezi nu reprezentau majoritatea victimelor. A devenit centru de exterminare cam în același timp în care politicile de exterminare germane trecuseră de Polonia ocupată și de partea ocupată din Uniunea Sovietică, ajungând la alte populații de evrei europeni. În cadrul Biroului Central al Siguranței *Reich*-ului, Adolf Eichmann și personalul din departamentul pentru evrei au organizat în 1942 deportări din Franța, Belgia și Olanda. În 1943, Eichmann a organizat convoaiele de evrei din Grecia și din Italia ocupată. Italia fascistă nu i-a trimis lui Hitler propriii evrei câtă vreme Mussolini a fost la putere, iar Germania și Italia au fost aliate. Dar, după ce americanii, britanicii, canadienii și

polonezii au ajuns în sudul Italiei, iar italienii au capitulat, germanii au ocupat partea de nord a țării și au deportat ei înșiși evreii. În 1943, au fost gazați la Auschwitz circa 220.000 de evrei.[57]

În 1944, n-a mai fost posibilă împușcarea evreilor sovietici, deoarece germanii fuseseră alungați din Uniunea Sovietică, iar centrele Reinhard au fost închise din cauza apropierii Armatei Roșii; în acel an, Auschwitz a devenit locul esențial al Soluției Finale. Aproape toate cele șase sute de mii de evrei uciși de germani în 1944 au murit la Auschwitz. Cei mai mulți dintre ei erau evrei maghiari. Ungaria, la fel ca Italia, nu și-a trimis evreii în lagărele de exterminare câtă vreme a fost un stat suveran și aliat al Germaniei. (Ca regulă, evreii o duceau mai puțin rău în țările aliate cu Germania decât în cele ocupate de Germania.) După ce conducerea Ungariei a încercat să treacă, în martie 1944, de partea cealaltă a baricadei, germanii și-au instalat în Ungaria propria cârmuire. Noul regim fascist ungar a început să-și deporteze evreii. În opt săptămâni, au ajuns la Auschwitz circa 437.000 de evrei maghiari. Aproximativ 110.000 dintre ei au fost selectați pentru muncă, și mulți dintre ei au supraviețuit; cel puțin 327.000 dintre ei au fost gazați. Pe parcursul războiului, au fost trimiși la Auschwitz circa 300.000 de evrei polonezi, dintre care au fost omorâți cam 200.000. La un loc, evreii maghiari și polonezi reprezintă majoritatea victimelor evreiești de la Auschwitz.[58]

Auschwitz a fost punctul culminant al Holocaustului, atins într-un moment în care cei mai mulți dintre evreii sovietici și polonezi de sub cârmuirea germană muriseră deja. Dintre milioanele de evrei sovietici omorâți în Holocaust, mai puțin de unu la sută au murit la Auschwitz. Dintre cei aproximativ trei milioane de evrei polonezi omorâți în Holocaust, doar circa șapte la sută au pierit la Auschwitz. Aproape 1,3 milioane de evrei polonezi au fost omorâți, de obicei prin împușcare, la est de linia Molotov–Ribbentrop. Alți aproximativ 1,3 milioane de evrei polonezi au fost gazați în cadrul Operațiunii Reinhard în Guvernământul General (peste 700.000 la Treblinka, aproximativ 400.000 la Bełżec, 150.000 la Sobibór și 50.000 la Majdanek). Încă 350.000 au fost gazați în ținuturile anexate de *Reich* (în afară de cei 200.000 de la Auschwitz, circa 150.000 la Chełmno). Cea mai mare parte a celorlalte victime polono-evreiești au fost împușcate în timpul curățării ghetourilor (circa 100.000) sau în Operațiunea Sărbătoarea Recoltei (42.000) ori în timpul numeroaselor acțiuni de

mai mică amploare, precum și în execuții individuale. Mulți alții au murit de foame sau de boli în ghetouri sau ca muncitori în lagărele de concentrare.[59]

Un număr considerabil dintre cei care au murit la Auschwitz, peste 100.000, nu erau evrei. Circa 74.000 de polonezi neevrei și cam 15.000 de prizonieri de război sovietici au murit și ei la Auschwitz: fie executați, fie exploatați până la epuizare. Cu excepția prizonierilor de război sovietici care au fost gazați experimental, acești oameni nu au fost trimiși în camerele de gazare. Însă romii și sinti au fost.

Cu toate că n-au fost urmăriți la fel de energic ca evreii, romii și sinti au fost supuși politicii de exterminare în toate locurile unde se extinsese puterea germană. Erau împușcați de *Einsatzgruppe* care acționau în partea ocupată a Uniunii Sovietice (circa 8.000 de cazuri înregistrate); incluși în deciziile privind acțiunile de pedepsire din Bielorusia; împușcați de poliție în Polonia ocupată; împușcați în represalii, alături de evrei, în Serbia; uciși într-un lagăr de concentrare din aliatul-marionetă al Germaniei, Croația (circa 15.000); epurați etnic din teritoriile cucerite de România aliată cu Germania; și gazați la Chełmno, în ianuarie 1942 (circa 4.400), și apoi la Auschwitz, în mai 1943 (circa 1.700) și august 1944 (circa 2.900, după ce mulți alții au murit din cauza foamei, bolilor sau brutalităților). Cel puțin o sută de mii de romi și sinti, dar mai degrabă de două sau trei ori pe atâția, au fost uciși de germani.[60]

*

Cu toate că nimeni n-a supraviețuit camerelor de gazare din Auschwitz, peste o sută de mii de oameni au supraviețuit lagărului de concentrare cu același nume. Acest nume avea să fie ținut minte după război, o umbră întunecată din spatele Cortinei de Fier, o aluzie la marele întuneric din est. Mai puțin de o sută de muncitori evrei au văzut interiorul uneia dintre fabricile morții din Operațiunea Reinhard și au mai rămas în viață. Și totuși, până și Treblinka a lăsat câteva urme în aer.

Prizonierii cântau la Treblinka la ordinul germanilor, dar și pentru ei înșiși. *El male rahamim* era cântat în fiecare zi pentru evreii uciși. SS-iștii stăteau afară și ascultau. Bărbații de la Trawniki au adus cu ei din răsărit, după cum a recunoscut unul dintre muncitorii evrei, „un minunat har" al „cântatului care merge la suflet". Era muzică mai puțin elevată, cântece populare poloneze care le aminteau

muncitorilor din Treblinka de viața din afara lagărului și îi ajutau să-și adune curajul de a-și pregăti evadarea. Acele cântece vorbeau despre dragoste și lucruri caraghioase și, prin aceasta, despre viață și libertate. Au fost câteva căsătorii la Treblinka, între muncitori și femeile care se ocupau de treburile gospodărești ale germanilor.[61]

Frizerii evrei care au tuns părul a mii și mii de femei le-au ținut minte pe cele frumoase.

CAPITOLUL 9

Rezistență și incinerare

Noaptea de 21 iunie 1944 a fost noaptea partizanilor sovietici din Bielorusia. Cu trei ani înainte, *Wehrmacht*-ul trecuse rapid peste Bielorusia în drum spre Moscova – la care n-a ajuns, de fapt, niciodată. Acum, sovieticii înaintau către linia Molotov–Ribbentrop și mai departe, către Varșovia și Berlin. Grupul de Armate Centru al *Wehrmacht*-ului se întorsese în Bielorusia, dar în retragere. Comandanții Armatei Roșii plănuiseră o ofensivă masivă în vară, care să înceapă cu cea de-a treia aniversare a Operațiunii Barbarossa, anume ca să le amintească germanilor de ambițiile lor funeste. Partizanii sovietici puseseră mii de încărcături explozive pe căile ferate din Bielorusia. Când ostașii sovietici au declanșat atacul, trupele germane nu au putut să primească întăriri și nici să se retragă rapid. Așadar, ziua de 22 iunie 1944 a fost ziua soldaților din Primul, al Doilea și al Treilea Front Bielorus al Armatei Roșii. Împreună cu două alte grupuri de armate, erau peste un milion de soldați, mai mult decât dublu față de trupele Grupului de Armate Centru al *Wehrmacht*-ului. Ofensiva, Operațiunea Bagration, a adus una dintre cele mai importante victorii sovietice din război.[1]

Cu două săptămâni înainte, americanii se alăturaseră bătăliei pentru Europa. După ce au învins flota japoneză în Pacific, Statele Unite ale Americii au deschis un front european important pe 6 iunie 1944. Armata SUA a debarcat (împreună cu britanicii și alți aliați occidentali) 160.000 de oameni pe plajele din Normandia. Dar forța americană era prezentă și în interiorul Bielorusiei, unde unitățile motorizate sovietice, echipate cu camioane și mașini de teren americane, au încercuit nenorocoasele trupe germane. Tacticile de încercuire germane fuseseră învățate, accelerate și întoarse împotriva germanilor înșiși. Pătrunderea sovieticilor în Bielorusia a fost mai spectaculoasă decât înaintarea americanilor prin Franța. Soldații

germani erau depășiți din punct de vedere numeric, iar ofițerii lor erau depășiți din punctul de vedere al iscusinței. Comandanții germani se așteptaseră ca ofensiva sovietică să treacă prin Ucraina, nu prin Bielorusia. Germanii au pierdut circa patru sute de mii de oameni – dispăruți, răniți sau uciși. Grupul de Armate Centru a fost zdrobit. Calea spre Polonia era deschisă.[2]

Armata Roșie a trecut repede linia Molotov–Ribbentrop și a intrat în zona care fusese regiunea Lublin din Guvernământul General. Vasili Grossman, un scriitor sovietic care a urmat Armata Roșie ca jurnalist, a văzut ce au lăsat în urmă germanii. Armata Roșie a descoperit lagărul de la Majdanek pe 24 iulie 1944. La începutul lui august, Grossman a dat peste o oroare și mai mare, pe care cineva cu mai puțină imaginație nu și-ar fi putut-o închipui niciodată. Ajungând la Treblinka, a înțeles repede despre ce era vorba: evreii din Polonia au fost asasinați în camere de gazare, cadavrele le-au fost arse, iar cenușa și oasele le-au fost îngropate pe câmpuri. A pășit pe „pământul nesigur ca marea" și a găsit rămășițe: fotografii cu copii din Varșovia și Viena; o bucățică de broderie ucraineană; un sac cu păr, blond și negru.[3]

*

În acel moment, teritoriile polone erau deja sub ocupație germană de aproape cinci ani. Pentru evreii din Varșovia, sau pentru aproape toți evreii, Operațiunea Bagration a însemnat eliberarea care nu s-a mai arătat. Rămășițele a peste un sfert de milion de evrei varșovieni se aflau în cenușa și oasele pe care Grossman le-a găsit la Treblinka.

În 1939, Polonia a avut doi ocupanți, german și sovietic. Pentru neevreii din Varșovia care conspirau împotriva regimului german, Operațiunea Bagration a anunțat sosirea unui aliat foarte discutabil. Însemna a doua incursiune a Armatei Roșii pe teritoriul polonez în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Aceasta a fost deosebirea dintre cele trăite în război de polonezi și de evreii polonezi. Polonezii neevrei au suferit îngrozitor și sub ocupația sovietică, și sub cea germană, dar, au avut, comparabil, parte de fiecare. Polonezii neevrei care voiau să se împotrivească puteau uneori să aleagă: cărui ocupant să i se împotrivească și în ce împrejurări.

Evreii polonezi supraviețuitori aveau toate motivele să-i prefere pe sovietici și să considere că Armata Roșie este eliberatoare. Mulți

FINLANDA
SUEDIA
Helsinki
Lacul Ladoga
Leningrad ian. 1944
LENINGRAD
Tikhvin
Tallinn
Marea Baltică
Novgorod ian. 1944
3 BALTIC
NORD
Pskov
Demiansk
Riga
Holm
2 BALTIC
Kalinin
Velikie Luki
U.R.S.S.
Nevel
Rjev
Danzig
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
1 BALTIC
Moscova
Kaunas
Vitebsk
GERMANIA
Vilnius iulie 1944
Smolensk
Oka
Riazan
CENTRU
liniafrontului pe 9 aug. 1944
3 BIELORUS
Minsk iulie 1944
Bialystok iulie 1944
2 BIELORUS
Bobruisk
Briansk
Varșovia
Łódź
Orel
1 BIELORUS
Brest iulie 1944
Pinsk
Pripet
Homel
Mlaștinile Pripet
Lublin iulie 1944
Cernigov
Kursk
Voronej
Cracovia
Lutsk
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Rivne febr. 1944
Belgorod
Lviv iulie 1944
Jitomir
Kiev dec. 1943
1 UCRAINEAN
4 UCRAINEAN
Harkov aug. 1943
linia frontului pe 17 iulie 1943
Don
Nistru
Vinnița
Nipru
UNGARIA
UCRAINA DE NORD
Cernăuți
REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE
2 UCRAINEAN
Dnepropetrovsk
Stalino
Chișinău
Taganrog
Rostov
Nikolaev
Melitopol
Marlupol
UCRAINA DE SUD
Odessa
ROMÂNIA
Marea Azov
3 UCRAINEAN
Crimeea
Kerci
București
Dunărea
Sevastopol mai 1944
Novorossiisk
Sofia
Marea Neagră
BULGARIA
FORȚELE SOVIETICE
1943–1944
vara 1944
primăvara 1944
toamna 1943
GRECIA
Istanbul
TURCIA

dintre cei circa șaizeci de mii de evrei care mai erau în viață în ghetoul din Varșovia după Marea Acțiune din vara lui 1942 au ales rezistența. Dar nu puteau alege momentul și locul rezistenței lor. Nu puteau decât să lupte.

*

Varșovia era centrul rezistenței urbane împotriva regimului nazist din Europa ocupată. În cei doi ani care s-au scurs între septembrie 1942, dată până la care Treblinka luase viețile celor mai mulți dintre evreii varșovieni, și septembrie 1944, când cele întâmplate acolo au fost descrise de Grossman în articolul său „Iadul de la Treblinka", și polonezii, și evreii s-au răsculat împotriva ocupației germane, separat, dar și împreună, în revoltele din aprilie 1943 și august 1944.

Consecințele rezistenței evreiești și poloneze din Varșovia au fost cam aceleași: exterminarea. Când a sosit Armata Roșie (și Grossman) în oraș, în ianuarie 1945, totul era moloz și cenușă. Jumătate din populație murise, iar supraviețuitorii plecaseră. Grossman a găsit o referință literară cunoscută cititorilor săi: ultimii oameni rămași, evrei și polonezi, pe care i-a găsit locuind împreună în ruinele unei clădiri, erau „Robinsonii" Varșoviei: asemenea lui Robinson Crusoe, eroul romanului lui Daniel Defoe, care a stat singur pe o insulă ani în șir, rupt de lume. Poetul polonez Czesław Miłosz, care a locuit la Varșovia în timpul războiului, și-a petrecut o perioadă de timp scriind un studiu literar despre acest roman. Pentru el, *Robinson Crusoe* era „legenda insulei", era ideea că scăderile morale provin din experiență, că, dacă am fi lăsați singuri, am putea fi buni. În acest eseu, ca și în poeziile sale despre polonezii și evreii din Varșovia, el a propus ideea contrară că singura speranță pentru etică este ca fiecare să-și amintească de singurătatea celuilalt.[4]

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la Varșovia polonezii și evreii erau singuri uneori în același fel, lipsiți de ajutorul lumii din afară, chiar și din partea celor pe care îi considerau prieteni și aliați. Dar erau singuri și în feluri diferite, confruntându-se cu o soartă diferită în același război. Împărțeau un oraș care fusese centru al ambelor civilizații, polonă și evreiască. Acel oraș nu mai este; ceea ce rămâne din el este legenda sa, sau mai degrabă două legende, una poloneză, cealaltă evreiască, la jumătatea drumului dintre

solidaritate și singurătate, fiecare conștientă de cealaltă, dar singură în lumea postbelică.

*

Conspirația poloneză și cea evreiască împotriva cârmuirii germane, distinctă fiecare, dar având legătură una cu cealaltă, începuseră mult mai devreme, odată cu invadarea Poloniei de către Germania, în septembrie 1939.

Pe 27 septembrie 1939, în subsolul unei bănci, opt bărbați și femei, majoritatea francmasoni, au pus bazele unei conspirații care avea să devină armata clandestină polonă. Cunoscută, la început, sub numele Slujitorii Victoriei Poloniei, a fost condusă de un general cu consemnul de a organiza o mișcare clandestină națională. În 1940, când guvernul polon în exil s-a stabilit în Franța, mișcarea clandestină din țară a primit numele de Uniunea Luptei Armate. În 1940 și 1941, principala ei sarcină a fost unificarea sutelor de mici grupuri de rezistență care se formaseră în Polonia și culegerea de informații pentru guvernul polon și aliații lui. Uniunea Luptei Armate a activat în zona de ocupație germană; încercările de a crea o rețea sub ocupația sovietică au fost dejucate de NKVD. După ce germanii au invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, rezistența poloneză a putut să acționeze pe tot teritoriul Poloniei ocupate.[5]

La începutul anului 1942, Uniunea Luptei Armate a fost transformată în Armata Țării. Armata Țării era perechea Armatei Polone care lupta peste hotare, alături de aliați, pe frontul de vest. La fel cu guvernul polon, care era în exil la Londra, Armata Țării reprezenta toate forțele politice și sociale din țară. Trebuia să lupte pentru restaurarea Poloniei între hotarele antebelice, ca republică democrată, în care toți cetățenii au drepturi egale. Cei mai mulți polonezi care au ales rezistența au izbutit să ajungă în Armata Țării, cu toate că aripa stângă a extremei comuniste și aripa dreaptă a extremei naționaliste și-au format propriile unități de partizani. Comuniștii au organizat Garda Poporului, cunoscută mai târziu sub numele de Armata Poporului, care avea legături strânse cu Uniunea Sovietică și cu NKVD. Naționaliștii, pentru care comuniștii și sovieticii erau un dușman mai mare decît germanii, au luptat în rândurile Forțelor Armate Naționale.[6]

Rezistența evreiască din Varșovia a urmat o cale diferită, chiar dacă la început nu a fost prea clară. În primele luni de ocupație germană

a Poloniei, în 1939, rezistența evreiască în sine nu părea să aibă vreun rost. La început, nu a fost evident faptul că soarta evreilor polonezi avea să fie foarte diferită de cea a neevreilor. Mulți dintre evreii varșovieni care s-au simțit cel mai tare amenințați de invazia germană au fugit în zona de ocupație sovietică a Poloniei, de unde mulți au fost deportați în Kazahstan. Crearea ghetourilor, în 1940, nu le-a semnalat neapărat evreilor polonezi că soarta lor era mult mai rea decât cea a polonezilor neevrei, dintre care în acel moment mulți erau împușcați și trimiși în lagăre de concentrare. În 1940, polonezii, din afara ghetoului, erau trimiși la Auschwitz, în vreme ce, în general, evreii nu erau trimiși. Ghetourile au însemnat însă că orice rezistență evreiască va trebui să fie reacția la anumite circumstanțe complexe cărora trebuiau să le facă față evreii. Când i-au despărțit cu forța la Varșovia pe evrei de neevrei, în octombrie 1940, germanii creau o nouă realitate socială, creau categorii care aveau să definească destine diferite.[7]

Ghetoul nu a determinat însă în rândul evreilor un consens în privința întrebării dacă să acționeze sau nu împotriva germanilor, și în ce fel. Evreii polonezi din ghetoul Varșoviei erau de mult implicați în viața politică dinamică a comunității evreiești din Polonia interbelică. Evreii participaseră la alegerile locale și naționale din Polonia, precum și la propriile alegeri comunitare. Existau o mulțime de partide, și loialitatea partinică era profundă. La extrema dreaptă a spectrului, erau sioniștii revizioniști, care se pregătiseră dinainte de război pentru rezistență armată împotriva britanicilor în Palestina. Ei se numărau printre primii care au crezut că lupta armată împotriva germanilor este necesară și posibilă în condițiile de ghetou. Revizioniștii și membrii organizației lor de tineret, Betar, au aflat de la camarazii de partid, încă din vara lui 1941, despre uciderea evreilor din Vilnius. Au auzit, de asemenea, mai mult sau mai puțin așa cum s-a întâmplat, de lichidarea ghetoului din Lublin, în primăvara lui 1942. Aveau o oarecare idee despre extinderea Soluției Finale de la estul la vestul liniei Molotov–Ribbentrop, despre trecerea de la gloanțe la gaz.[8]

A fost nevoie de Marea Acțiune de la Varșovia din iulie–septembrie 1942 pentru a-i determina pe revizioniști să formeze o Uniune Militară Evreiască. Comandantul ei militar era Paweł Frenkel; membrii comitetului politic erau Michał Strychowski, Leon Rodal și Dawid Wdowiński. Era ancorată în tradițiile antebelice de cooperare

cu statul polon, ceea ce ar putea explica faptul că era bine înarmată. La sfârșitul anilor '30, regimul polon sperase să transfere o mare parte din populația sa evreiască în Orientul Apropiat. Așadar, conducătorii polonezi au avut relații strânse cu sioniștii revizioniști, care nădăjduiau să ducă o mare parte dintre evreii polonezi în Palestina. Revizioniștii erau gata să recurgă la violență pentru a crea un stat evreiesc, viziune agreată de autoritățile polone. Tineretul sionist revizionist din Betar se pregătise în Polonia antebelică de lupta pentru Palestina. La fel cu tinerii din Irgun, organizația din Palestina căreia aveau să i se alăture unii dintre ei, erau antrenați uneori de Armata Polonă. În ghetou, în 1942, revizioniștii au strâns bani, și chiar i-au jefuit pe evreii bogați, ca să cumpere arme din afara ghetoului.[9]

În vreme ce istoria Uniunii Militare Evreiești este cea a partidului militarist de dreapta care s-a adaptat la condițiile chiar mai grele decât cele pe care le prevăzuse, istoria celeilalte grupări de rezistență din ghetoul varșovian, Organizația Evreiască de Luptă, este cea a unuia dintre numeroasele partide de centru-dreapta care a hotărât că numai acțiunea militară le poate fi de folos evreilor.

La fel cu Uniunea Militară Evreiască a aripii drepte, Organizația Evreiască de Luptă a apărut ca rezultat al Marii Acțiuni. Aproape toți cei foarte bătrâni și cei foarte tineri fuseseră deja deportați și erau morți. Se părea că deportările, cu toate că afectau toate grupurile, i-au eliminat pe cei care constituiseră centrul conservator al politicii evreiești: Agudat Israel, partid ortodox în planul religios și conciliant în planul politic. Platforma sa dinainte de război a fost cooperarea cu guvernul polon în schimbul autonomiei comunitare și religioase. Acest demers bazat pe compromis a fost pus la grea încercare de violența antisemită și de legislația antisemită din Polonia de la sfârșitul anilor '30, însă a continuat să se bucure de popularitate în rândurile generațiilor mai vârstnice de evrei varșovieni credincioși – care acum erau aproape toți morți la Treblinka. Nimic din Polonia nu pregătise Agudat pentru naziști, care au răsplătit compromisurile prin crimă.[10]

După septembrie 1942, ghetoul varșovian era esențialmente un lagăr de muncă, locuit în cea mai mare parte de bărbați tineri. Tații care înainte poate că s-ar fi temut că își pun în primejdie familiile nu mai aveau de ce să stea deoparte. Politicile stângiste au ajuns

în prim-plan. Stânga evreiască din Polonia antebelică fusese împărțită în privința câtorva chestiuni fundamentale: dacă trebuie să plece în Palestina sau să rămână în Polonia, dacă trebuie să se încreadă sau nu în Uniunea Sovietică, dacă activitatea agitatorică trebuie să se facă în idiș, poloneză sau ebraică etc. Cea mai radicală formă a stângii, comunismul, a reapărut în acest moment printre evreii varșovieni. Stalin, care dizolvase Partidul Comunist din Polonia în 1938, a permis refacerea sa ca Partid al Muncitorilor Polonezi, în ianuarie 1942. Unii dintre activiștii iudeo-polonezi ai partidului s-au strecurat atunci *înăuntrul* ghetoului varșovian, unde au îndemnat la rezistență armată. Cel mai mare partid socialist evreiesc, Bund, era mult mai puțin înclinat către folosirea violenței. În general, aceste organizații își continuau activitatea ca entități distincte. În cele trei luni de după Marea Acțiune, s-a ajuns la un acord general în privința nevoii de rezistență armată. În decembrie 1942, s-a format Organizația Evreiască de Luptă. Fiind un grup de politicieni cu pregătire militară puțină, sau deloc, fără arme, prima lor necesitate au fost armele. Prima lor acțiune a fost să le ceară de la Armata Țării.[11]

În afara ghetoului, Marea Acțiune a obligat Armata Țării să-și asume o politică evreiască. Rezistența poloneză luase deja o poziție clară în câteva rânduri în anul 1941, condamnând bunăoară asumarea rolului de gardieni în lagărele de concentrare drept „trădare națională". Înainte de 1942 însă, Armata Țării avea tendința de a trata situația disperată a Poloniei și situația disperată a polonezilor drept unul și același lucru. Stimulată de împușcarea în masă a evreilor polonezi în est, Armata Țării a creat în februarie 1942 o secțiune evreiască. Aceasta a adunat dovezi ale masacrelor care au fost transmise Aliaților și BBC-ului în aprilie 1942. Deportările din vara lui 1942 i-au determinat pe polonezii catolici să creeze o organizație de facilitare a evadării, sub criptonimul Żegota. (Polonezii riscau condamnarea la moarte dacă îi ajutau pe evrei.) Din ea făceau parte unii ofițeri ai Armatei Țării. Ofițerii din Armata Țării le furnizau evreilor care se ascundeau în afara zidurilor ghetoului acte de identitate. Când Organizația Evreiască de Luptă a cerut arme, în decembrie 1942, Armata Țării s-a oferit să-i ajute pe evrei să evadeze din ghetou, amânând lupta pentru altă dată. Organizația Evreiască de Luptă n-a acceptat. Conducătorii ei voiau să lupte, astfel încât au refuzat o strategie de ieșire.[12]

Comandanții Armatei Țării din Varșovia aveau suspiciuni strategice care militau împotriva înarmării evreilor. Cu toate că Armata Țării înclina pentru acțiunile de partizani, se temea că o revoltă în ghetou ar provoca o răscoală a întregului oraș, care ar fi înăbușită de germani. La sfârșitul lui 1942, Armata Țării nu era pregătită pentru o astfel de luptă. Comandanții ei au considerat că o revoltă prematură este o provocație comunistă, care trebuie evitată. Știau că sovieticii și, prin urmare, comuniștii polonezi îndemnau populația locală să lupte nemijlocit cu arma în mână împotriva germanilor. Sovietici voiau să stimuleze războiul de partizani în Polonia, pentru a slăbi forțele germane – dar și pentru a împiedica orice rezistență polonă la propriul lor regim, când avea să se instaureze. Sarcina Armatei Roșii avea să fie mai ușoară dacă soldații germani erau uciși în războiul de partizani, așa cum avea să fie sarcina NKVD dacă elitele polone erau ucise pentru că se împotriviseră germanilor. Din Organizația Evreiască de Luptă, făceau parte comuniștii, care urmau linia sovietică și credeau că Polonia trebuie să fie subordonată Uniunii Sovietice. Comandanții Armatei Țării nu puteau să uite că cel de-al Doilea Război Mondial începuse când *și* germanii, *și* sovieticii au invadat Polonia. O jumătate din Polonia a petrecut jumătate din război în Uniunea Sovietică. Sovieticii voiau înapoi ținuturile răsăritene ale Poloniei, și poate chiar mai mult. Din punctul de vedere al Armatei Țării, regimul sovietic nu era mult mai bun decât cel nazist. Scopul ei era independența. Nu prea existau motive care să justifice înarmarea comuniștilor din interiorul Poloniei de către o organizație al cărei obiectiv era independența poloneză.[13]

În ciuda acestor rezerve, în decembrie 1942 Armata Țării le-a dat celor din Organizația Evreiască de Luptă câteva pistoale. Organizația le-a folosit pentru a câștiga autoritate și putere în ghetou. Pistoalele și îndrăzneala erau suficiente pentru a înfrunta *Judenrat*-ul și o forță de poliție evreiască înarmată doar cu bâte. Prin omorârea – sau încercarea de a-i omorî – pe polițiștii evrei și pe informatorii Gestapoului la sfârșitul lui 1942 și începutul lui 1943, Organizația Evreiască de Luptă a creat impresia că în ghetou a apărut o nouă ordine morală. Józef Szeryński, șeful poliției evreiești, a fost împușcat în gât, chiar dacă nu a murit. Organizația Evreiască de Luptă a reușit să-l omoare pe Jakub Lejkin, care a condus poliția în timpul celei mai mari acțiuni de deportare, iar mai târziu pe Mieczysław Brzeziński, care îi suise pe compatrioții săi evrei în trenurile

din *Umschlagplatz*. Organizația Evreiască de Luptă a tipărit foi volante în care spunea că fapta de a colabora cu dușmanul e o crimă care se pedepsește cu moartea. Astfel, Organizația Evreiască de Luptă a luat locul *Judenrat*-ului, al cărui conducător a fost silit să admită că nu mai are „autoritate în ghetou, acum există aici altă autoritate". Fără un aparat administrativ și coercitiv evreiesc eficient, germanii nu mai puteau să facă în ghetou tot ce pofteau.[14]

Hotărârile germanilor legate de soarta ghetoului și a celor care mai locuiau în el au fost influențate de considerente pe care evreii nu aveau cum să le înțeleagă. Pentru germani, ghetoul din Varșovia fusese mai întâi un punct de tranzit pentru viitoarele deportări în regiunea Lublin, Madagascar sau Uniunea Sovietică; apoi, un lagăr de muncă temporar; iar apoi un punct de tranzit pentru deportările la Treblinka. La sfârșitul anului 1942 și începutul anului 1943, a fost din nou lagăr de concentrare, provizoriu și de dimensiuni reduse, pentru lucrătorii care fuseseră selectați pentru muncă în timpul Marii Acțiuni. Cu toate că Himmler n-a șovăit niciodată în hotărârea sa de a-i ucide pe evrei sub regimul german, alte autorități doreau, cel puțin în acel moment, să-i țină în viață pe unii dintre ei. Hans Frank era îngrijorat din cauza penuriei de mână de lucru din Germania, așa încât forța de muncă evreiască a devenit mai importantă în Polonia ocupată. Evreii munceau pentru economia de război germană, așa încât și *Wehrmacht*-ul era interesat ca ei să fie ținuți în viață.[15]

Himmler știa să facă compromisuri. La începutul anului 1943, intenția lui era să-i lase pe cei mai mulți dintre evreii supraviețuitori din ghetoul varșovian să mai trăiască o vreme, dar și să elimine ghetoul însuși, pe care îl considera un focar de rezistență politică, de dezordine și de boli. Himmler avea de gând să-i omoare pe evreii care trăiau în ghetou ilegal, fără documente de muncă. Apoi, să deporteze restul muncitorilor evrei în alte lagăre de concentrare, unde să continue să muncească. Pe 9 ianuarie 1943, când a vizitat Varșovia, Himmler a ordonat desființarea ghetoului. Cei circa opt mii de evrei care erau acolo în mod ilegal aveau să fie trimiși la Treblinka spre gazare, iar restul, circa cincizeci de mii, să fie trimiși în lagăre de concentrare. Peste nouă zile însă, când germanii au intrat în ghetou ca să aducă la îndeplinire ordinele lui Himmler, evreii s-au ascuns ori s-au împotrivit. Câțiva evrei au tras în primii germani

care a pătruns în ghetou, surprinzându-i și declanșând panica. Germanii au ucis circa 1.170 de evrei pe străzi și au deportat cam cinci mii. După patru zile, germanii au fost siliți să se retragă și să chibzuiască. Comandanții din Varșovia ai Armatei Țării au fost impresionați. Armele pe care le dăduseră Organizației Evreiești de Luptă fuseseră folosite cât se poate de bine.[16]

Nu a fost prima dată când evreii s-au împotrivit germanilor în Polonia. Chiar și în Armata Țării erau mulți oameni de origine evreiască. Cu toate că acest fapt era cunoscut de comandanții Armatei Țării, nu se vorbea aproape deloc despre el. Mulți dintre oamenii de origine evreiască din Armata Țării se socoteau mai degrabă polonezi decât evrei. Alții își tăinuiau identitatea evreiască, pe motivul că în Varșovia în vreme de război nu-i bine să bați toba că ești evreu. Cu toate că antisemiții din Armata Țării erau în minoritate, o singură trădare putea să însemne moartea. Noutatea din ianuarie 1943 a fost faptul că evreii au folosit arme împotriva germanilor ca evrei, într-un act fățiș de rezistență *evreiască*. Acest lucru a contrazis cu tărie stereotipul antisemit prezent în Armata Țării și în societatea polonă că evreii nu luptă. Acum, comandanții de la Varșovia ai Armatei Țării au dat Organizației Evreiești de Luptă o parte substanțială din propria rezervă secretă de arme: puști, muniție, explozive.[17]

La Berlin, Himmler turba. Pe 16 februarie 1943, a hotărât ca ghetoul să fie distrus nu doar din perspectivă comunitară, ci și ca loc fizic. Că instituția vecinătății în Varșovia nu avea nici o valoare pentru stăpânii rasiali, dat fiind că locuințele care fuseseră folosite de (după cum spunea Himmler) „suboameni" n-ar putea fi niciodată potrivite pentru germani. Germanii au plănuit un asalt asupra ghetoului pe data de 19 aprilie. Nici acum scopul nemijlocit nu era uciderea tuturor evreilor, ci redirecționarea forței de muncă spre lagărele de concentrare, și apoi distrugerea ghetoului. Himmler nu se îndoia că așa se va întâmpla. Se gândea dinainte la utilizarea locului; pe termen lung, avea să devină un parc, între timp un lagăr de concentrare, până la câștigarea războiului. Muncitorii evrei din Varșovia aveau să fie exploatați până la ultima suflare în alte locuri.[18]

Cu puțin înainte de asaltul plănuit asupra ghetoului din Varșovia, șeful propagandei germane, Joseph Goebbels, a venit cu contribuția sa specială. În aprilie 1943, germanii descoperiseră Katyń, unul dintre locurile în care NKVD omorâse prizonieri de război polonezi în 1940. „Katyń", a declarat Goebbels, „este victoria mea". A

ales data de 18 aprilie, ca să anunțe descoperirea cadavrelor ofițerilor polonezi. Katyń putea fi folosit pentru a crea probleme între sovietici și polonezi, și între polonezi și evrei. Goebbels se aștepta – și nu se înșela – ca dovezile că poliția secretă sovietică a împușcat mii de ofițeri polonezi să facă mai nesigură colaborarea dintre Uniunea Sovietică și guvernul polon în exil. Cele două părți erau, în cel mai bun caz, aliați dificili, iar guvernul polon nu primise niciodată de la sovietici un răspuns satisfăcător despre acei ofițeri dispăruți. Goebbels voia, de asemenea, să se folosească de Katyń pentru a arăta politicile antipolone ale presupusei conduceri evreiești a Uniunii Sovietice, și astfel să-i înstrăineze pe polonezi de evrei. Așa suna propaganda în ajunul atacului german asupra ghetoului din Varșovia.[19]

Și Organizația Evreiască de Luptă își făcuse planuri. Încercarea ratată a germanilor de a curăța ghetoul, în ianuarie 1943, confirmase presupunerile conducătorilor evrei că se apropia încheierea socotelilor. Priveliștea germanilor morți pe străzi a eliminat bariera fricii, iar al doilea transfer de arme de la Armata Țării a sporit și el încrederea. Evreii din ghetou bănuiau că orice nouă deportare avea să ducă direct în camerele de gazare. Acest lucru nu era cu totul adevărat; dacă nu ar fi luptat, cei mai mulți dintre ei ar fi fost trimiși să muncească în lagăre de concentrare. Dar numai pentru câteva luni. Gândirea evreilor supraviețuitori din ghetoul varșovian era fundamental corectă. „Ultima fază a strămutării", a scris unul dintre ei, „este moartea". Puțini dintre ei aveau să moară la Treblinka, dar aproape toți aveau să moară înainte de sfârșitul anului 1943. Aveau dreptate să creadă că împotrivirea nu prea avea cum să le scadă șansele de supraviețuire. Dacă germanii câștigau războiul, aveau să-i ucidă pe evreii rămași sub stăpânirea lor. În cazul în care continuau să se îndrepte spre pierderea războiului, germanii aveau să-i ucidă pe muncitorii evrei, care erau un factor de risc pentru siguranța lor în condițiile înaintării sovieticilor. O Armată Roșie aflată la depărtare, dar care se apropia însemna pentru ei încă un moment de trăit, întrucât germanii le foloseau munca. O Armată Roșie aflată însă în prag ar fi însemnat camera de gazare sau un glonț.[20]

Tocmai certitudinea evreilor în privința morții comune a fost ceea ce a permis cooperarea în mișcarea de rezistență. Câtă vreme politica germanilor i-a lăsat pe evrei să creadă că unii aveau să

supraviețuiască, indivizii puteau să spere că ei vor fi excepțiile, iar diviziunile sociale erau inevitabile. Acum, când politica germanilor i-a convins pe toți evreii care mai rămăseseră în ghetoul din Varșovia că vor muri, societatea evreiască din ghetou a dat dovadă de o unitate impresionantă. Între ianuarie și aprilie 1943, evreii și-au construit nenumărate buncăre în pivnițe, legate uneori prin pasaje secrete. Organizația Evreiască de Luptă și-a stabilit structura de comandă. Comandantul suprem era Mordechai Anielewicz; cei trei conducători ai celor trei sectoare în care era împărțit ghetoul erau Marek Edelman, Izrael Kanał și Icchak Cukierman (înlocuit, în

ultimul moment, cu Eliezer Geller). Organizația a cumpărat mai multe arme și și-a antrenat membrii la folosirea lor. Unii evrei care munceau în uzine de armament germane au reușit să fure materiale pentru improvizarea de explozive. Organizația Evreiască de Luptă a aflat cu o zi înainte de planul germanilor de a ataca ghetoul, astfel încât, la sosirea germanilor toată lumea era pregătită.[21]

Unii membri ai Armatei Țării, surprinși și plini de admirație, au numit această acțiune „Războiul Iudeo-German".[22]

Când SS-iștii, membrii *Ordnungspolizei* și bărbații de la Trawniki au intrat în ghetou, pe 19 aprilie 1943, au fost respinși cu focuri trase de lunetiști și cu cocteiluri Molotov. Au fost siliți, de fapt, să se retragă din ghetou. Comandanții germani au raportat doisprezece oameni uciși în luptă. Organizația Evreiască de Luptă și-a stabilit structura de comandă. Contraatacul evreiesc, după cum i-a scris Mordechai Anielewicz camaradului său din Organizația Evreiască de Luptă Icchak Cukierman, care, în acel moment, era în afara zidurilor ghetoului, „a depășit cele mai nebunești vise ale noastre: germanii au fugit din ghetou de două ori". Presa Armatei Țării a scris despre „rezistență armată nemăsurat de puternică și de hotărâtă".[23]

Uniunea Militară Evreiască, formațiunea de dreapta, a pus stăpânire pe cea mai înaltă clădire din ghetou și a înălțat două steaguri: pe cel polonez și pe cel sionist, vulturul alb și steaua galbenă. Unitățile ei au luptat cu îndârjire în apropierea cartierului general, aflat în Piața Muranowska. Pe 20 aprilie, comandantul SS și al poliției din regiunea Varșovia, Ferdinand von Sammern-Frankenegg, a fost destituit. Înlocuitorul lui, Jürgen Stroop, a primit un telefon furibund de la Himmler: „Trebuie să dai jos cu orice preț steagurile alea!" Germanii le-au dat jos, pe 20 aprilie (de ziua lui Hitler), dar cu pierderi. În ziua aceea, germanii au reușit să intre în ghetou și să rămână acolo, cu toate că perspectivele lor de a elimina populația zonei păreau slabe. Mulți evrei se ascundeau, iar mulți erau înarmați. Germanii aveau nevoie de tactici noi.[24]

Au fost, din prima zi a Revoltei Ghetoului Varșovian, evrei care au căzut în luptă. Au fost, de asemenea, omorâți când erau descoperiți de germani evreii inapți de muncă. Germanii știau că bolnavii pe care i-au găsit la spitalul de pe strada Gęsia, ultimul spital evreiesc din Varșovia, sunt oameni inutili. Marek Edelman a găsit acolo zeci de cadavre în halate de spital. În secția de ginecologie

și obstetrică, germanii le-au asasinat pe femeile gravide, pe lăuze și pe pruncii lor. La colțul străzilor Gęsia și Zamenhoff, cineva așezase un prunc viu pe pieptul dezgolit al unei femei moarte. Cu toate că rezistența evreiască arăta din afară a război, germanii n-au respectat între zidurile ghetoului nici una dintre legile și uzanțele războiului. Pentru SS-iști, simpla existență a suboamenilor evrei era un delict, iar împotrivirea lor constituia un aspect agravant, care justifica orice reacție.[25]

Stroop a hotărât că singura modalitate de a curăța buncărele și casele era să le dea foc. Dat fiind că Himmler ordonase deja ștergerea de pe fața pământului a ghetoului, arderea locuitorilor lui nu însemna nici o pierdere. De fapt, de vreme ce Himmler nu știa cum avea să se facă demolarea, focurile rezolvau deodată două probleme ale naziștilor. Pe 23 aprilie 1943, oamenii lui Stroop au început să dea foc clădirilor din ghetou, una câte una. *Wehrmacht*-ul a jucat un rol mic în luptă, însă geniștii și servanții aruncătoarelor de flăcări au fost folosiți la distrugerea locuințelor și buncărelor. Edelman își amintea „incendiile uriașe, care blocau străzi întregi" Sufocați, evreii nu aveau altă alegere decât să iasă din buncăre. După cum își amintea unul dintre supraviețuitori: „Gândeam că-i mai bine să fim omorâți prin împușcare decât de foc." Evreii blocați la etajele superioare ale clădirilor erau siliți să sară. Germanii au luat mulți prizonieri cu picioarele rupte. Acești oameni au fost interogați și apoi împușcați. Singurul fel în care evreii puteau să scape de incendii era să fugă dintr-un buncăr în altul în timpul nopții. Timp de câteva zile, SS-iștii nu s-au simțit în siguranță noaptea pe străzile din ghetou, așa încât luptătorii și civilii evrei puteau folosi orele de întuneric ca să se mute și să se regrupeze. Dar, întrucât nu puteau opri focul, zilele le erau numărate.[26]

Germanii au atacat ghetoul pe 19 aprilie 1943, în ajunul Paștelui evreiesc. Paștele cădea în sâmbăta următoare, pe 25 aprilie. Poetul polonez Czesław Miłosz a consemnat sărbătoarea creștină din afara ghetoului, scriind în poemul său *Campo di Fiori* că lumea se dădea în caruselul din Piața Krasiński, chiar alături de zidul ghetoului, în vreme ce evreii luptau și mureau. „Mă gândeam atunci", scria Miłosz, „la singurătatea muribunzilor". Caruselul s-a învârtit în fiecare zi, pe toată durata revoltei. A devenit simbolul izolării evreilor: evreii mureau în propriul oraș, în vreme ce polonezii de dincolo de zidurile ghetoului trăiau și se veseleau. Mulți polonezi nu se sinchiseau de

ceea ce li se întâmpla evreilor în ghetou. Altora însă le-a păsat, iar unii au încercat să-i ajute, și câțiva au murit încercând.[27]

Cu un an întreg înainte de începerea Revoltei Ghetoului Varșovian, Armata Țării i-a anunțat pe britanici și pe americani despre gazarea evreilor polonezi. Armata Țării a transmis rapoarte despre fabrica morții de la Chełmno, iar autoritățile polone avuseseră grijă ca acestea să ajungă în presa britanică. Aliații occidentali nu au luat nici un fel de măsuri. În 1942, Armata Țării a informat Londra și Washingtonul despre deportările din ghetoul varșovian și despre gazarea în masă a evreilor varșovieni la Treblinka. Desigur, aceste evenimente erau întotdeauna prezentate de guvernul polon ca un element al tragediei mai mari, cea a cetățenilor Poloniei. Și totuși, informația-cheie era comunicată. Și polonezii, și evreii crezuseră – și se înșelau – că dezvăluirea deportărilor avea să le pună capăt. De asemenea, guvernul polon i-a rugat pe Aliați să reacționeze, la masacrarea cetățenilor polonezi (inclusiv evrei), prin uciderea de civili germani. Nici de data aceasta Marea Britanie și Statele Unite ale Americii nu au reacționat. Președintele polonez și ambasadorul polonez de la Vatican l-au îndemnat pe papă să vorbească despre uciderea în masă a evreilor, dar a fost în zadar.[28]

Dintre Aliații occidentali, doar autoritățile polone au luat măsuri directe pentru oprirea uciderii evreilor. În primăvara anului 1943, Żegota ajuta cam o mie de evrei care se ascundeau. Armata Țării a anunțat că îi va împușca pe polonezii care îi șantajează pe evrei. Pe 4 mai, în vreme ce evreii din ghetoul varșovian continuau să lupte, prim-ministrul Władysław Sikorski a lansat un apel: „Fac apel la concetățenii mei să le dea tot ajutorul și să-i adăpostească pe cei în pericol de a fi asasinați, iar, în același timp, în fața întregii omeniri, care a tăcut prea multă vreme, condamn aceste crime." După cum își dădeau seama deopotrivă evreii și polonezii, conducerea din Varșovia a Armatei Țării nu ar fi putut salva ghetoul nici dacă și-ar fi folosit în acest scop toate trupele și armele. În acel moment, aproape că nu avea experiență de luptă. Cu toate acestea, șapte dintre cele opt operațiuni armate efectuate de Armata Țării la Varșovia au fost în sprijinul luptătorilor din ghetou. Doi polonezi au murit chiar la începutul Revoltei Ghetoului Varșovian, încercând să spargă zidul ghetoului. Alte câteva încercări de a sparge zidul au eșuat. În total, Armata Țării a făcut unsprezece încercări de a-i ajuta pe evrei. Pro-

pagandiștii sovietici, prinzând ocazia, au declarat că Armata Țării a refuzat să ajute ghetoul care lupta.[29]

Aryeh Wilner, pe care polonezii din Armata Țării îl cunoșteau sub numele Jurek, era un om de legătură important între Organizația Evreiască de Luptă și Armata Țării. A fost ucis în Revolta Ghetoului Varșovian, dar nu înainte de a transmite legăturilor sale poloneze un mesaj important, aproape o legendă în sine. El a fost cel care a răspândit descrierea rezistenței evreiești pe care Armata Țării avea să o aprobe și să o facă ea însăși publică: scopul Revoltei Ghetoului Varșovian nu era păstrarea vieții evreilor, ci salvarea demnității omenești. Acest lucru a fost înțeles în termenii romantismului polonez: că faptele trebuie judecate după scopul lor, nu după rezultate, că sacrificiul înnobilează, iar sacrificarea vieții înnobilează pe vecie. Esența ideii lui Wilner a fost trecută adesea cu vederea sau uitată: rezistența evreiască la Varșovia nu avea a face doar cu demnitatea evreilor, ci cu demnitatea omenirii ca atare, inclusiv cea a polonezilor, britanicilor, americanilor, sovieticilor: a oricui care ar fi putut să facă mai mult, și în schimb a făcut mai puțin.[30]

Șmuel Zygielbojm, reprezentantul Bund-ului în guvernul polon din exil la Londra, a știut că ghetoul pierea în flăcări. Avea o imagine clară despre cursul general al Holocaustului de la Jan Karski, un curier al Armatei Țării care le-a adus în 1942 conducătorilor Aliaților veștile despre masacre. Zygielbojm poate că nu cunoștea amănuntele, dar a înțeles cursul general al evenimentelor și s-a străduit să-l explice restului lumii. Într-o notă de adio scrisă pe 12 mai 1943, adresată președintelui și prim-ministrului Poloniei, dar care trebuia să le fie arătată și altor conducători ai Aliaților, a scris: „Cu toate că răspunderea pentru crima de a ucide întregul popor evreu stă, în primul rând, pe umerii făptuitorilor, vinovăția indirectă trebuie să o poarte omenirea însăși." A doua zi, s-a sinucis, alăturându-se, după cum a scris, sorții celorlalți evrei din Varșovia.[31]

Evreii din Varșovia au luptat mai departe, fără speranță. În mai, rapoartele lui Stroop către superiori deveniseră calme și metodice, o chestiune de cifre. Un număr necunoscut de evrei au ars ori s-au sinucis în buncăre; circa 56.065 au fost prinși, dintre care 7.000 au fost împușcați pe loc; alți 6.929 au fost trimiși la Treblinka, iar restul, marea majoritate, au fost trimiși la muncă în lagăre cum ar fi Majdanek. Pe 16 mai, Stroop și-a declarat victoria în ghetoul varșovian prin dinamitarea sinagogii Tłomackie. Acum, germanii au început

să distrugă ce mai rămăsese din ghetou, așa cum ordonase Himmler. Toate clădirile rămase au fost doborâte, pivnițele și canalele au fost umplute. Pe 1 iunie 1943, Himmler a dat ordin să de construiască un nou lagăr de concentrare pe ruinele fumegânde ale ghetoului.[32]

Unii evrei au supraviețuit revoltei din ghetou, dar au avut parte de o primire dură în afara ghetoului. În 1943, Armata Țării era și mai îngrijorată de comunism decât fusese în 1942. În urma unei arestări și a prăbușirii unui avion în vara lui 1943, un comandant și un prim-ministru polonezi mai înțelegători au fost înlocuiți cu unii mai puțin înțelegători. Armata Țării n-a organizat o unitate evreiască din veteranii Revoltei Ghetoului Varșovian, în ciuda promisiunilor de a face acest lucru. În cursul lui 1943, unități ale Armatei Țării au împușcat uneori, în zonele rurale, evrei înarmați, considerați bandiți. În câteva cazuri, soldați din Armata Țării au omorât evrei ca să-i jefuiască. Pe de altă parte, Armata Țării i-a executat pe polonezii care denunțau evrei ori încercau să-i șantajeze.[33]

Aceeași campanie de muncă germană care a provocat Revolta Ghetoului Varșovian a reorientat și rezistența poloneză. Himmler, în timpul aceleiași vizite la Varșovia din ianuarie 1943, când ceruse prima oară lichidarea ghetoului, a ordonat și razii masive printre polonezi pentru a fi trimiși la muncă. Vânarea la întâmplare a muncitorilor care a urmat a perturbat enorm societatea polonă, deoarece femeile și copiii se pomeneau dintr-odată fără soți și tați. În primele trei luni ale anului 1943, circa trei mii de polonezi din Varșovia au fost trimiși la Majdanek. În luna mai, li s-au alăturat acolo mii de evrei varșovieni, duși din ghetou după înfrângerea revoltei. Polonezii și evreii varșovieni, despărțiți de zidurile ghetoului în anii 1941 și 1942, s-au regăsit în aceeași împrejmuire din sârmă ghimpată în 1943. Majdanek ajunsese deja un lagăr de muncă la care era anexat un centru de gazare, la fel ca la Auschwitz, dar la scară mult mai mică. Circa cincizeci de mii de evrei polonezi au murit acolo, împreună cu circa zece mii de polonezi neevrei.[34]

Faptul că știau de deportări în locuri ca Majdanek i-a făcut pe bărbați și pe femei să se alăture Armatei Țării. Cum ei puteau fi luați în orice moment cu forța ca muncitori și trimiși într-un lagăr de concentrare, existența clandestină putea părea mai sigură decât viața curentă la Varșovia. Activitatea clandestină oferea, de asemenea, instituția camaraderiei ca antidot la frică și răzbunarea ca alinare

în fața neputinței. Germanii încercaseră să prevină rezistența organizată la raziile lor de căutare de mână de lucru, ucigând clasele poloneze instruite, zeci de mii de persoane în momentul invaziei din 1939, apoi mii și mii în cadrul Aktion AB, în 1940. Autorii acestor măsuri au avut în minte exact situația pe care o trăiau acum: tratarea Poloniei ca rezervă de mână de lucru stupidă ar determina apariția unei rezistențe dacă vreunul rămas în viață i-ar putea antrena pe polonezi împotriva germanilor. Cu toate acestea, clasele poloneze instruite erau cu mult mai mari decât și-au închipuit germanii, iar în condiții de opresiune nu era lipsă de persoane gata să preia comanda.

Comandanții Armatei Țării au preferat să rămână în clandestinitate, să organizeze, să adune oameni și arme și să aștepte cel mai bun moment pentru o insurecție generală. Răbdarea și chibzuiala erau din ce în ce mai dificile în 1943. La radio și în materialele lor de propagandă tipărite, sovieticii îi îndemnau pe polonezi să înceapă insurecția cât mai repede posibil. Polonezii, care știau de soarta evreilor din țara lor, se temeau că ar putea fi exterminați și ei dacă regimul german mai continua. O lovitură deosebită a reprezentat-o ducerea la îndeplinire a *Generalplan Ost* într-o parte a regiunii Lublin din Guvernământul General. Cu toate că, în general, planul de colonizare germană masivă fusese amânat, Odilo Globocnik l-a aplicat. Cu începere din noiembrie 1942 și continuând în prima jumătate a anului 1943, germanii au golit trei sute de sate poloneze din jurul localității Zamość, pentru a reconstrui zona drept colonie rasială germană. Circa o sută de mii de polonezi au fost deportați în această Operațiune Zamość, mulți la Majdanek și Auschwitz. Dat fiind că Operațiunea Zamość a început tocmai când se încheia Operațiunea Reinhard și în aceeași regiune în care începuse Operațiunea Reinhard, mulți polonezi au privit-o ca pe începutul Soluției Finale la problema polonă. Acest lucru nu era adevărat, deoarece *Generalplan Ost* viza nimicirea celor mai mulți dintre polonezi, nu a tuturor; în acele împrejurări însă, era o concluzie logică.[35]

Așadar, în vreme ce politicile germane legate de muncă se schimbau, iar evreii din Varșovia se răsculau, mulți polonezi din Varșovia și din alte părți au trecut, și ei, la o formă mai hotărâtă de rezistență. Evreilor din ghetou nu le rămânea decât să se arunce într-o luptă pe viață și pe moarte, însă polonezii neevrei aveau, într-o oarecare

măsură, posibilitatea de a-și modifica rezistența, de la o conspirație clandestină până la lupta deschisă. În martie 1943, Armata Țării a ieșit din umbră și a trecut la asasinate și la lupta de partizani. Încercările ei de a-i ajuta pe luptătorii din ghetou s-au numărat printre primele (încă destul de stângace) acte publice de rezistență armată. Cu timpul, operațiunile au devenit mai eficiente. Au fost împușcați polițiști germani, ca și cetățeni polonezi care colaboraseră cu Gestapoul. În luna august 1943, germanii au înregistrat 942 de cazuri de rezistență a partizanilor în regiunea Varșovia a Guvernământului General, și 6.214 astfel de incidente în întregul Guvernământ General.[36]

Faptul că Armata Țării a trecut la rezistență armată avea să provoace reacția germanilor. Ciclul de teroare și contrateroare a continuat pe tot parcursul anului următor. Pe 13 octombrie, germanii au început să aplice și la cartierele din restul Varșoviei tehnica blocadelor, perfecționată în ghetoul din Varșovia în timpul Marii Acțiuni din vara lui 1942. Bărbații erau luați la întâmplare pentru acțiuni de pedepsire publică prin împușcare, al căror scop era să înspăimânte populația și să înăbușe reistența din ce în ce mai mare. La o dată și într-un loc anunțate dinainte, arestații erau duși în grupuri de câte cinci sau zece, legați la ochi, și împușcați de un pluton de execuție. Mulți dintre ei strigau „Trăiască Polonia!" înainte de a fi împușcați; așa că germanii le puneau căluș, sau le puneau pe cap un sac, sau le puneau plasture pe gură. E adevărat că polonezii se adunau ca să vadă execuțiile, dar nu era deloc clar că ar fi învățat lecțiile pe care voiau germanii ca ei să le învețe. După execuție, femeile adunau pământul îmbibat cu sânge, îl puneau în borcane și îl duceau la biserică.[37]

Germanii au acceptat eșecul propagandei, însă au continuat să omoare o mulțime de polonezi din Varșovia: uneori oamenii implicați în rezistență, alteori ostatici luați la nimereală. Și-au mutat locul de execuție pe terenul fostului ghetou, unde omuciderile prin împușcare nu se vedeau. Cea mai mare închisoare în care erau ținuți polonezii era, și ea, în interiorul zidurilor fostului ghetou. În cele mai multe zile ale toamnei anului 1943 vor fi omorâți în fostul ghetou mulți polonezi, alături de câțiva evrei găsiți printre ruine. De exemplu, pe 9 decembrie 1943 au fost împușcați 139 de polonezi, șaisprezece evreice și un copil evreu. Pe 13 ianuarie 1944, au fost împușcați peste trei sute de polonezi. Aceste execuții prin împușcare din ghetou erau,

teoretic, „publice", cu toate că nu i se permitea nimănui să le vadă. Familiile erau înștiințate de soarta celor dragi. După 15 februarie 1944, polonezii dispăreau pur și simplu de la casele lor sau de pe străzi și erau împușcați în ghetou, fără vreo înregistrare oficială a evenimentului. Din octombrie 1943 până în iulie 1944, printre ruinele ghetoului au fost împușcați circa 9.500 de oameni, unii dintre ei supraviețuitori evrei, cei mai mulți polonezi neevrei.[38]

Acești polonezi legați la ochi și cu mâinile prinse la spate nu aveau cum să știe că au fost duși la moarte în cel mai nou lagăr de concentrare al lui Himmler. Lagărul de Concentrare Varșovia, deschis pe 19 iulie 1943, a fost unul dintre cele mai cumplite creații ale regimului nazist.[39]

Mai întâi, germanii i-au silit pe evrei să trăiască într-o zonă limitată din Varșovia și i-au zis ghetou. Apoi, au ordonat deportarea din regiunile învecinate în ghetoul deja suprapopulat, făcând zeci de mii de oameni să moară de foame și de boli. Au deportat apoi peste un sfert de milion de evrei din ghetou în camerele de gazare de la Treblinka și au împușcat alte circa șaptesprezece mii dintre ei în timpul deportărilor. Apoi, au lichidat ghetoul, propria lor creație. Au suprimat rezistența generată de această acțiune, împușcând încă aproximativ paisprezece mii de evrei. Apoi, au ars clădirile din ghetoul varșovian. În cele din urmă, au construit un nou lagăr în acest neloc.

Acesta era Lagărul de Concentrare Varșovia. O insulă de viață foarte limitată aflată într-o zonă urbană a morții. Peste tot erau grupuri de clădiri arse, în care putrezeau rămășițe omenești. Încercuit larg de zidurile fostului ghetou, Lagărul de Concentrare Varșovia era încercuit strâns de sârmă ghimpată și de turnuri de veghe. Prizonierii erau câteva sute de polonezi și câteva sute de evrei. În cea mai mare parte, nu erau evrei polonezi, ci evrei din alte părți ale Europei. Fuseseră deportați din țările lor la Auschwitz, acolo fuseseră selectați pentru muncă, nu pentru gazare, și apoi trimiși în Lagărul de Concentrare Varșovia. Erau din Grecia, Franța, Germania, Austria, Belgia și Olanda, iar în 1944 și din Ungaria. Condițiile pe care le-au găsit în Lagărul de Concentrare Varșovia erau atât de îngrozitoare, încât unii dintre ei au cerut să fie trimiși înapoi la Auschwitz și gazați.[40]

Muncitorii evrei din Lagărul de Concentrare Varșovia aveau de îndeplinit printre ruine trei sarcini importante: să demoleze clădirile fostului ghetou care mai rămăseseră în picioare după incendierea voluntară din aprilie și mai 1943, să caute obiectele de valoare pe care evreii le-ar fi putut lăsa în urmă și să-i momească pe evreii care mai erau prin ascunzători să iasă și să se predea. Unii dintre muncitorii evrei erau trimiși, în uniforma vărgată și cu saboți de lemn, să muncească în afara zidurilor fostului ghetou. Între acești evrei străini și polonezii din Varșovia s-au înfiripat prietenii, în ciuda faptului că nu vorbeau aceeași limbă. Unul dintre muncitori își amintește o scenă din afara zidurilor ghetoului: „Un băiat polonez de vreo paisprezece ani, în haine sărăcăcioase, stătea aproape de noi cu un coșuleț în care erau câteva mere pipernicite. S-a uitat la noi, a stat un pic pe gânduri, după care a înșfăcat coșulețul și ni l-a aruncat. A alergat apoi la alți băieți care vindeau de-ale gurii, și deodată a început să plouă peste noi din toate părțile cu pâine și fructe. La început, SS-iștii care ne păzeau n-au știut ce să facă, au fost surprinși de acestă manifestare neașteptată de solidaritate. Apoi, au început să strige la băieți și și-au ațintit mitralierele asupra lor, și s-au apucat să ne bată pentru că acceptaserăm mâncarea. Dar nu ne-a durut, n-am băgat în seamă. Am fluturat mâinile către băieți, în semn de mulțumire."[41]

După octombrie 1943, evreii din Lagărul de Concentrare Varșovia au fost siliți să mai îndeplinească o sarcină: să îndepărteze cadavrele polonezilor luați din Varșovia și executați între ruinele ghetoului. Polonezii erau aduși în camioane, în grupuri de cincizeci-șaizeci, pe terenul fostului ghetou, unde erau executați înăuntrul sau în apropierea Lagărului de Concentrare Varșovia de către mitraliori dintre SS-iștii locali și altă unitate de poliție. Apoi, prizonierii evrei alcătuiau un comando al morții, care să elimine urmele execuției. Făceau un rug din lemne luate din ruinele ghetoului și așezau după aceea pe el câte un rând de cadavre și un rând de lemne. După care turnau benzină peste rug și îi dădeau foc. Era însă un comando al morții mai mult decât în sensul obișnuit. După ce cadavrele polonezilor începeau să ardă, SS-iștii îi împușcau pe evreii care făcuseră rugul și le aruncau trupurile în flăcări.[42]

Poemul lui Miłosz *Un biet creștin privește ghetoul*, scris în 1943, vorbește despre o putere nepământeană în stare să separe cenușiul molozului și al funinginii și să distingă „cenușa fiecărui om". Nici o

forță de pe Pământ n-ar fi putut deosebi cenușa evreilor de cea a polonezilor.

În vara lui 1944, într-un astfel de oraș rezistența era aproape inevitabilă. Forma și direcția ei nu. Comandanții Armatei Țării și guvernul polon din Londra aveau de luat o hotărâre foarte grea. Poporul lor suferea mai mult decât cel din oricare capitală a Aliaților, dar erau într-o poziție strategică nemiloasă. Polonezii trebuiau să privească ocupația germană prezentă din perspectiva amenințării unei ocupații sovietice viitoare. După succesul Operațiunii Bagration a Armatei Roșii de la sfârșitul lui iunie, în iulie putea fi văzut un șuvoi de soldați germani care se scurgea prin Varșovia. Se părea că germanii erau pe cale să fie înfrânți, ceea ce era o veste bună; dar se părea și că sovieticii aveau să le ia curând locul, ceea ce nu mai era o veste bună. Dacă Armata Țării lupta pe față cu germanii și avea succes, ar fi putut să întâmpine Armata Roșie ca stăpână în casa ei. Dacă lupta pe față cu germanii și eșua, avea să fie la pământ și neputincioasă la venirea sovieticilor. Dacă nu făcea nimic, nu avea de pe ce poziție să negocieze cu sovieticii – sau cu aliații lor occidentali.[43]

Cu toate că aliații lor britanici și americani își puteau permite să aibă iluzii în privința lui Stalin, ofițerii și politicienii polonezi nu puteau. Nu uitaseră că Uniunea Sovietică fusese aliata Germaniei naziste în 1939–1941 și că se arătase nemiloasă și opresivă cât timp a ținut sub ocupație partea răsăriteană a Poloniei. Polonezii știau de deportările în Kazahstan și Siberia; știau de execuțiile de la Katyń. Stalin a rupt relațiile diplomatice cu guvernul polon când a fost descoperit Katyńul, ceea ce era un motiv în plus să nu aibă încredere în Uniunea Sovietică. Dacă Stalin folosea masacrul comis de el ca motiv pentru a rupe relațiile cu guvernul polon, cum s-ar fi putut aștepta cineva ca el să negocieze ceva cu bună-credință? Iar dacă Uniunea Sovietică nu recunoștea guvernul polon legitim în timpul unui război comun împotriva Germaniei naziste, ce șanse mai existau să sprijine independența Poloniei la terminarea războiului, când poziția sovieticilor ar fi fost mult mai puternică?

Britanicii și americanii aveau preocupări mai ample. Armata Roșie câștiga războiul împotriva *Wehrmacht*-ului pe frontul de est, iar Stalin era un aliat mai important decât orice guvern polon. Pentru britanici și americani, era mai comod să accepte versiunea

sovietică mincinoasă despre Katyń și s-o pună în cârca germanilor. Pentru ei, era mult mai ușor să-și îndemne aliatul polonez să facă un compromis decât să încerce să-l convingă pe Stalin. Voiau ca polonezii să accepte ideea că germanii, nu sovieticii, îi asasinaseră pe ofițerii polonezi, ceea ce era fals; și ar fi preferat ca Polonia să dea Uniunii Sovietice jumătatea răsăriteană a teritoriului ei, acțiune la care era greu să te aștepți din partea oricărui guvern suveran.

De fapt, Londra și Washingtonul acceptaseră deja, la sfârșitul anului 1943, ca Uniunea Sovietică să revendice după război jumătatea răsăriteană a Poloniei antebelice. Granița sovietică vestică, acordată lui Stalin de Hitler, era confirmată de Churchill și Roosevelt. Londra și Washingtonul confirmau linia Molotov–Ribbentrop (cu mici modificări) ca viitoare frontieră sovieto-polonă. Din acest punct de vedere, Polonia era trădată nu doar de Uniunea Sovietică, ci și de aliații săi occidentali, care i-au îndemnat pe polonezi să facă compromisuri într-un moment în care aveau de câștigat mai puțin decât le-ar fi trecut prin cap polonezilor. Jumătate din țara lor fusese deja cedată, fără ca ei să fie întrebați.[44]

Lăsat de izbeliște de către aliați, guvernul polon din Londra le-a cedat inițiativa luptătorilor polonezi din Varșovia. Armata Țării, care nu prea vedea altă speranță de a obține suveranitatea Poloniei, a hotărât să stârnească o revoltă în capitală, începând cu 1 august 1944.

Insurecția Varșoviană din august 1944 a avut loc în cadrul Operațiunii Furtuna, o răscoală națională plănuită de multă vreme, care avea rolul de a da trupelor polone un loc important în eliberarea teritoriului Poloniei antebelice. Până la sfârșitul lui iulie însă, Operațiunea Furtuna eșuase deja. Armata Țării plănuise să atace unitățile germane care se retrăgeau din fața Armatei Roșii în ceea ce fusese estul Poloniei. Nu s-au putut face dinainte aranjamente politice cu Uniunea Sovietică în privința acestei cooperări, dat fiind că Stalin rupsese relațiile diplomatice. În vara lui 1944, comandanții polonezi au făcut înțelegeri locale cu omologii lor sovietici, dar plătite scump. Negocierile însemnau părăsirea ascunzătorilor și dezvăluirea identităților, iar sovieticii au exploatat la maximum vulnerabilitatea polonezilor. Polonezii care își dezvăluiau intenția de a se alătura luptei comune împotriva germanilor au fost priviți drept unii care ar putea să se împotrivească viitorului regim sovietic. Uniunea Sovietică nu a avut niciodată intenția să sprijine vreo instituție care susținea că

reprezintă o Polonie independentă. Conducerea sovietică și NKVD au tratat toate organizațiile politice polone (în afara comuniștilor) ca parte a unui complot antisovietic.[45]

În iulie 1944, trupelor polone li s-a permis să ajute Armata Roșie când a atacat Vilnius și Lvov, orașele principale din partea răsăriteană a Poloniei antebelice, unde au fost însă dezarmate de așa-zișii lor aliați sovietici. Soldaților polonezi li s-a dat de ales între acceptarea conducerii sovietice și închisoare. După dezarmare, NKVD i-a arestat pe toți cei cu trecut politic. Partizanilor sovietici li s-a îngăduit să participe la campania victorioasă împotriva germanilor; partizanilor polonezi nu. Ba chiar, în unele cazuri, partizanii sovietici erau asmuțiți împotriva luptătorilor polonezi. De exemplu, unitatea de partizani a lui Tuvia Bielski a participat la dezarmarea Armatei Țării. Tragedia Operațiunii Furtuna a fost triplă: soldații din Armata Țării au pierdut oameni și și-au pierdut armele; strategia militară a guvernului Poloniei a eșuat; iar polonezii și-au pierdut viața sau libertatea luptând pentru ținuturi pe care Polonia oricum nu le putea recupera, de vreme ce Churchill și Roosevelt i le cedaseră deja lui Stalin.[46]

Cu toate acestea, o știre primită din Germania le-a dat un strop de speranță comandanților polonezi din Varșovia. Pe 20 iulie 1944, ofițerii militari germani au încercat (dar n-au reușit) să-l asasineze pe Adolf Hitler. Vestea i-a făcut pe unii dintre comandanții Armatei Țării să creadă că Germania își pierduse dorința de a lupta, și astfel că o lovitură îndrăzneață ar putea să-i alunge din Varșovia. Pe 22 iulie, sovieticii au mai dat o lovitură rezistenței polone când au prezentat la Lublin propriul guvern provizoriu al Poloniei. Laboratorul politicilor de exterminare naziste devenise acum centrul unui viitor guvern-marionetă comunist. Stalin își trâmbița autoritatea de a hotărî cine va face parte din guvernul polon. Dacă Armata Țării stătea cu brațele încrucișate, acoliții lui aveau să se instaleze la Varșovia, iar Polonia avea să treacă de sub ocupația nazistă direct sub ocupația sovietică. Ca și în 1939, în 1944 faptul că polonezii aveau aliați occidentali a contat prea puțin, sau deloc. În iulie 1944, pe când Armata Roșie ocupase deja peste jumătate din Polonia antebelică, era limpede că țara avea să fie eliberată prin forța armată sovietică. Spre sfârșitul lui iulie, americanii mai aveau o lună până să ajungă la Paris (unde aveau să sprijine insurecția francezilor); nu era nici o șansă ca Statele Unite ale Americii să elibereze vreo bucată

din Polonia. Orice împotrivire politică la planurile sovieticilor trebuia să vină din partea polonezilor înșiși.[47]

Pe 25 iulie 1944, guvernul polon a autorizat Armata Țării din Varșovia să înceapă o insurecție în Capitală la momentul pe care îl va considera potrivit. Varșovia fusese exclusă din planul inițial al Operațiunii Furtuna; secțiunea din regiunea Varșovia a Armatei Țării trimisese multe dintre armele sale în estul țării, iar acum erau în mâna sovieticilor. Logica unei revolte imediate la Varșovia nu era ușor de urmărit. Structura de comandă a Armatei Polone care lupta pe frontul de vest sub comanda generalului Władisław Anders nu intra în discuție. Date fiind tacticile împotriva partizanilor, o revoltă li se părea multora sinucidere curată. Germanii omorâseră polonezi în cadrul unor represalii masive pe tot parcursul războiului; dacă revolta eșua, își ziceau unii dintre comandanții de la Varșovia, avea să sufere întreaga populație civilă. Argumentul în favoarea revoltei era că nu putea să eșueze: indiferent dacă polonezii îi învingeau sau nu pe germani, Armata Roșie se mișca repede și avea să ajungă la Varșovia în câteva zile. Conform acestei logici, care a atârnat mai greu în cumpănă, singura problemă părea să fie dacă polonezii trebuie sau nu să încerce mai întâi să-și elibereze Capitala.[48]

Polonezii erau prinși între Armata Roșie care se apropia și trupele germane de ocupație. Nu-i puteau înfrânge singuri pe germani, așa încât nu puteau decât să spere că înaintarea sovieticilor o să-i facă pe germani să se retragă și că va exista un interval între retragerea *Wehrmacht*-ului și sosirea Armatei Roșii. Sperau ca acest interval să nu fie prea scurt, așa încât să poată să se constituie în guvernul polon înainte să ajungă sovieticii.

În realitate, intervalul a fost prea lung.

Soldații polonezi, în uniforme și cu banderole, au pornit atacul împotriva pozițiilor germane în după-amiaza zilei de 1 august 1944. Cea mai mare parte dintre ei erau din Armata Țării; li s-au alăturat în luptă unități mai mici din Forțele Armate Naționale ale extremei drepte și din Armata Poporului, comunistă. În această primă zi a Insurecției Varșoviene, Armata Țării a ocupat o mare parte din centru și din Orașul Vechi, dar nu a reușit să captureze cele mai multe dintre obiectivele militare esențiale. Germanii nu făcuseră prea multe pregătiri, dar nu au fost luați chiar prin surprindere. Fusese greu de tăinuit mobilizarea din oraș. Forțele germane au intrat în alertă

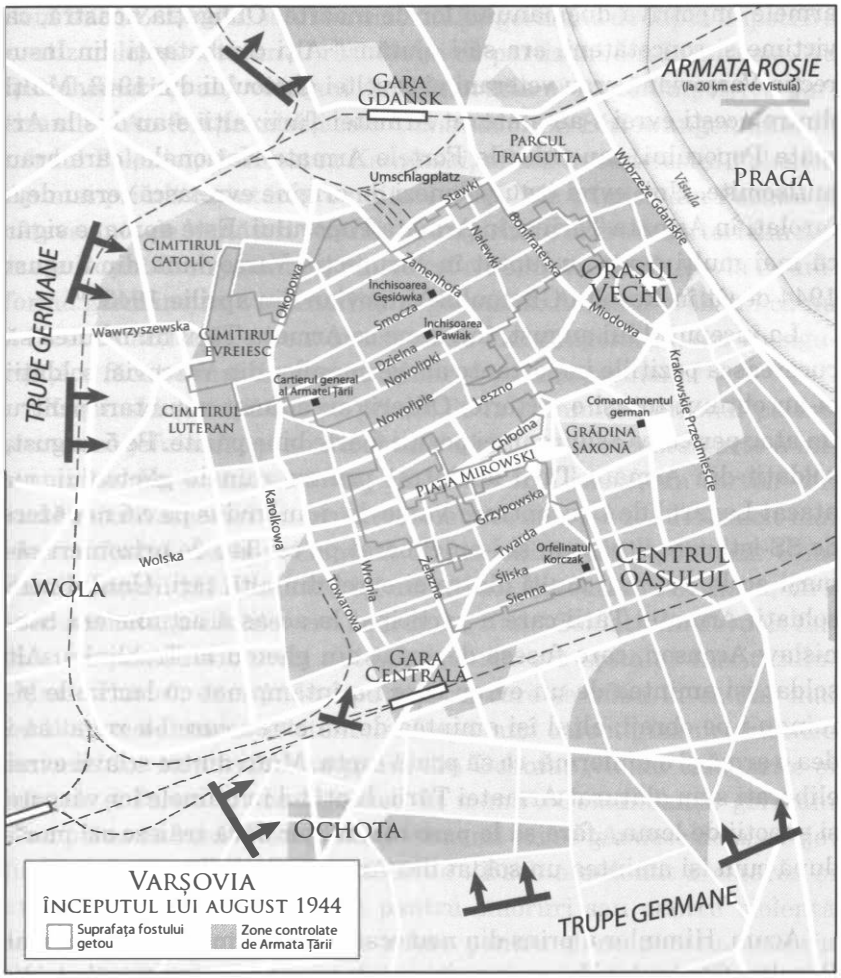

la ora 16.30, cu o jumătate de oră înainte de începerea insurecției. Polonezii au atacat în timpul zilei, într-o după-amiază lungă de vară, și din această cauză au avut multe victime. Trupelor lipsite de experiență și slab înarmate le-a fost foarte greu să lupte cu obiectivele păzite și fortificate. Cu toate acestea, dispoziția luptătorilor și a orașului însuși era euforică.[49]

În acele prime zile din august 1944, în orice loc și în orice moment puterea polonă înlocuia puterea germană, evreii supraviețuitori răsăreau de prin ascunzișurile lor în mijlocul polonezilor. Mulți dintre ei cereau să fie lăsați să lupte. După cum își amintea Michał Zylberberg: „Perspectiva evreiască excludea pasivitatea. Polonezii ridicaseră

armele împotriva dușmanului lor de moarte. Obligația noastră, ca victime și concetățeni, era să-i ajutăm." Alți combatanți din Insurecția Varșoviană erau veterani ai revoltei ghetoului din 1943. Mulți dintre acești evrei s-au alăturat Armatei Țării; alții s-au dus la Armata Poporului, sau chiar la Forțele Armate Naționale, care erau antisemite. Unii evrei (sau polonezi de origine evreiască) erau deja înrolați în Armata Țării și în Armata Poporului. Este aproape sigur că mai mulți evrei au luptat în Insurecția Varșoviană din august 1944 decât în Revolta Ghetoului Varșovian din aprilie 1943.[50]

La începutul lui august, în vreme ce Armata Țării nu izbutea să cucerească pozițiile importante ale germanilor din Varșovia, soldații ei au obținut totuși o victorie. Ofițerii au adunat voluntari pentru un atac periculos asupra unei poziții foarte bine păzite. Pe 5 august, soldații din Armata Țării au intrat printre ruinele ghetoului, au atacat Lagărul de Concentrare Varșovia, i-au învins pe cei nouăzeci de SS-iști care îl păzeau și i-au eliberat pe cei 348 de prizonieri rămași acolo, cei mai mulți dintre ei evrei din alte țări. Unul dintre soldații Armatei Țării care a participat la această acțiune era Stanisław Aronson, care fusese deportat din ghetou la Treblinka. Alt soldat își amintea de un evreu care l-a întâmpinat cu lacrimile șiroindu-i pe obraji; altul își amintea de un evreu care l-a rugat să-i dea o armă și o uniformă, ca să poată lupta. Mulți dintre sclavii evrei eliberați s-au alăturat Armatei Țării, luptând în hainele lor vărgate și saboții de lemn, „fără să le pese nici un pic dacă trăiesc ori mor", după cum își amintea un soldat din Armata Țării.[51]

Acum, Himmler a prins din nou ocazia, așa cum făcuse în timpul Revoltei Ghetoului Varșovian, de a-și demonstra puterea și de a obține o victorie simbolică. În ciuda așteptărilor polonezilor, Armata Roșie își încetase înaintarea rapidă. Dat fiind că *Wehrmacht*-ul se încăpățâna să rămână pe pozițiile de pe râul Vistula, la est de centrul Varșoviei, de insurecție aveau să se ocupe trupele SS și poliția germană. Acestea erau instituțiile lui Himmler, iar Himmler dorea să facă din ea insurecția sa, ca să se arate încă o dată în fața lui Hitler drept stăpânul neîndurător al situației.[52]

Spre deosebire însă de Revolta Ghetoului, în această campanie era nevoie de întăriri. În urma retragerii germane din Bielorusia, erau disponibile unități cu experiență de luptă împotriva partizanilor. Comanda supremă la Varșovia i-a fost încredințată lui Erich von

dem Bach-Zelewski, șeful formațiunilor germane de luptă împotriva partizanilor și veteran al războiului de partizani din Bielorusia. Au fost chemați și alți veterani din Bielorusia ai luptei împotriva partizanilor. Au fost trimise acolo Comandoul SS Dirlewanger, aflat în nordul Poloniei, și unitatea Kaminski, aflată în sud-vestul Poloniei. Au mai primit ca întăriri o unitate de poliție trimisă din Poznań și câteva sute de luptători străini, în majoritate azeri dezertori din Armata Roșie. Cam jumătate dintre cei care luptau la Varșovia în uniforme germane nu vorbeau limba germană. Aceasta probabil că nu a făcut ca acțiunea care a urmat să fie mai sângeroasă, dar cu siguranță a făcut-o mai derutantă, chiar și pentru germani.[53]

Kaminski și rușii săi au primit de la Himmler personal permisiunea să jefuiască, și au acceptat cu încântare această parte a misiunii lor. Pe 4 august 1944, au intrat în Ochota, un cartier din sud-vestul Varșoviei. În următoarele zece zile, s-au îndeletnicit mai ales cu furtul, dar au și omorât câteva mii de civili polonezi. Unul dintre ofițerii lui Kaminski își amintea: „Executarea în masă, fără vreo anchetă, a civililor era la ordinea zilei." Soldații au devenit faimoși și pentru violurile sistematice. Au ars spitalul Institutului „Marie Curie", omorându-i pe toți cei care se aflau în el, dar mai întâi au violat toate asistentele. După cum caracteriza unul dintre oamenii lui Kaminski campania din Ochota, „violau călugărițe și jefuiau și furau tot ce le cădea în mână". Comandanții germani s-au plâns că acest Kaminski și oamenii lui se gândesc doar să „jefuiască, să bea și să violeze femeile" Bach a ordonat arestarea și executarea lui Kaminski: nu pentru omoruri sau pentru violență sexuală, ci pentru năravul de a fura pentru el, nu pentru vistieria *Reich*-ului.[54]

Comportamentul Comandoului Special SS Dirlewanger a fost și mai brutal. Membrii lui erau acum o adunătură de criminali, negermani și SS-iști eliberați din lagărele de pedeapsă. Dirlewanger era încarnarea indisciplinei; până și Himmler a trebuit să-i ordone de două ori să se ducă la Varșovia. Unitatea venea direct din campania bielorusă, în care omorâse zeci de mii de civili în zonele rurale și în orașe. Acum, avea să ucidă alți civili dintr-un oraș mare. Cea mai abjectă dintre unitățile *Waffen-SS* din Bielorusia a devenit acum cea mai abjectă dintre unitățile *Waffen-SS* din Polonia. Unitatea Dirlewanger era alcătuită în cea mai mare parte dintr-un grup de luptă aflat sub comanda lui Heinz Reinefarth, comandantul SS și al poliției

din *Warthegau*, cea mai mare regiune din teritoriul polon anexat de Germania.[55]

Reinefarth a primit de la Hitler un ordin special, care avea trei părți: toți combatanții polonezi trebuie împușcați; toți necombatanții polonezi, inclusiv femeile și copiii, trebuie și ei împușcați; iar orașul însuși trebuie șters de pe fața pământului. Unitățile de poliție și Comandoul Special SS Dirlewanger au îndeplinit cu strictețe acest ordin pe 5 și 6 august 1944, împușcând în numai două zile circa patruzeci de mii de civili. Aveau un obiectiv militar: să mărșăluiască prin cartierul Wola, aflat în partea central-vestică, și să vină în ajutorul cartierului general german din Parcul Central *Ogród Sashi* (Grădina Saxonă). Au dărâmat baricada ridicată de Armata Țării pe strada Wola, punând niște polonezi să meargă în fața lor și silindu-i să facă ei această operațiune, în vreme ce foloseau femei și copii ca scut uman și le violau pe unele dintre femei. Pe măsură ce înaintau către vest, distrugeau clădirile una câte una, folosind benzină și grenade de mână. Strada Wola trecea pe la sudul teritoriului pe care fusese ghetoul, și chiar prin unele dintre extremitățile sale sudice, așa încât distrugerile săvârșite de ei au transformat în ruine și cartierul alăturat.[56]

Oamenii din Brigada Dirlewanger au ars trei spitale cu pacienții înăuntru. La unul dintre spitale, germanii răniți, tratați de doctori și de asistente medicale care erau cetățeni polonezi, au cerut să nu li se facă polonezilor nici un rău. N-au fost ascultați. Bărbații din Brigada Dirlewanger i-au ucis pe polonezii răniți. În seara aceea, au dus infirmierele în tabără, după cum era obiceiul: în fiecare noapte, femeile alese anume erau biciuite de ofițeri, violate în grup și apoi omorâte. Acea seară a fost neobișnuită chiar și din punctul de vedere al acelor standarde. În sunet de flaut, germanii au ridicat o spânzurătoare și i-au spânzurat pe doctori și pe infirmierele despuiate.[57]

În vreme ce casele ardeau în Wola, lumea și-a căutat adăpost în fabrici, care au devenit apoi baze comode de execuții pentru unitățile germane de SS și de poliție. Într-una dintre fabrici, au fost împușcate două mii de persoane; la alta, încă cinci mii. Wanda Lurie – unul dintre puținii supraviețuitori ai masacrului din fabrica Ursus – era gravidă. „Am intrat ultima și am rămas în spate, rămâneam mereu în urmă, cu speranța că nu vor omorî o femeie gravidă. Totuși, am fost luată cu ultimul grup. Am văzut un morman de cadavre înalt de vreun metru." Și-a pierdut copiii. „Prima rafală l-a nimerit

pe băiatul meu cel mare, a doua m-a nimerit pe mine, iar a treia pe copiii mei mai mici." S-a prăbușit, rănită, dar a reușit apoi să iasă din mormanul de cadavre. Mai târziu, a născut un prunc sănătos. Masacrele s-au rărit pe 6 august, poate din cauză că se împuținaseră gloanțele și era nevoie de ele în altă parte.[58]

Masacrele din Wola nu aveau nimic a face cu lupta. Germanii au pierdut șase oameni și au ucis cam douăzeci de soldați din Armata Țării, în vreme ce au asasinat cel puțin treizeci de mii de oameni. Raportul morților civili/militari era de peste o mie la unu, chiar dacă punem la socoteală și victimele militare ale ambelor părți. Pe 13 august, Bach a contramandat ordinele de masacrare date de Himmler și a încetat acțiunile de împușcare organizate a grupurilor mari de civili. Aveau să mai fie uciși însă mulți alți polonezi, în moduri mai mult sau mai puțin planificate. Când germanii au cucerit Orașul Vechi, au omorât prin împușcare și cu aruncătoarele de flăcări șapte mii de răniți aflați în spitale de campanie. În Orașul Vechi, aveau să fie uciși cam treizeci de mii de civili înainte ca insurecția să se încheie.[59]

În cartierul Wola, în care au fost cele mai mari masacre, trebuiau găsite și îndepărtate cadavrele. Germanii au format un grup de sclavi polonezi, pe care l-au numit comandoul de incinerare. Între 8 și 23 august 1944 acestor oameni li s-a ordonat să scormonească printre ruinele din cartierul Wola, să scoată cadavrele aflate în stare de putrefacție și să le ardă pe ruguri. În Wola, rămășițele ghetoului erau peste tot în jurul lor. Muncitorii mergeau pe străzile Wola, Elektoralna și Chłodna, acum de la est spre vest, urmând în sens invers traseul poliției germane și al Brigăzii Dirlewanger. Primele cinci ruguri au fost alături de ghetou, la est, următoarele treisprezece alături de ghetou, la vest. Sclavii polonezi (unul dintre ei, era evreu) ardeau cadavrele, în vreme ce paznicii lor SS-iști jucau cărți și râdeau.[60]

*

Insurecția Varșoviană nu i-a învins pe germani și a fost ceva mai mult decât o supărare trecătoare pentru sovietici. Armata Roșie fusese oprită de o împotrivire germană neașteptat de puternică exact lângă Varșovia. Germanii erau pe ultimele poziții în Polonia, *Wehrmacht*-ul pe Vistula, SS-ul și poliția la Varșovia. În ciuda celor nădăjduite de unii dintre polonezi, regimul nazist nu s-a prăbușit după încercarea de asasinare a lui Hitler. Dimpotrivă, germanii și-au

consolidat frontul de est. Operațiunea Bagration a spart Grupul de Armate Centru, dar nu și *Wehrmacht*-ul însuși. L-a adus pe Vasili Grossman în locul în care au fost uciși evreii Varșoviei, dar nu în Varșovia însăși. Între timp, Frontul Ucrainean al Armatei Roșii era prins în operațiuni importante în altă parte, către sud-est. Stalin n-avea neapărat nevoie să cucerească Varșovia chiar în acel moment, în august 1944.

Era cu totul în spiritul stalinist să *încurajezi* o insurecție, și apoi să nu o sprijini. Până în ultima clipă, propaganda sovietică pledase pentru o revoltă în Varșovia, făgăduind ajutorul sovieticilor. Insurecția a venit, dar ajutorul nu. Cu toate că nu există motive să credem că Stalin a oprit cu bună știință operațiunile la Varșovia, întârzierea de pe Vistula i-a slujit scopurile politice. Din punctul de vedere sovietic, era de dorit o revoltă la Varșovia, deoarece avea să ucidă germani – și pe polonezii care acceptau să-și riște viața pentru independență. Germanii aveau să facă munca necesară de distrugere a restului elitei intelectuale polone și a soldaților din Armata Țării, grupuri care se suprapuneau parțial. De îndată ce soldații din Armata Țării au ridicat armele, Stalin i-a numit aventurieri și delincvenți. Mai târziu, când Uniunea Sovietică a câștigat controlul asupra Poloniei, rezistența împotriva lui Hitler avea să fie condamnată ca delict, conform logicii că acțiunea armată care nu era controlată de comuniști îi submina pe comuniști, iar comunismul era singurul regim legitim în Polonia.

Britanicii și americanii nu erau în stare să le ofere polonezilor din Varșovia nici un ajutor semnificativ. Winston Churchill, a cărui încăpățânare a fost un element crucial al războiului, nu prea putea să facă altceva decât să-i îndemne pe aliații polonezi ai Marii Britanii să ajungă la un compromis cu sovieticii. În vara lui 1944, Churchill îl sfătuise pe prim-ministrul polonez Stanisław Mikołajczyk să se ducă la Moscova și să încerce să obțină o înțelegere care să permită restabilirea relațiilor diplomatice polono-sovietice. Când Mikołajczyk a ajuns la Moscova, la sfârșitul lui iulie 1944, ambasadorul britanic l-a sfătuit să cedeze în totul: să renunțe la jumătatea răsăriteană a țării și să accepte versiunea sovietică despre masacrul de la Katyń (că vina o purtau germanii, nu sovieticii). Mikołajczyk știa că Roosevelt preferă, și el, să nu pună sub semnul întrebării explicația sovieticilor despre Katyń. Începutul Insurecției Varșoviene l-a prins pe Mikołajczyk la Moscova. În această poziție neprevăzută,

Mikołajczyk a fost silit să-i ceară ajutor lui Stalin, iar Stalin l-a refuzat. Atunci, Churchill l-a rugat pe Stalin să-i ajute pe polonezi. Pe 16 august, Stalin i-a respins cererea, spunând că nu are de gând să ajute „o aventură prostească".[61]

Marea Britanie intrase în război cu cinci ani înainte, din cauză că fusese afectată independența Poloniei, pe care acum nu era în stare să o apere de aliatul său sovietic. Presa britanică se făcea adesea ecoul liniei staliniste, prezentându-i pe polonezi ca îndrăzneți și rebeli, nu ca pe aliați britanici care încearcă să-și recapete capitala. Și George Orwell, și Arthur Koestler au protestat: Orwell vorbind despre „necinstea și lașitatea" britanicilor care negau responsabilitatea Aliaților de a ajuta revolta, iar Koestler numind lipsa de acțiune a lui Stalin drept „una dintre cele mai mari infamii ale războiului".[62]

Nici americanii nu s-au descurcat mai bine. Dacă avioanele americane ar fi putut să facă aprovizionare cu combustibil pe teritoriul sovietic, atunci ar fi putut să execute misiuni de zbor din Italia în Polonia, bombardând pozițiile germane și aprovizionându-i pe polonezi. În aceeași zi în care Stalin a respins intervenția lui Churchill, 16 august 1944, diplomații americani au adăugat ținte poloneze la Operațiunea Frantic, campania de bombardare din Europa de Est și Sud-Est. Stalin nu le-a dat aliaților săi americani aprobarea pentru aprovizionarea cu combustibil pentru astfel de misiuni. Un diplomat american de rang inferior, George Kennan, și-a dat seama unde ducea această logică: refuzul era „o mănușă aruncată cu o încântare plină de răutate". Într-adevăr, Stalin le spusese americanilor că avea să preia controlul asupra Poloniei, și prefera ca luptătorii polonezi să moară, iar revolta să eșueze. După o lună, când insurecția a fost, într-adevăr, înfrântă, Stalin și-a dovedit puterea și inteligența și a aruncat praf în ochii istoriei. La jumătatea lui septembrie, când aceasta nu mai putea avea nici o importanță pentru rezultatul din Varșovia, le-a permis, în sfârșit, americanilor raiduri de bombardament și a făcut și el câteva.[63]

În acel moment, Armata Țării controla o porțiune atât de mică din Varșovia, încât proviziile au căzut în mâinile germanilor. Trupele polone se retrăseseră în câteva cuiburi de rezistență. Apoi, la fel cum făcuseră luptătorii evrei înaintea lor, au încercat să fugă prin canale. Germanii, pregătiți pentru această eventualitate de propria experiență din 1943, i-au ars sau i-au gazat.

La începutul lui octombrie 1944, Himmler i-a spus lui Paul Geibel, comandantul SS și al poliției din Varșovia, că Hitler nu avea dorință mai mare decât distrugerea orașului. Nu trebuia să mai rămână piatră pe piatră. Dorința era și a lui Himmler. Era limpede că războiul ca atare fusese pierdut: britanicii eliberaseră orașul Antwerpen, americanii se apropiau de Rin, iar sovieticii aveau să asedieze curând Budapesta. Himmler a găsit însă ocazia de a-și îndeplini unul dintre propriile obiective de război, distrugerea orașelor slave și evreiești care făceau parte din *Generalplan Ost*.

Himmler a dat ordine, se pare că pe 9 și pe 12 octombrie, să fie distrusă întreaga Varșovie, clădire cu clădire, cvartal cu cvartal. În acel moment, porțiuni mari din oraș erau deja în ruine: ghetoul, cartierul Wola de alături și clădirile lovite de bombele germane în septembrie 1939 – sau, de fapt, în august 1944, când avioanele germane au bombardat Varșovia plecând de pe propriul aeroport. Cea mai mare parte a orașului însă mai era încă în picioare, și mulți dintre locuitorii lui încă mai existau. Acum, germanii au evacuat supraviețuitorii într-un lagăr temporar de la Pruszków, de unde circa șaizeci de mii de oameni aveau să fie trimiși în lagăre de concentrare, iar alți circa nouăzeci de mii la diferite locuri de muncă din *Reich*. Ingineri germani echipați cu dinamită și aruncătoare de flăcări, și care aveau experiența distrugerii ghetoului, le-au ars firmele și școlile și casele.[64]

Decizia lui Himmler de a distruge Varșovia a slujit unei anumite viziuni a Estului nazist, însă nu a slujit cauzei militare germane din cel de-al Doilea Război Mondial. Erich von dem Bach-Zelewski a dat semne că ar dori să recruteze Armata Țării ca viitor aliat într-o luptă finală împotriva sovieticilor; la jumătatea lui august, a anulat ordinele de execuție date de Himmler, fără (se pare) să fi avut cu adevărat autoritatea de a o face, și apoi a fost de acord să negocieze cu comandanții Armatei Țării, tratați ca adversar învins, spre sfârșitul lui septembrie. În termenii capitulării de pe 2 octombrie 1944, ofițerii și soldații Armatei Țării, bărbați și femei deopotrivă, aveau să se bucure de drepturile acordate de legea internațională prizonierilor de război. Din aceleași motive, Bach s-a împotrivit deznodământului insurecției preferat de Himmler – distrugerea totală a orașului.

Este foarte puțin probabil ca Bach să-și fi găsit mulți aliați în Varșovia, din același motiv pentru care a găsit puțini în Bielorusia: acțiunile oamenilor lui Dirlewanger și ale altor formațiuni germane

de luptă împotriva partizanilor fuseseră prea sângeroase, imposibil de uitat. Reacția germană a fost atât de incredibil de distructivă, încât luptătorilor polonezi nu le rămânea decât să aștepte să fie eliberați de sovietici. Așa cum a scris un soldat din Armata Țării într-o poezie: „Te așteptăm, ciumă roșie, / Să ne scapi de ciuma neagră." Ca și Bach, *Wehrmacht*-ul s-a împotrivit politicii lui Himmler. Trupele germane țineau pe loc Armata Roșie pe râul Vistula și sperau să folosească Varșovia ca fortăreață sau cel puțin clădirile sale ca adăpost. N-a contat asta. Bach a fost transferat; armata a fost ignorată; Himmler a avut câștig de cauză; și o capitală europeană a fost distrusă. Cu o zi înainte de sosirea sovieticilor, germanii au ars ultima bibliotecă.[65]

Nici o altă capitală europeană nu a avut o astfel de soartă: distrusă fizic și lipsită de aproape jumătate din populație. Doar în august și septembrie 1944 au fost omorâți de germani cam 150.000 de polonezi necombatanți, în timpul Insurecției Varșoviene. Un număr similar de polonezi neevrei din Varșovia fuseseră deja omorâți în lagăre de concentrare, în locuri de execuție din ghetou, de bombardamentele germane sau în luptă. Evreii din Varșovia au murit în numere absolute mai mari și în proporție mult mai mare. Procentul de evrei din Varșovia care au murit, peste nouăzeci la sută, îl depășește pe cel al neevreilor, care a fost de circa treizeci la sută. Doar soarta orașelor aflate mai la est, ca Minsk sau Leningrad, poate fi comparată cu cea a Varșoviei. A pierit, în total, cam jumătate dintre locuitorii unui oraș a cărui populație antebelică fusese de aproximativ 1,3 milioane.[66]

În cazul unora dintre victime, deosebirea dintre polonezi și evrei a fost artificială. De exemplu, Ludwik Landau ar fi putut să fie ucis de germani pentru că era ofițer în Armata Țării și propagandist eficient pentru o Polonie independentă. A fost însă ucis ca evreu. Anumite destine s-au împletit pentru totdeauna. Istoricul evreu Emanuel Ringelblum a creat în ghetou, în secret, arhive, pe baza cărora să poată fi scrisă o viitoare istorie a evreilor din Varșovia în timpul războiului. După înfrângerea Revoltei Ghetoului, a fost dus într-un lagăr de concentrare, dar apoi a fost salvat cu ajutorul unui ofițer din Armata Țării. A fost adăpostit de polonezi la Varșovia, până ce un polonez l-a trădat germanilor. Apoi, el și polonezii care i-au dat adăpost au fost împușcați pe ruinele ghetoului din Varșovia. Armata Țării l-a hăituit și l-a ucis pe polonezul care îl trădase.[67]

Și totuși, când insurecția s-a încheiat și puterea germană a înlocuit-o pe cea polonă, calvarul evreilor a fost iarăși clar. După distrugerea orașului, nu mai aveau, literalmente, nici un loc în care să se ascundă. S-au străduit să se facă nevăzuți în coloanele de civili exilați sau, în unele cazuri, să dea de trupele sovietice și să li se alăture. Înainte de Insurecția Varșoviană, probabil că mai erau vreo șaisprezece mii de evrei care se ascundeau împreună cu polonezii dincolo de zidurile fostului ghetou. După aceea, au mai rămas în viață cam douăsprezece mii.[68]

*

Germanii câștigaseră a doua bătălie pentru Varșovia, însă victoria politică le-a revenit sovieticilor. Germanii aplicaseră aceleași tactici pe care le folosiseră în Bielorusia, ordonate cam de același lanț de comandă: Himmler–Bach–Dirlewanger. De data aceasta, războiul împotriva partizanilor a dat roade: nu pentru că patrioții din Armata Țării ar fi fost mai puțin îndârjiți decât partizanii bieloruși, ci pentru că erau mai izolați. Uniunea Sovietică i-a sprijinit pe partizanii comuniști pe care îi putea controla și se opunea luptătorilor necomuniști pe care nu îi putea controla. Trupele polone luptau împotriva germanilor, dar și pentru propria libertate. Aceasta le-a pecetluit soarta. Stalin a sprijinit bucuros Armata Poporului, o trupă comunistă care a luptat, și ea, în insurecție. Dacă Armata Poporului, nu Armata Țării, ar fi fost cea care să conducă insurecția, atitudinea lui ar fi putut să fie cu totul alta.

Și totuși, aceea ar fi fost o Polonie cu totul diferită. Armata Poporului avea un oarecare sprijin din partea poporului, dar mult mai mic decât cel de care se bucura Armata Țării. Politica polonă trecuse spre stânga în timpul războiului, așa cum s-a întâmplat în toată partea ocupată a Europei. Însă comunismul nu era popular. Polonezii făcuseră cunoștință cu comunismul sovietic în timpul războiului, în jumătatea răsăriteană a țării. Nici o Polonie suverană nu avea să devină comunistă. Insurecția Varșoviană, care i-a distrus pe mulți dintre cei mai străluciți și mai bravi reprezentanți ai unei generații, a făcut, de fapt, ca viitoarea împotrivire să fie mult mai dificilă. Însă tot Insurecția Varșoviană, așa cum se așteptau comandanții cei mai clarvăzători (și cu mai mult sânge-rece), a adus cruzimea lui Stalin în atenția americanilor și britanicilor. Diplomatul american George Kennan a avut dreptate: felul cinic în care a tratat Stalin

Armata Țării a fost o palmă pe obrazul aliaților săi britanici și americani. În acest sens, Insurecția Varșoviană a fost începutul confruntării care avea să urmeze după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial.

*

În vreme ce Armata Roșie a șovăit lângă râul Vistula, la est, de la începutul lui august 1944 până la jumătatea lui ianuarie 1945, la vest germanii îi ucideau pe evrei. În acele cinci luni, Armata Roșie a fost la mai puțin de o sută de kilometri de Łódż, unde era, în acel moment, cea mai mare concentrare de evrei care rămăsese în Polonia ocupată, și la mai puțin de o sută de kilometri de Auschwitz, unde încă mai erau gazați polonezi și evrei europeni. Oprirea Armatei Roșii la Vistula le-a pecetluit soarta nu doar luptătorilor polonezi și civililor din Varșovia, ci și evreilor din Łódż. Numărul lor fusese redus mult de șirul de deportări la Chełmno, între decembrie 1941 și septembrie 1942. În 1943 și 1944 însă, numărul de evrei fusese relativ stabil: cam nouăzeci de mii de muncitori evrei cu familiile lor. Autoritățile civile germane, care uneori preferau să ucidă prin muncă, au avut influență acolo o perioadă mai lungă decât în alte părți. Evreii din Łódż fabricau arme, astfel încât *Wehrmacht*-ul a preferat, și el, să fie ținuți în viață.

Cei mai mulți din restul de evrei din Łódż au murit în intervalul dintre începutul Operațiunii Bagration și momentul în care sovieticii au trecut în cele din urmă peste Vistula. În ziua de după începerea Operațiunii Bagration, pe 23 iunie 1944, autoritățile civile din Łódż s-au supus lui Himmler și SS-ului și au permis lichidarea ghetoului din Łódż. Pentru o scurtă vreme, a fost redeschis centrul de gazare de la Chełmno și, între 23 iunie și 14 iulie, au fost asfixiați acolo 7.196 de evrei din Łódż. Apoi, fabrica morții de la Chełmno a fost închisă în sfârșit. Între timp, evreii din Łódż știau că Armata Roșie este aproape. Credeau că, dacă ar putea să mai stea în ghetou doar câteva zile sau săptămâni, ar rămâne în viață. Pe 1 august, ziua în care a început Insurecția Varșoviană, *Judenrat*-ul din Łódż a fost informat că toți evreii vor fi „evacuați". Primarul german al orașului a încercat chiar să-i convingă pe evrei că trebuie să se grăbească să urce în trenuri înainte de sosirea Armatei Roșii, pentru că soldații sovietici aveau să se răzbune pe cei care, pe toată durata războiului, au fabricat arme pentru germani. În luna august, în vreme ce

Insurecția Varșoviană era în toi, iar Armata Roșie aștepta, aproximativ șaizeci și șapte de mii de evrei din Łódź au fost deportați la Auschwitz. Cei mai mulți dintre ei au fost gazați imediat.[69]

*

Când soldații sovietici au trecut, în sfârșit, Vistula și au înaintat prin ruinele Varșoviei, pe 17 ianuarie 1945, au mai găsit foarte puține clădiri în picioare. Locul în care fusese însă Lagărul de Concentrare din Varșovia era încă disponibil. NKVD a preluat clădirile și le-a folosit în scopuri cunoscute. Acolo au fost soldații din Armata Țării interogați și împușcați de către sovietici în 1945, așa cum făcuseră germanii în 1944.[70]

Pe 19 ianuarie 1945, la două zile după ce au ajuns la Varșovia, soldații sovietici erau deja la Łódź. Pe 27 ianuarie, au ajuns la Auschwitz. De acolo le vor trebui puțin mai mult de trei luni ca să ajungă la Berlin. În vreme ce Armata Roșie înainta, paznicii SS ai lagărelor de concentrare îi duceau pe evrei, din Auschwitz, în lagăre de muncă din Germania. În aceste marșuri grăbite și brutale, și-au pierdut viața alte câteva mii de evrei. Aceste convoaie, care au lăsat evrei supraviețuitori în Germania însăși, au fost ultimele dintre atrocitățile naziste. Frontul Bielorus al Armatei Roșii a început să bombardeze Berlinul pe 20 aprilie 1945, ziua de naștere a lui Hitler; la începutul lui mai făcuse joncțiunea cu Frontul Ucrainean în capitala germană. Berlinul a căzut, și războiul a luat sfârșit. Hitler le ordonase subordonaților să aplice în Germania însăși tactica pământului pârjolit, însă nu a fost ascultat. Cu toate că mulți germani tineri și-au pierdut viața apărând Berlinul, Hitler n-a mai putut să aplice alte tactici de ucidere în masă.[71]

În aceste ultime luni de război, din ianuarie până în mai 1945, au murit foarte mulți dintre prizonierii din lagărele de concentrare germane. În această perioadă, în lagărele germane au murit de foame și lipsă de îngrijiri, probabil, trei sute de mii de oameni. Soldații americani și britanici care au eliberat prizonierii muribunzi din lagărele din Germania au crezut că descoperiseră ororile nazismului. Imaginile luate de fotografii și operatorii lor, cu cadavrele și scheletele vii de la Bergen-Belsen și Buchenwald, păreau că dezvăluie cele mai mari crime ale lui Hitler. După cum știau evreii și polonezii din Varșovia, și după cum știau Vasili Grossman și soldații Armatei Roșii, acest lucru era departe de a fi adevărat. Cele mai

mari erau în ruinele Varșoviei, sau pe câmpurile de la Treblinka, sau în mlaștinile Bielorusiei, sau în gropile de la Babi Iar.

Armata Roșie a eliberat toate aceste locuri și toate tărâmurile morții. Toate locurile și orașele moarte au ajuns după Cortina de Fier, într-o Europă pe care a pus stăpânire Stalin, în vreme ce o elibera de Hitler.

Grossman a scris articolul despre Treblinka în vreme ce trupele sovietice se opriseră la Vistula, privind cum germanii înfrâng Armata Țării în Insurecția Varșoviană. Cenușa Varșoviei încă mai era caldă când a început Războiul Rece.

CAPITOLUL 10

Purificările etnice

În ianuarie 1945, când Armata Roșie ajungea la ruinele Varșoviei, Stalin știa ce fel de Polonie dorește să construiască. Știa unde îi vor fi hotarele, cine va fi silit să trăiască între ele, cine va fi silit să plece. Polonia avea să fie un stat comunist și o țară omogenă din punct de vedere etnic. Cu toate că Stalin nu avea să aplice politici de ucidere în masă în imperiul european răsăritean pe care îl prevedea, Polonia avea să fie centrul unei zone de puritate etnică. Germania avea să fie pentru germani, Polonia pentru polonezi, iar partea apuseană a Ucrainei sovietice pentru ucraineni. Se aștepta de la comuniștii polonezi, inclusiv cei care reprezentau ei înșiși o minoritate națională, să își curețe țara de minoritățile naționale. Stalin reînviase un partid comunist polonez, îi alesese conducătorii și îi trimisese în Polonia. Știa că pentru îndepărtarea unui număr mare de germani va avea sprijin nu numai din partea polonezilor, ci și din partea americanilor și britanicilor. Politicile lui Hitler de deplasare a germanilor în timpul războiului sugerau cum trebuiau să fie tratați germanii după aceea. Colonizarea germană din timpul războiului a făcut să pară inevitabil un anumit grad de transferare forțată a populațiilor. Singurele întrebări erau cât de mulți germani și din ce teritorii. Stalin avea răspunsurile exacte, chiar dacă aliații săi americani și britanici nu le aveau.[1]

În februarie 1945, la Conferința cu aliații săi britanici și americani de la Ialta, Stalin s-a făcut înțeles și nu avea nici un motiv să se aștepte la împotrivire. Roosevelt și Churchill nu aveau să obiecteze dacă Stalin își lua înapoi teritoriile pe care le primise de la Hitler: o jumătate din Polonia, precum și țările baltice și nord-estul României. Stalin avea să despăgubească Polonia, Polonia sa comunistă, prin pedepsirea Germaniei. Polonia avea să fie mutată către vest, absorbind teritoriu german până la linia trasată de râul Oder

și râul Neiße din Lusatia. Pe teritoriile pe care Stalin le prevedea că vor fi poloneze trăiau nu mai puțin de zece milioane de germani. Mutarea lor, sau împiedicarea pătrunderii lor din afară, avea să fie sarcina unui guvern dominat de comuniștii polonezi. Ei aveau să profite de dorința multor polonezi de a-i îndepărta pe germani și avea să li se atribuie meritul îndeplinirii obiectivului de realizare a purității etnice, obiectiv care, la sfârșitul războiului, li se părea de la sine înțeles multor politicieni polonezi de frunte. Comuniștii aveau să câștige sprijinul polonezilor, distribuindu-le teritoriile părăsite de germani și aveau să-și păstreze acest sprijin, amintindu-le polonezilor că doar Armata Roșie îi putea împiedica pe germani să se întoarcă și să-și ceară înapoi bunurile pierdute.[2]

Comuniștii Poloniei acceptaseră aceste hotare și știau că trebuie să-i alunge pe germani. „Trebuie să-i azvârlim de acolo", spunea Władisław Gomułka, secretarul general al partidului polonez, în mai 1945, „dat fiind că toate țările sunt clădite pe principii naționale, nu multinaționale". Mutarea în sine spre vest a Poloniei nu avea să o facă stat „național" în acest sens: mutarea hotarelor nu avea decât să înlocuiască marile minorități naționale ucraineană și bielorusă cu o foarte mare minoritate germană. Polonia trebuia să efectueze o deplasare masivă, a milioane de germani, pentru a fi „națională" în felul la care se gândea Gomułka. Aproximativ 1,5 milioane dintre ei erau funcționari și coloniști germani, care nu ar fi venit în Polonia dacă nu era războiul lui Hitler. Trăiau în case sau apartamente luate de la polonezii alungați (sau uciși) în timpul războiului, sau de la evreii omorâți. Peste încă o jumătate de milion erau germani născuți în Polonia și trăiseră între granițele antebelice ale Poloniei. Restul, de circa opt milioane, aveau să-și piardă casele de pe teritorii care fuseseră ale Germaniei chiar și înainte de expansiunea lui Hitler și avuseseră de veacuri întregi populație predominant germană.[3]

Când și-a creat Polonia sa, Stalin a răsturnat *Generalplan Ost*. Germania, în loc să se extindă spre est, unde să creeze un imperiu continental uriaș, avea să fie restrânsă în vest. Sovieticii, americanii și britanicii ocupaseră împreună Germania, și viitorul ei politic imediat nu era cu totul limpede. Ceea ce era evident era faptul că avea să fie o Germanie pentru germani – dar nu în sensul lui Hitler. Avea să fie o zonă compactă în mijlocul Europei, despărțită de Austria, despărțită de *Sudetenland* luat de la Cehoslovacia, adunând germanii

din est, nu trimițându-i acolo drept coloniști. În loc să fie o rasă de stăpâni care poruncesc sclavilor de-a lungul unui nou și solid hotar răsăritean, germanii aveau să fie o națiune mai omogenă. Spre deosebire de Hitler însă, Stalin nu considera că „strămutare" este un eufemism pentru masacru. Știa că vor muri oameni în timpul mutărilor masive ale populației, dar obiectivul lui nu era distrugerea națiunii germane.

Toți politicienii polonezi de frunte, comuniști sau necomuniști, erau de acord cu Stalin că Polonia trebuie să se întindă cât mai mult spre vest și că germanii trebuie să plece. Pe 1 august 1944, când Armata Țării a declanșat Insurecția Varșoviană, guvernul polon din Londra le-a retras germanilor cetățenia și i-a obligat să plece din țară. Stanisław Mikołajczyk, prim-ministrul guvernului de la Londra, nu a fost mai puțin categoric decât inamicii săi comuniști în privința a ceea ce avea să însemne pentru germani colonizarea de după război: „Ceea ce s-a petrecut din cauza coloanei a cincea și a metodelor de ocupație germane face imposibilă conviețuirea populațiilor polonă și germană pe teritoriul unui singur stat." Această poziție reprezenta un consens nu numai în societatea polonă, ci și în rândurile conducătorilor aliați. Roosevelt a spus că germanii „merită" să fie expulzați prin teroare (în vreme ce predecesorul său, Herbert Hoover, numea transferurile de populație „un remediu eroic"). Churchill le-a promis polonezilor „curățenie deplină".[4]

În februarie 1945, la Ialta, americanii și britanicii au fost de acord, în principiu, ca Polonia să fie mutată spre vest, dar nu erau convinși că trebuie să fie dusă până la linia Oder–Neiße. Totuși, așa cum prevăzuse Stalin, s-au arătat de părerea lui la următoarea întâlnire la cel mai înalt nivel, de la Potsdam, în iulie. Până atunci, o mare parte din politica lui fusese deja transpusă în viață pe teren. În martie, Armata Roșie ajunsese la Berlin, iar războiul din Europa se încheiase. Trupele sovietice au trecut prin partea de est a Germaniei cu atâta iuțeală și violență, încât dintr-odată totul părea posibil. Aproximativ șase milioane de germani fuseseră evacuați de autoritățile germane sau fugiseră din fața Armatei Roșii, creând precondițiile fundamentale pentru versiunea etnică și geografică stalinistă a Poloniei. Mulți dintre ei aveau să încerce să revină după capitularea Germaniei, dar extrem de puțini aveau să izbutească.[5]

În Marea Britanie, George Orwell și-a făcut pentru ultima oară auzit glasul, în februarie 1945, numind plănuita expulzare a germanilor

„o crimă enormă", care nu putea „să fie dusă până la capăt". Se înșela. De data aceasta, imaginația sa politică nu-l slujise cu credință.[6]

*

În timpul marșului către Berlin, Armata Roșie a urmat o procedură extrem de simplă în ținuturile răsăritene ale *Reich*-ului, teritorii destinate Poloniei: soldații au violat femeile germane și au luat bărbați germani (și unele femei) ca forță de muncă. Acest comportament a continuat și când soldații au ajuns pe teritoriile care aveau să rămână Germaniei, și, în cele din urmă, la Berlin. Soldații Armatei Roșii au violat femei și în Polonia, Ungaria și chiar Iugoslavia, unde revoluția comunistă avea să transforme țara în aliata sovieticilor. Comuniștii iugoslavi i s-au plâns lui Stalin de purtarea soldaților sovietici, iar acesta le-a ținut o mică lecție despre soldați și „distracție".[7]

Violurile au luat amploare după ce soldații sovietici au ajuns în Germania. Este greu de spus cu exactitate de ce. Uniunea Sovietică, deși era în principiu egalitară, nu a insuflat respect față de trupul femeii în sensul cel mai elementar. Pe lângă experiența lor cu germanii, și fără legătură cu ea, soldații Armatei Roșii erau produse ale sistemului sovietic, și adesea ale celor mai rele instituții ale acestuia. Circa un milion de prizonieri din Gulag au fost eliberați înainte de termen, ca să poată lupta pe front. Toți soldații sovietici păreau frustrați de absoluta lipsă de sens a atacului german asupra nefericitei lor țări. Toate casele muncitorilor germani erau mai frumoase decât propriile lor case. Uneori, soldații spuneau că nu atacă decât „capitaliștii", însă, din perspectiva lor, un simplu fermier german era neînchipuit de bogat. Și totuși, în ciuda standardului lor de viață evident mai înalt, germanii veniseră în Uniunea Sovietică să jefuiască și să ucidă. Poate că pentru soldații sovietici violarea femeilor germane reprezenta o modalitate de a-i umili și a-i dezonora pe bărbații germani.[8]

Dat fiind că Armata Roșie a suferit pierderi enorme în înaintarea către vest, rândurile ei erau completate de recruți din republicile sovietice Ucraina și Bielorusia, ale căror familii suferiseră din cauza germanilor și ale căror vieți tinere fuseseră modelate de ocupația germană. Mulți soldați sovietici aveau, așadar, motive personale de a accepta propaganda pe care o citeau și o auzeau, care uneori dădea vina pe întreaga națiune germană pentru tragedia sovietică.

Imensa majoritate a soldaților din Armata Roșie nu răzbunau Holocaustul ca atare, însă citeau propaganda oamenilor care fuseseră răniți profund de masacrarea evreilor. Ilya Ehrenburg, scriitorul sovietic evreu care lucra atunci ca jurnalist la ziarul armatei, *Steaua roșie*, era în acel moment un specialist al propagandei urii. „De acum", scrisese în 1942, „am înțeles că germanii nu sunt oameni".[9]

Oricare ar fi fost motivațiile, izbucnirea de violență împotriva femeilor germane era ieșită din comun. Bărbații care încercau să-și apere fiicele sau soțiile erau bătuți și uneori uciși. Femeile aveau puțini bărbați care să le apere. Ai lor erau morți în luptă (până în acel moment, fuseseră uciși în luptă circa cinci milioane de germani), recrutați de *Wehrmacht*, înrolați în gărzile de apărare civilă sau luați de sovietici ca forță de muncă. În unele sate, erau violate absolut toate femeile, indiferent de vârstă. Așa cum avea să afle Günter Grass mai târziu, mama lui se oferise pe sine ca să fie cruțată sora lui. Dar n-a fost cruțată nici una. Violurile în grup erau un lucru obișnuit. Multe femei au murit în urma rănilor provocate de violurile repetate.[10]

Adesea, femeile germane se sinucideau sau încercau să se sinucidă, ca să nu fie violate sau ca să scape de rușinea de a fi fost violate. Una dintre ele își reamintea cum a scăpat: „Odată cu întunericul, a venit o spaimă de nedescris. Multe femei și fete erau chiar acolo, violate de ruși." Când le-au auzit țipetele, ea și sora ei și-au tăiat venele, dar au supraviețuit: probabil pentru că era prea frig ca să li se scurgă tot sângele, și pentru că a doua zi le-a tratat un medic sovietic. Fuseseră cruțate în timpul nopții pentru că leșinaseră și păreau moarte. De fapt, moartea a fost una dintre puținele mijloace de apărare împotriva violului. Martha Kurzmann și sora ei au fost cruțate doar pentru că își îngropau mama. „Tocmai când o spălasem pe mama noastră moartă și voiam să o îmbrăcăm, a intrat un rus și a vrut să ne violeze." A scuipat și a plecat. Aceea a fost o excepție.[11]

Uneori, femeile care erau violate erau luate pentru muncă; dar cei mai mulți dintre cei luați pentru muncă erau bărbații. Sovieticii au luat circa 520.000 de germani – cam o zecime dintre cei luați la muncă de germani din Uniunea Sovietică. Sovieticii au mai luat pentru muncă 287.000 de persoane din țările est-europene și au deportat cel puțin 40.000 de polonezi considerați o amenințare pentru puterea sovietică sau pentru viitorul regim comunist. Au luat civili maghiari din Budapesta, tratându-i ca prizonieri de război, și i-au silit să muncească în lagăre. Germanii au fost trimiși la muncă murdară și periculoasă, în minele din Silezia polonă, sau în Ucraina răsăriteană, sau în Kazahstan, sau în Siberia. Rata deceselor în rândurile germanilor era mult mai mare decât în rândurile cetățenilor sovietici. În lagărul 517 din Karelia, rata mortalității la germani era de cinci ori mai mare decât cea obișnuită în Gulag.[12]

Circa 600.000 de germani luați ca prizonieri de război sau pentru muncă, la sfârșitul războiului, aveau să moară. Vreo 185.000 de civili germani au murit în captivitate sovietică în timpul războiului și după război, și, poate, 30.000 în lagărele poloneze. De asemenea, au pierit în lagărele sovietice cam 363.000 de prizonieri de război germani (o rată a mortalității de 11,8, față de 57,5, în cazul soldaților sovietici din lagărele germane). Mulți alți prizonieri au murit pe drum spre lagăre sau au fost împușcați după ce s-au predat, fără să fie înregistrați ca prizonieri de război.[13]

*

Ca de atâtea ori, crimele lui Stalin au fost posibile din cauza politicilor lui Hitler. În mare măsură, bărbații germani erau acolo ca să fie prinși, iar femeile germane erau acolo ca să fie violate pentru că naziștii nu au organizat evacuări sistematice. În ultimele săptămâni ale războiului, trupele germane se grăbeau către vest, ca să se predea britanicilor sau americanilor, nu sovieticilor; adesea, civililor le lipsea o astfel de opțiune.

Hitler prezentase războiul ca pe o chestiune de voință, și, prin aceasta, a accentuat tendința, prezentă întotdeauna în război, de a tăgădui înfrângerea și, prin urmare, de a-i agrava consecințele. Vedea în înfruntarea armată o încercare la care era supusă rasa germană: „Germania fie va ajunge o putere mondială, fie nu va mai exista o Germanie." Naționalismul său a fost totdeauna de un tip aparte: credea că națiunea germană este, potențial, puternică, dar are nevoie de provocarea imperiului ca să se purifice de propria degenerare. Prin urmare, germanii puteau să fie favorizați atâta vreme cât era război, și se desfășura cu succes. Dacă germanii îl dezamăgeau pe Hitler, nereușind să se purifice prin sângele dușmanilor învinși, atunci era vina lor. Hitler le-a arătat calea, dar germanii n-au reușit s-o urmeze. Dacă germanii pierdeau războiul lor izbăvitor, nu mai exista nici un motiv pentru care să supraviețuiască. Pentru Hitler, orice suferință pe care germanii ar putea-o îndura era consecința propriei lor slăbiciuni: „Dacă poporul german nu este pregătit să se lupte pentru propria conservare, prea bine. Să piară."[14]

Hitler însuși a ales sinuciderea. Atitudinea sa nu era de tip pragmatic, care să cruțe viața civililor. Autoritățile civile din partea de est a Germaniei, *Gauleiter*-ii, erau naziști devotați și se numărau printre cei mai fideli adepți ai lui Hitler. În trei provincii-cheie *Gauleiter*-ii nu au organizat evacuarea. În Prusia Orientală, *Gauleiter* era Erich Koch, cel care fusese *Reichskommissar* al Ucrainei. Spusese odată că ar trebui să împuște orice ucrainean care ar merita să stea cu el la masă. Acum, în ianuarie 1945, o armată alcătuită, în mod foarte semnificativ, din ucraineni se năpustea asupra provinciei sale germane, iar el părea că nu poate să creadă așa ceva. În Pomerania, Franz Schwede-Coburg chiar a încercat să stopeze fluxul de refugiați germani. În Silezia Inferioară, Karl Hanke era preocupat de faptul că fuga localnicilor i-ar submina campania de transformare a orașului Breslau (actualmente Wrocław) într-o fortăreață care să poată opri Armata Roșie. De fapt, Armata Roșie a încercuit Breslau

atât de repede, încât oamenii au fost prinși în capcană. Dat fiind că civilii germani au plecat prea târziu, au murit mult mai mulți dintre ei decât ar fi fost normal. Marina sovietică a scufundat 206 dintre cele 790 de nave folosite la evacuarea germanilor de pe coasta baltică. Una dintre ele, *Wilhelm Gustloff*, a fost evocată mai târziu de Günter Grass în romanul *În mers de rac*.[15]

Germanii care fugeau pe uscat erau adesea prinși, literalmente, în schimbul de focuri dintre Armata Roșie și *Wehrmacht*. În repetate rânduri, unitățile de tancuri sovietice dădeau peste coloane de civili germani și peste căruțele trase de cai. Eva Jahntz își amintește ce s-a întâmplat apoi: „Cei câțiva bărbați au fost împușcați, femeile au fost violate, iar copiii au fost bătuți și despărțiți de mamele lor." Grass, care a văzut o astfel de scenă ca soldat *Waffen-SS*, „a văzut o femeie țipând, dar nu i-a putut auzi țipătul".[16]

*

Temelia noii Polonii a fost pusă în momentul în care fuga a devenit deportare. Sfârșitul ostilităților a adus purificare etnică organizată în noile ținuturi vestice ale Poloniei, cunoscute oficial sub numele de „teritorii recuperate". Pe 26 mai 1945, comitetul central al partidului polon a hotărât îndepărtarea tuturor germanilor de pe teritoriul polon. În acel moment, germanii deja se întorceau. Fugiseră de Armata Roșie, dar nu voiau să piardă tot ce aveau sau să-și părăsească patria. De asemenea, nu aveau cum să știe că întoarcerea lor e fără rost, că ținutul lor natal lor avea să devină polon, iar casele lor aveau să le fie date polonezilor. În iunie 1945, se întorseseră cam un milion dintre cele aproximativ șase milioane de refugiați germani. Comuniștii polonezi au hotărât să trimită armata nou constituită, aflată acum sub comanda lor, să-i „curețe" pe acești germani de pe ceea ce considerau că este teritoriu polon.[17]

În vara lui 1945, comuniștii polonezi priveau cu neliniște spre acordul final de pace. Dacă nu puteau să-i țină pe germani la vest de linia Oder–Neiße, poate că nu aveau să primească aceste teritorii. De asemenea, urmau exemplul dat de Cehoslovacia democratică, vecina lor de la sud. Președintele ei, Edvard Beneš, pledase cel mai vehement în timpul războiului pentru deportarea germanilor. Pe 12 mai, le-a spus cetățenilor săi că națiunea germană „încetase să fie umană". Cu o zi înainte, conducătorul partidului comunist cehoslovac vorbise despre Cehoslovacia de după război ca despre „o republică

a cehilor și slovacilor". Cehoslovacii, a căror minoritate germană număra vreo trei milioane (un sfert din populație), își trimiteau, încă din mai, peste graniță cetățenii germani. În aceste expulzări, aveau să fie uciși în jur de treizeci de mii de germani; 5.558 de germani s-au sinucis în Cehoslovacia în anul 1945. Günter Grass, pe atunci prizonier de război într-un lagăr american din Cehoslovacia, s-a întrebat dacă trupele americane erau acolo ca paznici, ori ca să-i apere pe germani de cehi.[18]

Ofițerii din noua armată polonă le-au spus trupelor să-i trateze pe țăranii germani ca pe dușmani. Întreaga națiune germană era vinovată, și nu trebuia să-i fie nimănui milă de ea. Generalul comandant a dat ordinul „să ne purtăm cu ei așa cum s-au purtat ei cu noi". Nu s-a ajuns chiar la asta, însă condițiile deportărilor militare dintre 20 iunie și 20 iulie 1945 reflectau grabă, indiferență și preeminența politicilor dictate de la nivelul superior. Armata a deportat oamenii care locuiseră cel mai aproape de linia Oder–Neiße, pentru a crea impresia că aceste teritorii sunt pregătite pentru trecerea la Polonia. Armata a încercuit sate, le-a dat oamenilor câteva ore ca să-și împacheteze lucrurile, i-a așezat în coloane și i-a dus direct dincolo de graniță. Armata a raportat că a deplasat în acest fel circa 1,2 milioane, cu toate că cifra este, probabil, o considerabilă exagerare; în orice caz, unii oameni au fost deportați de două ori, dat fiind că nu era deloc greu să te strecori înapoi după ce plecau soldații.[19]

Este foarte probabil ca aceste eforturi ale polonezilor din vara lui 1945 să nu fi contat deloc pentru rezultatul final. Cu toate că britanicii și americanii căzuseră de acord între ei că trebuie să se împotrivească planurilor lui Stalin în privința hotarului apusean al Poloniei, au cedat în această privință la Potsdam, spre sfârșitul lui iulie 1945. Au acceptat granița Poloniei propusă de Stalin, linia Oder–Neiße; singura condiție, pe care Stalin probabil că a perceput-o ca pe o simplă fațadă pentru alegătorii polono-americani, a fost ca următorul guvern polon să fie format prin alegeri libere. Cele trei puteri au fost de acord să continue transferurile de populație din Polonia și Cehoslovacia (și Ungaria), dar numai după o pauză necesară, pentru a asigura condiții mai umane pentru persoanele strămutate. Teritoriile germane erau sub ocupația comună, sovieticii la nord-est, britanicii la vest, iar americanii la sud. Americanii și britanicii se temeau că noi mișcări haotice de populație ar crea confuzie în zonele lor de ocupație din Germania.[20]

După Potsdam, guvernul polon chiar a căutat să creeze condiții inumane pentru germani în Polonia, așa încât germanii să se hotărască să plece. Stalin îi spusese lui Gomułka „să creeze pentru germani tocmai condițiile ca să vrea ei înșiși să fugă". Din iulie 1945 încolo, autoritățile polone asta au și făcut, sub forma eufemistică de „repatrieri voluntare". Politica expulzării indirecte a fost probabil cea mai flagrantă în Silezia, unde conducerea regională a interzis folosirea limbii germane în locurile publice, a interzis școlile germane, a rechiziționat proprietăți germane și le-a ordonat bărbaților germani să muncească în mine. Procedura a fost cea mai lipsită de ascunzișuri (sau cinică) în orașul Olsztyn, care fusese înainte în Prusia Orientală, unde germanii au fost somați să plece „voluntar" în Germania până la sfârșitul lui octombrie 1945 – și, în același timp, au fost informați că „cei care se împotrivesc vor fi trimiși în lagăre".[21]

Închisorile poloneze și lagărele temporare de pedeapsă și de muncă erau, în acea vreme, pline de germani, care, asemenea celorlalți prizonieri, erau tratați foarte rău. Închisorile și lagărele erau puse sub jurisdicția Ministerului Securității Naționale, condus de comuniști, nu a Ministerului de Justiție sau a Ministerului de Interne. În acel moment, guvernul polon era încă de coaliție, dar era dominat de comuniști, care aveau grijă să-și asigure controlul asupra unor ministere precum cel al securității naționale. În fruntea haosului general și a crimelor frecvente erau chiar comandanții lagărelor, de obicei scutiți de constrângerea organelor superioare. În satul Nieszawa, din zona de centru-nord a Poloniei, treizeci și opt de bărbați, femei și copii au fost aruncați în râul Vistula; bărbații și femeile au fost mai întâi împușcați, copiii nu. În lagărul de la Lubraniec comandantul a dansat pe trupul unei femei germane care fusese bătută atât de crunt, încât nu se mai putea mișca. „Iată", a exclamat el, cum „punem temelia unei noi Polonii".[22]

În unele locuri, răzbunarea a fost similară la literă. În lagărul de la Łambinowicze, Czesław Gęborski a redactat regulamentul exact în forma celor folosite de germani (în ciuda ordinelor să nu o facă) și și-a declarat deschis dorința de răzbunare. Pe 4 octombrie 1945, au fost uciși patruzeci de prizonieri din Łambinowicze; în total, în 1945 și 1946 au murit acolo 6.488 de germani. Gęborski fusese în închisoare în timpul ocupației germane; alți comandanți de lagăre poloneze aveau alte motive de răzbunare. Izydor Cedrowski, comandantul lagărului de la Potulice, era un evreu supraviețuitor de la Auschwitz,

a cărui familie fusese împușcată de germani. În aceste lagăre, germanii și alții mureau cu sutele în fiecare zi de frig, de boli și din cauza tratamentului brutal. Cu totul, în lagărele poloneze munceau cam două sute de mii de germani, dintre care un număr foarte mare, poate că treizeci de mii, au murit în 1945 sau în 1946.[23]

*

În a doua jumătate a anului 1945, germanii au avut motive serioase să plece din Polonia „voluntar", cu toate că plecarea se putea dovedi întru totul la fel de primejdioasă ca rămânerea. Erau alocate acum pentru transport trenuri, chiar dacă erau marfare, adesea cu vagoane descoperite. Când vagoanele nu erau descoperite, germanii se temeau uneori că vor fi gazați. Firește, acest lucru nu s-a întâmplat niciodată – însă dovedește că germanii știau că alți oameni fuseseră duși de curând în spații închise și asfixiați. De fapt, într-unul dintre locurile din care erau acum alungați germanii, la Stutthof, germanii folosiseră un vagon de cale ferată drept cameră de gazare.[24]

Trenurile se deplasau foarte încet, transformând niște călătorii care ar fi trebuit să dureze doar câteva ore în terifiante odisei. Germanii din trenuri erau, de foarte multe ori, flămânzi sau bolnavi. Li se îngăduia să ia cu ei doar ceea ce puteau căra în spate. Aceste lucruri le erau furate repede de bandiți – sau de gărzile poloneze care se presupunea că trebuie să-i protejeze. Un motiv pentru care trenurile se opreau atât de des era ca să le dea bandiților ocazia să-i jefuiască pe oameni de ce le mai rămăsese. În aceste condiții, mortalitatea în trenuri era considerabilă, cu toate că ar fi trebuit să fie neglijabilă. Germanii erau siliți să-și îngroape morții pe drum, la acele opriri anonime, în locuri pustii, fără vreun însemn sau altă modalitate de a ști unde să se întoarcă. Nu aveau pe nimeni în Polonia care să se ocupe de interesele lor, și foarte adesea pe nimeni care să-i întâmpine de partea cealaltă. În acest fel, în a doua jumătate a anului 1945 au ajuns în Germania cam șase sute de mii de germani.[25]

Aliații au căzut de acord asupra unui plan pentru alte deportări în noiembrie 1945, iar britanicii și sovieticii s-au pregătit să-i întâmpine pe germanii care aveau să vină în 1946 și să se îngrijească de ei. Dat fiind că multe dintre cazurile de deces și dezordine erau cauzate de condițiile de călătorie și de îmbarcare, sovieticii și britanicii au trimis reprezentanți care să supravegheze deportările din partea polonă. Se presupunea – și în mare parte așa a fost – că

transporturile reglementate vor însemna mai puțin haos în Germania. În cursul lui 1946, alte aproximativ două milioane de germani au fost trimiși cu trenul în zonele de ocupație britanică și sovietică din Germania; le-au urmat alte circa șase sute de mii în 1947. Deși condițiile erau departe de a fi umane, victimele din aceste transporturi au fost mult mai puține, doar câteva mii, sau, cel mult, câteva zeci de mii.[26]

Până la sfârșitul lui 1947, circa 7,6 milioane de germani părăsiseră Polonia, cam jumătate dintre ei fiind refugiați din calea Armatei Roșii și jumătate deportați. Aceste proporții și numere nu au cum să fie redate cu exactitate, deoarece mulți au fugit, s-au întors și au fost deportați; alții au fost deportați mai mult de o singură dată. Mulți oameni care s-au prezentat drept germani în timpul războiului (sau chiar înaintea lui) susțineau acum că sunt polonezi, și astfel scăpau de deportare. (În acea vreme, guvernul polon, mai interesat de muncă decât de puritatea etnică, a privit favorabil cererile în cazurile ambigue ca oamenii să fie socotiți polonezi. Și tot în acea perioadă mulți care înainte își ziceau polonezi se prezentau ca germani, crezând că viitorul economic al Germaniei este mai promițător decât al Poloniei.) Echilibrul general e însă limpede: imensa majoritate a oamenilor care se considerau germani au părăsit Polonia până la sfârșitul lui 1947. În toate aceste refugieri și transporturi precipitate, de la începutul lui 1945 până spre sfârșitul lui 1947, au murit aproximativ patru sute de mii de germani născuți pe teritoriile anexate de Polonia: cei mai mulți dintre ei, în lagărele sovietice și poloneze, iar, într-un al doilea grup mare, cei prinși între armate sau înecați în mare.[27]

Ultimele săptămâni de război și evacuările tardive au fost mult mai primejdioase decât expulzările de după sfârșitul războiului. În ultimele patru luni de război, germanii au avut parte de toate felurile de suferințe prin care au trecut civilii în cei patru ani precedenți de război pe frontul de est, în timpul înaintării și retragerii *Wehrmacht*-ului. Milioane de oameni au fugit de atacul german în 1941; alte milioane au fost luate la muncă între 1941 și 1944; și alte milioane au fost silite să se retragă la replierea *Wehrmacht*-ului, în 1944. Au murit mult mai mulți cetățeni sovietici și polonezi care au fugit de germani decât cetățeni germani care au fugit de sovietici. Cu toate că aceste deplasări nu făceau parte dintre metodele de ucidere deliberată (și, prin urmare, nu li s-a acordat aproape deloc

atenție în studiul de față), fuga, evacuarea și munca silnică au dus, direct sau indirect, la moartea câtorva milioane de cetățeni sovietici și polonezi. (Politicile germane de masacrare deliberate au ucis *încă* zece milioane de oameni.)[28]

Războiul a fost dus în numele rasei germane, dar s-a încheiat cu lipsa de grijă față de civilii germani. Prin urmare, o mare parte din responsabilitatea pentru morțile asociate cu fuga și cu expulzările o poartă regimul nazist. Civilii germani știau destule despre politica germană din timpul războiului ca să-și dea seama că trebuie să fugă, dar fuga lor nu a fost organizată de statul german. Comportamentul multor soldați sovietici a fost, cu siguranță, tolerat de comandanții superiori, iar Stalin se aștepta la el; însă Armata Roșie nu ar fi fost în Germania dacă *Wehrmacht*-ul nu ar fi invadat Uniunea Sovietică. Stalin a favorizat omogenitatea etnică, dar aceasta a fost o idee pe care politici înseși ale lui Hitler au făcut-o să pară inevitabilă, și nu numai la Moscova. Expulzările însele au fost rezultatul unui consens internațional între învingători și victime.

*

În cele din urmă, expulzările au fost încă o modalitate în care Stalin a câștigat războiul lui Hitler. Prin faptul că a luat atât de mult din Germania în numele Poloniei, Stalin a fost ferm convins că polonezii, indiferent dacă le place sau nu, vor fi îndatorați puterii militare sovietice. Pe cine altcineva decât pe Armata Roșie se puteau baza mai târziu ca să apere o astfel de graniță apuseană polonă de o Germanie renăscută?[29]

În acei ani, Polonia era o națiune în mișcare. Pe măsură ce germanii au trebuit să se deplaseze către apus, într-o Germanie mai apuseană, polonezii au trebuit să deplaseze către apus, într-o Polonie mai apuseană. În vreme ce germanii erau înlăturați din Polonia comunistă, polonezii erau înlăturați din Uniunea Sovietică. În ciuda opțiunii tuturor partidelor politice polone, inclusiv a comuniștilor, Uniunea Sovietică a anexat din nou teritoriile care fuseseră partea răsăriteană a Poloniei. Oamenii care erau atunci „repatriați" (cum suna eufemismul stalinist) în Polonia nu aveau de ce să iubească sistemul comunist sau pe Stalin. Și totuși, erau cu adevărat legați de acel sistem. Comuniștii puteau să ia pământul, dar să-l și ofere, puteau să alunge oamenii, dar să le și dea adăpost. Oamenii care își pierduseră casele dinainte și căpătaseră case noi depindeau strict

de oricine îi putea apăra. Aceștia nu puteau fi decât comuniștii polonezi, care puteau să promită că Armata Roșie va apăra cuceririle Poloniei. Comunismul nu avea prea mult de oferit Poloniei ca ideologie și niciodată nu fusese prea popular. Geopolitica etnică a lui Stalin a înlocuit însă lupta de clasă, creând o temelie durabilă, care să dea noului regim sprijin, dacă nu și legitimitate.[30]

Americanii și britanicii aprobaseră la Potsdam expulzările, așteptându-se la alegeri democratice în Polonia. Acestea n-au avut loc. Dimpotrivă, primul guvern postbelic, dominat de comuniști, i-a timorat și i-a arestat pe opozanți. Atunci, americanii au început să privească linia Oder–Neiße ca pe o chestiune care poate fi folosită împotriva Uniunii Sovietice. Când secretarul de stat american pentru afaceri externe a pus sub semnul întrebării menținerea ei, în septembrie 1946, el a sporit influența americană în Germania și a slăbit-o pe cea sovietică în rândurile germanilor, care nu se împăcau cu pierderea teritoriului și cu expulzările. În același timp însă, a ajutat la consolidarea poziției sovieticilor în Polonia. Regimul polon a ținut alegeri parlamentare în ianuarie 1947, însă a măsluit rezultatele. Atunci au văzut americanii și britanicii cum le dispar șansele de influență în Polonia. Stanisław Mikołajczyk, prim-ministrul guvernului polon din exil, se întorsese, ca să conteste alegerile, ca lider al unui partid țărănesc. Atunci a fost silit să fugă.[31]

Regimul polonez putea să susțină sus și tare că noua graniță apuseană cu Germania poate fi apărată doar de aliatul său sovietic, pe care americanii nu făceau altceva decât să-l încurajeze. În 1947, polonezii înșiși, indiferent de ceea ce credeau despre comuniști, nu se puteau împăca cu gândul pierderii „teritoriilor recuperate". Așa cum anticipase corect Gomułka, expulzarea germanilor avea să „lege națiunea de sistem" După părerea talentatului ideolog comunist Jakub Berman, comuniștii ar trebui să exploateze la maximum purificarea etnică. „Teritoriile recuperate" le-au oferit multor polonezi care au suferit în timpul războiului o casă mai bună sau o fermă mai mare. Se putea face reforma agrară, primul pas în orice preluare a puterii de către comuniști. Poate că, mai presus de orice, a fost faptul că au oferit unui milion de polonezi care migrau din partea răsăriteană a Poloniei (anexată de URSS) un loc unde să se ducă. Tocmai pentru că Polonia pierduse atât de mult în est, vestul era extrem de prețios.[32]

*

Purificarea etnică a germanilor din noile teritorii polone s-a produs la sfârșitul războiului. Era însă a doua jumătate a unei politici sovietice care începuse, de fapt, mult mai devreme, în timpul războiului, în ținuturile răsăritene ale Poloniei antebelice, la est de linia Molotov–Ribbentrop. Așa cum germanii erau siliți să părăsească ținuturi care nu mai erau germane, polonezii fuseseră siliți să părăsească ținuturi care nu mai erau polone. Cu toate că Polonia era, teoretic vorbind, învingătoare în război, și-a pierdut aproape jumătate (patruzeci și șapte la sută) din teritoriul antebelic în favoarea Uniunii Sovietice. După război, polonezii (și evreii polonezi) nu mai erau bine-veniți în locurile care deveniseră partea apuseană a republicilor sovietice bielorusă și ucraineană și regiunea Vilnius a republicii sovietice Lituania.[33]

Modificarea structurii populației din estul Poloniei în detrimentul polonezilor și a evreilor a început mai devreme, în timpul războiului. Sovieticii au deportat sute de mii de oameni în timpul primei lor ocupații, în 1940 și 1941. Un număr disproporționat dintre ei fuseseră polonezi. Mulți au izbutit să scape din Gulag, prin Iran și Palestina, ca să lupte alături de Aliați pe frontul de vest, și unii dintre ei au ajuns în Polonia la sfârșitul războiului; dar aproape nici unul n-a mai ajuns acasă la el. Germanii omorâseră aproximativ 1,3 milioane de evrei în fosta parte răsăriteană a Poloniei în anii 1941 și 1942, cu ajutorul polițiștilor locali. Unii dintre acești polițiști ucraineni au contribuit în 1943 la formarea unei armate de partizani care, sub conducerea naționaliștilor ucraineni, a epurat fosta parte de sud-est a Poloniei – pe care ei o considerau partea apuseană a Ucrainei – de polonezii care mai rămăseseră acolo. OUN (*Orhanizatsiya Ukrayins'kykh Natsionalistiv* „Organizația Naționaliștilor Ucrainieni") facțiunea Bandera, organizația naționalistă care conducea armata de partizani, jurase de mult să elibereze Ucraina de minoritățile naționale. Capacitatea ei de a ucide polonezi depindea de pregătirea primită de la germani, iar hotărârea ei de a ucide polonezi avea foarte mult a face cu dorința ei de a elibera teritoriul de presupușii dușmani înainte de o confruntare finală cu Armata Roșie. UPA (*Ukrainska Povstanska Armiia* „Armata Insurecțională Ucraineană"), cum era numită armata partizanilor, a ucis zeci de mii de polonezi și a provocat represaliii din partea polonezilor asupra civililor ucraineni.[34]

Cu toate că UPA era un opozant înverșunat (poate cel mai înverșunat) al comunismului, conflictul etnic pe care l-a declanșat nu a făcut altceva decât să întărească dominația lui Stalin. Ceea ce au pornit naționaliștii ucraineni avea să încheie Stalin. El a continuat îndepărtarea polonezilor, anexând teritoriile contestate la Ucraina sovietică. Comuniștii polonezi au semnat, în septembrie 1944, acorduri de schimburi de populație între Polonia și Ucraina sovietică (precum și Bielorusia sovietică și Lituania sovietică). În Ucraina sovietică, polonezii își aminteau regimul sovietic din trecutul foarte apropiat, iar acum se confruntau cu o amenințare permanentă din partea naționaliștilor ucraineni. Prin urmare, aveau toate motivele să participe la aceste „repatrieri" Circa 780.000 de polonezi au fost expediați în Polonia comunistă, între noile sale hotare, împreună cu un număr comparabil din Bielorusia sovietică și Lituania sovietică. Până la jumătatea lui 1946, plecaseră din Uniunea Sovietică 1.517.983 de oameni, ca polonezi, împreună cu câteva sute de mii care nu s-au înscris în transportul oficial. Cam o sută de mii dintre ei erau evrei: politica sovietică era să îndepărteze din fosta parte răsăriteană a Poloniei persoanele de etnie atât polonă, cât și evreiască, dar să-i

păstreze pe bielorușii, ucrainenii și lituanienii. Cam un milion de cetățeni polonezi au fost strămutați în ceea ce fusese partea răsăriteană a Germaniei, acum „teritoriile recuperate" din vestul Poloniei. Între timp, 483.099 de ucrainenii au fost trimiși din Polonia comunistă în Ucraina sovietică în 1944–1946, cei mai mulți dintre ei cu de-a sila.[35]

În vreme ce regimul sovietic expedia oameni dincolo de hotare, își trimitea propriii cetățeni în lagăre și în „așezările speciale" Cei mai mulți dintre noii prizonieri din Gulag erau oameni din teritoriile pe care Stalin le luase în 1939 cu consimțământul germanilor, și apoi le-a luat din nou în 1945. De exemplu, între 1944 și 1945 au fost deportați din Ucraina sovietică în Gulag 182.543 de ucraineni: nu din cauză că ar fi comis vreun delict, nici măcar pentru că erau naționaliști ucraineni, ci pentru că erau rude sau cunoștințe ale unor naționaliști ucraineni. Cam în același timp, în 1946 și 1947, sovieticii au condamnat la Gulag 148.079 de veterani din Armata Roșie, pe motivul colaborării cu germanii. Niciodată nu au fost mai mulți cetățeni sovietici în Gulag ca în anii de după război; de fapt, numărul cetățenilor sovietici din lagăre și din „așezările speciale" a crescut an de an după 1945, până la moartea lui Stalin.[36]

Polonia comunistă nu avea Gulag, dar în 1947 conducătorii ei au propus o „soluție finală" la „problema" lor „ucraineană": dispersarea restului de ucraineni departe de casă, dar în interiorul hotarelor Poloniei. Între aprilie și iulie 1947, regimul polon însuși a efectuat pe teritoriul său încă o operațiune împotriva ucrainenilor, sub criptonimul Vistula. Aproximativ 140.660 de ucraineni, sau de oameni identificați ca atare, au fost strămutați cu de-a sila din sudul și sud-estul țării spre vest și nord, în „teritoriile recuperate", care până de curând fuseseră germane. Operațiunea Vistula avea rostul de a-i face pe ucrainenii din Polonia, sau măcar pe copiii lor, să fie asimilați în cultura polonă. În același timp, trupele polone învingeau armata partizanilor ucraineni, UPA, pe teritoriul polon. Luptătorii naționaliști ucraineni din Polonia primiseră un nou imbold la acțiune ca apărători ai celor care nu voiau să fie deportați. Dar, după ce au fost deportați aproape toți ucrainenii, UPA nu mai avea ce să caute în Polonia. Unii dintre luptătorii din UPA au fugit în Occident, alții în Uniunea Sovietică, ca să-și continue lupta acolo.[37]

Operațiunea Vistula, cu numele de cod inițial Operațiunea Est, a fost executată în întregime de trupele polone, cu puțin sprijin

sovietic în interiorul Poloniei. Persoanele cele mai importante care au fost implicate în organizarea ei au fost însă acoliții sovieticilor, și cu siguranță a fost coordonată de la Moscova. A avut loc în același timp cu câteva operațiuni sovietice de pe teritorii sovietice adiacente, cu criptonime similare. Cea a cărei înrudire era cea mai evidentă a fost Operațiunea Vest, care s-a desfășurat pe teritoriile învecinate ale Ucrainei sovietice. În vreme ce se încheia Operațiunea Vistula, sovieticii au ordonat deportarea ucrainenilor din partea vestică a Ucrainei în Siberia și în Asia Centrală. În octombrie 1947, în răstimp de câteva zile, 76.192 de ucraineni au fost duși în Gulag. În partea apuseană a Ucrainei, unitățile speciale sovietice au luptat cu UPA într-un conflict neobișnuit de sângeros. Ambele părți au comis atrocități, inclusiv expunerea publică a cadavrelor mutilate ale dușmanilor sau ale presupușilor lor colaboratori. În cele din urmă însă, tehnologia deportării le-a dat sovieticilor un avantaj clar. Gulagul a continuat să crească.[38]

După acest succes la granița ucraineano-polonă, sovieticii s-au întors către celelalte granițe europene și au aplicat metode asemănătoare în operațiuni asemănătoare. În Operațiunea Primăvara, din mai 1948, au fost deportați 49.331 de lituanieni. În martie următor, în Operațiunea Priboi, au fost surghiunite încă 31.917 persoane din Lituania, alături de 42.149 din Letonia și 20.173 din Estonia. În total, între 1941 și 1949, Stalin a deportat cam două sute de mii de oameni din cele trei țări baltice mici. Asemenea teritoriilor de la estul liniei Molotov–Ribbentrop, care fuseseră ocupate de trei ori (de către sovietici, apoi de germani, apoi iar de sovietici), țările baltice au intrat în 1945 în componența URSS, după ce și-au pierdut cea mai mare parte din elite și o parte semnificativă din populația totală.[39]

*

Sub domnia lui Stalin, Uniunea Sovietică evoluase, încet și cu întreruperi, de la un stat marxist revoluționar la un mare imperiu multinațional, ambalat într-o ideologie marxistă și cu tradiționalele preocupări legate de hotare și de minoritățile naționale. Dat fiind că Stalin a moștenit, a păstrat și a dominat aparatul securității din anii revoluționari, acestor neliniști li s-a dat frâu liber în masacre dezlănțuite împotriva naționalităților în anii 1937–1938 și în campanii de deportări ale naționalităților, care au început în 1930 și au continuat pe tot parcursul vieții lui Stalin. Deportările din timpul războiului

au fost pe linia unei anumite evoluții a politicii sovietice privind deportarea: renunțarea treptată la strămutarea tradițională a indivizilor considerați dușmani de clasă, în favoarea purificării etnice care să pună în acord populațiile cu granițele.

În perioada antebelică, deportările în Gulag au avut întotdeauna două scopuri: dezvoltarea economiei sovietice și reeducarea populației sovietice. În anii '30, când sovieticii au început să deporteze un mare număr de oameni pe temeiuri etnice, scopul a fost deplasarea minorităților naționale departe de regiunile de graniță problematice, către interior. Aceste deportări naționale nu prea puteau fi considerate o pedeapsă propriu-zisă pentru indivizi, însă erau întemeiate pe presupunerea că persoanele deportate pot fi asimilate mai bine de societatea sovietică dacă sunt despărțite de casă și de ținutul natal. În acțiunile împotriva minorităților naționale din timpul Marii Terori au fost uciși un sfert de milion de oameni în 1937 și 1938, dar au și fost trimise sute de mii de oameni în Siberia și Kazahstan, unde aveau să muncească pentru stat și să se reeduce. Chiar și deportările din 1940–1941 din teritoriile anexate de la Polonia, țările baltice și România pot fi privite în termenii sovietici ai luptei de clasă. Bărbații din cadrul elitelor au fost uciși la Katyń sau în alte locuri, iar femeile, copiii și rudele au fost lăsați în voia stepei kazahe. Acolo, fie se integrau în societatea sovietică, fie mureau.

În timpul războiului, Stalin a luat măsuri de pedepsire care vizau minoritățile naționale pentru legătura lor cu Germania nazistă. În 1941 și 1942, au fost deportați aproximativ nouă sute de mii de germani sovietici și optzeci și nouă de mii de finlandezi. Când Armata Roșie a trecut la ofensivă, după victoria de la Stalingrad de la începutul anului 1943, șeful securității lui Stalin, Lavrenti Beria, a recomandat deportarea unor întregi populații acuzate de colaborare cu germanii. În cea mai mare parte, erau naționalități musulmane din Caucaz și Crimeea.[40]

Când trupele sovietice au recucerit Caucazul, Stalin și Beria au pus mașinăria în acțiune. Într-o singură zi, 19 noiembrie 1943, sovieticii au deportat întreaga populație karaciai, 69.267 de oameni, în Kazahstanul și Kirghistanul sovietice. În decurs de două zile, 28–29 decembrie 1943, sovieticii au trimis în Siberia 91.919 calmâci. Pe 20 februarie 1944, Beria s-a dus el însuși la Groznâi, ca să supravegheze deportarea populațiilor cecenă și ingușă. În fruntea unor trupe speciale cu efectivul de 120.000 de soldați, a adunat și a expulzat 478.479 de persoane în ceva mai mult de o săptămână. Avea la

dispoziție camioane americane Studebaker, primite în timpul războiului. Întrucât nu trebuia să mai rămână picior de cecen sau de inguș, cei care nu se puteau deplasa au fost împușcați. Peste tot, satele au fost arse până la temelii; în unele locuri, au fost arse și hambare pline de oameni. În decurs de două zile, 8–9 martie 1944, sovieticii au trimis populația balkară, 37.107 oameni, în Kazahstan. În aprilie 1944, de îndată ce Armata Roșie a ajuns în Crimeea, Beria a propus, iar Stalin a aprobat, strămutarea întregii populații tătare din Crimeea. În trei zile, 18–20 martie 1944, au fost deportați 180.014 oameni, cei mai mulți dintre ei în Uzbekistan. Mai târziu, în 1944, Beria a dispus ca turcii meșketieni, 91.095 de persoane, să fie deportați din Georgia sovietică.[41]

Pe fundalul acestor epurări naționale cu caracter, în esență, permanent, hotărârea lui Stalin de a purifica granița sovieto-polonă pare evoluția deloc surprinzătoare a unei politici generale. Din perspectiva sovietică, partizanii ucraineni, baltici sau polonezi nu erau decât toți atâția bandiți care iscau dezordine în zonele mărginașe și cărora să li se răspundă prin forță zdrobitoare și deportări. Exista însă o diferență importantă. Toți culacii și membrii minorităților naționale deportați în anii '30 s-au trezit departe de casă, dar încă în interiorul URSS. La fel s-a întâmplat și cu populațiile din Crimeea, Caucaz și țările baltice care au fost deportate în timpul războiului și la puțin timp după sfârșitul lui. În septembrie 1944 însă, Stalin a hotărât să strămute polonezi (și evrei polonezi), ucraineni și bieloruși dintr-o parte în alta a unei granițe *de stat*, pentru a crea omogenitate etnică. Aceeași logică le-a fost aplicată, pe scară mult mai mare, germanilor din Polonia.

Regimurile sovietic și comunist polonez, acționând în paralel și deseori laolaltă, au reușit, între 1944 și 1947, să facă un lucru ciudat: au îndepărtat minoritățile etnice de pe ambele părți ale granitei sovieto-polone care făcuseră ca regiunile de frontieră să fie mixte; și, exact în același timp, i-au îndepărtat pe naționaliștii etnici care luptaseră cel mai aprig exact pentru acest tip de puritate. Comuniștii preluaseră programul inamicilor lor. Regimul sovietic devenise purificare etnică – purificată de purificatorii etnici.

*

Teritoriul Poloniei postbelice era centrul geografic al campaniei postbelice de purificare etnică a lui Stalin. În acea campanie și-au

pierdut casele mai mulți germani decât orice alt grup. Până la sfârșitul anului 1947, părăsiseră Polonia circa 7,6 milioane de germani, iar alte trei milioane au fost deportate din Cehoslovacia democrată. Cam nouă sute de mii de germani din bazinul Volgăi au fost deportați în timpul războiului în alte locuri din Uniunea Sovietică. Numărul de germani care și-au pierdut casele în timpul războiului și după el depășea douăsprezece milioane.

Oricât de mare ar fi această cifră, nu a reprezentat majoritatea deplasărilor silite din timpul războiului și de după el. Aproximativ două milioane de negermani au fost deportați de autoritățile sovietice (sau comuniste polone) în aceeași perioadă postbelică. În același timp, alte opt milioane de oameni, cei mai mulți dintre ei luați de germani pentru muncă, au fost returnați Uniunii Sovietice. (Dat fiind că mulți dintre ei, dacă nu chiar majoritatea, ar fi preferat să nu se întoarcă, pot să intre de două ori la socoteală). În Uniunea Sovietică și Polonia, peste douăsprezece milioane de ucraineni, polonezi, bieloruși și alte naționalități au fugit sau au fost mutați în timpul războiului sau imediat după terminarea lui. Aceasta nu include cele aproximativ zece milioane de oameni omorâți cu bună știință de germani, cei mai mulți dintre ei fiind deplasați într-un fel sau altul înainte de a fi uciși.[42]

Fuga și deportarea germanilor, cu toate că nu a fost o politică de masacrare deliberată, a reprezentat cel mai amplu episod din cadrul purificării etnice postbelice. Per total, conflictul civil, fuga, deportarea și strămutarea provocate sau determinate de revenirea Armatei Roșii între 1943 și 1947 a determinat moartea a circa 700.000 de germani, precum și a cel puțin 150.000 de polonezi și probabil a 250.000 de ucraineni. Cel puțin 300.000 de alți cetățeni sovietici au murit în timpul deportărilor, sau la scurt timp după ele, din Caucaz, Crimeea, Moldova și țările baltice. Dacă lupta naționaliștilor lituanieni, letoni și estonieni împotriva reimpunerii puterii sovietice este privită ca împotrivire la deportări, ceea ce și era într-o anumită măsură, ar trebui să se adauge cam o sută de mii de oameni la totalul morților legate de purificarea etnică.[43]

În termeni relativi, procentul de germani deplasați din întreaga populație de germani era mult inferior procentului populațiilor din Caucaz și Crimeea care au fost deportate până la ultima persoană. Procentul germanilor care s-au mutat sau au fost mutați la sfârșitul războiului a fost mai mare decât cel al polonezilor, bielorușilor,

ucrainenilor și balticilor. Dacă adăugăm însă mișcările de populație provocate de germani în timpul războiului la cele determinate de ocupația sovietică la sfârșitul războiului, diferența dispare. În perioada 1939–1947, polonezii, ucrainenii, bielorușii și balticii riscau la fel de mult (unii ceva mai mult, alții ceva mai puțin) să fie mutați cu de-a sila ca germanii. În vreme ce toate aceste popoare s-au confruntat cu politici ostile germane și sovietice, germanii (cu unele excepții) nu au fost oprimați decât de partea sovietică.

În perioada postbelică, germanii riscau să-și piardă viața la fel de mult ca polonezii, celălalt grup care a fost trimis mai cu seamă către vest, într-o patrie națională. Germanii și polonezii riscau mult mai puțin să moară decât ucrainenii, românii, balticii și popoarele din Caucaz și Crimeea. Mai puțin de unul din zece germani și polonezi au murit în timpul fugii, surghiunului sau deportării ori ca rezultat direct al acestora; în rândurile cetățenilor baltici și sovietici, rata era mai degrabă de unu din cinci. Ca regulă generală, cu cât deportarea era mai departe în est și cu cât era mai mult implicată puterea sovietică, cu atât era mai fatal rezultatul. Acest lucru este evident în cazul germanilor înșiși: imensa majoritate a germanilor care s-au refugiat din Polonia și Cehoslovacia au supraviețuit, în vreme ce o mare parte dintre cei transportați către est, în Uniunea Sovietică sau în drum către ea, au murit.

Era mai bine să fii trimis către vest decât către est, și mai bine să fii trimis într-o patrie care te aștepta decât într-o republică sovietică îndepărtată și străină. De asemenea, era mai bine să ajungi în Germania cea dezvoltată (chiar dacă bombardată și sfârtecată de război) decât în ținuturile sovietice pustii, pe care se presupunea că trebuie să le facă să rodească deportații înșiși. Era mai bine să fii primit de autoritățile din zonele de ocupație britanice și americane decât de NKVD-ul local din Kazahstan sau Siberia.

*

Destul de repede, la vreo doi ani după terminarea războiului, Stalin și-a făcut noua Polonie, cu noile ei granițe și a mutat și oamenii care să le corespundă. În 1947, s-ar fi putut crede că războiul s-a terminat, în sfârșit, și că Uniunea Sovietică a câștigat cu adevărat victoria împotriva Germaniei și a aliaților ei, precum și o victorie politică asupra oponenților comunismului din Europa răsăriteană.

Polonezii, dintotdeauna turbulenți, fuseseră trimiși din Uniunea Sovietică într-o nouă Polonie comunistă, legată acum de Uniunea Sovietică ca o ancoră de un nou imperiu comunist. S-ar fi putut crede că Polonia a fost îngenuncheată: de două ori invadată, de două ori supusă deportărilor și masacrelor, cu granițele și demografia schimbate, cârmuită de un partid dependent de Moscova. Germania fusese învinsă și umilită total. Teritoriile sale din 1938 fuseseră împărțite în mai multe zone de ocupație care aveau să formeze cinci state suverane: Republica Federală a Germaniei (Germania de Vest), Republica Democrată Germană (Germania de Est), Austria, Polonia și URSS (la Kaliningrad). Japonia fusese învinsă total de americani, orașele sale au fost lovite de bombe incendiare sau, chiar la sfârșit, distruse de arme nucleare. Nu mai reprezenta o putere în Asia continentală. Amenințările tradiționale percepute de Stalin fuseseră îndepărtate. Coșmarul antebelic al încercuirii germano-polono-japoneze era de domeniul trecutului.

În cel de-al Doilea Război Mondial, au murit mai mulți cetățeni sovietici decât ai oricărui alt popor din istoria scrisă. Acasă la ei, ideologii sovietici au profitat de suferințe, ca să justifice regimul stalinist: era prețul care trebuia plătit pentru victoria în ceea ce s-a numit „Marele Război pentru Apărarea Patriei" Patria respectivă era Rusia, în aceeași măsură cu Uniunea Sovietică; se știe că Stalin însuși a toastat pentru „marea națiune rusă" imediat după sfârșitul războiului, în mai 1945. Rușii, susținea el, au câștigat războiul. Desigur, cam jumătate din populația Uniunii Sovietice era rusă, așa că, numeric, rușii au avut o contribuție mai mare decât a oricărui alt popor în victoria finală. Ideea lui Stalin conținea însă o confuzie deliberată: războiul de pe teritoriul sovietic a fost dus și câștigat mai ales în Bielorusia sovietică și în Ucraina sovietică, nu în Rusia sovietică. Au fost uciși mai mulți civili evrei, bieloruși și ucraineni decât ruși. Dat fiind că Armata Roșie a avut pierderi atât de mari, rândurile ei au fost completate cu recruții locali bieloruși și ucraineni atât la începutul, cât și la sfârșitul războiului. De altfel, popoarele deportate din Caucaz și Crimeea au avut un procent mai mare de tineri morți în rândurile Armatei Roșii decât rușii. Soldații evrei au avut mai multe ocazii să fie decorați decât soldații ruși.

Tragedia evreilor, mai ales, nu putea fi inclusă în experiența sovietică, așa că reprezenta o amenințare la adresa fabricării postbelice a miturilor de către sovietici. Circa 5,7 milioane de civili evrei au

PARTEA DE VEST A U.R.S.S. ȘI EUROPA DE EST
CCA 1945

fost asasinați de germani și de români, dintre care, în 1941, cam 2,6 milioane erau cetățeni sovietici. Aceasta nu însemna doar că, în termeni absoluți, fuseseră uciși mai mulți civili evrei decât membrii oricărei alte naționalități sovietice. Mai însemna și că peste jumătate din cataclism s-a produs dincolo de granițele postbelice ale Uniunii Sovietice. Din perspectivă stalinistă, chiar și experiența uciderii în masă a popoarelor sale era un exemplu îngrijorător de vulnerabilitate la lumea din afară. În 1939–1941, când Uniunea Sovietică anexase teritoriul Poloniei, iar germanii încă nu invadaseră URSS, evreii sovietici s-au amestecat cu evreii polonezi, care le aminteau de tradițiile religioase și lingvistice din lumea bunicilor lor. În timpul acelei scurte, dar importante perioade, au trăit laolaltă. Apoi, după invazia germană, au murit laolaltă. Tocmai pentru că exterminarea a fost soarta comună a evreilor, care n-a ținut seama de granițe, amintirea ei nu putea fi redusă la cea a unui element din Marele Război pentru Apărarea Patriei.

Tocmai vulnerabilitatea în fața Occidentului era ceea ce-l îngrijora pe Stalin, chiar dacă sistemul său era reprodus în câteva state din Europa de Est și Centrală. În perioada interbelică, cetățenii sovietici crezuseră cu adevărat că le merge mai bine decât maselor care sufereau sub jugul capitalist în Occident. Acum, America ieșise din cel de-al Doilea Război Mondial ca putere economică fără rival. În 1947, sub forma Planului Marshall, a oferit ajutor economic țărilor europene care voiau să coopereze între ele în privința unor chestiuni de politică comercială și financiară de bază. Stalin putea să respingă ajutorul Marshall și să-și silească acoliții să-l respingă, la rândul lor, însă nu putea să scoată din mintea cetățenilor sovietici informațiile pe care le adunaseră în timpul războiului. Toți soldații sovietici și oamenii care fuseseră duși la muncă știau că standardele de viață din restul Europei, chiar și din țările relativ sărace, ca România și Polonia, erau mult mai mari decât cele din Uniunea Sovietică. Ucrainenii s-au întors într-o țară din care iarăși făcea ravagii foametea. În cei doi ani de după război, au murit de foame cam un milion de oameni. Ucraina de vest, cu sector agricol privat pe care sovieticii nu avuseseră timp să-l colectivizeze, a fost cea care a salvat restul Ucrainei sovietice de la o suferință și mai mare.[44]

Rușii erau o temelie mai solidă pentru legenda stalinistă despre război. Bătăliile de la Moscova și Stalingrad fuseseră victorioase. Rușii erau naționalitatea cea mai mare, ale lor erau limba și cultura

dominante, iar republica lor era mai departe de Occident, atât în ipostaza lui nazistă, cât și în cea care se afirma atunci, americană. Rusia era imensă: germanii n-au avut ca obiectiv decât colonizarea unei cincimi din zona ei vestică și n-au reușit să cucerească decât o zecime vestică din ea. Rusia sovietică nu a suferit ocupație totală timp de luni și de ani, ca țările baltice, Bielorusia sau Ucraina. Toți cei care au rămas în Bielorusia sovietică și în Ucraina sovietică au trăit ocupația germană; nu la fel s-a întâmplat cu marea majoritate a locuitorilor Rusiei sovietice. Rusia sovietică a fost mult mai puțin marcată de Holocaust decât Ucraina sovietică sau Bielorusia sovietică, pur și simplu deoarece germanii au ajuns mai târziu și nu au izbutit să omoare decât puțini evrei (cam șaizeci de mii, sau aproximativ un procent din Holocaust). Și din acest punct de vedere, Rusia sovietică s-a aflat mai departe de experiența războiului.

După ce războiul a luat sfârșit, rușii – și, desigur, toate celelalte minorități naționale – trebuiau izolați de molipsirea culturală. Una dintre cele mai periculoase molime intelectuale era o interpretare a războiului diferită de cea a lui Stalin.

Victoria comunismului de tip sovietic în Europa de Est a produs, în aceeași măsură, sentimente de neliniște și de triumf. Victoriile politice erau, firește, impresionante: în 1947, comuniștii din Albania, Bulgaria, Ungaria, Polonia, România și Iugoslavia ajunseseră să fie forța dominantă din țara lor, mulțumită ajutorului sovietic, dar și prin propria lor pregătire, cruzime și ingeniozitate. Comuniștii s-au dovedit a fi foarte buni la mobilizarea resurselor umane pentru problemele imediate ale reconstrucției postbelice, cum a fost, de exemplu, la Varșovia.

Dar cât de multă vreme ar fi putut oare modelul economiei sovietice de industrializare rapidă să producă creștere în țări care erau mai industrializate decât fusese Uniunea Sovietică în timpul primului cincinal și ai căror cetățeni se așteptau la standarde de viață mai înalte? Cât de multă vreme puteau oare societățile est-europene să accepte ideea comunismului ca eliberare națională, când comuniștii aflați în fruntea lor erau evident legați de o putere străină, Uniunea Sovietică? Cum putea oare Moscova să mențină imaginea Occidentului ca dușman constant, când Statele Unite ale Americii păreau să reprezinte atât prosperitatea, cât și libertatea? Stalin avea nevoie ca persoanele pe care el însuși le numise în funcție, aflate la

conducere în Europa de Est, să-i împlinească vrerea, să se folosească de naționalism și să-și izoleze popoarele de Occident, o combinație tare greu de realizat.

A fost sarcina lui Andrei Jdanov, noul șef al propagandei și favorit al lui Stalin, să rezolve cvadratura cercului în toate aceste cazuri. Jdanov trebuia să teoretizeze inevitabila victorie a Uniunii Sovietice în lumea postbelică și, între timp, să apere puritatea rusă. În august 1946, partidul comunist sovietic a dat o rezoluție în care condamna influența occidentală asupra culturii sovietice. Poluarea putea să vină din Europa apuseană, sau din America, dar și din culturile care treceau granițele, cum sunt cea evreiască sau ucraineană sau polonă. De asemenea, Jdanov trebuia să explice noua rivalitate dintre Uniunea Sovietică și Statele Unite ale Americii într-un fel în care conducătorii din Europa de Est să-l poată înțelege și aplica în țările lor.

În septembrie 1947, conducătorii partidelor comuniste europene s-au adunat în Polonia, ca să asculte noua linie a lui Jdanov. Celor întruniți în Szklarska Poręba, o fostă stațiune germană care, cu foarte puțin timp înainte, se numise Schreiberhau, li s-a spus că partidele lor vor face parte dintr-un „Birou Comunist de Informații", sau „Cominform". Acesta avea să fie mijlocul prin care Moscova își comunica linia și le coordona politicile. Conducătorii comuniști adunați acolo au aflat că lumea se împarte în „două tabere", progresistă și reacționară, Uniunea Sovietică fiind destinată să conducă noile „democrații populare" din Europa, în vreme ce Statele Unite ale Americii erau osândite să moștenească toate defectele capitalismului degenerat pe care le etalase de foarte curând Germania nazistă. Legile neclintite ale istoriei garantau victoria finală a forțelor progresului.[45]

Comuniștii nu aveau altceva de făcut decât să-și joace rolul care le fusese distribuit în tabăra progresului, condusă, firește, de Uniunea Sovietică, și să se ferească de ispita vreunei căi naționale separate către socialism. Astfel, totul mergea bine.

Apoi, Jdanov a avut primul atac de cord, căruia aveau să-i urmeze și altele. Oarecum, nu totul mergea bine.

CAPITOLUL 11

Antisemitismul stalinist

În ianuarie 1948, Stalin omora un evreu. Solomon Mihoels, președintele Comitetului Antifascist Evreiesc și directorul Teatrului Idiș din Moscova, fusese trimis la Minsk, ca să evalueze o piesă pentru Premiul „Stalin" După ce a ajuns, a fost invitat la casa de vacanță a comandantului miliției din Bielorusia sovietică, Lavrentî Țanava, care a pus să fie asasinat, împreună cu un martor nedorit. Cadavrul lui Mihoels, călcat de un camion, a fost lăsat pe o stradă pustie.

Cu doar câțiva ani înainte, Minskul fusese martorul masacrării nemiloase a evreilor de către germani. Ironia asasinării de către sovietici a încă unui evreu la Minsk n-avea cum să-i scape lui Țanava, un milițian dublat de un istoric. Tocmai termina de scris o istorie a mișcării de partizani bieloruși, în care erau trecute sub tăcere suferința deosebită și lupta evreilor sub ocupația germană. Fusese scrisă o istorie sovietică a partizanilor evrei, dar avea să fie interzisă. Evreii au suferit mai mult decât oricine altcineva din Minsk în timpul războiului; se părea că eliberarea de către sovietici n-a pus capăt suferințelor evreilor sovietici. Se părea, de asemenea, că istoria Holocaustului în URSS avea să rămână nescrisă.[1]

Lui Stalin, Mihoels îi aducea aminte de lucruri pe care voia să le evite. Acesta cunoștea nemijlocit persoane de origine evreiască din cercul intim al lui Stalin, cum ar fi Lazar Kaganovici, membru al biroului politic, și soțiile lui Viaceslav Molotov și Kliment Voroșilov, membri ai biroului politic. Lucrul cel mai rău era că Mihoels încercase să ajungă la Stalin, ca să discute cu el despre soarta evreilor din perioada războiului. Ca și Vasili Grossman, în timpul războiului Mihoels fusese membru al Comitetului Antifascist Evreiesc oficial din Uniunea Sovietică. Mihoels activase, la indicațiile lui Stalin, pentru ca nenorocirea evreilor sovietici să fie adusă la cunoștința lumii – ca să obțină bani pentru efortul de război sovietic. După

război, Mihoels s-a simțit incapabil să lase ca masacrarea evreilor să fie înghițită de uitarea istoriei și n-a vrut ca suferințele speciale ale evreilor să se piardă printre cele generale ale poporului sovietic. În septembrie 1945, la o conferință de la Kiev, a adus într-un vas de cristal cenușă de la Babi Iar, și în anii de după război a continuat să vorbească deschis despre gropile morții. De asemenea, în 1947 Mihoels i-a adresat o petiție șefului propagandei lui Stalin, Andrei Jdanov, ca să permită publicarea *Cărții negre a evreilor sovietici*, o colecție de documente și mărturii despre masacre, coordonată de Grossman, Ilya Ehrenburg și alții. În zadar. În epoca lui Jdanov, cultura sovietică nu putea accepta o istorie evreiască a războiului. În Uniunea Sovietică postbelică, obeliscurile nu puteau să aibă pe ele Steaua lui David, ci numai stele roșii în cinci colțuri. În partea apuseană a Uniunii Sovietice, în ținuturile anexate de sovietici în timpul războiului și, iarăși, după terminarea lui, erau înălțate monumente ale lui Lenin pe socluri clădite din pietre de mormânt evreiești. Sinagoga în care lăsaseră mesaje evreii din Kovel era folosită ca depozit de cereale.[2]

Svetlana Alliluieva, fiica lui Stalin, și-a auzit tatăl pregătind cu Țanava povestea omorului: „accident de mașină". Mihoels era o personalitate destul de marcantă în cultura sovietică, iar campania sa nu era deloc bine-venită. Și totuși, ostilitatea lui Stalin față de Mihoels ca evreu era probabil legată de moștenire la fel de mult cât era legată de politică. Fiul lui Stalin, Iakov, care a murit în prizonierat la germani, se însurase cu o evreică. Prima dragoste a Svetlanei a fost un actor evreu, pe care Stalin l-a etichetat drept spion britanic și l-a trimis în Gulag. Primul soț al Svetlanei a fost, și el, evreu; Stalin îl făcea avar și laș și a silit-o să divorțeze de el, ca să se poată mărita cu fiul lui Jdanov, care a epurat pentru Stalin cultura sovietică. Partida mirosea a întemeiere de dinastie, una mai puțin evreiască decât în preferințele Svetlanei. Stalin avusese dintotdeauna colaboratori apropiați care erau evrei, cel mai notabil fiind Kaganovici. Acum însă, că se apropia de vârsta de șaptezeci de ani, iar în mintea sa sporeau grijile legate de succesiune, atitudinea față de evrei părea să i se schimbe.[3] După moartea lui Mihoels, poliția politică sovietică, acum sub numele de Ministerul Securității Statului, a oferit retroactiv motivul pentru care uciderea a fost în interesul sovietic: naționalism evreiesc. Viktor Abakumov, aflat în fruntea ministerului (*Ministerstvo Gossudarstvennoi Bezopastnost* –

MGB), a tras concluzia, în martie 1948, că Mihoels era un naționalist evreu care intrase în legătură cu americani periculoși. Conform standardelor sovietice, era ușor de susținut așa ceva. Mihoels fusese instruit de conducerea sovietică în timpul războiului, pe când era membru al Comitetului Antifascist Evreiesc, să facă apel la sentimentele naționale ale evreilor. În 1943, făcuse o călătorie în Statele Unite ale Americii ca să adune bani, și acolo făcuse observații favorabile despre sionism. Din cauza unui simplu accident, avionul lui a rămas timp de câteva ore pe o pistă din Palestina, unde el, după cum povestea, a sărutat aerul sfânt al Țării Sfinte. În februarie 1944, Mihoels s-a alăturat unei campanii de transformare a peninsulei Crimeea, curățată de sovietici după 1943 de presupușii dușmani musulmani, într-o „republică socialistă evreiască". Crimeea, aflată pe țărmul Mării Negre, era o regiune de graniță maritimă a Uniunii Sovietice. Fusese adusă de câteva ori în discuție ideea că ar putea fi patria evreilor sovietici, idee sprijinită de unii evrei americani importanți. Stalin prefera soluția sovietică, Birobidjan, regiune autonomă evreiască aflată departe, în Extremul Orient sovietic.[4]

Dată fiind importanța celui de-al Doilea Război Mondial în experiența tuturor est-europenilor, în URSS și în noile state-satelit, toată lumea din noua Europă comunistă trebuia să priceapă că națiunea rusă s-a luptat și a suferit mai mult ca oricare alta. Trebuia ca rușii să fie cei mai mari învingători și cele mai mari victime, acum și în vecii vecilor. Miezul patriei ruse ar fi putut să fie apărat de Occidentul primejdios: de către celelalte republici sovietice și de noile state-satelit din Europa de Est. Contradicția sărea în ochi: popoarele care alcătuiau tamponul aveau cele mai puține motive să accepte pretențiile staliniste despre martiriul și nevinovăția rușilor. Ideea va fi deosebit de greu de încetățenit în locuri ca Estonia, Letonia și Lituania, unde cel de-al Doilea Război Mondial începuse și se sfârșise cu ocupația sovietică. N-avea să fie mai simplu nici în vestul Ucrainei, unde partizanii naționaliști au luptat cu sovieticii timp de ani întregi după război. Polonezii n-aveau cum să uite că al Doilea Război Mondial începuse cu invadarea Poloniei de către armatele aliate germană și sovietică.

Dificultățile logice aveau să fie și mai mari în cazul evreilor. Dat fiind că germanii omorâseră evrei sovietici, apoi evrei polonezi și apoi alți evrei europeni, Holocaustul nu avea cum să fie limitat la vreo

istorie sovietică a războiului – cu atât mai puțin una care muta centrul de greutate al suferinței spre est, în Rusia, unde au murit relativ puțini evrei. Una era ca evreii să considere eliberare revenirea puterii sovietice, lucru pe care l-au făcut cei mai mulți, dar cu totul altceva era ca ei să admită că alți cetățeni sovietici au suferit mai mult decât ei. Evreii priviseră Armata Roșie ca pe o forță eliberatoare *tocmai din cauză că* politica nazistă voise să îi extermine. Această recunoștință, din pricina surselor ei speciale, nu s-a transformat însă automat într-o legendă politică despre un Mare Război pentru Apărarea Patriei și Rusia. La urma urmei, evreii luptaseră și ei în rândurile Armatei Roșii și au avut mai multe ocazii să fie decorați pentru fapte de vitejie decât cetățenii sovietici, în general.[5]

Numărul de evrei uciși de germani în Uniunea Sovietică era un secret de stat. Germanii au omorât cam un milion de evrei sovietici nativi, plus circa 1,6 milioane de evrei polonezi, lituanieni și letoni care trecuseră în URSS prin anexările făcute de sovietici în 1939 și 1940. Și românii au omorât evrei, în principal pe teritoriile care după război au fost înglobate între hotarele Uniunii Sovietice. Aceste cifre erau, evident, un subiect foarte delicat, deoarece arătau că, până și în comparație cu suferințele cumplite ale altor popoare sovietice, evreii avuseseră o soartă cu totul aparte. Evreii erau mai puțin de două procente din populație, iar rușii peste jumătate; germanii au omorât mai mulți civili evrei decât civili ruși în Uniunea Sovietică ocupată. Evreii erau într-o categorie de sine stătătoare, chiar și în comparație cu popoarele slave care suferiseră mai mult decât rușii, cum au fost ucrainenii, bielorușii și polonezii. Conducerea sovietică știa toate acestea, așa cum știau și cetățenii sovietici din ținuturile care fuseseră ocupate de germani. După război însă, Holocaustul n-a putut niciodată să devină parte a istoriei sovietice.[6]

Acest număr imens de evrei uciși a ridicat și problema tulburătoare a felului în care germanii reușiseră să omoare atât de mulți civili într-un timp atât de scurt în Uniunea Sovietică ocupată. Fuseseră ajutați de cetățeni sovietici. După cum știe oricine dintre cei care au trecut prin război, armatele germane erau enorme, însă forțele de ocupație din spatele frontului erau reduse. Autoritățile civile germane și poliția duceau lipsă de personalul cu care să guverneze într-un fel acceptabil partea apuseană a Uniunii Sovietice, ca să nu mai vorbim de punerea în aplicare a unei politici de ucidere în masă. Oficialitățile locale continuau să muncească sub conducerea noilor

stăpâni, tinerii localnici se înscriau ca voluntari în poliție, iar în ghetouri unii evrei și-au asumat sarcina de a face munca de poliție. Masacrele de la estul liniei Molotov–Ribbentrop au implicat, într-un fel sau altul, sute de mii de cetățeni sovietici. (De altfel, o mare parte din munca de bază din centrele de exterminare de la vestul liniei Molotov–Ribbentrop, în Polonia ocupată, au îndeplinit-o cetățeni sovietici. Nu putea fi pomenit faptul că din personalul de la Treblinka, Sobibór și Bełżec făceau parte cetățeni sovietici.) Nu e surprinzător că germanii aveau nevoie de colaboratori și că și-i găseau. Colaborarea submina însă mitul unei populații unite a Uniunii Sovietice, care a apărat onoarea patriei împotrivindu-i-se cu ură cotropitorului fascist. Prevalența ei era încă un motiv pentru care trebuia să fie dată uitării masacrarea evreilor.

În timpul războiului, între sovietici și aliații lor domnea consensul că războiul nu trebuie privit ca unul de eliberare a evreilor. Din perspective diferite, conducerile sovietică, polonă, americană și britanică credeau că cel mai bine este ca suferința evreilor să fie privită ca unul dintre aspectele unei ocupații germane în general malefice. Deși conducătorii Aliaților cunoșteau bine cursul Holocaustului, nici unul nu l-a considerat un motiv de a duce război împotriva Germaniei naziste și nu a dat o atenție specială suferinței evreilor. Problema evreiască era evitată, în general, în propagandă. Când Stalin, Churchill și Roosevelt au dat o „declarație despre atrocități" la Moscova, în octombrie 1943, au menționat, printre crimele naziste, „împușcarea în masă a ofițerilor polonezi" – o referire la Katyń care era, de fapt, crimă sovietică – și „executarea ostaticilor francezi, olandezi, belgieni sau norvegieni" și a „țăranilor din Creta" – dar nu a evreilor. „Popoarele" din Polonia și Uniunea Sovietică erau pomenite, dar nu era numită minoritatea evreiască din cele două țări. În momentul în care a fost publicat rezumatul atrocităților, fuseseră împușcați sau gazați peste cinci milioane de evrei din pricină că erau evrei.[7]

În forma sa mai luminată, această reticență în privința crimelor rasiale reflecta ezitarea principială de a subscrie la concepția rasistă despre lume a lui Hitler. Evreii nu erau cetățenii ai vreunei țări anume – așa decurgea raționamentul –, și astfel a-i pune laolaltă – aceasta era temerea – însemna recunoașterea unității lor ca rasă și acceptarea concepției rasiale despre lume a lui Hitler. În forma sa mai puțin luminată, această concepție era o concesie făcută antisemitismului popular, foarte prezent în Uniunea Sovietică, Polonia,

Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. Pentru Londra și Washington, această tensiune s-a risipit odată cu victoria în război, în 1945. Americanii și britanicii nu au eliberat nici o parte a Europei care să fi avut înainte de război o populație evreiască foarte importantă, și nu au văzut nici unul dintre principalele fabrici germane ale morții. Politica de cooperare economică, politică și militară din vestul Europei avea relativ puțin a face cu problema evreiască.

Teritoriul statului extins al lui Stalin includea cea mai mare parte a teatrelor germane de operațiuni unde au avut loc execuții, iar cel al imperiului său postbelic (inclusiv Polonia comunistă) includea toate amplasamentele centrelor de exterminare germane. După război, Stalin și biroul politic s-au confruntat cu o împotrivire permanentă față de reimpunerea puterii sovietice, în modalități care făceau ca soarta pe care au avut-o evreii în timpul războiului să fie inevitabilă în plan ideologic și politic. Rezistența postbelică din partea apuseană a Uniunii Sovietice a fost o continuare a războiului în două sensuri: acestea erau ținuturile pe care le câștigaseră sovieticii în primul rând prin cucerire, și ținuturile în care un număr mare de oameni au pus mâna pe arme și au luptat împotriva lor. În țările baltice, Ucraina și Polonia, unii partizani nu-și tăinuiau antisemitismul și continuau să folosească tactica nazistă de asociere a puterii sovietice cu evreii.

În această situație, sovieticii aveau toate motivațiile politice necesare pentru a continua să se distanțeze, ei și statul lor, de suferința evreilor, ba chiar pentru a face eforturi speciale de a se asigura că antisemiții nu asociază revenirea puterii sovietice cu revenirea evreilor. În Lituania, care fusese din nou încorporată în Uniunea Sovietică, secretarul general al ramurii locale a partidului comunist sovietic îi considera pe evreii uciși în Holocaust drept „fiii neamului", lituanieni care muriseră ca martiri pentru comunism. Nikita Hrușciov, membru al biroului politic și secretarul general al partidului din Ucraina, a mers și mai departe. Răspundea de efortul de a-i învinge pe naționaliștii ucraineni în ținuturile care alcătuiseră sud-estul Poloniei, un loc în care înainte de război locuiseră mulți evrei și polonezi. Germanii i-au omorât pe evrei, iar sovieticii i-au deportat pe polonezi. Hrușciov voia ca ucrainenii să mulțumească Uniunii Sovietice pentru „unificarea" țării lor pe socoteala Poloniei și pentru „epurarea" moșierilor polonezi. Știind că naționaliștii doresc puritate etnică, nu voia ca puterea sovietică să însemne altceva.[8]

Stalin, care era sensibil la starea de spirit a poporului, s-a gândit la o modalitate de a prezenta războiul care să-i măgulească pe ruși și, în același timp, să-i marginalizeze pe evrei (și, de altfel, toate celelalte popoare din Uniunea Sovietică). Toată ideea sovietică a Marelui Război pentru Apărarea Patriei se baza pe interpretarea că războiul a început în 1941, când Germania a invadat URSS, nu în 1939, când Germania și Uniunea Sovietică au invadat împreună Polonia. Cu alte cuvinte, în povestea oficială trebuia cumva să se considere că teritoriile ocupate în urma agresiunii sovietice din 1939 fuseseră dintotdeauna sovietice, nu prada unui război pe care Stalin l-a ajutat pe Hitler să-l înceapă. Altminteri, Uniunea Sovietică avea să apară ca una dintre cele două puteri care începuseră războiul, ca unul dintre agresori, lucru care, evident, nu era acceptabil.

Nici o relatare sovietică despre război nu a putut să cuprindă una dintre realitățile sale principale: ocupația germană și sovietică, laolaltă, au fost mai rele decât ocupația germană singură. Populațiile de la estul liniei Molotov–Ribbentrop, care au suferit o ocupație germană și două sovietice, au suferit mai mult decât cele din oricare altă regiune din Europa. Din perspectiva sovietică, toate decesele din acea zonă puteau pur și simplu să fie puse la grămadă cu pierderile sovietice, chiar dacă acei oameni, când au murit, n-au fost cetățeni sovietici decât timp de câteva luni, și chiar dacă mulți dintre ei au fost omorâți de NKVD, nu de SS. În acest fel, moartea unor polonezi, români, lituanieni, bielorusi și ucraineni, provocată de trupele sovietice, mai degrabă decât cele germane, a fost folosită pentru a face să arate și mai mare tragedia Uniunii Sovietice (sau chiar, în ochii celor neatenți, a Rusiei).

Pierderile imense suferite de evreii sovietici au fost, în principal, morțile evreilor din teritoriile pe care tocmai le invadase Uniunea Sovietică. Acești evrei erau cetățeni ai Poloniei, României și țărilor baltice, aduși cu forța sub control sovietic cu doar douăzeci și una de luni înainte de invazia germană, în cazul Poloniei, și cu numai douăspezece luni înainte în cazul părții de nord-est a României și al țărilor baltice. Cetățenii sovietici care au suferit cel mai mult în război fuseseră aduși cu de-a sila sub regimul sovietic înainte să vină germanii – ca rezultat al alianței cu Germania nazistă. Iată un lucru jenant. Istoria războiului trebuia să înceapă cu anul 1941, și trebuia ca acești oameni să fie „cetățeni sovietici pașnici".

Evreii din ținuturile de la estul liniei Molotov–Ribbentrop, cucerite atât de recent de Uniunea Sovietică, au fost primii la care au

ajuns *Einsatzgruppen* când Hitler l-a trădat pe Stalin și Germania a invadat Uniunea Sovietică, în 1941. Presa sovietică nu lăsase să ajungă la ei știrile despre politicile germane din 1939 și 1940 împotriva evreilor. Practic, nu au avut timp să se retragă, dat fiind că Stalin refuzase să creadă într-o invazie germană. Fuseseră expuși la teroare și la deportare în Uniunea Sovietică lărgită, în 1939–1941, în perioada în care Stalin și Hitler erau aliați, și apoi foarte expuși trupelor germane prin ruperea acelei alianțe. Evreii din această zonă restrânsă au reprezentat peste un sfert din totalul victimelor Holocaustului.

Ca să poată prevala ideea stalinistă despre război, trebuia să se uite faptul că evreii au fost principalele victime. De asemenea, trebuia să se uite că Uniunea Sovietică fusese aliata Germaniei naziste când a început războiul, în 1939, și că Uniunea Sovietică nu fusese pregătită de atacul german din 1941. Omorârea evreilor nu era doar o amintire indezirabilă în sine; evoca alte amintiri indezirabile. Trebuia să fie dată uitării.

*

După cel de-al Doilea Război Mondial, conducerii sovietice i-a fost mult mai greu să controleze universul mental al cetățenilor sovietici. Cu toate că cenzura rămânea puternică, prea mulți oameni văzuseră cum arată viața în afara Uniunii Sovietice pentru ca normele sovietice să pară singurele norme, ori pentru ca viața sovietică să fie neapărat cel mai bun fel de viață. Războiul însuși n-a avut cum să fie limitat la o patrie, fie ea rusă sau sovietică; atinsese un număr mult prea mare de alte popoare, iar consecințele sale și-au pus amprenta nu doar asupra unei țări, ci asupra lumii. Mai ales crearea Statului Israel făcea ca amnezia politică sovietică în privința sorții evreilor să fie imposibilă. Chiar și după Holocaust, în Uniunea Sovietică trăiau mai mulți evrei decât în Palestina, însă aceasta avea să devină patria națională a evreilor. Oare faptul că urma ca evreii să aibă un stat național însemna o lovitură dată imperialismului britanic, care trebuia sprijinită, sau o provocare la adresa loialității evreilor sovietici, de care trebuia să se teamă?[9]

La început, conducerea sovietică părea că se așteaptă ca Israelul să fie un stat socialist prieten față de Uniunea Sovietică, iar blocul comunist a sprijinit Israelul așa cum n-ar fi putut s-o facă nimeni altcineva. În cea de-a doua jumătate a anului 1947, douăzeci de mii

de evrei au primit permisiunea să plece din Polonia în Israel; mulți dintre ei tocmai fuseseră expulzați din Uniunea Sovietică în Polonia. După ce Organizația Națiunilor Unite a recunoscut Statul Israel, în mai 1948 (sovieticii au votat „pentru"), noul stat a fost invadat de vecini. Forțele sale armate abia formate l-au apărat și, în zeci de cazuri, au curățat teritoriile de arabi. Polonezii i-au antrenat pe soldații evrei pe propriul teritoriu, apoi i-au trimis în Palestina. Cehoslovacii le-au trimis arme. După cum observa Arthur Koestler, transporturile de arme „au stârnit printre evrei un sentiment de recunoștință față de Uniunea Sovietică".[10]

La sfârșitul anului 1948, Stalin a hotărât totuși că evreii influențează statul sovietic mai mult decât influențează sovieticii statul evreu. Se vedeau la Moscova, și chiar în anturajul lui Stalin, semne spontane de afecțiune față de Israel. Moscoviții păreau să-l adore pe noul ambasador al Israelului, Golda Meir (născută la Kiev și crescută în Statele Unite ale Americii). Sărbătorile importante se bucurau de o enormă publicitate. De Roș Hașana a fost cea mai mare adunare populară de la Moscova din ultimii douăzeci de ani. Aproximativ zece mii de evrei s-au adunat în Sinagoga Coral și în jurul ei. Când a sunat *șhofar*-ul și oamenii și-au jurat să se „întâlnească anul viitor la Ierusalim", atmosfera era euforică. Polina Jemciujina, soția comisarului pentru afacerile externe Viaceslav Molotov, s-a întâlnit pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluției Bolșevice, cu Golda Meir și a îndemnat-o să se ducă în continuare la sinagogă. Mai rău a fost că Polina Jemciujina a spus aceasta în idiș, limba părinților săi și a celor ai Goldei Meir – în acel cadru paranoid, o sugestie a unității naționale a evreilor de pretutindeni. Ekaterina Gorbman, soția altui membru al biroului politic, Kliment Voroșilov, a fost auzită exclamând: „Acum, avem și noi o patrie!"[11]

La sfârșitul anului 1948 și începutul lui 1949, viața publică din Uniunea Sovietică a virat către antisemitism. Noua linie a fost stabilită în mod indirect, dar perceptibil, de *Pravda*, pe 28 ianuarie 1949. Un articol despre „criticii de teatru lipsiți de patriotism", „purtători ai cosmopolitismului fără de țară", a declanșat o campanie de denunțare a evreilor din toate sferele vieții profesionale. *Pravda* s-a epurat de evrei la începutul lunii martie. Ofițerii evrei au fost dați afară din Armata Roșie, iar activiștii evrei au fost îndepărtați din pozițiile de conducere ale partidului comunist. Câteva duzini de poeți și romancieri evrei care foloseau pseudonime literare ruse și-au

Oslo
NORVEGIA
Stockholm
FINLANDA
Helsinki
Tallinn
R.S.S. ESTONĂ
Leningrad
R.S.F.S. RUSĂ
Novgorod
SUEDIA
DANEMARCA
Copenhaga
Marea Baltică
Riga
R.S.S. LETONĂ
R.S.S. LITUANIANĂ
Kalinin
Moscova
Vitebsk
Smolensk
U.R.S.S.
Kaunas
Kaliningrad (R.S.F.S.R.)
Vilnius
Gdańsk
Minsk
Bremen
Szczecin
Briansk
Berlin
POLONIA
Białystok
R.S.S. BIELORUSĂ
Poznań
Varșovia
Pinsk
Kursk
Voronej
GERMANIA DE EST
Łódź
Radom
Cernigov
Varșovia
Lublin
Praga
Cracovia
Vistula
Lutsk
Jitomir
Kiev
Harkov
CEHOSLOVACIA
Lviv
Nistru
GERMANIA DE VEST
R.S.S. UCRAINEANĂ
Dnepropetrovsk
Stalino
München
Viena
Bratislava
AUSTRIA
Budapesta
R.S.S. MOLDOVENEASCĂ
UNGARIA
Cluj
Chișinău
Odessa
Marea Azov
Veneția
Trieste
Zagreb
ROMÂNIA
Crimeea (R.S.F.S.R.)
Sevastopol
Ialta
Belgrad
București
IUGOSLAVIA
Sarajevo
Dunărea
ITALIA
Marea Neagră
Roma
Sofia
Skopje
BULGARIA
Tirana
Istanbul
ALBANIA
Ankara
GRECIA
TURCIA
Izmir
Atena
Konya
Adana
Alep
SIRIA
Marea Mediterană
Beirut
Damasc
LIBAN
Tripoli
Cisiordania
ISRAEL
Tel Aviv
Amman
Ierusalim
Benghazi
Fâșia Gaza
Gaza
TRIPOLITANIA
CYRENAICA
IORDANIA
Cairo
EGIPT
Sinai
ARABIA SAUDITĂ
EUROPA DE EST ȘI ISRAEL (CCA 1949)
Sateliți sovietici
Alte state comuniste

văzut numele real publicat în paranteză. Scriitorii evrei care se interesaseră de cultura idiș sau de masacrarea evreilor de către germani s-au pomenit în închisoare. După cum își amintea Grossman: „Se crea impresia că în URSS singurii care fură, care iau șperțuri, care manifestă o indiferență criminală față de suferințele bolnavilor, care scriu cărți dăunătoare sau de mântuială sunt evreii."[12]

Comitetul Antifascist Evreiesc a fost dizolvat în mod oficial în noiembrie 1948, și peste o sută de scriitori și activiști evrei au fost arestați. De exemplu, scriitorul Der Nister a fost arestat în 1949 și a murit în anul următor, în arestul miliției. Romanul său *Familia Mașber* conținea o viziune care acum părea profetică, întrucât practicile sovietice dădeau impresia că se apropie de modelele naziste: „Un tren ticsit, cu un șir lung de vagoane vopsite toate în roșu, cu roți negre care se învârt toate cu aceeași iuțeală, în vreme ce par să stea pe loc." Evreii din întreaga Uniune Sovietică trăiau cu frica în sân. MGB a raportat neliniștea evreilor din Ucraina sovietică, care știau că politica vine de la vârf și îi îngrijora că „nimeni nu poate ști ce formă o să ia". Nu trecuseră decât cinci ani de la sfârșitul ocupației germane. De altfel, trecuseră abia unsprezece ani de la sfârșitul Marii Terori.[13]

Evreii sovietici riscau acum să primească două epitete: că sunt „evrei naționaliști" și „cosmopoliți fără rădăcini" Cu toate că aceste două acuzații ar putea să pară că se contrazic reciproc, dat fiind că un naționalist este cineva care pune accentul pe propriile rădăcini, în logica stalinistă puteau să funcționeze împreună. Evreii erau „cosmopoliți" prin faptul că atașamentul lor față de cultura sovietică și față de limba rusă era, chipurile, praf în ochi. Nu se putea conta pe ei ca să apere Uniunea Sovietică sau națiunea rusă de pătrunderea diferitelor curente venite din Occident. Astfel, evreul era atras în mod inerent de Statele Unite ale Americii, unde evreii (așa credea Stalin că gândesc evreii) se pot duce să se îmbogățească. Puterea industrială americană era evidentă pentru sovietici, care folosiseră camioane Studebaker la deportarea propriei populații. Superioritatea tehnologică (și cruzimea brută) fuseseră dovedite, de asemenea, la sfârșitul războiului din Japonia, prin bombele atomice lansate asupra orașelor Hiroșima și Nagasaki.

Puterea americanilor fusese vizibilă și în timpul blocadei Berlinului, în a doua jumătate a anului 1948. Germania era încă ocupată

de cele patru puteri victorioase: sovieticii, americanii, britanicii și francezii. Berlinul, care se afla în zona sovietică, era sub ocupație comună. Aliații occidentali anunțaseră că vor introduce o nouă monedă, *Deutschmark*, în zonele controlate de ei. Sovieticii au blocat vestul Berlinului, în scopul evident de a-i sili pe berlinezii din vest să accepte proviziile de la sovietici, și astfel să accepte controlul sovietic asupra societății lor. Americanii au recurs atunci la aprovizionarea pe calea aerului a orașului izolat, lucru despre care Moscova susținea că n-o să reușească. În mai 1949, sovieticii au fost siliți să renunțe la blocadă. Americanii, împreună cu britanicii, s-au dovedit în stare să furnizeze zilnic pe calea aerului mii de tone de provizii. Această operațiune a stat sub semnul bunăvoinței, prosperității și puterii. Când a început Războiul Rece, America și americanii s-au dovedit în stare să facă ceea ce nu făcuse nici unul dintre rivalii anteriori ai Moscovei: să prezinte o viziune universală și atrăgătoare a vieții. Degeaba erau americanii puși la grămadă cu naziștii, ca membri ai aceleiași „tabere" reacționare, căci evreii (și alții, desigur) socoteau că o astfel de alăturare nu este plauzibilă.

Evreii sovietici erau numiți și „sioniști", în sensul că s-ar fi putut să prefere Israelul, statul național evreiesc, Uniunii Sovietice, patria lor. Israelul, după război, asemenea Poloniei, Letoniei sau Finlandei dinainte de război, era un stat național, care ar fi putut să atragă loialitatea unei naționalități aflate în diaspora în Uniunea Sovietică. În perioada interbelică, politica sovietică încercase mai întâi să sprijine dezvoltarea culturală a tuturor naționalităților, însă apoi s-a întors brusc împotriva anumitor minorități naționale, ca polonezii, letonii și finlandezii. Uniunea Sovietică le-a putut oferi evreilor (ca și tuturor celorlalte grupuri) educație și asimilare, dar ce se întâmpla dacă evreii sovietici instruiți, după crearea Israelului și victoria Statelor Unite ale Americii, au simțit că în altă parte există o posibilitate mai bună?

Evreul sovietic putea să pară că este deopotrivă „cosmopolit fără rădăcini" și „sionist" câtă vreme Israelul, în nou-apăruta viziune sovietică, era privit ca satelit american. Evreul atras de America s-ar putea să sprijine noul acolit al Americii; evreul atras de Israel sprijinea noul patron al Israelului. În oricare fel, sau în amândouă deopotrivă, evreii sovietici nu mai erau cetățeni de nădejde ai Uniunii Sovietice. Poate că așa i se părea lui Stalin.

Acum, când sentimentul național evreiesc și legăturile evreilor cu Statele Unite ale Americii erau suspecte, Viktor Abakumov, șeful MGB, a încercat să găsească o cale de a-i face pe foștii activiști ai Comitetului Antifascist Evreiesc, care fusese dizolvat, să pară agenți ai spionajului american. Într-un fel, nu era greu. Comitetul fusese creat pentru a le îngădui evreilor sovietici să se adreseze evreilor lumii, așa încât era ușor ca membrilor lui să li se pună și eticheta de naționaliști evrei, și cea de cosmopoliți. Această logică nu părea însă să justifice în mod direct o acțiune de teroare în masă, sau modelul operațiunilor din 1937–1938 împotriva naționalităților. Socotelile lui Abakumov au fost dejucate de sus. Fără aprobarea expresă a lui Stalin, nu putea să atragă în complot nici un evreu important, ca să nu mai vorbim de declanșarea vreunei operațiuni în masă.

În timpul operațiunilor din 1937–1938 împotriva naționalităților, nici un membru al biroului politic nu aparținuse vreuneia dintre naționalitățile vizate. Lucrurile stăteau altfel în cazul oricărei operațiuni viitoare legate de evrei. În 1949, Lazar Kaganovici nu mai era cel mai apropiat asociat al lui Stalin și nu mai era presupusul lui succesor, dar încă mai făcea parte din biroul politic sovietic. Orice afirmație despre pătrunderea naționaliștilor evrei în organele de la vârful societății sovietice (conform analogiei cu pătrunderea naționaliștilor polonezi din 1937–1938) ar fi trebuit să înceapă cu Kaganovici. Stalin a refuzat să permită anchetarea lui Kaganovici, singurul membru evreu al biroului politic. În acea vreme, cinci din totalul de 210 membri și membri supleanți ai comitetului central al partidului comunist sovietic erau bărbați de origine evreiască; nici unul dintre ei nu a fost anchetat.

Căutarea de spioni evrei declanșată de Abakumov a reușit să ajungă până la nivelul familiilor membrilor biroului politic. În ianuarie 1949, a fost arestată Polina Jemciujina, soția lui Molotov. Ea a negat acuzațiile de trădare. În singurul său act de răzvrătire, Molotov s-a abținut de la votul care îi condamna soția. Mai târziu însă, s-a scuzat: „Recunosc că sunt copleșit de regrete pentru că nu am împiedicat-o pe Jemciujina, o persoană foarte dragă mie, să facă greșeli și să-și creeze legături cu naționaliști antisovietici ca Mihoels." În ziua următoare, a fost arestată. Jemciujina a fost condamnată la muncă silnică, iar Molotov a divorțat. Ea a stat cinci ani în surghiun în Kazahstan, printre culaci, categoria de oameni la deportarea cărora pusese umărul soțul ei în anii '30. Se pare că ei au ajutat-o să

supraviețuiască. În ceea ce-l privește, Molotov și-a pierdut poziția de comisar însărcinat cu afacerile externe. Fusese numit în această funcție în 1939, parțial pentru că (spre deosebire de predecesorul său, Litvinov) nu era evreu, iar Stalin avusese nevoie de cineva cu care Hitler să accepte să negocieze. Și-a pierdut funcția în 1949, cel puțin parțial din cauză că soția sa *era* evreică.[14]

Oamenii care au fost anchetați nu s-au arătat prea cooperanți. În mai 1949, când paisprezece evrei sovietici mai mult sau mai puțin cunoscuți au fost trimiși, în cele din urmă, în fața tribunalului, rezultatul a fost un fel de haos judiciar neobișnuit. Doar doi dintre acuzați recunoscuseră în timpul anchetei toate acuzațiile; restul au recunoscut doar unele dintre acuzații sau le-au respins pe toate. Apoi, chiar în timpul procesului, fiecare dintre ei a susținut că este nevinovat. Până și Itic Fefer, care fusese tot timpul informatorul miliției, iar în timpul procesului a fost martorul acuzării, până la urmă a refuzat să coopereze. În august 1952, treisprezece dintre cei paisprezece acuzați au fost condamnați la moarte și executați. Cu toate că procesul a creat un precedent pentru executarea evreilor ca spioni americani, n-a avut prea mare valoare politică. Oamenii respectivi erau prea puțin cunoscuți ca să stârnească mult interes, iar comportamentul lor a fost nepotrivit pentru un proces public.[15]

Dacă Stalin voia cu adevărat un caz evreiesc spectaculos, trebuia să caute în altă parte.

*

Polonia comunistă părea un loc promițător pentru un proces public antisemit, cu toate că, până la urmă, n-a existat nici unul. La Varșovia, problema evreiască era și mai delicată decât la Moscova. Polonia fusese înainte de război căminul a peste trei milioane de evrei; în 1948, fusese refăcută ca stat polon cu etnie omogenă, cârmuit de comuniști – dintre care unii erau de origine evreiască. Polonezii au fost atrași prin fostele proprietăți germane din vest și fostele proprietăți evreiești din orașe – în limba polonă, au apărut cuvinte pentru „fost german" și „fost evreiesc" aplicate la proprietate. Și totuși, în vreme ce ucrainenii și germanii erau deportați *din* Polonia comunistă, evreii erau deportați *în* Polonia: cam o sută de mii din Uniunea Sovietică. Polonezii nu aveau cum să nu observe că funcțiile cele mai înalte ale partidului comunist și ale aparatului său de securitate rămâneau multinaționale, chiar dacă țara era purificată

etnic: printre conducătorii partidului și poliției secrete, erau disproporționat de mulți evrei. Adesea, evreii care au preferat să rămână în Polonia după război erau adeseori comuniști dedicați misiunii lor, care credeau în transformarea țării pentru binele tuturor.[16]

De cinci sute de ani, Polonia fusese centrul vieții evreiești din Europa; acum, acea istorie părea că s-a încheiat. Cam nouăzeci la sută din populația evreiască antebelică a Poloniei a fost ucisă în timpul războiului. Cei mai mulți dintre supraviețuitorii polono-evrei ai războiului și-au părăsit patria în anii de după război. Mulți dintre ei oricum nu se puteau întoarce la casele lor, deoarece acestea se aflau în partea răsăriteană a Poloniei, care era acum anexată la Uniunea Sovietică. Conform politicilor sovietice de purificare etnică, ucrainenii, bielorușii și lituanienii trebuiau să rămână în republicile sovietice care le purtau numele, în vreme ce evreii, la fel cu polonezii, plecau în Polonia. Evreii care încercau să se întoarcă acasă erau adesea întâmpinați cu neîncredere și violență. Poate că unii polonezi se temeau și că evreii își vor cere înapoi proprietățile pierdute în timpul războiului, dat fiind că, într-un fel sau altul, polonezii le furaseră de la ei (adesea, după ce le fuseseră distruse propriile case). Însă mulți evrei au fost strămutați în fosta Silezie germană, un „teritoriu recuperat" luat de la Germania, unde această problemă nu avea cum să apară. Cu toate acestea, și aici, ca și în alte locuri din Polonia postbelică, evreii erau bătuți, omorâți și amenințați în așa măsură, încât mulți dintre supraviețuitori au hotărât să plece. Era desigur important că aveau unde să plece: Statele Unite ale Americii ori Israel. Pentru a ajunge în aceste locuri, evreii s-au dus mai întâi în Germania, în lagărele de tranzit.

Plecarea voluntară în Germania a supraviețuitorilor Holocaustului nu a fost doar o ironie melancolică. A fost, de asemenea, ultima etapă dintr-o călătorie care a dezvăluit multe dintre politicile la care au fost expuși evreii și alții. În foarte multe cazuri, evreii din lagărele de tranzit din Germania erau evrei din părțile apuseană și centrală ale Poloniei care fugiseră de germani în 1939, sau fuseseră deportați de sovietici în Gulag în 1940, și apoi s-au întors într-o Polonie postbelică în care oamenii nu voiau să le înapoieze proprietățile și le puneau în cârcă vinovăția pentru regimul sovietic. Era foarte periculos să fii evreu în Polonia postbelică – chiar dacă nu mai mult decât să fii ucrainean sau german sau polonez din mișcarea clandestină anticomunistă. Aceste grupuri voiau, în general, să stea în patria

lor. Însă evreii aveau un motiv anume să nu se simtă în siguranță în propria lor țară: trei milioane de oameni din neamul lor tocmai fuseseră omorâți în Polonia ocupată.

Plecarea evreilor polonezi în Israel și în Statele Unite ale Americii a făcut ca rolul comuniștilor evrei din politica polonă să fie și mai vizibil decât ar fi fost în alte condiții. Regimul comunist polonez se confrunta cu un dublu handicap politic: nu era național în sensul geopolitic, dat fiind că depindea de sprijinul Moscovei; și nu era național în sensul etnic, dat fiind că unii dintre reprezentanții lui de frunte erau evrei (și acești oameni fuseseră în timpul războiului în Uniunea Sovietică).[17]

Comuniștii polonezi de origine evreiască puteau să fie la putere în 1949 datorită politicilor internaționale de la începutul Războiului Rece, în 1948. Din motive care nu aveau nimic a face cu Polonia și țineau în întregime de o scindare mai mare a blocului comunist, în vara anului 1948 Stalin a dat mai multă atenție riscului de naționalism majoritar decât celui de „cosmopolism" sau de „sionism" evreiesc.

Întrucât Stalin încerca să coordoneze și să controleze noul său grup de aliați comuniști, linia ideologică a Moscovei a reacționat la lipsa de loialitate percepută în Europa de Est. Așa cum probabil că a observat Stalin, conducătorilor regimurilor comuniste le era mult mai greu să urmeze linia sovietică decât le fusese conducătorilor partidelor comuniste înainte de război: tovarășii aceștia aveau sarcina reală de a conduce o țară. Și Stalin a trebuit să-și adapteze linia ideologică la realitățile puterii americane. Aceste neliniști au ieșit la iveală în vara lui 1948; pe moment, grijile provocate de evrei au trecut pe planul al doilea. Acest lucru a fost crucial pentru Polonia, deoarece le-a permis comuniștilor de origine evreiască să se instaleze la putere și apoi să se asigure că nu va avea loc nici un proces public antisemit.

În vara anului 1948, cea mai mare grijă a lui Stalin în Europa de Est era Iugoslavia comunistă. În această țară balcanică importantă, comunismul implica admirația față de Uniunea Sovietică, dar nu și dependența de puterea sovietică. Tito (Josip Broz), conducătorul comuniștilor iugoslavi și al partizanilor iugoslavi, reușise să preia puterea fără ajutor sovietic. După război, Tito a dat semne de independență față de Stalin în politica externă. Vorbea de o federație balcanică după ce Stalin renunțase la această idee. Îi sprijinea pe

revoluționarii comuniști din Grecia învecinată, o țară pe care Stalin o considera intrată în sfera de influență americană și britanică. Președintele Harry Truman arătase limpede, în „doctrina" sa anunțată în martie 1947, că americanii aveau să ia măsuri pentru a împiedica răspândirea comunismului în Grecia. Lui Stalin îi păsa mai mult de stabilizarea celor câștigate de el în Europa decât de alte aventuri revoluționare. Era limpede că e convins că poate să-l doboare pe Tito și să-l înlocuiască cu o conducere iugoslavă mai dornică să-i facă pe plac.[18]

Sciziunea Tito–Stalin a configurat comunismul internațional. Poziția independentă a lui Tito și excluderea ulterioară a Iugoslaviei din Cominform l-au transformat într-un model de „comunism național". Între aprilie și septembrie 1948, regimurile-satelit ale Moscovei au fost îndemnate să se ocupe de presupusa primejdie naționalistă („devierea de dreapta" de la linia partidului), nu de cea cosmopolită (evreiască – „devierea de stânga"). Când secretarul general polonez Władisław Gomułka a avut obiecții la noua linie, s-a expus la acuzația că și el exemplifică o „deviere" naționalistă. În iunie 1948, Andrei Jdanov le-a dat comuniștilor polonezi rivali indicația să-l dea jos pe Gomułka. Jakub Berman, membru al biroului politic polon, a recunoscut că partidul polonez suferă de o deviere naționalistă. În luna august a acelui an, Gomułka a fost scos din funcția de secretar general. La sfârșitul lunii, a trebuit să-și facă autocritica în fața comitetului central reunit al partidului comunist polonez.[19]

De fapt, Gomułka era un comunist naționalist, iar tovarășii polonezi de origine evreiască poate că aveau dreptate să se teamă de el. Nu era evreu (deși era căsătorit cu o evreică), și se arăta mai atent la interesele polonezilor neevrei decât tovarășii săi. Spre deosebire de Jakub Berman și de alți câțiva comuniștii de frunte, rămăsese în Polonia în timpul războiului, așa că era mai puțin cunoscut de conducerea sovietică de la Moscova decât tovarășii săi care fugiseră în Uniunea Sovietică. A profitat, desigur, de problemele naționale: a prezidat dubla epurare etnică a germanilor și ucrainenilor și și-a asumat personal răspunderea pentru așezarea polonezilor în „teritoriile recuperate" din vest. A mers până acolo încât a ținut un discurs în comitetul central în care îi critica pe unii trădători din aripa stângă poloneză pentru atenția disproporționat de mare acordată evreilor.

După ce Gomułka a fost debarcat, locul său a fost luat de un triumvirat compus din Bolesław Bierut, Jakub Berman și Hilary Minc

(ultimii doi, de origine evreiască). Noua „troică" poloneză a ajuns la putere la timp, ca să evite orice acțiune antisemită în Polonia. Au fost descumpăniți de faptul că linia Moscovei s-a modificat exact în săptămânile în care se străduiau să-și consolideze poziția. Cu toate că devierea naționalistă de dreapta mai era posibilă, cele mai explicite semne date de Stalin în toamna lui 1948 vizau rolul evreilor în partidele comuniste europene. A arătat limpede că sioniștii și cosmopoliții nu mai sunt bine-veniți. În luna decembrie, Gomułka, poate pentru că percepuse noua stare de spirit, i s-a adresat lui Stalin: erau prea mulți „tovarăși evrei" în conducerea partidului polonez, care „nu se simt legați de națiunea polonă". Acest lucru, după părerea lui Gomułka, ducea la înstrăinarea partidului de societatea polonă și risca „nihilismul național".[20]

Astfel, anul 1949 a adus în Polonia un anumit tip de stalinism. Staliniștii evrei aveau multă putere, dar erau prinși între antisemitismul stalinist de la Moscova și antisemitismul popular din propria țară. Nici unul dintre ele nu era destul de important ca să le facă imposibilă cârmuirea, însă trebuia să se asigure că nu vor ajunge să facă joncțiunea. Comuniștii evrei erau obligați să pună accentul pe faptul că identificarea lor politică cu națiunea polonă era atât de puternică, încât acest lucru le-a șters originile evreiești și a eliminat orice posibilitate de politici evreiești distincte.

O ilustrare izbitoare a acestei tendințe a fost reinterpretarea Revoltei Ghetoului Varșovian din 1943, principalul moment de împotrivire a evreilor la Holocaust, ca revoltă națională poloneză condusă de comuniști. Herș Smolar, comunistul polono-evreu care fusese eroul ghetoului din Minsk, a golit acum de caracterul ei evreiesc împotrivirea evreilor la nazism. A descris Revolta Ghetoului Varșovian în termenii ideologici obligatorii ai lui Jdanov: în ghetou fuseseră „două tabere", una progresistă și una reacționară. Cei care vorbiseră despre Israel erau acum în tabăra reacționară, așa cum fuseseră și atunci. Progresiștii erau comuniștii, și comuniștii au fost cei care au luptat. Aceasta era o distorsionare extraordinară: comuniștii au îndemnat, într-adevăr, la rezistență armată în ghetou, sioniștii din aripa stângă și Bundul aveau mai mult sprijin popular, iar sioniștii din aripa dreaptă aveau mai multe arme. Smolar îi amenința cu epurarea pe activiștii politici evrei care nu acceptau comunismul național polonez: „Iar dacă se dovedește că printre noi se află dintre cei care o să zumzăie ca muștele despre cine știe ce scopuri naționale

evreiești chipurile mai înalte și mai însemnate, atunci îi vom elimina pe acei oameni din societatea noastră, întocmai așa cum luptătorii din ghetou i-au dat deoparte pe cei lași și pe cei slabi de înger."[21]

Orice împotrivire la fascism a fost, prin definiție, condusă de comuniști; dacă nu a fost condusă de comuniști, nu a fost împotrivire. Istoria Revoltei Ghetoului Varșovian din 1943 trebuia rescrisă, astfel încât comuniștii să apară conducătorii evreilor polonezi – așa cum fuseseră, chipurile, conducătorii rezistenței antinaziste polone în general. În istoria acceptabilă din punct de vedere politic a celui de-al Doilea Război Mondial, acțiunea de rezistență din ghetou a avut prea puțin a face cu masacrarea evreilor și mult a face cu vitejia comuniștilor. Această deplasare fundamentală a accentului a pus în umbră experiența evreiască a războiului, Holocaustul devenind nimic mai mult decât o ipostază a fascismului. Tocmai comuniștii evrei erau cei care trebuiau să creeze și să comunice aceste reprezentări greșite, ca să nu poată fi acuzați că se ocupă mai mult de scopurile evreilor decât de cele ale polonezilor. Pentru a putea să pară conducători comuniști polonezi plauzibili, comuniștii evrei au fost siliți să șteargă din istorie cel mai important exemplu al rezistenței evreiești împotriva naziștilor declanșate din motive evreiești. Momeala din capcana politică a lui Stalin fusese așezată de Hitler.[22]

Aceasta era autoapărarea polono-evreiască de tip stalinist în fața antisemitismului lui Stalin. Dacă eroii rezistenței evreiești au acceptat, într-adevăr, să nege semnificația antisemitismului lui Hitler în viața și politica evreilor și, în unele cazuri, în propria lor dorință de a se împotrivi ocupației germane, atunci era sigur că își dovediseră devotamentul. Stalinismul implica atât negarea celor mai evidente fapte istorice, cât și semnificația lor personală cea mai presantă: în cazul Revoltei Ghetoului Varșovian din 1943, comuniștii polono-evrei reușiseră să le facă pe amândouă. În comparație cu aceasta, calomnierea comună a Armatei Țării și Insurecției Varșoviene din 1944 au fost floare la ureche. Întrucât nu fusese condusă de comuniști, nu se putea să fi existat o insurecție. Dat fiind că soldații Armatei Țării nu erau comuniști, ci erau reacționari, care acționau împotriva interesului maselor truditoare. Patrioții polonezi care au murit încercând să-și elibereze Capitala erau fasciști, doar un pic mai buni decât Hitler. Armata Țării, care luptase cu germanii cu mult mai multă hotărâre decât comuniștii polonezi, era „o scârbavnică lepădătură a reacțiunii".[23]

În 1949, Jakub Berman era membrul biroului politic pe probleme de ideologie și de securitate. El a reluat un argument-cheie stalinist despre teroare: când revoluția se apropie de punctul ei culminant, dușmanii ei luptă cu și mai mare îndârjire, așa încât revoluționarii devotați trebuie să recurgă la măsuri și mai aspre. Simulând necunoașterea liniei sovietice, a formulat lupta ca una împotriva deviației de dreapta, sau naționaliste. Nimeni nu-l putea învinui pe Berman de lipsă de atenție față de naționalism după sciziunea Tito–Stalin. Între timp, nimeni n-ar fi putut să facă mai mult decât Berman pentru ștergerea amintirii pe care o aveau evreii în privința masacrelor germane din Polonia ocupată. Berman, care își pierduse o mare parte dintre rudele apropiate la Treblinka, în 1942, ținea în mână frâiele unui comunism național polonez în care, după numai câțiva ani, camerele de gazare s-au scufundat în planul secund al istoriei.[24]

Holocaustul atrăsese mulți evrei către comunism, ideologia eliberatorului sovietic; și totuși, acum, pentru a conduce Polonia și a-l liniști pe Stalin, comuniștii evrei de frunte erau siliți să tăgăduiască importanța Holocaustului. Berman făcuse deja o mișcare importantă în această direcție în decembrie 1946, când a dat directiva ca estimarea oficială a deceselor polonezilor neevrei să fie mărită în mod semnificativ, iar cea a deceselor evreilor redusă, astfel încât cele două cifre să fie egale: câte trei milioane fiecare. Holocaustul ținea deja de politică, și încă de una de un gen primejdios și dificil. Și el, ca orice alt eveniment istoric, trebuia să fie interpretat „dialectic", în termeni care corespundeau cu linia ideologică a lui Stalin și cu dezideratele politice ale momentului prezent. S-ar putea să fi murit mai mulți evrei decât polonezi neevrei. Dar s-ar putea ca asta să nu fie convenabil din punct de vedere politic. Poate că ar fi mai bine dacă cifrele ar fi egale. A-ți lăsa propria percepție despre fapte sau simțul dreptății să intervină în aceste ajustări dialectice ar însemna să nu-ți faci datoria de comunist. A-ți aminti de propriile rude ucise în camerele de gazare nu ar fi decât sentimentalism burghez. Un comunist de succes trebuia să privească înainte, așa cum a făcut Berman, ca să vadă ce anume cerea momentul respectiv din partea adevărului și să acționeze întocmai așa, cu hotărâre. Cel de-al Doilea Război Mondial, asemenea Războiului Rece, a fost o luptă a forțelor progresiste împotriva celor reacționare, și, cu asta, basta.[25]

Berman, un om foarte inteligent, a înțeles cum nu se poate mai bine toate acestea, ducând premisele spre concluzia lor logică. A

prezidat un aparat al securității care a arestat membri ai Armatei Țării care acceptaseră misiunea specială de a salva evrei. Ei și acțiunile lor nu intrau în rezonanță istorică cu concepția stalinistă despre lume: evreii nu au suferit mai mult decât toți ceilalți, iar soldații din Armata Țării n-au fost mai buni decât fasciștii.

Cea mai flagrantă lipsă a lui Berman era, din punctul de vedere al lui Stalin, faptul că este el însuși de origine evreiască (deși în acte avea trecută naționalitatea polonă). Acesta nu era chiar un secret: se căsătorise sub o *hupa*. În iulie 1949, ambasadorul sovietic s-a plâns, într-o notă trimisă la Moscova, că grupul din fruntea Poloniei este dominat de evrei ca Berman și că aparatul securității este condus de evrei – o afirmație exagerată, dar nu complet neîntemeiată. În perioada 1944–1954, 167 dintre cei 450 de ofițeri superiori din Ministerul Securității Publice erau evrei autodeclarați sau ca origine, prin urmare cam treizeci și șapte la sută, într-o țară în care evreii reprezentau mai puțin de unu la sută din populație. Cele mai multe (deși departe de a fi toate) dintre persoanele de origine evreiască din straturile înalte ale serviciilor securității se defineau în documentele de identitate drept polonezi. Aceasta poate că reflecta – sau poate că nu reflecta – felul în care se considerau ei înșiși; rareori erau simple aceste chestiuni. Identitatea din acte, chiar și când reflecta (așa cum se întâmpla în multe cazuri) identificarea sinceră cu statul sau poporul polon, nu punea însă la adăpost persoanele de origine evreiască de a nu fi privite drept evrei de către mulți dintre polonezi sau de conducerea sovietică.[26]

Berman, cel mai important comunist de origine evreiască din Polonia, era ținta evidentă a oricărui potențial proces public antisemit. El și-a dat seama perfect de acest lucru. Ceea ce înrăutățea lucrurile era că putea fi asociat cu actorii principali ai celei mai importante drame petrecute la începutul Războiului Rece, cea a fraților Field. Americanii Noel și Hermann Field erau pe atunci în stare de arest în Cehoslovacia și Polonia, ca spioni americani. Noel Field fusese diplomat american, dar și agent al serviciului de informații sovietic; era în termeni buni cu Allen Dulles, șeful serviciului de informații american care condusese biroul Oficiului pentru Servicii Strategice (OSS) din Berna, Elveția; conducea, de asemenea, o organizație care le-a oferit ajutoare comuniștilor după război. Field s-a dus la Praga în 1949, probabil crezând că sovieticii i-ar dori din nou serviciile; a fost arestat. Fratele său, Hermann, s-a dus să-l caute și

a fost arestat și el, la Varșovia. Amândoi au mărturisit sub tortură că au organizat o imensă rețea de spionaj în Europa de Est.[27]

Cu toate că nu au ajuns niciodată în fața tribunalului, presupusele activități ale fraților Field au furnizat intriga câtorva dintre procesele publice care au avut loc în întreaga Europă de Est comunistă. În Ungaria, de exemplu, în septembrie 1949, László Rajk a fost judecat în proces public și executat, la 15 octombrie, ca agent al lui Noel Field. Ancheta ungară a descoperit, chipurile, celule ale rețelei lui Field și în țările comuniste surori. S-a nimerit ca Hermann Field să o cunoască pe secretara lui Berman și i-a dat o dată o scrisoare pentru el. Frații Field erau primejdioși tocmai din cauză că, de fapt, cunoșteau mulți comuniști, puteau să fie asociați cu serviciile de informații americane, iar acum, sub tortură, ar fi putut să spună orice. La un moment dat, Stalin însuși l-a întrebat pe Berman despre Field.[28]

Jakub Berman putea fi asociat și cu un gen de politică evreiască ce nu-și mai avea locul. Îi cunoștea pe membrii Comitetului Antifascist Evreiesc, dat fiind că se întâlnise cu Mihoels și Fefer înainte de vizita lor în Statele Unite ale Americii, în 1943. Provenea dintr-o familie care reprezenta o parte din gama politicii evreiești din Polonia. Un frate (ucis la Treblinka) fusese membru al aripii drepte a mișcării „Muncitorii Sionului" (*Poalei-Zion*), o ramură a sionismului socialist. Un alt frate, Adolf, care a scăpat cu viață din ghetoul varșovian, era membru al aripii stângi a mișcării *Poalei-Zion*, altă ramură a sionismului de stânga. Adolf Berman organizase serviciile locale pentru copiii din ghetoul varșovian, iar după război a condus Comitetul Central al Evreilor Polonezi. În vreme ce Polonia devenise comunistă, el rămăsese sionist de stânga, convins că aceste poziții politice ar putea, cumva, să se împace între ele.[29]

În 1949, devenea limpede că oameni ca Adolf Berman nu își au locul în Polonia postbelică. De fapt, tocmai lui personal i se adresau cuvintele grele rostite de Smolar despre caracterul reacționar al sionismului și nevoia de a elimina evreii lași din societatea polonă. Procedând astfel, Smolar crea un fel de apărare stalinistă împotriva lui Stalin însuși: în cazul în care comuniștii evrei din Polonia erau ostentativ antisioniști și propolonezi, puteau scăpa de acuzațiile de sionism și cosmopolitism. Dar era mai puțin clar dacă până și această abordare categorică l-ar putea feri pe Jakub Berman de asocierea cu

fratele său. Nu era atât se simplu să înfrunți antisemitismul stalinist doar cu loialitatea și devotamentul individuale.

Jakub Berman a supraviețuit pentru că a fost apărat de prietenul și aliatul său Bolesław Bierut, secretarul general al partidului polonez și personajul neevreu din triumviratul aflat la conducere. Stalin l-a întrebat o dată pe Bierut de cine are mai multă nevoie, de Berman sau de Minc: Bierut era prea deștept ca să cadă în acea cursă. Bierut s-a așezat între Stalin și Berman, ceea ce presupunea asumarea unui risc. În general, comuniștii polonezi nu și-au permis să se poarte între ei cu brutalitatea evidentă în Cehoslovacia, România sau Ungaria. Până și Gomułka, ajuns în dizgrație, nu a fost niciodată silit să semneze o mărturisire umilitoare sau să fie judecat. Comuniștii polonezi care erau la putere la sfârșitul anilor '40 știau, de obicei din propria experiență, ce se întâmplase cu tovarășii lor în anii '30. Atunci, Stalin le trimisese un semnal; comuniștii polonezi s-au conformat și s-au denunțat unii pe alții, ceea ce a dus la masacre și la sfârșitul partidului însuși. Chiar dacă toți comuniștii străini au suferit în timpul Marii Terori, această experiență poloneză a fost specială, și poate că a creat o anumită grijă față de viața tovarășilor celor mai apropiați.[30]

Întrucât creștea presiunea din partea Uniunii Sovietice, în cele din urmă, în 1950, Berman le-a permis serviciilor securității să urmeze linia antievreiască. Evreii polonezi au ajuns să fie suspectați că sunt spioni americani sau israelieni. Treaba nu era lesnicioasă, dat fiind că uneori cei care alcătuiau dosarele de acuzare ale evreilor polonezi erau, și ei, evrei polonezi. Aparatul securității poloneze însuși a fost epurat de unii dintre ofițerii evrei. Dat fiind că aceasta implica adesea epurarea evreilor de către alți evrei, departamentul respectiv al aparatului securității a fost poreclit biroul de „autoexterminare". Era condus de Józef Światło, care avea el însuși o soră plecată în Israel în 1947.[31]

Și totuși, Berman, Minc și Bierut rezistau, susținând că sunt polonezi adevărați, comuniști adevărați și patrioți adevărați, atât în fața societății, incredulă, cât și în fața lui Stalin, bănuitor. Cu toate că evreii, comuniști sau nu, au fost siliți să înăbușe amintirea Holocaustului, în acei ani nu a fost vreo campanie împotriva sioniștilor și cosmopoliților. Berman, făcând concesii și bazându-se pe loialitatea prietenului său Bierut, a reușit să susțină că în Polonia principala primejdie o reprezintă deviația naționalistă polonă, nu evreiască. În

iulie 1951, când Gomułka a fost, în cele din urmă, arestat, cei doi ofițeri de securitate care s-au dus să-l ridice erau, după cum se pare că își amintea el, de origine evreiască.

*

În anii 1950–1952, pe când polonezii băteau pasul pe loc, Războiul Rece a devenit o confruntare militară. Războiul din Coreea a intensificat grijile lui Stalin legate de puterea americană.

La începutul anilor '50, Uniunea Sovietică părea să fie într-o poziție mult mai puternică decât înainte de război. Cele trei puteri despre care se spunea atunci că încercuiesc Uniunea Sovietică – Germania, Polonia și Japonia – fuseseră toate mult slăbite. Polonia era acum un satelit sovietic, al cărei ministru al apărării era un ofițer sovietic. Trupele sovietice au ajuns la Berlin și au rămas acolo. În octombrie 1949, zona de ocupație sovietică din Germania a fost transformată în Republica Democrată Germană, satelit sovietic condus de comuniștii germani. Prusia Orientală, fostă regiune germană la Marea Baltică, a fost împărțită între Polonia comunistă și URSS. Japonia, marea amenințare din anii '30, a fost învinsă și dezarmată. Acolo însă Uniunea Sovietică nu a contribuit la victorie, așa încât n-a participat nici la ocupare. Americanii construiau în Japonia baze militare și îi învățau pe japonezi să joace baseball.[32]

Chiar și înfrântă, Japonia schimbase situația politică din Asia de Est. Incursiunea japoneză în China din 1937 nu a făcut, în cele din urmă, decât să-i ajute pe comuniștii chinezi. În 1944, japonezii au declanșat o ofensivă terestră, încununată de succes, împotriva guvernului naționalist chinez. Aceasta nu a contat pentru rezultatul războiului, însă a produs o inevitabilă slăbire a regimului naționalist. După ce Japonia a depus armele, trupele ei au fost retrase din partea continentală a Chinei. Atunci, comuniștilor chinezi le-a venit apa la moară, așa cum se întâmplase cu comuniștii ruși cu treizeci de ani înainte. În cel de-al Doilea Război Mondial, Japonia a jucat rolul Germaniei din Primul Război Mondial: nereușind să câștige pentru sine un mare imperiu, a jucat rolul de slujitor al unei revoluții comuniste pe teritoriul unei țări vecine. În octombrie 1949, a fost proclamată Republica Populară Chineză.[33]

Cu toate că de la Washington comunismul chinez arăta ca o continuare a revoluției comuniste mondiale, pentru Stalin aceasta era o veste ambivalentă. Mao Zedong, conducătorul comuniștilor chinezi,

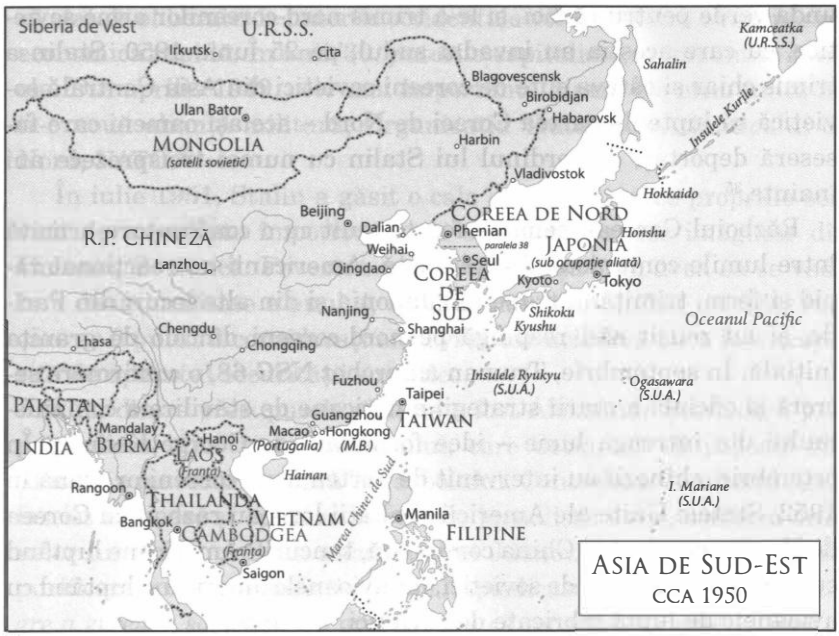

nu era acolitul lui Stalin, cum erau mulți dintre comuniștii din Europa de Est. Deși comuniștii chinezi acceptau versiunea stalinistă a marxismului, Stalin nu a exercitat niciodată control personal asupra partidului lor. Stalin știa că Mao avea să fie un rival ambițios și imprevizibil. „Bătălia pentru China", a spus el, „încă nu s-a încheiat" În politica sa din estul Asiei, Stalin trebuia acum să se asigure că Uniunea Sovietică își păstrează poziția de conducătoare a lumii comuniste. Această îngrijorare a fost stârnită de Coreea, în care tocmai se întemeiase un stat comunist. Japonia, care cârmuise Coreea din 1905, s-a retras după război. Peninsula Coreeană a fost apoi ocupată de Uniunea Sovietică în nord și de Statele Unite ale Americii în sud. În 1948, comuniștii nord-coreeni și-au făcut o republică populară în Coreea de Nord.[34]

În primăvara anului 1950, Stalin a trebuit să hotărască ce să-i spună lui Kim Ir Sen, conducătorul comunist al Coreii de Nord, care voia să invadeze partea de sud a peninsulei. Stalin știa că americanii considerau Coreea dincolo de „perimetrul defensiv" pe care îl construiau în Japonia și în Pacific, deoarece asta spusese în ianuarie secretarul de stat pentru afaceri externe. Armata SUA se retrăsese din peninsulă în 1949. Kim Ir Sen i-a spus lui Stalin că trupele sale ar învinge rapid armata sud-coreeană. Stalin i-a dat lui Kim Ir Sen

unda verde pentru război, și le-a trimis nord-coreenilor arme sovietice, cu care aceștia au invadat sudul, pe 25 iunie 1950. Stalin a trimis chiar și câteva sute de coreeni sovietici din Asia Centrală sovietică să lupte de partea Coreei de Nord – aceiași oameni care fuseseră deportați din ordinul lui Stalin cu numai treisprezece ani înainte.[35]

Războiul Coreean semăna foarte mult cu o confruntare armată între lumile comunistă și capitalistă. Americanii au reacționat rapid și ferm, trimițând trupe din Japonia și din alte locuri din Pacific, și au reușit să-i respingă pe nord-coreeni dincolo de granița inițială. În septembrie, Truman a aprobat NSC-68, o confirmare secretă și oficială a marii strategii americane de stăvilire a comunismului din întreaga lume – idee formulată de George Kennan. În octombrie, chinezii au intervenit de partea nord-coreenilor. Până în 1952, Statele Unite ale Americii și aliații lor s-au războit cu Coreea de Nord comunistă și China comunistă, tancurile americane luptând cu tancurile fabricate de sovietici, iar avioanele americane luptând cu avioanele de luptă fabricate de sovietici.

Stalin părea să se teamă de un război mai amplu, poate că un război pe două fronturi. În ianuarie 1951, i-a convocat pe conducătorii sateliților săi est-europeni și le-a ordonat să-și întărească armatele, în vederea unui război în Europa. În 1951 și 1952, trupele Armatei Roșii s-au dublat.[36]

Exact în acei ani, 1951 și 1952, se pare că ideea că evreii sovietici erau agenți sub acoperire ai Statelor Unite ale Americii și-a găsit ecou mai amplu în mintea lui Stalin. Sfidat la Berlin, frustrat în Polonia și prins în încăierare în Coreea, Stalin se confrunta din nou, cel puțin în imaginația sa din ce în ce mai tulbure, cu încercuirea de către dușmani. Ca și în anii '30, în anii '50 era posibil să vezi Uniunea Sovietică pe post de țintă a unui complot internațional care nu mai era urzit la Berlin, Varșovia și Tokio (cu Londra pe fundal), ci la Washington (cu Londra pe fundal). Stalin credea, se pare, că un al treilea război mondial era inevitabil și a reacționat la ceea ce i se părea că este amenințarea care se apropia cam așa cum reacționase la sfârșitul anilor '30.

În unele privințe, situația internațională putea să pară acum și mai amenințătoare decât atunci. Marea Criză adusese, cel puțin, sărăcie în lumea capitalistă. La începutul anilor '50 însă, se părea

că statele eliberate de puterile occidentale vor înregistra o recuperare economică rapidă. În anii '30, puterile capitaliste se înfruntau între ele. Din aprilie 1949, cele mai importante dintre ele erau unite într-o nouă alianță militară, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord, NATO.[37]

În iulie 1951, Stalin a găsit o cale de a-și întoarce propriile servicii de securitate împotriva unui complot evreiesc imaginar din Uniunea Sovietică. Povestea complotului, așa cum avea să se vadă în a doua jumătate a anului, avea două părți: au fost omorâți ruși care ar fi putut fi considerați antievrei, iar uciderea lor a fost acoperită de aparatul securității sovietice.

Una dintre presupusele victime a fost Aleksandr Șcerbakov, propagandistul din timpul războiului, care declarase că poporul rus „duce cea mai mare povară" a războiului. Controlase Comitetul Antifascist Evreiesc și epurase ziarele de jurnaliștii evrei, conform ordinelor lui Stalin. A doua a fost Andrei Jdanov, unealta lui Stalin de purificare a culturii sovietice, care împiedicase publicarea *Cărții negre a evreilor sovietici*. Se presupunea că moartea lor este începutul unui val de terorism medical evreiesc, desfășurat pe banii americanilor, care avea să se încheie doar cu masacrarea conducătorilor sovietici.

Unul dintre așa-zișii asasini era medicul evreu Iakov Etinger, care a murit în arestul poliției în martie 1951. Se presupunea că Viktor Abakumov, directorul MGB, nu raportase acest complot, din cauză că era el însuși implicat. Pentru a împiedica dezvăluirea propriului rol, l-a ucis pe Etinger. Întrucât Abakumov îl omorâse pe Etinger, Etinger n-a mai putut să-și mărturisească toate crimele.[38]

O primă schiță a acestor afirmații extraordinare a fost prezentată într-un denunț împotriva lui Abakumov, pe care subordonatul acestuia de la MGB, Mihail Riumin, i l-a trimis lui Stalin. Alegerea lui Etinger a mizat pe îngrijorările lui Stalin. Etinger fusese arestat nu ca participant la vreun complot medical, ci ca evreu naționalist. Prin inițiativa sa iscusită, Riumin legase naționalismul evreiesc – îngrijorarea recentă a lui Stalin – de crimele săvârșite de medici, una dintre preocupările lui tradiționale. Desigur, nici una dintre afirmațiile lui Riumin nu prea stătea în picioare. Șcerbakov a murit la o zi după ce ținuse morțiș, împotriva sfatului medicilor, să participe la parada de Ziua Victoriei. Și Jdanov a ignorat prescripția doctorilor de a se odihni. Cât despre Etinger, medicul evreu cu pricina, n-a fost omorât de Abakumov, *ci de Riumin însuși*, în martie 1951. Riumin

îl epuizase pe Etinger prin interogatorii necontenite, cunoscute ca „metoda benzii rulante", după ce doctorii i-au spus că aceasta i-ar pune viața în pericol.[39]

Și totuși, Riumin nimerise o conexiune de care era convins că o să-l atragă pe Stalin: medici teroriști evrei care omoară comuniști de frunte (ruși). Prin urmare, direcția investigațiilor era limpede: epurarea MGB de evrei și de slugile lor și găsirea altor medici evrei ucigași. Evident, Abakumov a fost arestat, pe 4 iulie 1951, și înlocuit cu Riumin, care a declanșat epurarea MGB de evrei. Apoi, pe 11 iulie, comitetul central a ordonat anchetarea amănunțită a „activităților teroriste ale lui Etinger". După cinci zile, MGB a arestat-o pe specialista în electrocardiograme Sofia Karpai. Ea era extrem de importantă pentru întreaga investigație: era singurul medic evreu în viață care să poată fi legat în vreun fel de moartea unuia dintre conducătorii sovietici. Într-adevăr, îi făcuse lui Jdanov două EKG-uri și le interpretase. După ce a fost arestată, a refuzat însă să accepte povestea omorului prin mijloace medicale și a refuzat să implice pe oricine altcineva.[40]

Dosarul era șubred. Se puteau obține însă de altundeva dovezi despre comploturile evreiești.

*

Un alt satelit sovietic, Cehoslovacia comunistă, avea să asigure procesul public antisemit pe care Polonia nu l-a făcut. La o săptămână după arestarea Sofiei Karpai, pe 23 iulie 1951, Stalin i-a semnalat lui Klement Gottwald, președintele comunist al Cehoslovaciei, că ar trebui să se descotorosească de asociatul său apropiat, Rudolf Slánský, care reprezenta, chipurile, „naționalismul burghez evreiesc" Pe 6 septembrie, Slánský a fost destituit din funcția de secretar general.[41]

Dezaprobarea evidentă a Moscovei a provocat un complot real de spionaj, sau cel puțin încercarea ratată a unei astfel de conspirații. Cehii care lucrau pentru serviciile de informații americane au observat că Moscova nu i-a trimis felicitări lui Slánský cu ocazia împlinirii (pe 31 iulie 1951) a vârstei de cincizeci de ani. Au mai făcut un pas și l-au îndemnat pe Slánský să fugă din Cehoslovacia. La începutul lui noiembrie, i-au trimis o scrisoare, în care îi ofereau azil în Occident. Curierul care avea să transmită mesajul era, de fapt, agent dublu, lucrând pentru serviciul de securitate comunist

cehoslovac. Le-a dat scrisoarea superiorilor săi, care le-au arătat-o sovieticilor. Pe 11 noiembrie, Stalin i-a trimis lui Gottwald un emisar personal, ca să ceară arestarea imediată a lui Slánský. Cu toate că, până în acel moment, nici Slánský, nici Gottwald nu văzuseră scrisoarea, acum se părea că Gottwald nu are de ales. Slánský a fost arestat pe 24 noiembrie și anchetat timp de un an.[42]

Rezultatul cazului Slánský a fost spectaculos: un proces public stalinist cehoslovac, pe modelul sovietic din 1936, cu un înveliș de antisemitism deconcertant. Cu toate că unele dintre victimele cele mai importante ale proceselor publice de la Moscova din 1936 au fost evrei, ele nu au fost judecate pentru faptul că sunt evrei. La Praga, unsprezece dintre cei paisprezece acuzați erau de origine evreiască, și au fost identificați ca atare în dosar. Cuvântul „cosmopolit" a fost folosit de parcă ar fi fost un termen juridic de specialitate, al cărui înțeles îl cunoștea toată lumea. Pe 20 noiembrie 1952, Slánský a dat tonul ședinței politice, evocând spiritul comuniștilor care au mers înaintea lui la moarte: „Îmi recunosc pe deplin vinovăția și doresc sincer să descriu așa cum a fost cu adevărat tot ce am făcut și delictele pe care le-am săvârșit." Era evident că urmează un scenariu pe care îl învățase dinainte. La un moment dat, în timpul procesului, a răspuns la o întrebare pe care procurorul uitase să i-o pună.[43]

Slánský a mărturisit o conspirație care reunea toată gama obsesiilor obligatorii ale acelui moment: cu titoiști, sioniști, francmasoni și ofițeri ai serviciilor de informații americane care recrutau doar evrei. Printre presupusele sale delicte, se număra asasinarea prin mijloace medicale a lui Gottwald. Rudolf Margolius, alt acuzat, a trebuit să-și denunțe părinții, care muriseră amândoi la Auschwitz. La fel ca pe vremea Marii Terori, s-a dovedit că diferitele comploturi sunt coordonate de un „centru", în acest caz un „centru de conspirație împotriva statului". Toți cei paisprezece acuzați au cerut pedeapsa cu moartea, iar unsprezece dintre ei au primit-o. Pe 3 decembrie 1952, când lui Slánský i s-a pus lațul în jurul gâtului, i-a mulțumit călăului și i-a spus: „Capăt ceea ce mi se cuvine." Cadavrele celor unsprezece acuzați executați au fost arse; cenușa lor a fost folosită apoi la umplerea făgașelor de pe un drum.[44]

*

Într-un astfel de moment, nu avea cum să pară improbabil faptul că avea să urmeze un proces public al evreilor sovietici. Treisprezece

cetățeni sovietici au fost executați la Moscova sub învinuirea de spionaj în favoarea Statelor Unite ale Americii, pe baza unor acuzații de cosmopolitism și sionism, nu a unor informații solide. Ei fuseseră acuzați ca naționaliști evrei și spioni americani, pe baza unor dovezi obținute prin tortură, și apoi judecați în secret. Unsprezece cetățeni cehoslovaci fuseseră executați la Praga în decembrie 1952 cam pe același temei, dar după un proces public care amintea de Marea Teroare. Acum, până și regimul polonez începuse să aresteze oameni ca spioni ai Israelului.[45]

În toamna lui 1952, erau anchetați alți câțiva medici sovietici. Nici unul dintre ei nu avea nimic a face cu Jdanov sau Șcerbakov, dar trataseră alți demnitari sovietici și comuniști din străinătate înainte ca aceștia să moară. Unul dintre ei era medicul personal al lui Stalin, care, la începutul anului 1952, îl sfătuise să se retragă din activitate. La ordinele exprese și repetate ale lui Stalin, acești oameni au fost bătuți îngrozitor, iar unii dintre ei au făcut atunci mărturisirile scrise trebuincioase. Miron Vovsi, care se nimerise să fie vărul lui Solomon Mihoels, a mărturisit în limba de lemn stalinistă: „După ce m-am gândit, am ajuns la concluzia că, în ciuda mizerabilelor mele crime, trebuie să dezvălui cumplitul adevăr în anchetarea activității mele ticăloase făcute în scopul distrugerii sănătății și scurtării vieții anumitor lucrători din conducerea Uniunii Sovietice.“[46]

După obținerea acestor mărturisiri, momentul trebuie să i se fi părut potrivit unui om în vârstă. De obicei, Stalin își plănuia cu grijă loviturile, însă acum părea grăbit. Pe 4 decembrie 1952, la o zi după executarea lui Slánský, comitetului central sovietic i s-a adus la cunoștință existența unui „complot al halatelor albe“, în care rolul principal îl jucau „oameni de naționalitate evreiască“ Se presupunea că unul dintre complotiști este medicul lui Stalin, care era rus; cei care erau de origine evreiască au fost înregistrați ca atare. Stalin găsise acum modalitatea de a-și condamna medicul, omul care îl sfătuise să-și încheie cariera politică. Stalin a dat și alte semne că îngrijorările sale politice erau legate de temerile personale. S-a agățat, literalmente, de fiica ca, Svetlana, când a dansat cu ea la petrecerea dată la împlinirea a șaptezeci și trei de ani, pe 21 decembrie 1952.[47]

Era ca și cum, în acel decembrie, Stalin ar fi vrut să-și curețe de impuritate propria moarte. Un comunist nu poate să creadă în nemurirea sufletului, dar trebuie să creadă în Istorie: așa cum s-a

manifestat ea în schimbarea modurilor de producție, așa cum s-a reflectat ea în apariția proletariatului, așa cum a fost reprezentată de partidul comunist, așa cum a fost regândită de Stalin și, prin aceasta, de fapt, așa cum a fost creată de voința acestuia. Dacă viața nu este decât o structură socială, atunci poate că și moartea este tot așa, și totul poate fi răsturnat de aplicarea unei dialectici curajoase și deliberate. Doctorii mai degrabă o provocau decât o întârziau; omul care te avertiza de apropierea morții e mai degrabă asasin decât sfetnic. Nu era nevoie decât de o funcționare corectă. Lui Solomon Mihoels îi ședea cel mai bine în rolul Regelui Lear, un cârmuitor care a renunțat prostește la putere, prea repede și încredințând-o urmașilor nepotriviți. Acum, Mihoels fusese alungat, ca un duh al neputinței. Fără îndoială că evreii lui – laolaltă cu tot ceea ce reprezentau ei: riscul de pângărire a Uniunii Sovietice, riscul unei alte istorii a celui de-al Doilea Război Mondial, riscul unui viitor nedrept – puteau fi, și ei, alungați.[48]

Stalin, un bărbat bolnav de șaptezeci și trei de ani, care făcea totul doar după capul lui, a mers mai departe. În decembrie 1952, a spus că „fiecare evreu este un naționalist și un agent al serviciilor de informații americane", afirmație paranoică până și după standardele sale. „Evreii", a spus el în aceeași lună, „cred că neamul lor a fost salvat de Statele Unite ale Americii". Asta era o legendă care încă nici nu se înfiripase; Stalin însă nu se înșela cu totul. Cu perspicacitatea sa caracteristică, Stalin a prevăzut corect unul dintre miturile principale ale Războiului Rece, și chiar al deceniilor de după sfârșitul lui. Nici unul dintre Aliați nu a făcut mare lucru ca să-i salveze pe evrei; americanii nici măcar n-au văzut principalele locuri unde s-au petrecut masacrele.[49]

Pe 13 ianuarie 1953, ziarul partidului, *Pravda*, a dezvăluit un complot american de asasinare a conducerii sovietice prin mijloace medicale. Medicii, se înțelege, erau evrei. Agenția de știri TASS a numit „grupul terorist de doctori" „monștri cu formă omenească" Și totuși, în ciuda limbajului înveninat, care amintea atât de bine de Marea Teroare, nu era gata totul. Cei numiți în articol încă nu-și recunoscuseră cu toții presupusele delicte, ceea ce era o condiție obligatorie a oricărui proces public. Cei acuzați trebuie să mărturisească în particular înainte să se poată aștepta de la ei să mărturisească în public: aceasta era condiția minimă a scenografiei lui Stalin. Nu te puteai aștepta de la un acuzat să se supună unui proces public în

sala de judecată dacă nu a fost mai întâi de acord într-o cameră de interogatoriu.[50]

Sofia Karpai, medicul cardiolog care era acuzatul-cheie, nu mărturisise absolut nimic. Era evreică și femeie; poate că anchetatorii au presupus că va fi prima care să cedeze. În cele din urmă, a fost singura dintre acuzați care a avut tăria să nu se abată de la povestea ei și să-și susțină nevinovăția. În interogatoriul de pe 18 februarie 1953, care s-a dovedit a fi ultimul, a rămas ferm pe poziție, negând explicit toate acuzațiile împotriva ei. Asemenea lui Stalin, era bolnavă și mai avea puțin de trăit; spre deosebire de el, ea trebuie să fi înțeles cum stau lucrurile. Părea să creadă că era important să spună adevărul. Prin aceasta, a încetinit ancheta. I-a supraviețuit lui Stalin, chiar dacă numai câteva zile; poate că a făcut ca și alți oameni să-i supraviețuiască lui Stalin.[51]

În februarie 1953, conducerea sovietică stătea să redacteze un autodenunț colectiv al evreilor, în care apăreau expresii din recuzita propagandei naziste. Trebuia să fie semnat de evrei sovietici de frunte și să fie publicat în *Pravda*. Vasili Grossman se număra printre cei amenințați să semneze scrisoarea. Din atacurile dure din presă, a reieșit brusc că ultimul său roman, *Pentru o cauză dreaptă*, nu era destul de patriotic. *Pentru o cauză dreaptă* era un amplu roman despre Bătălia Stalingradului, structurată, în cea mai mare parte, pe convențiile staliniste. (Acum, viziunea lui Grossman se schimbase. În urmarea la roman, capodopera sa, *Viață și destin*, Grossman îl pune pe un anchetator german să contemple viitorul: „Azi, sunteți consternați de ura noastră față de evrei. Mâine, s-ar putea să vă folosiți voi înșivă de experiența noastră.") În ultima versiune cunoscută, de pe 20 februarie 1953, a scrisorii, semnatarii afirmau că în rândurile evreilor sunt „două tabere", cea progresistă și cea reacționară. Israelul era în tabăra reacționară: conducătorii săi erau „milionari evrei aflați în legătură cu monopoliștii americani. De asemenea, evreii sovietici recunoșteau că „națiunile din Uniunea Sovietică și, mai presus de toate, măreața națiune rusă" au salvat umanitatea și pe evrei.[52]

Scrisoarea condamna imperialismul în general și, pe evreii din complotul medicilor, nominal. În termeni staliniști, putea fi interpretată ca o justificare, sau chiar ca o invitație, la epurarea pe scară largă a evreilor sovietici care nu erau suficient de antiimperialiști. Cetățenii sovietici care semnau scrisoarea se identificaseră ca evrei

(nu toți erau priviți astfel sau se vedeau pe ei înșiși astfel) și ca lideri ai unei comunități care era limpede că se află în pericol. Ilya Ehrenburg, care, asemenea lui Grossman, era un scriitor sovietic de origine evreiască, îi îngăduise lui Stalin să-i folosească numele pentru articole polemice despre Israel. Acum însă, șovăia să semneze un astfel de document. I-a trimis lui Stalin o scrisoare fățarnică, în care îl întreba ce să facă. Recurgea la aceeași stratagemă de apărare ca Berman și comuniștii polono-evrei cu câțiva ani înainte: dat fiind că evreii nu sunt o națiune, iar noi, personal, suntem comuniști loiali, cum să participăm la o campanie împotriva noastră înșine, ca reprezentanți ai unei entități naționale colective evreiești?[53]

Stalin nu i-a răspuns. Pe 1 martie 1953, a fost găsit în comă și a murit după patru zile. Ceea ce voise Stalin nu poate fi decât bănuit; poate că nu fusese întru totul sigur pe sine; poate că așteptase reacția societății sovietice la primele anchete. Chinuit de ideea morții și de îndoieli legate de cine avea să-i urmeze, îngrijorat de ascendența evreilor în sistemul sovietic și ducând un Război Rece împotriva unui inamic pe care nu-l cunoștea decât vag, a recurs la metodele tradiționale de autoapărare: procese și epurări. Judecând după zvonurile care circulau în acea vreme, cetățenilor sovietici nu le-a fost greu să-și închipuie rezultatele posibile: medicii aveau să fie judecați în procese publice împreună cu conducătorii sovietici care erau presupușii lor aliați; restul evreilor aveau să fie eliminați din miliție și din forțele armate ale țării; cei treizeci și cinci de mii de medici evrei sovietici (și poate că și oamenii de știință) aveau să fie deportați în lagăre; și poate că până și evreii ca atare ar fi fost expuși la îndepărtare forțată sau chiar masacre.[54]

Dacă ar fi avut loc, această acțiune ar fi fost încă una dintr-o serie de operațiuni împotriva naționalităților și de deportări etnice începute în anii '30 cu polonezii și continuate în perioada Marii Terori, precum și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și după el. Toate acestea ar fi fost pe linia practicilor precedente ale lui Stalin și s-ar fi încadrat într-o logică tradițională. Minoritățile naționale care stârneau temeri și care trebuiau pedepsite erau cele care păreau să aibă legături cu lumea nesovietică. Cu toate că pricinuise moartea a 5,7 milioane de evrei, războiul contribuise și la crearea unei patrii evreiești, dincolo de raza de acțiune a lui Stalin. Asemenea naționalităților dușmane din anii '30, acum evreii aveau motive de nemulțumire înăuntrul Uniunii Sovietice (patru ani de

epurări și de antisemitism oficial), un protector extern, în afara Uniunii Sovietice (Israelul) și un rol de jucat într-o luptă internațională (condusă de Statele Unite ale Americii). Precedentele erau clare și logica era cunoscută. Stalinismul însă ajunsese la sfârșit.

*

Dacă socotim toate procesele din Uniunea Sovietică și din Europa de Est și toți oamenii care au murit în arestul poliției, Stalin nu a omorât în acești ultimi ani de viață decât câteva zeci de evrei. Dacă și-a dorit cu adevărat o ultimă operațiune de teroare națională, ceea ce nu este deloc limpede, nu a mai reușit să o ducă la îndeplinire. Ne putem imagina că numai moartea sa a împiedicat acest rezultat, că Uniunea Sovietică se îndrepta vertiginos spre altă epurare națională la scara celei din anii '30, însă dovezile sunt foarte contradictorii. Acțiunile înseși ale lui Stalin erau surprinzător de șovăielnice, iar reacțiile organelor puterii erau lente.

În anii '50, Stalin nu era același stăpân al țării sale care fusese în anii '30, și nici țara nu mai era aceeași. El devenise mai degrabă un cult decât o personalitate. După al Doilea Război Mondial n-a mai vizitat fabrici, colhozuri sau instituții de stat, iar între 1946 și 1953 a ținut doar trei discursuri publice. În 1950, Stalin nu mai conducea Uniunea Sovietică în chip de tiran singuratic, cum făcuse în cea mai mare parte dintre cei cincisprezece ani precedenți. În anii '50, membrii-cheie ai biroului politic se întâlneau în mod regulat în timpul îndelungatelor sale plecări din Moscova și își aveau propriile rețele de acoliți în birocrația sovietică. Asemănător Marii Terori din 1937–1938, eliminarea evreilor printr-un masacru ar fi creat posibilități de avansare în societatea sovietică în general. Dar nu era deloc limpede dacă cetățenii sovietici, așa antisemiți cum probabil că erau mulți dintre ei, ar fi dorit sau nu o astfel de ocazie cu un astfel de preț.[55]

Cel mai izbitor lucru era scandalul în jurul acestei chestiuni. În timpul Marii Terori, sugestiile lui Stalin deveneau ordine, ordinele deveneau cote, cotele – cadavre, cadavrele – cifre. Nimic din toate acestea nu s-a întâmplat în cazul evreilor. Cu toate că Stalin și-a petrecut o mare parte din ultimii cinci ani de viață stând să cugete la chestiunea evreilor sovietici, nu a fost în stare să găsească un șef al securității care să poată da corect de capătul cazului. Mai demult, Stalin se descotorosea de șefii securității după ce aceia finalizau câte

o acțiune de masă, apoi dădea vina pe ei pentru abuzuri. Acum, ofițerii MGB, lucru ușor de înțeles, păreau că șovăie chiar să și purceadă la aceste abuzuri. Mai întâi, Stalin l-a pus pe Abakumov să lucreze la acest caz, cu toate că Lavrenti Beria avea răspunderea generală a securității statului. Apoi, l-a lăsat pe Abakumov să fie denunțat de Riumin, care, la rândul său, a căzut în noiembrie 1952. Succesorul lui Riumin a făcut atac de cord în prima zi de muncă. În cele din urmă, investigația a fost preluată de S. A. Goglidze, unul dintre acoliții lui Beria.[56]

Stalin își pierduse puterea – care odinioară era deplină – de a atrage oamenii în lumea sa artificială. S-a pomenit că îi amenință pe șefii securității, în loc să le dea instrucțiuni. Subordonații săi înțelegeau că Stalin dorește mărturisiri și coincidențe care să poată fi înfățișate ca dovezi. Erau obstrucționați însă în permanență de un anumit grad de respectare a corectitudinii birocratice și chiar, întrucâtva, de lege. Judecătorul care i-a condamnat pe membrii Comitetului Antifascist Evreiesc le-a spus acuzaților că au dreptul să facă apel. Când era vorba despre persecutarea evreilor sovietici, uneori șefii securității nu reușeau să-i facă pe subordonați – și, lucru probabil și mai important, pe acuzați – să priceapă ce anume se așteaptă de la ei. Interogatoriile, chiar dacă erau brutale, nu scoteau întotdeauna la iveală acel tip de dovezi de care era nevoie. Tortura, chiar dacă s-a apelat la ea, a fost aplicată doar în ultimă instanță, și a trebuit ca Stalin să insiste personal pentru asta.[57]

*

Stalin avea dreptate să fie preocupat de influența războiului și a Occidentului și de continuitatea sistemului sovietic așa cum îl formase el. În anii de după al Doilea Război Mondial, nici vorbă ca toți cetățenii sovietici să fie dornici să accepte ideea că anii '40 au justificat anii '30, că victoria asupra Germaniei a justificat retrospectiv represiunile împotriva cetățenilor sovietici. Aceasta fusese, desigur, logica Marii Terori la vremea ei: că vine un război, astfel încât elementele periculoase trebuie să fie înlăturate. În mintea lui Stalin, se pare că profilarea unui război cu americanii justifica un alt șir de represiuni preventive în anii '50. Nu este deloc clar dacă cetățenii sovietici erau de acord să facă acest pas. Cu toate că mulți s-au lăsat purtați de isteria antisemită de la începutul anilor '50 – refuzând, de exemplu, să se ducă la medici evrei sau să cumpere medicamente

de la farmaciști evrei –, aceasta nu însemna că erau de acord cu revenirea la teroarea de masă.

Uniunea Sovietică a mai dăinuit aproape patru decenii după moartea lui Stalin, dar organele securității n-au mai organizat niciodată vreo foamete sau vreo execuție în masă. Succesorii lui Stalin, deși brutali, au abandonat practica terorii în masă în sens stalinist. Nikita Hrușciov, care a învins, în cele din urmă, în lupta pentru succesiunea lui Stalin, i-a eliberat pe cei mai mulți dintre prizonierii ucraineni pe care îi trimisese în Gulag cu zece ani înainte. Nu că Hrușciov nu ar fi fost el însuși în stare de masacre: a fost însetat de sânge în timpul Terorii din 1937–1938 și al recuceririi părții apusene a Ucrainei după al Doilea Război Mondial. Mai degrabă, nu credea că Uniunea Sovietică ar mai putea să fie cârmuită în același fel. Ba chiar a dezvăluit o parte dintre crimele lui Stalin într-un discurs la un congres al partidului, în februarie 1956, cu toate că a pus accentul pe suferințele elitei de partid, nu pe cea a grupurilor care au suferit în număr mult mai mare: țăranii, muncitorii și membrii minorităților naționale.

Țările est-europene au rămas sateliți ai Uniunii Sovietice, dar nici una dintre ele nu a mers mai departe decât procesele publice (preludiul Marii Terori de la sfârșitul anilor '30), ca să ajungă la masacre. Cele mai multe dintre ele (Polonia a făcut excepție) și-au colectivizat agricultura, dar nu le-au interzis niciodată țăranilor dreptul la loturi proprii. Nu a fost foamete în țările-satelit, cum fusese în Uniunea Sovietică. Sub conducerea lui Hrușciov, Uniunea Sovietică avea să-și invadeze satelitul comunist Ungaria, în 1956. Cu toate că războiul civil care a urmat a ucis mii de oameni, iar intervenția a impus schimbarea conducerii, nu s-au declanșat epurări sângeroase. După 1953, în Europa de Est comunistă au fost uciși deliberat relativ puțini oameni. Cifrele au fost mai mici decât în timpul epocii masacrelor (1933–1945) și de purificare etnică (1945–1947).

*

Antisemitismul stalinist a bântuit în Europa de Est mult după moartea lui Stalin. Rareori a fost un instrument important de guvernare, dar era întotdeauna disponibil în momentele de tensiune politică. Antisemitismul le-a permis conducătorilor să revizuiască istoria suferințelor din vremea războiului (amintite ca suferințe doar

ale slavilor), precum și istoria stalinismului însuși (care a fost înfățișat ca versiunea deformată, evreiască a comunismului).

În Polonia anului 1968, după cincisprezece ani de la moartea lui Stalin, Holocaustul a fost revizuit în interesul naționalismului comunist. Între timp, Władisław Gomułka revenise la putere. În februarie 1956, criticând unele aspecte ale regimului lui Stalin, Hrușciov a subminat poziția liderilor comuniști europeni legați de stalinism și a întărit puterea celor care se autointitulau reformatori. A fost sfârșitul triumviratului Berman, Bierut și Minc. Gomułka a fost eliberat din închisoare, reabilitat și a fost lăsat să preia puterea în luna octombrie a aceluiași an. El reprezenta speranța unora dintre polonezi într-un comunism al reformei, speranța altora într-un comunism mai naționalist. Polonia câștigase deja tot ce se putea din reconstrucția postbelică și industrializarea rapidă; încercările de a îmbunătăți sistemul economic s-au dovedit fie dăunătoare, fie riscante din punct de vedere politic. După ce toate încercările de a îmbunătăți sistemul economic au dat greș, a rămas naționalismul.[58]

În Polonia anului 1968, regimul lui Gomułka a declanșat o epurare antisionistă care amintea de frazeologia ultimilor ani ai lui Stalin. La douăzeci de ani de când căzuse el însuși în dizgrație, în 1948, Gomułka s-a răzbunat pe comuniștii polono-evrei, sau, mai degrabă, pe unii dintre copiii lor. La fel ca în Uniunea Sovietică în 1952 și 1953, în Polonia anilor 1967 și 1968 apăruse la orizont problema succesiunii. Gomułka fusese la putere o perioadă îndelungată. Asemenea lui Stalin, era gata să-și discrediteze rivalii prin asocierea cu chestiunea evreiască, și, mai ales, prin lipsa lor de tărie în fața presupusei amenințări sioniste.

„Sionismul" a revenit în presa polonă comunistă odată cu victoria Israelului în Războiul de Șase Zile din iunie 1967. În Uniunea Sovietică, războiul a confirmat statutul Israelului de satelit american, o linie care avea să fie urmată de statele comuniste din Europa de Est. Și totuși, uneori polonezii sprijineau Israelul („evreiașii noștri", cum le zicea lumea) împotriva arabilor, care erau sprijiniți de Uniunea Sovietică. Unii polonezi vedeau Israelul în acel moment cam cum se vedeau pe ei înșiși: ca personajul mai slab și persecutat, reprezentant al civilizației occidentale căruia i se opune Uniunea Sovietică. Pentru acești oameni, victoria Israelului asupra statelor arabe era o fantezie despre Polonia care învinge Uniunea Sovietică.[59]

Poziția comunistă poloneză oficială era cu totul alta. Conducerea partidului comunist polonez identifica Israelul cu Germania nazistă,

iar sionismul cu național-socialismul. Aceste afirmații erau făcute adesea de oameni care trăiseră cel de-al Doilea Război Mondial, și uneori chiar luptaseră în el. Aceste comparații grotești decurgeau însă dintr-o logică politică anume, care devenise obișnuită în rândul conducătorilor comuniști din Polonia și Uniunea Sovietică. În concepția comunistă despre lume, nu evreii, ci slavii (rușii în URSS, polonezii în Polonia) au fost eroii principali (ca învingători și victime) din cel de-al Doilea Război Mondial. Evreii, care rămâneau o mare problemă pentru această istorie a suferințelor, fuseseră asimilați în ea în anii de după război, fiind considerați, când era cazul, „cetățeni sovietici" în URSS și „polonezi" în Polonia. În Polonia, comuniștii evrei făcuseră cel mai mult pentru eliminarea evreilor din istoria ocupației germane a țării. După ce au îndeplinit, până în 1956, această sarcină, comuniștii evrei și-au pierdut puterea. Comunistul neevreu Gomułka a fost cel care a exploatat legenda lipsei de vină a etniei polone.

Această declamare despre cel de-al Doilea Război Mondial a fost și o poziție propagandistică în Războiul Rece. Polonezii și rușii, victimele de neam slav ale ultimului război german, continuau să fie amenințați de Germania, care însemna acum Germania Federală, și de stăpânul ei, Statele Unite ale Americii. În lumea Războiului Rece, acest lucru nu era cu totul neconvingător. Cancelarul Germaniei Federale din acea vreme era un fost nazist. În hărțile din manualele școlare germane, apăreau teritoriile pe care le luase Polonia în 1945 (cu legenda „sub administrare polonă"). Germania Federală nu a recunoscut niciodată în domeniul relațiilor diplomatice Polonia postbelică. În democrațiile occidentale, ca și în Germania Federală, existau puține discuții publice despre crimele săvârșite în războiul german. Prin acceptarea Germaniei Federale în NATO, în 1955, Statele Unite ale Americii treceau, de fapt, cu vederea atrocitățile comise de Germania, care până de curând le fusese inamică.

Ca și în anii '50, antisemitismul stalinist a atribuit Israelului o poziție perfidă în Războiul Rece. Preluând o temă din presa sovietică din ianuarie 1953, presa polonă explica, în 1967, că Germania Federală transmisese Israelului ideologia nazistă. Caricaturile politice prezentau armata israeliană sub înfățișarea *Wehrmacht*-ului. Astfel, se presupunea că se răstoarnă afirmația Israelului că existența sa este justificată moral de cel de-al Doilea Război Mondial și de Holocaust: din punctul de vedere al comuniștilor polonezi, capitalismul dusese la imperialism, un exemplu fiind național-socialismul.

În acel moment, Statele Unite ale Americii erau în fruntea taberei imperialiste, iar Israelul și Germania Federală erau cei care scoteau castanele din foc. Israelul nu era altceva decât încă un exemplu de imperialism, sprijinind o ordine a lumii care producea crime împotriva umanității, și nu un mic stat ce-și revendică statutul istoric special de victimă. Comuniștii voiau să monopolizeze statutul de victimă pentru ei.[60]

Aceste comparații dintre naziști și sioniști au început în Polonia comunistă odată cu Războiul de Șase Zile din iunie 1967, dar și-au atins ținta când regimul polon i-a reprimat pe opozanți, în primăvara următoare. Studenții din universitățile polone care protestau împotriva interzicerii unei piese de teatru au chemat lumea pe 8 martie 1968 la o manifestație pașnică împotriva regimului. Atunci, regimul i-a înfierat pe conducătorii lor ca „sioniști". Cu un an înainte, evreii din Polonia fuseseră numiți „coloana a cincea" care îi sprijină pe dușmanii de peste hotare ai Poloniei. Acum, pentru toate problemele Poloniei erau învinovățiți evreii, categorisiți iarăși, cum fuseseră în URSS cu cincisprezece ani înainte, atât „sioniști", cât și „cosmopoliți". La fel ca în Uniunea Sovietică, aceasta era o contradicție doar în aparență: se presupunea că „sioniștii" preferă Israelul, iar „cosmopoliții" preferă Statele Unite ale Americii, însă și unii, și alții sunt aliații imperialismului și, prin urmare, dușmanii statului polon. Erau din afară și erau trădători și nu se sinchiseau de Polonia și de sentimentul național polonez.[61]

Printr-o manevră rapidă, comuniștii polonezi își însușiseră un vechi argument antisemit european. Stereotipul nazist al „iudeobolșevismului", ideea lui Hitler însuși conform căreia comunismul este o conspirație evreiască, fusese foarte răspândită în Polonia antebelică. Predominanța evreilor polonezi la începuturile regimului comunist, cu toate că era produsul unor circumstanțe istorice cu totul speciale, nu avea cum să elimine asocierea la nivel popular dintre evrei și comunism. Acum, în primăvara anului 1968, comuniștii polonezi au exploatat acest stereotip, susținând că problema stalinismului era caracterul său evreiesc. Dacă mersese ceva rău în Polonia comunistă a anilor '40 și '50 era vina evreilor, care au exercitat prea mult control asupra partidului și, prin urmare, au deformat întregul sistem. Unii comuniști se poate să le fi făcut rău polonezilor, însă – și în asta consta tâlcul – acești comuniști erau evrei. După cum rezulta însă de aici, comunismul polon putea fi curățat de acești

oameni, sau, cel puțin, de fiii și fiicele lor. În acest fel, regimul lui Gomułka a încercat să dea comunismului un caracter etnic polonez.

Soluția putea fi doar epurarea evreilor din viața publică și din pozițiile politice influente. Dar cine era evreu? În 1968, studenții cu nume evreiesc sau cu părinți staliniști au primit o atenție disproporționată din partea presei. Autoritățile polone s-au folosit de antisemitism pentru a despărți studenții de restul populației, organizând mari adunări ale muncitorilor și soldaților. Clasa muncitoare polonă a devenit, în discursurile conducătorilor țării, clasa muncitoare de etnie polonă. Lucrurile nu erau însă chiar atât de simple. Regimul lui Gomułka era bucuros să se folosească de eticheta „evreu", ca să scape el însuși de critici. Conform definiției partidului, evreul nu era totdeauna cineva ai cărui părinți sunt evrei. Campania era caracterizată de o anumită imprecizie în privința evreilor: adesea, un „sionist" era pur și simplu un intelectual sau cineva care nu sprijinea regimul.[62]

Campania a fost calculat nedreaptă, deliberat provocatoare și absurdă în vacuitatea ei istorică. N-a fost totuși mortală. Retorica antisemită a comunismului polon amintea de perioada târzie a stalinismului, și astfel de stereotipurile obișnuite din Germania nazistă. N-a existat însă nici un plan de omorâre a evreilor. Cu toate că a existat cel puțin o sinucidere care să poată fi legată de „campania antisionistă" și mulți oameni au fost bătuți de poliție, nimeni n-a fost ucis. Regimul a făcut 2.591 de arestări, a trimis alte câteva sute de studenți ca recruți în garnizoane aflate departe de Varșovia și i-a condamnat la închisoare pe unii dintre conducătorii studenților. Circa șaptesprezece mii de cetățeni polonezi (cei mai mulți dintre ei de origine evreiască, dar nu toți) au acceptat actele pentru o călătorie dus oferite de regim și au părăsit țara.[63]

Locuitorii Varșoviei nu puteau să nu observe că plecarea a fost dintr-o stație aflată nu prea departe de acel *Umschlagplatz* din care evreii varșovieni fuseseră deportați la Treblinka pe calea ferată cu numai douăzeci și șase de ani înainte. În Polonia, locuiseră înainte de cel de-al Doilea Război Mondial cel puțin trei milioane de evrei. După acest episod de antisemitism comunist, au mai rămas vreo treizeci de mii. Pentru comuniștii polonezi și cei care le credeau vorbele, evreii nu au fost victime în 1968 ori în vreun alt moment: erau oameni care unelteau să-i lipsească pe polonezi de statutul lor îndreptățit de lipsă de vină și de eroism.

Antisemitismul stalinist din Polonia anului 1968 a schimbat viața câtorva zeci de mii de oameni și a pus capăt credinței în marxism a mulți bărbați și femei tineri și inteligenți din Europa de Est. Marxismul avea, desigur, și alte probleme. În acel moment, potențialul economic al modelului stalinist se epuizase în Polonia comunistă, așa cum se întâmplase în întregul bloc comunist. Colectivizarea era departe de a fi o binecuvântare pentru economiile agrare. Prin industrializarea forțată, nu se putea obține o dezvoltare mai rapidă. După o generație, era limpede mai mult sau mai puțin peste tot că Europa de Vest e mai prosperă decât lumea comunistă și că decalajul crește. Prin faptul că adoptau antisemitismul, conducătorii comuniști polonezi recunoșteau implicit că sistemul lor nu poate fi îmbunătățit. Își înstrăinaseră mulți dintre oamenii care poate că mai înainte crezuseră într-o reformă a comunismului, și nu aveau habar cum ar putea să îmbunătățească sistemul ei înșiși. În 1970, Gomułka a căzut de la putere, după ce a încercat să crească prețurile, și a fost înlocuit de un succesor lipsit complet de ideologie, care avea să încerce, prin împrumuturi, să ducă Polonia la prosperitate. Eșecul acelei scheme a dus la apariția mișcării Solidaritatea în 1980.[64]

În martie 1968, în vreme ce studenții polonezi erau doborâți la pământ de bastoanele miliției, comuniștii cehoslovaci încercau să reformeze marxismul în Europa de Est. În timpul „Primăverii de la Praga", regimul comunist a permis într-o măsură foarte mare exprimarea liberă, în speranța că va obține sprijinul pentru reforma economică. Era previzibil faptul ca discuțiile să o ia în altă direcție decât se așteptase regimul. În ciuda presiunii sovieticilor, Alexander Dubček, secretarul general al partidului cehoslovac, a permis continuarea adunărilor și dezbaterilor. În luna august, trupele sovietice (și poloneze, și est-germane, și bulgare, și ungare) au invadat Cehoslovacia și au înăbușit „Primăvara de la Praga".

Propaganda sovietică a confirmat că experimentul conducerii poloneze cu antisemitismul nu era deviație. În presa sovietică, a fost acordată multă atenție originilor evreiești, reale sau imaginare, ale reformatorilor comuniști cehoslovaci. În Polonia anilor '70 și '80, poliția secretă a reușit să pună accentul pe originea evreiască a unora dintre membrii opoziției. În 1985, când a venit la putere Mihail Gorbaciov, ca reformator al Uniunii Sovietice, opozanții reformelor lui au încercat să exploateze antisemitismul rus în apărarea vechiului sistem.[65]

Stalinismul i-a scos pe evreii est-europeni din poziția lor istorică de victime ale germanilor și i-a introdus în povestea unei conspirații imperialiste împotriva comunismului. De acolo, nu mai era decât un mic pas până la prezentarea lor ca parte a unei conspirații proprii. Și astfel, șovăiala comuniștilor de a discerne și de a defini principalele crime ale lui Hitler a tins, pe măsură ce treceau deceniile, să confirme un aspect al viziunii despre lume a lui Hitler.

*

Antisemitismul stalinist de la Moscova, Praga și Varșovia a ucis doar câțiva oameni, dar a provocat confuzie în trecutul european. Holocaustul complica povestea stalinistă despre suferințele cetățenilor sovietici ca atare și îi scotea pe ruși și pe slavi din poziția de grupuri care au suferit cel mai mult. Cei care trebuiau priviți atât ca învingătorii, cât și ca victimele celui de-al Doilea Război Mondial erau comuniștii și adepții lor fideli slavi (și alții). Schema lipsei de vină a slavilor și a agresivității occidentale avea să fie aplicată și Războiului Rece, chiar și dacă aceasta însemna că evreii, asociați cu Israelul și cu America în tabăra occidentală imperialistă, trebuiau considerați agresorii istoriei.

Câtă vreme comuniștii au guvernat în cea mai mare parte a Europei, Holocaustul nu a putut niciodată să fie văzut așa cum a fost. Din cauza faptului că atâtea milioane de est-europeni neevrei au fost uciși pe câmpul de luptă, în dulaguri și stalaguri, în orașele asediate și în represaliile din sate și din zonele rurale, accentul pus de comuniști pe suferințele neevreilor avea deja o temelie istorică. Conducătorii comuniști, începând cu Stalin și continuând până la sfârșit, puteau spune, pe drept cuvânt, că puțini occidentali apreciază rolul jucat de Armata Roșie în înfrângerea *Wehrmacht*-ului, precm și suferința popoarelor din Europa de Est sub ocupație germană. A fost nevoie de o singură modificare, cufundarea Holocaustului într-o poveste generală a suferințelor, pentru a proiecta în exterior ceea ce fusese cândva în miezul Europei de Est, civilizația evreiască. În timpul Războiului Rece, reacția firească a Occidentului a fost accentuarea imensei suferințe pe care stalinismul a adus-o asupra cetățenilor Uniunii Sovietice. Și acest lucru era adevărat; dar, la fel cu varianta sovietică, nu era singurul adevăr, ori întregul adevăr. În această competiție pentru memorie, Holocaustul, celelalte politici germane de ucidere în masă și masacrele staliniste au devenit trei

istorii diferite, cu toate că, în realitatea istorică, și-au împărțit în egală măsură locul și timpul.

Asemenea imensei majorități a masacrelor în rândul civililor din ambele regimuri, nazist și sovietic, Holocaustul s-a petrecut în Țărâmul Morții. După război, ținuturile natale tradiționale ale evreimii europene s-au pomenit situate în lumea comunistă, ca și fabricile morții și locurile unde au avut loc masacrele. Prin introducerea în lume a unui tip nou de antisemitism, Stalin a făcut din Holocaust ceva mai puțin decât a fost. Când a început, în anii '70 și '80, să prindă contur memoria colectivă internațională a Holocaustului, ea s-a bazat pe ceea ce trăiseră evreii germani și vest-europeni, grupuri mici de victime, și pe Auschwitz, unde a murit doar aproximativ a șasea parte din numărul total al evreilor asasinați. Istoricii și comemoratorii din Europa Occidentală și din Statele Unite ale Americii au avut tendința să corecteze distorsionarea stalinistă, prin exagerare în sensul opus, trecând rapid peste cei aproape cinci milioane de evrei uciși la est de Auschwitz și peste cei aproape cinci milioane de neevrei uciși de naziști. Privat, în Est, de specificul evreiesc și golit în Vest de conținutul geografic, Holocaustul nu a devenit niciodată cu adevărat o parte a istoriei europene, chiar dacă europenii și mulți alții au căzut de acord că trebuie să ne amintim cu toții de Holocaust.

Imperiul lui Stalin s-a suprapus peste cel al lui Hitler. Cortina de Fier s-a interpus între Vest și Est, și între supraviețuitori și morți. Acum, că a fost ridicată, putem vedea, dacă dorim să o facem, istoria Europei între Hitler și Stalin.

CONCLUZIE:

Umanitatea

Fiecare dintre cei vii avea un nume. Băiatul căruia i se părea că vede grâu pe câmpuri era Józef Sobolewski. A murit de foame, împreună cu mama și cinci frați și surori, în 1933, în Ucraina înfometată. Singurul frate care a supraviețuit a fost împușcat în 1937, în timpul Marii Terori a lui Stalin. Nu a mai rămas decât sora sa, Hanna, care să-și amintească de el și de speranța lui. Stanisław Wyganowski a fost tânărul care a presimțit că își va revedea soția arestată, pe Maria, „în pământ". Amândoi au fost uciși de NKVD la Leningrad, în 1937. Ofițerul polonez care scria despre verigheta sa a fost Adam Solski. Jurnalul a fost găsit asupra lui când i s-au dezgropat rămășițele la Katyń, unde fusese împușcat în 1940. Probabil că și-a ascuns verigheta; călăii probabil că i-au găsit-o. Rusoaica de unsprezece ani care a ținut un jurnal simplu în Leningradul asediat și înfometat din 1941 a fost Tania Saviceva. Una dintre surorile sale a scăpat, traversând lacul Ladoga înghețat; Tania și restul familiei au murit. Evreica de doisprezece ani care i-a scris tatălui său din Bielorusia în 1942 despre gropile comune a fost Junita Vișniațkaia. Mama sa, care a scris alături de ea, se numea Zlata. Au fost ucise amândouă. „Adio pentru totdeauna" a fost ultimul rând din scrisoarea Junitei. „Te sărut, te sărut."

Fiecare dintre cei morți a devenit o cifră. Împreună, regimurile nazist și stalinist au asasinat în zona morții peste paisprezece milioane de oameni. Masacrul a început cu o politică de înfometare pe care Stalin a ordonat-o în Ucraina sovietică și care a răpit peste trei milioane de vieți. A continuat cu Marea Teroare a lui Stalin din 1937 și 1938, în care au fost împușcați circa șapte sute de mii de oameni, cei mai mulți dintre ei țărani sau membri ai minorităților naționale. Apoi, sovieticii și germanii au cooperat la distrugerea Poloniei și a clasei ei intelectuale, omorând, între 1939 și 1941, cam două sute de

mii de oameni. După ce Hitler l-a trădat pe Stalin și a ordonat invadarea Uniunii Sovietice, germanii i-au înfometat pe prizonierii de război sovietici și pe locuitorii Leningradului asediat, omorând peste patru milioane de oameni. În Uniunea Sovietică ocupată, Polonia ocupată și statele baltice ocupate, germanii au împușcat și au gazat circa 5,4 milioane de evrei. Germanii și sovieticii s-au provocat reciproc la crime și mai mari, ca în războaiele de partizani din Belorusia și Varșovia, în care germanii au omorât cam o jumătate de milion de civili.

Aceste atrocități s-au petrecut într-un anumit loc și într-o anumită perioadă: zona morții, între 1933 și 1945. Descrierea cursului lor înseamnă să introducem în istoria europeană evenimentul său central. Fără expunerea tuturor principalelor politici criminale din cadrul lor istoric european comun nu se poate face o comparație între Germania nazistă și Uniunea Sovietică. Acum, că această istorie a zonei morții e completă, comparația rămâne în vigoare.

Sistemele nazist și stalinist trebuie să fie comparate nu atât pentru a-l înțelege pe unul sau pe celălalt, ci pentru a ne înțelege vremurile și pe noi înșine. Hannah Arendt a argumentat acest lucru în 1951, asociind cele două regimuri în categoria „totalitarism" Literatura rusă din secolul al XIX-lea i-a dat ideea „omului inutil". Istoricul Raul Hilberg, unul dintre primii care s-au ocupat de Holocaust, i-a arătat mai târziu cum a putut statul birocratic să elimine astfel de oameni în secolul al XX-lea. Hannah Arendt a făcut portretul durabil al omului inutil modern, făcut să se simtă astfel de către apăsarea zdrobitoare a societății de masă și apoi făcut să fie astfel de regimurile totalitariste, în stare să plaseze moartea într-o poveste despre progres și optimism. Tocmai portretul făcut de Hannah Arendt epocii crimei este cel care a rămas actual: al oamenilor (victime și călăi deopotrivă) care își pierd treptat caracterul uman, mai întâi în anonimatul societății de masă, apoi într-un lagăr de concentrare. E o imagine puternică, și trebuie corectată înainte de a putea începe o comparație istorică între crimele săvârșite de naziști și sovietici.[1]

Locurile de exterminare care se potrivesc cel mai bine unui astfel de cadru sunt lagărele de prizonieri de război germane. Erau singurul tip de centre (germane sau sovietice) în care scopul strângerii de ființe omenești la un loc era uciderea lor. Prizonierii de război sovietici, înghesuiți cu zecile de mii laolaltă și lipsiți de hrană și de

îngrijire medicală, mureau repede și în număr mare; au pierit cam trei milioane, mulți dintre ei în răstimp de câteva luni. Însă acest exemplu important de ucidere prin strângere la un loc are prea puțin a face cu conceptul lui Hannah Arendt de societate modernă. Analiza sa ne îndreaptă atenția către Berlin și Moscova, capitalele unor state distincte, care exemplifică sistemul totalitarist, fiecare dintre ele acționând asupra propriilor cetățeni. Și totuși, prizonierii de război sovietici au murit ca rezultat al *interacțiunii* dintre cele două sisteme. Explicația lui Hannah Arendt despre totalitarism este centrată pe dezumanizarea *din interiorul* societății industriale de masă, nu pe suprapunerea istorică *dintre* ambițiile și puterile germană și sovietică. Momentul crucial pentru acești soldați a fost capturarea lor, când au trecut de sub controlul ofițerilor lor superiori sovietici și al NKVD-ului sub cel al *Wehrmacht*-ului și al SS-ului. Soarta lor nu poate fi interpretată ca alienare progresivă într-o societate modernă; a fost o consecință a întâlnirii beligerante dintre două societăți, a politicilor criminale ale Germaniei pe teritoriul Uniunii Sovietice.

În alte locuri, concentrarea nu a fost de obicei o etapă a unui proces homicid, ci o metodă de neutralizare a minților și de stoarcere a muncii din trupuri. Cu excepția importantă a lagărelor de prizonieri de război germane, nici germanii, nici sovieticii nu au ucis în mod intenționat prin concentrare. Lagărele erau de cele mai multe ori alternativa, și nu preludiul execuției. În timpul Marii Terori din Uniunea Sovietică, erau posibile două verdicte: moartea sau Gulagul. Primul însemna un glonț în ceafă. Al doilea însemna muncă silnică într-un loc îndepărtat, într-o mină întunecată sau într-o pădure înghețată sau în stepa bătută de vânturi, dar a însemnat, de obicei, viață. Sub dominație germană, lagărele de concentrare și centrele de exterminare funcționau pe principii diferite. Un verdict pentru lagărul de concentrare Belsen era un lucru, trimiterea în fabrica morții Bełżec era cu totul altceva. Prima însemna foame și muncă, dar și posibilitatea de a supraviețui; cea de-a doua însemna moarte imediată și sigură prin asfixiere. Iată de ce, ironic, oamenii își amintesc de Belsen și uită de Bełżec.

Politicile de exterminare nu provin din politicile de concentrare. Sistemul lagărelor de concentrare sovietice era parte integrantă durabilă a economiei politice. Gulagul a existat înainte, în timpul și după perioadele de foamete de la începutul anilor '30, precum și înainte,

în timpul și după acțiunile de împușcare de la sfârșitul anilor '30. A ajuns la dimensiuni maxime la începutul anilor '50, după ce sovieticii au încetat să-și ucidă la grămadă propriii cetățeni – parțial chiar din acest motiv. Germanii au început omorârea în masă a evreilor în vara lui 1941, în partea ocupată a Uniunii Sovietice, prin împușcare pe marginea gropilor comune, departe de un sistem de lagăre de concentrare, care funcționa deja de opt ani. Într-o acțiune de câteva zile din a doua jumătate a anului 1941, germanii au împușcat în est un număr de evrei mai mare decât cel al prizonierilor din toate lagărele lor de concentrare. Camerele de gazare nu au fost create pentru lagărele de concentrare, ci pentru fabricile morții din „programul de eutanasiere". Au apărut apoi dubele de gazare folosite la uciderea evreilor din estul sovietic, apoi duba de gazare parcată la Chełmno, folosită la omorârea evreilor polonezi de pe teritoriile anexate de Germania, apoi instalațiile permanente de gazare de la Bełżec, Sobibór și Treblinka, din Guvernământul General. Camerele de gazare au permis ca politica din partea ocupată a Uniunii Sovietice, uciderea în masă a evreilor, să fie continuată la vest de linia Molotov–Ribbentrop. În imensa lor majoritate, evreii uciși în Holocaust n-au ajuns niciodată în vreun lagăr de concentrare.[2]

Imaginea lagărelor de concentrare germane ca elementul cel mai sinistru al național-socialismului este o iluzie, o himeră întunecată plutind peste un deșert necunoscut. În primele luni ale anului 1945, pe când statul german se năruia, prizonierii din sistemul lagărelor de concentrare ale SS-ului, care erau în majoritate neevrei, mureau pe capete. Soarta lor se asemăna mult cu cea a prizonierilor din Gulagul Uniunii Sovietice între 1941 și 1943, când sistemul sovietic suporta tensiunea provocată de invazia și ocupația germane. Unele dintre victimele care mureau de foame au fost filmate de britanici și de americani. Aceste imagini i-au dus pe europeni și pe americani la concluzii greșite despre sistemul german. Lagărele de concentrare au ucis, într-adevăr, sute de mii de oameni la sfârșitul războiului, dar nu au fost (spre deosebire de centrele de exterminare) destinate uciderii în masă. Cu toate că unii evrei au fost trimiși în lagăre de concentrare ca prizonieri politici, iar alții au fost trimiși acolo la muncă, lagărele de concentrare nu erau în primul rând pentru evrei. Evreii care au fost trimiși în lagăre de concentrare s-au numărat printre cei care au supraviețuit. Acesta este un alt motiv pentru care lagărele de concentrare ne sunt cunoscute: au fost descrise de

supraviețuitori, oameni care vor fi fost exploatați acolo până își dădeau sufletul, dar au fost eliberați la sfârșitul războiului. Politica germană de a ucide toți evreii din Europa a fost transpusă în fapt nu în lagărele de concentrare, ci la marginea gropilor comune, în dubele de gazare și în fabricile morții din Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek și Auschwitz.[3]

Așa cum a recunoscut Hannah Arendt, Auschwitz a fost o combinație neobișnuită între un complex industrial concentrațional și un centru de exterminare. Este un simbol atât pentru concentrare, cât și pentru exterminare, ceea ce creează o anumită confuzie. În lagăr au fost mai întâi polonezi, apoi prizonieri de război sovietici, apoi evrei și romi. După ce i s-a adăugat fabrica morții, unii evrei au fost selectați pentru muncă, au muncit până la epuizare și apoi au fost gazați. Prin urmare, mai ales la Auschwitz poate fi găsită o exemplificare a imaginii lui Hannah Arendt despre alienarea progresivă care se încheie cu moartea. Este o descriere care se armonizează cu textele despre Auschwitz scrise de supraviețuitori: Tadeusz Borowski, Primo Levi sau Elie Wiesel. Însă această secvență este o excepție. Nu surprinde esența Holocaustului, nici măcar la Auschwitz. Cei mai mulți dintre evreii care au murit la Auschwitz au fost gazați de cum au ajuns acolo, fără să fi călcat printr-un lagăr de concentrare. Parcursul evreilor din lagăr spre camerele de gazare este o parte minoră a complexului Auschwitz, și este înșelător ca orientare pentru Holocaust sau pentru ucidere în masă, în general.

Auschwitz a fost, într-adevăr, unul dintre locurile majore ale Holocaustului: cam unu din șase evrei uciși a pierit acolo. Cu toate că fabrica morții de la Auschwitz a fost ultima dintre centrele de exterminare care a funcționat, nu constituia însă o culme a tehnologiei uciderii: cele mai eficiente plutoane de execuție ucideau mai repede, locurile de înfometare ucideau mai repede și Treblinka ucidea mai repede. De asemenea, Auschwitz nu a fost locul principal în care au fost exterminate cele mai mari două comunități evreiești din Europa, cea poloneză și cea sovietică. Cei mai mulți dintre evreii polonezi și sovietici aflați sub ocupația germană muriseră deja când Auschwitz a devenit cea mai mare fabrică a morții. În momentul în care au apărut complexele de camere de gazare și crematorii de la Birkenau, în primăvara anului 1943, peste trei sferturi dintre evreii care au pierit în Holocaust erau deja morți. De altfel, imensa majoritate a tuturor oamenilor uciși de regimurile nazist și sovietic, peste nouăzeci la

sută, fuseseră deja uciși în momentul în care camerele de gazare de la Birkenau au trecut la lucru. Auschwitz este coda la *Todesfuge*.

Poate că, așa cum argumentează Arendt, masacrele naziste și sovietice sunt semnul unei disfuncții mai profunde a societății moderne. Dar, înainte de a trage o astfel de concluzie teoretică despre modernitate sau despre orice altceva, trebuie să știm ce s-a întâmplat cu adevărat în Holocaust și, în general, în zona morții. Deocamdată, epoca uciderii în masă din Europa este mult prea teoretizată și înțeleasă greșit.

Spre deosebire de Arendt, care cunoștea extraordinar de multe lucruri în limitele documentației disponibile, nu avem prea multe scuze pentru această disproporție dintre teorie și cunoaștere. Acum, dispunem de numărul celor care au murit, uneori cu precizie mai mare, alteori mai mică, dar destul de ancorat în realitate ca să arate caracterul distructiv al fiecăruia dintre regimuri. Prin politici de ucidere a unor civili sau prizonieri de război, Germania nazistă a asasinat în zona morții circa zece milioane de oameni (și poate, în total, unsprezece milioane), Uniunea Sovietică sub cârmuirea lui Stalin a asasinat în zona morții peste patru milioane de oameni (și, în total, cam șase milioane). Dacă se adaugă decesele previzibile care au rezultat din foamete, purificări etnice și perioadele lungi petrecute în lagăre, totalul stalinist se ridică la circa nouă milioane, iar cel nazist la circa douăsprezece milioane. Aceste numere mai mari nu pot fi exacte, și aceasta, nu în ultimul rând, din cauză că milioane de civili care au murit ca rezultat indirect al celui de-al Doilea Război Mondial au fost, într-un fel sau altul, victimele *ambelor* sisteme.

Partea cea mai afectată de ambele regimuri, nazist și stalinist, a fost cea a zonei morții: în termenii prezentului, Sankt Petersburg și marginea apuseană a Federației Ruse, cea mai mare parte a Poloniei, țările baltice, Bielorusia și Ucraina. Aici s-au suprapus parțial și au interacționat puterea și intenția criminală a regimurilor nazist și sovietic. Zona morții este importantă nu numai pentru că majoritatea victimelor locuiau acolo, ci și pentru că acolo a fost centrul principalelor politici care au ucis oameni din alte părți. De exemplu, germanii au omorât circa 5,4 milioane de evrei. Dintre aceștia, peste patru milioane erau din zona morții: evrei polonezi, sovietici, lituanieni și letoni. O mare parte dintre ceilalți erau evrei din țările est-europene. Cel mai mare grup de victime din rândurile evreilor care nu erau din

acea regiune, evreii maghiari, a fost în zona morții, la Auschwitz. Dacă luăm în considerare și România și Cehoslovacia, atunci evreii est-europeni reprezintă aproape nouăzeci la sută dintre victimele Holocaustului. Populațiile evreiești mai mici din Europa de Vest și de Sud au fost deportate în zona morții, ca să moară acolo.

Asemenea victimelor evrei, victimele neevrei erau fie originare din zona morții, fie au fost aduse acolo ca să moară. În lagărele de prizonieri de război, precum și la Leningrad și în alte orașe, germanii au ucis prin înfometare peste patru milioane de oameni. Cele mai multe, dar nu toate, dintre aceste victime ale politicilor de înfometare deliberată erau din zona morții; cam un milion erau cetățeni sovietici din afara zonei. Victimele politicilor staliniste de ucidere în masă locuiau pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, cel mai mare stat din istoria lumii. Cu toate acestea, Stalin a lovit cel mai dur ținuturile de la hotarele sovietice apusene, din zona morții. Sovieticii au ucis prin înfometare peste cinci milioane de oameni în timpul colectivizării, cei mai mulți dintre ei din Ucraina sovietică. Sovieticii au înregistrat uciderea a 681.691 de persoane în timpul Marii Terori din 1937–1938, dintre care un număr disproporționat de mare au fost țărani polonezi sovietici și ucraineni sovietici, două grupuri care locuiau în partea apuseană a Uniunii Sovietice și, prin urmare, în zona morții. Aceste cifre nu constituie în sine o comparație a sistemelor, dar sunt un punct de plecare, poate că obligatoriu.[4]

În mai 1941, Arendt a fugit în Statele Unite ale Americii, unde și-a folosit formidabila pregătire filozofică germană la cercetarea originilor celor două regimuri, național-socialist și sovietic. La câteva săptămâni după plecarea ei, Germania a invadat Uniunea Sovietică. În Europa ei, Germania nazistă și Uniunea Sovietică răsăriseră separat, iar apoi s-au aliat.

Europa lui Vasili Grossman, fondatorul unei a doua tradiții comparative, era una în care Uniunea Sovietică și Germania nazistă se aflau în război. Grossman, autor sovietic de literatură care a devenit corespondent de război sovietic, a văzut multe dintre bătăliile importante de pe frontul de est, precum și dovezile celor mai importante crime germane (și sovietice). La fel ca Arendt, a încercat să interpreteze în termeni generali uciderea în masă a evreilor de către germani în est. Pentru el, aceasta a însemnat, la început, nu o critică a modernității ca atare, ci o condamnare a fascismului și a Germaniei. Tocmai când Arendt publica *Originile totalitarismului*, Grossman se elibera din acest cadru politic în urma experienței personale privind antisemitismul din Uniunea Sovietică. A doborât atunci tabuurile unui veac întreg, punând crimele regimurilor nazist și sovietic pe aceleași pagini, în aceleași scene, în două romane a căror faimă a fost sporită de trecerea vremii. Intenția lui Grossman nu era să unifice analitic cele două sisteme într-o singură schemă sociologică (ca totalitarismul lui Arendt), ci mai curând să le elibereze de autojustificările lor ideologice și, prin aceasta, să ridice vălul de pe inumanitatea lor comună.

În *Viață și destin* (terminat în 1959, publicat în străinătate în 1980), Grossman l-a pus pe unul dintre eroi, un soi de nebun sfânt, să evoce dintr-o suflare împușcarea de către germani a evreilor din Bielorusia și canibalismul din Ucraina sovietică. În *Panta rhei* (neterminat la moartea lui Grossman, în 1964, publicat în străinătate în 1970), se folosește de familiaritatea cu scenele din lagărele de concentrare germane pentru a pomeni de foametea din Ucraina: „Copiii lor? S-au publicat prin ziare fotografii din lagărele nemțești, le-ai văzut? La fel erau: capetele ca niște ghiulele, gâturi subțiri ca de barză, la mâini și la picioare se vedea cum se îmbucă între ele toate oscioarele, niște schelete îmbrăcate în tifon galben.“* Grossman revine de mai multe ori la comparațiile naziști–sovietici, nu pentru a stârni controverse, ci pentru a crea o convenție.[5]

Vasili Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. de Janina Ianoși, Humanitas, București, 2077, p. 193 (*n. ed.*)

După cum exclamă unul dintre personajele lui Grossman, cheia național-socialismului și a stalinismului era capacitatea de a lipsi grupurile de ființe omenești de dreptul lor de a fi privite ca umane. De aceea, singurul răspuns era să declari fără încetare că acest lucru pur și simplu nu este adevărat. Evreii și culacii „oameni sunt și ei, oameni! Asta am început să înțeleg. Toți sunt oameni!"[*] Aceasta e literatura care acționează împotriva a ceea ce Hannah Arendt numește lumea fictivă a totalitarismului. Ea susținea că pot fi omorâți mulți oameni din cauză că unii conducători, ca Stalin și Hitler, își pot închipui o lume fără culaci sau fără evrei, și apoi fac lumea adevărată să se conformeze, fie și imperfect, viziunilor lor. Moartea își pierde greutatea morală, nu atât din pricină că este ascunsă, cât deoarece e pătrunsă de povestea care a declanșat-o. De asemenea, morții își pierd caracterul uman; sunt reîncarnați în mod inexorabil ca actori într-o dramă a progresului chiar și – sau, poate, mai ales – atunci când poveștii i se împotrivește un inamic ideologic. Grossman a scos victimele din cacofonia unui secol și a făcut ca vocile lor să poată fi auzite în polemica nesfârșită.

Prin urmare, de la Arendt și Grossman, împreună, vin două idei simple. În primul rând, o comparație legitimă între Germania nazistă și Uniunea Sovietică stalinistă trebuie nu doar să explice crimele, ci și să cuprindă umanitatea tuturor celor implicați în ele, adică victimele, făptașii, privitorii și conducătorii. În al doilea rând, o comparație legitimă trebuie să înceapă cu viața, nu cu moartea. Moartea nu este o soluție, nu este decât un subiect. Trebuie să fie o sursă de neliniște, niciodată de satisfacție. Și, mai presus de toate, nu trebuie să ofere înfloritura retorică ocolitoare care aduce povestea la un sfârșit clar. Dat fiind că viața dă sens morții, și nu invers, întrebarea importantă nu este „ce concluzie politică, intelectuală, literară sau psihologică poate fi trasă din existența masacrelor?". Concluzia este o falsă armonie, un cântec de sirenă care se preface că este cântec de lebădă.

Întrebarea importantă este: cum s-a putut (cum se poate) ca atât de multor vieți omenești să li se pună capăt cu violență?

*

[*] *Ibid.*, p. 143.

Și în Uniunea Sovietică, și în Germania nazistă utopiile care au fost promovate au fost compromise de realitate și apoi au fost transpuse în fapt ca masacru: în toamna anului 1932 de Stalin, iar în toamna anului 1941 de Hitler. Utopia lui Stalin a fost colectivizarea Uniunii Sovietice într-un răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. A lui Hitler a fost să cucerească Uniunea Sovietică în același interval de timp. Fiecare dintre ele pare, când privim înapoi, cumplit de greu de realizat. Și totuși, fiecare dintre ele a fost transpusă în fapt, sub acoperirea unei mari minciuni, chiar și după ce eșecul a devenit evident. Ființele omenești moarte ofereau argumente retrospective pentru corectitudinea politicii. Astfel, Hitler și Stalin au împărtășit o anumită politică a tiraniei: au declanșat catastrofe, i-au acuzat pe dușmanii aleși de ei și apoi s-au folosit de moartea câtorva milioane ca să arate că politicile lor erau necesare sau avantajoase. Fiecare dintre ei a avut o utopie transformatoare, un grup pe care să arunce vina când realizarea s-a dovedit imposibilă și apoi o politică de ucidere în masă care ar putea fi proclamată ca un fel de victorie-surogat.

Și în cazul colectivizării, și în cel al Soluției Finale, era nevoie de sacrificiu în proporții de masă pentru a apăra un conducător de ipoteza de neconceput a unei greșeli. După ce colectivizarea a stârnit împotrivire și foamete în Ucraina sovietică, Stalin a dat vina pe culaci, pe ucraineni și polonezi. După ce *Wehrmacht*-ul a fost oprit la Moscova și americanii au intrat în al Doilea Război Mondial, Hitler a dat vina pe evrei. Întocmai așa cum culacii, ucrainenii și polonezii au fost învinuiți că au încetinit construirea sistemului sovietic, evreii au fost învinovățiți că au împiedicat distrugerea lui. Stalin a fost cel care a ales colectivizarea, Hitler a fost cel care a ales războiul: dar era mai convenabil pentru ei și acoliții lor să pună pe umerii altcuiva răspunderea pentru catastrofele care au rezultat. Interpretarea lui Stalin a fost folosită pentru a justifica înfometarea Ucrainei și apoi împușcarea în masă a culacilor și a membrilor minorităților naționale; interpretarea lui Hitler a fost folosită pentru a justifica împușcarea și gazarea tuturor evreilor. După ce colectivizarea a făcut să moară de foame câteva milioane de oameni, acest fapt a fost invocat de Stalin ca dovadă a unei lupte de clasă victorioase. Când evreii au fost împușcați și gazați, Hitler a prezentat acest lucru, în termeni și mai clari, ca obiectiv în sine al războiului. Când războiul

a fost pierdut, Hitler a spus că uciderea în masă a evreilor este victoria sa.

Stalin avea capacitatea de a reformula utopiile. Stalinismul însuși era o repliere: de la impulsul spre revoluția europeană care i-a inspirat pe bolșevici în 1917 la apărarea Uniunii Sovietice, după ce acea revoluție nu s-a produs. După ce Armata Roșie nu a reușit să răspândească în Europa comunismul, în 1920 Stalin avea un plan de rezervă: socialismul avea să fie realizat într-o singură țară, Uniunea Sovietică. Când cincinalul său de construire a socialismului a declanșat un dezastru, el a condus acțiunea de înfometare a câteva milioane de oameni. Însă a explicat evenimentele ca parte a politicii, și a tras foloasele, ca tătuc temut al națiunii și ca personaj dominant din biroul politic. După ce a asmuțit NKVD-ul împotriva culacilor și a minorităților naționale, în 1937–1938, a explicat că acest lucru era necesar pentru siguranța patriei socialismului. După retragerea Armatei Roșii, în 1941, și, desigur, după victoria ei, în 1945, a făcut apel la naționalismul rus. Când a început Războiul Rece, el a dat vina pe evrei (și pe alții, firește) pentru vulnerabilitatea Uniunii Sovietice.

Și Hitler era capabil să-și revizuiască utopia. Zecile de milioane de morți avute în vedere în Planul Foamei și în *Generalplan Ost* au devenit milioanele de morți care au rezultat din politicile sale de înfometare și de deportări. În măsura în care războiul a impus o schimbare importantă a gândirii sale, aceasta a fost legată de natura a ceea ce naziștii numeau Soluția Finală. În loc să aștepte până la câștigarea războiului ca să „rezolve problema" evreiască, Hitler a adoptat o politică de exterminare încă din timpul războiului. Uciderea evreilor s-a intensificat în Uniunea Sovietică în luna iulie 1941, după ce trecuse o lună de război fără rezultate decisive, și s-a intensificat din nou când Moscova n-a căzut, în decembrie 1941. Politica de ucidere a anumiți evrei își avea inițial rădăcinile în retorica necesității militare și avea întrucâtva legătură cu planificarea politică și economică. Însă escaladarea ei după ce s-a schimbat situația militară și după ce acele planuri au fost abandonate sau modificate arată că eliminarea evreilor a fost pentru Hitler un scop în sine.

Ultima variantă a Soluției Finale nu a avut rostul, ca în cazul improvizațiilor lui Stalin, de a-l proteja pe conducător sau sistemul său. Nu era o etapă în planul logic, ci un element dintr-o viziune estetică. Justificările inițiale pentru uciderea evreilor au lăsat locul incantațiilor antisemite, mereu prezente, despre un complot evreiesc

universal, iar lupta împotriva lui era definiția însăși a virtuții germane. Pentru Stalin, lupta politică avea întotdeauna înțeles politic. Din acest punct de vedere, ceea ce a realizat el a fost aproape invers față de Hitler: în vreme ce Hitler a transformat o republică într-un imperiu colonial revoluționar, Stalin a transpus poetica marxismului revoluționar în politici obișnuite de durată. Conflictul de clasă al lui Stalin putea să fie totdeauna exprimat în public, ca fiind linia sovietică; lanțul care îi lega pe cetățenii sovietici și pe comuniștii din străinătate de persoana sa era unul logic. În cazul lui Hitler, lupta în sine era binele, iar lupta care îi distrugea pe evrei trebuia să fie bine-venită. A lor era vina dacă germanii erau învinși.

Stalin a reușit să-și realizeze lumea fictivă, dar să se rețină când a fost nevoie. Hitler, cu ajutorul unor parteneri capabili, ca Heinrich Himmler și Reinhard Heydrich, a trecut de la o lume fictivă la alta și a dus cu el cea mai mare parte a poporului german.

Numai acceptatea neșovăielnică a asemănărilor dintre sistemele nazist și sovietic permite înțelegerea diferențelor dintre ele. Ambele ideologii erau opuse liberalismului și democrației. În ambele sisteme politice, semnificația cuvântului „partid" a fost inversată: în loc să fie un grup printre alte grupuri aflate în competiție pentru putere, în conformitate cu regulile acceptate, a devenit grupul care stabilea regulile. Germania nazistă și Uniunea Sovietică au fost amândouă țări cu partid unic. În amândouă sistemele politice, partidul juca un rol conducător în privința ideologiei și a disciplinei sociale. Logica lui politică cerea excluderea celor din afară, iar elita sa economică era convinsă că anumite grupuri sunt inutile sau vătămătoare. În ambele guvernări, planificatorii economici presupuneau că există în zonele rurale mai mulți oameni decât este nevoie cu adevărat. Colectivizarea socialistă avea să scoată țăranii inutili din zonele rurale și să-i trimită în orașe sau la muncă în Gulag. Dacă mureau de foame, asta nu conta prea mult. Colonizarea de tip hitlerist proiecta uciderea prin înfometare și deportarea a zeci de milioane de oameni.[6]

Și economia nazistă, și cea sovietică se bazau pe colective care controlau grupurile sociale și le storceau resursele. Colhozul (gospodăria agricolă colectivă), instrumentul folosit de Stalin în 1930 pentru marea transformare a zonei rurale sovietice, a fost utilizat de autoritățile de ocupație germane din 1941. În orașele poloneze, lituaniene, letone și sovietice ocupate, germanii au adăugat un nou tip

de colectiv: ghetoul. Ghetourile evreiești urbane, cu toate că inițial aveau rolul de puncte de strămutare, au devenit zone de extorcare a bunurilor și a muncii evreiești. De obicei, autoritățile evreiești nominale, *Judenrat*-urile, își îndeplineau misiunea de adunare a „contribuțiilor" și de organizare a brigăzilor de muncă. Atât ghetourile, cât și colhozurile erau administrate de localnici. Și sistemul nazist, și cel sovietic au construit sisteme ample de lagăre de concentrare. Dacă ar fi putut, Hitler ar fi folosit lagărele sovietice pentru evrei și pentru alți pretinși dușmani, dar Germania n-a reușit să cucerească o parte destul de mare din Uniunea Sovietică pentru ca acest lucru să fie posibil.

Cu toate că instrumentele de exploatare locală arătau la fel, și uneori erau aceleași, slujeau viziuni diferite privind viitorul. În viziunea național-socialistă, inegalitatea dintre grupuri era inerentă și dezirabilă. Inegalitățile din lume – de exemplu, dintre o Germanie mai bogată și o Uniune Sovietică mai săracă – aveau să sporească. Sistemul sovietic, când s-a extins, a furnizat și altora versiunea sovietică a egalității. Nu a existat un plan mai dramatic decât acesta, iar asta a fost îndeajuns de dramatic. Dacă sistemul sovietic dădea peste nomazi, îi silea să se stabilească. Dacă dădea peste țărani, îi silea să furnizeze statului alimente. Dacă dădea peste naționalități, le elimina clasele superioare: prin cooptare, deportare sau asasinat. Dacă dădea peste societăți mulțumite, le silea să adopte sistemul sovietic drept cea mai bună dintre lumile posibile. În acest sens special, era integrator. În vreme ce germanii excludeau majoritatea locuitorilor din imperiul lor de la statutul de membru egal în stat, sovieticii includeau aproape pe oricine în versiunea lor despre egalitate.

Nici Stalin nu a vorbit mai puțin decât Hitler despre lichidări și epurări. Însă rațiunea stalinistă a eliminării trebuia întotdeauna să aibă a face cu apărarea statului sovietic sau cu mersul înainte al socialismului. În stalinism, masacrul nu putea fi nimic mai mult decât o apărare reușită a socialismului, sau un element dintr-o poveste despre progresul către socialism; nu era niciodată victoria politică însăși. Stalinismul era un proiect de autocolonizare, extins când o permitau împrejurările. În schimb, colonizarea nazistă era total dependentă de cucerirea imediată și deplină a unui uriaș imperiu răsăritean, care ar fi făcut Germania antebelică să pară pitică. Condiția obligatorie a acestei acțiuni era anihilarea a zeci de milioane de civili. În practică, germanii au ucis în general oameni care nu erau

germani, în vreme ce sovieticii ucideau, de obicei, oameni care erau cetățeni sovietici.

Sistemul sovietic a fost cel mai ucigaș când Uniunea Sovietică nu a fost în război. În schimb, naziștii au ucis doar câteva mii de oameni înainte de începerea războiului. În timpul războiului de cucerire, Germania a omorât milioane de oameni cu mai mare iuțeală decât orice stat din istorie (până în acel moment).[7]

La mare distanță în timp, putem alege să comparăm sau nu sistemele nazist și sovietic. Sutele de milioane de europeni care au fost afectați de ambele regimuri nu s-au bucurat de acest lux.

Comparațiile dintre conducători și sisteme au început în momentul în care Hitler a ajuns la putere. Din 1933 până în 1945, sute de milioane de europeni au fost siliți să cântărească ceea ce știau despre național-socialism și despre stalinism când au luat hotărâri care, de mult prea multe ori, aveau să le hotărască soarta. Acest lucru era adevărat pentru șomerii din Germania la începutul anului 1933, când au trebuit să hotărască dacă votează pentru social-democrați, comuniști sau naziști. Era adevărat, în aceeași epocă, pentru țăranii ucraineni care mureau de foame, dintre care unii sperau într-o invazie germană care să-i scape de nenorocire. Era adevărat pentru politicienii europeni din cea de-a doua jumătate a anilor '30, puși în fața hotărârii de a intra sau nu în fronturile populare ale lui Stalin. Dilema a fost trăită intens în Varșovia din acei ani, când diplomații polonezi căutau să se țină la distanță egală de puternicii lor vecini germani și sovietici, în nădejdea de a evita războiul.

Când germanii și sovieticii au invadat Polonia, în 1939, a trebuit ca ofițerii polonezi să decidă cui să se predea, iar evreii polonezi (și alți cetățeni polonezi) să hotărască dacă să fugă sau nu în cealaltă zonă de ocupație. După ce Germania a invadat Uniunea Sovietică, în 1941, unii prizonieri de război sovietici au pus în balanță riscurile colaborării cu germanii cu posibilitatea de a muri de foame în lagărele de prizonieri de război. Tinerii bieloruși au fost siliți să decidă dacă se alătură partizanilor sovietici sau poliției germane – înainte de a se face presiuni asupra lor dintr-o parte sau din cealaltă. În 1942, evreii din Minsk au fost siliți să aleagă între a rămâne în ghetou sau a fugi în pădure, la partizanii sovietici. Comandanții Armatei Naționale din Polonia anului 1944, *Armia Krajowa*, au trebuit să hotărască dacă să încerce să elibereze ei înșiși Varșovia de germani

sau să-i aștepte pe sovietici. Cei mai mulți dintre supraviețuitorii foametei din Ucraina anului 1933 au avut parte mai târziu de ocupația germană; cei mai mulți dintre supraviețuitorii lagărelor germane unde se murea de foame în anul 1941 s-au întors în Uniunea Sovietică a lui Stalin; cei mai mulți dintre supraviețuitorii Holocaustului care au rămas în Europa au avut parte și ei de comunism.

Acești europeni, care au locuit în zone critice din Europa într-un moment critic, au fost condamnați să compare. Noi avem posibilitatea, dacă vrem, să privim izolat cele două sisteme; oamenii care au trăit în ele au avut parte de suprapunerea și de interacțiunea lor. Regimurile nazist și sovietic au fost uneori aliate, ca la ocuparea comună a Poloniei. Uneori, ca dușmane, au avut scopuri compatibile: ca atunci când Stalin a hotărât să nu-i ajute pe răsculații din Varșovia, în 1944, lăsându-i astfel pe germani să omoare oameni care mai târziu s-ar fi împotrivit cârmuirii comuniste. Asta e ceea ce François Furet a numit „complicitatea beligerantă" dintre ele. Adesea, germanii și sovieticii se stimulau unii pe alții la escaladări care au costat mai multe vieți decât ar fi făcut-o în sine politicile fiecăruia dintre state. Războiul de partizani a fost pentru fiecare din cei doi conducători ocazia supremă de a-l atrage pe celălalt în brutalități și mai mari. Începând cu 1942, Stalin a încurajat acțiunile de gherilă în Bielorusia sovietică ocupată, știind că aceasta va atrage represalii masive împotriva propriilor cetățeni. Hitler s-a bucurat de ocazia de a ucide „pe oricine ne aruncă fie și numai o privire chiorâșă".[8]

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, zona morții n-a avut de răbdat o invazie, ci două ori trei, nu un regim de ocupație, ci două sau trei. Masacrarea evreilor a început când germanii au intrat pe teritorii pe care Uniunea Sovietică le anexase cu numai câteva luni înainte, din care deportase zeci de mii de oameni cu numai câteva săptămâni înainte și în care împușcase mii de prizonieri cu numai câteva zile înainte. *Einsatzgruppen* germane au putut să mobilizeze mânia locală stârnită de uciderea prizonierilor de către NKVD-ul sovietic. Cei douăzeci de mii de evrei uciși în aceste pogromuri au fost doar o parte foarte mică, mai puțin de unu la sută, din victimele Holocaustului. Însă tocmai suprapunerea parțială dintre puterea sovietică și cea germană le-a permis naziștilor să-și propage descrierea bolșevismului ca pe un complot evreiesc.

Și alte episoade ale masacrelor au fost rezultatul aceleiași acumulări a cârmuirii naziste și sovietice. În Bielorusia ocupată, bielorușii

au omorât alți bieloruși, unii dintre ei ca polițiști în slujba germanilor, alții ca partizani sovietici. În Ucraina ocupată, unii polițiști au fugit din slujba germanilor și s-au alăturat unităților de partizani naționaliști. Apoi, acești oameni au ucis zeci de mii de polonezi și de ucraineni de-un neam cu ei, în numele revoluției sociale și naționale. Și acest gen de acumulare putea să afecteze, și chiar să curme, viețile a milioane de oameni care se aflau la mii de kilometri de zona morții. Mulțimi de cetățeni sovietici au fugit din zona morții spre Răsărit, spre centrul statului sovietic, care nu era pregătit să-i primească. Rata deceselor în Gulag a crescut spectaculos în timpul războiului, în urma penuriei de alimente și a problemelor logistice asociate cu invazia germană. Ca urmare, au murit peste o jumătate de milion de oameni, victime ale războiului și ale ambelor regimuri.

Și totuși, impactul ocupației continue și multiple a fost mai dramatic în teritoriile pe care Hitler i le-a acordat lui Stalin prin protocolul secret, pactul de neagresiune din 1939, și apoi le-a luat înapoi în primele zile ale invaziei din 1941, și le-a pierdut iarăși în 1944. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, aceste teritorii erau: Estonia, Letonia și Lituania independente și partea de est a Poloniei. Cu toate că aceste țări erau guvernate de regimuri naționaliste autoritariste, iar naționalismul popular era cu siguranță în creștere, numărul de oameni uciși fie de stat, fie în conflicte civile în anii '30 nu a fost decât de câteva mii în toate aceste țări luate la un loc. Sub guvernarea sovietică, între 1939 și 1941, sute de mii de oameni din această zonă au fost deportați în Kazahstan și Siberia și alte zeci de mii au fost împușcați. Regiunea a fost centrul așezărilor evreiești din Europa, iar evreii de acolo au fost prinși în capcană când germanii au invadat partea de curând extinsă a Uniunii Sovietice, în 1941. Aproape toți evreii băștinași au fost uciși. Acela a fost spațiul în care partizanii ucraineni i-au epurat pe polonezi în 1943, înainte ca trupele sovietice să-i epureze începând cu anul 1944 atât pe ucraineni, cât și pe polonezi.

Această zonă, la est de linia Molotov–Ribbentrop, a fost locul în care a început Holocaustul *și* cel în care sovieticii și-au extins în două rânduri hotarele către apus. În această fâșie anume din zona morții s-au petrecut cele mai multe dintre persecuțiile NKVD-ului din anii '40, ca și peste un sfert din totalul masacrelor germane împotriva evreilor, ca și o purificare etnică masivă. Europa liniei Molotov–Ribbentrop a fost o coproducție sovieto-nazistă.

Transformările avute în vedere de Hitler și de Stalin au fost economice, iar consecințele politicilor lor economice au fost simțite cel mai dureros în zona morții. Cu toate că ideologiile național-socialistă și stalinistă erau diferite în esență, planificatorii naziști și sovietici se ocupau de unele probleme economice fundamentale, iar conducătorii nazist și sovietic trăiau în aceeași economie politică mondială pe care au căutat s-o schimbe. Ideologia nu poate funcționa fără economie, iar economia din acel moment și loc ținea foarte mult de controlarea teritoriului. Munca animalelor și a oamenilor continua să acționeze plugurile și armatele. Capitalul era pe atunci mai puțin mobil și mai redus. Hrana era o resursă naturală, așa cum erau petrolul și mineralele și metalele prețioase. Globalizarea fusese oprită de Primul Război Mondial, iar comerțul liber fusese frânat apoi de Marea Criză.

Din punct de vedere marxist, societățile țărănești nu aveau dreptul la existență în lumea modernă. Din perspectiva nazistă, țăranii slavi (dar nu și fermierii germani) erau inutili. Fermierii germani aveau să recucerească pământul fertil cu sudoarea lor și cu sângele altora. Acestea erau perspectivele ideologice, desigur: dar, la fel ca toate ideologile, răsăreau dintr-o anumită înțelegere a intereselor economice căreia i se adresau. Când teoria a fost pusă în practică, colonizarea nazistă și autocolonizarea sovietică puteau funcționa doar când interesele economice și ipotezele ideologice păreau să se confirme reciproc. Conducătorii, planificatorii și ucigașii aveau nevoie în aceeași măsură de priveliștea aurului și de mirosul cernelii. Politicile de masacrare ale lui Hitler și Stalin prezentau trei dimensiuni economice: (1) ca elemente ale unor planuri mărețe de transformare politico-economică, (2) ca motive ale modulării (crescătoare și descrescătoare) a politicilor de masacrare și (3) ca jefuire a oamenilor de rând, în timpul masacrelor și după ele.

În planul măreț al lui Stalin, colectivizarea agriculturii avea rostul de a transforma Uniunea Sovietică într-o putere industrială, mai mult sau mai puțin între hotarele prezente. Colectivizarea a adus foamete, pe care Stalin a îndreptat-o cu bună știință împotriva ucrainenilor. De asemenea, a contribuit la Marea Teroare, care îi viza, în primul rând, pe țăranii înstăriați care ar fi putut trece de partea unei puteri străine invadatoare. Planul măreț al lui Hitler a fost mai mult sau mai puțin invers. Începea cu o teroare peste hotare, în care să fie anihilați oamenii pe care el îi considera conducători ai

Uniunii Sovietice, și astfel să fie doborât regimul. Apoi, avea să exploateze gospodăriile colective pentru a dirija un surplus de grâne către Germania. Pe termen lung, avea să creeze la hotare un imperiu imens cârmuit de germani, lipsit de evrei și cu puțini slavi, reduși la sclavie. Hitler a vrut întotdeauna să curețe Europa de evrei. Dar n-ar fi ajuns să cârmuiască și n-ar fi putut să ucidă milioanele de evrei din Polonia, Uniunea Sovietică și țările baltice dacă nu ar fi încercat să transpună în fapt prin forța armată această viziune colonială în Răsărit.

Când Hitler și Stalin au trebuit să decidă cine urma să suporte consecințele penuriei, planificate sau neplanificate, ei și-au dezvăluit și prioritățile ideologice. Pentru Stalin, profiturile din exporturile de grâne din 1933 au fost mai importante decât viețile a milioane de țărani. A hotărât să moară țăranii și a decis care dintre ei să moară în numărul cel mai mare: locuitorii Ucrainei sovietice. Grânele care le-ar fi putut salva viața au fost expediate în sud cu trenul, sub ochii lor, către porturile de la Marea Neagră. *Wehrmacht*-ul s-a găsit în situația de a captura un număr uriaș de soldați sovietici în toamna lui 1941. Cei mai mulți dintre ei aveau să moară de foame sau de bolile legate de ea. Și totuși, chiar și în dulaguri și stalaguri, în care regula era uciderea generală, erau vizibile unele priorități: evreii erau împușcați pe loc, în cazul rușilor și bielorușilor era mai mare probabilitatea de a fi lăsați să moară de foame, iar în cazul etnicilor germani (și apoi ucraineni) era mai mare probabilitatea de a fi selectați pentru muncă.

Ba chiar este vizibil un anumit grad de adaptare la împrejurări în politica germanilor față de evrei. Dintotdeauna intenția lui Hitler a fost eliminarea evreilor din Europa, iar uciderea lor a fost o politică explicită începând de la sfârșitul anului 1941. Și totuși, chiar și o politică de nimicire a putut să fie adaptată la cerințele economice ale momentului. De exemplu, în toamna lui 1941 evreii din Minsk au supraviețuit ca să confecționeze haine și încălțăminte de iarnă pentru *Wehrmacht*-ul ajuns la ananghie. Evident, nu era vorba despre vreun gest omenos: Hitler își trimisese soldații la luptă fără echipament de iarnă, iar nevoia de a-i împiedica să moară de frig a depășit pe moment nevoia imperativă de a omorî evreii. Cei mai mulți dintre acești lucrători evrei au fost apoi omorâți. În vara lui 1942, nevoia de hrană a fost mai presantă decât nevoia de mână de lucru, ceea ce a devenit un argument pentru accelerarea politicii de gazare

a evreilor din Polonia ocupată. După 1943, munca a părut mai importantă decât hrana, și unii dintre evreii care supraviețuiseră au fost lăsați să trăiască mai mult, să fie exploatați până la epuizare, în loc să fie împușcați sau gazați.

Uciderea în masă a permis jaful și avansarea pe scara socială. Acest lucru i-a legat de regimul respectiv, și uneori de ideologia lui, pe cei care au tras foloasele. Deportarea țăranilor mai bogați din Uniunea Sovietică, în 1930, a permis furtul bunurilor lor, așa cum s-a întâmplat peste zece ani cu deportarea elitei poloneze. Marea Teroare le-a permis cadrelor mai tinere din partid să avanseze în carieră după ce superiorii lor au fost împușcați sau deportați. Holocaustul le-a permis neevreilor să pună mâna pe casele și apartamentele evreilor. Desigur, și regimurile însele au furat. Polonezii și alți est-europeni care au luat bunurile evreilor s-au pomenit adesea că le sunt luate propriile bunuri de către germani. Ofițerii polonezi de la Katyń au fost siliți să se despartă de ceasuri și de verighete înainte de a fi împușcați. Copiii germani purtau șosetele copiilor evrei împușcați la Minsk, bărbații germani purtau ceasurile bărbaților evrei împușcați la Babi Iar, femeile germane purtau hainele de blană ale evreicelor împușcate la Malâi Trostianeț.

Tzvetan Todorov a afirmat că, „date fiind obiectivele pe care și le propuseseră, opțiunile lui Stalin și Hitler au fost, din păcate, raționale". Acest lucru nu a fost adevărat întotdeauna, dar a fost adevărat de multe ori. Caracterul rațional, în sensul la care se referea, care e și sensul restrâns folosit în economie, se referă doar la faptul că cineva alege mijloacele corecte pentru a atinge un scop. Nu are nimic a face cu scopul în sine, cu ceea ce doreau conducătorii. Obiectivele politice trebuie să fie judecate separat, pe baza unor criterii etice. Discuțiile despre caracterul rațional sau irațional nu pot înlocui discuțiile despre bine și rău. Atenția acordată de naziști (și de sovietici) economiei nu atenuează din punct de vedere moral crimele regimurilor lor. De fapt, dezvăluie indiferența amândurora față de viața omului, ceea ce este un lucru oribil, la fel cu orice alt aspect al cârmuirii lor. Reducerea la cifre și jaful sunt, de fapt, motive și mai mari de condamnare morală. Considerentele economice nu înlocuiesc o ideologie de rasism ucigaș. Mai degrabă îi confirmă și îi ilustrează puterea.[9]

În acțiunea de colonizare, ideologia interacționează cu economia: în administrare, ea interacționează cu oportunismul și cu teama. În

ambele cazuri, nazist și sovietic, perioadele de masacre au fost, în același timp, perioade de randament administrativ entuziast, sau cel puțin neschimbat. Aspectul cel mai apropiat de rezistență din partea unui aparat birocratic s-a petrecut la începutul epocii masacrelor, în Ucraina sovietică, în rândurile activiștilor de partid ucraineni care au încercat să facă rapoarte despre foamete. Au fost reduși rapid la tăcere, prin amenințarea cu excluderea din partid, arestare și deportare. Unii dintre cei care cutezaseră să aibă îndoieli au devenit atunci militanți fervenți ai înfometării. În timpul Marii Terori din 1937–1938 și în primul val de masacrare a evreilor, în 1941, semnalele de sus au dus la asasinatele de jos și, adesea, la cereri de creștere a cotelor. În aceeași perioadă, NKVD-ul a fost supus epurării. În 1941, în partea apuseană a Uniunii Sovietice, ofițerii SS, la fel cu ofițerii NKVD cu câțiva ani înainte, s-au întrecut între ei să ucidă mai mulți oameni, și astfel să-și demonstreze competența și loialitatea. Viețile omenești au fost reduse la momentul plăcut al raportului făcut de un subordonat superiorului său.

Desigur, SS și NKVD erau un fel de elite, anume alese și pregătite ideologic. Când au fost folosite alte feluri de cadre (polițiști, soldați, colaboratori locali), a fost nevoie uneori de ceva mai mult decât de un simplu semnal de sus. Și Hitler, și Stalin se pricepeau de minune să pună organizațiile în fața unor dileme morale în care masacrul părea să fie răul cel mai mic. Membrii de partid ucraineni au șovăit în 1932 să rechiziționeze grânele, dar și-au dat seama că propriile cariere și vieți depindeau de îndeplinirea obiectivului. Nu toți ofițerii *Wehrmacht*-ului erau înclinați să înfometeze orașele sovietice: însă când și-au dat seama că au de ales între civilii sovietici și propriii oameni, au luat decizia care părea evidentă. În rândul popoarelor, retorica războiului – sau, mai exact, a auto-apărării preventive – a fost convingătoare, sau cel puțin destul de convingătoare ca să preîntâmpine împotrivirea[10].

În deceniile scurse de la sfârșitul epocii masacrelor din Europa s-a pus o mare parte din răspundere pe umerii „colaboratorilor". Exemplul clasic de colaborare este cel al cetățenilor sovietici care i-au slujit pe germani ca polițiști sau gardieni în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, printre îndatoririle cărora se număra uciderea evreilor. Aproape nici unul dintre acești oameni nu a colaborat din motive ideologice, și doar puțini dintre ei au avut motive politice evidente în vreun fel. Desigur, unii dintre colaboratori erau motivați

de o afiliere politică cu regimul de ocupație: de exemplu, lituanienii naționaliști care fugiseră de ocupația sovietică și pe care germanii i-au adus cu ei în Lituania în 1941. În Europa de Est, e greu de găsit vreo colaborare politică cu germanii care să nu fie legată de o experiență precedentă a cârmuirii sovietice. Dar, chiar dacă au contat politica sau ideile, a fost imposibilă alinierea ideologică. Naziștii nu-i puteau considera pe negermani egalii lor, și nici un naționalist negerman care se respecta n-ar fi acceptat pretenția nazistă de superioritate rasială germană. Între naziști și naționaliștii locali, a existat adesea o suprapunere parțială a ideologiei și a intereselor legate de distrugerea Uniunii Sovietice și (mai rar) de omorârea evreilor. Mult mai mulți colaboratori pur și simplu au spus ce trebuie, sau n-au spus nimic și au făcut ce li s-a spus.

Polițiștii locali care i-au slujit pe germani în teritoriile ocupate ale Ucrainei sovietice sau Bielorusiei sovietice aveau în cadrul regimului puțină putere, sau deloc. Nu erau chiar pe treapta cea mai de jos: evreii erau dedesubtul lor, desigur, așa cum erau și oamenii care nu erau polițiști. Dar erau destul de jos ca să fie nevoie de mai puține (nu de mai multe) explicații ale comportamentului decât în cazul SS-iștilor, membrilor partidului, soldaților și polițiștilor. Acest fel de cooperare locală este la fel de previzibilă ca supunerea față de autorități, dacă nu chiar mai mult. Germanii care au refuzat să-i împuște pe evrei nu au suferit consecințe grave. În schimb, localnicii care au hotărât să nu se alăture poliției sau care au ales să-și dea demisia din rândurile ei s-au confruntat cu riscuri pe care nu le-au avut germanii: înfometarea, deportarea și munca silnică. Un prizonier de război sovietic care accepta oferta de colaborare cu germanii putea scăpa de moartea prin înfometare. Un țăran sovietic care lucra pentru poliție știa că va putea să rămână acasă ca să obțină recolta și că familia sa nu va flămânzi. Acesta era oportunismul negativ, speranța de a evita o soartă și mai rea. Polițiștii evrei din ghetou exemplificau o versiune extremă a oportunismului negativ – chiar dacă, în cele din urmă, opțiunea lor nu a salvat pe nimeni, nici măcar pe ei înșiși.

În cadrul sistemului sovietic, categoria de „colaborator" este mai greu de definit. Spre deosebire de germani, sovieticii au omorât un număr mai mare de civili pe timp de pace decât pe timp de război, și de obicei nu au ocupat un teritoriu mult timp fără să-l anexeze Uniunii Sovietice sau să-i ofere suveranitate formală. Acestea fiind

spuse, în Uniunea Sovietică unele politici au fost denumite „campanii" sau „războaie" De exemplu, în această atmosferă activiștii Partidului Comunist Ucrainean au fost puși să-i înfometeze pe cei de același neam cu ei. Indiferent dacă rechiziționarea alimentelor de la cei înfometați este sau nu numită „colaborare", este un exemplu spectaculos de regim care generează colaborare la o politică de ucidere a vecinilor. Moartea prin înfometare este urâtă, brutală și îndelungată, iar activiștii de partid și oficialitățile locale au fost siliți să privească totul și să aducă moartea unor oameni pe care îi cunoșteau. Hannah Arendt considera că perioadele de foamete provocate de colectivizare reprezintă începutul unei izolări morale, deoarece oamenii descopereau că sunt neputincioși în fața statului modern puternic. În concepția lui Leszek Kołakowski, aceasta nu era decât o jumătate de adevăr. Implicarea aproape tuturor oamenilor în foamete, pe post de colectori sau de consumatori de hrană, a creat o „nouă specie de unitate morală".[11]

Dacă oamenii ar fi slujit regimurile doar pentru că își urmau preferințele ideologice anterioare, ar fi existat puțină colaborare. Cei mai mulți dintre colaboratorii naziștilor din zona morții fuseseră educați în Uniunea Sovietică. În zona de la estul liniei Molotov–Ribbentrop, unde independența națională a cedat mai întâi în fața cârmuirii sovietice, și abia apoi germane, unii oameni au colaborat cu germanii din cauză că deja colaboraseră cu sovieticii. Când ocupația sovietică a lăsat locul ocupației germane, cei care fuseseră milițieni sovietici au devenit polițiști în slujba germanilor. Localnicii care colaboraseră cu sovieticii în 1939–1941 știau că se pot purifica în ochii naziștilor dacă ucid evrei. Unii partizani ucraineni naționaliști îi slujiseră înainte și pe germani, și pe sovietici. În Bielorusia, simplul hazard a hotărât adesea care dintre tineri s-a alăturat partizanilor sovietici și care s-a alăturat poliției germane. Foștii soldați sovietici, îndoctrinați în comunism, au alcătuit personalul din centrele de exterminare ale germanilor. Făptuitori ai Holocaustului, îndoctrinați în rasism, li s-au alăturat partizanilor sovietici.

Ideologiile îi ispitesc și pe cei care le resping. Ideologia, când timpul sau partinitatea o despoaie de legăturile sale politice și economice, devine o formă moralizatoare de explicare a masacrelor, formă care îi separă confortabil pe cei care explică de cei care ucid. E convenabil să-l privești pe făptuitor ca pe cineva care pur și simplu are

o idee greșită, așa încât, din acest motiv, este diferit. E liniștitor să ignori importanța economiei și complicațiile politicii, factori care ar putea, de fapt, să le fie comuni făptuitorilor din istorie și celor care le privesc după aceea acțiunile. Este mult mai atrăgător, cel puțin în Occidentul din zilele noastre, să te identifici cu victimele decât să înțelegi cadrul istoric pe care ele l-au împărțit în zona morții cu făptuitorii și cu cei care priveau de pe margine. Identificarea cu victima confirmă o separare radicală de făptuitor. Gardianul care pornește instalația la Treblinka sau ofițerul NKVD care apasă pe trăgaci nu sunt eu, el este persoana care a omorât pe cineva ca mine. Și totuși, nu e limpede dacă această identificare cu victimele aduce sau nu multe informații, ori dacă acest fel de înstrăinare față de ucigaș este sau nu o postură etică. Nu este deloc evident că reducerea istoriei la piese de teatru moralizatoare îl face pe cineva să fie moral.

Din păcate, revendicarea statutului de victimă nu aduce în sine opțiuni etice solide. Și Stalin, și Hitler au pretins pe tot parcursul carierei lor că sunt victime. Au convins milioane de oameni că și ei au fost victime: ale unui complot internațional capitalist sau evreiesc. În timpul invaziei germane în Polonia, soldatul german credea că grimasa morții la un polonez este o dovadă a urii iraționale a polonezilor față de germani. În timpul foametei, un comunist ucrainean s-a trezit încolțit de flămânzii cadaverici de pe pragul ușii sale. Amândoi s-au descris ca victime. Nici unul dintre marile războaie sau masacre din secolul al XX-lea nu a început fără ca agresorii sau făptuitorii să-și clameze mai întâi nevinovăția sau statutul de victimă. În secolul al XXI-lea, vedem al doilea val de războaie de agresiune cu revendicări de victimă, în care conducătorii nu numai că își prezintă popoarele ca victime, dar fac referire explicită la masacrele din secolul al XX-lea. Se pare că omul are o capacitate nelimitată de transformare subiectivă în victimă, iar cei care cred că sunt victime pot fi motivați să săvârșească acte de mare violență. Polițistul austriac care a împușcat sugari la Moghilev își închipuia ce le-ar face sovieticii copiilor săi.

Victimele erau oameni; o identificare reală cu ei ar fi implicat încercarea de a le înțelege viața, mai degrabă decât moartea. Prin definiție, victimele sunt moarte și nu se pot apăra de felul în care alții se folosesc de moartea lor. E ușor să justifici politici sau identități prin moartea victimelor. E mai puțin atrăgător, dar mai imperativ din punct de vedere moral, să înțelegi acțiunile făptașilor. La urma urmei, pericolul moral nu este niciodată să devii victimă, ci să devii

făptuitor sau privitor de pe margine. E tentant să zici că un ucigaș nazist depășește limitele înțelegerii. Politicieni și intelectuali remarcabili – de exemplu, Edvard Beneš și Ilya Ehrenburg – au cedat acestei tentații în timpul războiului. Președintele cehoslovac și scriitorul sovieto-iudeu au justificat astfel răzbunarea împotriva germanilor. Cei care îi numesc pe alții suboameni sunt ei înșiși suboameni. Și totuși, a nega unei ființe omenești caracterul ei omenesc înseamnă a face imposibilă etica.[12]

Ca să reziști acestei tentații de a crede că alți oameni sunt inumani trebuie să faci un pas către poziția nazistă, nu să te îndepărtezi de ea. Dacă îi consideri pe alți oameni de neînțeles înseamnă că renunți la încercarea de a înțelege și, astfel, că abandonezi istoria.

Dacă îi dai deoparte pe naziști sau pe sovietici ca fiind dincolo de preocupările omenești sau de înțelegerea istorică, nu faci decât să cazi în capcana lor morală. Calea mai sigură este să-ți dai seama că motivele lor de a ucide în masă, oricât de tare ne-ar revolta pe noi, pentru ei aveau sens. Heinrich Himmler a spus că e bine să vezi o sută sau cinci sute, sau o mie de cadavre zăcând unul lângă altul. Ceea ce voia el să spună era că a ucide pe cineva înseamnă sacrificarea purității propriului suflet și că acest sacrificiu îl așază pe ucigaș la un nivel moral superior. Aceasta era expresia unui anumit tip de devotament. Era o exemplificare, chiar dacă extremă, a unei valori naziste care nu ne este cu totul străină nici nouă: sacrificiul individului în numele comunității. Hermann Göring a spus că numele conștiinței sale este Adolf Hitler. Pentru germanii care îl acceptau pe Hitler ca *Führer*-ul lor, credința era foarte importantă. Obiectul credinței lor nu putea fi mai prost ales, însă nu putem nega capacitatea lor de a crede în cineva. Gandhi a fost cel care a făcut observația că răul depinde de bine, în sensul că aceia care se adună pentru a săvârși fapte rele trebuie să-și fie devotați unul altuia și să creadă în cauza lor. Devotamentul și credința nu i-au făcut pe germani buni, dar i-au făcut cu adevărat umani. La fel cu oricine altcineva, ei au avut acces la gândirea etică, chiar dacă propria lor gândire a fost îngrozitor de eronată.[13]

Și stalinismul a fost un sistem în aceeași măsură moral și politic, în care nevinovații și vinovații erau categorii atât psihice, cât și juridice, iar gândirea morală era omniprezentă. Un tânăr activist de partid ucrainean care le lua înfometaților hrana era convins că astfel contribuie la triumful socialismului: „Credeam pentru că voiam

să cred." Sensibilitatea sa era morală, chiar dacă era greșită. Pe când Margarete Buber-Neuman se afla în Gulag, în Karaganda, unul dintre ceilalți prizonieri i-a spus că „Nu poți face omletă fără să spargi câteva ouă". Mulți staliniști și simpatizanții lor au explicat că victimele perioadelor de foamete și ai Marii Terori erau necesare construirii unui stat sovietic drept și sigur. Amploarea însăși a deceselor părea să întărească această speranță.

Și totuși, justificarea romantică a asasinatelor în masă – prin prezentarea răului, descris corect, drept binele viitor – e pur și simplu greșită. Poate că ar fi fost cu mult mai bine să nu se facă nimic. Sau poate că printr-o politică mai blândă ar fi ajutat mai mult la realizarea obiectivelor dorite. A crede că o suferință imensă trebuie să fie asociată cu un progres mai mare înseamnă a accepta un soi de tainic masochism: prezența durerii e semnul unui bine imanent sau emergent. A duce tu însuți mai departe acest tip de raționament înseamnă sadism greu de înțeles: dacă am produs durere a fost pentru că exista un scop superior, pe care îl cunoșteam. Dat fiind că Stalin reprezenta biroul politic, care reprezenta comitetul central, care reprezenta partidul, care reprezenta clasa muncitoare, care reprezenta istoria, el avea dreptul special să vorbească despre lucrurile necesare din punct de vedere istoric. Acest statut i-a permis să se absolve singur de orice răspundere și să dea vina pe alții pentru eșecurile sale.[14]

Nu poate fi negat faptul că uciderea în masă prin înfometare a adus un anumit tip de stabilitate politică. Întrebarea trebuie să fie: acesta e oare tipul de pace dorit sau care ar trebui să fie dorit? Masacrele îi leagă, într-adevăr, pe făptași de cei care le-au dat ordinele. Acesta e oare tipul corect de loialitate politică? Teroarea consolidează, într-adevăr, un anumit tip de regim. Acesta e oare genul de regim preferabil? Uciderea civililor este în interesul anumitor tipuri de conducători. Întrebarea nu este dacă toate acestea sunt sau nu adevărate din punct de vedere istoric; întrebarea este ce anume e de dorit. Conducătorii aceștia sunt oare conducători buni, iar regimurile acestea sunt oare regimuri bune? Dacă nu, atunci întrebarea este: cum pot fi prevenite politicile de acest fel?

Cultura noastră contemporană a comemorării consideră de la sine înțeles că aducerea-aminte împiedică crima. Dacă oamenii au murit într-un număr atât de mare, e tentant să crezi că ei trebuie

să fi murit pentru ceva cu valoare transcendentă care, asemenea unei fotografii, poate fi expus, developat și păstrat așa cum se face cu orice amintire politică. Atunci transcendentul devine național. Milioanele de victime trebuie să fi murit pentru ca Uniunea Sovietică să poată câștiga un Mare Război pentru Apărarea Patriei, sau pentru ca America să poată câștiga un război drept. A trebuit ca Europa să-și învețe lecția pacifistă, a trebuit ca Polonia să-și aibă legenda libertății, a trebuit ca Ucraina să-și aibă eroii, a trebuit ca Bielorusia să-și dovedească virtutea, a trebuit ca evreii să-și împlinească destinul sionist. Însă toate aceste justificări ulterioare, cu toate că transmit adevăruri importante despre politicile naționale și psihologiile naționale, au prea puțin a face cu memoria ca atare. Noi ne amintim de morți, dar morții nu își amintesc. Altcineva deținea puterea și altcineva a hotărât cum să moară ei. Mai târziu, altcineva hotărăște de ce. Când crimei i se conferă un înțeles, există riscul ca mai multă crimă să aducă mai mult înțeles.

Aici e, poate, unul dintre scopurile istoriei, undeva între actul morții și permanenta sa reinterpretare. Numai o istorie a masacrelor poate să unească cifrele cu amintirile. Fără istorie, amintirile devin particulare, ceea ce în zilele noastre înseamnă naționale; iar cifrele devin publice – cu alte cuvinte, un instrument în competiția internațională pentru statutul de martir. Amintirea este a mea, și am dreptul să fac ce vreau cu ea; cifrele sunt obiective, și trebuie să-mi accepți socotelile, indiferent dacă îți plac sau nu. Acest raționament îi permite naționalistului să se îmbrățișeze singur cu un braț și să-și pocnească vecinul cu celălalt braț. După ce s-a sfârșit cel de-al Doilea Război Mondial, și apoi din nou după sfârșitul comunismului, naționaliștii din întreaga zonă a morții (și de dincolo de ea) s-au dedat exagerării cantitative a statutului de victimă, reclamând prin aceasta pentru ei înșiși acoperământul nevinovăției.

În secolul al XXI-lea, conducătorii ruși și-au asociat țara cu numărul mai mult sau mai puțin oficial al victimelor sovietice din cel de-al Doilea Război Mondial: nouă milioane de decese din rândurile militarilor și între paisprezece și șaptesprezece milioane de decese din rândurile civililor. Spre deosebire de cifrele prezentate în lucrarea de față, acestea sunt mai degrabă proiecții demografice decât numărători. Dar, indiferent dacă sunt corecte sau greșite, sunt cifrele *sovietice*, nu rusești. Oricare ar fi cifrele sovietice corecte, cifrele *rusești* trebuie să fie mult, mult mai mici. Cifrele sovietice uriașe

includ Ucraina, Bielorusia și țările baltice. Deosebit de importante sunt teritoriile pe care Uniunea Sovietică le-a ocupat în 1939: Polonia răsăriteană, țările baltice, nord-estul României. Acolo, oamenii au murit în proporții îngrozitor de mari – și multe dintre victime au fost ucise nu de germani, ci de invadatorul sovietic. Cei mai importanți dintre toți în cifrele uriașe sunt evreii: nu evreii din Rusia, dintre care nu au murit decât circa șaizeci de mii, ci evreii din Ucraina sovietică și din Bielorusia sovietică (aproape un milion) și cei a căror patrie a fost ocupată de Uniunea Sovietică înainte ca ei să fie uciși de germani (încă 1,6 milioane).

Germanii au ucis în mod deliberat aproximativ 3,2 milioane de civili și de prizonieri de război care erau originari din Rusia sovietică: mai puțini *în termeni absoluți* decât din Ucraina sovietică sau din Polonia, țări mult mai mici, fiecare având circa o cincime din populația Rusiei. Cifrele mai mari legate de pierderile civile ruse care sunt oferite uneori ar permite (dacă sunt corecte) două interpretări plauzibile. Fie că au murit mai mulți soldați sovietici decât indică statisticile sovietice, și acești oameni (prezentați drept civili în cifrele mai mari) erau de fapt soldați. Fie că acești oameni (prezentați drept victime ale războiului în cifrele mai mari) nu au fost uciși direct de germani, ci au murit din pricina foamei, lipsurilor și represiunii *sovietice* în timpul războiului. Cea de-a doua variantă sugerează posibilitatea ca mai mulți ruși să fi murit prematur în timpul războiului în ținuturile controlate de Stalin decât în ținuturile controlate de Hitler. Acest lucru este foarte posibil să fie adevărat, cu toate că vina pentru multe dintre morți este împărțită.[15]

Să ne gândim la Gulag. Cea mai mare parte a lagărelor de concentrare sovietice se aflau în Rusia sovietică, mult dincolo de zona ocupată de germani. Când Germania a invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, se aflau în Gulag circa patru milioane de cetățeni sovietici. În timpul războiului, autoritățile sovietice au condamnat la trimiterea în Gulag peste 2,5 milioane dintre cetățenii lor. NKVD acționa în orice loc în care nu ajunseseră germanii, inclusiv în Leningradul asediat și înfometat. Între 1941 și 1943, s-a înregistrat moartea a 516.841 de prizonieri din Gulag, iar cifra se poate să fi fost mai mare. Aceste sute de mii de morți suplimentare nu s-ar fi produs, fără îndoială, dacă germanii nu ar fi invadat Uniunea Sovietică: însă acești oameni nu ar fi fost atât de vulnerabili dacă nu ar fi fost în Gulag. Oamenii care au murit în lagărele de concentrare

sovietice nu pot să fie socotiți pur și simplu victime ale Germaniei, chiar dacă războiul lui Hitler le-a grăbit moartea.[16]

Alți oameni, ca locuitorii Ucrainei sovietice, au suferit mai mult sub Stalin și Hitler decât locuitorii Rusiei sovietice. În Uniunea Sovietică antebelică, rușii riscau mult mai puțin să fie afectați de Marea Teroare a lui Stalin (cu toate că mulți dintre ei au fost) decât minoritățile naționale mai puțin numeroase, și riscau mult mai puțin să fie amenințați de foamete (cu toate că mulți au fost) decât ucrainenii sau kazahii. În Ucraina sovietică, întreaga populație a fost sub ocupație germană o mare parte din război, și rata deceselor era mult mai mare decât în Rusia sovietică. Teritoriile din Ucraina de astăzi au fost în centrul politicilor de asasinat staliniste și naziste deopotrivă, pe întreaga perioadă a masacrelor. Circa 3,5 milioane de oameni au fost victimele politicilor de exterminare staliniste între 1933 și 1938, și apoi alte 3,5 milioane au fost victimele politicilor de exterminare germane între 1941 și 1944. Probabil că încă trei milioane de locuitori ai Ucrainei sovietice au murit în luptă sau drept consecință indirectă a războiului.

Cu toate acestea, statul independent ucrainean a dat uneori dovadă de opinii politice exagerate. În Ucraina, care a fost un loc principal atât al foametei staliniste din 1932–1933, cât și al Holocaustului din 1941–1944, numărul de ucraineni uciși în timpul foametei a fost exagerat, depășind numărul total de evrei uciși în Holocaust. Între 2005 și 2009 istoricii ucraineni angajați în instituțiile de stat au repetat cifra de zece milioane de morți în timpul foametei, fără vreo încercare de a aduce dovezi. La începutul lui 2010, estimarea oficială a celor morți de foame a scăzut discret la 3,94 milioane. Această ajustare lăudabilă (și neobișnuită) în jos a adus poziția oficială aproape de adevăr. (Într-o țară dezbinată, președintele care a urmat a negat specificitatea foametei din Ucraina.)[17]

Bielorusia a fost centrul înfruntării sovieto-naziste, și nici o altă țară nu a avut mai mult de suferit sub ocupația germană. Pierderile proporționale din timpul războiului au fost mai mari decât în Ucraina. Bielorusia, chiar mai mult decât Polonia, a suferit decapitarea socială: mai întâi NKVD-ul i-a ucis în 1937–1938 pe membrii elitei intelectuale, sub acuzația că sunt spioni, apoi partizanii sovietici i-au omorât pe profesori, sub acuzația de colaborare cu germanii, în 1942–1943. Capitala Minsk a fost depopulată complet de bombardamentele germane, de valul refugiaților, de foamete și de Holocaust;

a fost apoi reconstruită după război, ca metropolă eminamente sovietică. Și totuși, chiar și Bielorusia urmează curentul general. Douăzeci la sută din populația antebelică de pe teritoriul bielorus a fost ucisă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Și totuși, tinerilor li se spune, și ei par să o creadă, că cifra nu a fost de unu din cinci, ci de unu din trei. Un guvern care celebrează moștenirea sovietică neagă caracterul ucigaș al stalinismului, dând toată vina pe germani sau, mai general, pe Occident.[18]

Exagerarea nu este doar un fenomen postsovietic sau postcomunist, după cum arată cazul Germaniei. Fără îndoială, faptul că Germania ține cont de Holocaust este excepțional și paradigmatic. Nu aceasta e problema. Faptul că germanii comemorează masacrarea evreilor de către germani este un exemplu unic de responsabilitate politică, intelectuală și pedagogică lipsită de ambiguitate față de masacre, și principala sursă de speranță că alte societăți ar putea să urmeze un traseu asemănător. Însă jurnaliștii și istoricii germani (unii dintre ei) au exagerat numărul germanilor uciși în război și în timpul evacuării de după război, al fugii sau al deportării de după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Încă mai sunt citate un milion sau chiar două milioane de morți, fără vreo dovadă.

Prin 1974, un raport al arhivelor vest-germane estima numărul de decese din rândurile germanilor care au fugit sau au fost deportați din Polonia la circa patru sute de mii; a fost trecut sub tăcere, deoarece cifrele erau prea mici pentru a sluji scopul politic de a dovedi statutul de victime. În acest raport, se estima, de asemenea, numărul de morți în rândul germanilor din Cehoslovacia la două sute de mii. Conform unui raport comun al istoricilor cehoslovaci și germani, această a doua cifră este exagerată cu un factor de aproximativ zece. Așadar, cifra de patru sute de mii de germani uciși pe când părăseau Polonia (citată într-un capitol precedent) este mai bine să fie considerată maximă, nu minimă.

Soarta germanilor care au fugit sau au fost evacuați în timpul războiului a fost asemănătoare cu cea a numărului mai mare de cetățeni sovietici și polonezi care au fugit sau au fost evacuați în timpul înaintării și retragerii germane. Ceea ce au trăit acei germani deportați la sfârșitul războiului este comparabil cu ceea ce au trăit un număr mai mare de cetățeni sovietici și polonezi care au fost deportați în timpul războiului și după el. Însă cele trăite de germanii care au fugit, au fost evacuați și au fost deportați nu se poate

compara cu ceea ce li s-a întâmplat celor zece milioane de cetățeni polonezi, sovietici, lituanieni și letoni, evrei sau neevrei, care au fost expuși politicilor germane de masacrare deliberată. Purificarea etnică și uciderea în masă, chiar dacă sunt legate între ele în mai multe feluri, nu sunt același lucru. Chiar și în forma lor cea mai rea, ororile de care au avut parte germanii care fugeau sau erau deportați nu au fost politici de asasinat în sensul înfometării planificate, al terorii sau Holocaustului.[19]

Amploarea suferinței polonezilor din afara Poloniei este subapreciată. Până și istoricii polonezi doar rareori îi pomenesc pe polonezii sovietici care au murit de foame în Kazahstan și în Ucraina sovietică la începutul anilor '30, sau pe polonezii sovietici împușcați în timpul Marii Terori a lui Stalin, la sfârșitul anilor '30. Nimeni nu remarcă vreodată că polonezii sovietici au suferit mai mult decât orice altă minoritate națională europeană în anii '30. Faptul șocant că NKVD-ul sovietic a făcut mai multe arestări în partea de est a Poloniei în 1940 decât în restul URSS e pomenit rareori. În bombardamentul asupra Varșoviei din 1939 au fost uciși mai mulți polonezi decât germani în bombardamentul asupra Dresdei din 1945. Pentru polonezi, acel bombardament nu a fost decât începutul uneia dintre cele mai sângeroase ocupații din război, în care germanii au ucis milioane de cetățeni polonezi. Numai în timpul Insurecției din Varșovia au fost omorâți mai mulți polonezi decât japonezii uciși de bombardamentul atomic de la Hiroshima și Nagasaki. Un polonez *neevreu* din Varșovia care era în viață în 1933 avea la fel de multe șanse de a trăi până în 1945 ca un evreu din Germania care era în viață în 1933. În timpul războiului, au fost omorâți aproape la fel de mulți polonezi *neevrei* ca evreii europeni gazați la Auschwitz. De altfel, la Auschwitz au murit mai mulți polonezi *neevrei* decât evrei din orice țară europeană, cu două excepții: Ungaria și Polonia însăși.

Criticul literar polonez Maria Janion a spus despre intrarea Poloniei în Uniunea Europeană: „În Europa, da, dar împreună cu morții noștri." Este important să știm cât mai multe posibil despre acei morți, inclusiv cât de mulți au fost. În ciuda pierderilor ei cumplite, și Polonia exemplifică politica exagerării statutului de victimă. Polonezilor li se spune că în timpul războiului au fost uciși șase milioane de polonezi și evrei. Această cifră pare să fi fost generată în decembrie 1946 de către un stalinist de frunte, Jakub Berman, în scopul politic intern de a crea un echilibru aparent între polonezii și evreii

care au murit. Estimarea pe care a „corectat-o" el, de 4,8 milioane, este probabil mai apropiată de adevăr. Desigur, rămâne o cifră titanică. Polonia a pierdut, probabil, un milion de civili neevrei din cauza germanilor și încă aproximativ o sută de mii din cauza sovieticilor. Poate că încă un milion de polonezi au murit în urma tratamentului brutal și ca victime ale războiului. Aceste cifre sunt înspăimântător de mari. Soarta polonezilor neevrei a fost neînchipuit de grea în comparație cu cea a popoarelor aflate sub ocupație germană din Europa occidentală. Cu toate acestea, în timpul războiului pentru un evreu din Polonia riscul de a fi ucis în mod deliberat era de cincisprezece ori mai mare decât pentru un polonez neevreu.[20]

În decurs de doisprezece ani, au fost ucise în mod deliberat de către două regimuri paisprezece milioane de oameni. Acesta este un moment pe care abia am început să-l înțelegem, nici vorbă să-l cunoaștem bine. Prin repetarea unor cifre exagerate, europenii eliberează în culturile lor milioane de stafii ale unor oameni care nu au trăit niciodată. Din nefericire, aceste stafii au putere. Ceea ce începe ca o martirologie competitivă poate să sfârșească în imperialism martirologic. Războaiele din Iugoslavia din anii '90 au început, în parte, din cauză că sârbii credeau că în cel de-al Doilea Război Mondial au fost omorâți mult mai mulți din neamul lor decât s-a întâmplat în realitate. Când istoria e lăsată deoparte, cifrele o pornesc în sus, iar amintirile se adună în interior, și toate acestea ne pun în pericol.

Pot oare morții să aparțină cu adevărat cuiva? Dintre cei peste patru milioane de cetățeni polonezi omorâți de germani, aproximativ trei milioane erau evrei. Toate aceste milioane de evrei sunt puși la socoteală drept cetățeni polonezi, ceea ce erau. Mulți dintre ei se identificau cu Polonia; unii oameni care au murit ca evrei nici măcar nu se considerau evrei. Peste un milion dintre acești evrei sunt puși la socoteală drept cetățeni sovietici, deoarece au trăit în jumătatea din Polonia anexată de URSS la începutul războiului. Cei mai mulți dintre acești oameni au trăit în ținuturi care aparțin acum Ucrainei independente.

Cărei istorii îi aparține fetița care a scrijelit un mesaj către mama sa pe peretele sinagogii din Kovel? Istoriei poloneze, sovietice, israeliene sau ucrainene? A scris în limba polonă; alți evrei care erau în acea sinagogă în acea zi au scris în idiș. Cum rămâne cu mama Dinei Proniceva, care a îndemnat-o pe fiica sa în limba rusă să fugă de la

Babi Iar, o râpă din Kiev, acum capitala Ucrainei independente? Cei mai mulți dintre evreii din Kovel și Kiev, ca în multe părți din Europa de Est, nu erau nici sioniști, nici polonezi, nici ucraineni, nici comuniști. Putem spune cu adevărat despre ei că au murit pentru Israel, Polonia, Ucraina sau Uniunea Sovietică? Erau evrei, erau cetățeni polonezi sau sovietici, vecinii lor erau ucraineni sau polonezi sau ruși. Ei aparțin, într-o anumită măsură, istoriilor celor patru țări – în măsura în care istoriile acestor patru țări sunt cu adevărat distincte.

Victimele au lăsat în urmă oameni care îi jelesc. Ucigașii au lăsat în urmă cifre. Alăturarea după moarte la o cifră mare înseamnă dizolvarea într-un fluviu al anonimatului. Înrolarea postumă în amintiri naționale aflate în competiție, sprijinite pe cifrele în care a intrat și o parte din viața ta, înseamnă sacrificarea individualității. Înseamnă să fii abandonat de istorie, care începe de la prezumția că fiecare persoană este ireductibilă. Cu toată complexitatea sa, istoria este ceea ce avem cu toții și putem împărtăși cu toții. Așadar, chiar și atunci când deținem cifrele corecte trebuie să fim atenți. Cifra corectă nu e suficientă.

Fiecare înregistrare a unei morți sugerează, dar nu poate înlocui, o viață unică. Trebuie să putem să ținem cont nu numai de numărul de morți, ci și de fiecare victimă ca individ. Cifra foarte mare care rezistă examinării este cea a Holocaustului, cu cei 5,7 milioane de evrei morți, dintre care 5,4 milioane uciși de germani. Însă această cifră, la fel cu toate celelalte, trebuie să fie privită nu ca 5,7 milioane, o abstracție pe care puțini dintre noi o pot înțelege, ci ca de 5,7 milioane *de ori unu*. Aceasta nu înseamnă imaginea generică a unui evreu care trece de 5,7 milioane de ori printr-o noțiune abstractă a morții. Înseamnă nenumărați indivizi care trebuie totuși să fie numărați, în floarea vieții: Dobcia Kagan, fata din sinagoga din Kovel, și toți cei care erau cu ea acolo, și toate ființele omenești individuale care au fost ucise ca evrei la Kovel, în Ucraina, în Est, în Europa.

Culturile memoriei sunt organizate pe cifre rotunde, intervale de zece; dar, într-un fel, este mai ușor să-ți amintești morții când cifrele nu sunt rotunde, când cifra din coadă nu este zero. Așadar, în privința Holocaustului poate că este mai ușor să te gândești la 780.863 de persoane diferite de la Treblinka: dintre care ultimele trei puteau să fie Tamara și Itta Willenberg, ale căror haine stăteau agățate unele de altele după ce surorile au fost gazate, și Ruth Dorfmann,

care a putut să plângă împreună cu bărbatul care i-a tăiat părul înainte ca ea să intre în camera de gazare. Sau ar putea fi mai ușor de închipuit ultimul dintre cei 33.761 de evrei împușcați al Babi Iar: mama Dinei Proniceva, să zicem – cu toate că, de fapt, fiecare evreu ucis acolo ar fi putut fi acela, trebuie să fie acela, este acela.

În istoria masacrelor din zona morții, memoria trebuie să includă acel de un milion de ori unu leningrădeni care au murit de foame în timpul blocadei, acele de 3,1 milioane de ori unu prizonieri de război sovietici uciși de germani în 1941–1944 sau acele de 3,3 milioane de ori unu țărani ucraineni omorâți prin înfometare de regimul sovietic în 1932–1933. Aceste cifre nu vor fi cunoscute niciodată cu precizie, dar și ele conțin indivizi: familii de țărani care au făcut alegeri cumplite, prizonieri care și-au ținut de cald unul altuia în gropile-culcuș, copii, ca Tania Saviceva, care și-au văzut familiile pierind la Leningrad.

Fiecare dintre cei 681.692 de oameni împușcați în timpul Marii Terori a lui Stalin din 1937–1938 a avut o poveste de viață diferită: cei doi de la sfârșit ar putea fi Maria Juriewicz și Stanisław Wyganowski, soția și soțul reuniți „sub pământ". Fiecare dintre cei 21.892 de prizonieri de război polonezi împușcați de NKVD în 1940 era în floarea vieții. Cei doi de la sfârșit ar putea fi Dobiesław Jakubowicz, tatăl care visa la fiica sa, și Adam Solski, soțul care a scris despre verighetă în ziua în care glonțul i-a pătruns în creier.

Regimurile nazist și sovietic au transformat oamenii în cifre, iar pe unele dintre ele nu putem decât să le estimăm, în vreme ce pe altele putem să le reconstruim destul de exact. Misiunea noastră, ca specialiști, este să căutăm aceste cifre și să le așezăm în context. Misiunea noastră, ca umaniști, este să transformăm din nou cifrele în oameni. Dacă nu putem să facem aceasta, atunci Hitler și Stalin ne-au modelat nu numai lumea, ci și natura noastră omenească.

Cifre și termeni

Paisprezece milioane este numărul aproximativ de oameni uciși de politicile deliberate de masacrare puse în practică de Germania nazistă și de Uniunea Sovietică în zona morții. Definesc zona morții ca fiind teritoriile expuse *ambelor* puteri politice, germană și sovietică, și politicilor asociate de asasinate în masă, într-un anumit moment din perioada 1933–1945. Ele corespund aproape perfect cu locurile în care germanii au ucis evrei între 1941 și 1945. La est, ar fi putut fi inclusă o porțiune mai mare sau mai mică din Rusia sovietică; însă linia existentă permite examinarea principalelor locuri ale masacrelor germane din timpul războiului, precum și teritoriile din vestul sovietic lovite disproporționat de teroarea sovietică precedentă. Cu toate că vorbesc despre partea apuseană a Poloniei, care până în 1945 a aparținut Germaniei, nu o includ în zona morții. Aceasta, pentru a respecta deosebirea dintre masacre și purificarea etnică. Fără îndoială, Ungaria ar fi putut să fie inclusă, dat fiind că a fost ocupată pentru puțin timp de germani spre sfârșitul războiului, după ce ani în șir a fost aliata Germaniei, și apoi a fost ocupată de sovietici. După evreii polonezi și cei sovietici, evreii maghiari au fost cel de-al treilea mare grup de victime ale Holocaustului. Și România ar fi putut susține într-un fel că face parte din zona morții, dat fiind că mulți dintre evreii săi au fost uciși, iar țara a fost ocupată la sfârșitul războiului de Uniunea Sovietică. Însă România a fost și aliata Germaniei, nu numai victimă a agresiunii germane, iar uciderea evreilor români a fost mai degrabă o politică românească decât germană; aceasta este o istorie înrudită, dar diferită. Cetățenii iugoslavi au avut parte de multe dintre nenorocirile descrise aici, inclusiv Holocaust și represalii masive; însă populația evreiască din Iugoslavia era foarte mică, iar Iugoslavia nu a fost ocupată de Uniunea Sovietică.

Aceste probleme de geografie politică pot fi controversate într-o oarecare măsură; ceea ce nu poate fi controversat este existența unei zone din Europa în care puterile sovietică și germană s-au suprapus parțial și în care s-a produs imensa majoritate a asasinatelor deliberate din ambele regimuri. Cu alte cuvinte, nu poate fi contrazis faptul că zona dintre centrul Poloniei și partea vestică a Rusiei în care germanii au ucis evrei acoperă regiunile în care toate celelalte politici importante de masacrare ale germanilor și sovieticilor fuseseră deja aplicate sau erau aplicate în paralel – dacă nu complet, cel puțin într-o proporție foarte semnificativă. Înfometarea intenționată a Ucrainei s-a petrecut în zona Holocaustului. Înfometarea intenționată a prizonierilor de război sovietici s-a petrecut în zona Holocaustului. Cele mai multe dintre acțiunile de împușcare a elitelor poloneze

au avut loc în zona Holocaustului. Cele mai multe dintre „acțiunile de pedepsire" ale germanilor au avut loc în zona Holocaustului. O parte disproporționat de mare a acțiunilor de împușcare din timpul Marii Terori staliniste au avut loc în zona Holocaustului.

Am folosit formularea „linia Molotov–Ribbentrop" pentru o graniță importantă care traversa de la nord la sud zona morții. Această linie (care apare pe unele hărți) este granița germano-sovietică stabilită de comun acord în septembrie 1939, după comuna invazie a Poloniei. A fost semnificativă pentru cetățenii polonezi, deoarece marca împărțirea dintre regimurile de ocupație germană și sovietică. Această linie a căpătat alt înțeles după ce germanii și-au trădat aliații și au invadat Uniunea Sovietică, în 1941. La vestul ei, germanii țineau evreii în ghetouri; la estul ei, germanii au început să împuște grupuri foarte mari de evrei. Holocaustul a început la estul liniei Molotov–Ribbentrop, cu acțiunile de împușcare, apoi a trecut la vestul liniei Molotov–Ribbentrop, unde cele mai multe dintre victime au fost gazate.

În literatura istorică despre Holocaust, oamenii de la estul liniei Molotov–Ribbentrop sunt numiți adesea „evrei sovietici", iar cei de la vestul liniei „evrei polonezi". Este o descriere inexactă a acelor oameni: dintre cei uciși la *estul* liniei Molotov–Ribbentrop, erau mai mulți cei care avuseseră cetățenie polonă decât sovietică în 1939, când a început războiul. De asemenea, referirea la acești oameni ca „evrei sovietici" tinde să confirme o relatare despre război în care invazia sovieticilor și ocuparea vecinilor lor apuseni sunt marginalizate sau trecute cu vederea. Dacă acești oameni erau „evrei sovietici", atunci țara lor natală era Uniunea Sovietică, iar războiul începuse cu invazia germană în Uniunea Sovietică. De fapt, războiul a început cu alianța sovietico-germană care a distrus Polonia și i-a lăsat pe acești evrei într-o Uniune Sovietică extinsă. Folosirea formulării „linia Molotov–Ribbentrop", chiar dacă la prima vedere poate să pară stângace, ne permite să vedem o zonă foarte specială a Europei, în care oamenii au suferit în cel de-al Doilea Război Mondial trei cicluri de ocupație: mai întâi sovietică, apoi germană, apoi din nou sovietică.

Pe zidul unei închisori a Gestapoului din Varșovia, un arestat polonez a scris: „E ușor să vorbești despre Polonia. E mai greu să muncești pentru ea. E și mai greu să mori. Și cel mai greu e să suferi." Cu câteva excepții, acesta e un studiu despre moarte, nu despre suferință. Are ca obiect regimurile ucigașe și oamenii care le-au fost victime. Într-o operațiune de masacru deliberat, moartea în masă e scopul acelui regim. Este un scop în sine sau mijlocul de a atinge un alt scop. Totalul de paisprezece milioane nu este socoteala completă a tuturor deceselor pe care puterile germană și sovietică le-au provocat în acea zonă. Este o estimare a numărului de oameni uciși în cadrul unor politici deliberate de asasinare în masă.

Prin urmare, în general am exclus din total persoanele care au murit de epuizare, de boli sau de malnutriție în lagărele de concentrare sau în timpul deportărilor, evacuărilor sau fugii din fața armatelor. De asemenea, am exclus persoanele care au murit în timpul muncii silnice. Nu i-am pus la socoteală pe cei care au murit de foame ca rezultat al lipsurilor din timpul războiului, sau pe civilii care au murit în timpul bombardamentelor ori în urma altor acțiuni

de război. Nu-i pun la socoteală pe soldații care au murit pe câmpurile de luptă din cel de-al Doilea Război Mondial. Pe parcursul cărții, vorbesc despre lagăre și deportări și bătălii, și dau cifre despre cei uciși. Însă acestea nu sunt incluse în cifra finală de paisprezece milioane. De asemenea, exclud actele de violență săvârșite de terți, care au fost neîndoielnic rezultatul ocupației germane sau sovietice, dar nu au ținut de o politică germană sau sovietică. Uneori, acestea au produs un număr foarte semnificativ de morți, cum a fost masacrarea evreilor de către români (circa trei sute de mii) sau epurarea etnică naționalistă ucraineană a polonezilor (cel puțin cincizeci de mii).

Aceasta este o carte despre masacrul deliberat, mai puțin despre abuzuri. Este o carte despre civili (și prizonieri de război), nu despre soldații aflați în campanie. Prin toate aceste distincții și excluderi, nu vreau să se înțeleagă că acei oameni nu au fost victime, directe sau indirecte, ale sistemelor nazist și sovietic. Nu vreau să minimalizez oroarea lagărelor de concentrare germane și sovietice, sau caracterul ucigaș al purificărilor etnice, sau natura represivă a muncii silnice, sau totalul îngrozitor al morților din război. Ceea ce vreau este să verific ipoteza că uciderea în masă deliberată și directă săvârșită de aceste două regimuri în zona morții este un fenomen distinct, care merită să fie tratat separat, prin scrierea unei istorii al cărei subiect este uciderea intenționată a paisprezece milioane de oameni de către două regimuri, într-un interval scurt de timp și în anumite părți din Europa.

La urma urmei, paisprezece milioane este o cifră foarte mare. Depășește cu peste zece milioane numărul celor care au murit în toate lagărele de concentrare sovietice și germane (spre deosebire de centrele de exterminare) luate la un loc din întreaga istorie a Uniunii Sovietice și a Germaniei naziste. Dacă estimările standard actuale ale pierderilor militare sunt corecte, depășește cu peste două milioane numărul de soldați germani și sovietici, laolaltă, morți pe câmpul de luptă în cel de-al Doilea Război Mondial (socotindu-i pe prizonierii de război uciși prin înfometare și executați drept victime ale politicii de masacrare, nu ale războiului). Depășește cu peste treisprezece milioane numărul de victime britanice și americane, laolaltă, din cel de-al Doilea Război Mondial. De asemenea, depășește cu peste treisprezece milioane toate pierderile americane de pe câmpurile de bătălie din toate războaiele pe care le-au purtat în străinătate Statele Unite ale Americii.

Totalul de paisprezece milioane de morți care au fost victime ale regimurilor de masacrare deliberată din zona morții e suma următoarelor cifre aproximative susținute în text și în note: 3,3 milioane de cetățeni sovietici (majoritatea ucraineni) înfometați intenționat de propriul guvern în Ucraina sovietică în perioada 1932–1933; trei sute de mii de cetățeni sovietici (majoritatea polonezi și ucraineni) împușcați de propriul guvern în partea apuseană a URSS, printre cele circa șapte sute de mii de victime ale Marii Terori din perioada 1937–1938; două sute de mii de cetățeni polonezi (majoritatea etnici polonezi) împușcați de trupele germane și sovietice în Polonia ocupată, în perioada 1939–1941; 4,2 milioane de cetățeni sovietici (în cea mai mare parte ruși, bieloruși și ucraineni) uciși prin înfometare de ocupanții germani în perioada 1941–1944; 5,4 milioane de evrei (cei mai mulți dintre ei, cetățeni polonezi și sovietici) gazați sau împușcați de germani în perioada 1941–1944, și șapte sute de mii de civili (majoritatea bieloruși

și polonezi) împușcați de germani în „acțiuni de pedepsire", în special în Bielorusia și la Varșovia, în perioada 1941–1944.

În general, aceste cifre sunt însumări ale numărătorilor făcute de germani sau de sovietici înșiși, completate de alte surse, nu estimări statistice ale pierderilor bazate pe recensăminte. Prin urmare, totalurile prezentate de mine sunt adesea mai mici (chiar dacă rămân extraordinar de mari) decât altele din literatura de specialitate. Cazul principal în care mă bazez pe estimări este foametea din Ucraina sovietică, pentru care datele sunt insuficiente în vederea unei sume definitive și în care prezint o cifră totală pe baza câtorva calcule demografice și estimări contemporane. Și aici, relatarea mea este în linia unei estimări modeste.

În cazul unui astfel de subiect, trebuie multă grijă la folosirea termenilor și la definirea lor. Există o diferență notabilă, care de obicei nu e remarcată, între „Soluția Finală" și „Holocaust". În primul caz, a fost o formulare generală folosită de naziști pentru a descrie intenția lor de a-i elimina pe evrei din Europa. O mare parte din perioada în care a fost folosită a indicat unul dintre cele patru planuri de deportare, la care în cele din urmă s-a renunțat. La un moment dat, în a doua jumătate a anului 1941, Hitler a sprijinit ideea uciderii în masă drept metoda de eliminare a evreilor din Europa, făcând-o cunoscută în luna decembrie a acelui an. În acel moment, „Soluția Finală" a căpătat sensul de asasinare a tuturor evreilor. Termenul „Holocaust" a fost introdus după război, și în anii '90 era interpretat în general (cu toate că în nici un caz totdeauna) drept uciderea în masă a evreilor de către germani.

În această carte, „Holocaust" înseamnă versiunea finală a Soluției Finale, politica germană de eliminare a evreilor din Europa prin omorârea lor. Cu toate că Hitler dorise, cu siguranță, și mai înainte să-i îndepărteze pe evrei din Europa printr-o Soluție Finală, Holocaustul cu această definiție a început în vara lui 1941 prin împușcarea femeilor și copiilor evrei din partea ocupată a Uniunii Sovietice. Termenul „Holocaust" e folosit uneori în două alte feluri: pentru toate metodele de ucidere germane din timpul războiului sau pentru oprimarea evreilor de către regimul nazist. În această carte, „Holocaust" înseamnă omorârea evreilor din Europa, așa cum a fost săvârșită de germani, cu gloanțe sau gaz, între 1941 și 1945.

Mă abțin de la folosirea termenului *holodomor* pentru înfometarea deliberată de către Stalin a Ucrainei sovietice nu din cauză că termenul implică mai puțină precizie decât „Holocaust", ci pur și simplu deoarece le este necunoscut aproape tuturor cititorilor anglofoni. Folosesc formula „Marea Teroare" pentru acțiunile de împușcare și deportare în masă din 1937 și 1938, dintre care cele mai importante au fost „operațiunea culacilor" și operațiunile împotriva minorităților naționale.

Prefer formularea „masacre" termenului „genocid" din mai multe motive. Termenul „genocid" a fost creat de avocatul internațional polono-iudeu Rafał Lemkin în 1943. Printr-o extraordinară energie și perseverență, a reușit să-l introducă în jurisprudența internațională. În termenii Convenției pentru Prevenirea și Reprimarea Crimei de Genocid, adoptată de Adunarea Generală a ONU din 1948, genocidul implică „acte comise cu intenția de a distruge, în totalitate

sau numai în parte, un grup național, etnic, rasial sau religios ca atare". În Convenție, se enumeră cinci feluri în care este comis genocidul: prin „omorârea membrilor unui grup"; „atingerea gravă a integrității fizice sau mintale a membrilor unui grup"; „supunerea intenționată a grupului la condiții de existență care antrenează distrugerea fizică totală sau parțială"; „măsuri care vizează scăderea natalității în cadrul grupului" și „transferarea forțată a copiilor dintr-un grup în altul". Acest instrument legal a permis condamnări, chiar dacă abia de curând. Ca îndreptar pentru interpretări istorice și morale, termenul „genocid" are însă unele scăderi.

Termenul „genocid" dă naștere unor controverse inevitabile și de nerezolvat. El se bazează, în două locuri, pe intenția făptuitorului: „intenția de a distruge" și „ca atare" Se poate argumenta că politicile de ucidere în masă nu au fost genocid, deoarece cârmuitorii aveau altă „intenție", sau pentru că intenționau să ucidă pe cineva, dar nu un anumit grup „ca atare".

Cu toate că termenul „genocid" are, de fapt, o aplicație largă, este adesea interpretat ca referitor doar la Holocaust. Oamenii care se asociază pe ei înșiși cu victimele doresc definirea prin „genocid" a crimelor din trecut, crezând că aceasta va duce la o recunoaștere de genul celei acordate Holocaustului. Între timp, oamenii care au legături cu țările care au săvârșit genocide se împotrivesc foarte energic termenului, deoarece cred că acceptarea lui ar fi echivalentă cu acceptarea unui rol în Holocaust. Astfel, de exemplu, guvernul turc se împotrivește clasificării ca genocid a masacrării unui milion sau mai mult de armeni în timpul Primului Război Mondial.

O ultimă problemă apare dintr-o cunoscută modificare politică a definiției. Sovieticii au avut grijă ca termenul „genocid", spre deosebire de intențiile lui Lemkin, să excludă grupurile politice și economice. Astfel, foametea din Ucraina sovietică putea fi prezentată cumva ca mai puțin încadrabilă în genocid, dat fiind că vizase în aceeași măsură o clasă, culacii, și o națiune, ucrainenii. Lemkin însuși considera că foametea din Ucraina este genocid. Dar, întrucât autorii politicii de ucidere prin înfometare i-au modificat definiția, acest lucru a fost controversat. Este remarcabil faptul că dispunem de instrumentul juridic al genocidului; cu toate acestea, nu trebuie să uităm că la schițarea acestui statut particular al asasinatului au contribuit și unii dintre ucigași. Sau, ca să prezentăm chestiunea mai puțin moralizator: toate legile apar într-un anumit cadru politic, pe care îl reflectă. Nu este întotdeauna recomandabil să se exporte politica acelui moment în istoria altui moment.

În cele din urmă, istoricii care discută genocidul ajung să răspundă ei înșiși la întrebarea dacă un anumit eveniment se califică sau nu ca atare, și astfel clasifică în loc să explice. Discuțiile iau o formă semantică, sau juridică, sau politică. În fiecare dintre cazurile discutate în această carte, la întrebarea „A fost genocid?" se poate răspunde: Da, a fost. Dar aceasta nu ne duce prea departe.

Oamenii din zona morții au trăit într-o lume de o complexitate lingvistică intimidantă. Cele mai multe dintre victimele prezentate aici cunoșteau sau aveau contact regulat cu două sau mai multe limbi, și multe dintre ele erau bilingve sau trilingve. Istorii mai ample ale Europei implică probleme de transliterare, întrucât cuvintele din limbi scrise cu caractere nelatine trebuie să fie transpuse în

caracterele latine ale limbii engleze. Problema nu apare în cazul limbilor franceză, germană, polonă sau cehă, care sunt scrise în caractere latine cu semne diacritice mai mult sau mai puțin familiare. Însă idișul și ebraica sunt scrise în caractere ebraice, iar bielorusa, rusa și ucraineana sunt scrise în alfabetul chirilic.

Pentru fiecare dintre aceste limbi, există sisteme concurențiale de transliterare, fiecare cu avantajele și dezavantajele sale. Ceea ce îngreunează și mai mult lucrurile este faptul că mulți dintre oamenii și locurile despre care se vorbește în această carte au avut nume diferite, în limbi diferite, scrise cu caractere diferite. Așadar, s-ar putea să existe, de exemplu, vreo duzină de feluri legitime de a ortografia numele unui evreu din Ucraina. Pentru mulți dintre cititori, oamenii și locurile despre care vorbim aici sunt destul de necunoscute și fără povara unor soluții mai elaborate ale problemei transliterării. Riscul preciziei prea mari este să accentueze, nu să atenueze caracterul exotic al oamenilor și al locurilor.

În general, am dat numele în formele mai simple și mai familiare decât cele care corespund perfect transliterației. Ortografiez prenumele ruse care se termină în „ii" exact așa, parțial pentru ca cititorii să poată sesiza diferența dintre prenumele ruse (care se termină în „ii"), prenumele ucrainene (care se termină în „yi") și prenumele polone (care se termină în „i"). De obicei, dau numele de orașe în forma engleză care ne este familiară – prin urmare, Warsaw, nu Warszawa, și Kiev, nu Kyïv*. Toate numele orașelor au fost ortografiate diferit de către diferiți locuitori la un moment dat – și în momente diferite au ajuns sub cârmuitori diferiți, cu topografii oficiale diferite. Eu tind să prefer ortografierea engleză curentă, chiar dacă fac excepții atunci când ar părea absurd să nu procedez așa. A existat tendința ca orașele din Uniunea Sovietică să-și schimbe numele; eu folosesc numele lor din acea vreme. Astfel, în anii '30 foametea și teroarea s-au abătut asupra orașului Stalino (nu Donețk), iar, în 1942, Armata a 6-a germană a fost distrusă la Stalingrad (nu Volgograd). Încerc să folosesc pe tot parcursul cărții același nume al unui oraș, însă, în unele cazuri în care granițele s-au mutat și populațiile au fost transferate (Lwów/Lviv, Wilno/Vilnius), aceasta ar fi produs o distorsiune prea mare. În citate, dau numele autorului așa cum apare în lucrarea citată, chiar dacă aceasta înseamnă că numele unor autori este ortografiat diferit în citate diferite. În note și în bibliografie, fac transliterarea cu mai multă precizie decât în textul principal, urmând versiunile simplificate ale îndrumărilor Bibliotecii Congresului. Toate acestea sunt chestiuni care țin de discernământ; cititorii care au experiența acestor probleme vor înțelege imposibilitatea de a evita unele compromisuri. Traducerile, cu excepția celor la care precizez autorul, îmi aparțin.

---

* Aceste lămuriri sunt valabile doar pentru textul în limba engleză (*n. t.*).

Rezumat

Uciderea în zona morții a avut cinci forme. În primul rând, Stalin s-a apucat de *modernizare* prin intermediul autocolonizării Uniunii Sovietice. Sovieticii au creat un sistem imens de lagăre de muncă, numit Gulag, au colectivizat agricultura și au construit uzine, mine și canale. Când agricultura colectivizată a avut ca rezultat foametea, vina a fost dată pe anumite grupuri, în principal ucrainenii. Peste cinci milioane de oameni au murit de foame în Uniunea Sovietică la începutul anilor '30, cei mai mulți dintre ei în Ucraina sovietică. Foametea a fost provocată de agricultura colectivizată, dar moartea prin înfometare a fost provocată de politică.

Apoi sovieticii au efectuat o *repliere* în teroare. În Marea Teroare din anii 1937 și 1938, conducerea sovietică a văzut în țărani, victimele colectivizării, principala amenințare pentru puterea sovietică. Oamenii care au supraviețuit foametei și Gulagului au fost împușcați. În același timp, conducerea sovietică a definit anumite minorități naționale drept dușmani. Aproape șapte sute de mii de oameni au fost înregistrați ca fiind executați în timpul Terorii, cu toate că numărul real poate să fie ceva mai mare. Un număr disproporționat de mare dintre acești oameni au fost țărani, precum și polonezi sovietici.

În 1939, sovieticii și germanii au invadat împreună Polonia și au aplicat o politică de *deculturalizare*. Judecând pe baza unor ideologii diferite, dar trăgând concluzii similare, germanii și sovieticii au ucis, între 1939 și 1941, circa două sute de mii de cetățeni polonezi, dintre care un număr disproporționat de mare de oameni educați, care reprezentau cultura europeană și care ar fi putut să conducă mișcarea de rezistență. Când i-au executat pe cei 21.892 de ofițeri polonezi și alți oameni la Katyń și în patru alte locuri, în primăvara anului 1940, acțiunea sovieticilor răspundea în oglindă campaniei de ucidere germane care se desfășura în același timp. De asemenea, sovieticii și germanii au deportat în această vreme circa un milion de cetățeni polonezi, făcând să sporească sistemele de lagăre sovietice și germane. Germanii i-au închis pe evreii polonezi în ghetouri, cu intenția de a-i deporta pe toți. Zeci de mii de evrei au murit de foame și de boli când ghetourile au devenit lagăre de muncă improvizate.

După ce germanii au rupt alianța și au invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, cei doi inamici au ucis civili într-un tipar de *complicitate beligerantă*. În Bielorusia sovietică ocupată de germani, sovieticii au încurajat activitatea partizanilor, iar reacția germanilor a fost să execute peste trei sute de mii de oameni. Aceste masacre au avut prea puțin a face cu represaliile în orice sens

obișnuit. La sfârșit, germanii au împușcat femei și copii bieloruși pentru că nu erau de nici un folos și i-au luat în sclavie pe bărbați. La Varșovia, forțele sovietice au încurajat mai întâi o insurecție poloneză, după care au stat cu brațele încrucișate în vreme ce germanii au omorât peste o sută de mii de polonezi și apoi au distrus orașul însuși.

Hitler a avut în vedere o *demodernizare colonială* a Uniunii Sovietice și a Poloniei, care ar fi luat zeci de milioane de vieți. Conducerea nazistă își pusese în gând o frontieră răsăriteană depopulată și dezindustrializată și apoi prefăcută în domeniul agrar al stăpânilor germani. Această viziune avea patru părți. În primul rând, statul sovietic trebuia să se prăbușească după o *victorie fulgerătoare* în vara lui 1941, așa cum făcuse statul polon în vara lui 1939, lăsându-le germanilor controlul deplin asupra Poloniei, Bielorusiei, Ucrainei, părții apusene a Rusiei și Munților Caucaz. În al doilea rând, un *Plan al foamei* avea să ucidă prin înfometare circa treizeci de milioane de locuitori ai acestor ținuturi în iarna 1941–1942, când hrana avea să fie trimisă în Germania și în vestul Europei. În al treilea rând, trebuia ca evreii din Uniunea Sovietică rămași în viață după foamete, alături de evreii polonezi și de alți evrei aflați sub control german, să fie eliminați din Europa în cadrul unei *Soluții finale*. În al patrulea rând, un *Generalplan Ost* prevedea deportarea, uciderea, înrobirea sau asimilarea restului populațiilor și așezarea în Europa de Est a coloniștilor germani în anii de după victorie. Spațiul de viață al germanilor avea să fie spațiul de moarte al altora.

Când Uniunea Sovietică s-a apărat și n-a putut fi vorba de vreo victorie fulgerătoare, Hitler și conducerea germană au adaptat celelalte trei planuri la noua situație, omorând aproximativ zece milioane de oameni, adică mai puțini decât fusese plănuit. *Planul Foamei* a fost abandonat în forma sa originală și aplicat doar în zone aflate total sub control german. Astfel, un milion de oameni au fost uciși în mod intenționat prin înfometare în Leningradul asediat și peste trei milioane de prizonieri de război sovietici au murit de foame și din lipsă de îngrijiri. În vreme ce războiul continua, germanii au început să folosească prizonierii la muncă, în loc să-i lase pe cei mai mulți dintre ei să se stingă de foame. Marea schemă colonială din *Generalplan Ost* nu putea fi transpusă în fapt fără o victorie deplină, care nu se arăta la orizont. A fost încercat în zone din Polonia ocupată, în care polonezii au fost deportați ca să se creeze spațiu pentru coloniile rasiale germane. Conceptul lui esențial a fost vizibil și în hotărârea germanilor de a distruge fizic orașul Varșovia, ca reacție la insurecția din vara anului 1944. Și în cazul *Planului Foamei*, și în cel al lui *Generalplan Ost*, a fost nevoie de reducerea și amânarea planurilor de masacrare. Obiectivul general al colonizării nu a fost abandonat nici un moment.

În schimb, *Soluția Finală* a fost transpusă în fapt cât mai mult posibil. Inițial trebuia să fie aplicată după război. Întrucât în a doua jumătate a anului 1941 era deja limpede că războiul nu decurge conform planului, Hitler a arătat clar că dorește ca o Soluție finală să fie aplicată imediat. Până atunci, fuseseră propuse patru variante de Soluție finală prin deportare, și toate au fost considerate inadecvate. Invadarea Uniunii Sovietice și eșecul ei au arătat cum pot fi eliminați evreii din Europa: prin masacrare. *Einsatzgruppen*, care inițial avuseseră sarcina de a elimina inamicii politici, au fost folosite pentru a împușca evrei. Batalioane de *Ordnungspolizei*, care inițial aveau sarcina de a patrula în Uniunea

Sovietică deja cucerită, au fost folosite în acțiuni masive de ucidere. În decembrie 1941, când Hitler a arătat limpede că se așteaptă ca evreii aflați sub controlul germanilor să fie exterminați, a fost disponibilă o nouă tehnică de ucidere în masă. Asfixierea cu monoxid de carbon, folosită inițial într-un „program de eutanasiere", a fost adaptată pentru utilizarea în dube de gazare din partea ocupată a Uniunii Sovietice și apoi în instalații permanente de gazare din Polonia ocupată. Lagărului de muncă de la Auschwitz i-a fost adăugat o fabrică a morții, în care s-a folosit ca factor de ucidere acid cianhidric, nu monoxid de carbon. Evreii din Polonia ocupată, care fuseseră deja adunați în ghetouri în vederea deportării, au fost trimiși în schimb la Bełżec, Sobibór, Chełmno, Treblinka, Auschwitz și Majdanek, unde au fost gazați.

Mulțumiri

Scrisul e singurătate cu întreruperi; plăcerea încheierii unei cărți este să le mulțumești celor care au ajutat-o să prindă formă.

Krzysztof Michalski și Klaus Nellen de la Institut für die Wissenschaften vom Menschen din Viena m-au silit să-mi precizez gândul inițial. Datorită atelierelor de lucru organizate de institut în cadrul proiectului „Europă unită/Amintire divizată", m-am bucurat în întâlnirile de la Viena și de la Yale University de compania unei duzini de istorici remarcabili. Am făcut prima variantă a manuscrisului la Yale, căminul meu academic, în compania colegilor, care au stabilit standarde foarte înalte; și apoi am rescris cartea în timpul unei perioade în care am stat la IWM, perioadă pe care eforturile personalului institutului, în special Susanne Froeschl, Mary Nicklas și Marie-Therese Porzer, au făcut-o să fie foarte rodnică. Sunt recunoscător pentru anul sabatic de la Yale și mai ales pentru considerația dovedită de Laura Engelstein, ca decan al Facultății de Istorie. Ian Shapiro și MacMillan Center de la Yale mi-au sprijinit cercetarea. Competența și încurajarea lui Marcy Kaufman și Marianne Lyden mi-au permis să păstrez echilibrul între îndatoririle mele administrative de la Yale și sarcinile de cercetare și de predare.

În timpul conceperii și scrierii primei forme a cărții, am avut norocul să fiu înconjurat de absolvenți de la Yale generoși și talentați. Unii dintre ei au participat la seminarii grele pe subiectul acestei cărți, și toți au citit prima variantă a unor capitole sau au discutat cu mine cartea. Le apreciez munca, sinceritatea, buna dispoziție și compania intelectuală. Mulțumiri speciale pentru Jadwiga Biskupska, Sarah Cameron, Yedida Kanfer, Kathleen Minahan, Claire Morelon și David Petrucelli. Studenții și cu mine nu am fi putut să ne ținem seminarele, iar eu nu aș fi putut să fac cercetări pentru această carte fără minunatele colecții de la Biblioteca Sterling Memorial de la Yale și fără ajutorul lui Tatjana Lorkovic și William Larsh din sala de lectură pentru limbile slave. De asemenea, doi absolvenți remarcabili de la Yale, pe atunci încă studenți, Beth Reisfeld și Andrew Koss, m-au ajutat la unele aspecte ale cercetării. Nu îmi pot imagina Yale, ca să nu mai vorbim de înhămarea la un proiect de acest fel în New Haven, fără Daniel Markovits, Sarah Bilston, Stefanie Markovits și Ben Polak.

Câțiva prieteni și colegi și-au lăsat deoparte propriile lucrări ca să citească unele capitole din carte, ceea ce mi-a fost foarte folositor. Printre ei, se numără Bradley Abrams, Pertti Ahonen, Pavel Barša, Tina Bennett, David Brandenberger, Archie Brown, Christopher Browning, Anna Cienciała, Jeff Dolven, Ben From-

mer, Olivia Judson, Alex Kay, Ben Kiernan, Hiroaki Kuromiya, Mark Mazower, Wolfgang Mueller, Stuart Rachels, Thomas W. Simons Jr., Will Sulkin, Adam Tooze, Robert Jan Van Pelt, Jeffrey Veidlinger, Lynne Viola și Iryna Vushko. Dieter Pohl și Wendy Lower au citit porțiuni considerabile din manuscris. Nancy Wingfield a avut amabilitatea de a citi și de a comenta una dintre variante de la cap la coadă. La fel a făcut și Marci Shore, care dă un exemplu de erudiție umanistă cu care mi-aș dori să mă pot compara. Se înțelege de la sine că cititorii nu au fost întotdeauna de acord cu interpretările mele. Criticile au ajutat enorm manuscrisul; răspunderea pentru defecte este a mea.

De la începutul până la sfârșitul proiectului, Ray Brandon a contribuit în mod regulat cu cunoștințele sale bibliografice superioare și cu spiritul său critic viguros. Timothy Garton Ash m-a ajutat să-mi clarific obiectivele în cazul unor puncte importante. În perioada în care am scris prima variantă a acestei cărți, vorbeam săptămânal cu Tony Judt în legătură cu altă carte. Aceasta mi-a modificat gândirea despre subiecte cum sunt Frontul Popular și Războiul Civil Spaniol. Un deceniu de acorduri și dezacorduri cu Omer Bartov, Jan Gross și Norman Naimark, în diferite cadre, mi-a șlefuit gândirea în legătură cu o sumedenie de probleme. Am învățat mult în decursul anilor din conversațiile cu Piotr Wandycz, predecesorul meu la Yale. Faptul că am predat la Yale un curs de istorie est-europeană împreună cu Ivo Banac mi-a îmbogățit cunoștințele. M-am pomenit că revin la problemele de bază ale marxismului, pe care le percepusem prima oară pe când studiam sub îndrumarea lui Mary Gluck (și Chris Mauriello) la Brown și apoi le-am urmărit la Oxford împreună cu regretatul Leszek Kołakowski. Nu am continuat studiul economiei, așa cum mă sfătuise acum mult timp John Williamson, dar datorez sprijinului său o mare parte din intuiția și cunoștințele economice care mi-au rămas. Bunica mea, Marianna Snyder, mi-a vorbit despre Marea Criză, iar părinții mei, Estel Eugene Snyder și Christine Hadley Snyder, m-au ajutat să cuget la economia agricolă. Frații mei, Philip Snyder și Michael Snyder, m-au ajutat să structurez introducerea.

Această carte se bazează pe cercetarea efectuată în mai multe arhive pe parcursul multor ani. O mare parte din gândire a avut loc tot în arhive. Le datorez mulțumiri arhiviștilor din instituțiile menționate în bibliografie. Când se vorbește despre arhivele din Europa răsăriteană sunt pomenite adesea cele închise; istoricii știu că foarte multe sunt deschise și că le datorăm munca noastră rodnică celor care le păstrează așa. Acest studiu a implicat lecturi în germană, polonă, rusă, ucraineană, bielorusă, idiș, cehă, slovacă și franceză, pe lângă engleză. A fost nevoie de cunoașterea dezbaterilor din principalele istoriografii, mai presus de toate cea germană. Sunt sigur că studiul ar fi profitat de pe urma textelor pe care nu le-am putut citi. Prietenii care m-au ajutat în domeniul limbilor în care pot citi știu cine sunt și ce le datorez. Li se cuvin mulțumiri speciale celor doi excelenți profesori de limbi străine, Volodymyr Dibrova și Kurt Krottendorfer. Mai înainte, Mark Garrison și regretatul Charles William Maynes m-au făcut să înțeleg importanța învățării unor limbi străine și asumării de riscuri. În Europa de Est, Milada Anna Vachudová mi-a arătat unele dintre suprapunerile parțiale. Stephen Peter Rosen și regretatul Samuel Huntington m-au încurajat să învăț limbi străine și să-mi consolidez legăturile cu Europa de Est, și mi-au oferit sprijinul necesar. La Harvard, m-am specializat în istoria

acestei regiuni, spre deosebire de istoria unora dintre țările ei; această carte este perechea celei pe care am scris-o acolo.

Izvoarele și inspirația acestei cărți au provenit din multe alte părți. Karel Berkhoff, Robert Chandler, Martin Dean și Grzegorz Motyka mi-au îngăduit cu mărinimie să citesc lucrări nepublicate, Dariusz Gawin m-a îndrumat către lucrări uitate despre Insurecția Varșoviană, iar Gerald Krieghofer a găsit în presă articole importante. Rafał Vnuk mi-a povestit cu multă amabilitate istoria familiei sale. Regretatul Jerzy Giedroyc, Ola Hnatiuc, Jerzy Jedlicki, Kasia Jesień, Ivan Krastev, regretatul Tomasz Merta, Andrzej Paczkowski, Oxana Shevel, Roman Szporluk și Andrzej Waśkiewicz m-au ajutat să pun unele dintre întrebările corecte. A fost foarte instructiv, ca întotdeauna, să examinez amănunțit hărțile împreună cu Jonathan Wyss și Kelly Sandefer de la Beehive Mapping. Steve Wasserman de la Kneerim and Williams m-a ajutat în privința titlului și a proiectului cărții și mi-a oferit într-o recenzie ocazia de a cugeta la unele aspecte. Am apreciat munca lui Chris Arden, Ross Curley, Adam Eaglin, Alex Littlefield, Kay Mariea, Cassie Nelson și Brandon Proia de la Perseus Books. Lara Heimert de la Basic Books m-a învățat multe lucruri necesare concepерii și scrierii acestei cărți.

Carl Henrik Fredriksson m-a invitat la conferința Eurozine de la Vilnius să țin o prelegere despre dezechilibrul dintre amintirea și istoria uciderii în masă. Robert Silvers m-a ajutat să temperez argumentația din acea prelegere într-un eseu izvorât din ea în care este afirmată problema pe care încearcă să o rezolve cartea de față. De asemenea, el și colegii săi de la *New York Review of Books* au publicat în 1995 un eseu scris de Norman Davies care mi-a atras atenția asupra unora dintre defectele abordărilor precedente ale problemelor tratate în această carte.

Prelegerile și seminariile de la Museum of Jewish Heritage din New York, Stiftung Genshagen, Universidade Católica Portuguesa din Lisabona, Central European Forum din Bratislava, Deutsches Historisches Institut din Varșovia, Instytut Batorego din Varșovia, Einstein Forum din Berlin, Forum för Levande Historia din Stockholm, Kreisky Forum din Viena, Universitatea Harvard, Universitatea Columbia, Universitatea Princeton, Birkbeck College London și Universitatea din Cambridge au fost ocazii bine-venite de verificare a concluziilor. Prezentările au generat discuții: mă gândesc mai ales la remarca lui Eric Weitz despre comparațiile implicite și explicite, sau la noțiunea de economie a catastrofei prezentată de Nicholas Stargardt, sau la oferta lui Eric Hobsbawm de a recomanda comparația la Londra și la Berlin.

Îmi amintesc cu gratitudine toate aceste momente de contact uman și multe altele.

Note

Capitolul 1: Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică

1. Citatul: Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 161.
2. Despre jurnalistul Gareth Jones, v. Siriol Colley, *More Than a Grain*, pp. 224–238; Jones, „Will there be soup?"; Conquest, *Harvest*, p. 309; Dalrymple, „Further References", p. 473. Despre Harkov, v. Falk, *Sowjetische Städte*, pp. 140, 172–175, 288; Kovalenko, *Holod*, p. 557; Werth, *Terreur*, p. 130. Imaginea este a lui Vasili Grossman.
3. Falk, *Sowjetische Städte*, pp. 284–285, 288, 298–300.
4. Citatele: Falk, *Sowjetische Städte*, p. 299, v. și pp. 297–301; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 157, 160. Despre elevă și spitale, v. Davies, *Years*, pp. 160, 220. V. și Kuromiya, *Freedom and Terror*, pp. 171, 184. Despre folosirea mărturiei supraviețuitorilor, v. Graziosi, *War*, p. 4.
5. Citatul: Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 233. Despre Dnepropetrovsk: Kravcenko, *I Choose Freedom*, p. 111. Despre Stalino, v. Maksudov, „Victory", p. 211.
6. Despre leșinul din cauza slăbiciunii, v. Kovalenko, *Holod*, p. 61; v., de asemenea, Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 235. Despre Harțâsk, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 170. Despre Grossman, v. Todorov, *Mémoire du mal*, p. 61. V. și Koestler, *Yogi*, p. 137.
7. Citatul: Serbyn, „Ukrainian Famine", p. 131; v. și Falk, *Sowjetische Städte*, p. 289.
8. Pentru un îndrumar complex al sensurilor cincinalului, v. Harrison, *Soviet Planning*, pp. 1–5.
9. Citatele: Kuromiya, *Stalin*, p. 85; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 37.
10. Citatul și posterul: Viola, *War*, p. 177; Viola, *Unknown Gulag*, p. 32.
11. Citatele: Viola, *War*, p. 238; Conquest, *Harvest*, p. 121. Pentru amănunte despre execuții și deportări, v. Davies, *Years*, pp. 20, 46; Werth, *Terreur*, p. 463; Viola, *Unknown Gulag*, pp. 6, 32; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 51, 56; Khlevniuk, *Gulag*, p. 11; Graziosi, *War*, p. 48.
12. Despre cei 113.637 de oameni duși cu forța, v. Viola, *War*, p. 289; v. și Kulczycki, *Hołodomor*, p. 158. Pentru detalii despre sosiri, v. Kotkin, „Peopling", pp. 70–72.
13. Pentru bocet, v. Kovalenko, *Holod*, p. 259. Despre Solovki, v. Applebaum, *Gulag*, pp. 18–20, 49. Despre „așezările speciale", v. Viola, *Unknown Gulag* (numărul de țărani ucraineni deportați apare la pp. 32 și 195).

14. Citatul: Applebaum, *Gulag*, p. 48. Pentru estimările morților, v. Viola, *Unknown Gulag*, p. 3; Applebaum, *Gulag*, p. 583. Pentru caracterizarea Gulagului, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. 1–10; Applebaum, *Gulag*, pp. xvi–xvii; Viola, *Unknown Gulag*, pp. 2–7.
15. Citatele: Siegelbaum, *Stalinism*, p. 45 (primele două); Viola, *Unknown Gulag*, p. 53. Despre Belomor, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. 24–35; Applebaum, *Gulag*, pp. 62–65.
16. Applebaum, *Gulag*, pp. 64–65.
17. Citatul: Viola, *Unknown Gulag*, p. 35. V. și, în general, Viola, *Best Sons*. Despre ritmul colectivizării, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 39.
18. Despre procentul de pământ arabil, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 40.
19. Citatul: Snyder, *Sketches*, p. 93. Pentru contextul luptei țăranilor pentru pământ în Ucraina, v. Beauvois, *Bataille*; Edelman, *Proletarian Peasants*; Hildermeier, *Sozialrevolutionäre Partei*; Kingston-Mann, *Lenin*; Lih, *Bread and Authority*.
20. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 84. Pentru „Prima Poruncă" stalinistă, v. Kulczycki, *Hołodomor*, p. 170. V. și Kuśnierz, *Ukraina*, p. 70.
21. Despre animalele din gospodării și răzvrătirile feminine, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 66, 72; Conquest, *Harvest*, p. 158.
22. Graziosi, *War*, pp. 53–57; Viola, *War*, p. 320; Kulczycki, *Hołodomor*, p. 131; Snyder, *Sketches*, pp. 92–94.
23. Citatul: Morris, „The Polish Terror", p. 753. Despre îngrijorarea sovieticilor din cauza noii politici a Poloniei față de minoritățile din Ucraina, v. Raportul din 13 iulie 1926, AVPRF, 122/10/34. V. și, în general, Snyder, *Sketches*, pp. 83–114.
24. Kuromiya, „Spionage", pp. 20–32.
25. Cameron, „Hungry Steppe", cap. 6. Despre Xinjiang, v. Millward, *Eurasian Crossroads*, pp. 191–210.
26. Snyder, *Sketches*, pp. 101–102.
27. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 74; Snyder, *Sketches*, pp. 103–104.
28. Davies, *Years*, pp. 8–11, 24–37; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 86–90.
29. Citatele: Viola, *Unknown Gulag*, p. 75; Kravcenko, *I Choose Freedom*, p. 106. Despre cele 32.127 de familii deportate din Ucraina sovietică, v. Kulczycki, *Hołodomor*, p. 158. Despre procentul de pământ colectivizat, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 86.
30. Davies, *Years*, pp. 48–56.
31. Despre recoltă, v. Davies, *Years*, pp. 57–69, 110–111; Graziosi, „New Interpretation", pp. 1–5; Dronin, *Climate Dependence*, p. 118. Despre Kosior și Kaganovici, v. Davies, *Years*, pp. 72, 82, 89, 95.
32. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 102–103; Davies, *Years*, pp. 112–114.
33. Despre Crucea Roșie, v. Davies, *Years*, pp. 112–113. Citatele: Kul'chyts'kyi, *Kolektivizația*, p. 434; Kul'chyts'kyi, „Trahichna", p. 151.
34. În privința rapoartelor despre decesele prin foame, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 104–105. Despre Stalin, v. Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 138. Despre cererea de ajutoare alimentare, v. Lih, *Letters to Molotov*, p. 230. Despre Kaganovici (23 iunie 1932) v. Hunchak, *Famine*, p. 121.
35. Cameron, „Hungry Steppe", cap. 2; Pianciola, „Collectivization Famine", pp. 103–112; Mark, „Hungersnot", p. 119.

36. Citatul: Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 138. Despre predispoziția lui Stalin spre politici personalizate, v. Kulczycki, *Hołodomor*, p. 180, și Kuśnierz, *Ukraina*, p. 152.
37. Despre Stalin, v. Marociko, *Holodomor*, p. 21. Despre problemele obiective relatate de cadrele de partid locale, v. Davies, *Years*, pp. 105–111, 117–122.
38. Citatul în Kovalenko, *Holod*, p. 110.
39. Citatele: Davies, *Years*, p. 146. V. și Kuśnierz, *Ukraina*, p. 107; Werth, *Terreur*, p. 119.
40. Despre „tătucul nostru", v. Sebag Montefiore, *Court*, p. 69. În privința discuțiilor despre înfometare ca scuză pentru lenevie, v. Šapoval, „Lügen", p. 136. Pentru relația dintre Molotov, Kaganovici și Stalin, consultați Lih, *Letters to Molotov*, și Davies, *Kaganovich Correspondence*.
41. Citatele: Davies, *Kaganovich Correspondence*, pp. 175, 183.
42. Snyder, *Sketches*, pp. 83–95; Kuromiya, „Great Terror", pp. 2–4.
43. Snyder, *Sketches*, pp. 102–104; Haslam, *East*, p. 31.
44. Citatul: Raport din 6 iunie 1933, CAW I/303/4/1928. Despre Consulatul Polon, v. Marociko, *Holodomor*, p. 36. Despre prudența Poloniei, v. Snyder, *Sketches*, pp. 102–108, și Papuha, *Zakhidna Ukraïna*, p. 80.
45. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 108; Maksudov, „Victory", p. 204.
46. Despre judecătorii sovietici, v. Solomon, *Soviet Criminal Justice*, pp. 115–116. Citatul: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 116.
47. Citatele: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 139; Kovalenko, *Holod*, p. 168. Despre turnurile de veghe și numărul lor, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 115; v. și Maksudov, „Victory", p. 213, și Conquest, *Harvest*, pp. 223–225.
48. Despre câștigurile reduse obținute din aceste metode de rechiziționare, v. Maksudov, „Victory", p. 192. Despre abuzurile activiștilor de partid, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 144–145, 118–119; Kuromiya, *Freedom and Terror*, pp. 170–171.
49. Spre deosebire de cincizeci și șapte la sută pentru URSS ca întreg; v. Davies, *Years*, p. 183. Despre Molotov, v. Davies, *Years*, pp. 171–172.
50. Despre Stalin, v. Sebag Montefiore, *Court*, pp. 21, 107.
51. Citatul: Kovalenko, *Holod*, p. 44. Despre cele două telegrame de la biroul politic, v. Marociko, *Holodomor*, p. 152, și Davies, *Years*, p. 174. Despre cele 1.623 de cadre de conducere ale colhozurilor arestate, v. Davies, *Years*, p. 174. Despre cele 30.400 de deportări reluate, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 59.
52. Pentru „basm", v. Šapoval, „Lügen", p. 159, și Davies, *Years*, p. 199.
53. Citatele: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 124. V. și Vasiliev, „Tsina", p. 60; Kuromiya, *Stalin*, p. 110.
54. Citatul: Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 174. Pentru interpretarea atribuită familiilor (Stanisław Kosior), v. Davies, *Years*, p. 206.
55. Pentru judecăți similare, v., de exemplu, Jahn, *Holodomor*, p. 25; Davies, Tauger și Wheatcroft, „Grain Stocks", p. 657; Kulczycki, *Hołodomor*, p. 237, și Graziosi, „New Interpretation", p. 11.
56. Sen, *Poverty and Famines*, citatul la p. 7; v. și pp. 154–155. O interpretare naționalistă convingătoare a foametei în Martin, „Ukrainian Terror", p. 109 *et passim*. V. și Simon, „Waffe", pp. 45–47, și Conquest, *Harvest*, p. 219. Despre Kaganovici în noiembrie 1932, v. Kulczycki, *Hołodomor*, p. 236.

57. Graziosi, „New Interpretation", p. 8; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 143; Maksudov, „Victory", pp. 188, 190; Davies, *Years*, p. 175 și, despre cerealele de sămânță, p. 151.
58. Despre amenda de carne, v. Shapoval, „Proloh trahedii holodu", p. 162, și Maksudov, „Victory", p. 188. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 71. Pentru exemplul descris, Dzwońkowski, *Głód*, p. 160; v. și 219. Despre declinul general al șeptelului, v. Hunczak, *Famine*, p. 59.
59. Shapoval, „Proloh trahedii holodu", p. 162; Maksudov, „Victory", p. 188; Marociko, *Holodomor*, p. 171; Werth, *Terreur*, p. 123.
60. Shapoval, „Holodomor".
61. Davies, *Years*, p. 190; Marociko, *Holodomor*, p. 171.
62. Snyder, *Sketches*, pp. 107–114.
63. Citatul: Davies, *Years*, p. 187. Despre 20 decembrie, v. Vasiliev, „Tsina", p. 55; Graziosi, „New Interpretation", p. 9; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 135.
64. Davies, *Years*, pp. 190–192.
65. Despre interpretarea oamenilor care mureau de foame ca spioni, v. Shapoval, „Holodomor". Despre cei 190.000 de țărani prinși și trimiși înapoi, v. Graziosi, „New Interpretation", p. 7. Despre evenimentele de pe 22 ianuarie, v. Marociko, *Holodomor*, p. 189, și Graziosi, „New Interpretation", p. 9.
66. Despre cei 37.392 de oameni arestați, v. Marociko, *Holodomor*, p. 192. V. și Davies, *Years*, pp. 161–163.
67. Despre amintirile activistului, v. Conquest, *Harvest*, p. 233. Pentru citatele și amănuntele despre amploarea epurărilor, v. Šapoval, „Lügen", p. 133. Despre epurarea cadrelor superioare, v. Davies, *Years*, p. 138.
68. Despre liniștea de moarte din Ucraina sovietică, v. Kovalenko, *Holod*, p. 31, și Dzwońkowski, *Głód*, p. 104. V. și Arendt, *Totalitarianism*, pp. 320–322.
69. Citatul: Dalrymple, „Soviet Famine", p. 261. Despre Vel'dii, v. Kovalenko, *Holod*, p. 132.
70. Citatele: *New York Evening Post*, 30 martie 1933.
71. Despre Łowińska, v. Dzwońkowski, *Głód*, p. 104. Despre Panasenko, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 105. Kravcenko a povestit această întâmplare în *I Choose Freedom*, pp. 104–106.
72. Despre cei cincisprezece mii de oameni deportați, v. Davies, *Years*, p. 210. Despre cei șaizeci de mii de oameni deportați din Kuban, v. Martin, „Ethnic Cleansing", p. 846.
73. Despre cei 67.297 de oameni care au murit în lagăre, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. 62, 77. Despre cei 241.355 de oameni care au murit în „așezările speciale", v. Viola, *Unknown Gulag*, p. 241.
74. Citatul: Khlevniuk, *Gulag*, p. 79.
75. Citatele: Dzwońkowski, *Głód*, pp. 215–219; Kul'chyts'kyi, *Kolektivizatiia*, p. 365. Despre speranța de viață în Ucraina sovietică, v. Vallin, „New Estimate", p. 256.
76. Despre școlăriță și capul tăiat, v. Kovalenko, *Holod*, pp. 46, 471.
77. Despre prostituția pentru făină, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 173. Despre Vinnița, v. Kovalenko, *Holod*, p. 95. Despre teama de canibali, v. Kovalenko, *Holod*, p. 284. Despre țăranii din gări, v. Kuśnierz, *Ukraina*,

p. 155. Despre miliția urbană, v. Falk, *Sowjetische Städte*. Despre Savhira, v. Kovalenko, *Holod*, p. 290.

78. Citatul: Czech, „Wielki Głód", p. 23. Despre fiul canibalizat, v. Kovalenko, *Holod*, p. 132. Despre episodul cu ascuțirea cuțitului, Kuśnierz, *Ukraina*, p. 168. Despre porci, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 172.
79. Despre jumătatea de milion de băieți și fete din turnurile de veghe, v. Maksudov, „Victory", p. 213. Citatul: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 119.
80. Despre doctoriță, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 262. Despre orfani, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 157, și Dzwońkowski, *Głód*, p. 142. V. și Graziosi, „Italian Archival Documents", p. 41.
81. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 157.
82. Despre cei 2.505 oameni condamnați pentru canibalism, v. Davies, *Years*, p. 173. Pentru amănunte despre exemplul cu hornul, v. Kovalenko, *Holod*, p. 31. Pentru cota de carne, v. Conquest, *Harvest*, p. 227.
83. Despre etica anticanibalism, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 173. Despre Kolya Graniewicz, v. Dzwońkowski, *Głód*, p. 76. Pentru cererea mamei, v. Conquest, *Harvest*, p. 258.
84. Citatul: Bruski, *Holodomor*, p. 179. Despre agronom, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 261. Despre echipe și îngropări, v. Kovalenko, *Holod*, pp. 31, 306, 345.
85. Citatul: Graziosi, „Italian Archival Documents". V. și Davies, *Years*, p. 316.
86. Despre cei 493.644 de înfometați din regiunea Kiev, v. Marociko, *Holodomor*, p. 233.
87. Despre recensământul sovietic, v. Schlögel, *Terror*. În privința discuției despre cifra de 5,5 milioane ca estimare tipică, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 259.
88. Estimarea demografică retrospectivă îi aparține lui Vallin, „New Estimate", care, la p. 252, găsește 2,6 milioane de „decese ciudate" în Ucraina sovietică în perioada 1928–1937, din care trebuie să extragem alte masacre ca să găsim cifra totală pentru foamete. Pentru un rezumat al studiului guvernamental din ianuarie 2010, v. *Dzerkalo Tyzhnia*, 15–22 ianuarie 2010. Estimarea de 2,5 milioane *doar pe baza deceselor înregistrate* este din Kul'chyts'kyi, „Trahichna", pp. 73–74. Ellman estimează un total de 9,0–12,3 milioane de decese din cauza foametei în Uniunea Sovietică în anii 1933 și 1934 („Note on the Number", p. 376). Maksudov estimează pierderi de 3,9 milioane de ucraineni între 1926 și 1937 („Victory", p. 229). Graziosi estimează 3,5–3,8 milioane în Ucraina sovietică („New Interpretation", p. 6).
89. Citatul: Serbyn, „Lemkin". V. și, în general, Martin, *Affirmative Action Empire*, și Snyder, *Sketches*.
90. Citatele: Koestler, *God That Failed*, p. 68; Weissberg-Cybulski, *Wielka Czystka*, p. 266; Koestler, *God That Failed*, p. 77.
91. Despre arcul de triumf, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 178. Despre transferurile de avere, v. Falk, *Sowjetische Städte*, p. 288; Davies, *Years*, p. 158; Conquest, *Harvest*, p. 237. Despre „cârnățari", v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 172.
92. Citatul: Conquest, *Harvest*, p. 256. V. și, în general, Slezkine, *Jewish Century*, și Fitzpatrick, *Education*.

93. Citatele: Subtelny, „German Diplomatic Reports", p. 17; Consulul general polonez, 4 februarie 1933, CAW I/303/4/1867; Corpul de Apărare a Granițelor, 15 noiembrie 1933, CAW I/303/4/6906. Despre speranțele de război, v. Snyder, *Sketches*, p. 110. Despre scrisorile trimise de germanii sovietici în Germania, v. *Hungersnot*. V. și Berkhoff, „Great Famine"
94. Un discurs relevant al lui Hitler poate fi găsit în *Deutschösterreichische Tageszeiting*, 3 martie 1933. Despre cardinali, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 254. Despre intervențiile lui Innitzer, v. *Reichspost*, 20 august 1933 și 12 octombrie 1933 și *Die Neue Zeitung*, 14 octombrie 1933.
95. Despre Duranty, v. *New York Times*, 31 martie 1933. Despre Muggeridge, v. Taylor, „Blanket of Silence", p. 82. Despre Orwell, v. *Orwell and Politics*, pp. 33–34. V. și Engerman, *Modernization*, p. 211. Ca să fim drepți cu *New York Times*: în două articole anonime de pe 1 și 11 ianuarie au apărut ideile de foamete „artificială" și „război cu țărănimea".
96. Papuha, *Zakhidna Ukraïna*, pp. 33, 46, 57.
97. Despre contrapropaganda sovietică, v. Papuha, *Zakhidna Ukraïna*, p. 56. Despre greutatea lui Herriot, v. *Time*, 31 octombrie 1932. V. și Zlepko, *Hunger-Holocaust*, p. 177; Conquest, *Harvest*, p. 314.
98. Citatele: Kovalenko, *Holod*, p. 353; Zlepko, *Hunger-Holocaust*, p. 180; v. și pp. 175–179. V. și Mark, *Hungersnot*, pp. 26–27; Subtelny, „German Diplomatic Reports", p. 21; Marociko, *Holodomor*, pp. 256–257, 283; *Time*, 22 ianuarie 1934.
99. Marociko, *Holodomor*, p. 257; Zlepko, *Hunger-Holocaust*, pp. 176–177; *Time*, 11 septembrie 1933. Paragraful final: Werth, „Un État"; Marociko, *Holodomor*, p. 283. Ca să fim drepți cu Herriot: în iunie 1940, s-a abținut când s-a votat în Parlamentul francez să i se atribuie lui Pétain puteri depline și a fost arestat și trimis în Germania la sfârșitul ocupației germane.

Capitolul 2: Teroarea de clasă

1. Citatele: Siriol Colley, *More Than a Grain*, pp. 212, 216.
2. Jones este citat în Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 218.
3. Citatul: Evans, *Coming*, p. 330.
4. Despre alegătorii germani, v. King, „Ordinary", pp. 987–988 *et passim*. Despre Dachau, v. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 14. Despre citat și analiza lui Himmler, v. Eiber, „Gewalt in KZ Dachau", p. 172.
5. Evans, *Power*, p. 23.
6. Citatul: *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933.
7. Despre „o clasă împotriva alteia", v. Brown, *Rise and Fall*, p. 85. Despre comportamentul alegătorilor, v. King, „Ordinary", pp. 987–988. V. și, în general, Bayerlein, „Abschied".
8. Longerich, *Politik der Vernichtung*, pp. 26–32, citatul la p. 38; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 73.
9. Despre cei 37.000 de evrei germani, v. Evans, *Power*, p. 15. V. și Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 126.
10. Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 35.
11. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 7.

12. V., în general, Krüger, *Die Aussenpolitik*; Turner, *Stresemann*; Snyder, *Sketches*.
13. Roos, *Polen*, pp. 130–154; Ken, *Collective Security*, pp. 94, 157; Kornat, *Polityka*, pp. 32–33; Rossino, *Hitler*, p. 2.
14. Citatul: Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 33.
15. Cel mai sigur ghid este Kołakowski, *Main Currents*. Cea mai cunoscută definiție anecdotică este cea oferită de veteranul comunist lui Jorgé Semprun la Buchenwald: *„C'est l'art et la manière de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux!"**
16. Graziosi, „New Interpretation".
17. V. în general, Haslam, *Collective Security*; Furet, *Passé*; Brown, *Rise and Fall*.
18. Aceste cifre vor fi elucidate în capitolul de față și în cel următor.
19. Despre dialectica implicată, v. Burrin, *Fascisme, Nazisme, Autoritarisme*, pp. 202, 209. V. și, în general, Weber, *Hollow Years*. Despre Blum, v. Judt, *Burden of Responsability*.
20. Haslam, *Collective Security*, pp. 120–121. Despre presa sovietică, v. Schlögel, *Terror*, pp. 136–137. V. și Beevor, *Battle for Spain*. În privința punctului esențial, îl urmez pe Furet, *Passé*. Brown, *Rise and Fall*, p. 89.
21. Orwell, *Homage*, pp. 53–64. Citatul: Schlögel, *Terror*, p. 148. V. și Brown, *Rise and Fall*, p. 89.
22. Pentru 11 mai, v. Kuromiya, „Anti-Russian", p. 1427.
23. Citatul: Kuromiya, „Notatka", p. 133; de asemenea, p. 119.
24. Levine, *In Search of Sugihara*, pp. 13–89; Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 160–175; Siriol Colley, *Incident*.
25. Haslam analizează China în cadrul Frontului Popular; v. *East*, pp. 64–70. Despre Xinjiang, v. Millward, *Eurasian Crossroads*, pp. 206–207. Despre „Marșul cel Lung", v. Brown, *Rise and Fall*, p. 100.
26. V. Kuromiya, *Stalin*, p. 136.
27. Citatul: McLoughlin, „Mass Operations", p. 121.
28. Khlevniuk, „Objectives"; Kuromiya, *Stalin*, pp. 118–119.
29. Citatul: Kuromiya, *Stalin*, p. 134; de asemenea, p. 101.
30. Despre istoria „troicii", v. Wheatcroft, „Mass Killings", pp. 126–139. Despre prezentările generale ale poliției de stat, v. Andrew, *KGB*, și Dziak, *Chekisty*.
31. Getty, *Yezhov*, p. 140; Kuromiya, *Stalin*, p. 116.
32. Despre acoliții lui Ejov și metodele lor, v. Wheatcroft, „Agency", pp. 38–40. Despre grija lui Stalin față de sănătatea lui Ejov, v. Getty, *Yezhov*, p. 216.
33. Citatul: Haslam, *Collective Security*, p. 129. Despre amenințarea lui Buharin, v. Kuromiya, *Stalin*, p. 83.
34. Citatul: Brown, *Rise and Fall*, p. 122. Au existat, desigur, excepții, cum ar fi Antoni Słonimski; v. Shore, *Caviar and Ashes*, p. 150. Despre fascism și antifascism, v. Furet, *Passé*.
35. Werth, *Terreur*, p. 282. V. și Kuromiya, *Stalin*, p. 121. Tema forței și slăbiciunii a fost dezvoltată de Furet, *Passé*.

---

* E arta și modul de a cădea totdeauna în picioare, amice! (*lb. fr.*) (*n. t.*).

36. Orwell, *Homage*, pp. 145–149, la p. 149. V. și Furet, *Passé*, pp. 296, 301, 306; Haslam, *Collective Security*, p. 133.
37. 56.209 este numărul de execuții care rămâne după scădere: a celor din operațiunile împotriva naționalităților (v. capitolul următor) și din „operațiunea culacilor" din totalul de 681.692 de execuții din timpul Marii Terori din 1937–1938. Eu ofer o cifră generală, deoarece circulă totaluri puțin diferite ale „operațiunii culacilor"; v. Jansen, *Executioner*, p. 75. Despre generalii Armatei Roșii, v. Wieczorkiewicz, *Łańcuch*, p. 296. Este o lucrare fundamentală despre epurările cadrelor militare.
38. Evans, *Power*, pp. 21–22.
39. *Ibid.* p. 34, 39; Shore, *Information*, pp. 31, 37.
40. Despre avansarea lui Himmler, v. Longerich, *Himmler*. Despre structurile polițienești, v. Westermann, „Ideological Soldiers", p. 45. Simplific considerabil situația, nevorbind despre structura federală a statului german. Și acest lucru a fost văzut de Himmler ca o problemă care trebuie rezolvată. Instituțiile polițienești menționate aici vor fi discutate mai amănunțit în capitolele 5, 6 și 7.
41. Evans, *Power*, p. 627; Lee, *Dictatorships*, p. 172.
42. Aceste acțiuni ucigașe efectuate de poliția germană sunt subiectul capitolelor 6 și 7.
43. Cf. Wheatcroft, „Mass Killings", p. 139.
44. Citatele: Baberowski, *Feind*, pp. 758–759.
45. Werth, *Terreur*, p. 280; Viola, *Forgotten Gulag*, p. 195.
46. Despre credința religioasă, v. McLoughlin, „Mass Operations", p. 124, și Binner, „S etoj", pp. 181–183.
47. Shearer, „Social Disorder", pp. 527–531, citatul la p. 531.
48. Despre Teroarea Siberiană, v. Ablažej, „Die ROVS-Operation", pp. 287–298; Baberowski, *Terror*, pp. 189–190; Kuromiya, „Accounting", p. 93.
49. Binner, „Massenmord", pp. 561–562; Werth, *Terreur*, p. 283. Despre „încă o sută de mii", v. Jansen, *Executioner*, pp. 82, 87.
50. Despre „o dată pentru totdeauna", v. Binner, „Massenmord", p. 565; de asemenea, p. 567. Despre cifrele citate, v. Nikol's'kyi, „Represyvna", p. 93.
51. Vashlin, *Terror*, p. 38. Pentru „mai bine prea departe...", v. Baberowski, *Terror*, p. 192.
52. Binner, „Massenmord", pp. 565–568.
53. *Ibid.*, p. 567.
54. *Ibid.*, p. 568. Despre incidentul cu latrina, v. Michniuk, „Przeciwko Polakom", p. 118. V. și Weissberg, *Wielka Czystka*, p. 293. Pentru semnarea foilor de hârtie albe, v. McLoughlin, „Mass Operations", p. 127.
55. Binner, „Massenmord", pp. 571–577. Uneori, ordinele lui Stalin erau foarte restrictive și exacte; de exemplu, v. Kuz'niatsou, *Kanveer*, pp. 72–73. În cele din urmă, au fost împușcați 1.825 de prizonieri de la Solovki.
56. Despre Omsk, v. Binner, „Massenmord", pp. 657–680. Despre condamnarea a 1.301 oameni într-o singură noapte, v. McLoughlin, „Mass Operations", p. 129. V. și Khlevniuk, *Gulag*, p. 150.
57. Pentru citat și amănunte despre tehnicile de executare, v. McLoughlin, „Mass Operations", pp. 130, 131, și Schlögel, *Terror*, pp. 603, 618. Despre explozivi, v. Gregory, *Terror*, p. 71.

58. Despre împușcarea a 35.454 de oameni, v. Junge, *Vertikal'*, p. 201. Despre restul cifrelor, v. Binner, „S etoj", p. 207. Despre lagăre, v. Werth, *Terreur*, p. 285, și Khlevniuk, *Gulag*, p. 332. Despre vârstnici, v. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 99. Despre împușcarea a treizeci și cinci de surdomuți, v. Schlögel, *Terror*, p. 624; McLoughlin, „Mass Operations", p. 136; Binner, „Massenmord", p. 590.
59. Despre evenimentele din decembrie și februarie, v. Nikol'skij, „Kulakenoperation", p. 623, și Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 100. Despre interpretările date de Leplevskii categoriilor din Ordinul 00447, v. Šapoval, „Behandlung", pp. 339, 341. Despre arestarea a 40.530 de oameni, v. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 153. Despre cei 23.650 de oameni adăugați cotelor de morți, v. Šapoval, „Behandlung", p. 343. Pentru cifrele 70.868, 35.563 și 830, v. Junge, *Vertikal'*, p. 533. Pentru cifrele 1.102 și 1.226, v. Nikol'skij, „Kulakenoperation", pp. 634–635.
60. Stroński, *Represje*, p. 243. Pentru discutare, v. Weiner, *Making Sense*.
61. Pasternak a prezentat această idee generală în *Dr. Jivago*.
62. Gurianov, „Obzor", p. 202.
63. Goeschel, *Concentration Camps*, pp. 26–27. Probabil că au fost trimiși în lagăre de concentrare pe motivul homosexualității între 5.000 și 15.000 de oameni, dintre care jumătate se poate să fi murit până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial; v. Evans, *Third Reich at War*, p. 535.
64. Goeschel, *Concentration Camps*, pp. 4, 20, 21, 27; Evans, *Power*, p. 87. Argumentul despre pendularea în politica naționalităților este formulat solid în Martin, în *Affirmative Action Empire*.
65. Despre cele 267 de sentințe din Germania nazistă, v. Evans, *Power*, pp. 69–70.

Capitolul 3: Teroarea națională

1. Martin, „Origins", aduce rigoare analitică în examinarea operațiunilor împotriva naționalităților. Citatul: Jansen, *Executioner*, p. 96; v. și Baberowski, *Terror*, p. 198.
2. Pentru mai multe amănunte despre linia polonă, v. Snyder, *Sketches*, pp. 115–132.
3. Snyder, *Sketches*, pp. 115–116. Ideea cu „Organizația Militară Polonă" pare să fi apărut în 1929, când un agent sovietic a fost pus la conducerea comisiei de securitate a Partidului Comunist din Polonia; v. Stroński, *Represje*, p. 210.
4. Stroński, *Represje*, pp. 211–213. Despre Sochacki, v. Kieszczyński, „Represje", p. 202. Pentru mai multe amănunte despre Wandurski, v. Shore, *Caviar and Ashes*. Cel puțin un comunist polonez important s-a întors din Uniunea Sovietică și a lucrat pentru polonezi: cartea sa este Reguła, *Historia*.
5. Despre ianuarie 1934, v. Stroński, *Represje*, pp. 226–227. Despre motivele și cifrele deportărilor de mai târziu, v. Kupczak, *Polacy*, p. 324.
6. Despre primul indiciu, v. Kuromiya, *Voices*, p. 221. Pentru „le știu pe toate", v. Stroński, *Represje*, pp. 236–237. V. și Morris, „Polish Terror", pp. 756–757.
7. Stroński, *Represje*, p. 227; Snyder, *Sketches*, pp. 119–120.
8. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 337; Stroński, *Represje*, p. 227. Pentru amănunte despre Balâțki, v. Shapoval, „Balyts'kyi", pp. 69–74. O soartă asemănătoare îl aștepta pe Stanisław Kosior, fostul șef al secțiunii ucrainene a partidului,

care era polonez. Și el jucase un rol major în campania de înfometare din 1933, și a fost și el executat ca spion polonez.

9. Pentru discutarea mai amănunțită a originilor „operațiunii polonezilor", v. Rubl'iov, „Represii proty poliakiv", p. 126; Paczkowski, „Pologne", p. 400; Stroński, *Represje*, p. 220.
10. Despre textul Ordinului 00485, v. *Leningradskii martirolog*, pp. 454–456.
11. Pentru alte exemple, v. Gilmore, *Defying Dixie*.
12. Petrov, „Polish Operation", p. 154; Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 105. Cifre despre reprezentanții minorităților naționale sunt date mai târziu în acest capitol.
13. Despre „furnizori", v. Kuromiya, *Stalin*, p. 118. Despre diplomații polonezi, v. Snyder, *Sketches*, pp. 121–127. Pentru datele despre comitetul central, v. Kieszczyński, „Represje", p. 198. Despre experiențele comuniștilor polonezi în URSS, este de o valoare inestimabilă lucrarea lui Budzyńska, *Strzępy*.
14. Citatul: Petrov, „Polskaia operațiia", p. 23. Anecdota cu cartea de telefon este în Brown, *No Place*, p. 158.
15. Stroński, *Represje*, p. 240.
16. Petrov, „Polskaia operațiia", p. 28; Werth, *Terreur*, p. 294.
17. Citatul și cifra: Naumov, *NKVD*, pp. 299–300. Pentru exemple, v. Stroński, *Represje*, pp. 223, 246.
18. Despre familia Juriewicz, v. Głębocki, „Pierwszy", pp. 158–166, la 164.
19. Despre familia Makowski, v. Głębocki, „Pierwszy", pp. 166–172. Pentru cifra 6.597, v. Petrov, „Polskaia Operațiia", p. 168.
20. Ilic, „Leningrad", p. 1522.
21. Treji: Dzwońkowski, *Głód*, p. 236. „Corbul beznei" apare în polonă și rusă, iar „Maria cea neagră" în rusă. Pentru atestarea „ucigașului sufletului", care a fost folosit mai târziu referitor la dubele de gazare germane, v. Schlögel, *Terror*, p. 615. Despre Kunțevo, v. Vashlin, *Terror*, pp. 40, 44.
22. Despre sursele identității polone în zona de hotar, v. Snyder, *Reconstruction of Nations*. Redefinirile polonezilor sovietici reprezintă subiectul principal al lucrării lui Brown, *No Place*.
23. Despre epurarea minorităților naționale, v. Naumov, *NKVD*, pp. 262–266; citatul despre floarea intelectualității la p. 266. Citatul din Berman: Michniuk, „Przeciwko Polakow", p. 115. Despre cei 218 scriitori, v. Mironowicz, *Białoruś*, pp. 88–89. V și Junge, *Vertikal'*, p. 624.
24. Pentru discutarea mai aprofundată a acestei metode de ucidere, v. Goujon, „Kurapaty" și Marples, „Kurapaty", pp. 513–517. V. și Ziółkowska, „Kurapaty", pp. 47–49.
25. Despre cifra de 17.772 de sentințe, v. Petrov, „Polskaia operațiia", p. 168. Despre numărul total de morți (61.501), v. Morris, „Polish Terror", p. 759.
26. Jansen, *Yezhov*, p. 258. Despre Uspenskii, comparați cu Parrish, *Lesser Terror*, pp. 6, 11, și Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 240.
27. Werth, *Terreur*, p. 292.
28. Despre Moszyńska și Angielczyk, v. Kuromiya, *Voices*, pp. 49–51, 221–223.
29. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 94. Despre Jmerinka, v. Stroński, *Represje*, p. 225.

30. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 244. V. și Stroński, *Represje*, p. 235, și Ivanov, *Staliniszm*, p. 153.
31. Despre Koszewicz, rufărie de corp și mesaj, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 90, 101, 147.
32. Despre toamna anului 1937 și orfelinate, v. Petrov, „Polskaia operațiia", p. 26; Kupczak, *Polacy*, pp. 327, 329; Jansen, *Executioner*, p. 97. Despre Piwiński și Paszkiewicz, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 151, 168.
33. Despre Sobolewska, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 215–219, la 219.
34. Petrov, „Polskaia operațiia", p. 30; Binner, „Massenmord", p. 591; Werth, *Terreur*, pp. 294, 470.
35. Despre condamnarea a 100 și 138 de oameni, v. Stroński, *Represje*, p. 228.
36. Pentru cifra 111.091, v. Petrov, „Polskaia operațiia", p. 32. Pentru estimarea a optzeci și cinci de mii de execuții ale polonezilor sovietici, v. Petrov, „Polskaia Operațiia", p. 171. Jansen, *Executioner*, p. 99, trage o concluzie similară. Naumov estimează la 95.000 decesele din rândul polonezilor; v. *NKVD*, p. 299. V. și Schlögel, *Terror*, p. 636.
37. Cf. Morris, „Polish Terror", p. 762, ale cărui calcule sunt aproape identice.
38. Pentru cifrele comparative ale arestaților, v. Haustov, „Deiatel' nost", p. 316. Și aici, și în alte părți, observațiile despre slăbiciunea prezenței serviciilor de informații poloneze în 1937 și 1938 se bazează pe săptămâni de trecere în revistă a dosarelor relevante ale celui de-al Doilea Departament al Statului-Major Polon din arhivele militare polone (Centralne Archiwum Wojskowe, sau CAW). V. în Snyder, *Sketches*, pp. 83–112, o discuție mai amănunțită și o gamă de citate din arhivă. De asemenea, discut acolo chestiunea prejudicierii de către Teroare a poziției securității sovietice.
39. În Caucaz, grupuri mai mici de oameni au fost transferate, de asemenea, cu forța; v. Baberowski, *Feind*, pp. 771–772. Despre uciderea a 20.474 de oameni, v. Kuromiya, „Asian Nexus", p. 13. V. și Gelb, „Koreans".
40. Citatul: Evans, *Power*, p. 357. Despre „operațiunea germanilor", v. Ordinul 00439 (55.005 sentințe, 41.989 de condamnări la moarte). V. și Schlögel, *Terror*, p. 628.
41. Khlevniuk, *Gulag*, p. 147. Citez cifrele din Binner, „S etoj", p. 207. Martin dă 386.798 de morți în urma Ordinului 00447; v. „Origins", p. 855.
42. Ucraina sovietică reprezenta douăzeci la sută din populație și a avut douăzeci și șapte la sută din condamnări; v. Gregory, *Terror*, p. 265. Despre cele 123.421 de condamnări la moarte, v. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 402; la p. 340 sunt proporțiile minorităților naționale dintre cei arestați în 1937–1938 în Ucraina sovietică: ucraineni 53,2 la sută (78,2 la sută din populație), ruși 7,7 la sută (11,3 la sută din populație), evrei 2,6 la sută (5,2 la sută din populație), polonezi 18,9 la sută (1,5 la sută din populație) și germani 10,2 la sută (1,4 la sută din populație).
43. Khlevniuk, „Party and NKVD", pp. 23, 28; Binner, „Massenmord", pp. 591–593.
44. Despre proporțiile ofițerilor cu gradele cele mai înalte, v. Petrov, *Kto rukovodil*, p. 475, și Gregory, *Terror*, p. 63. Reprezentarea evreilor în vara anului 1936 încă mai era mare la gradul de general (54%), în aparatul central al NKVD din Moscova (64%) și în rândurile ofițerilor cu gradele cele

mai înalte din Ucraina sovietică (67%). Pentru primele două, v. Naumov, *Borba*, p. 119; pentru a treia, v. Zolotar'ov, „Nachalnyts'kyi", pp. 326–331. Letonii, germanii și polonezii au dispărut cu totul de la nivelul cel mai înalt al NKVD în timpul Marii Terori. De exemplu, polonezul Stanisław Redens fusese șeful NKVD din Moscova și, ca atare, a semnat ordinele de executare a 20.761 de oameni în timpul Terorii. El însuși a fost arestat și mai târziu executat, ca naționalist polonez.

45. Despre pensiile de stat, v. Kotkin, *Magnetic Mountain*, p. 122.
46. Haslam, *Collective Security*, p. 194.
47. Hirsch, *Empire*, pp. 293–294.
48. Despre Austria, v. Dean, *Robbing*, pp. 86, 94, 105.
49. Despre expulzare, v. Tomaszewski, *Preludium*, pp. 5, 139, *et passim*. V. și Longerich, *Politik der Vernichtung*, pp. 193–204, și Kershaw, *Hitler*, pp. 459, 472.
50. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 24.
51. Pe 12 noiembrie 1938, v. Polian, „Schriftwechsel", p. 4.
52. Despre Madagascar, v. Polian, „Schriftwechsel", pp. 4, 8. Despre revizioniști, v. Arens, „Jewish Military", p. 205, și Spektor, „Żydzi wołyńscy", p. 539.
53. Despre relațiile polono-germane, v. Roos, *Polen*, pp. 253, 396; Kershaw, *Hitler*, p. 475; Weinberg, *Foreign Policy*, pp. 20, 404, 484.
54. Citatul: Evans, *Power*, p. 604.
55. Kershaw, *Hitler*, p. 482; Zarusky, „Hitler bedeutet Krieg", pp. 106–107.
56. V. Haslam, *Collective Security*, pp. 90, 153. Despre Litvinov, v. Herf, *Jewish Enemy*, p. 104, și Orwell, *Orwell and Politics*, p. 78.
57. Citatul: Wieczorkiewicz, *Łańcuch*, p. 323.
58. Haslam, *Collective Security*, p. 227. Citatul: Weinberg, *World at Arms*, p. 25. Nu am discutat experiențele lui Koestler în Spania, care au coincis cu întemnițarea prietenului său Weissberg în URSS; v. *God That Failed*, pp. 75–80.
59. Citatele: Lukacs, *Last European War*, pp. 58–59.
60. Krebs, „Japan", p. 543; Haslam, *East*, p. 132.
61. Levine, *In Search of Sugihara*, p. 121; Sakamoto, *Japanese Diplomats*, p. 102; Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 470–485; Hasegawa, *Racing*, p. 13.

Capitolul 4: Europa liniei Molotov–Ribbentrop

1. Böhler, *Verbrechen*, pp. 16, 69, 72, 74, Böhler, *Überfall*, p. 100. Datner numără 158; v. *55 Dni*, p. 94.
2. Despre Varșovia, v. Böhler, *Überfall*, pp. 171–172. Despre mitralierea din avion, v. Datner, *55 Dni*, p. 96, și Mazower, *Hitler's Empire*, p. 67.
3. Naumann, „Die Mörder", pp. 54–55; Grass, *Beim Häuten*, pp. 15–16.
4. Despre moartea soldaților germani ca „asasinat", v. Datner, *Zbrodnie*, p. 73. Pentru „nerușinare", v. Lukacs, *Last European War*, p. 58. Despre hambar și cavalerie, v. Datner, *Zbrodnie*, pp. 72, 69; Rossino, *Hitler*, pp. 166, 169; Böhler, *Verbrechen*, p. 23.
5. Iată instrucțiunile ceva mai amănunțite: „Ferecați-vă inimile în fața milei. Acțiune brutală. Optzeci de milioane trebuie să primească ce e al lor. Existența lor trebuie să fie asigurată. Dreptul îl are cel mai puternic. Cea mai mare asprime." V. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 54. Despre Ciepielów, v. Böhler, *Verbrechen*, p. 131. Despre Crucea Roșe, v. Rossino, *Hitler*, p. 181;

de asemenea, p. 184. Despre alte incidente cu tancurile, v. Datner, *Zbrodnie*, p. 62.

6. Despre „polonezii sunt sclavii" și grimasa morții, v. Rossino, *Hitler*, pp. 141, 204. Despre „intenția *Führer*-ului de a distruge și de a extermina poporul polonez", v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 57.
7. Rossino, *Hitler*, pp. 138, 141; Böhler, *Verbrechen*, p. 100.
8. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 52–53.
9. Böhler, *Verbrechen*, p. 19.
10. Despre Solec, v. Böhler, *Verbrechen*, p. 116. Despre băiatul evreu căruia i s-a cerut apă, v. Rossino, *Hitler*, p. 172. Despre Dynów, v. Böhler, *Überfall*, p. 200. Rossino estimează că printre cei cincizeci de mii de civili polonezi uciși de germani la sfârșitul lui 1939 erau șapte mii de evrei; v. *Hitler*, p. 234. Mallmann, Böhler și Mathäus dau și ei aceste cifre în *Einsatzgruppen*, p. 88. Böhler estimează treizeci de mii până la sfârșitul lui octombrie (*Verbrechen*, p. 140) și patruzeci și cinci de mii, dintre care șapte mii erau evrei, până la sfârșitul războiului (*Überfall*, p. 138).
11. Despre posibilitatea acestei speranțe, v. Młynarski, *W niewoli*, pp. 54–59.
12. Citatul: Weinberg, *World at Arms*, p. 57.
13. Despre trădarea de la Lwów, v. Cienciala, *Crime*, p. 20; Czapski, *Wspomnienia*, pp. 9–10; Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 35.
14. Despre stepa ucraineană, v. Czapski, *Wspomnienia*, p. 15. Despre mâhnirea țăranilor polonezi, v. Młynarski, *W niewoli*, pp. 98–99.
15. Hryciuk estimează 125.000 de prizonieri de război („Victims", p. 179); Cienciala estimează 230.000–240.000 (*Crime*, p. 26). Sovieticii au mai ținut circa cincisprezece mii de oameni pentru munca grea din mine și de la construirea drumurilor, dintre care circa două mii au murit în 1941, în timpul evacuării; v. Hryciuk, „Victims", p. 180.
16. Pentru exemple de oameni care au trecut din închisoare la putere, luate din mai multe regiuni, v. HI 209/1/10420, HI 209/6/5157, HI 209/11/4217, HI 210/14/10544, HI 210/14/4527, HI 210/14/2526, HI 209/13/2935 și HI 210/12/1467. Episoadele de violență date aici sunt din Gross, *Revolution*, pp. 37, 44. Pentru detalii despre incidente similare, v. HI 209/13/2935, HI 209/13/3124, HI 210/1/4372, HI 210/5/4040, HI 210/14/4908, HI 209/7/799.
17. Despre sentința tipică, v. Jasiewicz, *Zagłada*, p. 172. Despre cei 109.400 de oameni arestați și cei 8.513 condamnați la moarte, v. Hryciuk, p. 182. Despre disproporția dintre cifrele arestaților și ale celor trimiși la închisoare, v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 236, și Głowacki, *Sowieci*, p. 292.
18. Despre cei șaizeci și unu de mii de cetățeni polonezi, v. Rossino, *Hitler*, p. 15; de asemenea, p. 30; „să distrugă Polonia" este la p. 77. V. și, în general, Ingrao, „Violence", pp. 219–220. Despre Heydrich și Hitler, v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 57, și Mańkowski, „Ausserordentliche", p. 7. Despre doctorate, v. Browning, *Origins*, p. 16.
19. Despre Katowice, v. Rossino, *Hitler*, p. 78. Despre absența unor registre ținute la zi, v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 80.
20. *Einsatzgruppe* z. b. V. avea sarcina de a-i alunga pe evrei. V. Rossino, *Hitler*, pp. 90, 94, 98; cifra de douăzeci și două de mii este la p. 101. Despre Przemyśl, v. Böhler, *Überfall*, pp. 202–203. V. și Pohl, *Herrschaft*, p. 52.

21. Despre Hitler, v. Rutherford, *Prelude*, p. 53. Despre Frank, v. Seidel, *Besatzungspolitik*, p. 184 (inclusiv citatul). Despre Frank ca fost avocat al lui Hitler, v. Mazower, *Hitler's Empire*, p. 74.
22. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, pp. 13–23. Locul clasic este Gross, *Revolution*.
23. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 23; Hryciuk, „Victims", p. 199.
24. Despre cei 139.794 de oameni luați de la casele lor, v. Hryciuk, „Victims", p. 184. Głowacki notează temperaturi de minus 42° Celsius; v. *Sowieci*, p. 328. V. și Jolluck, *Exile*, p. 16.
25. Despre „iad" și moartea adulților, v. Wróbel, *Polskie dzieci*, pp. 156, 178. V. și Gross, *Revolution*, pp. 214–218. Despre „visele și dorințele lor", v. Gross, *Children's Eyes*, p. 78.
26. Jolluck, *Exile*, p. 41.
27. Până la 1 iulie 1941, au fost 10.864 de morți din rândurile celor deportați în „așezările speciale"; v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 279. Despre „băștinași", v. *Dark Side*, p. 143. Despre cizme și umflare, v. Gross, *Children's Eyes*, pp. 63, 88.
28. Despre schelete, „ce era în inima lui" și emblemele cu vulturul alb, v. Gross, *Children's Eyes*, pp. 191, 202, 78 (de asemenea, pp. 71, 194).
29. Pankowicz, „Akcja", p. 43; Burleigh, *Germany Turns Eastwards*, p. 275.
30. Citatul: Shore, *Information*, p. 15. V. și Rutherford, *Prelude*, p. 56.
31. Rutherford, *Prelude*, pp. 59, 75.
32. Despre membrii citați, v. Rutherford, *Prelude*, p. 59; Grynberg, *Relacje*, p. xii; Hilberg, *Destruction* (vol. I), pp. 156, 189.
33. Pentru cifrele deportărilor, v. Rutherford, *Prelude*, pp. 1, precum și 75, 88. Despre Owińska, v. Kershaw, *Hitler*, p. 535, și Evans, *Third Reich at War*, pp. 75–76. Despre uciderea a 7.700 de cetățeni polonezi găsiți în instituțiile pentru probleme mentale, v. Browning, *Origins*, p. 189. V. și Mazower, *Hitler's Empire*, p. 85.
34. Citatul: Urbański, *Zagłada*, p. 32. Despre Łowicz, v. Grynberg, *Relacje*, pp. 239–240.
35. Rutherford, *Prelude*, p. 9, citatele la pp. 88 și 102.
36. Pentru descrierea generală a celor trei lagăre, v. Cienciala, *Crime*, pp. 29–33; de asemenea, v. Abramov, *Murderers*, pp. 46, 83, 101; Młynarski, *W niewoli*, pp. 113–114. Despre ritualurile de Crăciun, v. Młynarski, *W niewoli*, pp. 156–157.
37. Cienciala, *Crime*, p. 33. Despre siluete și schelete, v. Czapski, *Wspomnienia*, pp. 16, 31, și Młynarski, *W niewoli*, pp. 115–117. Despre corbi, v. Berling, *Wspomnienia*, p. 34.
38. Czapski, *Wspomnienia*, p. 18; Swianiewicz, *Shadow*, p. 58; Młynarski, *W niewoli*, pp. 205–209; Cienciala, *Crime*, pp. 33–35, 84–99, și pentru estimarea ei în privința numărului total de informatori (cam o sută), p. 159.
39. Jakubowicz, *Pamiętniki znalezione*, pp. 30, 38, 43, 53. Despre adresele de returnare, v. Swianiewicz, *Shadow*, p. 65.
40. Despre câinii care s-au împrietenit cu prizonierii, v. Młynarski, *W niewoli*, pp. 256–257; Abramov, *Murderers*, pp. 86, 102; Czapski, *Wspomnienia*, p. 43. Despre veterinarul care i-a îngrijit, v. Młynarski, *W niewoli*, pp. 84, 256.
41. Despre mișcarea ilegală polonă, v. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, pp. 368–371. Despre hotărârea de a executa prizonierii, v. Cienciala, *Crime*, pp. 116–120, citatele la p. 118. V. și Jasiewicz, *Zagłada*, p. 129.

42. Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 131, 144–145, 159. Cei 7.305 oameni se pare că au fost împușcați la Bâkivnia și Kuropatî, locurile unor masacre importante din timpul Marii Terori; v. Kalbarczyk, „Przedmioty", pp. 47–53.
43. Swianiewicz, *Shadow*, p. 75; Cienciala, *Crime*, pp. 122, 129–130, 175, citatul la p. 130. Pentru alte pasaje din jurnalul lui Adam Solski, v. *Zagłada polskich elit*, p. 37.
44. Cienciala, *Crime*, p. 124; *Zagłada polskich elit*, p. 43.
45. Cienciala, *Crime*, p. 124; *Zagłada polskich elit*, p. 43. Despre Blokhin, v. Braithwaite, *Moscow*, p. 45.
46. Cienciala, *Crime*, pp. 126–128; *Zagłada polskich elit*, p. 39.
47. Cienciala, *Crime*, pp. 122–123; Czapski, *Wspomnienia*, pp. 7, 8, 15, 17, 18, 45.
48. Abramov, *Murderers*, p. 46; Swianiewicz, *Shadow*, pp. 63, 66.
49. Cienciala, *Crime*, p. 34; Czapski, *Wspomnienia*, p. 18; Swianiewicz, *Shadow*, p. 64; Młynarski, *W niewoli*, p. 225. Pentru un informator despre sistem, v. Berling, *Wspomnienia*, p. 32.
50. Citatul: Swianiewicz, *Shadow*, p. 69.
51. Acesta este totalul cifrelor despre execuții dat în Cienciala, *Crime*, *passim*.
52. Cienciala, *Crime*, pp. 118, 173–174, 198–199, citatul despre tați este la p. 198. Despre cei 60.667 de oameni trimiși în „așezările speciale" din Kazahstan, v. Hryciuk, „Victims", p. 187. Despre „foștii oameni", v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 282. V. și Goussef, „Les Déplacements", p. 188. Despre soțiile cărora li se spunea că li se vor alătura soților, v. Jolluck, *Exile*, p. 16. Despre „veșnică mocirlă și zăpadă", v. Gross, *Children's Eyes*, p. 79.
53. Despre bălegar și biroul NKVD, v. Jolluck, *Exile*, pp. 40, 122–123. Despre economist, v. Czapski, *Wspomnienia*, p. 27.
54. Dintre cei 78.339 de oameni deportați, circa optzeci și patru la sută erau evrei; v. Hryciuk, „Victims", 189.
55. Gross, *Children's Eyes*, p. 221.
56. V. Snyder, *Reconstruction*.
57. Krebs, „Japan", pp. 545, 548; Levine, *Sugihara*, pp. 132, 218, 262, 273; Sakamoto, *Japanese Diplomats*, pp. 102, 107, 113–114.
58. Pentru cifrele citate, v. Polian, *Against Their Will*, p. 123. V. și Weinberg, *World at Arms*, pp. 167–169, și Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 470–485.
59. Această cifră – 408.525 de deportați – este totalul operațiunilor principale. Rutherford estimează un total de 500.000; v. *Prelude*, p. 7.
60. Despre Eichmann și propunerea din ianuarie 1940, v. Polian, „Schriftwechsel", pp. 3, 7, 19.
61. Despre originile ghetoului din Łódź, v. Grynberg, *Życie*, p. 430. O descriere incomparabilă a ghetoului varșovian este în Engelking, *Getto warszawskie*, în traducere engleză *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*. Despre Schön, v. T.B., „Organizator", pp. 85–90. Despre intențiile germanilor și despre mișcările populare, v. Browning, *Origins*, pp. 100–124.
62. Drozdowski, „Fischer", pp. 189–190. V. și Engelking, *Getto warszawskie*, cap. 2. Ringelblum este citat în Friedländer, *Extermination*, p. 160; despre turiști, v. și Mazower, *Hitler's Empire*, p. 95.

63. Citatul: *Zagłada polskich elit*, p. 23. V. și Longerich, *Unwritten Order*, p. 55; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 447. În 1941, în ghetoul din Łódź au murit 11.437 de oameni; v. Grynberg, *Życie*, p. 430.
64. V. în primul rând Żbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy", pp. 224–228; de asemenea, Grynberg, *Relacje*, p. 244; Browning, *Origins*, pp. 124; Kassow, *Archive*, pp. 107, 273. Aceste mișcări au fost absurde chiar și din perspectiva germanilor: evreii au fost eliminați din regiunea Varșovia din ianuarie până în martie 1941 ca să li se facă loc polonezilor, care urmau să fie expulzați din Warthegau, de unde erau alungați ca să le facă loc germanilor, care veneau în vest din Uniunea Sovietică; însă germanii aveau să invadeze Uniunea Sovietică în iunie 1941, așa încât germanii se puteau muta spre est, colonizând acele teritorii.
65. Despre Sborow și Lederman, v. Sakowska, *Dzieci*, pp. 51, 50. Citatul: Żbikowski, „Żydowscy przesiendleńcy", p. 260.
66. „Sprawozdania Świetliczanek", p. 65, citatele la pp. 69, 70.
67. Despre cele două atitudini față de elite, v. Friedländer, *Extermination*, p. 40. V. și Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 364–365, și Mańkowski, „Ausserordentliche", pp. 9–11, citatul la p. 11. Comparați cu Cienciala, *Crime*, pp. 114–115, și Jolluck, *Exile*, p. 15.
68. Wieliczko, „Akcja", pp. 34–35; Pankowicz, „Akcja", pp. 43–45; *Zagłada polskich elit*, pp. 62, 67.
69. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 64–65; Dunin-Wąsowicz, „Akcja", p. 24.
70. Pietrzykowski, „Akcja", pp. 113–115; Jankowski, „Akcja", pp. 65–66. Despre bordelul pentru germani, v. Pietrzykowski, *Akcja AB*, pp. 77–78.
71. Pietrzykowski, „Akcja", pp. 114–115.
72. Vedeți, de exemplu, Pankowicz, „Akcja", p. 44. Despre „Nu știm...", v. Cienciala, *Crime*, p. 182.
73. Despre toți trei oamenii, v. Pietrzykowski, „Akcja", pp. 117–118.
74. Dunin-Wąsowicz, „Akcja", pp. 22–25; Bauer, *Dowbor*, pp. 217, 241; *Crime of Katyń*, p. 33; *Zagłada polskich elit*, p. 73.
75. *Zagłada polskich elit*, p. 77.
76. Despre Himmler și convoaie, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 59, 60, 123–125. Pentru mai multe detalii despre convoaie, v. *Zagłada polskich elit*, p. 69; Seidel, *Besatzungspolitik in Polen*. Despre Bach-Zelewski și locul de execuție, v. Dwork, *Auschwitz*, pp. 166, 177. Despre IG Farben, v. Tooze, *Wages of Destruction*, p. 443.
77. Despre colectivizare, v. Raportul din 25 noiembrie 1941, SPP 3/1/1/1/1; de asemenea, Shumuk, *Perezhyte*, p. 17.
78. Despre ucrainenii vizați, v. HI 210/14/7912. Aceste acțiuni au făcut parte dintr-o serie de operațiuni de deportare din iunie 1941 organizate pe tot cuprinsul teritoriilor anexate de curând de Uniunea Sovietică, din țările baltice până în România. Despre cei 11.328 și 22.353 de cetățeni polonezi, v. Hryciuk, „Victims", 191, 193. V. și Olaru-Cemîrtan, „Züge".
79. Despre bombardament, v. Jolluck, *Exile*, p. 16. Citatul: Gross, *Children's Eyes*, p. 52.
80. 292.513 cetățeni polonezi au fost deportați în patru valuri, împreună cu alte mii individual, sau în acțiuni mai mici. V. *Deportacje obywateli*, p. 29, și

Hryciuk, „Victims", p. 175. Dintre deportați, circa 57,5% au fost numărați de sovietici ca polonezi, 21,9% ca evrei, 10,4% ca ucraineni și 7,6% ca bielorusi; v. Hryciuk, „Victims", 195. Pentru totalurile generale, mă bazez pe Hryciuk, „Victims", 175, și Autuchiewicz, „Stan", p. 23. V. și Gurianov, „Obzor", p. 205.

81. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, p. 68.
82. King James Bible, Matei 5,37; Koestler, *Darkness at Noon*, p. 249. Întâlnirea lui Czapski cu Reikhman a avut loc pe 3 februarie 1942; v. *Crime of Katyń*, p. 90.
83. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, pp. 120, 141–143, 148.
84. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, p. 149.
85. Despre Frank, v. Longerich, *Unwritten Order*, p. 47. Despre NKVD, v. Kołakowski, *NKWD*, p. 74. Despre Hitler, v. Mańkowski, „Ausserordentliche", p. 7. Cf. Aly, *Architects*, p. 151.

Capitolul 5: Economia Apocalipsului

1. Lucrarea de față nu este o istorie a intelectualității, și nu îmi pot permite decât observații foarte scurte despre aceste probleme complexe. Ca indivizi, Hitler și Stalin au întruchipat forme diferite ale reacției germane la Iluminism de la începutul secolului al XIX-lea: Hitler – eroul romantic tragic care trebuie să poarte pe umeri povara conducerii unei națiuni imperfecte; Stalin – spiritul lumii hegeliene care dezvăluie rațiunea din istorie și o impune celorlalți. O comparație mai elaborată, așa cum a sugerat Christopher Clark, ar lua în calcul concepțiile diferite despre timp. Ambele regimuri, nazist și sovietic, au respins presupunerea iluministă fundamentală că timpul se mișcă înainte de la sine, aducând cunoaștere, și astfel progres. Fiecare din ele s-a grăbit să ajungă la un punct care se presupunea că este în trecut. În realitate, marxismul era un plan al progresului, însă Lenin a depășit prezicerile lui Marx, făcând revoluție într-o țară înapoiată, în vreme ce țările mai industrializate au sfidat prezicerile lui Marx, neavând deloc revoluție socialistă. Prin urmare, sovieticii de sub conducerea lui Stalin se grăbeau în anii '30, astfel încât patria socialismului să se poată apăra de lumea imperialistă. Naziștii se grăbeau și mai tare către o viziune și mai fantastică. Ei își imaginau un cataclism care să distrugă Uniunea Sovietică, să remodeleze Europa de Est și să redea Germaniei măreția și puritatea. Hitler era nerăbdător să făurească acea Germanie visată în timpul vieții sale, temându-se că nu va trăi prea mult. O prezentare a încercărilor de a lega discuțiile despre Germania nazistă și Uniunea Sovietică în cadrul istoriei intelectualității apare în Bracher, *Zeit der Ideologien*.
2. Aceasta este o reformulare a unui argument dezvoltat în capitolele 1–3. Despre „Grădina Raiului" (16 iulie 1941), v. Mulligan, *Illusion*, p. 8.
3. Cf. Goulder, „Internal Colonialism", și Viola, „Selbstkolonisierung".
4. În acest studiu, Marea Britanie este un factor extern, nu subiect de investigație; dar și aici poate fi argumentată importanța indivizilor în istorie. V. Lukacs, *Hitler and Stalin*, și Lukacs, *Five Days in London*. V. și eseul lui Isaiah Berlin, „Winston Churchill in 1940", în *Personal Impressions*, pp. 1–23.
5. V. prefața; de asemenea, Streit, *Keine Kameraden*, pp. 26–27. Țițeiul era necesar atât pentru industrie, cât și pentru agricultură. Și în această privință,

Germania era dependentă de importuri, iar pentru o autarhie reală părea să fie nevoie de cucerirea Caucazului sovietic, cu zăcămintele sale de țiței.

6. Consultați Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 409, 424, 429, 452. Despre „cel mai autarhic stat din lume", v. Kennedy, *Aufstieg*, p. 341. Despre rezervele de țiței, v. Eichholtz, *Krieg um Öl*, pp. 8, 15, *passim*. Cf. Hildebrand, *Weltreich*, pp. 657–658. Militarii germani erau convinși că pentru război era nevoie de resursele sovietice; v. Kay, *Exploitation*, pp. 27, 37, 40; „imensele bogății" la p. 212.
7. Despre capacitatea navală a Germaniei, v. Weinberg, *World at Arms*, p. 118; de asemenea, Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 397–399; Evans, *Third Reich at War*, pp. 143–146. Citatul: Mazower, *Hitler's Empire*, p. 133. Alan Milward a atras de mult atenția asupra semnificației pe care o avea presupunerea unei victorii fulgerătoare; v. *German Economy*, pp. 40–41.
8. Despre *Generalplan Ost*, v. Madajczyk, „Generalplan Ost", pp. 12–13, precum și pp. 64–66; Aly, *Architects*, p. 258; Kay, *Exploitation*, pp. 100–101, 216; Wasser, *Himmlers Raumplannung*, pp. 51–52; Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 466–467; Rutherford, *Prelude*, p. 217; Mazower, *Hitler's Empire*, pp. 206, 210; Longerich, *Himmler*, pp. 597–599.
9. Despre Himmler, v. Longerich, *Himmler*, p. 599. Despre Hitler, v. Kershaw, *Hitler*, p. 651. V. și Tooze, *Wages of Destruction*, p. 469.
10. Proclamația lui Hitler din 31 ianuarie 1941 este citată după Tooze, *Wages of Destruction*, p. 465. Forma finală a Soluției Finale este subiectul capitolului următor. Evans argumentează că Hitler avea nevoie să înceapă războiul împotriva Uniunii Sovietice înainte de a termina războiul împotriva Marii Britanii, din cauză că cetățenii germani s-ar fi împotrivit unui nou război; v. *Third Reich at War*, p. 162.
11. *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 267. Despre procentul citat, v. Kay, *Exploitation*, pp. 56, 143.
12. Citatele: Kay, *Exploitation*, pp. 40, 50, 211. V. și Tooze, *Wages of Destruction*, p. 469, și Kershaw, *Hitler*, p. 650.
13. Citatul: Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 342. Aparatele instituționale sunt explicate în Kay, *Exploitation*, pp. 17–18, 148.
14. Kay, *Exploitation*, pp. 138, 162–163.
15. Despre „nimicirea [...] unei părți mari a populației", v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 65. Citatul lung este din Kay, *Exploitation*, p. 133; v. și Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 52–56. Date fiind tiparele de așezare a evreilor sovietici, acești „oameni inutili" nu erau doar ruși, bieloruși, ucraineni și baltici, ci și cel puțin trei sferturi dintre evreii sovietici.
16. Kay, *Exploitation*, p. 164. În iunie, Hitler a confirmat responsabilitatea generală a lui Göring pentru planificarea economică.
17. Hauner, *Axis Strategy*, pp. 378–383.
18. Capacitatea lui Hitler de a improviza face să fie greu de vorbit despre strategie în sensul convențional. După părerea mea, disputa dintre cei care susțin strategia continentală și pe cea mondială este cel mai ușor rezolvată astfel: Hitler și comandanții săi au căzut de acord că era nevoie de cucerirea Uniunii Sovietice pentru a duce orice fel de război. Hitler se gândea la un

război între continente, și credea că se va produce. Pentru a învinge în acel război, era nevoie mai întâi de o victorie în războiul continental.

19. Despre pactul de neutralitate, v. Weinberg, *World at Arms*, pp. 167–169, și Hasegawa, *Racing*, pp. 13–14.
20. Burleigh, *Third Reich*, pp. 484, 487.
21. Despre șovăiala japonezilor, v. Weinberg, *World at Arms*, p. 253. Despre „deocamdată", v. Hasegawa, *Racing*, p. 13. Despre reîntărire, v. Krebs, „Japan", p. 554. Despre rolul adesea uitat al italienilor, v. Schlemmer, *Italianer*.
22. Citatele: Römer, *Kommissarbefehl*, p. 204. Despre citatul din Hitler, v. Kershaw, *Hitler*, p. 566. V. și Pohl, *Herrschaft*, p. 64; Bartov, *Hitler's Army*, p. 16.
23. Despre civilii folosiți ca scut uman, v. ordinul din 13 mai 1941, care apare în *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 46. V. și Bartov, *Hitler's Army*, p. 71; Pohl, *Herrschaft*, p. 71, și despre femeile în uniformă la p. 205; Römer, *Kommissarbefehl*, pp. 228, 551; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 774.
24. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 244, 266; Bartov, *Eastern Front*, p. 132.
25. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 344; Pohl, *Herrschaft*, p. 185; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 266.
26. Citatul: Arnold, „Eroberung", p. 46.
27. Cf. Edele, „States", p. 171. Problema hrănirii soldaților germani fără reducerea rațiilor de alimente este examinată în Tooze, *Wages of Destruction*.
28. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 798. Așa cum a arătat Tooze, germanii erau într-adevăr de acord să facă sacrificii pentru război; v. *Wages of Destruction*.
29. Streit, *Keine Kameraden*, pp. 143, 153. Despre Walther von Reichenau (28 septembrie), v. Arnold, „Eroberung", p. 35.
30. Streit, *Keine Kameraden*, pp. 143, 153. Cf. Kay, *Exploitation*, p. 2.
31. V. Keegan, *Face of Battle*, p. 73; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 51; Förster, „German Army", p. 22; *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 288.
32. Arnold, „Eroberung", pp. 27–33.
33. Despre Kiev, v. Berkhoff, *Harvest*, pp. 170–186, totalul maxim al morților (56.400) la p. 184; de asemenea, Arnold, „Eroberung", p. 34. Despre Harkov, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 192; *Verbrechen der Wehrmacht*, la p. 328, dă un minimum de 11.918.
34. Kay, *Exploitation*, pp. 181, 186.
35. Wagner a fost în 1944 unul dintre cei care au complotat împotriva lui Hitler. Pentru citate, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, la pp. 193 și 311. Un milion este estimarea dată de obicei în literatura de specialitate occidentală; v., de exemplu, Kirschenbaum, *Siege*, și Salisbury, *900 Days*. Estimarea sovieticilor este de 632.000; v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 308. Despre hrană și combustibili, v. Simmons, *Leningrad*, p. 23.
36. Gerlach, *Krieg*, p. 36; Salisbury, *900 Days*, pp. 508–509; Simmons, *Leningrad*, p. xxi; Kirschenbaum, *Siege*, p. 1.
37. Głębocki, „Pierwszy", pp. 179–189.
38. Simmons, *Leningrad*, p. 51.
39. Jurnalul este expus la Muzeul de Stat al Istoriei St. Petersburgului, în expoziția „Leningrad în anii Marelui Război pentru Apărarea Patriei".

40. Despre cifre, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 209. Despre numărul de prizonieri proiectat, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 783.
41. Bartov, *Hitler's Army*, p. 87; Polian, „Violence", p. 123; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", pp. 800–801. Vedeți, de asemenea, Merridale, *Ivan's War*, p. 28, și Braithwaite, *Moscow*, p. 165.
42. Berkhoff, *Harvest*, pp. 94–96; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 845–857. Pentru o perspectivă generală a felului în care au fost tratați prizonierii de război, v. lucrarea minunată a lui Keegan, *Face of Battle*, pp. 49–51.
43. Polian, „Violence", p. 121. Datner estimează 200.000–250.000; v. *Zbrodnie*, p. 379.
44. Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 805; Gerlach, *Krieg*, p. 24.
45. Despre „tovarăși", v. Dugas, *Vâcerknutie*, p. 30.
46. Despre filiera autorității, v. Streim, *Behandlung*, p. 7. Citat: Pohl, Herrschaft, p. 219; de asemenea, Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 801. V. și Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 808. Despre canibalism, v. Shumejko, „Atanasyan", p. 174, și Hartmann, „Massenvernichtung", p. 124.
47. Despre tăierea rațiilor, v. Megargee, *Annihilation*, p. 119. Despre „iadul pe pământ", v. *Ich werde es nie vergessen*, p. 178. Despre Minsk, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 227–229; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 768, 856; Gerlach, *Krieg*, p. 51; Polian, „Violence", p. 121; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 807; Beluga, *Prestupleniia*, p. 199. Despre Bobruisk, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 224. Despre Homel, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 224, și Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 125. Despre Moghilev, v. Pohl, *Herrschaft*, pp. 224–225. Despre Molodechno, v. Gerlach, *Krieg*, p. 34, și Megargee, *Annihilation*, p. 90; de asemenea, Bartov, *Hitler's Army*, p. 79.
48. Despre Kirovograd, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 239–244. Despre Khorol, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 226. Despre Stalino, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 227, și Datner, *Zbrodnie*, p. 404.
49. Motyka, „Tragedia jeńców", pp. 2–6; Kopówka, *Stalag*, p. 366, 47. Despre cei 45.690 de oameni care au murit în lagărele din Guvernământul General, v. Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 131. Cf. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 245 (250.000–570.000).
50. Despre lipsa hainelor groase, v. Bartov, *Eastern Front*, p. 112. Despre cei trei soldați sovietici, v. Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 125.
51. *Ich werde es nie vergessen*, p. 113.
52. Despre civilii care au încercat să ducă hrană în lagăr, v. Berkhoff, *Harvest*, pp. 95, 101, și Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 808. Despre Kremenciuk, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 226.
53. Cf. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 188.
54. Despre intenția de a ucide elitele sovietice, v. Kay, *Exploitation*, p. 104. Despre Hitler în martie 1941, v. Streim, *Behandlung*, p. 36. Pentru textul îndrumărilor, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 53–55.
55. Despre cele 2.252 de persoane împușcate, v. Römer, *Kommissarbefehl*, p. 581.
56. Despre 2 iulie 1941, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 63; Kay, *Exploitation*, p. 105; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 453. Despre instrucțiunile date *Einsatzgruppe*-lor și aducerea la îndeplinire, v. Datner, *Zbrodnie*, p. 153; Streim, *Behandlung*, p. 69, 99; Berkhoff, *Harvest*, p. 94. Despre octombrie 1941, v. Streit, „German Army", p. 7.

57. Pohl, *Herrschaft*, pp. 204 (și 153 și 235 despre estimările de cincizeci și o sută de mii). Overmans estimează o sută de mii de execuții prin împușcare în „Kriegsgefangenpolitik", p. 815. Arad estimează un total de optzeci de mii de prizonieri de război evrei uciși; v. *Soviet Union*, p. 281. Citatul (doctorul): Datner, *Zbrodnie*, p. 234. Despre medicină ca profesie nazificată, v. Hilberg, *Perpetrators*, p. 66.
58. Streim, *Behandlung*, pp. 102–106.
59. Pentru o estimare în gama de jos, v. Streim, *Behandlung*, p. 244: minimum 2,4 milioane. Pentru estimările de 3–3,3 milioane, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 210; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 811, 825; Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 185; Hartmann, „Massenvernichtung", p. 97. Pentru o estimare în gama de sus, v. Sokolov, „How to Calculate", p. 452: 3,9 milioane. Despre moral, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 204.
60. Despre 7 noiembrie 1941, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 817. Cf. Gerlach și Werth, „State Violence", p. 164. V. și Streim, *Behandlung*, pp. 99–102, 234. Despre totalul de patru sute de mii de morți dintre cei eliberați, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 215. Citatul (Johannes Gutschmidt): Hartmann, „Massenvernichtung", p. 158; o estimare similară este făcută de Rosenberg în Klee, *Gott mit Uns*, p. 142.
61. Belgia: Kay, *Exploitation*, p. 121.
62. Despre Goebbels, v. Evans, *Third Reich at War*, p. 248. Cf. Kay, *Exploitation*, p. 109; Longerich, *Unwritten Order*, pp. 55, 60; Browning, *Origins*; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 747; Gerlach, *Krieg*, p. 178; Arad, *Reinhard*, p. 14; Aly, *Architects*, p. 160.
63. Despre experimentele cu asfixierea, v. Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 814; Longerich, *Unwritten Order*, p. 82; Longerich, *Himmler*, pp. 567; Datner, *Zbrodnie*, pp. 208, 428; *Verbrechen*, p. 281; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 383; Browning, *Origins*, p. 357; Klee, *Gott mit Uns*, p. 136.
64. Despre numărul de prizonieri recrutați, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 181. V. și Black, „Handlanger", pp. 313–317; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 207–208.

Capitolul 6: Soluția Finală

1. Browning și Gerlach au avut o controversă privind momentul în care a apărut hotărârea lui Hitler: vară/toamnă sau decembrie 1941. În acest capitol, argumentez că împușcarea evreilor a fost a cincea variantă a Soluției Finale și prima care a dat roade. Ideea că evreii ar putea să fie eliminați din Europa prin omorâre trebuie să fi existat în mintea lui Himmler și Hitler deja din august. Se prea poate ca ei doi să fi discutat deschis acest lucru, cu toate că nu este obligatoriu să o fi făcut. Reinhard Koselleck (*Futures Past*, p. 222) îl citează pe Hitler, care el însuși îl citează (fără să știe, presupun) pe Dostoievski în *Crimă și pedeapsă*: nu trebuie să recunoști, nici măcar față de tine însuți, că ai planuri, ca să le poți avea. Din punctul meu de vedere, decembrie 1941 este data cea mai importantă, deoarece atunci au înțeles alți acoliți ai lui Hitler că Soluția Finală înseamnă omorârea tuturor evreilor, nu omorârea unora dintre ei și deportarea celorlalți.
2. Totuși, vedeți revizuirile importante ale rolului lui Speer în Tooze, *Wages of Destruction*. Problema a fost pusă în forma clasică în Milward, *German*

Economy, pp. 6–7 *et passim*. Citatul: Longerich, *Himmler*, p. 561. Imensa dispută despre „instituționalism" și „funcționalism" nu poate fi prezentată aici. Această discuție a început înainte să fi fost înțeles rolul principal pe care l-a avut în Holocaust frontul de est. La fel cu câțiva alți oameni de știință, eu susțin că posibilitatea de a gândi și de a aplica o Soluție Finală prin ucidere în masă s-a ivit dintr-o combinație de semnale de sus (de exemplu, Hitler către Himmler, Himmler către Hitler) și de jos (de exemplu, *Einsatzgruppe* A către Himmler, Himmler către Hitler), sau, de fapt, din ambele direcții (relația dintre Jeckeln și Himmler). Locul în care a apărut uciderea ca metodă a Soluției Finale a fost frontul de est, unde principala tehnică a fost împușcarea.

3. Citatul: Mazower, *Hitler's Empire*, p. 368. despre Wannsee, v. Gerlach, „Wannsee", și Longerich, *Unwritten Order*, p. 95. V. și, în general, Roseman, *Villa*. Legătura dintre Hitler și administrația civilă a lui Rosenberg se face în Lower, „Nazi Civilian Rulers", pp. 222–223.
4. *Einsatzgruppen* A, B, C și D: 990, 655, 700 și, respectiv, 600 de oameni. V. MacLean, *Field Men*, p. 13. Despre „cifrele [...] prea mici", v. Browning, „Nazi Decision", p. 473. Despre importanța unităților de *Ordnungspolizei*, v. Pohl, „Schauplatz", p. 152. Numărul morților este din Brandon, „First Wave" Până la sfârșitul lui 1941, au fost uciși de *Einsatzgruppen* cel puțin 457.436 de evrei.
5. Chestiunea este argumentată explicit în acești termeni în Longerich, *Himmler*, dar cred că interpretarea se potrivește cu argumentele prezentate aici. Comparați cu Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 115, și Lück, „Partisanbekämpfung", p. 229.
6. Citatul: Wasser, „Raumplannung", p. 51. V. și Mazower, *Hitler's Empire*, p. 378 *et passim*; Steinberg, „Civil Administration", p. 647.
7. Teritoriile românești luate de Stalin au fost invadate de trupele române, nu germane. Ele au fost urmate de *Einsatzgruppe* D; v. Angrick, *Besatzungspolitik*.
8. V. Snyder, *Reconstruction*.
9. Cifrele deportărilor sunt din Angrick, *Riga*, p. 46. Dacă includem și recruții, totalul crește la 34.000.
10. MacQueen, „White Terror", p. 97; Angrick, *Riga*, p. 59. Îi includ între cele două sute de mii și pe evreii din Vilnius și din zonele înconjurătoare anexate Lituaniei.
11. Arad, *Soviet Union*, pp. 144, 147; MacQueen, „White Terror", pp. 99–100; Angrick, *Riga*, p. 60.
12. Tomkiewicz, *Ponary*, pp. 191–197.
13. *Ibid.*, p. 203.
14. Angrick, *Riga*, pp. 66–76. V. și Arad, *Soviet Union*, p. 148.
15. Weiss-Wendt, *Estonians*, pp. 39, 40, 45, 90, 94–105.
16. Totalul de 9.817 din *Verbrechen* este la p. 93. V. și Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 371 (11.000–12.000), și Hryciuk, „Victims", p. 183 (9.400).
17. Despre politicile antievreiești interbelice, v., în general, Polonsky, *Politics*, și Mendelsohn, *Jews*.

18. Despre Białystok, v. Matthäus, „Controlled Escalation", p. 223, și *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 593. Spektor (în „Żydzi wołyńscy", p. 575) numără treizeci și opt de pogromuri în Volhynia; iar autorii și editorii lui *Wokół Jedwabnego* vorbesc despre circa treizeci în regiunea Białystok.
19. Despre numărul total de evrei uciși (19.655), v. Brandon, „First Wave". Despre „sute de evrei [...] fugind pe stradă", v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 99. Despre naționalitatea prizonierilor, v. Himka, „Ethnicity", p. 8.
20. Ideea dublei colaborări ca autopurificare biografică e propusă în Gross, *Neighbors*. Pentru exemple de colaborare din Estonia, Ucraina și Bielorusia, v. Weiss-Wendt, *Estonians*, pp. 115–119; *Dubno: sefer zikaron*, pp. 698–701; Rein, „Local Collaborators", p. 394; Brakel, *Unter Rotem Stern*, p. 304; Musiał, *Mythos*, p. 266; Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. V. și Snyder, „West Volhynian Jews". Ar merita să se facă un studiu sistematic al dublei colaborări.
21. Aici mă apropii cel mai mult de o argumentație arendtiană despre alienare. Jan Gross, adept al lui Arendt, face o argumentație similară despre personalizarea violenței în studiul său despre prima ocupație sovietică, *Revolution from Abroad*. Dar apoi, în studiile sale despre consecințele celor două ocupații, *Neighbors* și *Fear*, se întoarce de la sociologie către etică, de parcă polonezii și-ar fi amintit ei înșiși când ocupația germană s-a adăugat celei sovietice sau ocupația sovietică celei germane. După părerea mea, mișcarea logică ar fi fost continuarea pe linia argumentației arendtiene, dar susținând că suprapunerea parțială a ambelor puteri „totalitariste" joacă rolul istoric pe care Arendt l-a atribuit modernității. Ceea ce susține Gross nu este întru totul acest lucru (cu toate că semnalizează în această direcție în *Upiorna dekada* și în câteva pasaje din *Neighbors* și *Fear*). Dar cred că aceasta rezultă din studiile sale despre ocupație luate ca întreg, dacă sunt citite ca studii despre comportamentul uman (și nu despre etica polonezilor). Această linie de argumentație este urmată în Concluzie.
22. Westermann, „Ideological Soldiers", p. 46 (30% și 66%).
23. Comparați cu Browning, „Nazi Decision", p. 476.
24. Longerich, *Himmler*, p. 551; Kay, *Exploitation*, p. 106. Despre Uman, v. USHMM-SBU 4/1747/19–20.
25. Matthäus, „Controlled Escalation", p. 225; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 555; Kershaw, *Fateful Choices*, pp. 456, 458. Cüppers, în *Wegbereiter*, dezvoltă argumentul despre rolul crucial timpuriu al unităților *Waffen-SS*.
26. Kay, *Exploitation*, p. 107; Browning, „Nazi Decision", p. 474. Pohl notează că întăririle au venit mai întâi în Ucraina; v. *Herrschaft*, p. 152. El specifică începutul lunii august ca moment în care *Einsatzgruppe* C a înțeles că trebuie să ucidă femeile și copiii; v. „Schauplatz", p. 140.
27. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 97.
28. Pohl, „Schauplatz", p. 142; Kruglov, „Jewish Losses", pp. 274–275; *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 135.
29. Kruglov, „Jewish Losses", p. 275.
30. Russ, „Massaker", pp. 494, 503, 505; Berkhoff, „Records", p. 294; Pohl, „Schauplatz", p. 147.
31. Berkhoff, *Harvest*, pp. 65–67, la 65; FVA 3267.
32. Mărturie de la Darmstadt, 29 aprilie 1968, IfZ(M) Gd 01.54/78/1762.

33. Russ, „Massaker", p. 486; Berkhoff, *Harvest*, p. 68. Despre Sara, v. Ehrenburg, *Black Book*, mărturia lui Borodyanski-Knysh. Despre obiectele de preț, v. Dean, „Jewish Property", p. 86. Despre oamenii „deja plini de sânge", v. „Stenogramma", 24 aprilie 1946, TsDAVO, 166/3/245/118. Despre oase și cenușă și nisip, v. Klee, *Gott mit Uns*, p. 136.
34. Mărturie de la Darmstadt, 29 aprilie 1968, IfZ(M) Gd 01.54/78/1764–1765; Berkhoff, „Records", p. 304.
35. Prusin, „SiPo/SD", pp. 7–9; Rubenstein, *Unknown*, p. 57. Romanowsky vorbește despre rotația inamicilor oficiali în „Nazi Occupation", 240.
36. Rubenstein, *Unknown*, pp. 54, 57, 61; Prusin, „SiPo/SD", pp. 7–9.
37. Despre Harkov, v. Pohl, „Schauplatz", p. 148, și *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 179. Despre Kiev, v. Prusin. „SiPo/SD", p. 10.
38. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 544, 567. Nebe a făcut parte din rezistența împotriva lui Hitler în 1944.
39. Megargee, *Annihilation*, p. 99.
40. Citatul și cifrele sunt din Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 588, 585; v. și Ingrao, „Violence", p. 231.
41. Despre „marea de sânge", v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 182. Despre „trebuia să fie distruși", v. *Verbrechen*, p. 138.
42. Aceasta a fost o discuție din capitolul precedent.
43. Explicația sovietică a fost clasică. Mai întâi NKVD a „stabilit" că Germania avea sute de spioni printre germanii din regiunea Volgăi. Apoi, NKVD a susținut că întreaga populație este vinovată, dat fiind că nici unul dintre germanii din regiunea Volgăi nu a raportat tot acest spionaj autorităților competente. Printr-o mișcare deosebit de subtilă, NKVD s-a folosit de prezența svasticilor din casele germanilor ca dovadă a colaborării cu naziștii. De fapt, sovieticii înșiși distribuiseră aceste svastici în 1939, când Moscova și Berlinul erau în alianță și era așteptată o vizită de prietenie din partea lui Hitler. Până la sfârșitul lui 1942, sovieticii strămutaseră circa nouă sute de mii de germani, imensa majoritate fiind din rândurile populației germane din Uniunea Sovietică. Sovieticii au deportat cam optzeci și nouă de mii de finlandezi, cei mai mulți dintre ei în Siberia. Despre Stalin, v. Polian, *Against Their Will*, p. 134. Despre Hitler, v. Longerich, *Unwritten Order*, p. 75; Gerlach, *Krieg*, p. 96; Gerlach, „Wannsee", p. 763; Pinkus, „Deportation", pp. 456–458; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 370; Friedländer, *Extermination*, pp. 239, 263–264.
44. Citatele: Lukacs, *Last European War*, p. 154; v. și Friedländer, *Extermination*, p. 268.
45. Angrick, *Riga*, pp. 133–150.
46. Chełmno este discutat în capitolul 8. Legătura este făcută de Kershaw, *Fateful Choices*, p. 462; v. și Kershaw, *Hitler*, p. 66. Mazower subliniază caracterul central al lui *Wartheland* în *Hitler's Empire*, de exemplu la p. 191. Eu exclud din această apreciere evreii uciși în „programul de eutanasiere".
47. Despre Himmler și Globocnik se va discuta mai amănunțit în capitolul 8.
48. Megargee, *Annihilation*, p. 115.
49. Argumentând dinspre periferie, din Bielorusia și Ucraina, către Berlin, Gerlach și Pohl arată fiecare importanța pe care a avut-o în exterminarea evreilor

aprovizionarea cu alimente. Aly și Heim, bazându-și argumentația pe logica planificării antebelice, prezintă un fel de explicație negativă a Holocaustului: evreii erau deja priviți ca dăunători în proiectele de viitor și ca niște consumatori inutili în cadrul necesităților din prezent. E sigur că Hitler a pornit războiul împotriva Uniunii Sovietice pe ideea că astfel va putea fi asigurată furnizarea de alimente în timpul războiului și pentru războaiele viitoare. Este adevărat, cu siguranță, faptul că Planul Foamei, dificultățile reale cu alimentarea *Wehrmacht*-ului și perceperea nevoii de a satisface civilii germani au contat foarte mult, în general, pe frontul de est. Grijile legate de hrană au făcut ca ofițerii să accepte mai ușor omorârea evreilor. Pe măsură ce continua războiul, argumentul economic al folosirii evreilor ca forță de muncă a fost contracarat de argumentul economic al hranei pe care ar consuma-o evreii. Eu sunt de acord cu faptul că hrana a jucat un rol mai mare în acest proces decât s-ar putea să reiasă din literatura de limbă engleză despre Holocaust. Dar nu cred că hrana (sau orice alte considerente economice) pot să explice momentul aplicării sau conținutul exact al politicii lui Hitler, așa cum a fost transmisă în decembrie 1941. A fost o expresie ideologică și o rezolvare politică a problemelor presante care apăruseră dintr-un război colonial ratat. De asemenea, a fost o opțiune.

50. Citatul: Edele, „States", p. 374.
51. Despre întâlnirea de pe 3 ianuarie dintre Hitler și ambasadorul Japoniei, v. Hauner, *Axis Strategy*, p. 384. V. și Lukacs, *Last European War*, p. 143.
52. Krebs, „Japan", pp. 547–554.
53. Propaganda germană spunea acest lucru explicit: v. Herf, *Jewish Enemy*, pp. 100, 128. Cf. Gerlach, „Wannsee". Accentul pus recent în cercetare pe Himmler și pe luna decembrie are a face cu lucrările lui Gerlach și cu cele ale lui Witte *Dienstkalendar*, și Longerich, *Himmler*. Himmler a fost executantul decisiv al unei politici de care era răspunzător Hitler.
54. Citat și discutat, de exemplu, în Longerich, *Unwritten Order*, p. 95; Gerlach, *Krieg*, p. 123; Gerlach, „Wannsee", pp. 783, 790; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 466; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 504; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 376 (și pentru citatul din Frank). Așa cum arată Friedländer într-un pasaj convingător, era doar una dintr-un grup de astfel de afirmații; v. *Extermination*, p. 281.
55. Despre Hitler („frontul comun"), v. Herf, *Jewish Enemy*, p. 132. Despre Goebbels, v. Pohl, *Verfolgung*, p. 82.
56. Madajczyk, „Generalplan Ost", p. 17; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 198.
57. Cf. Browning, „Nazi Decision", și Gerlach, „Wannsee". V. și Kershaw, *Fateful Choices*, p. 433.
58. V. Kroener, „Frozen Blitzkrieg", pp. 140, 148.
59. Pentru citat și interpretare, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 582.
60. Despre Serbia, v. Manoschek, *Serbien*, pp. 79, 107, 186–197, și Evans, *Third Reich at War*, pp. 237, 259. În această concepție, vina pentru moartea evreilor nu o poartă germanii. Dacă Statele Unite ale Americii ar fi un stat evreiesc, își spuneau naziștii, conducătorii lor trebuie să fi înțeles că Hitler îi ține în viață pe evreii din Europa ca ostatici. Din aceasta decurgea ideea că, dacă Statele Unite ale Americii intră în război, Washingtonul este răspunzător de

moartea acestor ostatici. Desigur, nimeni din Statele Unite ale Americii nu gândea așa, și intrarea în război a americanilor a avut prea puțin a face, sau deloc, cu evreii europeni sau americani. V. Longerich, *Unwritten Order*, p. 55; Friedländer, *Extermination*, pp. 265, 281; Arad, *Soviet Union*, p. 139; Gerlach, „Wannsee".

61. Faptul că o astfel de camuflare li s-a părut necesară este un lucru grăitor, deoarece dezvăluie presupunerea naziștilor că documentele lor ar fi putut fi citite de altcineva, ceea ce s-ar fi întâmplat doar dacă pierdeau războiul. Staliniștii și Stalin însuși nu aveau astfel de rețineri când scriau, semnau și îndosariau ordine directe de a ucide mulți oameni.
62. Birn, „Anti-Partisan Warfare", p. 289.
63. Pentru numărătoare, v. Brandon, „The First Wave".
64. Deletant, „Transnistria", pp. 157–165; Pohl, *Verfolgung*, pp. 78–79; Hilberg, *Destruction* (vol. I), p. 810.
65. Deletant, „Transnistria", p. 172; Pohl, *Verfolgung*, p. 79. V. și Case, *Between States*.
66. Pohl, „Schauplatz", pp. 153, 162. Camerele de gazare sunt subiectul capitolului 8.
67. Pohl dă cifra de treizeci și șapte de mii de polițiști auxiliari activi în iulie 1942 în *Reichskommissariat Ukraine*; v. „Hilfskräfte", p. 210.
68. Aceste comunități din Volânia sunt tratate mai amănunțit în Spector, *Volhynian Jews*, și Snyder, „West Volhynian Jews", pp. 77–84. Soarta evreilor galițieni, discutată în capitolul 8, a fost diferită; v. Pohl, *Ostgalizien*, și Sandkühler, *Galizien*.
69. Arad, în *Soviet Union*, la pp. 521 și 524, dă estimarea de 1.561.000–1.628.000 de evrei uciși în teritoriile anexate de URSS, precum și 946.000–996.000 de evrei din Uniunea Sovietică antebelică. V. și Snyder, „West Volhynian Jews", pp. 85–89.
70. Grynberg, *Życie*, p. 602; Spektor, „Żydzi wołyńscy", p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews", pp. 91–96; Pohl, „Schauplatz", pp. 158–162.
71. Despre negocierile cu *Judenrat*, v. scrisorile din 8 și 10 mai 1942, DAR 22/1/10=USHMM RG-31.017M-2. V. și Grynberg, *Życie*, p. 588; Spektor, „Żydzi wołyńscy", p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews", pp. 91–96.
72. ŻIH 301/1982; ŻIH 301/5657; *Sefer Lutsk*, „Calendar of Pain, Resistance and Destruction"; Grynberg, *Życie*, pp. 584–586, citatul la p. 586.
73. Spektor, „Żydzi wołyńscy", p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews", pp. 91–96. Despre „gurile de hrănit netrebuincioase", v. Grynberg, *Życie*, p. 577. Despre marea sinagogă din Kovel și citatele din paragraful următor, v. ŻIH / 1644. Inscripțiile au fost notate de Hanoch Hammer. Sovieticii au folosit sinagoga ca depozit de cereale.

Capitolul 7: Holocaust și răzbunare

1. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 374; Szybieka, *Historia*, p. 337. Cf. Edele, „States", pp. 348, 361. Despre ordinul din 19 iulie referitor la ghetou, v. *Verbrechen*, p. 80.
2. Despre primele masacre, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 506, 549, 639; Matthäus, „Reibungslos", p. 260; Longerich, *Vernichtung*, p. 370 (femei);

Epstein, *Minsk*, p. 81; Ehrenburg, *Black Book*, p. 116. Despre masacrele din 7–9 noiembrie, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 506, 509, 624; Smolar, *Ghetto*, p. 41; Ehrenburg, *Black Book*, p. 118; Rubenstein, *Unknown*, pp. 237–238, 245, 251. Alte omoruri simbolice: germanii au întreprins o acțiune pe 23 februarie 1942 (Ziua Armatei Roșii) și au împușcat evreice pe 8 martie 1942 (Ziua Internațională a Femeii).

3. Despre parada promisă, v. Braithwaite, *Moscow*, p. 252.
4. Smilovitsky, „Antisemitism", pp. 207–208; Braithwaite, *Moscow*, p. 262.
5. V. Brandenberger, *National Bolshevism*, pp. 118–119.
6. Citatul: Brandenberger, *National Bolshevism*, p. 119.
7. Citatul: Projektgruppe, „Existiert", p. 90.
8. Despre cizmele luate de la soldații morți sau prizonieri, v. *Ich werde es nie vergessen*, pp. 66, 188, și Merridale, *Ivan's War*, p. 138.
9. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 768; Epstein, *Minsk*, p. 22; Smolar, *Ghetto*, p. 15; Projektgruppe, „Existiert", p. 221.
10. Despre umilințele impuse evreilor, v. Rubenstein, *Unknown*, p. 256; de asemenea, Ehrenburg, *Black Book*, p. 125. Despre Eberl, v. Grabher, *Eberl*, p. 66. Despre film, v. Longerich, *Himmler*, p. 552.
11. Despre „concursul de frumusețe", v. Ehrenburg, *Black Book*, p. 132, și Smolar, *Ghetto*, p. 22. Despre seara din toamna lui 1941, v. Smolar, *Ghetto*, p. 46. Citatul: Rubenstein, *Unknown*, p. 244. În lagărul de concentrare de la Koldâcevo paznicii au violat și au ucis multe femei; v. Chiari, *Alltag*, p. 192.
12. Epstein, *Minsk*, p. 42 *et passim*. Despre documentele sovietice, v. Chiari, *Alltag*, p. 249.
13. Epstein, *Minsk*, p. 130.
14. Projektgruppe, „Existiert", p. 228. Pentru detalii biografice despre Smolar, v. „Ankieta", 10 august 1949, AAN, teczka osobowa 5344.
15. Cholawsky, „Judenrat", pp. 117–120; Chiari, *Alltag*, p. 240; Smolar, *Ghetto*, p. 19.
16. Despre semnalarea primejdiei, v. Smolar, *Ghetto*, p. 62. Despre polițiștii evrei, v. Epstein, *Minsk*, p. 125. Despre mănuși și șosete, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 680. Despre călăuze, v. Smolar, *Ghetto*, p. 95, și Projektgruppe, „Existiert", p. 164. Despre minge, v. Epstein, *Minsk*, p. 215.
17. Brakel, „Versorgung", pp. 400–401.
18. Despre fonduri, v. Epstein, *Minsk*, pp. 96, 194.
19. Klein, „Zwischen", p. 89. V. și Hull, *Absolute Destruction*; Anderson, „Incident", și Lagrou, „Guerre Honorable".
20. Despre Franz Halder și fantezia despre arma nucleară, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 558. Despre Himmler și cele treizeci de milioane de slavi, v. Sawicki, *Zburzenie*, p. 284. Citatul: Lück, „Partisanbekämpfung", p. 228.
21. Citatele: Birn, „Anti-Partisan Warfare", p. 286; *Verbrechen*, p. 469. V. și Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 566.
22. Szybieka, *Historia*, p. 348; Mironowicz, *Białoruś*, p. 158; Lück, „Partisanbekämpfung", p. 232; Klein, „Zwischen", p. 90.
23. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 680, 686.
24. Citatul: Matthäus, „Reibungslos", p. 261.

25. Smolar, *Ghetto*, p. 72; Cholawski, „Judenrat", p. 125. Despre cifra 3.412, v. Matthäus, „Reibungslos", p. 262. Despre Lipski, v. Projektgruppe, „Existiert", p. 158.
26. Cholawsky, „Judenrat", p. 123; Epstein, *Minsk*, p. 133. Despre Heydrich, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 694. Despre hainele de blană, v. Browning, *Origins*, p. 300.
27. Despre cifra citată, v. Smolar, *Ghetto*, p. 98. Citatul: Ehrenburg, *Black Book*, p. 189. V. și Cholawsky, „Judenrat", p. 126, și Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 704.
28. Despre dubele de gazare, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1075, și Rubenstein, *Unknown*, pp. 245, 248, 266–267. Despre „ucigașii sufletelor", v. Projektgruppe, „Existiert", p. 162.
29. Rubenstein, *Unknown*, p. 246; de asemenea, Ehrenburg, *Black Book*, p. 132.
30. Smolar, *Ghetto*, p. 158; Projektgruppe, „Existiert", p. 231; Brakel, „Versorgung", pp. 400–401. Despre femei și copii, v. Smilovitsky, „Antisemitism", p. 218.
31. Despre Zorin, v. Slepyan, *Guerillas*, p. 209, și Epstein, *Minsk*, p. 24. Despre raid, v. Ehrenburg, *Black Book*, p. 135. Despre Rufeisen, v. Matthäus, „Reibungslos", p. 254.
32. Tec, *Defiance*, pp. 80, 82, 145, 185, citatul la p. 80; Slepyan, *Guerillas*, p. 210; Musial, „Sowjetische", pp. 185, 201–202
33. Despre cei 23.000 de partizani și „republicile partizanilor", v. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 231. Despre civili, v. Brakel, *Unter Rotem Stern*, pp. 290, 304; Szybieka, *Historia*, p. 349; Slepyan, *Guerillas*, p. 81; Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. Despre locomotive, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 868.
34. Musiał, *Mythos*, pp. 189, 202; Lück, „Partisanbekämpfung", p. 238; Ingrao, *Chasseurs*, p. 131; *Verbrechen*, p. 495.
35. Slepyan, *Guerillas*, pp. 17, 42.
36. Kraveț și Gherasimova sunt citați în Projektgruppe, „Existiert", pp. 47, 126. Despre folosirea lui „târfă" ca forma obișnuită de adresare, v. Chiari, *Alltag*, p. 256. Despre „de-a v-ați ascunselea", v. Projektgruppe, „Existiert", p. 164.
37. Despre 18 august, v. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 232, și Westermann, „Ideological Soldiers", p. 57. Despre „tratamentul special", v. Musiał, *Mythos*, p. 145. Despre sătenii care să fie distruși „ca evreii", v. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 239.
38. Westermann, „Ideological Soldiers", pp. 53, 54, 60; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 705, 919.
39. Despre cifra de 208.089 de evrei omorâți în Bielorusia în 1942, v. Brandon, „The Holocaust in 1942". Cifra nu include regiunea Białystok, care în 1939–1941 făcea parte din Republica Sovietică Socialistă Bielorusia, dar nu și după război.
40. Despre Gottberg, v. Klein, „Massenmörder", pp. 95–99. Despre Bach și cifrele citate, v. Lück, „Partisanbekämpfung", pp. 233, 239.
41. Stang, „Dirlewanger", pp. 66–70; Ingrao, *Chasseurs*, pp. 20–21, cifra („cel puțin treizeci de mii de civili") la pp. 26, 132; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 958; MacLean, *Hunters*, pp. 28, 133.
42. Despre cotele de omoruri, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 890. Despre Operațiunea Febra Mlaștinilor, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 911–913, 930; Benz, *Einsatz*, p. 239; Matthäus, „Reibungslos", p. 267; Ingrao, *Chasseurs*,

p. 34. Despre Jeckeln, v. Brakel, *Unter Rotem Stern*, p. 295. Despre Hornung, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 946, și Klein, „Massenmörder", p. 100.
43. Brakel, *Unter Rotem Stern*, p. 304; Smilovitsky, „Antisemitism", p. 220. Despre comuniștii antebelici, v. Rein, „Local Collaborators", p. 394.
44. Despre cei opt sute de polițiști și gărzi civile, v. Musiał, *Mythos*, p. 266. Despre cele douăsprezece mii, v. Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. V. și Slepyan, *Guerillas*, p. 209.
45. Szybieka, *Historia*, pp. 345, 352; Mironowicz, *Białoruś*, p. 159.
46. Despre octombrie 1942, v. Nolte, „Partisan War", p. 274.
47. Klein, „Zwischen", p. 100.
48. Despre Operațiunea Cottbus, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 948; Pohl, *Herrschaft*, p. 293; Musiał, *Mythos*, p. 195; *Verbrechen*, p. 492. Despre porci, v. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 241.
49. Despre Operațiunea Hermann, v. Musiał, *Mythos*, p. 212, și Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 907.
50. Despre împușcarea a 127 de polonezi, v. Musiał, *Mythos*, p. 210. V. și Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 264–265.
51. Brakel, *Unter Rotem Stern*, p. 317; Gogun, *Stalinskie komandos*, p. 144.
52. Shephard, „Wild East", p. 174; Angrick, *Einsatzgruppe D*, pp. 680–689. Citatul: Lück, „Partisanbekämpfung", p. 242.
53. Birn, „Anti-Partisan Warfare", p. 291; v. și, în general, Klein, „Zwischen", p. 96.
54. Dallin, *Brigade*, pp. 8–58.
55. Chiari, *Alltag*, p. 138; Szybieka, *Historia*, p. 346; Mironowicz, *Białoruś*, pp. 148, 155.
56. Szybieka, *Historia*, p. 346.
57. Musial, „Sowjetische", p. 183.
58. Despre cifrele citate („cincisprezece mii" și „nouăzeci și doi"), v. Ingrao, *Chasseurs*, p. 36. Pentru cele 5.295 de localități, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 943. Despre cei 10.431 de partizani despre care s-a raportat că au fost împușcați, v. Klee, *Gott mit Uns*, p. 55. Despre jurnal, v. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 239. V. și Matthäus, „Reibungslos", p. 268.
59. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1158.
60. Despre uciderea a 17.431 de oameni ca trădători, v. Musiał, *Mythos*, p. 261. Despre dușmanii de clasă, v. Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 264–265.
61. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1160. Chiari estimează că până la sfârșitul războiului au fost uciși sau deplasați 276.000 de polonezi; v. *Alltag*, p. 192.
62. Despre crematorii, v. Gerlach, „Mogilev", p. 68. Despre Asgard, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 425.
63. Arad, *Reinhard*, pp. 136–137.

Capitolul 8: Fabricile naziste al morții

1. Cf. două lucrări fundamentale ale aceluiași istoric: Arad, *Reinhard*, și Arad, *Soviet Union*.
2. Citatul: Wasser, *Raumplannung*, p. 61; de asemenea, p. 77. Despre statutul special al Lublinului, v. Arad, *Reinhard*, p. 14; Musiał, „Przypadek", p. 24; Dwork, *Auschwitz*, p. 290. Despre transpunerea în fapt a *Generalplan Ost*,

cunoscut sub numele de „Zamość Action", v. Autuchiewicz, „Stan", p. 71; Aly, *Architects*, p. 275; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 468. Despre data citată (13 octombrie 1941), v. Pohl, „Znaczenie", p. 45.

3. Browning, *Origins*, p. 419; Rieger, *Globocnik*, p. 60.
4. Despre lipsa personalului, v. Musiał, „Przypadek", p. 31. Despre preferințele germanilor, v. Black, „Handlanger", p. 315.
5. Browning, *Origins*, p. 419; Black, „Handlanger", p. 320.
6. Evans, *Third Reich at War*, pp. 84–90.
7. Citatul: Gerlach, „Wannsee", p. 782. V. și Riess, „Wirth", p. 244; Pohl, „Znaczenie", p. 45; Poprzeczny, *Globocnik*, p. 163. Despre rolul lui Wirth, v. Black, „Prosty", p. 105, și Scheffler, „Probleme", pp. 270, 276. „Programul de eutanasiere" a continuat, în taină și mai mare, acum, că se foloseau injecțiile letale și supradozele de medicamente. Alți zeci de mii de germani au fost uciși în anii următori.
8. Kershaw, *Final Solution*, p. 71; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 191 *et passim*.
9. Citatul: Kershaw, *Final Solution*, p. 66. De asemenea, în general, v. Mallmann, „Rozwiązać", pp. 85–95, data la p. 95; Horwitz, *Ghettostadt*, p. 154; Friedländer, *Origins*, pp. 314–318. Despre Lange, v. Friedländer, *Origins*, p. 286, și Kershaw, *Final Solution*, p. 71.
10. După părerea lui Arad, Wirth este răspunzător pentru plan; v. *Reinhard*, p. 24.
11. V. Pohl, *Ostgalizien*, și Sandkühler, *Galizien*.
12. Arad, *Reinhard*, pp. 44, 56; Młynarczyk, *Judenmord*, pp. 252, 257. Despre 14 martie, v. Rieger, *Globocnik*, p. 108. Despre cei 1.600 de evrei fără documente de muncă, v. Poprzeczny, *Globocnik*, p. 226.
13. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 260.
14. Despre cotele zilnice și în general, v. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 260, și Pohl, *Verfolgung*, p. 94.
15. Pentru cifra de 434.508, v. Witte, „New Document", p. 472. Pohl socotește trei supraviețuitori; v. *Verfolgung*, p. 95. Despre Wirth, v. Black, „Prosty", p. 104. În august 1942, la Bełżec era comandant Gottlieb Hering.
16. Despre Cracovia, v. Grynberg, *Życie*, p. 3; Pohl, *Verfolgung*, p. 89; Hecht, *Memories*, p. 66.
17. Pohl, *Verfolgung*, p. 95.
18. Despre 17 aprilie, v. Pohl, „Znaczenie", p. 49. Despre 1 iunie, v. „Obóz zagłady", p. 134.
19. Grabher, *Eberl*, pp. 70, 74.
20. Despre Frank, v. Arad, *Reinhard*, p. 46; Berenstein, „Praca", p. 87; Kershaw, *Final Solution*, p. 106. Despre bărbații de la Trawniki, v. Młynarczyk, „Akcja", p. 55.
21. Citatul: Longerich, *Himmler*, p. 588.
22. Friedländer, *Extermination*, p. 349.
23. Gerlach, „Wannsee", p. 791. V. și Pohl, „Znaczenie", p. 49.
24. Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 365, 549.
25. Gutman, *Resistance*, p. 198. Cf. Aly, *Architects*, p. 211.
26. Citatul: Witte, „New Document", p. 477.

27. Arad, *Reinhard*, p. 61; Młynarczyk, „Akcja", p. 55; Urynowicz, „Zagłada", p. 108; Friedländer, *Extermination*, p. 428; Hilburg, „Ghetto", p. 108. Despre promisiunea primirii de pâine și marmeladă, v. Berenstein, „Praca", p. 142. Citatul: FVA 2327.
28. Engelkind, *Getto*, pp. 661–665; Gutman, *Resistance*, p. 142.
29. Urynowicz, „Zagłada", pp. 108–109; Trunk, *Judenrat*, p. 507.
30. Urynowicz, „Zagłada", pp. 109–111. V. și Gutman, *Resistance*, p. 142.
31. Despre Korczak, v. Kassow, *History*, p. 268, și Friedländer, *Extermination*, p. 429. Citatul: Engelkind, *Ghetto*, p. 676.
32. Pentru cifrele citate, v. Friedländer, *Extermination*, p. 230. Estimări mai mari apar în Drozdowski, „History", p. 192 (315.000) și Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 195 (310.322).
33. „Treblinka", p. 174. Despre plata „în natură", v. Trunk, *Judenrat*, p. 512.
34. Despre transpirație, v. Arad, *Reinhard*, p. 64. Despre câmpii și păduri, v. Wdowinski, *Saved*, p. 69.
35. Despre Wiernik, v. Kopówka, *Treblinka*, p. 28.
36. Arad, *Reinhard*, p. 81; Młynarczyk, „Treblinka", p. 266; „Obóz zagłady", p. 141; Królikowski, „Budowałem", p. 49.
37. Despre 22 august, v. Evans, *Third Reich at War*, p. 290. Despre 23 august, v. Młynarczyk, „Treblinka", p. 262. Despre 24 august, v. Wiernik, *Year*, p. 8. Despre 25 august, v. Krzepicky, „Treblinka", p. 98. Despre 26 august, v. Shoah 02694, în FVA. Citatul despre Stangl (21 august): Sereny, *Darkness*, p. 157.
38. Arad, *Reinhard*, p. 87.
39. Wdowinski, *Saved*, p. 78; Arad, *Reinhard*, p. 65.
40. Citatul din Stangl: Arad, *Reinhard*, p. 186.
41. Despre Franz, v. Arad, *Reinhard*, p. 189; Kopówka, *Treblinka*, p. 32; Glazar, *Falle*, p. 118; „Treblinka", p. 194.
42. Despre guvernul polon, v. Libionka, „ZWZ-AK", pp. 36–53. Despre atacul prevăzut, v. Libionka, „Polska konspiracja", p. 482. Despre cărțile poștale, v. Hilberg, „Judenrat", p. 34. Despre serviciile poștale, v. Sakowska, *Ludzie*, p. 312.
43. Despre „clinică", v. „Obóz zagłady", p. 137; Glazar, *Falle*, p. 51; Arad, *Reinhard*, p. 122; Młynarczyk, „Treblinka", p. 267. Despre „gară", v. „Obóz zagłady", p. 137; Arad, *Reinhard*, p. 123; Willenberg, *Revolt*, p. 96. Despre orchestră, v. „Tremblinki", p. 40, și „Treblinka", p. 193. Despre idiș, v. Krzepicky, „Treblinka", p. 89.
44. „Treblinka", p. 178; Arad, *Reinhard*, p. 37; Młynarczyk, „Treblinka", p. 269. Despre violuri, v. Willenberg, *Revolt*, p. 105.
45. Arad, *Reinhard*, p. 108; Młynarczyk, „Treblinka", p. 267; Willenberg, *Revolt*, p. 65.
46. Arad, *Reinhard*, p. 119; Młynarczyk, „Treblinka", pp. 259, 269.
47. Kopówka, *Treblinka*, p. 34; Młynarczyk, „Treblinka", pp. 263, 269. Despre „transformare", v. Rajchman, *Le Dernier Juif*, p. 88.
48. Rajgrodzki, „W obozie zagłady", p. 107; Arad, *Reinhard*, p. 174. Despre germanii care se încălzeau unii de la alții, v. Wiernik, *Year*, p. 29. Despre femeile goale în frig, v. Rajchman, *Le Dernier Juif*, p. 96.

49. Despre „n-are rost", v. Rajchman, *Le Dernier Juif*, p. 33. Despre membrele încâlcite și Ruth Dorfmann, v. Willenberg, *Revolt*, pp. 56, 65.
50. Despre economia locală, v. Willenberg, *Revolt*, p. 30, și Rusiniak, *Obóz*, p. 26. Despre „Europa", v. Rusiniak, *Obóz*, p. 27.
51. Friedländer, *Extermination*, p. 598. Despre Stalingrad, v. Rajgrodzki, „W obozie zagłady", p. 109.
52. Despre demontare, v. Arad, *Reinhard*, p. 373. Despre Operațiunea „Sărbătoarea Recoltei" (*Erntefest*), v. Arad, *Reinhard*, p. 366. De asemenea, au fost împușcați circa 15.000 de evrei din Białystok; v. Bender, „Białystok", p. 25.
53. Sursele despre numărul de la Treblinka sunt Witte, „New Document", p. 472, care dă calculul de 713.555 al germanilor din 1942 (interceptat de britanici), și Młynarczyk, „Treblinka", p. 281, care oferă o estimare de 67.308 pentru 1943. Pentru estimarea din regiunea Radom, v. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 275. Wiernik afirmă că au fost două convoaie de polonezi (necircumcișii); v. *Years*, p. 35. „Obóz zagłady", un raport publicat la Varșovia la începutul anului 1946, dă o estimare de 731.600 și oferă multe informații fundamentale.
54. Rusiniak, *Obóz*, p. 20.
55. Kamenec, „Holocaust", pp. 200–201; Kamenec, „Deportation", pp. 116, 123; cifra la p. 130.
56. Hilberg, *Destruction* (vol. III), pp. 939, 951; Browning, *Origins*, p. 421.
57. Cf. Brandon, „Holocaust in 1942"; Dwork, *Auschwitz*, p. 326.
58. Pohl, *Verfolgung*, p. 107; Hilberg, *Destruction* (vol. III), p. 959; Stark, *Hungarian Jews*, p. 30; Długoborski, „Żydzi", p. 147.
59. Cu toate că știm cu destul de multă precizie numărul celor care au murit în aceste fabrici ale morții, este greu de extras din cifra mai mare numărul exact de evrei polonezi. Cu toate că Treblinka, Sobibór și Bełżec au fost centre principale de exterminare a evreilor polonezi din Guvernământul General, acolo au mai murit și alți oameni, în special în 1943: evrei cehoslovaci, evrei germani, evrei olandezi, evrei francezi, precum și polonezi și romi.
60. Despre romi, v. Pohl, *Verfolgung*, pp. 113–116; Evans, *Third Reich at War*, pp. 72–73, 531–532; Klein, „Gottberg", p. 99.
61. Despre „cântecul minunat", v. Glazar, p. 57. Despre muzica „revoluționară", v. Rajgrodzki, „W obozie zagłady", p. 109. Despre *„El male rachamim"*, v. Arad, *Reinhard*, p. 216.

Capitolul 9: Rezistență și incinerare

1. Lück, „Partisanbekämpfung", p. 246; Zaloga, *Bagration*, pp. 27, 28, 43, 56.
2. Zaloga, *Bagration*, pp. 7, 69, 71. Americanii erau în Italia din 1943.
3. Grossman, *Road*, p. 27. V. și Furet, *Passé*, p. 536, și Gerard, *Bones*, pp. 187–189. Grossman se poate să nu fi înțeles că semnele masacrului erau vizibile din cauză că populația polonă locală căutase obiecte de preț. I-ar fi fost imposibil să scrie că paznicii de la Treblinka fuseseră cetățeni sovietici.
4. Engelking, *Żydzi*, p. 260. V. și Miłosz, *Legends*, și Snyder, „Wartime Lies".
5. Tokarzewski-Karaszewski, „U podstaw tworzenia Armii Krajowej", pp. 124–157.
6. Despre lupta pentru restaurarea Poloniei ca republică democratică, v. Libionka, „ZWZ-AK", pp. 19, 23, 34. Despre NKVD, v. Engelking, *Żydzi*, p. 147.

7. Libionka, „ZWZ-AK", p. 24.
8. Wdowinski, *Saved*, p. 78; Arens, „Jewish Military", p. 205.
9. Wdowinski, *Saved*, pp. 79, 82; Libionka, „Pomnik", p. 110; Libionka, „Deconstructing", p. 4; Libionka, „Apokryfy", p. 166.
10. Despre Agudat Israel, v. Bacon, *Politics of Tradition*.
11. Povestea formării Organizației Evreiești de Luptă este complicată. V. Sakowska, *Ludzie*, pp. 322–325, și Zuckerman, *Surplus*.
12. Despre organizația de salvare, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 16, și Libionka, „ZWZ-AK", pp. 27, 33, 36, 39, 56.
13. Libionka, „ZWZ-AK", pp. 60, 71.
14. Bartoszewski, *Ten jest*, p. 32; Sakowska, *Ludzie*, p. 321, citatul (Marek Lichtenbaum) la p. 326.
15. Gutman, *Resistance*, p. 198.
16. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 763; Kopka, *Warschau*, pp. 33–34.
17. Despre rezerva secretă de arme, v. Libionka, „ZWZ-AK", p. 69, și Moczarski, *Rozmowy*, p. 232. Despre minoritatea antisemită, v. Engelking, *Żydzi*, p. 193 *et passim*.
18. Citatul (Himmler): Kopka, *Warschau*, p. 36.
19. Szapiro, *Wojna*, p. 9; Milton, *Stroop*, *passim*; Libionka, „Polska konspiracja", p. 472.
20. Citatul (Gustawa Jarecka): Kassow, *History*, p. 183.
21. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 774; Engelking, *Getto warszawskie*, p. 733; Gutman, *Resistance*, p. 201.
22. Szapiro, *Wojna*, *passim*; de asemenea, Libionka, „ZWZ-AK", p. 82.
23. Citatele: Zuckerman, *Surplus*, p. 357; Szapiro, *Wojna*, p. 35.
24. Despre steaguri, v. Milton, *Stroop*. Citatul: Moczarski, *Rozmowy*, p. 200.
25. Mărturia lui Edelman este în „Proces Stroopa Tom 1", SWMW-874, IVk 222/51, acum la IPN.
26. Moczarski, *Rozmowy*, p. 252, citatul la p. 253.
27. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 794.
28. Puławski, *W obliczu*, pp. 412, 420–421, 446. Despre Papă, v. Libionka, „Głową w mur".
29. Citatul: Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 795. Despre cele unsprezece încercări de a-i ajuta pe evrei, v. Engelking, *Getto warszawskie*, p. 745; Libionka, „ZWZ-AK", p. 79. Despre propaganda sovietică, v. Redlich, *Propaganda*, p. 49.
30. Despre Wilner, v. Sakowska, *Ludzie*, p. 326.
31. Citatul: Engelking, *Getto warszawskie*, p. 750; Gutman, *Resistance*, p. 247; Marrus, „Jewish Resistance", p. 98; Friedländer, *Extermination*, p. 598.
32. Despre cifrele citate, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 256. Despre 1 iunie 1943, v. Kopka, *Warschau*, p. 39.
33. V. Zimmerman, „Attitude", p. 120; Libionka, „ZWZ-AK", pp. 119–123.
34. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 242.
35. Madajczyk, „Generalplan Ost", p. 15; Rutherford, *Prelude*, p. 218; Aly, *Architects*, p. 275; Ahonen, *People*, p. 39.
36. Despre martie 1943, v. Borodziej, *Uprising*, p. 41. Despre exterminarea evreilor ca motiv, v. Puławski, *W obliczu*, p. 442. Despre cele 6.214 cazuri de rezistență a partizanilor, v. BA-MA, RH 53-23 (WiG), p. 66.

37. Despre 13 octombrie 1943, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 286. Despre acoperirea gurii și pământ, v. Kopka, *Warschau*, pp. 58–59.
38. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 331, 348, 376, 378, 385, cifra la p. 427.
39. Kopka, *Warschau*, p. 40.
40. *Ibid.*, pp. 46, 53, 75.
41. Citatul: Kopka, *Warschau*, p. 69.
42. Kopka, *Warschau*, p. 60.
43. Despre legătura cu Bagration, v. Zaloga, *Bagration*, p. 82.
44. Aliații au discutat viitoarea graniță a Poloniei la Conferința de la Teheran din 28 noiembrie – 1 decembrie 1943; v. Ciechanowski, *Powstanie*, p. 121.
45. *Operatsia „Seim"*, p. 5 *et passim*.
46. Despre unitatea de partizani a lui Bielski, v. Libionka, „ZWZ-AK", p. 112. Pentru mai multe puncte de vedere despre Bielski, v. Snyder, „Caught Between".
47. Despre 22 iulie 1944, v. Borodziej, *Uprising*, p. 64.
48. Despre excludere și arme, v. Borodziej, *Uprising*, p. 61.
49. Descrierea atmosferei și a bătăliilor în Davies, *Rising '44*. Despre faptul că nu au fost capturate obiective importante, v. Borodziej, *Uprising*, p. 75.
50. Engelking, *Żydzi*, p. 91, despre Zylberberg *et passim*; National Armed Forces la pp. 62, 86, 143.
51. Despre Aronson, v. Engelking, *Żydzi*, p. 61; National Armed Forces la pp. 62, 86, 143; Kopka, *Warschau*, pp. 42, 106, 110, citatul despre „fără să le pese" la p. 101.
52. Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 124.
53. *Ibid.*, pp. 124–127.
54. Wroniszewski, *Ochota*, pp. 567, 568, 627, 628, 632, 654, 694; Dallin, *Kaminsky*, pp. 79–82. Despre Institutul „Marie Curie", v. Hanson, *Civilian Population*, p. 90. Citatele: Mierecki, *Varşavskoe*, p. 642 („Execuții în masă"); Dallin, *Kaminsky*, p. 81 („violau"); Mierecki, *Varşavskoe*, p. 803 („jaful...").
55. Madaczyk, *Ludność*, p. 61.
56. Despre ordinele lui Himmler, v. Sawicki, *Zburzenie*, pp. 32, 35; Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 420. Despre scuturile umane (și alte atrocități), v. Stang, „Dirlewanger", p. 71; Serwański, *Życie*, p. 64; Mierecki, *Varşavskoe*, pp. 547, 751; MacLean, *Hunters*, p. 182. V. și Ingrao, *Chasseurs*, p. 180. Despre cifra estimativă de patruzeci de mii de civili uciși, v. Hanson, *Civilian Population*, p. 90, și Borodziej, *Uprising*, p. 81. Ingrao dă cifra de 12.500 împușcați într-o zi doar de Brigada Dirlewanger; v. *Chasseurs*, p. 53.
57. Despre cele trei spitale, v. Hanson, *Civilian Population*, p. 88; și MacLean, *Hunters*, p. 182. Despre violurile în grup și omoruri, v. Ingrao, *Chasseurs*, pp. 134, 150.
58. Despre fabrica în care au fost împușcați două mii de oameni, v. Mierecki, *Varşavskoe*, p. 547. Citatul: Hanson, *Civilian Population*, p. 88.
59. Borodziej, *Uprising*, p. 81.
60. Klimaszewski, *Verbrennungskommando*, pp. 25–26, 53, 69, 70. Despre muncitorul evreu, v. Engelking, *Żydzi*, p. 210. V. și Białoszewski, *Pamiętnik*, p. 28.

61. Citatul: Borodziej, *Uprising*, p. 91. V. și Ciechanowski, *Powstanie*, pp. 138, 145, 175, 196, 205.
62. Citatele: Borodziej, *Uprising*, p. 94.
63. Citatul: Borodziej, *Uprising*, p. 94. V. și Davies, *Rising '44*.
64. Despre Himmler, v. Borodziej, *Uprising*, pp. 79, 141; Citatele: Mierecki, *Varșavskoe*, p. 807; Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 329 (și experiența ghetoului); și Ingrao, *Chasseurs*, p. 182.
65. Despre Bach și *Wehrmacht*, v. Sawicki, *Zburzenie*, p. 284, și Krannhals, *Warschauer Aufstand*, pp. 330–331. Despre ultima bibliotecă, v. Borodziej, *Uprising*, p. 141.
66. Estimări: Ingrao, *Chasseurs* (200.000); Borodziej, *Uprising*, p. 130 (185.000); Pohl, *Verfolgung*, p. 121 (170.000); Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 124 (166.000).
67. Despre Landau și Ringelblum, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 385. Despre Ringelblum anume, v. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 671; v. și, în general, Kassow, *History*.
68. Pentru estimări ale numărului de oameni care se ascundeau, v. Paulson, *Secret City*, p. 198.
69. Strzelecki, *Deportacja*, pp. 25, 35–37; Długoborski, „Żydzi", p. 147; Löw, *Juden*, pp. 455, 466, 471, Bradfisch și trenurile la pp. 472, 476.
70. Kopka, *Warschau*, pp. 51, 116.
71. Strzelecki, *Deportacja*, p. 111.

Capitolul 10: Purificările etnice

1. Despre importanța precedentelor germane, v. Brandes, *Weg*, pp. 58, 105, 199 *et passim*; de asemenea, Ahonen, *After the Expulsion*, pp. 15–25.
2. Despre planificarea deportărilor polonezilor și cehilor din timpul războiului, în general mai puțin dramatice decât ceea ce s-a întâmplat de fapt, v. Brandes, *Weg*, pp. 57, 61, 117, 134, 141, 160, 222, 376 *et passim*.
3. Citatul: Borodziej, *Niemcy*, p. 61. În limba polonă, distincția este între *narodowy* și *narodowościowy*.
4. Citatul din Mikołajczyk: Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 41; v. Naimark, *Fires*, p. 124. Despre Roosevelt, v. Brandes, *Weg*, p. 258. Despre Hoover, v. Kersten, „Forced", p. 78. Despre Churchill, v. Frank, *Expelling*, p. 74. Despre insurecție, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 109.
5. V. Brandes, *Weg*, pp. 267–272.
6. Frank, *Expelling*, p. 89.
7. Despre Ungaria, v. Ungváry, *Schlacht*, pp. 411–432, și Naimark, *Russians*, p. 70. Despre Polonia, v. Curp, *Clean Sweep*, p. 51. Citatul iugoslav: Naimark, *Russians*, p. 71.
8. Despre cazurile de viol de la începutul ocupației, v. Gross, *Revolution*, p. 40, și Shumuk, *Perezhyte*, p. 17. Merită să ne gândim la cugetările unei victime: Anonyma, *Eine Frau*, p. 61.
9. Citatul: Salomini, *L'Union*, p. 123; de asemenea, pp. 62, 115–116, 120, 177. Ideea despre recruți apare, printre altele, în *Vertreibung*, p. 26.
10. *Vertreibung*, p. 33. O discuție admirabilă este în Naimark, *Russians*, pp. 70–74. Despre Grass, v. *Beim Häuten*, p. 321.

11. Despre înmormântarea mamei, v. *Vertreibung*, p. 197.
12. Despre cei 520.000 de germani, v. Urban, *Verlust*, p. 517. Despre cei 40.000 de polonezi, v. Zwolski, „Deportacje", p. 49. Gurianov estimează 39.000–48.000; v. „Obzor", p. 205. Se pare că au fost deportați și mai mulți polonezi din Bielorusia sovietică; v. Szybieka, *Historia*, p. 362. Despre civilii maghiari, v. Ungváry, *Schlacht*, pp. 411–432. Despre mine, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 71. Despre cei 287.000 de oameni duși la muncă și Lagărul 517, v. Wheatcroft, „Scale", p. 1345.
13. Despre cei 185.000 de civili germani, v. Urban, *Verlust*, p. 117. Despre cei 363.000 de prizonieri de război germani, v. Overmans, *Verluste*, p. 286; Wheatcroft numără 356.687; v. „Scale", p. 1353. De asemenea, zeci de mii de soldați italieni, maghiari și români au pierit după ce s-au predat Armatei Roșii. În privința italienilor, Schlemmer estimează 60.000 de morți; v. *Italianer*, p. 74. În privința maghiarilor, Stark estimează 200.000 (care pare improbabil de mare); v. *Human Losses*, p. 33. V. și Biess, „Vom Opfer", p. 365.
14. Despre sursele psihologice ale problemei evacuării, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 48. Citatul: Hillgruber, *Germany*, p. 96. V. și Steinberg, „Third Reich", p. 648, și Arendt, *In der Gegenwart*, pp. 26–29.
15. Despre Gauleiteri și nave, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, pp. 52–60.
16. Despre Jahntz, v. *Vertreibung*, p. 227. Citatul: Grass, *Beim Häuten*, p. 170.
17. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 135; Jankowiak, „Cleansing", pp. 88–92. Ahonen estimează 1,25 milioane de persoane întoarse; v. *People*, p. 87.
18. Staněk, *Odsun*, pp. 55–58. V. și Naimark, *Fires*, pp. 115–117; Glassheim, „Mechanics", pp. 206–207; Ahonen, *People*, p. 81. Comisia Mixtă Ceho-Germană dă între 19.000 și 30.000 de morți; v. *Community*, p. 33. Circa 160.000 de germani din Cehoslovacia și-au pierdut viața luptând în rândurile *Wehrmacht*-ului. Pentru Grass, v. *Beim Häuten*, p. 186.
19. Citatul: Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 136; de asemenea, Borodziej, *Niemcy*, p. 144. Despre deplasarea a 1,2 milioane de oameni, v. Jankowiak, *Wysiedlenie*, p. 93; de asemenea, p. 100. Borodziej estimează 300.000–400.000 (*Niemcy*, p. 67); Curp dă cifra de 350.000 (*Clean Sweep*, p. 53). V. și Jankowiak, „Cleansing", pp. 89–92.
20. Despre Potsdam, v. Brandes, *Weg*, pp. 404, 458, 470; și Naimark, *Fires*, p. 111.
21. Citatul: Naimark, *Fires*, p. 109. Despre Aleksander Zawadzki, guvernatorul Sileziei, v. Urban, *Verlust*, p. 115, și Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 144. Despre Olsztyn, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 158.
22. Despre siguranța publică, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 80. Citatul: Stankowski, *Obozy*, p. 261.
23. Despre cei 6.488 de germani care au murit în lagărul Łambinowicze, v. Stankowski, *Obozy*, p. 280. Urban (*Verlust*, p. 129) estimează că dintre cele două sute de mii de germani din lagărele poloneze au murit șaizeci de mii; acest număr din urmă pare mare în lumina cifrelor din lagărele luate individual. Stankowski dă o estimare de 27.847–60.000; v. *Obozy*, p. 281. Despre Gęborski și Cedrowski, v. Stankowski, *Obozy*, pp. 255–256. Despre cei patruzeci de prizonieri uciși pe 4 octombrie 1945, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 87.
24. Despre trenurile de marfă, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 154.

25. Despre jafuri, v. Urban, *Verlust*, p. 123, și Borodziej, *Niemcy*, p. 109. Nitschke (*Wysiedlenie*, p. 161) estimează că 594.000 de germani au trecut granița în acel moment; Ahonen (*People*, p. 93) dă cifra de 600.000.
26. Pentru planul din noiembrie, v. Ahonen, *People*, p. 93. Pentru cifrele citate, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, pp. 182, 230. Comparați cu Jankowiak, care dă cifra totală de 2.189.286 pentru 1946 și 1947 (socotindu-i doar pe cei din convoaiele înregistrate); v. *Wysiedlenie*, p. 501. Numărul de morți din convoaiele către sectorul britanic este dat în Frank, *Expelling*, pp. 258–259, și Ahonen, *People*, p. 141.
27. Despre cei patru sute de mii de germani care au murit, v. estimarea inițială în *Vertreibung*, pp. 40–41; acordul în Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 231, și Borodziej, *Niemcy*, p. 11; discuția și acordul implicit în Overmans, „Personelle Verluste", pp. 52, 59, 60; critica exagerării în Haar, „Entstehensgeschichte", pp. 262–270. Ahonen estimează șase sute de mii de morți; v. *People*, p. 140.
28. Vedeți în Introducere și în Concluzie discutarea diferenței dintre politicile de ucidere deliberată și alte forme de mortalitate.
29. Simons, în *Eastern Europe*, prezintă și problemele geoetnice.
30. Despre relația dintre război și preluările comuniste, în general, v. Abrams, „Second World War"; Gross, „Social Consequences"; Simons, *Eastern Europe*.
31. Se discută despre secretarul de stat James Byrnes și poziția schimbătoare a Statelor Unite ale Americii în Ahonen, *After the Expulsion*, pp. 26–27. V. și Borodziej, *Niemcy*, p. 70.
32. Citatul: Brandes, *Weg*, p. 437. V. și Kersten, „Forced", p. 81; Sobór-Świderska, *Berman*, p. 202; Torańska, *Oni*, p. 273.
33. V. Snyder, *Reconstruction*.
34. Documentația despre planurile de acțiune ale UPA împotriva polonezilor se găsește în TsDAVO 3833/1/86/6a; 3833/1/131/13-14; 3833/1/86/19-20; 3933/3/1/60. Sunt interesante și DAR 30/1/16=USHMM RG-31.017M-1; DAR 301/1/5=USHMM RG-31.017M-1; DAR 30/1/4=USHMM RG-31.017M-1. Aceste declarații din timpul războiului ale OUN-B și UPA coincid cu anchetele de după război (v. GARF, R-9478/1/398) și amintirile supraviețuitorilor polonezi (de exemplu, despre masacrul din 12–13 iulie 1943, v. OKAW, II/737, II/1144, II/2099, II/2650, II/953 și II/775) și ale supraviețuitorilor evrei (de exemplu, ŻIH 301/2519, și Adini, *Dubno: sefer zikaron*, pp. 717–718). Studiul fundamental este acum Motyka, *Ukraińska partyzantka*. V. și Il'iushyn, *OUN-UPA*, și Armstrong, *Ukrainian Nationalism*. Am încercat să explic acest conflict în „Causes", *Reconstruction*, „Life and Death" și *Sketches*.
35. Despre cei 780.000 de polonezi trimiși în Polonia comunistă, v. Slivka, *Deportatsii*, p. 25. Despre cele 483.099 de persoane trimise din Polonia comunistă în Uniunea Sovietică, v. Cariewskaja, *Teczka specjalna*, p. 544. Despre cei o sută de mii de evrei, v. Szajnok, *Polska a Izrael*, p. 40. Pentru discutarea Operațiunii Vistula, v. Snyder, *Reconstruction*, și Snyder, „To Resolve".
36. Despre cei 182.543 de ucraineni deportați din Ucraina sovietică în Gulag, v. Weiner, „Nature", p. 1137. Despre cei 148.079 de veterani din Armata Roșie, v. Polian, „Violence", p. 129. V. și, în general, Applebaum, *Gulag*, p. 463.
37. Pentru mai multe amănunte despre cei 140.660 de oameni care au fost strămutați cu forța, v. Snyder, *Reconstruction*, sau Snyder, „To Resolve".

38. Snyder, *Reconstruction*, și Snyder, „To Resolve"; Motyka, *Ukraińska partyzantka*, p. 535. V. și Burds, „Agentura"
39. Polian, *Against Their Will*, pp. 166–168. În Operațiunea Sud, în noaptea de 5 iulie 1949 au fost deportați 35.796 de oameni din teritoriile luate de sovietici României.
40. Polian, *Against Their Will*, p. 134.
41. V. în Polian, *Against Their Will*, pp. 134–155, toate cifrele citate. V. și Naimark, *Fires*, p. 96; Lieberman, *Terrible Fate*, pp. 206–207; Burleigh, *Third Reich*, p. 749.
42. Despre cele opt milioane de persoane întoarse în Uniunea Sovietică, v. Polian, „Violence", p. 127. Despre cele douăsprezece milioane de ucraineni, bieloruși și polonezi, v. Gerlach (*Kalkulierte Morde*, p. 1160), care a examinat meticulos aceste chestiuni și estimează cel puțin trei milioane de persoane deplasate doar din Bielorusia.
43. Weiner („Nature", p. 1137) notează că sovieticii au raportat uciderea a 110.825 de oameni ca naționaliști ucraineni între februarie 1944 și mai 1946. NKVD estima că au murit 144.705 ceceni, inguși, balkari și karaceai, ca rezultat al deportărilor sau curând după strămutare (până în 1948); v. Lieberman, *Terrible Fate*, p. 207.
44. Supraviețuitorii foametei pomenesc aceasta în amintirile lor. V. Potichnij, „1946–1947 Famine", p. 185.
45. V. Mastny, *Cold War*, p. 30. Despre atacul de cord al lui Jdanov, v. Sebag Montefiore, *Court*, p. 506.

Capitolul 11: Antisemitismul stalinist

1. Despre asasinat, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 1. Despre Țanava, v. Mavrogordato, „Lowlands", p. 527, și Smilovitsky, „Antisemitism", p. 207.
2. Despre *Black Book of Soviet Jewry*, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 68. Despre cele două feluri de stele, v. Weiner, „Nature", p. 1150, și Weiner, *Making Sense*, p. 382. Despre sinagoga folosită pentru depozitarea cerealelor, v. ŻIH/1644. Despre cenușa din Babi Iar, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 38. V. și, în general, Veidlinger, *Yiddish Theater*, p. 277.
3. Rubenstein, *Pogrom*, p. 35.
4. Despre Crimeea, v. Redlich, *War*, p. 267, și Redlich, *Propaganda*, p. 57. V. și Lustiger, *Stalin*, pp. 155, 192; Luks, „Brüche", p. 28; Veidlinger, „Soviet Jewry", pp. 9–10.
5. Despre secretul de stat, v. Lustiger, *Stalin*, p. 108. Despre medaliile pentru fapte de vitejie, v. Weiner, „Nature", p. 1151, și Lustiger, *Stalin*, p. 138.
6. Aceste cifre au fost discutate în capitolele precedente și vor fi reluate în Concluzie. În privința deceselor evreilor din URSS, v. Arad, *Soviet Union*, pp. 521 și 524. Filimoșin („Ob itogak", p. 124) dă o estimare de 1,8 milioane de civili uciși în mod deliberat sub ocupația germană; la aceasta, aș adăuga un milion de prizonieri de război care au murit de foame și circa patru sute de mii de morți socotiți mai puțin în asediul Leningradului. Așadar, incluzând civilii și prizonierii de război, aș face o estimare foarte generală de 2,6 milioane de evrei și 3,2 milioane de locuitori ai Rusiei sovietice uciși ca prizonieri de război și civili. Dacă prizonierii de război sunt luați în calcul

ca victime militare, atunci cifra deceselor din rândurile evreilor o depășește pe cea din rândurile rușilor.

7. Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill și Iosif Vissarionovici Stalin, „Declaration Concerning Atrocities Made at the Moscow Conference", 30 octombrie 1943. Aceasta făcea parte din Declarația de la Moscova.
8. Despre „fiii neamului", v. Arad, *Soviet Union*, p. 539. Despre Hrușciov, v. Salomini, *L'Union*, p. 242; Weiner, *Making Sense*, p. 351.
9. Prezentări judicioase ale culturii sovietice postbelice găsiți în Kozlov, „Soviet Literary Audiences", și Kozlov, „Historical Turn".
10. Despre cele șaptezeci de mii de evrei cărora li s-a permis să plece din Polonia în Israel, v. Szajnok, *Polska a Izrael*, p. 49. Despre Koestler, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 102.
11. Despre Roș Hașana și sinagogă, v. Veidlinger, „Soviet Jewry", pp. 13–16; Szajnok, *Polska a Izrael*, p. 159. Despre Jemciujina, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 46. Despre Gorbman, v. Luks, „Brüche", p. 34. Despre turnura generală a politicii, v. Szajnok, *Polska a Izrael*, pp. 40, 82, 106, 111–116.
12. Despre articolul din *Pravda*, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 152. Despre numărul redus al evreilor în funcțiile înalte ale partidului (de la treisprezece la patru procente din 1945 până în 1952), v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennâi antisemitizm*, p. 352. Citatul din Grossman este din traducerea lui Chandler, *Everything Flows* (cf. V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. de Janina Ianoși, Humanitas, București, p. 31) (*n. ed.*).
13. Despre dizolvarea Comitetului Antifascist Evreiesc, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 104. Despre citatul cu privire la tren, v. Der Nister, *Family Mashber*, p. 71. Despre raportul MGB, v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennâi antisemitizm*, p. 327.
14. Citatul din Molotov: Gorlizki, *Cold Peace*, p. 76. V. și Redlich, *War*, p. 149.
15. Redlich, *War*, p. 152; Rubenstein, *Pogrom*, pp. 55–60.
16. Despre cei o sută de mii de evrei din Uniunea Sovietică, v. Szajnok, *Polska a Izrael*, p. 40.
17. Acest lucru a fost adevărat pentru multe regimuri postbelice, inclusiv din Cehoslovacia, Ungaria și România.
18. Banac, *With Stalin Against Tito*, pp. 117–142; Kramer, *Konsolidierung*, pp. 81–84. V. și Gaddis, *United States*.
19. Despre Gomułka și Berman, v. Sobór-Świderska, *Berman*, pp. 219, 229, 240; Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 109; Torańska, *Oni*, pp. 295–296.
20. Despre discuția dintre Stalin și Gomułka, v. Naimark, „Gomułka and Stalin", p. 244. Citatul: Sobór-Świderska, *Berman*, p. 258.
21. Despre citatul din Smolar și, în general, v. Shore, „Język", p. 56.
22. Shore, „Język", p. 60. Cu toate acestea, au fost istorici polono-iudei care au făcut în anii de după război multe cercetări valoroase despre Holocaust, dintre care unele au fost indispensabile studiului de față.
23. Aceasta era o parte din sloganul unuia dintre cele mai izbitoare postere de propagandă, executat de Włodzimierz Zakrzewski.
24. Consultați Torańska, *Oni*, pp. 241, 248.
25. Gniazdowski, „Ustalić liczbę", pp. 100–104 *et passim*.

26. Despre ambasadorul sovietic, v. Sobór-Świderska, *Berman*, p. 202, și Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 114. Despre procentul de ofițeri superiori din Ministerul Securității Publice care erau evrei conform propriei declarații sau originii, v. Eisler, „1968", p. 41.
27. *Proces z vedením*, p. 9 *et passim*; Lukes, „New Evidence", p. 171.
28. Torańska, *Oni*, pp. 322–323.
29. V. Shore, „Children"
30. Această explicație a absenței epurării comuniste sângeroase din Polonia poate fi găsită, printre altele, la Luks, „Brüche", p. 47. Se pare că un conducător comunist polonez l-a ucis pe altul în timpul războiului; și acest lucru ar fi putut duce la prudență.
31. Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 103.
32. Uniunea Sovietică chiar a anexat Insulele Kurile.
33. Weinberg, *World at Arms*, p. 81.
34. Citatul: Sebag Montefiore, *Court*, p. 536.
35. Service, *Stalin*, p. 554. Despre Asia Centrală, v. Brown, *Rise and Fall*, p. 324.
36. Kramer, *Konsolidierung*, pp. 86–90.
37. Argumentul despre diferența dintre anii '50 și anii '30 este dezvoltat în Zubok, *Empire*, p. 77. V. și Gorlizki, *Cold Peace*, p. 97.
38. Despre Șcerbakov, v. Brandenberger, *National Bolshevism*, p. 119 *et passim*; Kuromiya, „Jews", pp. 523, 525; Zubok, *Empire*, p. 7.
39. Despre parada de Ziua Victoriei, v. Brandenberger, „Last Crime", p. 193. Despre Etinger, v. Brent, *Plot*, p. 11. V. și Lustiger, *Stalin*, p. 213. Îngrijorarea lui Stalin în privința terorismului medical exista cel puțin din 1930; v. Prystaiko, *Sprava*, p. 49.
40. Despre Karpai, v. Brent, *Plot*, p. 296.
41. Lukes, „New Evidence", p. 165.
42. *Ibid.*, pp. 178–180; Lustiger, *Stalin*, p. 264.
43. Despre citat și proporție (unsprezece din paisprezece acuzați erau de origine evreiască), v. *Proces z vedením*, pp. 44–47, la p. 47. Despre denunțuri, v. Margolius Kovály, *Cruel Star*, p. 139.
44. Despre mărturisirea lui Slánský, v. *Proces z vedením*, pp. 66, 70, 72. Despre pedeapsa cu moartea și călău, v. Lukes, „New Evidence", pp. 160, 185. Despre Margolius, v. Margolius Kovály, *Cruel Star*, p. 141.
45. Despre Polonia, v. Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 162.
46. Citatul: Brent, *Plot*, p. 250.
47. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 264; Brent, *Plot*, p. 267. Despre dans, v. Service, *Stalin*, p. 580.
48. Despre Mikhoels ca Regele Lear, v. Veidlinger, *Yiddish Theater*.
49. Despre „orice evreu...", v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 62. Despre „neamul lor a fost salvat...", v. Brown, *Rise and Fall*, p. 220.
50. Citatele: Kostyrchenko, *Shadows*, p. 290. V. și Lustiger, *Stalin*, p. 250.
51. Despre Karpai, v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennâi antisemitizm*, p. 466, și Brent, *Plot*, p. 296.
52. Despre „tot scria și rescria...", v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennâi antisemitizm*, pp. 470–478. Despre Grossman, v. Brandenberger, „Last Crime", p. 196. V. și Luks, „Brüche", p. 47. Citatul din Grossman este din *Life and Fate*, p. 398.

53. Despre Ehrenburg, v. Brandenberger, „Last Crime", p. 197.
54. Despre zvonuri, v. Brandenberger, „Last Crime", p. 202. Despre numărul medicilor, v. Luks, „Brüche", p. 42.
55. Khlevniuk, „Stalin as dictator", pp. 110, 118. Despre faptul că Stalin nu s-a dus în fabrici, colhozuri sau instituții de stat după cel de-al Doilea Război Mondial, v. Service, *Stalin*, p. 539.
56. Despre șefii securității lui Stalin, v. Brent, *Plot*, p. 258.
57. Stalin a ordonat bătăile pe 13 noiembrie; v. Brent, *Plot*, p. 224. Despre proces, v. Lustiger, *Stalin*, p. 250.
58. Pentru detalii despre „campania antisionistă", v. Stola, *Kampania antysyjonistyczna*, și Paczkowski, *Pół wieku*.
59. Rozenbaum, „March Events", p. 68.
60. Despre practica sovietică anterioară, v. Szajnok, *Polska a Izrael*, p. 160.
61. Stola, „Hate Campaign", pp. 19, 31. Despre „a cincea coloană", v. Rozenbaum, „1968", p. 70.
62. Stola, „Hate Campaign", p. 20.
63. Pentru cifra de 2.591 de persoane arestate, v. Stola, „Hate Campaign", p. 17. Despre gara Gdańsk, v. Eisler, „1968", p. 60.
64. V. Judt, *Postwar*, pp. 422–483, și Simons, *Eastern Europe*.
65. Brown, *Rise and Fall*, p. 396.

Concluzie: Umanitatea

1. Comparați cu Moyn, „In the Aftermath". Interpretările apar din argumentele documentate în capitole; prin urmare, adnotarea este limitată.
2. În lagărele germane, au murit cam un milion de oameni (spre deosebire de fabricile morții și de locurile de execuție și de înfometare). V. Orth, *System*.
3. Cf. Keegan, *Face of Battle*, p. 55; Gerlach și Werth, „State Violence", p. 133.
4. Cea mai mare parte a restului de oameni care au murit de foame au fost în Kazahstan. Iau în calcul morțile din Ucraina ca intenționate, iar pe cele din Kazahstan ca previzibile. Cercetări ulterioare ar putea să modifice estimarea caracterului de intenție.
5. Acest citat și cel de mai jos sunt din traducerea lui Robert Chandler, *Everything Flows*, 2010, încă nepublicată în momentul în care scriu cartea (cf. V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoși, p. 153 și în alineatul următor, p. 143. – *n. ed.*). V. și *Life and Fate*, p. 29.
6. O discuție bazată pe dovezi despre economia morală a țării și ucidere în Kiernan, *Blood and Soil*.
7. China lui Mao a depășit Germania lui Hitler în perioada de foamete din 1958–1960, când au murit circa treizeci de milioane de oameni.
8. Despre „complicitate beligerantă", v. Furet, *Fascism and Communism*, p. 2. Comparați cu Edele, „States", p. 348. Citatul din Hitler: Lück, „Partisanbekämpfung", p. 228.
9. Todorov, *Mémoire du mal*, p. 90.
10. Încă mai merită să citiți Milgram, „Behavior Study".
11. Kołakowski, *Main Currents*, p. 43.
12. Despre neintervenția internațională, v. Power, *Problem*.
13. Fest, *Das Gesicht*, pp. 108, 162.

14. Așa cum notează Harold James, în realitate teoriile modernizării violente funcționează prost în termeni pur economici; v. *Europe Reborn*, p. 26. Citatul din Buber-Neumann: *Under Two Dictators*, p. 35.
15. Cea mai semnificativă crimă germană din Rusia sovietică a fost înfometarea deliberată a Leningradului, în care au murit cam un milion de oameni. Germanii au ucis un număr relativ mic de evrei în Rusia sovietică, aproximativ șaizeci de mii. De asemenea, au omorât cel puțin un milion de prizonieri de război din Rusia sovietică în dulaguri și stalaguri. De obicei, acești oameni sunt considerați în estimările sovietice și rusești pierderi militare; dat fiind că eu îi socotesc victimele unei politici de ucidere deliberată, *măresc* estimarea din Filimoșin, „Ob itogak", p. 124. Cred că estimarea făcută de ruși deceselor de la Leningrad este mai mică cu circa patru sute de mii de oameni, așa încât adaug și această cifră. Dacă Boris Sokolov are dreptate și pierderile militare sovietice sunt mult mai mari decât estimările convenționale, atunci cei mai mulți dintre oamenii din estimările mai mari au fost soldați. Dacă Ellman și Maksudov au dreptate, și pierderile militare sovietice au fost în realitate mai mici, atunci cea mai mare parte dintre acești oameni au fost civili: adesea civili care nu se aflau sub ocupație germană. V. Sokolov, „How to Calculate", pp. 451–457, și Ellman, „Soviet Deaths", pp. 674–680.
16. Despre moartea a 516.841 de prizonieri din Gulag, v. Zemskov, „Smertnost", p. 176. Despre cele patru milioane de cetățeni sovietici din Gulag (inclusiv „așezările speciale"), v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 307.
17. Brandon și Lower estimează pierderi totale de 5,5-7 milioane în Ucraina sovietică în timpul războiului; v. „Introduction", p. 11.
18. Pentru o prezentare a culturii memoriei, v. Goujon, „Memorial".
19. Aici, ca și în restul Concluziei, discutarea cifrelor este documentată în cuprinsul capitolelor.
20. Janion, *Do Europy*. Despre Berman, v. Gniazdowski, „Ustalić liczbę".

Bibliografie

ARHIVE (ȘI ABREVIERI UTILIZATE ÎN NOTE)

AAN Archiwum Akt Nowych
Noua Arhivă Documentară, Varșovia

AMP Archiwum Muzeum Polskiego
Arhiva Muzeului Polonez, Londra

AVPRF Архив Внешней Политики Российской Федерациии
[Arhiv Vneșnei Politiki Rossiiskoi Federații]
Arhiva de Politică Externă a Federației Ruse, Moscova

AW Archiwum Wschodnie, Ośrodek Karta
Arhiva de Est, Centrul Karta, Varșovia

BA–MA Bundesarchiv-Militärarchiv
Bundesarchiv, Arhiva Militară, Freiburg, Germania

CAW Centralne Archiwum Wojskowe
Arhiva Militară Centrală, Rembertow, Polonia

DAR Derzhavnyi Arkhiv Rivnens'koï Oblasti
Arhiva de Stat a Regiunii Rivne, Ucraina

FVA Fortunoff Video Archive of Holocaust Testimonies
Arhiva Video Fortunoff cu Mărturii despre Holocaust
Yale University, New Haven, Connecticut

GARF Государственный Архив Российской Федерациии
[Gosudarstvennâi Arhiv Rossiiskoi Federații]
Arhiva de Stat a Federației Ruse, Moscova

HI Hoover Institution Archive, Stanford University, California
Arhiva Institutului Hoover, Universitatea Stanford, California

IfZ(M) Institut für Zeitgeschichte, München
Institutul pentru Istorie Contemporană, München

IPN Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa
Institutul Memoriei Naționale, Varșovia

OKAW Ośrodek Karta, Archiwum Wschodnie, Warszawa
Centrul Karta, Arhiva de Est, Varșovia
SPP Studium Polski Podziemnej, London
Centrul de Studiere a Mișcării Ilegale Poloneze, Londra
TsDAVO Tsentral'nyi Derzhavnyi Arkhiv Vyshchykh Orhaniv Vlady ta Upravlinnia, Kiev
Arhiva de Stat Centrală a Organelor Guvernamentale și Administrative Superioare, Kiev
USHMM United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.
Muzeul Memorial American al Holocaustului, Washington, D.C.
ZIH Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa
Institutul de Istorie a Evreilor, Varșovia

ARTICOLE DE PRESĂ (ÎN ORDINE CRONOLOGICĂ)

Gareth Jones, „Will there be soup?", *Western Mail*, 17 octombrie 1932.
„France: Herriot a Mother", *Time*, 31 octombrie 1932.
„The Five-Year Plan", *New York Times*, 1 ianuarie 1933.
„The Stalin Record", *New York Times*, 11 ianuarie 1933.
„Die Weltgefahr des Bolschewismus. Rede des Reichskanzlers Adolf Hitler im Berliner Sportpalast", *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933, p. 2.
Gareth Jones, „Famine grips Russia", *New York Evening Post*, 30 martie 1933.
Walter Duranty, „Russians Hungry, but not Starving", *New York Times*, 31 martie 1933, p. 13.
„Kardinal Innitzer ruft die Welt gegen den Hungertod auf", *Reichspost*, 20 august 1933, p. 1.
„Foreign News: Karakhan Out?", *Time*, 11 septembrie 1933.
„Die Hilfsaktion für die Hungernden in Rußland", *Reichspost*, 12 octombrie 1933, p. 1.
„Helft den Christen in Sowjetrußland", *Die Neue Zeitung*, 14 octombrie 1933, p. 1.
„Russia: Starvation and Surplus", *Time*, 22 ianuarie 1934.
Mirosław Czech, „Wielki Głód", *Gazeta Wyborcza*, 22–23 martie 2003, p. 22.
Michael Naumann, „Die Mörder von Danzig", *Die Zeit*, 10 septembrie 2009, pp. 54–55.
„Vyrok ostatochnyi: vynni!", *Dzerkalo Tyzhnia*, 15–22 ianuarie 2010, p. 1.

CĂRȚI (INCLUSIV COLECȚII DE DOCUMENTE) ȘI ARTICOLE

Natal'ja Ablažej, „Die ROVS–Operation in der Westsibirischen Region", în Rolf Binner, Bernd Bonwetsch și Marc Junge (editori), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 287–308.
Vladimir Abramov, *The Murderers of Katyń*, Hippocrene Books, New York, 1993.
Bradley Abrams, „The Second World War and the East European Revolution", *East European Politics and Societies*, vol. 16, nr. 3, 2003, pp. 623–664.

Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997.

Ya'acov Adini, *Dubno: sefer zikaron*, Irgun yot'se Dubno be-Yisra'el, Tel Aviv, 1966.

Pertti Ahonen, *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamás Stark și Barbara Stelzl-Marx, *People on the Move: Forced Population Movements in the Second World War and Its Aftermath*, Berg, Oxford, 2008.

Götz Aly și Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Truman Anderson, „Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October–December 1941", *Journal of Modern History*, vol. 71, nr. 3, 1999, pp. 585–623.

Christopher Andrew și Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Hodder & Stoughton, Londra, 1990.

Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburger Edition, Hamburg, 2003.

Andrej Angrick și Peter Klein, *The „Final Solution" in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*, Berghahn Books, New York, 2009.

Anonyma, *Eine Frau in Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*, btb Verlag, München, 2006.

Anne Applebaum, *Gulag: A History*, Doubleday, New York, 2003 [cf. și trad. rom. *Gulagul. O istorie*, Humanitas, 2011].

Yitzhak Arad, *Belżec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, Bloomington, 1987.

Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press, Lincoln, și Yad Vashem, Ierusalim, 2009.

Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski și Shmuel Spector (editori), *The Einsatzgruppen Reports*, Holocaust Library, New York, 1989.

Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Faber and Faber, Londra, 1963 [cf. și trad. rom. *Eichmann la Ierusalim. Raport asupra banalității răului*, Humanitas, 2008].

Hannah Arendt, *In der Gegenwart*, Piper, München, 2000.

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York, 1951 [cf. și trad. rom. *Originile totalitarismului*, Humanitas, 2006].

Moshe Arens, „The Jewish Military Organization (ZZW) in the Warsaw Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 19, nr. 2, 2005, pp. 201–225.

John Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1963.

Klaus Jochen Arnold, „Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 58, nr. 1, 1999, pp. 23–64.

Jerzy Autuchiewicz, „Stan i perspektywa nad deportacjami Polaków w głąb ZSRS oraz związane z nimi problemy terminologiczne", în Marcin Zwolski (editor), *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni)*, IPN, Varșovia, 2008, pp. 13–30.

T.B., „Waldemar Schön—Organizator Getta Warszawskiego", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 49, 1964, pp. 85–90.

Jörg Baberowski, *„Der Feind ist überall": Stalinismus im Kaukasus*, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2003.

Jörg Baberowski, *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus*, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2003.

Jörg Baberowski și Anselm Doering-Manteuffel, „The Quest for Order and the Pursuit of Terror", în Michael Geyer și Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 180–227.

Gershon C. Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939*, Magnes Press, Ierusalim, 1996.

Peter Baldwin (editor), *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Beacon Press, Boston, 1990.

Alan Ball, *Russia's Last Capitalists: The Nepmen, 1921–1929*, University of California Press, Berkeley, 1987.

Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, Ithaca, 1988.

Władysław Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci*, Świat Książki, Varșovia, 2008.

Władysław Bartoszewski și Zofia Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej: Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Świat Książki, Varșovia, 2007.

Omer Bartov, „Eastern Europe as the Site of Genocide", *Journal of Modern History*, nr. 80, 2008, pp. 557–593.

Omer Bartov, *The Eastern Front 1941–1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2001.

Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, Oxford University Press, New York, 1991.

Piotr Bauer, *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1988.

Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, New Haven, 2001.

Bernhard H. Bayerlein, „Abschied von einem Mythos: Die UdSSR, die Komintern und der Antifaschismus 1930–1941", *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7–8, 2009, pp. 125–148.

Daniel Beauvois, *La Bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques*, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1993.

Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939*, Penguin, Londra, 2006.

Werner Beinecke, *Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik*, Böhlau Verlag, Köln, 1999.

Z. I. Beluga (editor), *Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941–1944* [*Prestupleniia nemetko-fașistkih okkupantov v Belorussii 1941–1944*], Belarus, Minsk, 1965.

Sara Bender, „The Jews of Bialystok During the Second World War, 1939–1943", teză de doctorat, Hebrew University, 1994.

Wolfgang Benz, Konrad Kwiet și Jürgen Matthäus (editori), *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Metropol, Berlin, 1998.

Tatiana Berenstein, „Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 45–46, 1963, pp. 43–93.

Karel C. Berkhoff, „Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records", în Ray Brandon și Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 291–317.

Karel C. Berkhoff, „The Great Famine in Light of the German Invasion and Occupation", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariție.

Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

Zygmunt Berling, *Wspomnienia: Z łagrów do Andersa*, PDW, Varșovia, 1990.

Dietrich Beyrau, *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000.

Miron Białoszewski, *Pamiętnik z Powstania Warszawskiego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varșovia, 1970.

Frank Biess, „Vom Opfer zum Überlebenden des Totalitarismus: Westdeutsche Reaktionen auf die Rückkehr der Kriegsgefangenen aus der Sowjetunion, 1945–1953", în Günter Bischof și Rüdiger Overmans (editori), *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg: Eine vergleichende Perspektive*, Gerhard Höller, Ternitz-Pottschach, 1999, pp. 365–389.

Anna Bikont, *My z Jedwabnego*, Prószyński i S-ka, Varșovia, 2004.

Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na systema v Ukraïni, 1917–1953*, Lybid', Kiev, 1994.

Rolf Binner și Marc Junge, „'S etoj publikoj ceremonit'sja ne sleduet': Die Zielgruppen des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447", *Cahiers du Monde russe*, vol. 43, nr. 1, 2002, pp. 181–228.

Rolf Binner și Marc Junge, „Wie der Terror 'Gross' wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447", 11 *Cahiers du Monde russe*, vol. 42, nr. 2–3/4, 2001, pp. 557–614.

Ruth Bettina Birn, „Two Kinds of Reality? Case Studies on Anti-Partisan Warfare During the Eastern Campaign", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 277–324.

Peter Black, „Handlanger der Endlösung: Die Trawniki-Männer und die Aktion Reinhard 1941–1943", în Bogdan Musial (editor), *Aktion Reinhardt, Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*, Fibre, Osnabrück, 2004, pp. 309–352.

Peter Black, „Prosty żołnierz 'akcji Reinhard'. Oddziały z Trawnik i eksterminacja polskich Żydów", în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt: Zagłaga Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varșovia, 2004, pp. 103–131.

David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780–1918*, Oxford University Press, New York, 1986.

Jochen Böhler, *„Größte Härte": Verbrechen der Wehrmacht in Polen*, September/Oktober 1939, Deutsches Historisches Institut, Osnabrück, 2005.

Jochen Böhler, *Der Überfall: Deutschlands Krieg gegen Polen*, Eichhorn, Frankfurt am Main, 2009.

Włodzimierz Borodziej, *The Warsaw Uprising of 1944*, trad. engl. Barbara Harshav, University of Wisconsin Press, Madison, 2001.

Włodzimierz Borodziej, Hans Lemberg și Claudia Kraft (editori), *Niemcy w Polsce: Wybór dokumentów*, vol. 1, Neriton, Varșovia, 2000.

Jerzy Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984.

Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Knopf, New York, 2006.

Aleksander Brakel, „'Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern': Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr. 3, 2007, pp. 393–424.

Alexander Brakel, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944*, Schöningh, Paderborn, 2009.

David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2002.

David Brandenberger, „Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot", *Kritika*, vol. 6, nr. 1, 2005, pp. 187–204.

Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer" aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, Oldenbourg, München, 2005.

Ray Brandon, „The First Wave", manuscris nepublicat, 2009.

Ray Brandon, „The Holocaust in 1942", manuscris nepublicat, 2009.

Ray Brandon și Wendy Lower, „Introduction", în *idem* (editori), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 1–12.

Jonathan Brent și Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors 1948–1953*, HarperCollins, New York, 2003.

Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*, HarperCollins, New York, 2009.

Kate Brown, *A Biography of No Place*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Christopher R. Browning, „The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations. The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer–Fall 1941", *German Studies Review*, vol. 17, nr. 3, 1994, pp. 473–481.

Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942,* University of Nebraska Press, Lincoln, 2004.

Jan Jacek Bruski, *Hołodomor 1932–1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, PISM, Varșovia, 2008.

Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators: Prisoner of Hitler and Stalin*, Pimlico, Londra, 2008 [1949].

Celina Budzyńska, *Strzępy rodzinnej sagi*, Żydowski Instytut Historyczny, Varșovia, 1997.

Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, HarperCollins, Londra, 1991.

Jeffrey Burds, „Agentura: Soviet Informants Networks and the Ukrainian Underground in Galicia", *East European Politics and Societies*, vol. 11, nr. 1, 1997, pp. 89–130.

Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of* Ostforschung *in the Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, Hill and Wang, New York, 2000.

Philippe Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Seuil, Paris, 2000.

Sarah Cameron, „The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934", teză de doctorat, Yale University, 2010.

Tatiana Cariewskaja, Andrzej Chmielarz, Andrzej Paczkowski, Ewa Rosowska și Szymon Rudnicki (editori), *Teczka specjalna J. W. Stalina*, Rytm, Varșovia, 1995.

Holly Case, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea During World War II*, Stanford University Press, Stanford, 2009.

David Cesarini, *Eichmann: His Life and Crimes*, William Heinemann, Londra, 2004.

William Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*, Yale University Press, New Haven, 2001.

Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1998.

Shalom Cholawsky, „The Judenrat in Minsk", în Yisrael Gutman și Cynthia J. Haft (editori), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe*, Yad Vashem, Ierusalim, 1979, pp. 113–132.

Bohdan Chyrko, „Natsmen? Znachyt' voroh. Problemy natsional'nykh menshyn v dokumentakh partiinykh i radians'kykh orhaniv Ukraïny v 20–30-x rr.", *Z arkhiviv V.U.Ch.KH.P.UN.K.V.D K.H.B*, vol. 1, nr. 2, 1995, pp. 90–115.

Jan M. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varșovia, 1989.

Anna M. Cienciala, Natalia S. Lebedeva și Wojciech Materski (editori), *Katyń: A Crime Without Punishment*, Yale University Press, New Haven, 2007.

Margaret Siriol Colley, *Gareth Jones: A Manchukuo Incident*, autoeditare, Newark, 2001.

Margaret Siriol Colley, *More Than a Grain of Truth: The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*, autoeditare, Newark, 2006.

Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror–Famine*, Oxford University Press, New York, 1986 [cf. și trad. rom. *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică și teroarea prin foamete*, Humanitas, 2003].

Lorenzo Cotula, Sonja Vermeulen, Rebeca Leonard și James Keeley, *Land Grab or Development Opportunity? Agricultural investment and international land deals in Africa*, IIED/FAO/IFAD, Londra, 2009.

Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek și Jean-Louis Margolin, *Le Livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Robert Laffont, Paris, 1997 [cf. și trad. rom. *Cartea neagră a comunismului*, Humanitas, București, 1998].

The Crime of Katyń: Facts and Documents, Polish Cultural Foundation, Londra, 1965.

Martin Cüppers, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005.

T. David Curp, *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing in Western Poland, 1945–1960*, University of Rochester Press, Rochester, 2006.

Józef Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Éditions Spotkania, Paris, 1984.

Józef Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, Nakład Oddziału Kultury i Prasy II Korpusu (text imprimat), 1945.

Czech–German Joint Commission of Historians, *A Conflictual Community, Catastrophe, Detente*, trad. engl. Ruth Tusková, Ústav Mezinarodních Vztahů, Praga, 1996.

Alexander Dallin, *The Kaminsky Brigade: 1941–1944*, Russian Research Center, Cambridge, Mass., 1956.

Alexander Dallin și F. I. Firsov (editori), *Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives*, Yale University Press, New Haven, 2000.

Dana G. Dalrymple, „The Soviet Famine of 1932–1934", *Soviet Studies*, vol. 15, nr. 3, 1964, pp. 250–284.

Dana G. Dalrymple, „The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References", *Soviet Studies*, vol. 16, nr. 4, 1965, pp. 471–474.

V. Danilov *et al.* (editori), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* [*Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizaţiia i raskulacivanie*], vol. 1–2, Rosspen, Moscow, 1999–2000.

The Dark Side of the Moon, Faber and Faber, Londra, 1946.

Szymon Datner, *55 Dni Wehrmachtu w Polsce*, MON, Varșovia, 1967.

Szymon Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II Wojniej Światowej*, MON, Varșovia, 1964.

Norman Davies, „The Misunderstood Victory in Europe", *New York Review of Books*, vol. 42, nr. 9, 25 mai 1995.

Norman Davies, *Rising '44: „The Battle for Warsaw"*, Macmillan, Londra, 2003.

R. W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E. A. Rhees, Liudmila P. Kosheleva și Larisa A. Rogovaya (editori), *The Stalin–Kaganovich Correspondence 1931–36*, Yale University Press, New Haven, 2003.

R. W. Davies, M. B. Tauger și S. G. Wheatcroft, „Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–33", *Soviet Studies*, vol. 54, nr. 3, 1995, pp. 642–657.

R. W. Davies și Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, Palgrave, Londra, 2004.

Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*, Macmillan, Londra, 2000.

Martin Dean, „Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942. The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14, nr. 1, 2000, pp. 83–101.

Martin Dean, *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945,* Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Sławomir Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941,* PISM, Varșovia, 2003.

Dennis Deletant, „Transnistria and the Romanian Solution to the 'Jewish Problem'", în Ray Brandon și Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 156–189.

Deportacje obywateli pol'skich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 / Deportatsii pol'skikh grazhdan iz Zapadnoi Ukrainy i Zapadnoi Belorussii v 1940 godu, IPN, Varșovia, 2003.

Der Nister, *The Family Mashber*, trad. engl. Leonard Wolf, NYRB, New York, 2008.

Jared Diamond, *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*, Penguin, New York, 2005.

Wacław Długoborski, „Żydzi z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w KL Auschwitz–Birkenau", în Aleksandra Namysło (editor), *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, IPN, Varșovia, 2008, pp. 127–149.

Nikolai M. Dronin și Edward G. Bellinger, *Climate Dependence and Food Problems in Russia 1900–1990*, Central European Press, Budapest, 2005.

Marian Marek Drozdowski, „The History of the Warsaw Ghetto in the Light of the Reports of Ludwig Fischer", *Polin*, vol. 3, 1988, pp. 189–199.

I. A. Dugas și F. Ia. Cheron, Советсие военнопленные в немецких концлагерях [*Sovetskie Voennoplennâe v nemețkih konțlageriah (1941–1945)*], Avuar konsalting, Moscova, 2003.

I. A. Dugas și F. Ia. Cheron, Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным [Vâcerknutâe iz pamiati. Sovetskie Voennoplennâe mejdu Gitlerom i Stalinâm], YMCA Press, Paris, 1994.

Krzysztof Dunin-Wąsowicz, „Akcja AB w Warszawie", in Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 19–27.

Debórah Dwork și Robert Jan van Pelt, *Auschwitz*, Norton, New York, 1996.

John Dziak, *Chekisty. A History of the KGB*, Lexington Books, Lexington, 1988.

Roman Dzwonkowski (editor), *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–*1947, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, 2004.

Mark Edele și Michael Geyer, „States of Exception", în Michael Geyer și Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 345–395.

Robert Edelman, *Proletarian Peasants. The Revolution of 1905 in Russia's Southwest*, Cornell University Press, Ithaca, 1987.

Ilya Ehrenburg și Vasili Grossman, *The Black Book. The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941–1945*, Holocaust Publications, New York, 1981.

Ludwig Eiber, „Gewalt in KZ Dachau. Vom Anfang eines Terrorsystems", în Andreas Wirsching (editor), *Das Jahr 1933. Die nationalsozialistische*

Machteroberung und die deutsche Gesellschaft, Wallstein Verlag, Göttingen, 2009, pp. 169–184.

Dietrich Eichholtz, *Krieg um Öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938–1943)*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2006.

S. N. Eisenstadt, *Die Vielfalt der Moderne*, Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2000.

Jerzy Eisler, „1968. Jews, Antisemitism, Emigration", *Polin*, vol. 21, 2008, pp. 37–62.

Michael Ellman, „A Note on the Number of 1933 Famine Victims", *Soviet Studies*, vol. 43, nr. 2, 1991, pp. 375–379.

Michael Ellman, „The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934", *Europe–Asia Studies*, vol. 57, nr. 6, 2005, pp. 823–841.

Michael Ellman și S. Maksudov, „Soviet Deaths in the Great Patriotic War. A Note", *Europe–Asia Studies*, vol. 46, nr. 4, 1994, pp. 671–680.

Barbara Engelking și Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, OFiS PAN, Varșovia, 2003.

Barbara Engelking și Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto. A Guide to the Perished City*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Barbara Engelking și Dariusz Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Polish Center for Holocaust Research, Varșovia, 2009.

David Engerman, *Modernization from the Other Shore. American Intellectuals and the Romance of Russian Development*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003.

Barbara Epstein, *The Minsk Ghetto. Jewish Resistance and Soviet Internationalism*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, Penguin, New York, 2003.

Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin, Londra, 2005.

Richard J. Evans, *The Third Reich at War*, Penguin, New York, 2009.

Barbara Falk, *Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33*, Böhlau Verlag, Köln, 2005.

Niall Ferguson, *The War of the World. History's Age of Hatred*, Allan Lane, Londra, 2006.

Joachim C. Fest, *Das Gesicht des Dritten Reiches*, Piper, München, 2006.

Orlando Figes, *A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891–1924*, Penguin, Londra, 1998.

Barbara Fijałkowska, *Borejsza i Różański. Przyczynek do historii stalinizmu w Polsce*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn, 1995.

M. V. Filimoșin, „Об итогах исчисления потерь среди мирного населения на оккупированной территории СССР РСФСР в годы Великой Отечественной Войны [Ob itogah iscisleniia poter' sredi mirnogo naseleniia na okkupirovannoi territorii SSSR i RSFSR v godî Velikoi Otecestvennoi Voinî]", in R. B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР в период второй мировой войны* [Liudskie poteri SSSR *v* period vtoroi mirovoi voinî], RAN, St. Petersburg, 1995, pp. 124–132.

Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Jürgen Förster, „The German Army and the Ideological War against the Soviet Union", în Gerhard Hirschfeld (editor), *The Policies of Genocide. Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*, Allen & Unwin, Londra, 1986, pp. 15–29.

Matthew Frank, *Expelling the Germans. British Opinion and Post-1945 Population Transfers in Context*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide. From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1995.

Saul Friedländer, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, HarperCollins, New York, 2007.

François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont, Paris, 1995 [cf. și trad. rom. *Trecutul unei iluzii*, Humanitas, 1996].

François Furet și Ernst Nolte, *Fascism and Communism*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2001.

John Lewis Gaddis, *The Long Peace. Inquiries into the History of the Cold War*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

John Lewis Gaddis, *The United States and the Coming of the Cold War*, Columbia University Press, New York, 1972.

W. Horsley Gantt, *Russian Medicine*, Paul B. Hoeber, New York, 1937.

Michael Gelb, „An Early Soviet Ethnic Deportation. The Far-Eastern Koreans", *Russian Review*, vol. 54, nr. 3, 1995, pp. 389–412.

Robert Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler. The Age of Social Catastrophe*, Knopf, New York, 2007.

John Gordon Gerard, *The Bones of Berdichev. The Life and Fate of Vassily Grossman*, Free Press, New York, 1996.

Christian Gerlach, „Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilëv, Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 11, nr. 1, 1997, pp. 60–78.

Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburger Edition, Hamburg, 1999.

Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburger Edition, Hamburg, 1998.

Christian Gerlach, „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitlers Decision in Principle to Exterminate All European Jews", *Journal of Modern History*, vol. 70, 1998, pp. 759–812.

Christian Gerlach și Nicolas Werth, „State Violence—Violent Societies", în Michael Geyer și Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 133–179.

J. Arch Getty și Oleg V. Naumov, *Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, Yale University Press, New Haven, 1999.

J. Arch Getty și Oleg V. Naumov, *Yezhov. The Rise of Stalin's „Iron Fist"*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Glenda Gilmore, *Defying Dixie. The Radical Roots of Civil Rights, 1919–1950*, Norton, New York, 2008.

Eagle Glassheim, „The Mechanics of Ethnic Cleansing. The Expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945–1947", în Philipp Ther și Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 197–200.

Richard Glazar, *Die Falle mit dem grünen Zaun. Überleben in Treblinka*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1992.

Henryk Głębocki (editor), „Pierwszy naród ukarany. Świadectwa Polaków z Leningradu", *Arcana*, nr. 64–65, 2005, pp. 155–192.

Albin Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1998.

Mateusz Gniazdowski, „'Ustalić liczbę zabitych na 6 milionów ludzi'. Dyrektywy Jakuba Bermana dla Biura Odszkodzowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów", *Polski Przegląd Diplomatyczny*, nr. 1 (41), 2008, pp. 99–113.

C. Goeschel și N. Wachsmann, „Introduction", în *idem* (editori), *The Nazi Concentration Camps, 1933–39. A Documentary History*, Nebraska University Press, Lincoln, 2010.

Aleksandr Gogun, *Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944* [*Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniia,* 1941–1944], Țentrpoligraf, Moscova, 2008.

Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Knopf, New York, 1996.

Голод в СССР, 1930–1934 гг. [*Golod v SSSR, 1930–1934 gg.*], Федеральное Архивное Агентство [Federalnoe arhivnoe agentstvo], Moscova, 2009.

Jan Góral, „Eksterminacja inteligencji i tak zwanych warstw przywódczych w zachodnich powiatach Dystryktu Radomskiego (1939–1940)", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 71–82.

Yoram Gorlizki și Oleg Khlevniuk, *Cold Peace. Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Serghei Gorlov, *Совершенно секретно, Москва–Берлин, 1920–1933. Военно-политические отношения между СССР и Германии* [*Soverșenno sekretno, Moskva–Berlin, 1920–1933. Voenno-politiceskie otnoșeniia mejdu SSSR i Germanii*], RAN, Moscova, 1999.

Alexandra Goujon, „Kurapaty (1937–1941). NKVD Mass Killings in Soviet Belarus", manuscris nepublicat, 2008.

Alexandra Goujon, „Memorial Narratives of WWII Partisans and Genocide in Belarus", *East European Politics and Societies*, vol. 24, nr. 1, 2010, pp. 6–25.

Alvin Gouldner, „Stalinism. A Study of Internal Colonialism", *Telos*, nr. 34, 1978, pp. 5–48.

Catherine Goussef, „Les Déplacements forcés des populations aux frontières russes occidentales (1914–1950)", în S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao și H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914–1945*, Éditions Complexes, Paris, 2002, pp. 177–190.

Michael Grabher, *Irmfried Eberl. „Euthanasie"-Arzt und Kommandant von Treblinka*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006.

Günter Grass, *Beim Häuten der Zwiebel*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2008.

Günter Grass, *Im Krebsgang*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2004.

Andrea Graziosi, „Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février–mars 1930", *Cahiers du Monde russe*, vol. 34, nr. 3, 1994, pp. 437–632.

Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1996.

Andrea Graziosi, „Italian Archival Documents on the Ukrainian Famine 1932–1933", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 27–48.

Andrea Graziosi, „The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor. Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?", *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 37, nr. 1–4, 2004–2005.

Paul R. Gregory, *Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Jan T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

Jan T. Gross, „Polish POW Camps in Soviet-Occupied Western Ukraine", in Keith Sword (editor), *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941*, Macmillan, Londra, 1991.

Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation. The Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton University Press, Princeton, 1979.

Jan T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Polands Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Jan T. Gross, „The Social Consequences of War. Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in Eastern Europe", *East European Politics and Societies*, 3, 1989, pp. 198–214.

Jan T. Gross, *Upiorna dekada. Trzy eseje o sterotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, i komunistów, 1939–1948*, Universitas, Cracovia, 1948.

Vasily Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. Robert Chandler, NYRB Classics, New York, 2010 [cf. și trad. rom. *Panta rhei*, Humanitas, 2007].

Vasily Grossman, *Life and Fate*, trad. engl. Robert Chandler, Harper and Row, New York, 1985.

Vasily Grossman, *The Road*, trad. engl. Robert Chandler, NYRB Classics, New York, 2010.

Irena Grudzińska Gross și Jan Tomasz Gross, *War Through Children's Eyes. The Soviet Occupation and the Deportations, 1939–1941*, Hoover Institution Press, Stanford, 1981.

Michał Grynberg și Maria Kotowska (editori), *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945. Relacje świadków*, Oficyna Naukowa, Varșovia, 2003.

A. Ie. Gurianov, „Обзор советских репрессивных кампании против поляков и польских граждан [Obzor sovetskih repressivnâh kampanii protiv poliakov i polskih grajdan]", în A. V. Lipatov și I. O. Șaitanov (editori), *Поляки и русские. Взаимопонимание и взаимонепонирнание* [*Poliaki i russkie. Vzaimoponimanie i vzaimoneponirnanie*], Indrik, Moscova, 2000, pp. 199–207.

A. Ie. Gurianov, „Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. [Polskie spețpereselenți v SSSR v 1940–1941 gg.]", în *idem* (editor), Репрессии

против поляков и польских граждан [*Repressii protiv poliakov i polskih grajdan*], Zvenia, Moscova, 1997.

Israel Gutman, *Resistance. The Warsaw Ghetto Uprising*, Houghton Mifflin, Boston, 1994.

Ingo Haar, „Die deutschen 'Vertreibungsverluste'—Zur Entstehungsgeschichte der 'Dokumentation der Vertreibung'", *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 35, 2007, pp. 251–271.

Eva și H. H. Hahn, „Die Deutschen und 'ihre Vertreibung'", *Transit*, nr. 23, 2002, pp. 103–116.

Joanna K. M. Hanson, *The Civilian Population and the Warsaw Uprising of 1944*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Stephen Hanson, *Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Economic Institutions*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1997.

Mark Harrison, *Soviet Planning in Peace and War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Christian Hartmann, „Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im 'Unternehmen Barbarossa'. Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 49, nr. 1, 2001, pp. 97–158.

Tsuyoshi Hasegawa, *Racing the Enemy. Stalin, Truman, and the Surrender of Japan*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2005.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–39*, Macmillan, Houndsmills, 1984.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Threat from the East*, Macmillan, Houndsmills, 1992.

Milan Hauner, *India in Axis Strategy. Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1981.

Thomas T. Hecht, *Life Death Memories*, Leopolis Press, Charlottesville, 2002.

Susanne Heim, „Kalorien-Agrarforschung, Ernährungswirtschaft und Krieg. Herbert Backe als Wissenschaftspolitiker", în *idem* (editor), *Kalorien, Kautschuk, Karrieren. Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten, 1933–1945*, Göttingen, Wallstein, 2003, pp. 23–63.

James W. Heinzen, *Inventing a Soviet Countryside. State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917–1929,* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2003.

Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989*, J. H. W. Dietz, Bonn, 1996.

Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2006.

Dagmar Herzog, *Sex After Fascism. Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2005.

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, New Haven, 2003, 3 volume.

Raul Hilberg, „The Ghetto as a Form of Government", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 450, 1980, pp. 98–112.

Raul Hilberg, „The Judenrat. Conscious or Unconscious 'Tool'", în Yisrael Gutman și Cynthia J. Haft (editori), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe*, Yad Vashem, Ierusalim, 1979, pp. 31–44.

Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe*, HarperPerennial, New York, 1993.

Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919–1945*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1969.

Manfred Hildermeier, *Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich*, Böhlau, Köln, 1978.

Andreas Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.

John-Paul Himka, „Ethnicity and Reporting of Mass Murder. *Krakivski visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation", manuscris nepublicat, 2009.

Francine Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. A History of the World, 1914–1991*, Vintage, Londra, 1996.

Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2002.

Gordon J. Horwitz, *Ghettostadt. Łódź and the Making of a Nazi City*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2008.

Grzegorze Hryciuk, „Victims 1939–1941. The Soviet Repressions in Eastern Poland", în Elazar Barkan, Elisabeth A. Cole și Kai Struve (editori), *Shared History–Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*, Leipzig University-Verlag, Leipzig, 2007, pp. 173–200.

Isabel Hull, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

Taras Hunczak și Roman Serbyn (editori), *Famine in Ukraine 1932–1933. Genocide by Other Means*, Shevchenko Scientific Society, New York, 2007.

Hungersnot. Authentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion, Viena, 1933.

Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006, Ch. Links Verlag, Berlin, 2007.

Hennadii Iefimenko, „Natsional'na polityka Kremlia v Ukraïni pislia Holodomoru 1932–33 rr.", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariție.

Melanie Ilic, „The Great Terror in Leningrad. A Quantitative Analysis", *Europe–Asia Studies*, vol. 52, nr. 8, 2000, pp. 1515–1534.

I. I. Il'iushyn, *OUN-UPA i ukraïns'ke pytannia v roky druhoï svitovoï viiny v svitli pol's'kykh dokumentiv*, NAN Ukraïny, Kiev, 2000.

Christian Ingrao, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Perrin, Paris, 2006.

Christian Ingrao, „Violence de guerre, violence génocide. Les Einsatzgruppen", în S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao și H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914–1945*, Éditions Complexes, Paris, 2002, pp. 219–240.

Mikołaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921–1938*, Omnipress, Varșovia, 1991.

George D. Jackson, Jr., *Comintern and Peasant in East Europe, 1919–1930*, Columbia University Press, New York, 1966.

Egbert Jahn, „Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvernichtung", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 13–32.

Harold James, *Europe Reborn. A History, 1914–2000*, Pearson, Harlow, 2003.

Maria Janion, *Do Europy. Tak, ale razem z naszymi umarłymi*, Sic!, Varșovia, 2000.

Stanisław Jankowiak, „'Cleansing' Poland of Germans. The Province of Pomerania, 1945–1949", în Philip Ther și Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 87–106.

Stanisław Jankowiak, *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*, IPN, Varșovia, 2005.

Andrzej Jankowski, „Akcja AB na Kielecczyźnie", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP-IPN, Varșovia, 1992, pp. 65–82.

Marc Jansen și Nikolai Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. Nikolai Ezhov, 1895–1940,* Hoover University Press, Stanford, 2002.

Krzysztof Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Volumen, Varșovia, 1998.

Katherine R. Jolluck, *Exile and Identity. Polish Women in the Soviet Union During World War II*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2002.

Die Judenausrottung in Polen. Die Vernichtungslager, Geneva, 1944.

Tony Judt, *The Burden of Responsibility. Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1998.

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, Penguin, New York, 2005.

Marc Junge, Gennadii Bordiugov și Rolf Binner, *Вертикаль большого террора* [*Vertikal bolșogo terrora*], Novâi Hronograf, Moscova, 2008.

Sławomir Kalbarczyk, „Przedmioty odnalezione w Bykowni a Kuropatach świadczą o polskości ofiar", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 10–11, 2007, pp. 47–54.

Ivan Kamenec, „The Deportation of Jewish Citizens from Slovakia", în *The Tragedy of the Jews of Slovakia*, Oświęcim. Auschwitz–Birkenau State Museum and Museum of the Slovak National Uprising, 2002, pp. 111–140.

Ivan Kamenec, „The Holocaust in Slovakia", în Dušan Kováč (editor), *Slovak Contributions to 19th International Congress of Historical Sciences*, Veda, Bratislava, 2000, pp. 195–206.

Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History? Rediscovering a Hidden Archive from the Warsaw-Ghetto*, Vintage, New York, 2009.

Nikolaus Katzer, „Brot und Herrschaft. Die Hungersnot in der RSFSR", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 90–110.

Alex J. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, Berghahn Books, New York, 2006.

Alex J. Kay, „'Hierbei werden zweifellos zig Millionen Menschen verhungern'. Die deutsche Wirtschaftsplanung für die besetzte Sowjetunion und ihre Umsetzung, 1941 bis 1944", *Transit*, nr. 38, 2009, pp. 57–77.

John Keegan, *The Face of Battle*, Viking, New York, 1976.

Oleg Ken, *Collective Security or Isolation. Soviet Foreign Policy and Poland, 1930–1935*, Evropeiskii Dom, St. Petersburg, 1996.

O. N. Ken și A. I. Rupasov (editori), *Политбюро Ц.К. ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами* [*Politbiuro Ts. K. VKP(b) i otnoşeniia SSSR s zapadnâmi sosednimi gosudarstvami*], Evropeiski Dom, St. Petersburg, 2001.

Paul M. Kennedy, *Aufstieg und Verfall der britischen Seemacht*, E. S. Mittler & Sohn, Herford, 1978.

Ian Kershaw, *Fateful Choices. Ten Decisions That Changed the World, 1940–1941*, Penguin Books, Londra, 2007.

Ian Kershaw, *Hitler. A Biography*, W. W. Norton, New York, 2008.

Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, University of California Press, Berkeley, 1991.

Krystyna Kersten, „Forced Migration and the Transformation of Polish Society in the Postwar Period", în Philip Ther și Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East–Central Europe, 1944–1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 75–86.

Vladimir Haustov, „Деятельность органов государственной безопасность НКВД СССР (1934–1941 гг.) [Deiatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti NKVD SSSR (1934–1941 gg.)", teză de doctorat, Академия Федеральной Службы Безопасность Российской Федерации [Akademia Federalnoi Slujbî Bezopasnosti Rossiiskoi Federației], 1997.

Oleg Khlevniouk, *Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30: les jeux du pouvoir*, Éditions du Seuil, Paris, 1996.

Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Yale University Press, New Haven, 2004.

Oleg Khlevnyuk, „The Objectives of the Great Terror, 1937–1938", în Julian Cooper, Maureen Perrie și E. A. Rhees (editori), *Soviet History 1917–1953. Essays in Honour of R. W. Davies*, Macmillan, Houndmills, 1995, pp. 158–176.

Oleg Khlevniuk, „Party and NKVD. Power Relationships in the Years of the Great Terror", în Barry McLoughlin și Kevin McDermott (editori), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Oleg Khlevniuk, „Stalin as dictator. The personalisation of power", în Sarah Davies și James Harris (editori), *Stalin. A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 109–120.

Ben Kiernan, *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven, 2007.

Lucjan Kieszczyński, „Represje wobec kadry kierowniczej KPP", în Jarema Maciszewski (editor), *Tragedia Komunistycznej Partii Polski*, Książka i Wiedza, Varșovia, 1989, pp. 198–216.

Charles King, *The Moldovans. Russia, Romania, and the Politics of Culture*, Hoover Institution, Stanford, 2000.

Gary King, Ori Rosen, Martin Tanner și Alexander F. Wagner, „Ordinary Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler", *Journal of Economic History*, vol. 68, nr. 4, 2008, pp. 951–996.

Esther Kingston-Mann, *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*, Oxford University Press, New York, 1983.

Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995. Myth, Memories, and Monuments*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Ernst Klee și Willi Dreßen (editori), *Gott mit uns. Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939–1945*, S. Fischer, Frankfurt, 1989.

Peter Klein, „Curt von Gottberg—Siedlungsfunktionär und Massenmörder", în Klaus-Michael Mallmann (editor), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 95–103.

Peter Klein, „Zwischen den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrußlands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen", în Babette Quinkert (editor), *Wir sind die Herren dieses Landes. Ursachen Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*, VSA Verlag, Hamburg, 2002, pp. 82–103.

Tadeusz Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau*, Czytelnik, Varșovia, 1959.

Gerd Koenen, *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten, 1900–1945*, Beck, München, 2005.

Arthur Koestler, fără titlu, în Richard Crossman (editor), *The God That Failed*, Hamilton, Londra, 1950, pp. 25–82 [cf. și trad. rom. *Zeul care a dat greș*, Humanitas, 2012].

Arthur Koestler, *Darkness at Noon*, Macmillan, New York, 1941 [cf. și trad. rom. *Întuneric la amiază*, Humanitas, 2008].

Arthur Koestler, „Vorwort" la Alexander Weißberg-Cybulski, *Im Verhör*, Europaverlag, Viena, 1993, pp. 9–18 [1951].

Arthur Koestler, *The Yogi and the Commissar*, Macmillan, New York, 1946.

Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3: *The Breakdown*, Oxford University Press, Oxford, 1978.

Piotr Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Bellona, Varșovia, 2002.

Bogusław Kopka, *Konzentrationslager Warschau. Historia i następstwa*, IPN, Varșovia, 2007.

Edward Kopówka, *Stalag 366 Siedlce*, SKUNKS, Siedlce, 2004.

Edward Kopówka, *Treblinka. Nigdy więcej*, Muzeum Rejonowe, Siedlce, 2002.

Marek Kornat, *Polityka równowagi. Polska między Wschodem a Zachodem*, Arcana, Cracovia, 2007.

Marek Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop–Molotow*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Varșovia, 2002.

Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, trad. engl. Keith Tribe, MIT Press, Cambridge, Mass., 1985.

I. I. Kostiușko (editor), *Материалы „Особойпапки". Политбюро Ц.К. РКП(б) по вопросу совецко-польских отношении 1923–1944 гг.* [*Materialî „Osoboi-papki". Politbiuro Ts.K. RKP(b)–VKP(b) po voprosu sovetsko–polskih otnoșenii 1923–1944 gg.*], RAN, Moscova, 1997.

G. V. Kostârcenko, *Государственный антисемитизм в СССР от начала до кульминации 1938*–1953 [*Gosudarstvennâi antisemitizm v SSSR ot naceala do kulminații 1938*–1953], Materik, Moscova, 2005.

Gennadi Kostyrchenko, *Out of the Red Shadows. Anti-Semitism in Stalin's Russia*, Prometheus Books, Amherst, NY, 1995.

G. V. Kostârcenko, Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм [*Tainaia politika Stalina. Vlast i antisemitizm*], Mejdunarodnâe otnoșeniia, Moscova, 2001.

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley, 1995.

Stephen Kotkin, „Peopling Magnitostroi. The Politics of Demography", în William G. Rosenberg și Lewis H. Siegelbaum (editori), *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, pp. 63–104.

Lidia Kovalenko și Volodymyr Maniak (editori), *33'i. Holod. Narodna knyha-memorial*, Radians'kyi pys'mennyk, Kiev, 1991.

Heda Margolius Kovály, *Under a Cruel Star. A Life in Prague 1941–1968,* trad. engl. Franci Epstein și Helen Epstein, Holmes and Maier, New York, 1997.

Tadeusz Kowalski, „Z badań nad eksterminacją inteligencji w Rzeszowskim w okresie II wojny światowej", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 83–89.

Beata Kozaczyńska, „Wysiedlenie mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i los deportowanych", în Marcin Zwolski (editor), *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni)*, IPN, Varșovia, 2008, 70–92.

Denis Kozlov, „The Historical Turn in Late Soviet Culture. Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953–1991", *Kritika*, vol. 2, nr. 3, 2001, pp. 577–600.

Denis Kozlov, „'I Have Not Read, But I Will Say'. Soviet Literary Audiences and Changing Ideas of Social Membership, 1958–1966", *Kritika*, vol. 7, nr. 3, 2006, pp. 557–597.

Mark Kramer, „Die Konsolidierung des kommunistischen Blocks in Osteuropa 1944–1953", *Transit*, nr. 39, 2009, 78–95.

Hans von Krannhals, *Der Warschauer Aufstand 1944*, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1964.

Victor Kravchenko, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Charles Scribner's Sons, New York, 1946.

Gerhard Krebs, „Japan and the German–Soviet War, 1941", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 541–560.

G. Krivoșeev (editor), *Гриф секретность снять. Потери вооружённых сил СССР в войнах* [*Grif sekretnosti sniat. Poteri voorujennâh sil SSSR v voinah*], Voenizdat, Moscow, 1993.

Bernhard R. Kroener, „The 'Frozen Blitzkrieg'. German Strategic Planning against the Soviet Union and the Causes of its Failure", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 135–150.

Jerzy Królikowski, „Budowałem most kolejowy w pobliżu Treblinki", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 49, 1964, pp. 46–57.

Peter Krüger, *Die Außenpolitik der Republik von Weimar*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985.

A. I. Kruglov, *Entsiklopediia Kholokosta*, Evreiskii sovet Ukrainy, Kiev, 2000.

Alexander Kruglov, „Jewish Losses in Ukraine", în Ray Brandon și Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 272–290.

Abraham Krzepicki, „Treblinka", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 43–44, 1962, pp. 84–109.

Stanisław Kułczycki, *Hołodomor. Wielki głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław, 2008.

S. V. Kul'chyts'kyi (editor), *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraïni 1929–1933*, Naukova Dumka, Kiev, 1993.

S. V. Kul'chyts'kyi, „Trahichna statystyka holodu", în R. M. Rudych, I. F. Kuras, M. I. Panchuk, P. Ia. Pyrih și V. F Soldatenko (editori), *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraïni. Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*, Vydavnytstvo Politychnoi Literatury Ukrainy, Kiev, 1990, pp. 66–85.

Janusz Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1994.

Hiroaki Kuromiya, „Accounting for the Great Terror", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 53, nr. 1, 2003, pp. 86–101.

Hiroaki Kuromiya, „The Great Terror and 'Ethnic Cleansing'. The Asian Nexus", manuscris nepublicat, octombrie 2009.

Hiroaki Kuromiya, *Stalin*, Pearson Longman, Harlow, 2005.

Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian–Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Hiroaki Kuromiya, *The Voices of the Dead. Stalin's Great Terror in the 1930s*, Yale University Press, Londra, 2007.

Hiroaki Kuromiya, „World War II, Jews, and Post-War Soviet Society", *Kritika*, vol. 3, nr. 3, 2002, pp. 521–531.

Hiroaki Kuromiya și Paweł Libera, „Notatka Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko–japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938)", *Zeszyty Historyczne*, 2009, pp. 114–135.

Hiroaki Kuromiya și Georges Mamoulia, „Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion. The Caucasian-Japanese Nexus, 1904–1945", *Europe–Asia Studies*, vol. 61, nr. 8, 2009, pp. 1415–1440.

Hiroaki Kuromiya și Andrzej Pepłoński, *Między Warszawą a Tokio. Polsko–japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2009.

Hiroaki Kuromiya și Andrzej Pepłonski, „Stalin und die Spionage", *Transit*, nr. 38, pp. 20–33.

Robert Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu*, Grado, Toruń, 2005.

Ihar Kuz'niatsou (editor), *Kanveer s'mertsi*, Nașa Niva, Minsk, 1997.

Pieter Lagrou, „La 'Guerre Honorable' et une certaine idée de l'Occident. Mémoires de guerre, racisme et réconciliation après 1945", in François Marcot și Didier Musiedlak (editori), *Les Résistances, miroir des régimes d'oppression. Allemagne, France, Italie*, Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon, 2006, pp. 395–412.

Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918–1945*, Routledge, Londra, 2000.

Ленинградский мартиролог *1937–1938* [*Leningradski martirolog 1937–1938*], Rossiiskaia Naționalnaia Biblioteka, St. Petersburg, 1996, vol. 4.

S. V. Leonov, *Рождение Советской империи Государство и идеология 1917–1922 гг.* [*Rojdenie Sovetskoi imperii. Gosudarstvo i ideologiia, 1917–1922 gg.*], Dialog MGU, Moscova, 1997.

Zofia Lesczyńska, „Z badań nad stratami inteligencji na Lubelszczyźnie w latach 1939–1944", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 58–70.

Hillel Levine, *In Search of Sugihara*, The Free Press, New York, 1996.

Dariusz Libionka, „Apokryfy z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy", *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, nr. 1, 2005, pp. 165–198.

Dariusz Libionka, „Głową w mur. Interwencje Kazimierza Papée, polskiego ambasadora przy Stolicy Apostolskiej, w sprawie zbrodni niemieckich w Polsce, listopad 1942-styczeń 1943", *Zagłada Żydów. Studia i materialy*, nr. 2, 2006, pp. 292–314.

Dariusz Libionka, „Polska konspiracja wobec eksterminacji Żydów w dystrykcie warszawskim", în Barbara Engelking, Jacek Leociak și Dariusz Libionka (editori), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFiS PAN, Varșovia, 2007, pp. 443–504.

Dariusz Libionka, „ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich", în Andrzej Żbikowski (editor), *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945, Studia i materiały*, IPN, Varșovia, 2006, pp. 15–208.

Dariusz Libionka și Laurence Weinbaum, „Deconstructing Memory and History. The Jewish Military Union (ZZW) and the Warsaw Ghetto Uprising", *Jewish Political Studies Review*, vol. 18, nr. 1–2, 2006, pp. 1–14.

Dariusz Libionka și Laurence Weinbaum, „Pomnik Apfelbauma, czyli klątwa 'majora' Iwańskiego", *Więź*, nr. 4, 2007, pp. 100–111.

Benjamin Lieberman, *Terrible Fate. Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*, Ivan R. Dee, Chicago, 2006.

Lars T. Lih, *Bread and Authority in Russia, 1914–1921*, University of California Press, Berkeley, 1990.

Lars T. Lih, Oleg V. Naumov și Oleg Khlevniuk (editori), *Stalin's Letters to Molotov*, Yale University Press, New Haven, 1995.

Peter Longerich, *Heinrich Himmler. Biographie*, Siedler, Berlin, 2008.

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München, 1998.

Peter Longerich, *The Unwritten Order. Hitler's Role in the Final Solution*, Tempus, Stroud, 2001.

Andrea Löw, *Juden im Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2006.

Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2005.

Wendy Lower, „'On Him Rests the Weight of the Administration'. Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr", în Ray Brandon și Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 224–227.

Moritz Felix Lück, „Partisanenbekämpfung durch SS und Polizei in Weißruthenien 1942. Die Kampfgruppe von Gottberg", în Alfons Kenkmann și Christoph Spieker (editori), *Im Auftrag. Polizei, Verwaltung und Verantwortung*, Klartext Verlag, Essen, 2001, pp. 225–247.

John Lukacs, *Five Days in London, May 1940*, Yale University Press, New Haven, 1999.

John Lukacs, *June 1941. Hitler and Stalin*, Yale University Press, New Haven, 2007.

John Lukacs, *The Last European War*, Yale University Press, New Haven, 1976.

Igor Lukes, „The Rudolf Slansky Affair. New Evidence", *Slavic Review*, vol. 58, nr. 1, 1999, pp. 160–187.

Leonid Luks, „Zum Stalinschen Antisemitismus. Brüche und Widersprüche", *Jahrbuch für Historische Kommunismus-Forschung*, 1997, pp. 9–50.

Arno Lustiger, *Stalin and the Jews. The Red Book*, Enigma Books, New York, 2003.

Paweł Machcewicz și Krzysztof Persak (editori), *Wokół Jedwabnego*, Instytut Pamięci Narodowej, Varșovia, 2002, 2 volume.

French MacLean, *The Cruel Hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's Most Notorious Anti-Partisan Unit*, Schiffer Military History, Atglen, 1998.

French MacLean, *The Field Men. The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos*, Schiffer, Atglen, 1999.

Michael MacQueen, „Nazi Policy Toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June–December 1941. From White Terror to Holocaust in Lithuania", în Zvi Gitelman (editor), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Indiana University Press, Bloomington, 1997, pp. 91–103.

Czesław Madajczyk, „Vom 'Generalplan Ost' zum 'Generalsiedlungsplan'", în Mechtild Rössler și Sabine Schleiermacher (editori), *Der „Generalplan Ost". Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Akademie Verlag, Berlin, 1993, pp. 12–19.

Czesław Madajczyk, Marek Getter și Andrzej Janowski (editori), *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, vol. 2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varșovia, 1974.

Krzysztof Madeja, Jan Żaryn și Jacek Żurek (editori), *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, IPN, Varșovia, 2003.

Sergei Maksudov, „Victory over the Peasantry", *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 25, nr. 3/4, 2001, pp. 187–236.

Sergui Maksudov, „Raschelovechivanie", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariție.

Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812–1855*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961.

Klaus-Michael Mallmann, „'Rozwiązać przez jakikolwiek szybko działający środek. Policja Bezpieczeristwa w Łodzi a Shoah w Kraju Warty", în Aleksandra Namysło (editor), *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, IPN, Varșovia, 2008, pp. 85–115.

Klaus-Michael Mallmann, Jochen Böhler și Jürgen Matthäus, *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, WGB, Darmstadt, 2008.

Zygmunt Mańkowski, „Ausserordentliche Befriedungsaktion", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 6–18.

Walter Manoschek, *„Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1993.

Vasyl' Marochko și Ol'ha Movchan, *Hołodomor v Ukraïni 1932–1933 rokiv. Khronika*, Kyievo-Mohylians'ka Akademiia, Kiev, 2008.

David Marples, „Kuropaty. The Investigation of a Stalinist Historical Controversy", *Slavic Review*, vol. 53, nr. 2, 1994, pp. 513–523.

Michael R. Marrus, „Jewish Resistance to the Holocaust", *Journal of Contemporary History*, vol. 30, nr. 1, 1995, pp. 83–110.

Józef Marszałek, „Akcja AB w dystrykcie lubelskim", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 48–57.

Terry Martin, *Affirmative Action Empire*, Cornell University Press, Ithaca, 2001.

Terry Martin, „The 1932–1933 Ukrainian Terror. New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 97–114.

Terry Martin, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, vol. 70, nr. 4, 1998, pp. 813–861.

Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Vojtech Mastny, *The Czechs Under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939–1942*, Columbia University Press, New York, 1971.

Wojciech Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko–sowieckie 1918–1939*, Książka i Wiedza, Varșovia, 1994.

Wojciech Materski și Tomasz Szarota (editori), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, IPN, Varșovia, 2009.

Jürgen Matthäus, „Controlled Escalation. Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21, nr. 2, toamna 2007, pp. 218–242.

Jürgen Matthäus, „Reibungslos und planmäßig. Die Zweite Welle der Judenvernichtung im Generalkommissariat Weißruthenien (1942–1944)", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, vol. 4, nr. 4, 1995, pp. 254–274.

Ralph Mavrogordato și Earl Ziemke, „The Polotsk Lowland", în John Armstrong (editor), *Soviet Partisans in World War II*, University of Wisconsin Press, Madison, 1964.

Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, New York, Vintage, 2000.

Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, Allen Lane, Londra, 2008.

Mark Mazower, „Violence and the State in the Twentieth Century", *American Historical Review*, vol. 107, nr. 4, 2002, pp. 1147–1167.

Barry McLoughlin, „Mass Operations of the NKVD, 1937–8. A Survey", în Barry McLoughlin și Kevin McDermott (editori), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Palgrave, Houndsmill, 2003, pp. 118–152.

Geoffrey Megargee, *War of Annihilation. Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2007.

Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Indiana University Press, Bloomington, 1983.

Catherine Merridale, *Ivan's War. Life and Death in the Red Army, 1939–1945*, Henry Holt, New York, 2006.

Catherine Merridale, *Night of Stone. Death and Memory in Twentieth-Century Russia*, Viking, New York, 2000.

Włodzimierz Michniuk, „Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych", în Wiesław Balcerak (editor), *Polska–Białoruś 1918–1945. Zbiór studiów i materiałów*, IH PAN, Varșovia, 1993, pp. 112–120.

Piotr Mierecki, Wasilij Christoforow *et al.* (editori), *Варшавское восстание 1944* [*Varșavskoe vosstanie 1944*] / *Powstanie Warszawskie 1944*, IHRAN–IPN, Moscova–Varșovia, 2007.

Anna Mieszkowska, *Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej*, Muza SA, Varșovia, 2008.

Stanley Milgram, „Behavior Study of Obedience", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 67, nr. 2, 1963, pp. 371–378.

James A. Millward, *Eurasian Crossroads. A History of Xinjiang*, Hurst & Company, Londra, 2007.

Czesław Milosz, *Legends of Modernity. Essays and Letters from Occupied Poland, 1942–43,* Farrar, Strauss and Giroux, New York, 2005.

Sybil Milton (editor), *The Stroop Report*, Random House, New York, 1979.

Alan S. Milward, *The German Economy at War*, Athlone Press, Londra, 1965.

Eugeniusz Mironowicz, *Białoruś*, Trio, Varșovia, 1999.

Jacek Andrzej Młynarczyk, „Akcja Reinhardt w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943", în Barbara Engelking, Jacek Leociak și Dariusz Libionka (editori), *Prowincja noc. Życie i zaglada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFiS PAN, Varșovia, 2007, pp. 39–74.

Jacek Andrzej Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, WGB, Darmstadt, 2007.

Jacek Andrzej Młynarczyk, „Treblinka — ein Todeslager der 'Aktion Reinhard'", în Bogdan Musial (editor), *Aktion Reinhardt, der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*, Fibre, Osnabrück, 2004, pp. 257–281.

Bronisław Młynarski, *W niewoli sowieckiej*, Gryf Printers, Londra, 1974.

Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, Znak, Cracovia, 2009.

James Morris, „The Polish Terror. Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror", *Europe–Asia Studies*, vol. 56, nr. 5, iulie 2004, pp. 751–766.

Grzegorz Motyka, „Tragedia jeńców sowieckich na ziemiach polskich podczas II wojny światowej", manuscris nepublicat, 2009.

Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960*, Rytm, Varșovia, 2006.

Samuel Moyn, „In the Aftermath of Camps", în Frank Biess și Robert Mueller (editori), *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War*, Berghahn Books, New York, 2010.

Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*, Praeger, New York, 1988.

Bogdan Musiał, *Na zachód po trupie Polski*, Prószyński, Varșovia, 2009.

Bogdan Musiał, „'Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów'. Początki 'akcji Reinhardt' — planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie", în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt. Zagłada Zydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varșovia, 2004, pp. 15–38.

Bogdan Musiał, *Sowjetische Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2009.

Bogdan Musiał (editor), *Sowjetische Partisanen in Weißrußland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranoviči*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2004.

Norman Naimark, *Fires of Hatred. Ethnie Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2001.

Norman Naimark, „Gomułka and Stalin. The Antisemitic Factor in Postwar Polish Politics", în Murray Baumgarten, Peter Kenez și Bruce Thompson (editori), *Varieties of Antisemitism. History, Ideology, Discourse*, University of Delaware Press, Newark, 2009, pp. 237–250.

Norman Naimark, *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995.

Leonid Naumov, *Борьба в руководстве НКВД в 1936–1938 гг.* [*Borba v rukovodstve NKVD v 1936–1938 gg.*], Modern–A, Moscova, 2006.

Leonid Naumov, *Сталин и НКВД* [*Stalin i NKVD*], Iauza, Moscova, 2007.

Vladimir Nikol'skij, „Die 'Kulakenoperation' im ukrainischen Donbass", în Rolf Binner, Bernd Bonwetsch și Marc Junge (editori), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 613–640.

V. M. Nikol's'kyi, *Represyvna diial'nist' orhaniv derzhavnoï bezpeky SRSR v Ukraïni*, Vydavnytstvo Donets'koho Natsional'noho Universytetu, Donețk, 2003.

Bernadetta Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra, 1999.

Hans-Heinrich Nolte, „Partisan War in Belorussia, 1941–1944", în Roger Chickering, Stig Förster și Bernd Greiner (editori), *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 261–276.

Andrzej Nowak, *Polska a trzy Rosje*, Arcana, Cracovia, 2001.

„Obóz zagłady Treblinka", *Biuletyn Glownej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w ' Polsce*, nr. 1, 1946, pp. 133–144.

Viorica Olaru-Cemîrtan, „Wo die Züge Trauer trugen. Deportationen in Bessarabien, 1940–1941", *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7–8, 2009, pp. 219–226.

Operatsia „Seim" 1944–1946 / Operacja „Sejm" 1944–1946, IPN, Varșovia–Kiev, 2007.

Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburger Edition, Hamburg, 1999.

George Orwell, *Homage to Catalonia*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1980.

George Orwell, *Orwell and Politics*, Penguin, Londra, 2001.

Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg*, Oldenbourg, München, 1999.

Rüdiger Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945", în Jörg Echternkamp (editor), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 9/2, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2005.

Rüdiger Overmans, „Personelle Verluste der deutschen Bevölkerung durch Flucht und Vertreibung", *Dzieje Najnowsze*, vol. 26, nr. 2, 1994, pp. 50–65.

Andrzej Paczkowski, „Pologne, la 'nation ennemie'", în Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek și Jean-Louis Margolin (editori), *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*, Robert Laffont, Paris, 1997.

Andrzej Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, PWN, Varșovia, 2005.

Andrzej Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światła. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Prószyński i S-ka, Varșovia, 2009.

Pamiętniki znalezione w Katyniu, Éditions Spotkania, Paris, 1989.

Andrzej Pankowicz, „Akcja AB w Krakowie", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 43–47.

Yaroslav Papuha, *Zakhidna Ukraïna i holodomor 1932–1933 rokiv*, Astroliabiia, Lviv, 2008.

Michael Parris, *The Lesser Terror. Soviet State Security, 1939–1953*, Praeger, Santa Barbara, 1996.

Gunnar S. Paulsson, *Secret City. The Hidden Jews of Warsaw 1940–1945*, Yale University Press, New Haven, 2002.

Stevan L. Pawlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2008.

Nikita Petrov și K. V. Skorkin, *Кто руководил НКВД, 1934–1941* [*Kto rukovodil NKVD, 1934–1941*], Zvenia, Moscova, 1999.

N. V. Petrov și A. B. Roginskii, „'Польская операция' НКВД 1937–1938 гг. ['Polskaia operațiia' NKVD 1937–1938 gg.]", în A. Ie. Gurianov (editor), *Репрессии против поляков и польских граждан* [*Repressii protiv poliakov i polskih grajdan*], Zvenia, Moscova, 1997, pp. 22–43.

Niccolo Pianciola, „The Collectivization Famine in Kazakhstan", în Halyna Hryn (editor), *Hunger by Design. The Great Ukrainian Famine in Its Soviet Context*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2008, pp. 103–116.

Jan Pietrzykowski, „Akcja AB na ziemi częstochowskiej i radomszczańskiej", in Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 107–123.

Jan Pietrzykowski, *Akcja AB w Częstochowie*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice, 1971.

Benjamin Pinkus, „The Deportation of the German Minority in the Soviet Union, 1941–1945", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 449–462.

Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997.

Richard Pipes, *Struve*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970–1980, 2 volume.

Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Oldenbourg, München, 1996.

Dieter Pohl, „Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943", în Norbert Frei, Sybille Steinbacher și Bernd C. Wagner (editori), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, K. G. Saur, München, 2000, pp. 135–179.

Dieter Pohl, „Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden", în Gerhard Paul (editor), *Die Täter der Shoah*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2002.

Dieter Pohl, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2008.

Dieter Pohl, „Znaczenie dystrykyu lubelskiego w 'ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej'", în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varșovia, 2004, pp. 39–53.

Pavel Polian, *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, CEU Press, Budapest, 2004.

Pavel Polian, „Hätte der Holocaust beinahe nicht stattgefunden? Überlegungen zu einem Schriftwechsel im Wert von zwei Millionen Menschenleben", în Johannes Hurter și Jürgen Zarusky (editori), *Besatzung, Kollaboration, Holocaust*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2008, pp. 1–20.

Pavel Polian, „La Violence contre les prisonniers de guerre soviétiques dans le IIIe Reich et en URSS", în S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao și H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914–1945*, Éditions Complexes, Paris, 2002, pp. 117–131.

Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland 1921–1939. The Crisis of Constitutional Government*, Clarendon Press, Oxford, 1972.

Joseph Poprzeczny, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East*, McFarland & Company, Jefferson, 2004.

Peter J. Potichnij, „The 1946–1947 Famine in Ukraine. A Comment on the Archives of the Underground", Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 185–189.

Robert Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, IEŚW, Lublin, 2003.

Samantha Power, *„A Problem from Hell". America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York, 2002.

Volodymyr Prystaiko și Iurii Shapoval (editori), *Sprava „Spilky Vyzvolennia Ukraïny"*, Intel, Kiev, 1995.

Proces z vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rodolfem Slánským, Ministerstvo Spravedlnosti, Praga, 1953.

Projektgruppe Belarus (editor), *„Existiert das Ghetto noch?" Weißrußland. Jüdisches Überleben gegen nationalsozialistische Herrschaft*, Assoziation A, Berlin, 2003.

T. S. Prot'ko, *Stanovlenie sovetskoi totalitarnoi sistemy v Belarusi: 1917–1941 gg. (1917–1941)*, Tesei, Minsk, 2002.

Alexander V. Prusin, „A Community of Violence. The SiPo/SD and its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21, nr. 1, 2007, pp. 1–30.

Adam Puławski, *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ–AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, IPN, Lublin, 2009.

E. A. Radice, „Economic Developments in Eastern Europe Under German Hegemony", în Martin McCauley (editor), *Communist Power in Europe 1944–1949*, Harper and Row, New York, 1977, pp. 3–21.

E. A. Radice, „General Characteristics of the Region Between the Wars", în Michael Kaser (editor), *An Economic History of Eastern Europe*, vol. 1, Oxford University Press, New York, 1984.

Chil Rajchman, *Je suis le dernier Juif*, trad. fr. Gilles Rozier, Éditions des Arènes, Paris, 2009.

J. Rajgrodzki, „Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblinke", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 25, 1958, pp. 101–118.

Donald J. Raleigh, „The Russian Civil War, 1917–1922", în Ronald Grigor Suny (editor), *Cambridge History of Russia*, vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 140–167.

Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia. The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941–1948*, East European Monographs, Boulder, 1982.

Shimon Redlich, *War, Holocaust, and Stalinism. A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Harwood, Luxembourg, 1995.

Jan Alfred Reguła [Józef Mitzenmacher sau Mieczysław Mützenmacher], *Historia Komunistycznej Partji Polski*, Portal, Toruń, 1994 [1934].

Leonid Rein, „Local Collaboration in the Execution of the 'Final Solution' in Nazi-Occupied Belarussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, nr. 3, 2006, pp. 381–409.

„Relacje dwóch zbiegów z Treblinki II", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 40, 1961, pp. 78–88.

Alfred J. Rieber, „Civil Wars in the Soviet Union", *Kritika*, vol. 4, nr. 1, 2003, pp. 129–162.

Berndt Rieger, *Creator of the Nazi Death Camps. The Life of Odilo Globocnik*, Vallentine Mitchell, Londra, 2007.

Volker Rieß, „Christian Wirth — Inspekteur der Vernichtungslager", în Klaus-Michael Mallmann și Gerhard Paul (editori), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 239–251.

Gabor Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications. Social Tensions and Political Conflict in the USSR, 1933–1953*, Harwood, Chur, 1991.

Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, Yale University Press, New Haven, 1951.

Daniel Romanowsky, „Nazi Occupation in Northeastern Belarus and Western Russia", în Zvi Gitelman (editor), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Indiana University Press, Bloomington, 1997, pp. 230–252.

Felix Römer, *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2008.

Hans Roos, *Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1957.

Mark Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting. Wannsee and the Final Solution*, Penguin, New York, 2003.

Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*, University Press of Kansas, Lawrence, 2003.

Joseph Rothschild, *Piłsudski's Coup d'État*, Columbia University Press, New York, 1966.

David Rousset, *L'Univers concentrationnaire*, Éditions du Pavois, Paris, 1946.

Włodzimierz Rozenbaum, „The March Events. Targeting the Jews", *Polin*, vol. 21, 2008, pp. 62–93.

Joshua Rubenstein și Ilya Altman (editori), *The Unknown Black Book. The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, Indiana University Press, Bloomington, 2008.

Oleksandr Rubl'ov și Vladimir Reprintsev, „Represii proty poliakiv v Ukraïni u 30-ti roky", *Z arkhiviv V.U.Ch.K H.P.U N.K.V.D K.H.B*, vol. 1, nr. 2, 1995, pp. 119–146.

E. M. Rudych, I. E. Kuras, M. I. Panchuk, P. Ia. Pyrih și V. F. Soldatenko (editori), *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraïni. Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*, Vydavnytstvo Politychnoï Literatury Ukrainy, Kiev, 1990.

Martyna Rusiniak, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*, Neriton, Varșovia, 2008.

Hartmut Ruß, „Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?" *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 57, nr. 2, 1999, pp. 483–508.

Philip T. Rutherford, *Prelude to the Final Solution. The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939–1941*, University Press of Kansas, Lawrence, 2007.

Pamela Rotner Sakamoto, *Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War II Dilemma*, Praeger, Westport, 1998.

A. N. Saharov *et al.* (editori), *„Совершенно секретно" Лубянка-Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)* [*„Soverşenno sekretno". Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922–1934 gg.)*], vol. 6, RAN, Moscova, 2002.

Ruta Sakowska (editori), *Archiwum Ringelbluma*. Vol. 2: *Dzieci — tajne nauczanie w getcie warszawskim*, ŻIH, Varșovia, 2000.

Ruta Sakowska, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Żydzi w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacji*, PAN, Varșovia, 1975.

Harrison E. Salisbury, *The 900 Days. The Siege of Leningrad*, Harper & Row, New York, 1969.

Antonella Salomini, *L'Union Soviétique et la Shoah,* trad. fr. Marc Saint-Upéry, La Découverte, Paris, 2007.

Thomas Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944*, Dietz, Bonn, 1996.

[Jerzy Sawicki], *Zburzenie Warszawy*, Awir, Katowice, 1946.

Wolfgang Scheffler, „Probleme der Holocaustforschung", în Stefi Jersch-Wenzel (editor), *Deutsche–Polen–Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Colloquium Verlag, Berlin, 1987, pp. 259–281.

Cornelia Schenke, *Nationalstaat und nationale Frage. Polen und die Ukraine 1921–1939*, Dölling und Galitz Verlag, Hamburg, 2004.

Thomas Schlemmer, *Die Italiener an der Ostfront*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2005.

Karl Schlögel, *Terror und Traum. Moskau 1937*, Carl Hanser Verlag, München, 2008.

Simon Sebag Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004.

Sefer Lutsk, Irgun Yots'e Lutsk be-Yisrael, Tel Aviv, 1961.

Robert Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006.

Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford, 1982.

Roman Serbyn, „Lemkin on Genocide of Nations", *Journal of International Criminal Justice,* vol. 7, nr. 1, 2009, pp. 123–130.

Gitta Sereny, *Into That Darkness. From Mercy Killing to Mass Murder*, McGraw Hill, New York, 1974.

Robert Service, *Stalin. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Edward Serwański, *Życie w powstańczej Warszawie*, Instytut Wydawniczy PAX, Varșovia, 1965.

G. N. Sevostianov *et al.* (editori), *„Совершенно секретно" Лубянка-Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)* [*„Soverşenno sekretno". Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922–1934 gg.)*], vol. 4, RAN, Moscova, 2001.

Jurij Šapoval, „Die Behandlung der 'ukrainischen Nationalisten' im Gebiet Kiev", în Rolf Binner, Bernd Bonwetsch și Marc Junge (editori), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 334–351.

Iurii Shapoval, „Holodomor i ioho zv'iazok iz represiiamy v Ukraïni u 1932–1934 rokakh", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariție.

Iurii Shapoval, *Liudyna i systema. Shtrykhy do portretu totalitarnoi doby v Ukraïni*, Natsional'na Akademiia Nauk Ukraïny, Kiev, 1994.

Jurij Šapoval, „Lügen und Schweigen. Die unterdrückte Erinnerung an den Holodomor", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2009, pp. 131–145.

Iurii Shapoval, „III konferentsiia KP(b)U. Proloh trahedii holodu", în Valerii Vasiliev și Iurii Shapoval (editori), *Komandyry velykoho holodu*, Heneza, Kiev, 2001, pp. 152–165.

Iurii Shapoval, „Vsevolod Balickij, bourreau et victime", *Cahiers du Monde russe*, vol. 44, nr. 2–3, 2003, pp. 371–384.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko și Vadym Zolotar'ov (editori), *ChK–HPU–NKVD v Ukraïni. Osoby, fakty, dokumenty*, Abrys, Kiev, 1997.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko și Vadym Zolotar'ov, „Vsevolod Balyts'kyi", în *ChK–HPU–NKVD v Ukraini. Osoby, fakty, dokumenty*, Abrys, Kiev, 1997.

David R. Shearer, „Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD During the 1930s", *Cahiers du Monde russe*, vol. 42, nr. 2–3/4, 2001, pp. 506–534.

Ben Shepherd, *War in the Wild East. The German Army and Soviet Partisans*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Marci Shore, *Caviar and Ashes. A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism*, Yale University Press, New Haven, 2006.

Marci Shore, „Children of the Revolution. Communism, Zionism, and the Berman Brothers", *Jewish Social Studies*, vol. 10, nr. 3, 2004, pp. 23–86.

Marci Shore, „Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944–1950", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 3 (188), 1998, pp. 43–60.

Zachary Shore, *What Hitler Knew. The Battle for Information in Nazi Foreign Policy*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

M. F. Shumejko, „Die NS-Kriegsgefangenenlager in Weißrußland in den Augen des Militärarztes der Roten Armee, L. Atanasyan", în V. Selemenev *et al.* (editori), *Sowjetische und deutsche Kriegsgefangene in den Jahren des Zweiten Weltkriegs*, Dresden–Minsk, 2004.

Danylo Shumuk, *Perezhyte i peredumane*, Vydavnyts'tvo imeni Oleny Telihy, Kiev, 1998.

Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society Between Revolutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Lewis Siegelbaum și Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life*, Yale University Press, New Haven, 2004.

Cynthia Simmons și Nina Perlina (editori), *Writing the Siege of Leningrad*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2002.

Gerhard Simon, „Holodomor als Waffe. Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 37–56.

Thomas W. Simons, Jr., *Eastern Europe in the Postwar World*, St. Martins, New York, 1993.

Kenneth Slepyan, *Stalin's Guerillas. Soviet Partisans in World War II*, University of Kansas Press, Lawrence, 2006.

Kenneth Slepyan, „The Soviet Partisan Movement and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14, nr. 1, 2000, pp. 1–27.

Ivan Slivka (editor), *Deportatsii*, Natsional'na Akademiia Nauk Ukraïny, Lviv, 1996.

Leonid Smilovitsky, „Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941–1944. The Case of Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, nr. 2, 2006, pp. 207–234.

Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, St. Martins, New York, 1999.

Hersh Smolar, *The Minsk Ghetto. Soviet–Jewish Partisans Against the Nazis*, Holocaust Library, New York, 1989.

Timothy Snyder, „Caught Between Hitler and Stalin", *New York Review of Books*, vol. 56, nr. 7, 30 aprilie 2009.

Timothy Snyder, „The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing, 1943", *Past and Present*, nr. 179, 2003, pp. 197–234.

Timothy Snyder, „The Life and Death of West Volhynian Jews, 1921–1945", în Ray Brandon și Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 77–113.

Timothy Snyder, „Nazis, Soviets, Poles, Jews", *New York Review of Books*, vol. 56, nr. 19, 3 decembrie 2009.

Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, New Haven, 2003.

Timothy Snyder, „'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All'. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947", *Journal of Cold War Studies*, vol. 1, nr. 2, 1999, pp. 86–120.

Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, New Haven, 2005.

Timothy Snyder, „Wartime Lies", *The Nation*, 6 ianuarie 2006.

Anna Sobór-Świderska, *Jakub Berman: biografia komunisty*, IPN, Varșovia, 2009.

Alfred Sohn-Rethel, *Industrie und Nationalsozialismus. Aufzeichnungen aus dem „Mitteleuropäischen Wirtschaftstag"*, editare și prefață de Carl Freytag, Wagenbach, Berlin, 1992.

A. K. Sokolov, „Методологические основы исчисления потерь населения СССР в годы Великой Отечественной Войны [Metodologiceskie osnovî iscisleniia poter naseleniia SSSR v godî Velikoi Otecestvennoi Voinî]", in R. B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР период второй мировой войны [Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voiny]*, RAN, St. Petersburg, 1995, pp. 18–24.

Boris Sokolov, „How to Calculate Human Losses During the Second World War", *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 22, nr. 3, 2009, pp. 437–458.

Peter J. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Vladimir Solonari, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2010.

Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944*, Yad Vashem, Ierusalim, 1990.

Szmuel Spektor, „Żydzi wołyńscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944)", în Krzysztof Jasiewicz (editor), *Europa Nieprowincjonalna*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Varșovia, 1999, pp. 566–578.

„Sprawozdania świetliczanek z getta warszawskiego", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 94, 1975, pp. 57–70.

Knut Stang, „Dr. Oskar Dirlewanger — Protagonist der Terrorkriegsführung", în Klaus-Michael Mallmann (editor), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 66–75.

Witold Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*, Akademia Bydgoska, Bydgoszcz, 2002.

Tomáš Staněk, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Akademia Nase Vojsko, Praga, 1991.

Tamás Stark, *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War. A Statistical Review*, East European Monographs, Boulder, 2000.

Tamás Stark, *Hungary's Human Losses in World War II*, Centre for Multiethnic Research, Uppsala, 1995.

Jonathan Steinberg, „The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union", *English Historical Review*, vol. 110, nr. 437, 1995, pp. 620–651.

Stanisław Stępień (editor), *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów 1917–1939*, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl, 1998.

Dariusz Stola, „The Hate Campaign of March 1968: How Did It Become Anti-Jewish?" *Polin*, vol. 21, 2008, pp. 16–36.

Dariusz Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, IH PAN, Varșovia, 2000.

Norman Stone, *The Eastern Front, 1914–1917*, Penguin, New York, 1998.

Alfred Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa"*, C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1981.

Christian Streit, „The German Army and the Policies of Genocide", în Gerhard Hirschfeld (editor), *The Polices of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*, Allen & Unwin, Londra, 1986.

Christian Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1978.

Henryk Stroński, „Deportacja — masowe wywózki ludności polskiej z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 roku", *Przegląd Polonijny*, vol. 23, nr. 3, 1997, pp. 108–121.

Henryk Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Wspólnota Polska, Varșovia, 1998.

Andrzej Strzelecki, *Deportacja Żydów z getta łódzkiego do KL Auschwitz i ich zagłada*, Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau, Oświęcim, 2004.

Orest Subtelny, „German Diplomatic Reports on the Famine of 1933", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 13–26.

Gordon R. Sullivan *et al.*, *National Security and the Threat of Climate Change*, CNA Corporation, Alexandra, 2007.

Ronald Grigor Suny, „Reading Russia and the Soviet Union in the Twentieth Century: How 'the West' Wrote Its History of the USSR", în *idem* (editor), *Cambridge History of Russia*, vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 5–64.

Stanisław Swianiewicz, *In the Shadow of Katyń*, Borealis, Calgary, 2002.

Paweł Szapiro (editor), *Wojna żydowsko-niemiecka*, Aneks, Londra, 1992.

Bożena Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle: Polska a Izrael 1944–1968*, IPN, Varşovia, 2007.

Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Hoover Press, Stanford, 2000.

Zachar Szybieka, *Historia Białorusi, 1795–2000*, IESW, Lublin, 2002.

Sally J. Taylor, „A Blanket of Silence: The Response of the Western Press Corps in Moscow to the Ukraine Famine of 1932–1933", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 77–95.

Nechama Tec, *Defiance. The Bielski Partisans*, Oxford University Press, New York, 1993.

Philipp Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998.

Tzvetan Todorov, *Les Aventuriers de l'Absolu*, Robert Laffont, Paris, 2006.

Tzvetan Todorov, *Face à l'extrême*, Éditions de Seuil, Paris, 1991 [cf. şi trad. rom. *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*, Humanitas, 1996].

Tzvetan Todorov, *Mémoire du mal, tentation du Bien. Enquête sur le siècle*, Robert Laffont, Paris, 2000.

Michał Tokarzewski-Karaszewicz, „U podstaw tworzenia Armii Krajowej", *Zeszyty Historyczne*, nr. 56, 1981, pp. 124–157.

Jerzy Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, PWN SA, Łódź, 1998.

Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, IPN, Varşovia, 2008.

Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Viking, New York, 2007.

Teresa Torańska, *Oni*, Aneks, Londra, 1985.

Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1939*, Wydawnictwo Literackie, Cracovia, 1989.

„Treblinka", în M. Blumental (editor), *Dokumenty i materialy. Obozy*, Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Łódź, 1946, pp. 173–195.

Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, Macmillan, New York, 1972.

Henry Ashby Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

Krisztián Ungváry, *Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau, 1944/45*, Herbig, München, 1998.

Thomas Urban, *Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München, 2004.

Krzysztof Urbański, *Zaglada Żydów w dystrykcie radomskim*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Cracovia, 2004.

Marcin Urynowicz, „Gross Aktion — Zagłada Warszawskiego Getta", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 7, 2007, pp. 105–115.

Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Cornell University Press, Ithaca, 2004.

Jacques Vallin, France Meslé, Serguei Adamets și Serhii Pyrozhkov, „A New Estimate of Ukrainian Population Losses During the Crises of the 1930s and 1940s", *Population Studies*, vol. 56, nr. 3, 2002, pp. 249–264.

A. Iu. Vașlin, *Террор районного масштаба: „Массовые операции" НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937–1938 гг.* [*Terror raionnogo masștaba: „Massovâe operații" NKVD v Kunțevskom raione Moskovskoi oblasti 1937–1938 gg.*], Rosspen, Moscova, 2004.

Valerii Vasiliev, „Tsina holodnoho khliba. Polityka kerivnytstva SRSR i USRR v 1932–1933 rr.", in Valerii Vasiliev și Iurii Shapoval (editori), *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukraïnu ta na Pivnichnyi Kavkaz 1932–1933 rr.*, Heneza, Kiev, 2001, pp. 12–81.

Jeffrey Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.

Jeffrey Veidlinger, „Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: The 'Black Years' Reconsidered", *East European Jewish Affairs*, vol. 33, nr. 1, 2003, pp. 4–29.

Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944, Institut für Sozialforschung, Hamburg, 2002.

Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948: Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn, 1989.

Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Popular Resistance*, Oxford University Press, New York, 1996.

Lynne Viola, „Selbstkolonisierung der Sowjetunion", *Transit*, nr. 38, pp. 34–56.

Lynne Viola, *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford University Press, New York, 2007.

Lynn Viola, V. P. Danilov, N. A. Ivnitskii și Denis Kozlov (editori), *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*, Yale University Press, New Haven, 2005.

T. V. Volokitina *et al.* (editori), *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953* [*Sovetski faktor v Vostocinoi Evrope 1944–1953*], Sibirski Hronograf, Moscova, 1997.

Ricarda Vulpius, „Ukrainische Nation und zwei Konfessionen. Der Klerus und die ukrainische Frage 1861–1921", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 49, nr. 2, 2001, pp. 240–256.

Andrzej Walicki, *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Clarendon Press, Oxford, 1969.

Martin Walsdorff, *Westorientierung und Ostpolitik: Stresemanns Rußlandpolitik in der Locarno-Ära*, Schünemann Universitätsverlag, Bremen, 1971.

Piotr Wandycz, *Soviet–Polish Relations, 1917–1921*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969.

Piotr Wandycz, *Z Piłsudskim i Sikorskim: August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Wydawnictwo Sejmowe, Varșovia, 1999.

Bruno Wasser, *Himmlers Raumplannung im Osten*, Birkhäuser Verlag, Basel, 1993.

Eugen Weber, *The Hollow Years: France in the 1930s*, Norton, New York, 1994.

David Wdowinski, *And Are We Not Saved*, Philosophical Library, New York, 1985.

Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

Amir Weiner, „Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio–Ethnic Body in the Age of Socialism", *American Historical Review*, vol. 104, nr. 4, 1999, pp. 1114–1155.

Anton Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust*, Syracuse University Press, Syracuse, 2009.

Aleksander Weissberg-Cybulski, *Wielka czystka*, trad. pol. Adam Ciołkosz, Institut Littéraire, Paris, 1967.

Eric D. Weitz, „From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", American Historical Review, vol. 113, nr. 5, 2008, pp. 1313–1343.

Bernd-Jürgen Wendt, *Großdeutschland: Außenpolitik und Kriegsvorbereiterung des Hitler-Regimes*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1987.

Nicolas Werth, „Un État contre son peuple", în Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek și Jean-Louis Margolin (editori), *Le Livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Robert Laffont, Paris, 1997.

Nicolas Werth, *La Terreur et le désarroi: Staline et son système*, Perrin, Paris, 2007.

Edward B. Westermann, „'Ordinary Men' or 'Ideological Soldiers'? Police Battalion 310 in Russia, 1942", *German Studies Review*, vol. 21, nr. 1, 1998, pp. 41–68.

Stephen G. Wheatcroft, „Agency and Terror. Evdokimov and Mass Killing in Stalin's Great Terror", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 53, nr. 1, 2007, pp. 20–43.

Stephen G. Wheatcroft, „The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45", *Europe–Asia Studies*, vol. 48, nr. 8, 1996, pp. 1319–1353.

Stephen G. Wheatcroft, „Towards Explaining the Changing Levels of Stalinist Repression in the 1930s: Mass Killings", în *idem* (editor), *Challenging Traditional Views of Russian History*, Palgrave, Houndmills, 2002, pp. 112–138.

John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, Macmillan, Londra, 1938.

Pawel Piotr Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Rytm, Varșovia, 2001.

Mieczysław Wieliczko, „Akcja AB w Dystrykcie Krakowskim", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP–IPN, Varșovia, 1992, pp. 28–40.

Yankiel Wiernik, *A Year in Treblinka*, General Jewish Workers' Union of Poland, New York, 1944.

Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941 / 1942*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1996.

Samuel Willenberg, *Revolt in Treblinka*, Jewish Historical Institute, Varșovia, 1992.

Kieran Williams, *The Prague Spring And Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*, Cambridge University Press, New York, 1997.

Andreas Wirsching, *Die Weimarer Republik in ihrer inneren Entwicklung: Politik und Gesellschaft*, Oldenbourg, München, 2000.

Peter Witte, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann și Andrej Angrick (editori), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941 / 42*, Hans Christians Verlag, Hamburg, 1999.

Peter Witte și Stephen Tyas, „A New Document on the Deportation and Murder of Jews During 'Einsatz Reinhardt' 1942", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, nr. 3, 2001, pp. 468–486.

Rafał Wnuk, *„Za pierwszego Sowieta." Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, IPN, Varșovia, 2007.

Janusz Wróbel și Joanna Żelazko (editori), *Polskie dzieci na tułaczych szlakach 1939–1950*, IPN, Varșovia, 2008.

Józef Wroniszewski, *Ochota 1939–1946*, MON, Varșovia, 1976.

Dali L. Yang, *Calamity and Reform in China: State, Rural Society, and Institutional Change Since the Great Leap Famine*, Stanford University Press, Stanford, 1996.

Serhy Yekelchyk, *Stalin's Empire of Memory: Russian–Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, University of Toronto Press, Toronto, 2004.

Zagłada polskich elit. Akcja AB–Katyń, Instytut Pamięci Narodowej, Varșovia, 2006.

Steven J. Zaloga, *Bagration 1944: The Destruction of Army Group Center*, Praeger, Westport, 2004.

Jürgen Zarusky, „'Hitler bedeutet Krieg': Der deutsche Weg zum Hitler–Stalin-Pakt", *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7–8, 2009, pp. 97–114.

Andrzej Żbikowski, „Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 162–163, 1992, pp. 3–18.

Andrzej Żbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy z dystryktu warszawskiego w getcie warszawskim, 1939–1942", în Barbara Engelking, Jacek Leociak și Dariusz Libionka (editori), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFiS PAN, Varșovia, 2007, pp. 223–279.

I. Zelenin *et al.* (editori), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* [*Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizaţiia i raskulacivanie*], vol. 3, Rosspen, Moscova, 2001.

V. N. Zemskov, „Смертность заключенных в 1941–1945 гг. [Smertnost' zakliuchennykh v 1941–1945 gg.]", în R. B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР в период второй мировой войны* [*Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voinî*], RAN, St. Petersburg, pp. 174–177.

V. N. Zemskov, *Спетспоселенцы в СССР, 1930–1960* [*Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960*], Nauka, Moscova, 2003.

Joshua D. Zimmerman, „The Attitude of the Polish Home Army (AK) to the Jewish Question During the Holocaust: The Case of the Warsaw Ghetto Uprising", în Murray Baumgarten, Peter Kenez și Bruce Thompson (editori), *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*, University of Delaware Press, Newark, 2009, pp. 105–126.

Ewa Ziółkowska, „Kurapaty", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 96–97, 2009, pp. 44–53.

D. Zlepko (editor), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*, Helmut Wild, Sonnenbühl, 1988.

Vadim Zolotar'ov, „Nachal'nyts'kyi sklad NKVS USRR u seredyni 30-h rr.", *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KGB*, nr. 2, 2001, pp. 326–331.

Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007.

Marcin Zwolski, „Deportacje internowanych Polaków w głąb ZSRS w latach 1944–1945", în Marcin Zwolski (editor), *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni)*, IPN, Varșovia, 2008, pp. 40–49.

Yitzhak Zuckerman, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Index

AB Aktion (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*, Operațiunea Extraordinară de Pacificare), 176–179, 183
Abakumov, Viktor Semionovici, 384, 395, 409, 410, 417
Adamczyk, Wiesław, 156
Aghinskaia, Perla, 265
Ahmatova, Anna Andreevna, 16, 18, 123
al Doilea Război Mondial, 7–11, 14, 104, 188, 213, 277, 288, 318, 320, 325, 350, 353, 378, 380, 385, 390, 401, 402, 406, 413, 415–418, 420, 422, 424, 431, 435, 440, 441, 445, 451, 454, 456, 460, 461, 479, 511
Alianța germano–sovietică (1939–1941), 184
Allilueva, Svetlana Iosifovna, 384, 412
Angielczyk, Czesława, 127, 480
Anielewicz, Mordechai, 329, 330
Anschluss, 31
antifascism, 92, 95, 477
antifasciști, 91, 92
antisemitism, 88, 114, 248, 262, 388, 391, 400, 401, 405, 411, 416, 418, 420, 422, 423, 424, 425, 433
antisemiți, 9, 327, 388, 416
Arajs, Viktor, 225, 226
Arendt, Hannah, 18, 19, 70, 427, 428, 430, 431, 433, 434, 447, 474, 493, 506, 515
Arhanghelsk (Uniunea Sovietică), 49
arianizare, 88, 138
Armata (Polonă) a Țării (*Armia Krajowa*), 283, 307, 321, 324, 325, 327, 328, 330, 332–336, 339–342, 344, 346–352, 363, 354, 358, 401, 403
Armata Insurecțională Ucraineană, 370
Armata Poporului, 321, 342, 344, 352. *Vezi și* Garda Poporului
Armata Roșie, 11, 14, 24, 26–29, 31, 54, 76, 96, 101, 119, 144, 145, 151, 153, 155, 156, 184, 196, 197, 199, 202, 206, 207, 213, 214, 216, 244, 245, 261, 263, 268, 270, 276, 283–287, 293, 314, 317, 318, 320, 325, 328, 339–342, 344, 345, 347, 348, 351, 353–360, 362, 363, 368–370, 372, 375, 378, 386, 391, 408, 424, 436, 478, 497, 507
arme nucleare, 268, 378, 497
armeni, 463
Aronson, Stanisław, 343, 504
Asia, 53, 107, 144, 378
Asia Centrală, 31, 53, 106, 157, 373, 408, 510
Asia de Est, 95, 132, 245, 406
Asia sovietică 54, 107
asiatici, 209, 213
așezări speciale, 49, 72, 94, 105, 109, 113, 128, 161, 168, 180, 372, 471, 474, 484, 485
Auschwitz (lagăr de concentrare), 8, 9, 14, 15, 152, 179, 182, 215, 217, 288, 290–292, 312–315, 322, 334, 335, 337, 353, 354, 365, 411, 425, 430–432, 455, 467
Austria, 138, 141, 144, 147, 153, 158, 209, 337, 357, 378, 482

Autoritatea Planului Cvadrienal, 133, 192, 193

Babi Iar, 16, 236–238, 355, 384, 444, 457, 458, 508
Babușkina, Evghenia, 124
Bach-Zelewski, Erich von dem, 178, 239, 267, 344–345, 350, 486
Backe, Herbert, 191, 192, 200, 526
Balâțki (Balytskyi), Vsevolod, 67, 68, 79, 115–118, 121, 126, 127, 131, 479, 544
baltici, 8, 375, 377
BBC, 324
Bechtolsheim, Gustav von, 239, 269
Belgia, 8, 184, 195, 209, 216, 313, 337, 491
belgieni 387
Belomor (canal), 49, 50, 472
Belozovskaia, Iza, 237
Belsen (lagăr de concentrare), 14, 354, 428
Bełżec, 8, 14, 15, 218, 242, 290–293, 295–299, 305–307, 311, 312, 314, 387, 428–430, 467, 500, 502
Beneš, Edvard, 363, 449
Bergen-Belsen (lagăr de concentrare), 354
Berger, Oskar, 305
Bergman, Bluma, 302
Beria, Lavrenti Pavlovici, 135, 163, 168, 169, 175, 374, 375, 417
Berman, Adolf, 404
Berman, Boris, 125, 131, 136
Berman, Jakub, 369, 399, 402–405, 415, 419, 455, 480, 509, 512
Bielorusia (Rutenia Albă) 7, 8, 11, 13, 24, 26, 27, 29, 31, 109, 121, 125, 126, 136, 155, 156, 163, 168, 192, 196, 199, 201, 210, 213, 214, 217, 225, 228, 230, 231, 238, 239, 251, 259, 262, 268, 270, 272, 273, 275–280, 283–289, 295, 315, 317, 318, 344, 345, 350, 352, 355, 359, 370, 371, 378, 381, 383, 426, 433, 440, 446, 447, 452–454, 462, 465, 466, 493, 494, 498, 506, 508
bieloruși 10, 15, 18, 20, 27, 125, 126, 140, 151, 155, 156, 159, 168, 170, 189, 229, 232, 255, 263, 265, 270, 273–276, 278–280, 282–285, 287, 288, 352, 357, 372, 376–378, 383, 386, 389, 397, 439–441, 443, 461, 462, 466, 487, 488
Bielski, Tuvia, 272, 273, 286, 341, 504
Bierut, Bolesław, 399, 405, 419
Birkenau (camere de gazare), 313, 430, 431. *Vezi și* Auschwitz-Birkenau
Biroul Politic Sovietic (Politbiuro), 34, 48, 52–54, 59, 60, 63, 68, 98, 99, 107, 156, 383, 388, 391, 395, 399, 402, 416, 436, 450, 473
Biserica Ortodoxă, 51
Blohin, Vasili, 164
Blum, Léon, 92, 477
bolșevici, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 40, 51, 99, 100, 116, 436
bolșevism, 29, 133, 440
Borowski, Tadeusz, 430
Brigada Dirlewanger, 278, 282, 346, 347, 504
britanici, 13, 14, 28, 139, 143, 170, 185, 188–190, 194, 195, 213, 232, 246, 253, 274, 307, 313, 317, 322, 332, 333, 339, 348–350, 352–354, 356–358, 362, 364, 366, 369, 388, 393, 394, 429
Brzeziński, Mieczysław, 325
Buber-Neumann, Margarete, 450, 512, 519
Buchenwald (lagăr de concentrare), 113, 179, 215, 313, 354, 477
Buharin, Nikolai Ivanovici, 34, 99
bulgari, 21, 29
Bulgaria, 21, 47, 93, 171, 198, 203, 243, 244, 246, 254, 256, 281, 319, 371, 379, 381, 392

canibali, 73–76, 81, 474
canibalism, 61, 75, 76, 78, 209, 212, 433, 475, 490

capitalism, 23, 36, 53, 62, 90, 91, 101, 143, 186, 188, 248, 382, 420
Cartea a doua (Hitler), 38
Cartea neagră a evreilor sovietici, 384, 409
Caucaz, 188, 196, 201, 232, 276, 374–378, 466, 481, 488
Cedrowski, Izydor, 365
cehi, 28, 155, 159, 189, 300, 364, 410, 505
cehoslovaci, 172, 364, 391, 412, 423, 454, 502
Cehoslovacia, 8, 30, 39, 137, 141, 142, 144, 147, 153, 158, 159, 209, 232, 357, 363, 364, 376, 377, 403, 405, 410, 423, 432, 454, 506, 509
Ceka, 31, 98, 116, 117
centralism democratic, 34
Chamberlain, Neville, 137
Chełmno (centru de gazare), 8, 14, 15, 217, 242, 290, 292, 294–296, 300, 314, 315, 332, 353, 429, 430, 467, 494
China, 32, 53, 55, 95, 96, 133, 134, 144, 247, 406–408, 477, 511
Churchill, Winston, 340, 341, 348, 349, 356, 358, 387, 509
Circul (film), 119
civili, 10, 15, 18, 19, 21, 145, 146, 148–150, 154, 184, 191, 192, 197, 199–201, 209, 213, 214, 221, 228, 250, 268, 269, 272, 275–278, 282–284, 287, 307, 320, 331, 332, 345–347, 352, 353, 361–363, 367, 368, 370, 278, 380, 386, 425, 427, 431, 438, 445, 446, 450–452, 456, 461, 465, 483, 489, 490, 495, 498, 504, 506, 508, 512
coasta baltică, 147, 363
colectivizarea agriculturii, 35, 40, 41, 46–56, 58, 61–64, 66, 68, 72, 79, 84, 86–88, 97, 98, 105, 109, 111, 112, 115, 124, 135, 167, 179, 188, 191, 192, 204, 226, 284, 285, 380, 418, 423, 432, 435, 437, 442, 447, 465, 472, 486
colhozuri, 50, 51, 54, 56, 57, 59, 63, 64, 67, 69, 72, 83, 106, 127, 152, 157, 192, 197, 285, 416, 437, 438, 473, 511. *Vezi și* gospodării agricole colective
colonii (posesiuni) britanice, 194
Comandamentul Central al Mișcării de Partizani, 270, 272, 273, 274
Cominform (Biroul Comunist de Informații), 382, 399
Comisariatul General al Ruteniei Albe, 262, 263, 285. *Vezi și* Belorusia
Comisia Mixtă Ceho–Germană 506
Comitetul Antifascist Evreiesc, 383, 393, 395, 404, 409, 417, 509
comunism, 33, 36, 37, 41, 46, 62, 85, 116, 143, 227, 248, 253, 261, 324, 334, 348, 352, 369, 371, 377, 381, 388, 398–400, 402, 408, 419, 421–424, 436, 440, 447, 451
Congresul Învingătorilor (1934), 90, 101
copii, 7, 8, 44, 45, 50, 59, 70, 71, 73–77, 80, 82, 83, 128, 129, 137, 146, 148, 156, 157, 168, 169, 174, 175, 177, 178, 202, 230, 231, 236, 239, 240, 251, 255, 257, 258, 260, 267, 271–273, 275, 276, 280, 282, 283, 290, 294, 295, 297, 300–304, 318, 334, 346, 347, 363, 365, 372, 374, 404, 419, 433, 444, 448, 458, 462, 463, 466, 493, 498
cosmopolitism / cosmopolit, 124, 391, 393, 395, 398–400, 404, 405, 411, 412, 421
Cracovia (Polonia), 158, 176, 179, 298, 299, 302, 500
Crimeea, 374, 375, 376, 377, 378, 385, 508
croați, 196
Croația, 218, 276, 315
Crucea Roșie, 57, 472, 482
Cukierman, Icchak, 330
culaci, 47–51, 64, 79, 105–115, 117–119, 121, 122, 126, 129–134, 156, 157, 375, 395, 434–436, 462, 463, 478. *Vezi și* țărani sovietici

Cursul scurt (*de istorie a PCUS*) (Stalin), 186
Czapski, Józef, 18, 151, 166, 180–182, 483–485, 487, 520
Czerniaków, Adam, 173, 301

Dąbal, Tomasz, 118
Dachau (lagăr de concentrare), 14, 85, 86, 113, 215, 313, 476
Daladier, Édouard, 137
Danemarca, 11, 170, 195, 209
darwinism, 185
Dealul Caprelor, 164
Defoe, Daniel, 320
democrație, 36, 38, 39, 86, 92, 93, 141, 420, 437
democrație populară, 382
Der Nister, 393, 509, 521
„Despre activitatea de rebeliune fascistă, de sabotaj, defetistă și teroristă a serviciilor de spionaj polone în URSS", 120
„Despre elementele antisovietice", 107, 108
„Despre operațiunile de reducere la tăcere a foștilor culaci, a criminalilor și a altor elemente antisovietice", 107
Dirlewanger (comandoul special SS), 277, 278, 287, 345, 346
Dirlewanger, Oskar, 277, 278, 345, 350, 352
Dmowski, Roman, 27
Dnepropetrovsk (Ucraina), 43, 45, 47, 129, 198, 203, 238, 243, 256, 281, 319, 371, 379, 392, 471
Donețk (Ucraina), *vezi* Stalino (Ucraina)
Dorfmann, Ruth, 457, 502
Dostoievski, Feodor Mihailovici, 166, 167, 491
Dowbor, Janina, 178
Dubček, Aleksandr, 423
Dulles, Allen, 403
Duranty, Walter, 81, 476, 514
dușmani de clasă, 114, 287, 374, 499
dușmanii poporului, 65, 78, 237, 300
dvoică, 127, 130
Dzerjinski, Feliks, 82, 117

Eberl, Irmfried, 264, 299, 305, 306, 497
Edelman, Marek, 330, 472, 503
Edelman, Robert, 521
Ehrenburg, Ilya, 360, 384, 415, 449, 494, 497, 498, 511, 521
Eichmann, Adolf, 138, 172, 313, 485
Einsatzgruppen, 11, 13, 153, 154, 198, 213, 214, 220, 221, 223–226, 228, 230, 231, 233, 238, 239, 254, 270, 284, 315, 390, 440, 466, 482, 483, 490, 492, 493
Einsatzkommandos 154, 214, 224, 225, 231, 239, 270
Eizenștain, Sofia, 237
Ejov, Nikolai Ivanovici, 99–101, 107, 108, 110, 111, 117–122, 131, 135, 477
Engels, Friedrich, 24
Estonia, 11, 131, 144, 170, 171, 184, 199, 222, 223, 226, 373, 385, 441, 493
estonieni, 226, 227, 229, 232, 376
Etinger, Iakov, 409, 410, 510
eutanasiere, 160, 294, 295, 297–299, 313, 429, 467, 494
Évian (Conferința de la) (1938), 139
evrei, 7–11, 13–16, 18, 20, 21, 27, 36, 39, 41, 44, 62, 78–80, 87, 88, 120, 125–127, 136–142, 149, 150, 154–156, 159–161, 168–174, 180, 184, 190, 209, 211, 213–218, 220–229, 231–240, 242, 248–279, 282, 286–291, 293–316, 318, 320, 322–339, 343, 344, 349, 351–354, 357, 360, 370, 371, 378, 380, 381, 383–391, 393–405, 409–427, 429–441, 443–447, 451–462, 465–467, 481, 483, 485–487, 491–493, 495–497, 502, 503, 507–510
evrei americani, 385, 496
evrei austrieci, 138, 172
evrei baltici, 8, 443
evrei bieloruși, 262, 263, 270, 276, 278, 287, 378, 433, 439, 443, 444

evrei cehoslovaci, 172, 502
evrei est-europeni, 432
evrei estonieni, 226
evrei europeni, 9, 13, 30, 139, 141, 173, 190, 219, 242, 252, 270, 286, 291, 313, 353, 385, 430, 443, 462, 496
evrei francezi, 502
evrei galițieni, 496
evrei germani, 8, 9, 88, 115, 139, 140, 240–242, 252, 294, 425, 476, 502
evrei greci, 313
evrei italieni, 313
evrei letoni, 386, 431
evrei lituanieni, 223, 386, 431
evrei maghiari, 314, 432, 459
evrei olandezi, 502,
evrei ortodocși, 149, 160
evrei polonezi, 8, 138, 140, 150, 169, 174, 182, 217, 218, 290, 291, 293, 294, 296, 300, 301, 311–314, 318, 320, 322–324, 332–335, 337, 338, 348, 351, 370, 375, 380, 385, 386, 397, 398, 401, 405, 415, 421, 422, 429–431, 439, 443, 444, 459, 460, 465–467, 502,
evrei români, 252, 459
evrei slovaci, 312
evrei sovietici, 8, 174, 215, 255, 314, 380, 383, 385, 386, 389, 390, 393–396, 408, 411, 414–417, 431, 443, 459, 460, 466, 488, 496, 508, 509, 512
evrei ucraineni, 378, 393, 452
evrei vest-europeni 425

fabrici ale morții, 110, 218, 271, 290, 294, 296, 298, 304, 313, 315, 388, 425, 429, 430, 502, 511
Familia Maşber (roman) (Der Nister), 393
fascism, 91, 92, 95, 100, 101, 119, 141, 143, 401, 433, 477
fasciști, 37, 87, 92, 94, 100, 125, 143, 401, 403
Fefer, Itik, 396, 404
femei 8, 16, 39, 43–45, 52, 63, 70, 75, 81, 82, 128, 129, 146, 151, 154, 168, 169, 178, 197, 204, 206, 210–213, 230, 231, 235, 239, 251, 257, 269, 272, 273, 275, 276, 280, 282, 283, 290, 297, 300, 304, 308–310, 316, 321, 331, 334, 345, 346, 359–363, 365, 374, 414, 423, 444, 462, 466, 489, 493, 494, 497, 498
Field (frații Noel și Hermann), 403, 404
Finlanda, 12, 17, 24, 25, 32, 93, 129, 131, 144, 165, 171, 184, 196, 198, 202, 203, 243, 281, 319, 379, 392, 394, 432
finlandezi, 202, 203, 374, 394, 494
Fischer, Ludwig, 173
Fiterson, Sima, 267
Flak, Jadwiga, 176
Flak, Marian, 176
Flossenberg (lagăr de concentrare), 113
foamete, 15, 16, 18, 20, 33, 43–46, 51, 52, 55, 57–75, 77–82, 84, 86, 87, 91, 92, 97, 105, 111, 112, 115–117, 126, 129, 139, 157, 174, 175, 182, 184, 192, 193, 196, 197, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 208, 211, 212, 214, 216, 219–221, 259, 263, 269, 288, 295, 315, 337, 354, 380, 418, 426, 428, 429, 431, 433, 435–437, 439, 440, 442, 443, 445, 447, 448, 450, 452, 453, 455, 458, 462–466, 472–475, 495, 508, 511
Forțele Armate Naționale, 342, 344
francmasoni, 321, 411
Franco, Francisco, 93, 142
Frank, Hans, 155, 172, 174, 175, 182, 248, 299, 301, 326, 484, 487, 495, 500, 505, 507
Frank, Matthew, 523
Franța, 8, 11, 21, 24, 28, 36, 82, 92, 137–139, 142, 143, 146, 162, 169, 170, 174, 184, 187–190, 195, 196, 209, 313, 317, 321, 337
Franz, Kurt, 306, 501
Frații Karamazov (roman) (Dostoievski) 166
Frenkel, Paweł, 322

Frontul Popular, 92, 93, 94, 97, 100, 101, 115, 119, 134, 138, 141, 142, 469, 477
Furet, François, 440, 477, 478, 502, 511, 523

Gandhi, Mahatma, 449
Garda Poporului, 321. *Vezi și* Armata Poporului
Gauleiteri, 362, 506
gazare, 13, 14, 16, 175, 217, 238, 242, 253, 264, 271, 290, 291, 294–296, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 315, 318, 326, 328, 332, 334, 337, 353, 366, 402, 429–431, 435, 443, 458, 467, 480, 496, 498
Gęborski, Czesław, 365, 506
Geibel, Paul, 350
Geller, Eliezer, 330
Generalplan Ost, 189, 191, 193, 201, 219, 221, 246, 269, 288, 291, 335, 350, 357, 436, 466, 488, 499
germani, 7–11, 14–16, 18, 21, 24, 27–30, 36, 40, 78–80, 82, 84–89, 92, 102–104, 113, 115, 117, 132–134, 137, 139–141, 145–151, 154, 155, 158–160, 169–171, 173–180, 183, 184, 186–196
Gestapo (Poliția Secretă de Stat), 13, 16, 103, 160, 229, 237, 325, 460
Gherasimova, Rosa, 275
Ghetoul din Varșovia, 16, 173–175, 299, 302, 306, 322–338, 344, 346, 347, 350, 351, 352, 400, 401, 404, 485
ghetouri, 16, 173–175, 182, 185, 233, 241, 242, 253, 257–260, 262–266, 267–272, 274, 278, 279, 290, 296–299, 301–304, 314, 315, 322–338, 344, 346, 347, 350, 351–353, 400, 401, 404, 438, 439, 460, 465, 485, 486, 496, 505
Glińska (surorile Irena, Janina și Serafina), 177
Globocnik, Odilo, 242, 291, 293–299, 301, 335, 494
Głowacki, Albin, 483, 484, 524
Goebbels, Joseph, 159, 249, 327, 328, 491, 495
Goglidze, S.A., 417
Gold, Artur, 307
Goloșcekin, Filip, 58
Gomułka, Władysław, 357, 365, 369, 399, 400, 405, 406, 419, 420, 422, 423, 509
Gorbaciov, Mihail Sergheievici, 423
Gorbman, Ekaterina, 391, 509
Göring, Hermann, 133, 139, 192, 193, 199–201, 208, 216, 219, 220, 230, 280, 283, 301, 449, 488
gospodării agricole colective, 35, 40, 50, 52, 56, 59, 285, 437, 443. *Vezi și* colhozuri
Gottberg, Curt von, 277, 498
Gottwald, Klement, 410, 411
Graniewicz, Bazylii, 76
Graniewicz, Kolya, 76, 475
Grass, Günter, 18, 147, 360, 363, 364, 482, 505, 506, 524, 525
„Grădina Raiului", 186, 240, 487
greci, 15, 22
Grecia, 8, 251, 313, 337, 399
Greiser, Arthur, 160, 173, 241, 242, 295
Grossman, Vasili, 18, 45, 83, 318, 320, 348, 354, 355, 383, 384, 393, 414, 415, 433, 434, 471, 502, 509–511, 521, 525
Gulag, 13, 49–51, 55, 66, 68, 72, 92, 94, 105–107, 109, 110, 113, 122–125, 128, 131, 134, 135, 153, 156, 182, 208, 223, 288, 359, 361, 370, 372–374, 384, 397, 418, 428, 429, 437, 441, 450, 452, 465, 507, 512
Guvernământul General, 155, 159–161, 172–176, 179, 211, 217, 221, 242, 248, 280, 290, 291, 295, 296, 298–302, 311, 314, 318, 335, 336, 429, 490, 502

Habrowski, Mieczysław, 177
Halder, Franz, 199, 497
Hanke, Karl, 362

Harkov (Ucraina), 22, 43–46, 57, 59–61, 68, 71, 73, 75, 78, 80, 82, 165, 168, 169, 201, 202, 238, 471, 494
Harţâzk (Ucraina), 45, 47, 256, 371, 471
Hecht, Thomas, 298, 500, 526
Hegel, Georg Wihelm Friedrich, 91
Herriot, Édouard, 82, 83, 92, 476
Heydrich, Reinhard, 153, 154, 180, 189, 214, 219, 220, 229, 271, 299, 300, 437, 483, 498
Hilberg, Raul, 427, 484, 491, 502, 526, 527
Himmler, Heinrich, 18, 85, 102–104, 153, 158–160, 172, 174, 177–179, 189, 190, 193, 219–222, 228–233, 239, 240, 242, 249, 251, 252, 255, 264, 269, 270, 277, 291, 295, 296, 298, 299, 301, 312, 326, 327, 330, 331, 334, 337, 344, 345, 350, 351, 352, 353, 437, 449, 476, 478, 486, 488, 491, 492, 494, 495, 497, 503–505
Hitler, Adolf, 7–11, 13, 14, 18–20, 30, 36–43, 80, 84–92, 98, 100–104, 114, 133, 135, 137–139, 141–145, 148, 149, 154, 155, 158–160, 167, 172, 175, 182, 185–194, 196, 200–203, 206, 207, 209, 210, 213, 216, 218, 219–221, 230, 232, 238–242, 244–246, 248–253, 256, 259, 262, 266, 269, 270, 272, 274, 275, 280, 284, 286, 291, 293–295, 299, 300, 312, 313, 330, 340, 341, 344, 346, 348, 350, 354–358, 362, 368, 387, 389, 390, 396, 401, 421, 424, 425, 427, 434–443, 444, 445, 448, 449, 452, 453, 458, 462, 466, 467, 476, 483, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 511
Holocaust, 8–10, 15, 18, 259, 262, 279, 312, 314, 333, 360, 381, 383, 385–388, 390, 397, 400–402, 405, 419, 420, 424, 425, 427, 429–432, 440, 441, 444, 447, 453–455, 457, 459, 460, 462, 463, 492, 495, 509
Homage to Catalonia (Orwell), 101
Hoover, Herbert, 358, 505
Horol (lagăr), 215
Hoss, Rudolf, 313
Höfle, Hermann, 296, 298, 301, 302
Hruşciov, Nikita Sergheievici, 151, 388, 418, 419, 509
Hughes, John, 45

Iagoda, Genrih, 99, 135
Ialta (Conferinţa de la), 356, 358
IG Farben, 179, 312, 486
Iluminism, 182, 185, 487
Imperiul Britanic, 185–187, 194
Imperiul German, 21, 24, 28, 159, 191, 221, 242, 249. *Vezi şi* Reich
Imperiul Japonez, 106
Imperiul Otoman, 22
Imperiul Rus, 21, 23, 24, 36, 53, 80, 96, 122, 124–125, 255, 261
industrializare, 33, 46, 106, 124, 167, 179, 187, 193, 381, 419, 423
Innitzer, Theodor, 80, 476
Internaţionala Comunistă, 29, 86, 89, 91, 94, 95, 97
internaţionalism, 119, 135
Israel (Statul), 140, 390–392, 394, 397, 398, 400, 405, 412, 414–416, 419–421, 424, 457, 509
israelieni, 405
Italia, 8, 12, 17, 21, 22, 25, 91, 93, 137, 142, 152, 171, 194, 196, 246, 251, 292, 313, 314, 349, 360, 379, 392, 432, 448, 489, 502
italieni, 37, 77, 506
Iugoslavia, 8, 251, 359, 381, 398, 399, 456, 459

În mers de rac (roman) (Grass), 363
Întuneric la amiază (roman) (Koestler), 181

Jahn, Egbert, 473, 528
Jahntz, Eva, 363, 506
Jakubowicz, Dobiesław, 162, 475, 484
Janion, Marion, 455, 512, 528

japonezi, 18, 54, 60, 94, 95, 106, 132, 133, 144, 145, 170–172, 186, 194–196, 244–246, 248, 262, 317, 406, 455, 489
Japonia, 53, 54, 60, 61, 94–96, 106, 107, 132, 133, 144, 145, 171, 172, 186, 194–196, 244–246, 378, 393, 406–408
Jdanov, Andrei Aleksandrovici, 382, 384, 399, 400, 409, 410, 412, 508
Jeckeln, Friedrich, 233, 241, 242, 278, 492, 499
Jemciujina, Polina, 391, 395, 509
Jones, Gareth, 43, 45, 71, 80, 81, 84–86, 95, 471, 476
Judenrat, 173, 175, 257, 266–268, 271, 297, 301, 325, 326, 353, 438
Juriewicz (familia), 123, 480
Juriewicz, Janina, 123
Juriewicz, Maria, 458

Kagan, Dobcia, 457
Kaganovici, Lazar Moiseievici, 34, 35, 56, 57, 59, 60, 63–65, 68, 69, 79, 90, 200, 201, 383, 384, 395, 472, 473
Kamenev, Lev, 34, 74, 75, 99
Kamianeț-Podilski, 47, 232–234, 238, 241, 254, 256, 278, 371
Kamin-Kașirski, 258
Kaminski, Bronislav Vladislavovici, 284, 285, 345
Kanał, Izrael, 330
Karpai, Sofia, 410, 414, 510
Karski, Jan, 333
Katyń (masacrul din 1940 de la), 16, 18, 164, 165, 168, 178, 327, 328, 339, 340, 348, 374, 387, 426, 444, 465
Kaunas (Lituania), 8, 17, 47, 93, 129, 142, 170, 224, 240, 242, 243, 256, 264, 281, 292, 319, 360, 371, 379, 392
kazahi, 204, 453
Kazahstan, 32, 46, 48, 49, 53, 55, 58, 72, 77, 78, 95, 106, 117, 128, 132, 156, 157, 161, 168, 169, 240, 288, 322, 339, 361, 374, 375, 377, 395, 441, 455, 485, 511
Kazinieț, Isai, 265, 266, 271
Kennan, George, 18, 19, 349, 352, 408
Kiev (Ucraina), 12, 16, 17, 22, 25, 32, 43, 47, 74, 77, 82, 93, 118, 127, 129, 152, 165, 171, 198, 201–203, 206, 207, 211, 233–238, 243, 251, 256, 260, 264, 281, 319, 371, 379, 384, 391, 392, 432, 457, 464, 475, 489, 494
Kim, Ir-Sen, 407
Kirghistan, 32, 55, 374
Kirov, Serghei Mironovici, 98
Kirovograd, 47, 203, 210, 254, 256, 371
Koch, Erich, 256, 257, 362
Koestler, Arthur, 18, 45, 78, 79, 143, 181, 349, 391, 471, 475, 482, 487, 509
Kołakowski, Leszek, 447, 469, 477, 511, 530
Koldâcevo (lagăr de concentrare), 497
Korczak, Janusz, 303, 501
Kosior, Stanisław, 56, 57, 472, 473, 479
Kostroviţkaia, Vera, 205
Koszewicz, Zeferyna, 128, 481
Kozelsk (lagăr de prizonieri de război), 152, 161, 162, 164–167, 177, 178, 180, 183
Krause, Franciszek, 147
Kravcenko, Viktor, 71, 471, 472, 474
Kraveț, Lev, 274, 498
Kriminal Polizei, 103, 229
Kristallnacht, 138, 139
Krzepicki, Abraham, 532
Krzepicki, Adam, 305, 501
Kube, Wilhelm, 270, 285, 286, 288
Kuperhand, Saul, 311
Kurzmann, Martha, 361

Łabędź, Maksymilian, 162
Lagărul 517 din Karelia, 361, 506
Lambinowice (lagăr), 365, 506
Landau, Ludwik, 351, 505

Lange, Herbert, 295, 500
Lapidus, Israil, 272
Lâsenko, Iuri, 73
Legile de la Nürnberg (1935), 137, 149
Lejkin, Jakub, 325
Lemkin, Rafał, 78, 462, 463
Lenin, Vladimir Ilici, 23, 24, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 40, 51, 58, 67, 97, 104, 112, 186, 260, 384, 487
Leningrad (Uniunea Sovietică) 7, 11, 12, 17, 32, 51, 93, 98, 109, 110, 122–124, 129, 165, 171, 196, 198, 201–204, 214, 243, 260, 264, 276, 281, 284, 319, 351, 379, 392, 426, 427, 432, 452, 466, 489, 508, 512
leninism, 112, 136
Leplevski, Izrail, 110, 111, 118, 126, 127, 131, 136, 479
Letonia, 8, 9, 11, 26, 131, 170, 171, 184, 199, 222, 223, 225–227, 256, 278, 373, 385, 394, 441
Levi, Primo, 430
Levinson, Hanna, 310
Lichtenberg (lagăr de concentrare), 113
Lidice, 300
Linia Molotov–Ribbentrop, 12, 152, 153, 155, 158, 165, 171, 177, 196, 198, 221, 226, 227, 229, 231, 242, 253, 262, 290, 291, 296, 297, 314, 317, 318, 322, 340, 360, 370, 373, 387, 389, 429, 441, 447, 460
Lipski, Feliks, 271, 498
Lituania, 8, 9, 11, 26, 124, 144, 145, 155, 170, 171, 184, 199, 222–227, 256, 262, 370, 371, 373, 385, 388, 441, 446, 492
Litvinov, Maksim Maksimovici, 89, 142, 396, 482
Łódź (Polonia), 8, 12, 17, 129, 142, 149, 152, 159, 160, 171–173, 198, 203, 240–243, 264, 295, 319, 353, 354, 360, 371, 379, 392
Łowińska, Maria, 71, 474
Lublin (Polonia), 12, 17, 22, 129, 142, 152, 155, 172, 176, 178, 217, 221, 234, 242, 254, 256, 264, 277, 281, 290–296, 298, 299, 301, 302, 318, 319, 322, 326, 335, 341, 360, 371, 379, 392, 432, 499
Lubraniec (lagăr), 365
lupta de clasă, 23, 65, 87, 91, 112, 114, 136, 177, 188, 369, 374, 435
Lurie, Wanda, 346
Luxemburg, 12, 17, 22, 25, 93, 142, 171, 184, 195, 209, 292, 360, 432

Madagascar, 139, 140, 141, 174, 190, 217, 252, 290, 326, 482
maghiari, 361, 506. *Vezi şi* unguri
Majdanek (lagăr de concentrare), 14, 290, 314, 318, 333–335, 430, 467
Makowski (familia), 480
Makowski, Jerzy, 123
Makowski, Stanisław, 123
Makowski, Władisław, 123
Manchester Guardian, 81
Manchuko, 94, 95, 106, 144, 145
Manciuria, 53, 61, 95, 132
Mao Zedong, 95, 406, 407, 511
Marea Acţiune (1942), 302, 303, 307, 311, 320, 322–324, 326, 336
Marea Baltică, 49, 195, 202, 227, 406
Marea Britanie 21, 23, 36, 137, 143, 146, 169, 187–190, 194, 195, 217, 246, 248, 250, 251, 332, 349, 358, 388, 487, 488
Marea Criză, 38, 39, 43, 408, 442, 469
Marea Teroare 7, 11, 15, 18, 20, 92, 104, 109, 114, 115, 123, 125–136, 139, 145, 163, 164, 166, 168, 181, 202, 205, 215, 237, 260, 265, 266, 271, 374, 393, 405, 411–413, 415–418, 426, 428, 432, 442, 445, 450, 453, 455, 458, 460–462, 464, 465, 478, 481, 482, 485
Margolius Kovaly, Heda, 510, 531
Margolius, Rudolf, 411, 510
Martorii lui Iehova, 113
Marx, Karl, 23, 31, 91, 487
marxism, 23, 31, 33, 37, 86, 112, 136, 407, 423, 437, 469, 487
Matsuoka, Yôsuke, 196

Mauthausen (lagăr de concentrare), 215
Mazowiecka, Rawa, 150
Mein Kampf (*Lupta mea*) (Hitler), 37, 84
Meir, Golda, 391
Meyer, Konrad, 189
MGB (Ministerul Securității Statului) 385, 393, 395, 409, 410, 417, 509
Mickiewicz, Adam, 158
Miete, August, 308
Mihoels, Solomon, 383, 384, 385, 395, 404, 412, 413
Mikołajczyk, Stanisław, 348, 349, 358, 369
Miłosz, Czesław, 320, 331
Minc, Hilary, 399, 405, 419
Minsk (Bielorusia), 8, 12, 17, 22, 25, 32, 47, 93, 125, 126, 129, 142, 152, 165, 171, 198, 203, 210, 239, 240, 242, 243, 256, 259–272, 274, 281, 282, 286, 288, 289, 292, 319, 345, 351, 360, 371, 383, 392, 400, 432, 439, 443, 444, 453, 490
modernizare, 33, 34, 35, 49, 53, 167, 465, 512
Moghilev (Bielorusia), 47, 129, 203, 210, 239, 256, 264, 269, 288, 371, 448, 490
Moldova, 376
Molotov, Viaceslav Mihailovici, 34, 59, 63, 64, 69, 142–144, 261, 330, 383, 391, 395, 396, 473, 509
Monarhia Habsburgică, 21, 22, 24–26, 31
Moscova (Uniunea Sovietică), 18–20, 26, 27, 29, 41, 43, 50, 51, 56, 59, 60, 64, 67, 69, 71, 81, 83, 84, 88, 90, 101, 107, 109, 110, 117, 118, 121, 122, 130, 140, 142–145, 155, 163, 164, 180–182, 184, 195, 196, 199, 201, 202, 214, 238, 244–246, 248, 250, 259–261, 263, 265, 266, 270, 274, 276, 286, 317, 348, 368, 373, 378, 380, 381, 382, 383, 387, 391, 394, 396, 399, 400, 403, 410–412, 416, 424, 428, 435, 436, 481, 494, 509
Moszyńska, Jadwiga, 127, 480
Muggeridge, Malcolm, 81, 476
Munții Ural, 48, 190, 217, 220
Mussolini, Benito, 37, 91, 313
Muszyński, Marian, 177
München, 12, 17, 22, 25, 36, 37, 93, 137, 141, 142, 152, 171, 292, 360, 379, 392, 432

Napoleon, 250
NATO (Organizația Tratatului Atlanticului de Nord), 409, 420
naționalism, 33, 38, 67, 79, 111, 117, 125, 228, 261, 362, 382, 384, 402, 409, 410, 419, 436, 441
naționalism bielorus, 125
naționalism comunist, 419
naționalism evreiesc, 384, 409, 410
naționalism rus, 261, 436,
naționalism ucrainean, 67, 79, 117, 228
național-socialism (nazism), 13, 19, 20, 30, 36, 40, 85, 100, 114, 119, 158, 185, 193, 209, 420, 429, 434, 439, 442
național-socialiști (naziști), 37
Nebe, Artur, 238, 494
neevrei, 10, 14, 88, 149, 173, 175, 215, 225, 226, 235, 237, 267, 271, 273, 275, 294, 313, 315, 318, 322, 334, 336, 337, 351, 399, 402, 405, 420, 424, 429, 432, 444, 455, 456
New York Times, 81
Nikolaev, Leonid, 98
NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne) (Poliția Secretă Sovietică), 13, 16, 18, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 104–111, 113, 115, 117–123, 125–130, 133, 135–137, 152–154, 156, 162–169, 181, 182, 204, 222, 223, 225, 227–229, 234, 237, 240, 260, 263, 266, 271, 321, 325, 327, 341, 354, 377, 389, 428, 436, 440, 441, 445, 448, 452, 453, 455, 458, 481, 482, 485, 487, 494, 502, 508

Noaptea cuțitelor lungi, 102, 103, 104
Norvegia, 8, 11, 170, 195, 209
norvegieni, 387
Norwid, Cyprian, 181

Ocupația comună germano-sovietică în Polonia (1939–1941), 8, 145, 182
Odessa (Ucraina), 12, 17, 22, 25, 47, 62, 93, 129, 152, 165, 171, 198, 203, 243, 253, 254, 256, 281, 319, 371, 379, 392, 432
OGPU (Poliția Statului Sovietic), 47, 48, 52, 74, 98
Olanda, 11, 169, 170, 184, 195, 209, 313, 337
olandezi, 85, 387, 502
ONU, 462. *Vezi și* Organizația Națiunilor Unite
Operațiunea Bagration, 317, 318, 339, 348, 353, 504
Operațiunea Barbarossa, 184, 199, 213, 216, 219, 222, 245, 251, 260, 286, 317
Operațiunea Cottbus, 282, 499
Operațiunea Culacilor, 108, 110–112, 114, 118, 119, 121, 122, 126, 129–131, 133, 134, 462, 478
Operațiunea Est, 372
Operațiunea Febra Mlaștinilor, 278, 498
Operațiunea Frantic, 349
Operațiunea Freischütz (sau Trăgătorul de Elită), 282
Operațiunea Furtuna, 340, 341, 342
Operațiunea Germanilor, 134, 481
Operațiunea Hermann, 83, 284, 499
Operațiunea Hornung, 278
Operațiunea Iepurașul de Paște, 284
Operațiunea Letonilor, 131
Operațiunea Polonezilor, 119, 122–124, 126–131, 136, 144, 145, 166, 480
Operațiunea Priboi, 373
Operațiunea Primăvara, 373
Operațiunea Reinhard, 290, 291, 300, 311, 314, 315, 335
Operațiunea Sărbătoarea Recoltei, 311, 314, 502
Operațiunea Sud, 508
Operațiunea Taifun, 238, 241, 245, 260, 263, 286
Operațiunea Tannenberg, 154, 175
Operațiunea Vistula, 372, 373
Operațiunea Voievodul Țiganilor, 282
Operațiunea West, 373
Operațiunea Zamość, 335
operațiuni împotriva naționalităților, 115, 131, 133, 134, 138, 139, 202, 373, 374, 395, 415, 462, 478, 479
Ordnungspolizei, 103, 221, 228, 231, 232, 233, 238, 240, 254, 263, 276, 278, 330, 466, 492
orfani, 75, 78, 175, 302, 303, 475
orfelinat, 75, 128, 202, 267, 271, 303, 481
Organizația Evreiască de Luptă, 323–330, 333
Organizația Militară Polonă, 116–120, 127, 163, 479
Organizația Militară Ucraineană, 116. *Vezi și* Organizația Naționaliștilor Ucraineni
Organizația Naționaliștilor Ucraineni, 116, 179, 370
Organizația Națiunilor Unite, 391
organizații ale comunității evreiești, 175
Originile totalitarismului (Arendt), 433
ortodoxie, 51, 95, 161
Orwell, George, 18, 81, 93, 100, 101, 143, 349, 358, 476–478, 482
OSS (Oficiul pentru Servicii Strategice) (Berna), 403
Ostașkov (lagăr de prizonieri de război), 152, 161, 164, 165, 177, 178

Pactul (Acordul) de la München (1938), 137, 141
Pactul Anti-Comintern (1936), 94, 96, 144
Pactul Molotov–Ribbentrop (1939), 144, 184, 194, 195, 202, 222, 223, 255

Palestina, 139, 172, 322–324, 370, 385, 390
Panasenko, Yosyp, 71, 474
Panta rhei (Grossman), 433, 509, 511, 525
Partidul Comunist (bolșevic) al U.R.S.S., 186
Partidul Muncitorilor Polonezi, 324
Partidul Național-Socialist al Muncitorilor Germani, 30, 37, 229
Partidul Radical Francez, 82, 92
partizani, 18, 20, 148, 154, 197, 213, 231, 233, 240, 251, 259, 267–270, 272–280, 282, 283, 285–288, 317, 321, 325, 341, 342, 344, 345, 351, 352, 370, 372, 375, 383, 385, 388, 398, 427, 439, 440, 441, 447, 453, 465, 498, 499, 503, 504
Paszkiewicz, Eleanora, 128, 481
Pădurea Kurapatî (Bielorusia), 125, 129, 165, 168
Pădurea Palmirî, 176
Pearl Harbor, 244–248
Peninsula Coreeană, 407
Pentru o cauză dreaptă (roman) (Grossman), 414
Piłsudski, Józef, 26, 27, 52, 140
Piwiński, Ludwik, 128
Planul cincinal, 35, 40, 45, 46, 54, 90, 97, 105, 115, 193, 381, 471
Planul Foamei, 192, 193, 196, 197, 199, 202, 208, 214, 219, 220, 269, 288, 436, 466, 495
Planul Marshall, 380
Poalei-Zion („Muncitorii Sionului"), 404
pogromuri 138, 223, 226, 228, 229, 231, 261, 440, 493
polițiști bielorușii 279
polițiști evrei, 267, 271, 297, 302–304, 307, 325, 446, 497
polițiști germani 18, 153, 228–230, 238, 259, 275, 276, 282, 297, 336
polițiști lituanieni, 225
polițiști polonezi, 156
polițiști sovietici 447
polițiști ucraineni, 257, 370
polonezi 7, 8, 10, 11, 15, 16, 18, 20, 26, 28, 30, 40, 44, 51, 52, 54, 60, 61, 67, 78–80, 82, 94, 113, 115–137, 140, 141, 143–145, 147–163, 165–186, 189, 211, 217, 225, 227, 228, 237, 242, 255, 266, 279, 280, 283, 287, 290, 291, 294–296, 299–301, 304, 307, 311–315, 318, 320–325, 327, 328, 330–349, 351–354, 356–358, 361, 363, 364, 367–372, 375–378, 380, 385–389, 391, 394–399, 401–406, 415, 419–423, 426, 430–432, 435, 439, 441, 444, 448, 454–462, 465, 466, 476, 479–484, 486, 487, 493, 499, 502, 505–508, 510
Polonia, 8–11, 13, 15, 24, 26, 27, 29, 31, 36, 39, 40, 52–54, 60, 61, 65, 67–69, 80–82, 89, 90, 95, 96, 104, 107, 116–118, 121, 130, 132, 133, 138, 140, 141, 143–147, 149–151, 153–156, 158–160, 161–163, 167–170, 172, 177, 179–182, 184–186, 195–197, 199, 209, 211, 214, 217, 218, 221, 222, 224, 226–228, 230, 241, 242, 252, 255, 256, 262, 265–267, 273, 283, 287–289, 293, 300, 301, 306, 312, 313, 315, 318, 321–327, 332, 333, 335, 336, 339–342, 345, 347–349, 351, 352, 356–359, 363–378, 380–382, 385, 387–389, 391, 394, 396–400, 402–406, 408, 410, 418–423, 426, 427, 439–441, 443, 444, 448, 451–457, 459–461, 465–467, 472, 473, 479, 483, 502, 504, 505, 507, 509, 510
popoare baltice, 226, 375, 377
Potsdam (Conferința de la), 358, 364, 365, 369, 506
Potulice (lagăr), 365
Pravda, 79, 83, 99, 391, 413, 414, 509
Primul Război Mondial, 21, 23, 27, 36, 39, 96, 97, 192, 277, 406, 442, 463
prizonieri de război, 10, 11, 14–16, 19–20, 41, 48, 49, 72, 85, 109, 147, 148, 151, 152, 161–164, 166,

184, 200, 201, 206–217, 241, 254, 256, 259, 263, 267, 287, 288, 291, 293, 295, 300, 301, 312, 315, 327, 331, 350, 361, 364, 427, 428, 430, 431, 439, 452, 458, 459, 461, 466, 483, 490, 491, 506, 508, 512
procese publice la Moscova (1936–1937), 99–101, 111, 112, 118, 119, 134, 164, 396, 403, 404, 410, 411, 412, 413, 415, 418
Proniceva, Dina, 235, 236, 237, 456, 458
Protectoratul Boemiei și Moraviei, 141, 159, 299
purificare etnică, 356, 357, 363, 369, 370, 374–376, 388, 396–397, 399, 415, 418, 431, 441, 459, 461
Puterile Antantei 21, 26, 29
Puterile Centrale 22

Raihman, Lev, 126, 136
Rajchman, Chil, 309–311, 501, 502, 541
Rajk, László, 404
rasism, 114, 119, 137, 240, 282, 444, 447
Ravensbrück (lagăr de concentrare), 300
Războaie Napoleoniene, 185
Războiul Civil Spaniol, 100, 101, 142, 469
Războiul Coreean, 407, 408
Războiul de Șase Zile (1967), 419, 421
Războiul Germano–Sovietic (1941–1945), 8, 196
Războiul Polono–Bolșevic (1919–1920), 28, 116
Războiul Rece 14, 355, 394, 398, 402, 403, 406, 413, 415, 420, 424, 436,
Războiul Ruso–Japonez (1904–1905), 53, 96
Reich (Imperiul German), 103, 138, 141, 158, 159, 216, 219, 230, 241, 248, 249, 256, 263, 280, 282, 290, 299, 301, 312–314, 345, 350, 359
Reichsgau Wartheland, 12, 152, 160, 161, 172, 241, 242, 264, 292–296, 494
Reichstag (incendierea din 1933), 85, 98
Reichstag (Parlamentul German), 38, 84, 85, 98
Reihman, Leonid, 181
Reinefarth, Heinz, 345, 346
Republica de la Weimar, 86
Republica Democrată Germană, 378, 406
Republica Federală a Germaniei (Germania de Vest), 147, 378, 420, 421
Republica Populară Mongolă, 32, 55, 96, 132, 134, 144, 407
Requiem (Ahmatova), 17
Revolta Ghetoului Varșovian (1943), 330–334, 344, 351, 400, 401
Revolta Varșoviană din august 1944, 320, 340, 342, 348, 349, 400
Revoluția Bolșevică (1917), 35, 51, 97, 98, 104, 106, 135, 138, 161, 259, 391
Revoluția din Octombrie (1917), 63. *Vezi și* Revoluția Bolșevică (1917)
Revoluția Franceză, 185
Revoluția Rusă (1917), 24, 28. *Vezi și* Revoluția Bolșevică (1917)
rezistența, 52, 111, 163, 178, 179, 199, 211, 251, 274, 303, 307, 320–328, 330, 331, 333–337, 339, 341, 348, 349, 388, 400, 401, 445, 465, 503
Ribbentrop, Joachim von, 140, 141, 143, 144
Riga (Letonia), 9, 12, 17, 22, 25, 29, 93, 129, 142, 152, 165, 171, 198, 203, 224–226, 240–243, 264, 278, 281, 319, 379, 392, 432
Ringelblum, Emanuel, 174, 304, 351, 485, 505
Riumin, Mihail, 409, 410, 417
Robinson Crusoe (Defoe), 320
Rodal, Leon, 322
Roma, 93, 194

romano-catolicism / romano-catolici, 51, 127, 128, 157
români, 28, 222, 253, 377, 380, 386, 389, 461, 492, 506
România, 11, 39, 144, 184, 196, 246, 252, 253, 256, 315, 356, 374, 380, 381, 389, 432, 452, 486, 508, 509
romi, 315, 430, 502. *Vezi și* sinti
RONA 284, 285. *Vezi și* Armata Populară Rusă de Eliberare
Roosevelt, Franklin D., 81, 188, 341, 348, 356, 358, 387, 505
Rosenberg, Alfred, 220, 491, 492
Röhm, Ernst, 102, 103, 209
Rufeisen, Oswald, 272, 498
Rusia, 8, 13, 18, 24, 26, 27, 29, 31, 33, 48, 49, 51, 53, 58, 66, 76, 77, 123, 124, 152, 161, 169, 189–192, 202, 213, 214, 239, 276, 284, 285, 290, 306, 378, 381, 386, 389, 452, 453, 459, 466, 508, 512,
ruși, 8, 10, 24, 33, 44, 53, 62, 77–79, 95, 106, 127, 136, 155, 157, 167, 204, 205, 208, 228, 232, 250, 261, 265, 279, 287, 293, 345, 361, 378, 380, 382, 385, 386, 389, 406, 409, 410, 420, 424, 443, 451, 452, 453, 457, 461, 481, 488, 509, 512
Rutenia, 232
Rutenia Albă 263, 270, 285. *Vezi și* Bielorusia

SA (*Sturmabteilung*), 102, 103, 209
Sachsenhausen (lagăr de concentrare), 113, 179, 215, 217
Sammern-Frankenegg, Ferdinand von, 330
Satana, 51
Savhira, Petro, 74, 475
Savicev (familia), 206
Saviceva, Tania, 205, 206, 426, 458
Scandinavia, 170
Schön, Waldemar, 173, 485
Schuschnigg, Kurt von, 138
Schwede-Coburg, Franz, 362
SD (*Sicherheitsdienst*), 153, 180, 295
sedentarizare, 53
Sen, Amartya, 65, 543
Serbia, 21, 251, 315, 495
Sèvres (Tratatul de la), 21, 29
Sheng, Shicai, 95, 132
Siberia, 13, 32, 46, 49, 55, 59–61, 94–96, 106, 107, 109, 128, 134, 144, 156, 157, 169, 193, 196, 244, 245, 339, 361, 373, 374, 377, 407, 441, 478, 494
Sicherheitsdienst (*SD*). Vezi *SD* (*Sicherheitsdienst*)
Sikorski, Władysław, 332
Silezia, 179, 361, 362, 365, 397, 506
sinti, 315. *Vezi și* romi
sinucidere, 98, 342, 361, 362, 422
sionism / sioniști, 140, 322, 323, 330, 385, 394, 398, 400, 404, 405, 411, 412, 419, 420, 421, 422, 457
slavi, 10, 15, 159, 189, 190, 209, 212, 213, 249, 250, 269, 282, 285, 386, 419, 420, 424, 442, 443, 497
Slánsky, Rudolf, 410–412, 510
slovaci, 364
Slovacia, 141, 196, 246, 312
Slujitorii Victoriei Poloniei, 321
Sluțsk (Bielorusia), 278, 279
Słowacki, Juliusz, 181
Smolar, Herș, 266, 272, 400, 404, 497, 498, 509, 545
Sobibór (lagăr de exterminare), 8, 9, 14, 15, 218, 289, 292, 298, 299, 305–307, 311, 312, 314, 387, 429, 430, 467, 502
Sobolewska, Hanna, 73, 129, 481
Sobolewski, Józef, 426
Sochacki, Jerzy, 116, 479
social-democrați (Germania), 28, 29, 38, 85–88, 91, 92, 143, 439
social-fasciști, 143
socialism, 23, 31, 34, 40, 45, 47, 54, 62, 64, 65, 79, 97, 98, 101, 112, 135, 143, 186, 188, 191, 194, 382, 436, 449, 487
Soljenițân, Aleksandr Isaievici, 14
Solovki (lagăr de concentrare), 32, 48, 49, 109, 471, 478
Solski, Adam, 164, 426, 458, 485

Soluția Finală, 174, 185, 190, 216, 217, 219–221, 241, 242, 249, 251, 287, 288, 290, 291, 300, 312, 314, 322, 335, 372, 435, 436, 462, 466, 488, 491, 492
Sosnowski, Jerzy, 117
Spania, 92, 93, 100, 101, 482
Speer, Albert, 220, 491
SS (*Schutzstaffel*), 13, 85, 102–104, 115, 135, 139, 153, 158, 169, 179, 189, 197, 215, 221, 229–234, 239–242, 252, 267, 269, 271, 277, 278, 288, 291, 299, 301, 312, 315, 330, 331, 338, 344–347, 350, 353, 354, 389, 428, 429, 445, 446
St. Germain (Tratatul de la), 21, 31
Stalin, Iosif Vissarionovici, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 18–20, 27, 33–42, 45–47, 49, 51–54, 56–63, 65–70, 77, 79, 80, 84, 86–92, 94–102, 104–107, 109–112, 114, 115, 117, 118, 120, 122, 123, 131–133, 135, 136, 141–145, 151, 152, 162, 163, 167, 168, 170, 173, 179, 180, 185–188, 191–195, 197, 200–202, 206, 207, 217, 220, 223, 240, 244–246, 249, 256, 259–262, 265–267, 269, 271, 272, 274, 284, 286, 324, 339–341, 348, 352, 355–359, 362, 364, 365, 368, 369, 371–375, 377, 378, 380–385, 388–391, 393, 394–396, 398–419, 424–427, 432, 434–445, 448, 452, 453, 455, 458, 462, 472, 473, 477, 478, 487, 492, 496, 509, 510, 511
stalinism, 8, 13, 14, 20, 97, 112, 116, 167, 185, 193, 266, 400, 401, 416, 419, 421, 422, 424, 434, 436, 438, 439, 449, 454
Stalino (Ucraina) 12, 17, 43–45, 47, 93, 111, 129, 165, 171, 198, 203, 211, 242, 256, 281, 319, 379, 392, 464, 471, 490
Stangl, Franz, 298, 305, 306, 307, 501
Starobilsk (lagăr sovietic de prizonieri de război), 152, 161–163, 165, 166, 169, 177
Statele Unite ale Americii, 21, 44, 81, 82, 172, 188, 190, 191, 244–246, 248, 250, 294, 317, 332, 341, 381, 382, 385, 388, 391, 393, 395, 397, 398, 404, 407, 408, 412, 413, 416, 420, 421, 425, 433, 461, 495, 496, 507
stațiuni de mașini și tractoare (SMT), 35, 50, 51, 52
Steaua lui David, 308, 384
Stroop, Jürgen, 330, 331, 333
Strykowski, Michal, 322
Sudetenland, 142, 292, 357
Sugihara, Chiune, 18, 95, 145, 170, 171, 195, 262
svastica, 143, 237, 494
Szeryński, Józef, 173, 307, 325
Szklarska, Poręba, 379, 382
Szulcman, Gitla, 179
Światło, Józef, 405
Śladów, 147
Škirpa, Kazys, 223, 224

Șârokaia (strada) (lagăr), 268
Șcerbakov, Aleksandr, 263, 409, 412, 510
Șostakovici, Dmitri Dmitrievici, 204
Șulinski, Ivan, 212

TASS (Agenția de Știri), 413
taxă specială, 66
teroarea nazistă (din 1936–1938), 104
Tito, Josip Broz, 398, 399, 402
Toba de tinichea (roman) (Grass), 147
Todorov, Tzvetan, 444, 471, 511, 547
tortură, 108, 121, 127, 135, 404, 412, 417
totalitarism, 427, 428, 433, 434
Tratat privind Frontierele și de Prietenie (1939), 12
Tratatul (Acordul) de la Rapallo, 30, 89
Tratatul de la Berlin (1926), 89
Tratatul de la Sèvres, 21, 29
Tratatul de la St. Germain, 21, 31
Tratatul de la Trianon, 21, 29
Tratatul de la Versailles (1919), 21, 28, 29, 102, 103, 143

Trawniki (tabără de pregătire de gardieni), 218, 293, 297, 298, 299, 302, 305, 306, 308–312, 315, 330, 500
Treblinka (lagăr de exterminare), 8, 9, 14, 16, 218, 290, 292, 298, 299, 301–307, 309–312, 314–316, 318, 320, 323, 326, 332, 333, 344, 355, 387, 402, 404, 422, 429, 430, 448, 457, 467, 502
troikă, 48, 64, 98, 108, 109, 111, 122, 130, 168, 400, 477,
Troțki, Leon, 24, 27, 33, 34, 44, 94, 97, 99
Truman, Harry, 399, 408
turci, 21, 375

Țanava, Lavrentî, 383, 384, 508
țărani, 31, 33, 35, 39, 40, 52–58, 60, 62–64, 66–70, 91, 92, 105–107, 112, 135, 153, 155, 164, 167, 263, 273, 275, 285, 288, 387, 418, 426, 437, 438, 442–444, 458, 465, 474, 476
țărani bieloruși, 276, 280, 285
țărani germani, 40, 364
țărani polonezi, 40, 51, 152, 211, 432, 483
țărani slavi, 442
țărani sovietici, 11, 18, 24, 31, 33–35, 39, 40, 41, 44–71, 73, 76, 78–80, 91, 92, 105, 106, 112, 153, 164, 167, 179, 202, 263, 273–276, 280, 285, 288, 364, 369, 418, 426, 432, 437, 438, 442–444, 446, 458, 465, 471, 472, 474, 476
țărani ucraineni, 11, 41, 44–46, 48–52, 54, 58, 61, 66, 69–71, 73, 76, 78–80, 91, 112, 167, 179, 202, 432, 458, 471, 472
țările (statele) baltice 8, 13, 24, 170, 184, 196, 201, 213, 214, 217, 221, 223, 225, 226, 230, 263, 356, 373–376, 381, 388, 389, 427, 431, 443, 452, 486. *Vezi și* Estonia, Letonia, Lituania
Ucraina, 7, 8, 11, 13, 18, 24, 26, 27, 29, 31, 36, 41–46, 48, 50–73, 75–81, 83, 86, 90, 110–113, 115–118, 121, 124–130, 134–136, 139, 152, 155, 156, 161, 163, 168, 179, 191, 192, 196, 197, 199, 201, 210–214, 217, 230–233, 238, 239, 251, 253–256, 278, 280, 284, 295, 318, 356, 359, 361, 362, 370–373, 378, 380, 381, 385, 388, 393, 418, 426, 431–433, 435, 440, 441, 443, 445, 446, 451–453, 455–457, 461–465, 472, 474, 475, 481, 482, 493, 494, 507, 511, 512
ucraineni, 8, 10, 11, 16, 20, 27, 41, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 55–63, 65, 67–69, 71, 72, 75, 76, 78–83, 111, 113, 115, 118, 121, 125–128, 140, 151, 152, 156, 157, 159, 167, 168, 174, 179, 180, 189, 192, 201, 204, 209, 212, 228, 229, 231, 232, 255, 257, 293, 305, 356, 357, 362, 370–373, 375–378, 380, 386, 388, 389, 396, 397, 399, 418, 432, 435, 439, 441–443, 445, 447–449, 453, 457, 458, 461, 463, 465, 471, 475, 481, 486–488, 507, 508
Umschlagplatz, 301–304, 326, 329, 343, 422
Ungaria, 8, 39, 196, 232, 246, 314, 337, 359, 364, 381, 404, 405, 418, 455, 459, 505, 509
ungurii, 29. *Vezi și* maghiari
Uniunea Europeană, 455
Uniunea Luptei Armate, 321
Uniunea Militară Evreiască, 323, 330
Uniunea Militară Generală Rusă, 106
Uniunea Sovietică, 9, 10, 11, 13, 18, 19, 29, 30, 33–38, 40, 43, 45, 46, 48–50, 52–54, 57, 60, 61, 64, 65, 69, 72, 77–84, 86–97, 99–101, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 114–120, 122–126, 128, 130–133, 135–145, 155, 156, 159, 160, 163, 165–167, 170–172, 174, 175, 179, 180, 184–196, 199, 200, 207–209, 211, 214, 216–223, 225–227, 229–232, 237, 240, 242, 244–246, 248–253, 255, 256, 259, 261, 262, 265, 266, 269, 280, 283, 284, 291, 293,

295, 296, 300, 312–314, 321, 324–326, 328, 339, 340, 348, 352, 359, 361, 368–373, 376–378, 380–391, 393, 394, 396–398, 405–407, 412–416, 418–421, 423, 424, 427–429, 431–447, 451–453, 457, 459–461, 464–467, 475, 479, 486–488, 494–496, 508–510
Uniunea Statală Polono-Lituaniană, 26, 124, 255
UPA (Armata Insurecțională Ucraineană) 370, 371, 372, 373
Urycz, 147,
Uspenski, A. I., 126, 480
Uzbekistan, 375

Varșovia (lagăr de concentrare), 337, 338, 354
Varșovia (Polonia), 8, 16, 26, 27, 29, 61, 89, 90, 96, 132, 140, 141, 146, 149, 155, 159, 161, 162, 166, 172–176, 178, 179, 182, 248, 298, 299, 301–304, 306, 307, 310, 317, 318, 320–328, 330, 332–342, 344, 345, 347–356, 358, 381, 396, 400, 401, 404, 408, 422, 424, 427, 439, 440, 455, 460, 462, 466, 470, 482, 486, 502
Vâșinski, Andrei Ianuarevici, 122
Veldii, Petro, 71
Viață și destin (roman) (Grossman), 414, 433
Viena (Austria), 80, 138, 159, 172, 318, 468
Vilnius (Lituania), 12, 16, 22, 25, 152, 165, 170, 171, 198, 203, 222–226, 230, 238, 243, 256, 264, 281, 292, 319, 322, 341, 360, 370, 371, 379, 392, 432, 464, 470, 492
Vișniațkaia, Junita, 271, 426
Volkovskaia, Rosalia, 210
Volodymyr Volynskyi (lagăr de femei) 203, 210
Voroșilov, Kliment Efremovici, 383, 391
Voroșilovgrad, 111
Vovsi, Miron, 412

Waffen-SS, 13, 231, 259, 278, 345, 363, 493
Wagner, Édouard, 203, 209, 489
Wandurski, Witold, 116, 479
Warthegau, 346
Webb, Beatrice, 100
Wehrmacht, 11, 13, 104, 141, 144–149, 151, 153, 184, 193, 196, 197, 200, 201, 202, 206–210, 213, 214, 221, 225, 228, 233–235, 240, 244, 250, 252, 254, 259, 263, 278–280, 284, 287, 301, 317, 326, 331, 339, 342, 344, 347, 348, 351, 353, 360, 363, 367, 368, 420, 424, 428, 435, 443, 445, 495, 506
Weinstein, Edward, 305
Weissberg, Aleksander, 18, 78, 79, 181, 482
Wiernik, Yankiel, 304, 305, 501, 502
Wiesel, Elie, 430
Wilczyńska, Stefania, 303
Willenberg, Tamara și Itta, 310, 457
Wilner, Aryeh, 333, 503
Wirth, Christian, 294, 295, 298, 299, 500
Wnuk, Bolesław și Jakub, 178
Wola (cartier al Varșoviei), 329, 343, 346, 347, 350
Wyganowski, Stanisław, 123, 426, 458

Zinoviev, Grigori, 34, 99
Zona Baltică, 37
Zorin, Șolem, 272, 286, 498
Zvierieva, Wanda, 204
Zygielbojm, Shmuel, 333
Zylberberg, Michael, 343, 504

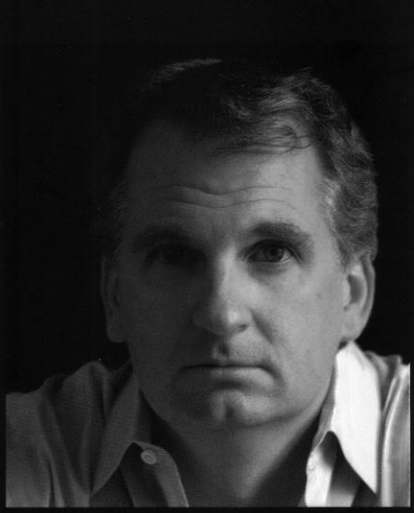

© Ine Gundersveen

„Numai o istorie a masacrelor poate să unească cifrele cu amintirile. Fără istorie, amintirile devin particulare, ceea ce în zilele noastre înseamnă naționale; iar cifrele devin publice – cu alte cuvinte, un instrument în competiția internațională pentru statutul de martir. Amintirea este a mea, și am dreptul să fac ce vreau cu ea; cifrele sunt obiective, și trebuie să-mi accepți socotelile, indiferent dacă îți plac sau nu. Acest raționament îi permite naționalistului să se îmbrățișeze singur cu un braț și să-și pocnească vecinul cu celălalt braț. După ce s-a sfârșit cel de-al Doilea Război Mondial, și apoi din nou după sfârșitul comunismului, naționaliștii din întreaga zonă a morții (și de dincolo de ea) s-au dedat exagerării cantitative a statutului de victimă, reclamând prin aceasta pentru ei înșiși acoperământul nevinovăției."

„Regimurile nazist și sovietic au transformat oamenii în cifre, iar pe unele dintre ele nu putem decât să le estimăm, în vreme ce pe altele putem să le reconstruim destul de exact. Misiunea noastră, ca specialiști, este să căutăm aceste cifre și să le așezăm în context. Misiunea noastră, ca umaniști, este să transformăm din nou cifrele în oameni. Dacă nu putem să o facem, atunci Hitler și Stalin ne-au modelat nu numai lumea, ci și natura noastră omenească."

„Un autentic și zguduitor studiu asupra ideologiei, strategiei politice și ororilor de zi cu zi petrecute sub regimul sovietic și cel nazist... Timothy Snyder a studiat documente de arhivă redactate în engleză, germană, idiș, cehă, slovacă, polonă, bielorusă, ucraineană, rusă și franceză. Descoperirile sale sunt extraordinare. O imaginație scânteietoare îl ajută să vadă conexiuni, similitudini și tendințe generale acolo unde alții nu văd decât haos și confuzie... Nu am văzut până acum o carte asemănătoare."

István Deák, *The New Republic*

„O curajoasă și originală istorie a masacrelor petrecute în secolul XX."

Anne Applebaum, *New York Review of Books*

„O lucrare magistrală... relatarea lui Snyder este captivantă, enciclopedică."

Foreign Affairs

„Palpitantă și cuprinzătoare... Cartea lui Timothy Snyder este un exemplu de istorie revizionistă de cea mai bună calitate: într-un stil narativ direct, susținut îndeaproape de folosirea meticuloasă a datelor statistice, îl incită pe cititor să reconsidere unele dintre cele mai bine cunoscute episoade din istoria recentă a Europei... Până și cei care se mândresc cu o bună cunoaștere a propriei istorii vor fi luați prin surprindere de intuițiile, contrastele și comparațiile sale."

The Economist

„Minuțios documentată... de o neasemuită valoare... o puternică și importantă lecție de geografie istorică."

Adam Hochschild, *Harper's*

„O superbă lucrare științifică, bogată în detalii concludente, alcătuită cu iscusință din informații oferite de surse puțin cunoscute până în prezent și minunat scrisă... Prin forța sa de narator, Snyder pune într-o adevărată lumină ororile petrecute în vremurile și locurile pe care le-a studiat."

Sunday Times

„Snyder poate fi considerat unul dintre cei mai talentați tineri istorici ai Europei contemporane. *Tărâmul morții* este, din toate punctele de vedere, o remarcabilă realizare, un triumf."

The Nation

ISBN 978-973-50-3761-1